

Микола Крикун

ВОЄВОДСТВА
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У XVI—XVIII СТОЛІТТЯХ

«СОБОРНА УКРАЇНА ТА ЇЇ ЗЕМЛІ»
спільна ініціатива академічних та освітніх середовищ Львова

Книга видається за підтримки благодійної організації
«ФОНД БРАТІВ ДУБНЕВИЧІВ»

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Гуманітарний факультет

Микола Крикун

**ВОЄВОДСТВА
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У XVI–XVIII СТОЛІТТЯХ
СТАТТІ І МАТЕРІАЛИ**

ЛЬВІВ 2012

Микола Крикун

Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2012. 702 с., іл., карти. ISBN 978-617-607-240-9

Mykola Krykun

Palatinates of Right-Bank Ukraine in the Sixteenth through Eighteenth Centuries: Studies and Source Materials. Lviv 2012. 702 p., ill., maps. ISBN 978-617-607-240-9

Пропоноване читачам видання завершує цикл опублікованих збірок статей і матеріалів його автора, присвячених невивченим і маловивченим питанням Правобережної України XV–XVIII ст. У першій із збірок ішлося про козацтво другої половини XVII — початку XVIII ст., в другій — про Брацлавське воєводство XVI–XVIII ст., у третій — про Подільське воєводство XV–XVIII ст. Дана збірка стосується Київського, Волинського, Брацлавського і Подільського воєводств. У ній досліджуються адміністративний поділ, земські уряди, міграції, чисельність і структура населення, торгові зв'язки, міждержавні розмежування, подимні реєстри, наведено чимало документів, виявлених в архівах і рукописних зібраннях бібліотек, зокрема невідомі універсали Богдана Хмельницького, матеріали про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації, офірний реєстр того ж воєводства за 1789 р.

Видання здійснене за сприяння

*Михайла Комарницького (ТзОВ «АБМ-Експорт», м. Кам'янка-Бузька)
та Вадима Вінярського (м. Балта Одеської області)*

Усі права застережено

Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі
та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласника
заборонено

ISBN 978-617-607-240-9

*Дружині Вірі,
дітям Олені та Ігорю*

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII століттях	13
Торгові зв'язки Волині з Гданськом у 60-х роках XVI століття.....	24
Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього).....	42
Документи Брацлавського воєводства 1566–1605 років.....	92
Селянський рух на українських землях Речі Посполитої у 1569–1647 роках	143
Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI — XVIII століттях.....	167
Інструкція сеймика Волинського воєводства 1595 року.....	189
Чисельність населення Волинського воєводства в другій чверті XVII століття	223
Подимні реєстри Правобережної України XVII століття.....	236
Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького.....	262
Невідомі універсали Богдана Хмельницького та Івана Виговського.....	271
З історії міграцій населення в Україні у другій половині XVII століття.....	274
Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року	284
Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття	336
Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації.....	358

Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття	410
Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70–80-х роках XVIII століття	457
Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року	471
Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року	553
Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією)	580
 <i>ДОДАТОК</i>	
Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях	589
<i>Іменний покажчик</i>	665
<i>Географічний покажчик</i>	683
<i>Список опублікованих статей і матеріалів</i>	700

ПЕРЕДМОВА

Пропоноване читачеві видання завершує цикл збірок праць його автора, котрі, праці, як він переконаний, заслуговують на увагу. У першій із збірок, за їх появою, йшлося про козацтво Правобережної України другої половини XVII — початку XVIII ст., в другій — про Брацлавське воєводство XVI–XVIII ст., у третій — про Подільське воєводство XV–XVIII ст.¹

У дану збірку ввійшло 21 дослідження. Тематично вони стосуються Київського, Волинського, Брацлавського і Подільського воєводств, які входили до складу Польського королівства Речі Посполитої і територія яких від XIX ст. йменується Правобережною Україною*. Одне з цих досліджень (про земські уряди) охоплює й інші українські воєводства (Руське, Белзьке, Чернігівське, до того ж — щодо перших двох і XV ст.) і з огляду на це його наведено в додатку. Київське воєводство представлено чотирма працями, Волинське — п'ятьма, Брацлавське — чотирма, всі чотири воєводства разом — вісьмома. Хронологія змісту даних праць є такою: XVI–XVIII ст. — дві, 60-ті роки XVI ст. — одна, 60-ті–90-ті роки XVI ст. — одна, остання третина XVI — початок XVII ст. — одна, остання третина XVI — перша половина XVII ст. — одна, остання третина XVI — XVIII ст. — одна, кінець XVI ст. — одна, друга чверть XVII ст. — одна, друга чверть і друга половина XVII ст. —

---

¹ *Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття.* Київ 2006, 472 с.; *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях.* Львів 2008, 412 с.; *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях.* Львів 2011, 733 с.

* До 1648 р. Київське воєводство включало в себе і лівобережні землі, відтоді останні і Київ з навколишньою на Правобережжі територією разом з територією Чернігівського воєводства склали Гетьманщину, що стала автономією в Російській імперії. Слід також мати на увазі як те, що з 1772 р. західна частина Подільського воєводства, між Збручем і Стрипою, належала Австрійській монархії, так і те, що 1798 р. російський уряд приєднав до Київської і Волинської губерній, які разом з Подільською губернією становили Правобережну Україну, частину території Берестейського воєводства Великого князівства Литовського, натомість приєднав частину території Київського воєводства до Мінської губернії.

одна, друга половина XVII ст. — три, перша половина XVIII ст. — дві, друга половина XVIII ст. — шість.

Адміністративно-територіальний устрій висвітлюють три дослідження, міждержавні розмежування — два, справи шляхетських землеволодінь — два, економічні відносини — одне, селянський рух — одне, міграції населення — одне, чисельність і структуру населення — три, політичні питання — два, джерелознавчі питання — чотири; у двох матеріалах ідеться про універсали гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Виговського. Тематичне розмаїття збірника зумовлене як еволюцією наукових інтересів автора, так і джерелами, які пощастило в ході багаторічних пошуків виявити в архівах і рукописних відділах бібліотек Львова, Києва, Вінниці, Москви, Санкт-Петербурга, Мінська, Вільнюса, Варшави, Кракова, Вроцлава, Курніка. Повністю або майже повністю на цих джерелах засновано 15 статей і матеріалів.

20 позицій збірника видаються за їх публікаціями, найраніша з яких припадає на 1968 р., найпізніша — на 2011 р., причому суттєво доопрацьовано як матеріал про офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 р. — у зв'язку з тим, що після його публікації довелося врахувати наявність у Державному архіві Вінницької області документа, який значно доповнює цей реєстр (використання даного документа уможливив заступник директора цього архіву Олександр Петренко), так і статтю про земські уряди, бо в неї стало необхідним внести зміни після видання польськими істориками списків земських урядників Подільського, Волинського і Київського (також Чернігівського*) воєводств (на жаль, такий список стосовно Брацлавського воєводства, давно готовий, досі не побачив світ)**; в інші публікації внесено доповнення, виправлення й уточнення. Уперше друкуються документи Брацлавського воєводства 1566–1605 рр. — як додаток до видання «Документи Брацлавського воєводства 1566–1605 років» (Львів 2008), упорядниками якого є автор цих рядків та Олекса Піддубняк.

З нововиявлених документів у збірнику публікується 43, один документ великого обсягу наведено в докладному статистичному

---

* До видання списків урядників Чернігівського воєводства приклався також український історик Петро Кулаковський.

** Доречно зазначити, що стаття про земські уряди виникла з задуму написати рецензію на видання списку урядників Белзького воєводства і Холмської землі.

вигляді. Дослідження про розмежування володінь Речі Посполитої й Османської імперії 1703 р. супроводжується републікацією двох документів, виданих мовами оригіналу (турецькою і латинською), і вперше здійсненими перекладами їх на українську мову.

Статті і матеріали збірника дають можливість досліджувати невивчені й маловивчені питання історії українського Правобережжя XVI–XVIII ст. Вони стануть у пригоді тим, хто серйозно цікавиться цими питаннями.

Автор висловлює глибоку вдячність тим, хто так чи інакше причетний до виходу у світ цієї книги. Особлива вдячність адресується Олексієві Вінниченку, якому довелося сканувати майже всі публікації, що увійшли до неї, і терпляче вносити в них доповнення, виправлення й уточнення. Оксані Дмитерко й Олені Крикун належить комп'ютерний набір багатьох писань автора. Андрій Ясіновський, котрий вагомо спричинився до видання збірок про Брацлавське і Подільське воеводства, цього разу доклався виготовленням макету книги та організацією її видруку. Ігор Скочиляс узяв на себе організацію фінансового забезпечення видання.

*Микола Крикун
Львів, січень 2012 р.*

КОРДОНИ Й ПОВІТОВИЙ ПОДІЛ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XVI—XVIII СТОЛІТТЯХ

Волинське воєводство, як і воєводства Київське та Брацлавське, було утворено у складі Великого князівства Литовського за ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр.¹ Згідно з Люблінською унією (1569 р.), його разом з тими ж воєводствами опанувало Польське королівство. Відтоді Волинське воєводство перебувало під владою Речі Посполитої до кінця XVIII ст.

Територіальною основою воєводства була Волинська земля, кордони якої від її виникнення в період Київської Русі протягом кількох століть змінювалися². Воєводство (називатимемо його також Волинню) займало терени в басейні правих приток Прип'яті — Горині, Стиру, Стоходу і Турії, в лісостеповій і лісовій географічних зонах, межувало на півночі з Пінським повітом Берестейського воєводства Великого князівства Литовського, на північному заході й частково на заході (в районі Грубешівського анклаву) з Холмською землею Руського воєводства, на заході — з Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні — з Теревовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході — з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства.

---

¹ М. Любавский. *Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва 1900, с. 228–229, 724–728; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): Опыт исследования политического и общественного строя*, т. 1. Санкт-Петербург 1901, с. 580.

² А. Андрияшев. *Очерк истории Волинской земли до конца XIV столетия*. Киев 1888; Ф. И. Леонтович. *Очерки истории литовско-русского права*, вып. 4. Санкт-Петербург 1893, с. 202–347; П. А. Иванов. *Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV века*. Одесса 1895, с. 66–105; І. П. Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. Київ 1984, с. 13; Н. Ф. Котляр. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.* Киев 1985, с. 42–74, 118–171.

Кордони Волині в основному окреслено в «довоеводський» її період. Під час розмежування в 1546 р. володінь Польського королівства й Великого князівства Литовського чітко зафіксовано її кордони з Руським, Белзьким і Подільським воєводствами. Вони проходили переважно по суходолу, частково по Бугу, Стиру, Слонівці (притоці Стиру), Серету (притоці Дністра), Медведівці (притоці Збруча), Шалівці (притоці Медведівки) і Божку (притоці Богу)³. У складеному напередодні Віленського сейму 1565–1566 рр. документі, умовно званому «Списанье поветов и границ», схематично позначені кордони Волині з Київським воєводством по Случі (притоці Горині) до місця, що південніше міста Чорторії (напевно до вигину Случі в районі міста Любара), а звідти — по суходолу до могили Гончарихи, що «над великим шляхом татарським»⁴.

Від «воеводських» часів Волині дійшло до нас кілька джерел, де подано її кордони. Хронологічно перші з них — генеральна 1648 р. і спеціальна 1650 р. карти України Гійома Левассера де Боплана. Північний кордон воєводства Г. Л. де Боплан позначав північніше Володимира і Луцька і тим самим, порівняно з названими вище документами, значно опускав його на південь, через що Волинь у нього не межувала з Холмською землею. Північну частину західного кордону Г. Л. де Боплан на великій відстані зображував по

³ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 4. Вильна 1867, с. 72–121; М. Dogiel. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758*. Vilnae, 1758, с. 85–197; С. В. Шолкович. О границах Польской Короны и Великого княжества Литовского // *Памятники русской старины в Западных губерниях* / изд. П. Н. Батюшковым, вып. 8. Санкт-Петербург 1890, с. 46–70; L. Kolanowski. *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*. Lwów 1913, с. 281–286 (табл. IX–XI).

⁴ *Русская историческая библиотека*, т. 30: *Литовская метрика. Отделы первый-второй*, ч. 3: *Книги публичных дел*, т. 1. Юрєв 1914, с. 842, 889–892; М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 160–162; *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*), ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев 1890, с. 364–365; М. Dogiel. *Limites Regni Poloniae...*, с. 197–205; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии...*, с. 549–550. Про могилу Гончариху: М. Грушевський. *Гончариха* // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *Записки НТШ*), т. 10, кн. 2. Львів 1896, с. 4; див. також: Г. В. Боряк. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. (до 1566 р.) // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, вип. 11. Київ 1985, с. 64, 67.

Буту — до міста Добротвора, чим, порівняно з актом розмежування 1546 р., відсував її помітно на захід. Від Добротвора кордон пролягав на схід до міста Лешнева, що на Слонівці. Відомості Г. Л. де Боплана про кордон від Лешнева в південно-східному напрямі в основному повторювали дані 1546 р. Південніше міста Нового Олексинця кордон повертав на схід, дугою огинав з півночі міста Збараж і Волочиськ, а далі на сході загалом збігався з лінією волинсько-подільського пограниччя 1546 р. Кордони Волині з Київським воєводством Г. Л. де Боплан розміщував на великій відстані на схід від Случі і паралельно їй, далі — східніше Бердичева, Кодні й Житомира⁵.

Хронологічно наступне джерело — це акт розмежування в 1680 р. польськими і турецькими комісарами території окупованого 1672 р. Османського імперією Подільського воєводства від Волинського (як і Руського) воєводства⁶. Воно фактично повторює граничну лінію 1546 р., можливо, що тоді на неї комісари й орієнтувались. Певний інтерес для вивчення волинських кордонів становить виготовлена 1788 р. в місті Тетіїві на Брацлавщині «геометром його королівської милості» Базилієм Севериновським географічна карта Київського і Брацлавського воєводств. Волинь на ній

---

⁵ В. Кордт. *Материалы по истории русской картографии*, вып. 1: *Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века*. Киев 1899, секція 32; вып. 2: *Карты всей России и западных её областей до конца XVII века*. 1910, секції VI, VIII, IX; *Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року*, мірло 1 : 450 000. Київ — Львів 2000; Guillaume Le Vasseur de Beauplan. *Description of Ukraine / Introduction, Translation and Notes* by A. B. Pernal and D. F. Essar. Cambridge, Mass. 1993, maps.

⁶ J. Lelewel. *Opisu starożytniej Polski przez Tomasza Święckiego rozbiór // Rozbiory dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie różnemi czasy przez Joachima Lelewela w jedną księgę zebrane*. Poznań 1844, с. 166–167; *The Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century): An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents / by D. Kołodziejczyk*. Leiden — Boston — Köln 2000, с. 545–547; *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice*, р. 1: *Text, Translation, and Commentary*. Kyiv — Cambridge, Mass. 2004, с. 457–460, 499–504; Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 2227 (Колекція документів Волинського музею), оп. 1, спр. 92; ф. 2228 (Колекція документів на право власності), оп. 1, спр. 791; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, № 178, с. 191–196; № 426, с. 500–502; № 609, с. 83–85; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Publiczne Potockich, № 45, t. 4, с. 581–585.

граничить з Київським воєводством по Случі до міста Острополя, а від нього — по лінії, що йде прямо на південь до перетину з межею Подільського воєводства⁷.

З відомостей наведених джерел видно, що дуже невиразно позначено північний кордон Волинського воєводства. Переліки поселень у різних податкових реєстрах останньої третини XVI–XVIII ст. дають змогу в основному точно її окреслити. В цілому вона була сталою й проходила через поліські лісові хащі й болота. Реєстри допомагають перевірити також свідчення джерел щодо волинських кордонів інших напрямів. Інформація актів розмежування 1546 і 1680 рр. виявляється повністю вірогідною, інформація карти Б. Севериновського — майже, документа 1565–1566 рр. — значною мірою, карт Г. Л. де Боплана — вірогідною лише частково.

Слід підкреслити, що Бопланів варіант східного кордону Волині неприйнятний і не відповідає дійсності. Дослідник історичної географії України XVI — першої половини XVII ст. Александр Яблоновський певний час у своїх працях твердив, що волинсько-київський кордон по Случі можна вважати «тільки ідеальним», бо начебто він ніколи «справжнім» не був⁸. На думку автора, пограниччя між обома воєводствами пролягало на схід від Случі — у вододілах між Случчю й середньою течією Тетерева (притоки Дніпра) та Ужем (притокою Прип'яті). По суті, цей кордон він подавав так, як на своїх картах зазначав Г. Л. де Боплан. Згодом А. Яблоновський кордони обох воєводств беззастережно проводив по Случі⁹.

Згідно з відомостями «Списанья поветов и границ», з картою Б. Севериновського та численними податковими реєстрами, кордон Волині з Київським воєводством безсумнівно пролягав саме по Случі. Податкові реєстри дають також підставу твердити, що кордон по Случі йшов до впадіння в неї Ладижки, далі — по цій річці до межі Летичівського повіту. Щоправда, позначаючи волинські маєтки звичайно на захід від Случі і Ладижки, ці ж реєстри нерідко відносили до Волинського воєводства й поселення, які прилягали до Случі зі сходу. Такі поселення входили до складу маєткових

⁷ Российский государственный военно-исторический архив (далі — РГВИА), ф. 846 (Военно-ученый архив), ед. хр. 19989.

⁸ A. Jabłonowski. Wstęp // *Źródła dziejowe*, t. 19: *Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole / opracowane przez A. Jabłonowskiego*. Warszawa 1889, с. 8–9.

⁹ A. Jabłonowski. *Ukraina // Źródła dziejowe*, t. 22: *Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) / opisane przez A. Jabłonowskiego*. Warszawa 1897, с. 15, 27–28, 651.

комплексів, основна частина яких була розташована на лівому березі Случі (Любарська, Остропільська і Звягельська волості) або правому (Губківська волость). З огляду на часту сплату податків цими поселеннями волинським поборцям, на Волині існувала ілюзія про їх територіально-адміністративну приналежність до неї, з чим аж ніяк не погоджувалися у Київському воєводстві, оскільки волинська приналежність заслущких поселень у таких випадках була лише фіскальною. Тож не випадковим було віднесення інвентарем 1664 р., документом нефіскального характеру, до Київського воєводства всіх заслущких сіл Любарського і Остропільського маєтків¹⁰. До цього слід додати свідчення документа 1708 р. про те, що Звягельська волость розташована на лівому й правому берегах Случі — відповідно у Волинському і Київському воєводствах¹¹.

Принагідно зазначимо, що на півночі, заході й півдні кордони волинських земель й межі між шляхетськими маєтками Волинського і сусідніх воєводств повністю співпадали. Це зумовлювало стабільність кордонів Волинського воєводства, хоч й не обходилося без локальних міжмаєткових пограничних конфліктів.

Усі висловлені тут міркування щодо волинських кордонів лягли в основу карти Волинського воєводства, доданої до нашої статті. Наведені на ній кордони в цілому збігаються з кордонами, позначеними на історичній карті України щодо кінця XVI — початку XVII ст., яку опрацював і видав А. Яблоновський¹². В основному наші кордони накладаються й на кордони карти Волинського воєводства 1629 р., автором якої був Олексій Баранович¹³. На відміну від вказаних авторів, ми не включаємо до складу Волині заслущкі землі Любарської й Остропільської волостей. На відміну від О. Барановича, Губківську волость і сусідні з нею інші заслущкі поселення відносимо не до Волині, а до Київського воєводства.

¹⁰ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Lubomirskich z Matej Wsi, pudło 16, № 360, с. 36, 39.

¹¹ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, spr. 6740, с. 141.

¹² *Atlas Historyczny Rzeczypospolitej wydany zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na wiek XVII-sty. Dział II-gi: «Ziemia Ruskie» Rzeczypospolitej / opracował i wydał A. Jabłonowski. Warszawa — Wiedeń 1899–1904.*

¹³ О. Баранович. *Залюднення України перед Хмельниччиною, I: Волинське воєводство*. Київ 1930.

На відміну від А. Яблоновського, вважаємо, як і О. Баранович, волинською територію, розташовану північніше згаданих вище Медведівки й Шалівки в районі західної частини волинсько-подільського пограниччя.

Загальна протяжність кордону Волинського воєводства, виміряна на карті А. Яблоновського (масштаб 1 : 300 000), становила до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. 1 122 км, з чого припадало на пограниччя з Пінським повітом 183 км, Холмською землею — 200, Белзьким воєводством — 180, Львівською землею — 81, з повітами Теребовельським — 66, Кам'янецьким — 36, Летичівським — 102, Житомирським — 154, Овруцьким — 120 км¹⁴.

Волинське воєводство охоплювало територію нинішньої Рівненської області (без північної її частини, яка належала Великому князівству Литовському), більшої частини Волинської області (також без північної її частини, приналежної до того ж князівства), північної частини Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей.

До осені 1791 р. воєводство поділялось на три повіти: Володимирський — на північному заході, Кременецький — на півдні й Луцький — між ними. На думку Матвія Любавського, географічні окреслення цих повітів започатковано ще з уділів, які входили до Волинської землі за часів правління Гедиміновичів¹⁵. До Віленського сейму 1565–1566 рр. повіти у Великому князівстві Литовському, серед них і волинські, як адміністративні одиниці пройшли кілька етапів розвитку. Відтоді повіт означав округ, підпорядкований гродському (старостинському) судові¹⁶, на Волині — ще земському судові.

Міжповітові кордони на Волині до адміністративної реформи 1565–1566 рр. зазнали певних змін. Загальне уявлення про ці кор-

---

¹⁴ Докладніше про кордони Волинського воєводства див.: Н. Крикун. *Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников*. Київ 1992, с. 8–26, 31–36, 40–68; передрук: М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел*. Київ 1993, с. 9–31, 38–44, 48–82.

¹⁵ М. Любавский. *Областное деление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва 1892, с. 209.

¹⁶ Н. Крикун. *Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV–XVIII вв. (воеводства и поветы)*. Автореф. дисс. ... д. историч. наук. Київ 1992, с. 23–33.

дони на час видання першого Литовського статуту (1529 р.) дають списки поселень кожного з повітів, складені М. Любавським¹⁷.

Єдиним джерелом, яке спеціально, хоч значною мірою схематично, окреслило міжповітові волинські межі, є згадуване вже «Списанье поветов и границ». Володимирсько-луцький кордон це джерело проводить між порівняно небагатьма поселеннями, що ускладнює чітке його визначення. Податкові реєстри останньої третини XVI–XVIII ст. дають можливість докладніше його окреслити. Вони переконують у тому, що «Списанье» подало цей кордон в цілому правильно і що до 1791 р. (про те, що сталося з цим кордоном цього року, див. далі) він був практично незмінним. Не виключено, що задовго до 1565 р. володимирсько-луцький кордон загалом уже був: названі вище списки поселень М. Любавського дають підстави для такого припущення. Кордон пролягав з півдня на північ ламаною лінією, відхиляючись на північний схід, в основному по суходолу, частково по верхній течії Стоходу, а в самій північній частині західніше Стоходу, найбільш імовірно — по його лівій притоці Своротівці (див. *ману*). Довжина його становила 177 км. На карті О. Барановича він зображений так само, з одним винятком: його показано на півночі по Стоходу, тобто східніше Своротівки; це не дивно, бо О. Баранович спирався тільки на дані подимного реєстру 1629 р. На карті А. Яблоновського більшу частину цього кордону безпідставно відсунуто на схід від лінії «Списанья».

Луцько-кременецький кордон за «Списаньем» простягався, зі заходу на схід, ламаною лінією, спочатку по Стиру до впадіння в нього Пляшівки, далі по суходолу на значній відстані, по Цвітосі (притоці Горині), поділяючи нею Заславську волость на північну і південну частини, «уверх до лесу Великого Цвету» і цим лісом до Случі, де закінчувався південніше містечка Баранівки (див. *ману*). Фрагмент «віленського» варіанту цього кордону щодо території Заславської волості (по Цвітосі) зафіксовано в 1575 р. актом поділу волості між князями Янушем і Михайлом Заславськими¹⁸, що дає підставу твердити: луцько-кременецький кордон, вказаний «Списаньем», визнавався. На нашій карті лінія від верхів'я Цвітохи до Случі, з огляду на відсутність достатніх доказів, має умовний

¹⁷ М. Любавский. *Областное деление Литовско-Русского государства...*, с. 209.

¹⁸ *Опись актовой книги Киевского центрального архива* / М. Н. Ясинский. Киев 1894, с. 6–7.

характер. Деяким орієнтиром в її відтворенні можуть служити показані на карті України Г. Л. де Боплана густі ліси між Острогом і Заславом, Полонним і Сульжинцями¹⁹.

На картах А. Яблоновського і О. Барановича подано інший, відмінний від «Списанья», варіант цього кордону. Цей варіант окреслено на основі відомостей податкових реєстрів останньої третини XVI — першої третини XVII ст. Він повторюється, хоч і не без певних відхилень, у подібних джерелах середини XVII–XVIII ст. Ось чому саме «податковий» варіант луцько-кременецького кордону слід вважати вірогідним для останньої третини XVI–XVIII ст. Згідно з ним, кордон простягався виключно по суходолу 260 км, причому західна його половина пролягала південніше, а східна — північніше від лінії «Списанья»²⁰.

За нашими вимірами, здійсненими на карті А. Яблоновського, площа Володимирського повіту становила 5 265 км², Луцького — 21 978 км², Кременецького — 12 543 км², а разом — 39 786 км². З тією ж послідовністю цифри у А. Яблоновського, за тією ж картою, такі: 4 212, 20 609, 13 503, 38 324 км², а у О. Барановича (він не подає назви і масштабу карти, з якої зроблено підрахунки) — 5 719, 22 742, 13 176, 41 637 км². Розбіжності між цифрами у цих авторів²¹ головним чином викликані як включенням ними до складу Волинського воєводства заслущьких земель, так і тим, що А. Яблоновський явно занижив площу Володимирського повіту.

У 1772 р. Австрія загарбала південно-західну і частково західну частину Кременецького повіту (з містами Збаражем, Черниховом і Лешневом) загальною площею 1 095 км². Окреслити цю територію (вона ввійшла спочатку до Кременецького²², а згодом — до Тернопільського і Бродівського²³ дистриктів у складі так званого Королівства Галиції і Лодомерії Австрійської монархії) вдалося за

¹⁹ В. Кордт. *Материалы по истории русской картографии*, вып. 2, секція VI.

²⁰ Про луцько-кременецьку границю див.: В. Собчук. Формування території Кременецького повіту // *Записки НТШ*, т. 260: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, кн. 2. 2010, с. 44–52.

²¹ А. Jabłonowski. *Przedmowa* // *Źródła dziejowe*, т. 19, с. 12; О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 21.

²² A. J. Brawer. *Galizien, wie es an Österreich kam: Eine historisch-statistische Studie über die inneren Verhältnisse des Landes im Jahre 1772*. Leipzig — Wien 1910, с. 30.

²³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1197, с. 23, 33, 34, 109–114; *Index locorum omnium Galiciae, Lodomeriae atque ad huius calcem adiectus Bukovinae*. Leopoli 1794.

складеними в 1776 р. картами, що засвідчили тогочасне розмежування володінь Речі Посполитої та Австрійської монархії²⁴, за списками поселень Галичини 1785 р.²⁵ і 1794 р.²⁶ та співставленням досить повних за переліком поселень подимних реєстрів 1747²⁷ і 1775 р.²⁸ по Кременецькому повіту Волинського воєводства (як правило, поселення, згадані 1747 р. і не згадані 1775 р., знаходились на окупованих Австрією землях). Оскільки Австрія захопила також Руське воєводство (не рахуючи Холмську землю, яка залишилась за Річчю Посполитою; щоправда, її Грубешівський анклав відійшов до Австрії) і більшу частину Белзького воєводства, то Волинь стала межувати з нею на заході (від міста Устилуга, що на Бузі) й південному заході.

2 листопада 1791 р. сейм Речі Посполитої вніс істотні зміни в повітовий поділ воєводств. Відтоді, за його ухвалою, у Волинському воєводстві мало бути шість повітів: Володимирсько-Чернігівський, Володимирсько-Новгородський, Луцький, Кременецький, Горинський і Надслучський²⁹. Назви перших двох повітів були даниною шляхетській пам'яті про Чернігівське воєводство, звідки під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. повтікала тамтешня шляхта, осівши, мабуть, в основному на Волині. Повітовими центрами ставали міста (подаємо їх у послідовності названих повітів): Володимир, Рафалівка, Луцьк, Кременець, Рівне, Красилів.

Проголошена сеймом 1791 р. адміністративно-територіальна реформа проводилась лише до перемоги Торговицької конфедерації влітку 1792 р. Про її реалізацію свідчить сеймова ухвала від 10 січня 1792 р.³⁰, діяльність, згідно з нею, зем'янських судів

---

²⁴ М. Крикун. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70–80-х роках XVIII ст. // *Проблеми слов'янознавства*, вип. 40. Львів 1989 [1991], с. 59–62; У. Кришталович. Карти демаркації державних кордонів Австрії кінця XVIII — початку XIX століть // *Записки НТШ*, т. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. 2006, с. 306; її ж. *Рукописні карти XVI–XIX століть: З фондів Центрального державного історичного архіву України*, м. Львів. Київ 2011, с. 181.

²⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1197, с. 23, 33, 34, 109–114.

²⁶ *Index locorum omnium Galiciae...*

²⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 49 (Потоцькі), оп. 2, спр. 145, арк. 1–27 зв.

²⁸ *Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching*, т. 22. Halle 1788, с. 318–329.

²⁹ *Volumina legum*, т. 9. Kraków 1889, с. 328–329.

³⁰ Там само, с. 395–396.

Горинського, Надслучького і Кременецького повітів (суди діяли замість скасованих гродських і земських судів)³¹, матеріали яких втрачені під час Другої світової війни.

Торговицька реакція перекреслила реформаторські починання Чотирирічного сейму. Анульовано було й адміністративно-територіальну реформу, відновлено старий повітовий поділ.

У 1793 р. до Російської імперії відійшла, разом з Київським, Брацлавським і Подільським воєводствами, східна половина Волині, а західна половина залишилась за Річчю Посполитою. Кордон між двома державами по Волині проліг через Луцький і Кременецький повіти. З півночі на південь він прямував від Стоходу східніше міст Троянівки, Четвертні, Олики, Дубна, Кременця, Вишнівця, західніше міст Чорторийська, Колків, Клевани, Рівного, Острога, Шумська, Ямполя, Ланівців, Вишгородка³².

Згідно з ухвалою останнього (Гродненського) сейму Речі Посполитої (1793 р.), було здійснено перерозподіл територій воєводств, скасовано одні й створено нові воєводства. Так, західну частину Волині було поділено на воєводства Волинське й Володимирське. Перше з них мало складатися із частин давніх Луцького й Кременецького повітів і поділятися на землі (повіти скасовано) Луцьку, Кременецьку й Поліську. До Володимирського воєводства включались території однойменного повіту й частина ліквідованого Белзького воєводства (його поділено на землі Володимирську, Ковельську і Дубенецьку, остання охоплювала белзьку територію)³³. Сейм зобов'язував визначити на місцях кордони між землями.

Єдиним стосовно Волині виявленим свідченням реалізації цієї реформи є опублікована Зигмунтом Люба-Радзімінським ухвала сеймика Володимирського воєводства (лютий 1794 р.), яка окреслює міжземельні пограниччя³⁴.

³¹ *Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве. Киев 1864* (Оттиск из «Университетских известий» за 1862–1864 гг.), книги 1402–1409, 1934–1936.

³² AGAD w Warszawie, zesp. Zbiory Kartograficzne, № 43-50; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ картографії, од. зб. 13525; РГВИА, ф. 416 (Генеральные карты России), ед. хр. 264; ф. 846, ед. хр. 20727, 20927; Російський державний архів древніх актів (далі — РГАДА), Госархив, разряд XVI (Внутреннее управление), ф. 16, оп. 1, ед. хр. 758, т. 3, л. 139–170, 178–213 об.

³³ *Volumina legum*, т. 10, с. 310–311.

³⁴ Z. L. Radziwiński. *Laudum pierwszego i zarazem ostatniego sejmiku województwa włodzimierskiego 1794*. Lwów 1910, с. 8–9, 13.

З 1793 р. східна половина давнього Волинського воєводства входила до складу створеного в цьому році Ізяславського намісництва (губернії) Російської імперії³⁵. Внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Росії відійшла решта цього воєводства. Відтоді до кінця 1796 р. вся волинська територія адміністративно входила до Волинської і Подільської губерній³⁶, а з тих пір³⁷ — до Волинської губернії.

---

³⁵ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗРИ), Собрание 1-е, т. 23. Санкт-Петербург 1830, № 17112; *Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.)*, вып. 1. Каменец-Подольский 1885, с. 6 и след.; В. Э. Ден. *Население России по пятой ревизии: подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века*, т. 1. Москва 1902, с. 131; H. F. Storch. *Statistische Übersicht der Statthalterschaften des Russischen Reichs nach ihren merkwürdigsten Kulturverhältnissen in Tabellen*. Riga 1795, с. 106–108; РГАДА, Госархив, разряд XVI, ф. 16, оп. 1, ед. хр. 758, т. 3, л. 427 об.

³⁶ ПСЗРИ, Собрание 1-е, т. 23, № 17323, 17324, 17352; РГАДА, Госархив, разряд XVI, ф. 16, оп. 1, ед. хр. 758, т. 3, л. 139–170, 178–213 об.

³⁷ ПСЗРИ, Собрание 1-е, т. 24, № 17634.

ТОРГОВІ ЗВ'ЯЗКИ ВОЛИНИ З ГДАНСЬКОМ У 60-х РОКАХ XVI СТОЛІТТЯ*

У XVI ст. в торгіві зв'язки з Гданськом, тоді найрозвинутішим економічним центром Польщі і найбільшим портом в басейні Балтійського моря¹, а за його посередництвом і зі західноєвропейськими країнами, дедалі ширше втягувалися українські землі, особливо ті, що були розташовані поблизу судноплавних приток Вісли.

Еволюція цих зв'язків залишається невідомою. В історичних дослідженнях вони, по суті, декларуються, в кращому випадку ілюструються небагатьма, давно відомими фактами², почерпнутими з кількох опублікованих джерел³, причому деякі опубліковані документи навіть не вводяться в науковий обіг⁴. Тим часом, не під-

---

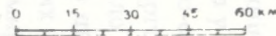
* У співавторстві з Володимиром Кравченком.

¹ *Regesta thelonie aquatici Wladislaviensis saeculi XVI* / wydali S. Kutrzeba i F. Duda. Kraków 1915, с. 121.

² А. Jablonowski. Handel Ukrainy w XVI wieku // *Pisma Aleksandra Jablonowskiego*, т. 2. Warszawa 1910, с. 256; J. Nieć. *Handel Wołynia z Bałtykiem*. Toruń 1935; В. И. Пичета. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии (Люблинская уния и ее политические последствия) // *Исторические записки*, т. 7. Москва 1940, с. 63; А. И. Баранович. *Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны)*. Москва 1959, с. 22; І. Д. Бойко. *Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.* Київ 1963, с. 74–79; Z. Guldon. W kwestii udziału Ukrainy w handlu zbożowym z Gdańskiem w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Zapiski Historyczne*, т. 30, zes. 3. Toruń 1965, с. 67–73.

³ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 3. Вильна 1867, с. 189–322; т. 4. 1867, с. 261–289; *Русская историческая библиотека*, т. 30: *Литовская метрика. Отделы первый-второй*, ч. 3: *Книги публичных дел*, т. 1. Юрьев 1914, с. 174–175, 267–268, 271–272, 334, 372, 475, 500; *Archiwum xiążąt Sanguszków w Sławucie*, т. 7: 1554–1571 (*Dyplomatariusz gałęzi niesuchojzkiej*, т. 2). Lwów 1910, с. 8–10, 72. Див. також: *Archiwum xiążąt Sanguszków...*, т. 4: 1535–1547. 1890, с. 56, 57, 382, 412–414, 420–421, 452–453, 464–465, 483; т. 6: 1549–1577. 1910, с. 88, 100–101, 108–109, 112–113, 116, 121–122.

⁴ *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волини*, т. 1. Киев 1849, с. 199, 239, 256–257; С. Бершадский. *Документы и регесты к истории литовских евреев*, т. 2. Санкт-Петербург 1882, с. 211–212; *Памятники*,

УМОВНІ ЗНАКИ:

- границя воєводства з сусідніми воєводствами в XVI-XVIII ст.
- .-.- границя між Володимирським і Луцьким повітами в XVI-XVIII ст., а в 1793-1795 рр. - між Володимирським і Волинським воєводствами
- границя між Луцьким і Кременецьким повітами в останній третині XVI-XVIII ст.
- границя між Луцьким і Кременецьким повітами за даними адміністративної реформи Великого Князівства Литовського 1566 р.
- ..... границя Володимирського I (I), Володимирського II (II), Луцького (III), Турійського (IV), Кременецького (V), і Надслучьського (VI) повітів за сьомою постановою від 2.11-1791 р.
- Волинська частина кордону між Річчю Посполитою і Російською імперією та кордон між Російською імперією і Австрійською монархією у 1793-1795 рр.

- ▨ частина Кременецького повіту, яку інколи відносили до Австрійської монархії за першим поділом Речі Посполитої кордон між Річчю Посполитою і Австрійською монархією від 1772 р.
- |-| частина Кременецького повіту, яку інколи відносили до Кам'янецького повіту Подільського воєводства
- ▨ частина Кременецького повіту, яку інколи відносили до Летичівського повіту Подільського воєводства
- ▨ території, яка за даними адміністративної реформи Великого Князівства Литовського 1566 р. була частиною Во-

- ▨ частина Житомирського повіту, яку 1566 р. назвали частиною Волинського воєводства
- ▨ частина Овруцького повіту Київського воєводства, яка часто сплачувала податки Волинському воєводству
- ЛУЦЬК
- Колики
- інші міста і містечка

інженер-картограф Гирявенко В.М.

лягає сумніву важливість вивчення українсько-гданських торгових контактів у XVI ст., передусім для глибшого розуміння тогочасних соціально-економічних процесів на Україні, місця українських земель у торговому обміні між європейськими країнами і народами.

Чимало цікавого, зовсім не використаного дослідниками матеріалу з цього питання містять гродські і земські актові книги. Серед них багатством інформації вирізняються книги Луцького і Володимирського повітів Волинської землі (з 1566 р. — воєводства), які зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві (фонди 25–28). Вони і визначили завдання цієї статті, яке полягає в тому, щоб показати волинсько-гданські торгові контакти 1561–1569 рр. — у найбільш ранній період, від якого до нас дійшли рукописні пам'ятки діяльності луцької і володимирської гродських і земських канцелярій (урядів)⁵. Тоді Волинь ще належала Великому князівству Литовському. Після Люблінської унії 1569 р., за якою Волинь відійшла до Польщі, у її відносинах з Гданськом відбулися певні зміни.

За 1561–1569 рр. налічується 15 луцьких і володимирських книг — 13 гродських і дві земські; всі вони поточно-записові⁶. В них виявлено 137 документів (актів), які торкаються волинсько-гданських торгових зв'язків. Їх частка в загальній кількості матеріалів цих книг невелика (див. *Таблицю*), але з точки зору тематичної репрезентативності змісту книг у цілому не така вже й мала: книги переповнені відомостями з найрізноманітніших питань, багато з яких, якщо не більшість, відбиті значно меншою кількістю актів.

изданные временною комиссией для разбора древних актов, т. 3, отд. 2. Киев 1852, с. 10; *Документы Московского архива министерства юстиции*, т. 1. Москва 1897, с. 178, 488; *Regesta theloniei aquatici Wladislaviensis...*, с. 18, 28, 69–70, 134–137, 232–257, 394–404, 422–429.

⁵ Актіві книги ще одного волинського повіту, Кременецького, збереглися тільки у фрагментах 60-х і наступних років XVI ст.; у них нічого не згадується про зв'язки з Гданськом (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, спр. 8–11, 13, 14 [за 1561–1563, 1566–1569 рр.]; ф. 22 (Кременецький земський суд), спр. 1–2 [за 1568–1569 рр.]).

⁶ Декретові і якась кількість записово-поточних книг, складених у 60-х роках XVI ст., не дійшли до нас. Не збереглися, зокрема, 4 володимирські гродські книги, наявні ще 1647 р. (Там само, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 83, арк. 859 і наст.).

Питома вага матеріалів про торгові зв'язки
Волині з Гданськом у документах луцьких
і володимирських актових книг 1561–1569 рр.

Номери і назви фондів за описами ЦДА України у Києві	Номери книг за архівними описами	Роки, охоплені книгами	Акти		
			загальна кількість	у тому числі про зв'язки з Гданськом	
				кількість	% від загальної кількості
Фонд 25. Луцький гродський суд	3–11	1561–1569	4184	88	2,15
Фонд 28. Володимирський гродський суд	1–4	1566–1569	1090	41	3,76
Фонд 26. Луцький земський суд	1	1565–1569	409	6	1,48
Фонд 27. Володимирський земський суд	1	1567–1569	47	2	4,25

Кожен з років відносно непогано представлений кількістю актів: 1561 р. — 9, 1562 р. — 10, 1563 р. — 9, 1564 р. — 21, 1565 р. — 14, 1566 р. — 10, 1567 р. — 26, 1568 р. — 20, 1569 р. — 18. За видовою ознакою, зумовленою тодішніми нормами оформлення записів у книгах, серед актів переважають різні скарги (більшість із них супроводжується зізнаннями вижив і возних перед гродськими і земськими урядами), далі йдуть заяви, свідчення тощо. Всі 137 документів написані руською (українською) актовою мовою, часто дуже близькою до живої волинської говірки. У цитуванні їх дотримуюся тогочасної орфографії.

Особливість волинських актів 60-х років XVI ст. полягає в тому, що вони відтворюють лише те, що так чи інакше пов'язане з вивозом до Гданська. Відомостей про збут у Гданську продукції з Волині, кількість і структуру закуплених за виручені суми товарів годі у них шукати. Чимало актів безпосередньо не вказують, що та чи інша продукція призначалася для продажу у Гданську. Але тематичне їх спрямування на торгівлю з цим балтійським портом безсумнівне: за змістом ці акти дуже подібні до тих актів, де прямо вказано на зв'язки Волині з Гданськом, у них зазначається часто дуже велика кількість продукції, яка могла вироблятися тільки з метою збуту гданським купцям. Акти 1560-х років надто нерівномірно і фрагментарно розкривають торгові зв'язки. Зваживши на це і на те, що синхронні їм позаактові джерела подібного змісту майже відсутні, ми змушені ці зв'язки досліджувати неповно.

Зміст більшості актів зводиться до відомостей про стан виконання угод щодо виробництва, транспортування та організації річкового сплаву попелу, інших деревних виробів і зерна. За угодами (деякі з них наводяться в книгах), власники маєтків, продаючи певну кількість продукції, як правило, зобов'язувалися доставити її до річкових пристаней купуючій стороні, яка повинна була своїм коштом виробити деревну продукцію і зробити все, що стосується сплаву її, а також зерна.

Загалом до торгівлі з Гданськом, здебільшого за посередництвом покупців, у 1560-х роках були залучені волинські маєтки не менше 74 шляхетських родин і церковні маєтки, які перебували у володінні луцького і володимирсько-берестейського православних та луцького католицького єпископів. Серед світських феодалів переважали багата шляхта і магнати, з яких найчастіше згадується князь Василь-Костянтин Острозький. Контрагентами-покупцями при укладанні угод були 37 шляхетських родин; майже всі вони — волиняни, причому 11 з них були продавцями. Особливу активність як покупці виявляли Іван Борзобогатий, який згодом став володимирсько-берестейським єпископом, і позаволинський шляхтич Станіслав Граєвський. Багато волинської продукції скуповували і сплавляли до Гданська міщани. В актах налічується 15 міщан-християн і євреїв з Володимира, Луцька, Берестя, Львова. Найдієвішим із них був луцький купець Батко Місанович.

Кількість поселень, залучених у зв'язки з Гданськом, не піддається навіть приблизному підрахунку, тому що в 37 актах вони не названі. Щонайменше цих поселень було 63 (у Володимирському повіті — 24, у Луцькому — 39). Кременецький повіт, а саме його великі маєткові комплекси — Полонську і Заславську волості — згадано лише двічі. Володимирський повіт, який займав північно-західний кут Волині, за площею був у кілька разів менший, ніж Луцький, розташований у центральній її частині. Взнявши до уваги цю обставину, можна стверджувати, що питома вага Володимирського повіту у волинсько-гданських торгових зв'язках порівняно з Луцьким повітом була відносно вищою.

За описом вироблюваної і вивізної продукції документальний матеріал розподіляється неоднаково: попіл згадано у 78 актах, інші деревні вироби — у 12 (в тому числі у 7 разом з попелом), зерно — у 42 (з них у 6 разом з попелом). З луцьких актів у 70 ідеться про попіл, у 12 — про інші деревні вироби, у 22 — про зерно,

з володимирських актів — у 8 про попід, у 20 про зерно. Отже, з Луцького повіту здебільшого вивозили деревні вироби, а з Володимирського повіту — зерно.

«Попільна» тема не тільки в цілому переважає у джерелах, вона до того ж найбільш широко ними висвітлюється. Особливий інтерес становить матеріал, який показує виробництво попелу, що призначався для вивозу до Гданська. Осередками виготовлення попелу були буди, споруджувані в лісових пущах. Буда складалася з кількох будівель: власне буди, де знаходилась одна, рідше дві печі для обробки попелу; однієї-двох-трьох ізб, у кожній з яких була піч (призначення ізб акти не подають, тому важко сказати, виробничим чи житловим воно було); гриднів-хоромів, де мешкали виробники попелу — будники (як і селянські хати, вони склалися з хати-ізби, сіней, комори); шопи і комори, де зберігався попід⁷. Неодмінною приналежністю буд були котли для печей (за даними актів — 6–12 котлів)⁸. В одній і тій же пущі на певній відстані одна від одної містилися часом дві-три буди⁹.

Виробничий процес очолював шафар, звичайно, нешляхетського походження, призначений або найманий фахівець. Він, як зазначено в актах, «справуєт буды и попелы палит»¹⁰. Шафар піднаймав за певну платню «роботников попеловых для робеня буды и паленя попелу»¹¹. Кількість цих будників по будах різна — від кільканадцяти до 160 чоловік¹². Серед будників були і бондарі, які робили бочки, куди зсипався («забивався») попід¹³. В актах часто згадуються такі знаряддя виробництва будників, як сокири, інколи називаються пили («пили рацкие», «пилки, што железа острят»), а також «железа», свердла, склюти, теслиці, бондарські ножі тощо¹⁴. Одяг будників — серм'яги, кожухи, сорочки, штани, шапки¹⁵. Ша-

⁷ Там само, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 4, арк. 35–36; спр. 5, арк. 42; спр. 6, арк. 16–17, 263–264; спр. 7, арк. 20; спр. 10, арк. 390–391; спр. 11, арк. 174.

⁸ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 35–36; спр. 10, арк. 390–391.

⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 108–109.

¹⁰ Там само, спр. 5, арк. 42; спр. 7, арк. 22.

¹¹ Там само, спр. 6, арк. 239, 263–264.

¹² Там само, спр. 4, арк. 35–36; спр. 5, арк. 201–202; спр. 6, арк. 233–234, 239–240, 263–264; спр. 10, арк. 390–391.

¹³ Там само, спр. 10, арк. 390–391.

¹⁴ Там само, спр. 3, арк. 33–34; спр. 10, арк. 390–391.

¹⁵ Там само, спр. 4, арк. 35–36; спр. 10, арк. 390–391.

фар, може, й не кожен, забезпечував будників за оплату продовольством, про яке в актах є така єдина конкретна згадка: під час нападу на одну з буд Степанського маєтку, де працювало півтораєста чоловік, у них було забрано «живності»: муки 50, гороху 30, пшона 6, круп гречаних 4 маці, 120 полтів (півтуш) м'яса, 12 бочок солоної яловичини, 40 «оправлених» баранів, 8 ялівок¹⁶.

Попіл починали виготовляти звичайно не раніше жовтня, після завершення польових робіт, а закінчували не пізніше квітня, щоб устигнути доставити його до річкової пристані. Весь цикл попільних робіт можна поділити на два етапи. Перший, так звана «пнівщина», зводився до вирубки, обрубки лісу, розпилки його на колоди і спалення на вогнищах («огнях», «огнищах»). За умовами контрактів вимагалось, щоб увесь ліс з певної площі ішов на попіл, проте в гонитві за попелом кращої якості, яка залежала від якості дерев, ліс вирубували по-хижацьки. Ілюстрацією цього може бути, наприклад, розповідь в Луцькому гроді вижа про те, що він зі свідками застав у пуці села Сінного: «видели есмо многое дерево на попелы згожое минано и, што налешное, на выбор рубано, а што дерево кривое, то все минали, одно шкоду чинили, а иншое и головнями недопалеваными розметавали, и вже подобно тых лесов не веда, яко ся хто закуповати поквапит»¹⁷. «Огнища» бували розкидані по багатьох місцях. Так, у пуці села Копиля виж налічив («на карб нарубил») 270 «огнев берестових... попаленых»¹⁸.

Випалений на «огнищах» попіл у джерелах звано фалбою («фалба або попел готовий роблений, одно еше не смалцованый») ¹⁹. Фалбу згрібали в «громади», звідки зсипали у скрині. Кожна з 10 таких скринь у пуці села Огавчиць мала «надолже по полтора саженья, впоперек также по полтора саженья, а взвышки по саженью» і містила дещо більше 7 лаштів фалби²⁰.

Другий етап попільних робіт полягав у тому, що фалбу смальцювали, тобто обробляли в печах, у результаті чого отримували смальцюгу. В актах, правда, останній термін не зустрічається, але в XVI ст. і пізніше він був відомий на Україні. Під смальцюгою слід розуміти згадуваний в актах зрідка «попел смалцованый», а частіше — просто «попіл». Під «попелом» у документах у багатьох

¹⁶ Там само, спр. 10, арк. 390–391.

¹⁷ Там само, спр. 6, арк. 37–38.

¹⁸ Там само, спр. 7, арк. 441–442.

¹⁹ Там само, спр. 6, арк. 37–38; спр. 10, арк. 390–391.

²⁰ Там само, спр. 6, арк. 16–17.

випадках криється і фалба. Тому далеко не завжди зрозуміло, про який саме попіл йдеться — фалбу чи смальцюгу. Документи не містять жодних відомостей про технологію виготовлення смальцюги. Можливо, вона була такою, якою її 1846 р. описав добрий знавець лісотехнічної справи Віктор Козловський²¹. Мається на увазі вилугування фалби у котлах, внаслідок чого утворювався поташ-смальцюга. Смальцюгу «забивали» в бочки, які маркували, наприклад, «панським гербом»²², щоб знати, звідки вони походили, і в такій упаковці відправляли до Гданська. Розрізняли смальцюгу «дрібнейшую» і «грубшую»²³.

Із 78 актів, які містять відомості про попіл, тільки у 44 (з них 38 луцьких) наводяться дані про його кількість. Згідно з ними, сумарна кількість попелу становила 3 955 лаштів, бочки на 653 підводах, які прямували до пристаней, та 52 бочки невивезені. Цифра, виражена у лаштах, включає в себе насамперед вироблений попіл. Не завжди, однак, вдається виділити у ньому смальцюгу і фалбу. Вона відбиває також масу попелу, яку передбачалося виробити, проте вироблення якої в актах не простежується. Кількісне співвідношення цих двох частин у числі 3 955, з огляду на стан джерел, не піддається визначенню.

Спробуємо перевести у лашти попіл, поданий у бочках, підводних і невивезених, з тим, щоб, додавши до 3 955 отриману цифру, вивести загальну його кількість. Лашт був насипною, об'ємною мірою. На думку Станіслава Кутшеби, у землях, зв'язаних торгівлею з Гданськом (в Україні, Польщі, Білорусі) він був величиною сталою²⁴. Роман Рибарський вважав, що місцеві лашти були важчі від гданського²⁵. Гадаємо що в нашому випадку немає принципового значення, на чиему боці правда, оскільки вага лашту нам потрібна як допоміжна величина. Лашт попелу, за С. Кутшебою, важив 6,5 тонни²⁶. Йдучи за цим же дослідником, прирівнюємо лашт до

²¹ W. Kozłowski. *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i oreński*. Warszawa 1846, с. 379, 380, 386–387.

²² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 50–61; спр. 6, арк. 23–24.

²³ Там само, спр. 4, арк. 60–61, 129.

²⁴ S. Kutrzeba. *Wisła w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej Polskiej // Monografia Wisły, zes. 11*. Warszawa b. r., с. 2.

²⁵ R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t. 1. Poznań 1928, с. 13.

²⁶ S. Kutrzeba. *Wisła w historii gospodarczej...*, с. 2.

12 бочок²⁷. З двох волинських актів (1564 і 1565 рр.) довідуємося, що при транспортуванні попелу до пристаней на підводі вантажили його по 3–4 бочки²⁸. У 1565 р. до однієї з пристаней було доставлено 6,5 лашта попелу на 26 підводах²⁹, тобто в середньому по 0,25 лашта на підводі, що відповідає 3 бочкам. На основі цього факту припускаємо, що на Волині підводою перевозили в середньому 3 бочки попелу. Підрахунок показує, що в такому разі волинські акти згадують 2 011 ($653 \times 3 + 52$) бочок смальцюги, а це дорівнює близько 168 ($[(653 + 52) : 3] \times 0,25$) лаштам. Отже, загальна кількість попелу, за тими ж актами, становить 4 123 ($3\,955 + 168$) лашти.

У цю кількість входять 3 744 лашти з Луцького, 116 — з Володимирського, 125 — з Кременецького повітів. Щодо решти 138 лаштів, то в документах не вказано, з яких саме повітів вони походять. Хронологічно 4 123 лашти розподіляються так: 1562 р. — 966,5, 1563 р. — 586, 1564 р. — 666, 1565 р. — 859,5, 1566 р. — 90, 1568 р. — 290, 1569 р. — 665. Не менше 1 225 лаштів (із 4 123) було вивезено до пристаней, щоб звідти їх сплавити до Гданська.

З Волині у 60-х роках XVI ст. вивозили попелу значно більше, про що свідчить хоча б те, що в книги влоцлавської митниці, яка в XVI ст. діяла на Віслі між Торунем і Варшавою, тільки у 1560, 1561, 1568, 1569 рр. були внесені записи про 1 493 лашти сплавленого до Гданська волинського попелу (за інші роки цього десятиліття такі записи на час видання влоцлавських книг у 1915 р. не збереглися)³⁰.

Інша деревна продукція, яку вивозили з Волині, — це різноманітні дошки: ванчоси, клепки, васильки, попелки, тертиці, пиплі, клітки. Актова інформація про них дуже обмежена. Тільки зрідка вказується кількість деяких видів дощок.

Виготовляли дошки при попільних будах, інколи в будах, спеціально збудованих «для роботи лесное ванчосу и клепок»³¹. Цікаві відомості про промислове призначення і розміри деяких видів дощок знаходимо у складеному 1572 р. інвентарі Осецького маєтку на території Польщі. Особлива цінність цих даних полягає в тому, що вони наведені у зв'язку зі збутом деревної продукції маєтку у Гданську. Згідно з інвентарем, клепки йшли на виготовлення бочок

²⁷ Там само.

²⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 23–24; спр. 7, арк. 99–100.

²⁹ Там само, спр. 7, арк. 82–83.

³⁰ *Regesta theloni aquatici Wladislaviensis...*, с. 427–431.

³¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 34.

для оселедців і муки, васильки — на бочки для пива і вина, попельки — на «великі» бочки³². Ванчоси і тертиці використовували в кораблебудуванні³³. Промислове призначення пиплів, кліток, не названих цим інвентарем, нам невідоме. Наведені у тому ж інвентарі розміри видів дощок мають орієнтовний характер. Не виключено, що на Волині ці розміри могли бути дещо інші. В Осецькому маєтку ванчос мав довжину 10, ширину — 1,5 стопи, клепка — довжину 3 стопи, ширину — долоню, товщину — 3 пальці, василька довжину 4,5 стопи, ширину — «добру» пядь, попелька — довжину 5,5 стопи, ширину — п'ядь³⁴.

Рахували вивізні дошки на захтики і сотні. С.Кутшеба вірно вважає, що захтик — це 60 сотень. Сотня, на його думку, дорівнювала 120 одиницям (штукам)³⁵. Тут не цілком з ним можна погодитися: за осецьким інвентарем 1572 р., сотня (*centenarius*, в інших джерелах — *centum*) ванчосів мала дійсно 120 одиниць (2 копи), тоді як сотня клепок, васильків і попельків — по 48 кіп (2 880 одиниць)³⁶.

Кількість деревної продукції наведена тільки у трьох волинських актових документах. Вона була значною: 1560 р. у лісі села Поповичів нападниками з села Мосора було спалено 39 сотень ванчосів і 23,5 сотні клепок³⁷; 1562 р. шляхтянка Г. Остікова з роду князів Любецьких звинуватила шляхтича М. Харленського в тому, що в пущі села Любчого за його наказом було незаконно наготовлено 70 захтиків ванчосів, 19 сотень клепок, 30 кіп тертиць, «множество великое» васильків і попельків³⁸; 1563 р. зазначено, що в частині цього ж села, якою спільно володіли кілька шляхтичів, вже третій рік роблять ванчоси, клепки, васильки, попельки, пиплі, клітки і виготовлено їх понад 10 захтиків³⁹.

Відомості про зерно лаконічні. Вони оминають все, що зв'язане з його вирощуванням, обмолотом, зберіганням. Акти засвідчують,

³² R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski...*, t. 1, c. 53–54.

³³ *Dzieje lasów, leśnictwa w Polsce*. Warszawa 1965, c. 93; J. Kus. *Materiały do dziejów szkutnictwa w XVI–XVIII w. w «Aktach miasta Kazimierza Dolnego» // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (далі — *KHKM*), rok 32, № 1. Warszawa 1984, c. 33–34.

³⁴ R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski...*, t. 1, c. 53–54.

³⁵ S. Kutrzeba. *Wisła w historii gospodarczej...*, c. 2.

³⁶ R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski...*, t. 1, c. 53–54.

³⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 33–34.

³⁸ Там само, спр. 4, арк. 43–44.

³⁹ Там само, спр. 5, арк. 108–109.

що з Волині із зернових назагал вивозили жито: із 42 актів, у яких зерно згадується, у 36 — це жито, у 6 — «зерно» (теж, мабуть жито), в одному акті разом з житом згадується овес. Кількість зерна подається у 9 володимирських і 12 луцьких актах. Всього у них його налічено 10 248 мац (у тому числі 350 мац вівса) та 100 лаштів; крім того, сказано про зерно на 14 суднах (ком'ягах), які пливли до Гданська. Маца, як і лашт, — міра місткості. Маці на Волині розрізняли володимирські і луцькі (були, можливо, і кременецькі). Більшість актів не зазначають, про які маці йдеться. 20 мац володимирських становили 1 лашт⁴⁰. В одному з актів 37 володимирських мац прирівнюються до 32 луцьких мац⁴¹, з чого співвідношення між володимирською і луцькою мацями становить 1 : 0,865. Помноживши 0,865 на 20, отримаємо лашт, який дорівнює 17,3 луцької маці. Із 10 248 мац зерна 6 777 згадані у луцьких і 3 471 — у володимирських актах. Припускаємо, що відповідно йдеться про луцькі і володимирські маці. Правда, таке припущення є значною мірою умовним, тому що джерела далеко не завжди інформують про повітову приналежність зерна, а в актах гродських канцелярій кожного з двох повітів кількість зерна вказується і в луцьких, і в володимирських мацах. Діленням 6 777 на 17,3 і 3 471 на 20 отримуємо 565 (391,5 + 173,5) лаштів. За даними влоцлавської митниці 1575 р., опрацьованими С. Кутшебою, ком'яга в середньому перевозила 15 лаштів зерна⁴². Волинські акти дають: один — приблизно таку ж величину (1568 р. 600 мац (30 лаштів) жита були навантажені на 2 ком'яги⁴³), другий — близько 25 лаштів (1567 р. на 2 ком'ягах планувалося сплавити до Гданська 1 000 мац жита і вівса⁴⁴). Середня вантажність волинської ком'яги, за цими актами, — 20 лаштів. Множення цього показника на 14 дає уявну кількість — 280 лаштів зерна на ком'ягах. Сумарна ж кількість зерна, згаданого 21 актом

⁴⁰ Там само, спр. 9, арк. 76–77. Не виключено, що тут і в інших волинських актах мається на увазі гданський лашт. Щодо ваги його є різні думки, які проаналізував Станіслав Мельчарський. Він дійшов висновку, що гданський лашт жита важив 1 913 кг, а вівса — 1 257 кг (S. Mielczarski. Koszta transportu w handlu zbożowym w Polsce XVI wieku // *КНKM*, rok 13, № 2. 1965, с. 275). Ґрунтуючись на цьому висновку, легко підрахувати, що стосовно наприклад, жита маца володимирська важила 95,65 кг (1 913 : 20), а луцька — 110,58 кг (1 913 : 17,3).

⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 558.

⁴² *Regesta theloniei aquatici Wladislaviensis...*, с. XXXVI.

⁴³ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 46–47.

⁴⁴ Там само, спр. 2, арк. 77–78.

володимирських і луцьких книг, після всіх підрахунків, дорівнює 945 (565 + 100 + 280) лаштів, з яких володимирські книги подають 458, луцькі – 487 лашти. Кількість зерна по роках у лаштах виглядає так: 1561 р. — 50, 1562 р. — 144, 1564 р. — 274, 1565 р. — 3, 1566 р. — 294, 1567 р. — 86, 1568 р. — 50, 1569 р. — 44. На час складання актів до пристаней було доставлено не менше 378 «володимирських» лаштів (із 458) і не менше 305 «луцьких» (із 487). Насправді з Волині вивозили значно більше зерна. Свідченням цього є те, що у Влоцлавку лише 1568 р. мито було зібране з 1 202 лаштів волинського зерна, яке ком'ягами сплавляли до Гданська⁴⁵.

Вимагалось до Гданська поставляти зерно прочищене, якісне. Показовим є зобов'язання шляхтича Я. Монтолта Коблинського доставити до пристані «жита праве доброго, свіжого и добре виправленого, не кокулеватого, ани костроватого»⁴⁶. Зерно звозили підводами у мішках («мехах»)⁴⁷, навіть у снопах, які обмолочували в пункті доставки⁴⁸. Середню завантаженість підводи зерном засвідчує безпосередньо тільки один акт: у лютому 1566 р. піддані шляхтича В. Гулевича везли до пристані з села Затурців на 80 підводах 200 мац панського жита: «на каждом возе было жита по полтреди мацы»⁴⁹. Затурці були у Володимирському повіті. На цій підставі припускаємо, що в цитованому документі йдеться про володимирські маці. В такому разі пересічно підвода завантажувалася 240 кг зерна. Гадаємо, що частіше вантажність підводи була вищою: у XVI ст. на польських землях при транспортуванні на великі відстані на одного коня припадало в середньому до 325 кг вантажу⁵⁰.

Сплавляли до Гданська навесні волинське зерно з врожаю попереднього року, щоб вигідніше його продати у цьому місті. Бувало, що на місцях, у маєтках, влітку скуповували за якомога нижчими цінами і відразу доставляли до пристаней цього річчя («молочне») зерно, наприклад, 1564 р. — одноразово 4 000 мац⁵¹; на пристанях його тримали до наступної весняної навігації.

⁴⁵ *Regesta thelonei aquatici Wladislaviensis...*, с. 232–238.

⁴⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 76–77.

⁴⁷ Там само, спр. 4, арк. 49–50.

⁴⁸ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2.

⁴⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 44–45.

⁵⁰ R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski...*, t. 1, с. 13; S. Mielczarski. *Koszta transportu w handlu zbożowym...*, с. 275–276.

⁵¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 125.

Попіл, інші деревні вироби і зерно доставляли до пристаней своїми підводами, часто саньми, піддані («підводники») тих власників маєтків, які продавали цю продукцію, або піддані інших феодалів, найняті покупцями з їх дозволу. Транспортували з лісів і фільварків однією чи кількома ходками («фурами»). Траплялося, що у перевозах продукції було зайнято 300, 600, 700 підвод⁵².

Вивіз до пристаней відбувався в основному з січня до квітня. Не випадково саме на цей період припадає відносно більша, ніж на всі інші місяці року, кількість документів актових книг, які торкаються торгівлі Волині з Гданськом. Із 4 184 актів луцьких гродських книг за 1561–1569 рр. 1 232 (29,45 %) складені в січні–квітні, з них торгівлі з Гданськом присвячені відповідно 88 і 59 (67,04 % від 88) актів; кількість актів володимирських гродських книг за 1567–1569 рр. у тій же послідовності така: 957 і 295 (30,83 %), 38 і 20 (52,63 %).

У тогочасних волинських актах названі строки доставки попелу, зерна, ванчосів, клепок тощо до пристаней, а саме: на день Трьох Королів, «о крещеньи», «на запусты масляные», «на мясопусты людские (полские)», «до мясопуст великих», «перед великим постом», «о середопости», «перед Великоднем за тыжден», «на громницы», «на третей недели по Великодни», «на ден свята клечалного».

Пункти доставки волинської продукції для сплаву її до Гданська вказуються тільки у 27 з 137 актів. Усі вони розташовані на притоці Вісли — річці Буг, по її середній течії*. Подаємо їх у порядку розміщення вниз по течії, за тодішньою адміністративно-територіальною приналежністю, з зазначенням, у скількох актах кожен із пунктів згадано: село Устилуг (Володимирський повіт, 13), містечко Городло, село Кладнів (Белзьке воєводство, відповідно 2 і 2), село Бережці (Холмська земля, 10)**. На основі цих даних можна припустити, що волинську продукцію у сплавних цілях головним чином звозили до Устилуга і Бережців. У 13 актах сказано про вивіз «до Бугу». Загалом 40 актів вказують на Буг як на сплавну артерію Волині. Оскільки інших рік такого призначення актові книги не подають, то напрошується висновок, що саме і тільки по Бугу був єдино можливий вивіз великої кількості волинської продукції

⁵² Там само, спр. 6, арк. 24–28; спр. 7, арк. 99–100.

* У кінці XVIII ст. цю річку в Російській імперії почали називати Західним Бугом.

** Нині Устилуг, Бережці і Кладнів — поселення у складі Волинської області, Городло — у складі Грубешувського повіту Люблінського воєводства Польщі.

до Гданська, хоча ця ріка протікала по Волині в її тогочасних границях тільки в районі Устилуга і дещо на південний схід від нього. Цей висновок повністю, як нам видається, стосується і тих 97 актів (із 137), де річкові сплавні координати не названі; з них, до річч, у 12 йдеться про сплав «до Гданска».

Звезену до Бугу продукцію вивантажували біля пристаней. Щоправда, у володимирських і луцьких книгах ця назва відсутня, проте вона відома з джерел, що стосуються польських земель⁵³. До моменту сплаву попіл, інші деревні вироби, зерно зберігали в шопах (в одному з документів шопу названо шпихліром), які належали волинській і неволинській шляхті, що торгувала з Гданськом, купцям-міщанам⁵⁴, або орендувалися у прибузьких мешканців, як, наприклад, «в человека устилузского у Ярополка за полторы мацы жита»⁵⁵. У шопах «шуфлювали», тобто провіювали зерно⁵⁶. Інтереси шляхти і купців при шопах представляли призначені ними шафари⁵⁷.

Навесні продукцію з шоп вантажили на ком'яги — єдиний зафіксований волинськими джерелами тип торгового судна. Ком'яги згадані у 18 володимирських і 5 луцьких актах. Таке співвідношення актових згадок не випадкове: сплав відбувався з території Володимирського повіту і прилеглих до нього з північного заходу позаволинських поселень, і тому неминуча була порівняно більша «причетність» володимирських книг до всього, що безпосередньо було зв'язане з організацією сплаву. З досліджень відомо, що ком'яги мали прямокутну форму, неглибоку посадку, 7–12 весел, не мали щогли, перевозили від 15 до 35 лаштів⁵⁸. Ком'яги викорис-

⁵³ Z. Guldon. *Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII wieku*. Toruń 1966, с. 75; H. Obuchowska-Pysiowa. Warunki naturalne, technika i organizacja сплаву wiślanego w XVII wieku // *КНKM*, рок 13, № 2. 1965, с. 284; A. Homecki. *Produkcja i handel zbożowy w latyfundiach Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, с. 42–43; J. Burszta. Z badań nad сплавом в dorzeczu środkowej Wisły w drugiej połowie XVIII w. // *КНKM*, рок 23, № 1. 1975, с. 28–29.

⁵⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 72; спр. 9, арк. 76–77; спр. 11, арк. 242; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 20–22, 44–45; спр. 3, арк. 22; спр. 4, арк. 65–66.

⁵⁵ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 21–22.

⁵⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 72.

⁵⁷ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 21–22; спр. 3, арк. 22; спр. 4, арк. 62.

⁵⁸ R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski...*, t. 1, с. 117; B. Śląski. *Spław i сплаwnicy на Wiśle*. Warszawa 1916, с. 6; *Regesta theloniei aquaticae Wladislaviensis...*, с. XXXVI–XXXVII.

товували, як правило, на порівняно неповноводних ріках, до яких належав також Буг у його верхній та середній течії, і лише під час сплаву до Гданська, де їх продавали як дерево на опалення й будівництво⁵⁹. Повертаючись з Гданська по Бугу було неможливо з огляду на низький рівень води в ньому, який зберігався до наступної весняної повені. В одному з волинських актів подано розміри ком'яги: «вдолжки десяти сажен, а в цілю (кормі) пяти сажен и локтя, а в голове полпята сажна»⁶⁰.

Акти дещо говорять про будівництво ком'яг. Дерево для них використовувалось «великое, як и дробное», «яко налешное и надолжшее», «праве доброе», «згожое»⁶¹. Його вирубували («спущали») й обробляли теслі з «роботниками» з допомогою сокир, свердл, брундасів, вінчаків⁶². У лісі майстрували окремі частини ком'яг: лави, бортниці, півбортки, ядра, опсви⁶³. Найбільше, порівняно з іншими частинами, виготовлялося лав-тертиць, якими скріплювали дно судна⁶⁴; в одному акті їх згадано 46⁶⁵.

Ком'яжне дерево і готові частини ком'яг вивозили підводами до пристаней; один з обозів налічував 14 таких підвод⁶⁶. Зустрічаємо в актах згадки про те, що «грумада людей лаву везли..., под которою ж лавою коней четверо»⁶⁷, що в одному селі є 116 волів, «которых было... з иных имѣний для воженя комяг зогнано»⁶⁸. Доставляли до пристаней і мох, потрібний для законопачування ком'яг⁶⁹. В одному акті сказано про 15 возів, навантажених мохом для ком'яг⁷⁰; це єдина актова згадка про вивезення моху.

Усі інші роботи по будівництву ком'яг виконувалися на пристанях теслями, «десятниками» разом з піднайнятими ними «паробками», «тесельчиками». Так, 1567 р. в Устилузі ком'яги для

⁵⁹ R. Rybarski. *Handel i polityka handlowa Polski...*, t. 1, с. 117; B. Slaski. *Splaw i splawnicy na Wisle*, с. 6.

⁶⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 27 (Володимирський земський суд), оп. 1, спр. 1, арк. 14–15.

⁶¹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 72, 116–117, 199.

⁶² Там само, арк. 206.

⁶³ Там само, арк. 44–46, 116–117, 205–209.

⁶⁴ J. Kus. *Materiały do dziejów szkutnictwa...*, с. 33–34.

⁶⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 116–117.

⁶⁶ Там само, спр. 7, арк. 123.

⁶⁷ Там само, спр. 7, арк. 205.

⁶⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 220.

⁶⁹ W. Kozłowski. *Słownik leśny...*, с. 244–245.

⁷⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 206–209.

володимирського купця Васька Каплі робили 4 теслі і десятники, 22 паробки і тесельчики⁷¹.

Всіма роботами на пристані по організації сплаву, як і самим сплавом, коли йшлося про вивіз шляхетської продукції, керував «ком'яжний» шафар — уповноважений пана, виходець з немаєткової шляхти⁷².

Волинські акти нічого не говорять про те, як проходив сплав до Гданська. Щоб деякою мірою висвітлити це питання, ми змушені спиратися на інші матеріали.

Відплиття ком'яг від пристаней могло відбутися тільки тоді, коли Буг був більш-менш повноводний. Зазвичай максимальний рівень води у ньому припадав на кінець березня–початок квітня⁷³. З огляду на атмосферні коливання він бував і пізніше, інколи навіть у травні⁷⁴.

Щодо тривалості сплаву в XVI ст. від бузьких пристаней до Гданська певною мірою орієнтують дані двох позаволинських за походженням масових джерел: книг влоцлавської за 1537–1576 рр. і берестейської за 1583 р. річкових митниць. Згідно з ними, волинські ком'яги, навантажені різною продукцією, пропливали біля Берестя по Бугу в кінці квітня і в основному в першій половині травня⁷⁵, біля Влоцлавка по Віслі — від кінця квітня до початку червня, головним чином у травні⁷⁶.

Новий стиль почали вводити в Польщі в кінці жовтня 1582 р.⁷⁷ Чи став він поширюватися тоді і у Великому князівстві ому, на території якого знаходилося Берестя? На Волині григоріанський календар офіційно використовували вже у 1583 р.⁷⁸

⁷¹ Там само, арк. 44–45.

⁷² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 81–82; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 58, 157.

⁷³ A. Wyrobisz. Spław na Bugu w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // *КНKM*, rok 32, № 4. 1984, с. 478.

⁷⁴ Z. Guldon. *Związki handlowe dóbr magnackich...*, с. 98.

⁷⁵ *Археологический сборник документов...*, т. 4, с. 261–289.

⁷⁶ *Regesta thelonei aquatici Wladislaviensis...*, с. 18–28, 69–70, 127–134, 232–238, 246, 257, 271–294, 331–338, 371–372, 396–399, 401–411, 422–427, 436.

⁷⁷ *Chronologia Polska / praca zbiorowa pod red. B. Włodarskiego*. Warszawa 1957, с. 39–45.

⁷⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 301. Див. також: О. Купчинський. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 222: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1991, с. 256–259.

Навряд, чи тоді ж його обійшли сусідні з нею білоруські землі. Виходячи з цього припущення, вважаємо, що берестейські книги 1583 р. датовані саме за новим стилем. У такому разі, для зручності часового зіставлення матеріалу обох джерел, переведемо датування влоцлавських даних на новий стиль, який у XVI ст. випереджував старий стиль на 10 днів. Тоді час перебування волинських ком'яг біля Влоцлавка — це кінець першої декади травня — початок другої декади червня.

Шлях від Устилуга, найбільш віддаленого на південь по Бугу поселення (з чотирьох названих вище поселень, до пристаней яких з Волині звозили попіл, зерно, ванчоси, клепки та інші дошки), по воді до Берестя становить 162 км, а від Берестя до впадіння Бугу у Віслу — 232 км. Усю цю відстань ком'яги могли пройти днів за 20 з порівняно невисокою денною швидкістю через природні і штучні перешкоди, які зустрічалися їм по Бугу⁷⁹. По повноводній Віслі ком'яги пропливали швидше. На відстань від впадіння Бугу у Віслу до Влоцлавка, яка становить 120 км, вони витрачали 4 дні. Отже, всі 514 км від Устилуга до Влоцлавка по ріках можна було пройти за 24 дні.

Якщо виходити з цих припущень, то початок сплаву ком'яг з волинською продукцією, за митними берестейськими книгами 1583 р., слід віднести до кінця другої декади квітня — першої декади травня, а, за влоцлавськими книгами 1537–1576 рр., до середини квітня — кінця другої декади травня. Результати наших припущень на основі відомостей обох джерел більш-менш добре співвідносяться. Взнявши до уваги, що від Влоцлавка до Гданська по Віслі 260 км, і те, що ком'яги могли покривати їх з тією ж швидкістю, що й відстань від впадіння Бугу у Віслу до Влоцлавка, доходимо висновку, що в XVI ст. водний шлях від Устилуга до Гданська протяжністю 774 км долали на ком'ягах приблизно за 33 дні без урахування часу на митну перевірку в Бересті, Влоцлавку і, можливо, в деяких інших митницях. Ком'яги, які відпливали від Городла, Бережців та інших бузьких пристаней, витрачали дещо менше часу.

У Гданську привізну продукцію або відразу продавали місцевим купцям, які складали її в своїх шпихлірах, а потім збували іноземним купцям із Західної Європи, або, перш ніж продати, тримали в

⁷⁹ А. Wyrobisz. Spław na Bugu..., с. 475–477.

тамтешніх орендованих, інколи навіть у своїх власних шпихлірах (один з таких шпихлірів у Гданську належав волинському магнату князю Роману Федоровичу Сангушку)⁸⁰.

Купуючи товари, сплавлені з території віслянського басейну, гданщани «бракували», тобто сортували їх, виявляючи продукцію гіршої («брак») або найгіршої («брак з браку») якості і відповідно до цього розраховувалися з продавцями. Про це на Волині знали, тому в ряді актів зазначено, що товар до Гданська доставляється або має бути доставлений «під брак», «на бракара». Готівкові втрати від «бракування» навіть наперед планували, що підтверджують, зокрема, такі відомості: до 50 лаштів попелу додано 3 лашти «на бракара»⁸¹, вважати у Гданську «дві бочки попелу за одну» («брак»), «чотири бочки попелу за одну» («брак з браку»), до двох захтиків ванчосу і одного захтика клепок наддати «для браку» 20 сотень ванчосу і 10 сотень клепок⁸².

З небагатьох уривкових даних про ціни на вивізну з Волині до Гданська продукцію не можна скласти якогось уявлення про рух цін. Тому обмежимося простим їх переліком. На Волині вартість продукції виражали у польських злотих (1 злотий дорівнював 30 грошам), копах (1 копа — це 60 грошів литовських, 75 грошів польських) і червоних золотих (1 червоний золотий — це 52 польські гроші, 41,6 литовського гроша). Волинські акти фіксують гданські ціни тільки у польських злотих. Вони були вищі за територіально волинські на ті самі товари хоч би тому, що включали в себе сплавні видатки і враховували намагання тих, хто сплавляв волинські товари, скористатися з вигідної кон'юнктури на гданському ринку. В актах зазначається: якщо хто не виконає своєчасно (або взагалі) свого зобов'язання продану на Волині продукцію доставити до Бугу або за куплену продукцію, що мала бути доставлена до Гданська, розплатитися, то повинен заплатити «по тому, по чому бы во Кгданску ... плачно было»⁸³.

Відомості про ціни на Волині такі: лашт попелу (очевидно, йдеться про смальцюгу) за умови виробництва на кошти покупця, а транспортування до Бугу на кошти продавця в 1563 р. коштував

⁸⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 57–58.

⁸¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 60–61.

⁸² Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 67–70.

⁸³ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 73; спр. 7, арк. 76, 99–100; спр. 9, арк. 34, 76–77; спр. 11, арк. 125.

4 копи 32 гроші, у 1564 р. — 3 червоних золотих, у 1565 і 1569 рр. — 24 польських злотих⁸⁴; маца жита (за умови вивозу до Бугу коштом продавця) в 1562 р. коштувала 8 литовських грошів, у 1567 р. — 20 литовських грошів, 28 польських грошів, у 1569 р. — 80 польських грошів⁸⁵; за мацу вівса за тієї ж умови у 1567 р. платили 17 польських грошів⁸⁶, за сотню ванчосів і клепок у 1569 р. — відповідно 16 і 22 польських злотих⁸⁷. Принагідно зазначимо, скільки коштувала ком'яга: 1566 р. — 27, 1567 р. — 40 кіп⁸⁸.

Гданські ціни зустрічаються в актах значно рідше: жито в 1562 р. — 25 польських злотих за лашт⁸⁹, ванчоси і клепки в 1560 р. — відповідно 22 і 35 польських злотих за сотню⁹⁰.

Отже, луцькі і володимирські гродські та земські книги 60-х років XVI ст. засвідчують, хоч і уривково, певний рівень торгових зв'язків Волині з Гданськом. Тодішній стан цих зв'язків переконує в тому, що вони виникли значно раніше (це, зрештою, підтверджують деякі опубліковані джерела, складені до 1560-х років). Луцькі і володимирські книги — єдине масове джерело XVI ст. про розвиток волинсько-гданських торгових відносин. Вони дають достатнє уявлення про якісну і співвідносно кількісну структуру вивізної з Волині до Гданська продукції. Їхня тематична різноманітність дає змогу висвітлити мало або зовсім не досліджені питання економічного розвитку українських земель у XVI ст.

⁸⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 226–227; спр. 6, арк. 12; спр. 7, арк. 20; ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 67–70.

⁸⁵ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 34; спр. 11, арк. 174; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 77–78; спр. 19, арк. 669.

⁸⁶ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 77–78.

⁸⁷ Там само, спр. 4, арк. 67–70.

⁸⁸ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 14–15; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 124.

⁸⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 669.

⁹⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 34.

**ВОЛИНСЬКИЙ МАЄТОК
ЛАВРИНА ПІСОЧИНСЬКОГО
(придбання села Кунева
і захист права власності на нього)***

Лаврин Пісочинський — помітна, колоритна і цікава постать на тлі української шляхти останньої третини XVI — початку XVII ст. Він народився десь на початку 1550-х років, помер у 1606 р. У 1569–1593 рр. був писарем канцелярії Руської (Волинської) метрики, у 1582–1606 рр. — брацлавським підкоморієм, у 1601–1606 рр. — королівським секретарем, у 1601–1603 рр. виконував дипломатичні доручення короля, обирався на сеймиках послом на сейми, депутатом Коронного трибуналу¹.

---

* У співавторстві з Олексою Піддубняком.

¹ Про Л. Пісочинського див.: П. Кулаковський. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог — Львів 2002, с. 140–146; М. Крикун, О. Піддубняк. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII століття в архіві шляхетського роду Пісочинських // М. Крикун. *Брацлавське воєводство в XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2008, с. 66–67; М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна*. Львів 2008, с. 48–56; К. Pułaski. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: Monografie i wzmianki*, t. 2 / wstęp, opracowanie tekstu, przypisów oraz indeksu T. Epsztein i S. Górczyński. Warszawa 2004, с. 169–175; E. Dubas-Urwanowicz. *Piasoczyński Ławryn (Wawrzyniec) // Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB), t. 25. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1980, с. 805–808. Авторам цих рядків донедавна було відомо, що найраніша згадка про Л. Пісочинського як брацлавського підкоморія датується 13 квітня 1583 р. (М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років, с. 50; *Документи Брацлавського воєводства...*, с. 327–329). Та вдалося натрапити на більш ранню згадку — у листі короля Стефана Баторія князю Кирикові Ружинському від 18 січня того самого року (Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4044, арк. 121). Вона дозволяє стверджувати, що королівський привілей на брацлавське підкоморство був виданий Л. Пісочинському в 1582 р. — після того як 16 березня цього

Родовід Л. Пісочинського вдається простежити по батьківській лінії до діда і баби, по материнській лінії — до прадідів і баби. Дідом по батьківській лінії був Івашко Пишневич. Перша відома згадка про нього міститься в дарчому привілеї на п'ять дворич у маєтку Пісочно Мельницької волості, виданому йому 28 травня 1498 р. великим князем литовським Александром на прохання найвищого гетьмана і брацлавського та вінницького намісника князя Костянтина Івановича Острозького². У привілеї І. Пишневича названо «дворянином нашим», тобто таким, що перебуває на великокнязівській службі. Згідно з цим документом, він і далі мав служити великому князеві — з одного (з п'яти дарованих) дворич; решта — чотири дворича були надані йому у власність. Оскільки про видання цього привілею клопотав князь К. І. Острозький, то можна стверджувати, що І. Пишневич служив і йому. Звідки він був родом, встановити не вдалося. Йменували його

ж року був виданий привілеї на володимирське підкоморство Янові Бокію (Российский государственный архив древних актов в Москве (далі — РГАДА), ф. 389 (Литовська метрика), оп. 1, ед. хр. 195, л. 472–472 об.), який до того, від 24 січня 1581 р. (Там само, арк. 329–330; опубл.: *Документи Брацлавського воєводства...*, с. 271–272) був підкоморієм брацлавським. Не виключено, що привілеї Л. Пісочинському датований також 16 беоезня 1582 р.

² *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / parengė A. Paliulis. Vilnius 2007, с. 180.* Інші згадки про Івашка Пишневича: *Archiwum księżyt Sanguszków w Sławucie / wydane przez B. Górczaka, t. 4: 1535–1547. Lwów 1890, с. 266–267* (дозвіл короля і великого князя литовського Сигізмунда I Гнівошові Пісочинському на продаж села Пісочного маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федорові Андрійовичу Сангушку, виданий 1 грудня 1540 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 55 (зізнання 14 січня 1584 р. перед Кременецьким земським судом Андрія Овсяника Волковського, в минулому дяка (намісника) троцького воєводи, брацлавського і вінницького старости князя Іллі Костянтиновича Острозького в його маєтках Луцького повіту Волинської землі Крупі і Поворську). Згадка про цей привілеї Александра: *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підготував В. Кравченко. Київ 2005, с. 183; Archiwum księżyt Sanguszków...*, t. 4, с. 264–265 (зобов'язання Г. Пісочинського перед князем Ф. А. Сангушом визначити межі села Пісочного, 1 грудня 1540 р.), 266–267 (згаданий щойно дозвіл Сигізмунда I); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 55 (див. вище в цій виносці), 57 (лист володимирського земського судді Богдана Костюшковича Хоболтовського, писаний у селі Хоболтові 9 березня 1584 р.). Пісочно входило до складу Володимирського повіту Волинської землі / воєводства. Нині — село Пісочне Ковельського району Волинської області.

Старимзаконом³, тому, мабуть, що мав єврейське коріння або, не маючи його, сповідував іудаїзм чи мав якийсь інший стосунок до нього. Помер «в молодості літ»⁴. Від Пісочного представники його роду звалися Пісочинськими. Дружиною І. Пишневича була Огрефіна з Рудецьких⁵ — шляхетського роду з Луцького повіту Волинської землі / воєводства⁶. Єдиним їхнім сином (не виключено, що й єдиною дитиною) був Гнівош⁷. Про нього відомо, що він входив до складу комори названого вище князя К. І. Острозького (помер 1530 р.)⁸, тобто належав до найближчого його оточення — виконував важливіші його доручення; відомо також, що був він служебником троцького воєводи, брацлавського і вінницького старости князя Іллі Костянтиновича Острозького (помер 1539 р.), супроводжував його на війні, «частокроть в потребахъ [боях, кампаніях] противъ неприятеля г(о)с(по)д(а)рского и Речи Посполитои бываючи»⁹, двічі виїздив на службу (імовірно, військову) до Угорщини («Угор»), повернувшись звідти остаточно додому, оженився¹⁰. У своєму зізнанні, виголошеному перед Кременецьким земським судом 14 січня 1584 р., Гнівош Сторожинський, шурин Гнівоша Пісочинського¹¹, подав, що останній помер невдовзі («вборзде»)

³ Литовська метрика. Книга 561..., с. 183; Документи Брацлавського воєводства..., с. 359–360 (зізнання Гнівоша Сторожинського перед Кременецьким земським судом 14 січня 1584 р. Опубл. за: Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК), zespol Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XVI, с. 23–24); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 57 (лист Богдана Костюшковича Хоболтовського від 9 березня 1584 р.); K. Pułaski. *Kronika polskich rodów szlacheckich...*, t. 2, с. 132.

⁴ Документи Брацлавського воєводства..., с. 360.

⁵ Там само.

⁶ Литовська метрика. Книга 561..., с. 121, 136, 139, 154 (ревізія Луцького замку 1545 р.); Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 7, т. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев 1886, с. 158 (ревізія Луцького замку 1552 р.).

⁷ Документи Брацлавського воєводства..., с. 360.

⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 57.

⁹ *Archiwum książąt Sanguszków...*, t. 4, с. 132–133.

¹⁰ Документи Брацлавського воєводства..., с. 360.

¹¹ Г. Сторожинський був чоловіком зведеної сестри Гнівоша Пісочинського Марії: мати останнього вийшла вдруге заміж за Матвія Гоголя, з яким «сплодила» цю Марію, а також Настасію, ще одну Марію і Лукаша (цей писався «по брате», тобто як Гнівош, Пісочинським, був «архимандритом києвским») (Там само).

після народження свого сина Лаврина¹². Якщо ця інформація правдива, то, враховуючи зазначене вище про час народження Лаврина, слід смерть його батька датувати серединою 1550-х років. У такому разі твердження Казімежа Пуласького, що помер Гнівош Пісочинський у 1559 р.¹³, потрібно вважати неприйнятним.

Матір'ю Лаврина була Марія — дочка Андрія Куневського з роду Єло (тому представники цього роду йменувалися Єловичами) і Богдани (Парасковчеї), онука Юхна Куневського, а по материнській лінії — Станька Дениска¹⁴. Андрій Юхнович Куневський у 1545 р. фігурує як кременецький городничий¹⁵, у 1552 р. — як кременецький городничий і мостовничий¹⁶, у 1557–1564 рр. — лише як господарський зем'янин Кременецького повіту Волинської землі¹⁷, від 1566 р. — як кременецький земський суддя¹⁸. На цій останній посаді помер 3 березня 1576 р.¹⁹ Його дружина переставилася ще у 1571 р. — наприкінці вересня або на початку жовтня²⁰.

Від шлюбу з Гнівошем Пісочинським Марія мала і дочку Овдотю («Овдотия»). Перша znana згадка про неї міститься в зізнанні возного Луцького повіту Юрія Рогачовського перед Луцьким

¹² Там само.

¹³ K. Pułaski. *Kronika polskich rodów szlacheckich...*, t. 2, s. 133.

¹⁴ Дениски належали до шляхти Кременецького повіту (*Литовська метрика. Книга 561...*, с. 195, 196, 200, 204, 206 (ревізія Кременецького замку 1545 р.; тут Дениски названі Денисковичами); *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1890, с. 23 (ревізія Кременецького замку 1552 р.; Денискович), 97, 101, 124 (люстрація Кременецького староства 1563 р.).

¹⁵ *Литовська метрика. Книга 561...*, с. 139, 194, 196, 200.

¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 13.

¹⁷ Там само, арк. 18 (1559 р.), 21 (1557 і 1560 рр.), 30 (1564 р.).

¹⁸ Там само, арк. 42.

¹⁹ Там само, спр. 4048, арк. 13, 22 зв. Те саме: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України у Києві), ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 9, арк. 179. Упорядник видання *Urządniczy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy* (Kórnik 2007) Мар'ян Вольський помилково подає, що А. Ю. Куневський займав уряд кременецького земського судді й у 1577 р. і що помер він 28 травня 1578 р. (с. 56, 169).

²⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 216, л. 115–117 (тестамент Парасковчеї від 26 вересня 1571 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 99 (згадка про Парасковчею як небіжчицю у вписі цього тестаменту в кременецьку земську книгу). Доречно зазначити, що тут тестамент помилково датовано 26 січня 1571 р. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 100).

городським урядом 22 квітня 1577 р.²¹, друга — в позові духовного суду Луцько-Острозької православної єпископії вітчимові Овдотті (і Лаврина) Петрові Бучайському, датованому 8 квітня 1587 р. (за старим стилем?). В позові її названо «дівкою» (незаміжньою)²². Взявши це до уваги, а також час смерті Гнівоша, можна припустити, що у 1587 р. Овдоття мала понад 30 років і була молодшою за Лаврина. Чи вийшла вона зрештою заміж, невідомо.

Л. Пісочинський мав також зведену сестру Настасію, батьком якої був Іван Сосницький²³. Марія Пісочинська вийшла за нього заміж десь після 20 липня 1563 р.: вписане цього числа в книгу Луцького замку зізнання вижа Луцького замку Петра Степановича містить останню знану нам згадку про неї як Пісочинську²⁴, що означає, що Марія ще була вдовою по Гнівошу. У щойно зазначеному позові духовного суду Настасія теж фігурує як «дівка».

Третім і останнім чоловіком матері Л. Пісочинського був згаданий вище Петро Бучайський. І з ним їй судилося прожити чимало років, можливо — до своєї смерті. Вперше її Бучайською названо в датованому 9 грудня 1571 р. вписі в луцьку городську книгу зізнання її батька та його брата Михайла²⁵. Вона прижила з П. Бучайським сина Лаврина, котрий, отже, був зведеним братом Л. Пісочинського; вперше у знаних нам документах його поійменовано в листі Марії і Петра Бучайських від 27 березня 1587 р.²⁶

У Л. Пісочинського були також рідні дядьки і тітки, всі вони — діти Андрія Юхновича Куневського та Богдани (Парасковчеї) Денисківни, отже, брати і сестри його матері. Дядьки — це Петро (згаданий лише в листі його батька і матері від 24 травня 1568 р. — як такий, що перебуває в неволі²⁷) та Ієв (помер до 15 жовтня 1566 р., коли Ганна Матясівна Зіньковича Остриєвського вперше згадана як удова по ньому²⁸). Тітки — Марина (Маруша), Овдоття, Любка,

²¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044, арк. 5 (1577 р.).

²² Там само, спр. 4046, арк. 34.

²³ Єдина відома згадка про нього: Там само, спр. 4044, арк. 12 (1577 р.).

²⁴ Там само, спр. 4043, арк. 27.

²⁵ Там само, арк. 106.

²⁶ Там само, спр. 4046, арк. 27.

²⁷ Там само, спр. 4043, арк. 97 зв.

²⁸ Там само, арк. 42. На сесії Луцького земського суду 19 січня 1590 р. від імені Л. Пісочинського було заявлено, що Ієв «без мала» тридцять років (тому назад, очевидно), «служачи князю Дмитру Вишневецькому, въ Волошох згнул» (Там само, спр. 4046, арк. 127; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7,

Нерадка і дві Ганни, всі разом, до речі, перелічені в позові Луцького земського суду від 14 листопада 1592 р.²⁹ Хто з дядьків і тіток був старший, хто молодший, встановити не вдалося. Найвні документи подають імена тітчиних чоловіків, натомість імена їхніх дітей (двоюрідних братів і сестер Л. Пісочинського) майже не подають. З останніх відомі діти Ієва Андрій Куневський і Магдалена³⁰, Овдоті — Роман і Ганна³¹, Любки — Федір³², однієї з Ганн — Павло³³.

* * *

П'ять дворич у Пісочному, дарованих Івашкові Пишневичу великим князем литовським у 1498 р., складала на той час разом з прилеглими утіддями, напевно, весь цей маєток, і в такому разі І. Пишневич виявився одноосібним його володільцем. Маєток зрештою став однойменним селом.

Успадкувавши від батька Пісочно³⁴, Гнівош Пісочинський формально володів ним до кінця 1540 р., коли, з дозволу короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I³⁵, відпродав його за 400 кіп литовських грошів маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федорові Андрійовичу Сангушку, а фактично — до моменту доплати йому останнім решти 190 кіп з даної суми: князь зобов'язався сплатити Гнівошові 190 кіп на

арк. 326 зв.). Якщо це твердження відповідає дійсності, то в такому разі Ієв загинув у 1563 р. — під час невдалого втручання князя Д. Вишневецького в міжусобну боротьбу молдавського боярства.

²⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4048, арк. 9 зв.; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 179.

³⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4048, арк. 103–104 (1595 р.).

³¹ Там само, спр. 4044, арк. 14 (1574 р.), 23 (1577 р.), 71 (1580 р.); спр. 4045, арк. 27 зв. (1583 р.).

³² Там само, спр. 4044, арк. 71 (1580 р.).

³³ Там само, спр. 4045, арк. 12 (1583 р.).

³⁴ У своєму зізнанні перед Кременецьким земським судом 14 січня 1584 р. (зізнання згадано вище) Гнівош Сторожинський, нагадуємо — шурин Гнівоша Пісочинського, твердив, що Старийзакон, тобто Івашко Пишневич, володів також маєтками Остдовом й Остирблями в Луцькому повіті (Документи Брацлавського воєводства..., с. 360), та це твердження не відповідає дійсності. Доречно вказати на те, що, говорячи про Гнівоша Пісочинського, Г. Сторожинський називає тільки одне його володіння — Пісочно. Остдів — це Оздів, нині село Луцького району Волинської області. Топонім «Остирблі» в інших джерелах нам не зустрівся.

³⁵ *Archiwum ksiąztw Sanguszków...*, t. 4, s. 266.

Великдень 14-го індікту, а той, зі свого боку, зобов'язався (очевидно, на вимогу князя) на той же час «ограничити» Пісочно³⁶, що означало — визначити його межі, аби князь знав про них³⁷. Вико-

³⁶ Там само, с. 264–266. Великдень 14-го індікту припадав на 17 квітня 1541 р. (*Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому счислению* / составлен Н. Горбачевским. Вильна 1869, с. 64).

³⁷ Принагідно потрібно вказати на те, що в 1538 або 1539 р., за наполяганням Гнівоша Пісочинського, викликаним намаганням подолати «межові» незгоди, відбулося розграничення Пісочного і села Поворська, котрим володів князь І. К. Острозький: в першому з цих років тому, що 15 березня 1538 р. датовано лист цього князя до луцького ключника і мостовничого Дахна Василевича з проханням, щоб той з його боку був суддею при розграниченні цих сіл (*Archiwum księżąt Sanguszków...*, t. 4, с. 132–133; імовірно, в листі йшлося про суддівство полюбовне); в серпні 1539 р. помер І. К. Острозький, за життя якого це розграничення, як переконаємося трохи нижче, було проведено. Про цю акцію розповіли, на прохання Л. Пісочинського (мету прохання розповіді не подають), її учасники, делеговані цим князем, як-от: Андрій Овсяник Волковський — у своєму зізнанні 14 січня 1584 р. перед Кременецьким земським судом (зізнання дійшло до нас у виписі з книги цього суду, зробленому тоді ж; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 55), і володимирський земський суддя Богдан Костюшкович Хоболтовський — у своєму листі (за висловом його автора — «правдивому свідоцтві») від 9 березня 1584 р. (Там само, арк. 57). Обидва документи Л. Пісочинський одержав як зацікавлена особа; вони відклалися в його архіві, про який ітиметься далі. А. Овсяник Волковський подав, що поряд з ним у розграниченні участь взяли як комісари (полюбовні судді?) з боку князя Гурко Омелянський, Грицько Пр[...] Деревенецький, з боку Г. Пісочинського — Єсько Ясениницький (це — «присутній» в згаданому вище зізнанні Гнівоша Сторожинського від 14 січня 1584 р. Єсеницький, як і той, — шурин Г. Пісочинського, жонатий на зведеній сестрі останнього Настасії; *Документи Брацлавського воеводства...*, с. 360), і «сусіди», що тримали маєток Мельницю. Як знавці маєткових меж свідчили піддані з Пісочного і Поворська. Г. Пісочинському довелося перед князівськими комісарами «покласти» великокнязівський привілей на Пісочно, виданий Івашкові Пишневичу (очевидно, для доведення своїх прав на володіння ним) і «показати» опис меж цього маєтку (видається, що за давністю років А. Овсяник Волковський «переніс» опис меж Пісочного 1541 р., про який див. далі, на час розграничення, про яке розповів; у такому разі слід констатувати, що в ході останнього Г. Пісочинський опису меж не пред'явив). Комісари начебто на все це зважили і наведені їм межі підтвердили («заховали»). Б. Костюшкович Хоболтовський засвідчив, що йому судилося в розграниченні взяти участь спільно з «іншими приятелями» І. К. Острозького й А. Овсяником Волковським, і повторив сказане про пред'явлення Г. Пісочинським привілею й опису меж (частина листа Б. Костюшковича Хоболтовського про розмежування

нання цих зобов'язань мало знаменувати перехід Пісочного у повне і безумовне володіння князя.

3 травня 1541 р. домовлене «ограничення» сталося³⁸. Воно звелося до фіксації при свідках меж Пісочного на всій їх протяжності з маєтками Ставком, Радошином, Козлиничами, Мельницею, Поворськом, Кречевичами та опису цих меж у документі, складеному в Пісочному 5 травня 1541 р. Відомостей про доплату князем Ф. А. Сангушком 190 кіп не маємо, та нема підстав сумніватися в тому, що її було здійснено: того ж таки 5 травня Г. Пісочинський зобов'язався захищати права Ф. А. Сангушка на Пісочно³⁹, що можна трактувати, як визнання ним повного переходу цього маєтку у володіння князя; збереглися згадки за 1542 і 1547 рр., які засвідчують це володіння⁴⁰. Після смерті Ф. А. Сангушка власниками Пісочного були його нащадки, перші з яких — його сини Дмитро, канівський, черкаський і житомирський староста⁴¹, і Роман, староста житомирський, у 1566–1571 рр. брацлавський воевода⁴².

Невідомо, чи Гнівош Пісочинський робив спроби повернути собі Пісочно. Натомість відомо, що його син Лаврин, по досягненні свого повноліття⁴³, під час роботи сейму Речі Посполитої 1570 р. у господі волинського воеводи, брацлавського, вінницького і луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького, що розташовувалася в одній з варшавських кам'яниць, звернувся з проханням до присутнього князя Романа Федоровича Сангушка дозволити йому викупити Пісочно. Князь пообіцяв прохання задовольнити⁴⁴,

сильно пошкоджена, тому не про все сказане ним стосовно цієї акції вдалося дізнатися).

³⁸ У двох документах, які відбили «ограничення», зазначено, що воно припало на вівторок третього тижня після Великодня 14-го індикту (*Archiwum ksiąząt Sanguszków...*, t. 4, с. 281–284), тобто саме на 3 травня.

³⁹ Там само, с. 284–285.

⁴⁰ Там само, с. 314–364.

⁴¹ Там само, т. 6: 1549–1577 (*Dyplomatariusz galezi niesuchojezskiej*, t. 1). 1910, с. 103–104 (1550 р.), 114–115 (1551 р.), 135–136 (1553 р.).

⁴² Там само, т. 7: 1554–1571 (*Dyplomatariusz galezi niesuchojezskiej*, t. 2). 1910, с. 17–18 (1557 р.), 59–60 (1560 р.), 84–85 (1565 р.), 101–102 (1566 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 46 (1570 р.).

⁴³ За Другим Литовським статутом 1566 р., повноліття хлопців наступало з досягненням 17 років (*Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах / за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. Одеса 2003, с. 133).

⁴⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 56 (зізнання перед Кременецьким гродським судом кременецького підсудка Савина

але обіцянки своєї не виконав, хоча для виконання її мав часу вдовсталь, доки жив⁴⁵.

Виникає питання: чим були викликані прохання Л. Пісочинського до вище названих чотирьох осіб (Гнівоша Сторожинського, Богдана Костюшковича Хоболтовського, Андрія Овсяника Волковського, Савина Єловицького; див. *Примітки 37 і 44*) дати свідчення про приналежність Пісочного його батькові і про його, Лаврина, спробу стати його власником (всі ці свідчення, нагадуємо, датовані 1584 р.). Чи не тим, що Лаврин і після 1570 р. мав сподівання оволодіти цим маєтком? Якщо так, то сподівання виявились марними.

«Позбувшись» Пісочного, Гнівош Пісочинський не придбав жодного володіння у власність. Полишив він після своєї смерті лише село Черницю, котре від якогось часу тримав «за певним правом» за 2000 кіп — за цю суму князь Богуш Федорович Корецький, власник Черниці, віддав її йому в тимчасове, скоріше за все, заставне, користування⁴⁶. 2000 кіп — то була в середині XVI ст. велика сума. Навряд чи вдасться довідатись, звідки і як Г. Пісочинський її дістав. Чи не від свого тестя?⁴⁷ Помираючи («преставляючися»), Гнівош духівницею (заповітом), на жаль, лише згаданою, призначив опікунами своїх дружини і дітей тестя Андрія Юхновича Ку-

---

Єловицького, дане на прохання Л. Пісочинського 14 січня 1584 р.; документ сильно пошкоджений). Див. також: Там само, ф. 46 (Єловицькі), тека 31, serga 3, № 1154 (копія попереднього документа, виконана в XVIII ст.). Тут сказано, що Лаврин просив на сеймі 1571 р., проте в цьому році сейму не було (*Chronologia sejmów polskich 1493–1793 / zestawiał i wstępem poprzedził W. Konopczyński // Archiwum Komisji Historycznej, seria 2, t. 4 (ogólnego zbioru XVI), № 3. Kraków 1948, s. 141*).

⁴⁵ Р. Ф. Сангушко помер 12 травня 1571 р. (М. Machynia. Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman // *PSB*, t. 34. 1992–1993, s. 504).

⁴⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044, арк. 12 (лист Марії Бучайської, матері Лаврина Пісочинського, від 2 серпня 1577 р.). Див. також: Там само, спр. 4043, арк. 25 (лист братів Андрія і Михайла Юхновичів Куневських від 2 липня 1563 р.). Село Черниця нині входить до складу Корецького району Рівненської області.

⁴⁷ Варто вказати на такий фрагмент листа Лавринової матері, датованого 2 серпня 1574 р.: «штець мои небожчикъ пан Андреи Юхновичъ Куневскии ... з малжонкою своєю а маткою моєю пнею Богданою Денисковною, выдавши мене в стан малженскии за первшого малжонка моего пна Гневоша Песочинского, посагу albo выправы никоторое мнѣ за живота своего не далъ и, яко инъших дочокъ своих а сестръ моих, не выправиль» (Там само, спр. 4044, арк. 10). Тож чи могла вона істотно допомогти Гнівошові готівкою?

невського і його рідного брата Михайла⁴⁸. По смерті ж Гнівоша мати Лаврина, за її власним зізнанням, «ку шкоде» останнього втратила («пустила») Черницю, не спромігшись при цьому отримати назад 2000 кіп, «надто маєтност пна Гневоша Песочиннского рухомую, тому сыну моему властне належачую, яко золото, серебро, п(ε)н(я)зи готовые, цын, мѣдь, весь рыштунок жольнерскии, кони ездные, стадо сверепъее, быдло рогатое малое, в гумнех збожа вшелякиє и на полях засѣяные и вес спрят домовыи, шт мала и до велика, на чотыри тисечи копъ гр(о)шеи литовских на потребу свою шбернула»⁴⁹. В такій ситуації названі опікуни «выпроврадили» Гнівошову вдову Марію з малими дітьми до свого маєтку Кунева — з рештками рухомої маєтності, що спадково належала Л. Пісочинському⁵⁰. Відтоді життя Л. Пісочинського було тісно пов'язане з Куневом, про що і йтиметься далі в цьому нашому дослідженні.

* * *

До 1606 р., коли Лаврин помер, Кунів був селом; у 1607 р. став містечком⁵¹. Входив до складу Луцького повіту*.

В одному з документів 1586 р. читаємо, що Кунів — «зъ стародавных вековъ штчизна пановъ Еловъ»⁵². Найраніша знана нам згадка про власників Кунева сягає у восьме липня шостого індікту, коли був складений лист, в якому йшлося про поділ цього села між Юхном і Федьком Єловичами Куневськими⁵³. Юхно, нагадуємо, — це батько Андрія Куневського та його брата Михайла. У ревізії замків 1545 р. фігурує не Юхно, а Андрій⁵⁴, що, ймовірно, означає, що першого з них на той час не було серед живих. Шостий індікт у другій чверті XVI ст. припадає на 1533 і 1548 рр.⁵⁵ Тож індікт, котрим датовано дільчий лист, — це 1533 р.

⁴⁸ Про це читаємо в листі даних братів від 2 липня 1563 р. (Там само, спр. 4043, арк. 25).

⁴⁹ Там само, спр. 4044, арк. 12.

⁵⁰ Там само, спр. 4043, арк. 25 (лист Андрія й Михайла Куневських від 2 липня 1563 р.).

⁵¹ А. Заяць. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття*. Львів 2003, с. 64.

* Нині Кунів — село Ізяславського району Хмельницької області. Розташоване над лівою притокою Горині Вілією.

⁵² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 4.

⁵³ Там само, спр. 4044, арк. 25 (згадка про цей дільчий лист у листі полюбовних суддів і возного від 10 грудня 1577 р.).

⁵⁴ Див. поклик 12.

⁵⁵ *Археографический календарь...*, с. 7.

Андрій Куневський спільно і неподільно («недельно», «нероздельно»⁵⁶) з Михайлом володів батьковою половиною Кунева⁵⁷. Власником другої половини був син Федька Куневського Семен (Сенько), стричний брат Андрія й Михайла⁵⁸. Отже, їхні батьки Юхно і Федько були рідними братами. Вперше з Семеном, як сином при батькові, зустрічаємося в згадці про дільчий лист 1533 р. Ревізії Луцького замку 1545 і 1552 рр. фіксують його як співвласника Кунева поруч з Андрієм Куневським⁵⁹. Натрапляємо на відомості про те, що Семен й Андрій з Михайлом володіють своїми половинами Кунева за «розделком (делом) вечным (вечистым)»⁶⁰; тут, імовірно, мається на увазі дільчий лист 1533 р.⁶¹

Дальша наша розповідь заснована на документах, що відклалися в архіві Лаврина Пісочинського, який зберігається, в не зовсім повному обсязі, в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України у фонді 5 (Оссолінські)⁶². Цих документів налічується 72⁶³, всі вони писані руською мовою; деякі з них частково використано в попередній розповіді. Вони включають у себе: 40 оригіналів, а саме: 22 листи, зізнання урядової особи, дев'ять позовів Луцького земського суду (п'ять — з супровідним записом возного), позов Кременецького гродського суду, два позови каптурового суду Волинського воєводства, два декрети полюбовних судів, два реєстри (списки) підданих Кунева, квит про сплату поборового податку; 31 засвідчену копію — виписи з записових і судових книг (майже всі копії — тогочасні): 12 — з луцьких

⁵⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 106 (1571 р.); спр. 4044, арк. 100 (1571 р.).

⁵⁷ Михайло Куневський був неодруженим, неодруженим і помер; помер раніше від свого брата (Там само, спр. 4045, арк. 79), коли саме, встановити не вдалося.

⁵⁸ Там само, спр. 4043, арк. 27 (1563 р.).

⁵⁹ *Литовська метрика. Книга 561...*, с. 139 (1545 р.); *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 1, с. 160 (1552 р.).

⁶⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 27 (1563 р.), 101 (1571 р.); спр. 4044, арк. 46 (1579 р.).

⁶¹ Зі слів Семена, він мав рідних братів, братаничів (Там само, спр. 4044, арк. 46 (1579 р.)). Першою його дружиною була Привередовська, від якої він мав сина Федора, другою — Василиса Михайлівна Ощовського (Там само).

⁶² Про цей архів та архів синів і онуків Л. Пісочинського до середини XVII ст. див.: М. Крикун, О. Піддубняк. Матеріали про діяльність гродського і земського судів..., с. 60–61.

⁶³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043–4048.

гродських книг (містять два оповідання (одне — з зізнанням возного), скаргу, два листи, шість зізнань возних, зізнання вижа), дев'ять — з луцьких земських книг (два декрети, два оповідання, три зізнання возних, два листи), один — з кременецької гродської книги (зізнання возного), три — з кременецьких земських книг (два листи, зізнання возного), один — з книги Коронного трибуналу (декрет), п'ять — з книг Руської (Волинської) метрики (чотири листи, декрет королівського суду); незасвідчена копія (позов духовного суду Луцько-Острозької православної єпископії). У наявних луцьких гродських і земських книгах, а також серед решток кременецьких земських книг (всі ці книги зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві) і в книгах Руської (Волинської) метрики (зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві) вдалося виявити ті документи, з яких було знято зазначені засвідчені копії, — відповідно п'ять, вісім, один і один; крім того в луцьких гродських книгах виявлено вписи двох (із 40) оригіналів⁶⁴. У хронологічному аспекті документи поділяються так: 1563 р. — 2, 1568 р. — 2, 1569 р. — 2, 1570 р. — 1, 1571 р. — 4, 1572 р. — 3, 1574 р. — 1, 1576 р. — 3, 1577 р. — 5, 1579 р. — 2, 1581 р. — 1, 1585 р. — 2, 1586 р. — 5, 1587 р. — 11, 1588 р. — 2, 1589 р. — 13, 1590 р. — 5, 1591 р. — 1, 1593 р. — 1, 1594 р. — 5, 1595 р. — 1.

* * *

У своєму листі від 2 липня 1563 р.⁶⁵ Андрій і Михайло Куневські вказали не тільки на те, що вони випровадили з Черниці до Кунева вдову Гнівоша Пісочинського з дітьми. Там же читаємо, що «за уставичними воинами и лежами [постоями] жовнерьськими», перед їхнім «виправленням» при господареві [Сигізмундові Августі] на війну до Інфлянт*, а найперше — «до Рєчицы на Русь»**, вони,

⁶⁴ За виявлення документів у названих книгах висловлюємо вдячність Вікторові Страшку та Ігореві Тесленку. В архіві Л. Пісочинського відкритися дві справи, які містять незасвідчені (здебільшого неточасні) копії тих вписів у луцькі земські і гродські книги, з яких були зняті всі зазначені вище засвідчені копії (відповідно дев'ять і 12) (Там само, спр. 4096, 4097). Більшість незасвідчених копій зроблено латинкою, пристосовано до норм польської мови, решта — польською мовою.

⁶⁵ Там само, спр. 4043, арк. 25–26.

* Малася на увазі війна з Московською державою (йдеться про Лівонську війну).

** Нині Річиця (Речица) — районний центр Гомельської області в Білорусі.

маючи нестачу коштів «на тую потребу земъскую», позичили як опікуни у матері малолітнього («детяти») Лаврина Пісочинського приналежні йому 800 кіп, майна небіжчика Гнівоша Пісочинського («шатъ, серебра, коней, седель, зброи, панъцьоровъ и инъшого нарядъ воєнного немало») на 200 кіп, а також 150 кіп, котрі цьому дитяті припали з суми, що її сплатив Андрій Чолганський за шкоди, заподіяні ним під час наїзду на половину Кунева цих братів Куневських. Усього, таким чином, останні стали винні Лавринові 1150 кіп. «Не хочачи того на души нашої положити, — сказано далі в листі, — шtbody тоє дитя, доросши, на насъ не* плакало», Куневські в рахунок цієї суми заставили йому свою половину Кунева «с церковью, з дворомъ и зо вьсими людми, кгрунты и пожитьки» і вже «пустили» її «в держанье» його матері, а самі вибралися зі всією своєю рухомістю на проживання в село Єськівці⁶⁶, полишивши дитяті його рухомість («маиность», «товар») у Куневі і зберігши за собою дальшу, до досягнення Лаврином повноліття, опіку над ним, щоб він був «зъгодованыи». А як Лаврин стане повнолітнім («коли тоє дитя леть доростеть»), продовжують у листі брати Куневські, то йому мають бути повернені заставні 1 150 кіп, вони знову вступають у володіння своїм маєтком, а Лаврин з матір'ю повинен з нього «выпроводитиса»; проте до повернення йому даної суми він має право користуватися цим маєтком на свій розсуд, зокрема заставляти його; після викупу маєтку Куневські не повинні вимагати від Лаврина або того, кому він його заставив, відшкодування за завдані йому, маєтку, збитки і втечу («розыштъе») з нього підданих («людеи»), натомість повинні компенсувати витрати на спорудження та ремонт («направу») ставів і гребель; невиконання Куневськими взятих в листі зобов'язань потягне за собою сплату ними господареві (великому князеві) і Л. Пісочинському або тому, хто триматиме в заставі Кунів, по 600 кіп і, на усну навіть вимогу («на голоє реченьє»), відшкодування всіх збитків. Лист власноручно підписав Андрій Куневський, його брат не підписав тому, що, за його словами, він не вмів писати⁶⁷; вони скріпили його своїми пе-

* «не» за контекстом зайве.

⁶⁶ Єськівці (інакше Юськівці) входили до складу Кременецького повіту. Це село як власність належало дружині Андрія Юхновича Куневського (Там само, арк. 99–100; РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 216, л. 115–117). Нині це село Юськівці Лановецького району Тернопільської області.

⁶⁷ Доречно зазначити, що писати не вміли й мати Лаврина Пісочинського (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 20 (1586 р.), 33 зв.

чатками. Приклали свої печатки і свідки — князь Дмитро Іванович Вишневецький, «брат» авторів листа Михайло Дашкович Єлович Малинський і зять Андрія Куневського Северин Єрмолинський (був жонатий на його дочці Ганні; писався частіше Ярмолинським).

Цитований заставний лист братів Куневських став, як виявилось пізніше, відправним документом у процесі володіння Куневом Л. Пісочинським. 18 липня 1563 р. згаданий вище виж Петро Степанович, приданий для цього Куневським на їхнє прохання луцьким підстаростою Петром Хом'яком, ув'язав Лаврина в їхню половину Кунева і подав її до рук його матері⁶⁸.

Заставно Л. Пісочинський володів половиною Кунева, як переконаємося далі, до 1571 р. Та в міжчасі було зроблено спробу відібрати, нехай і на певний час, її в братів Куневських, а значить, і позбавити Лаврина заставного права на неї. Спроба була викликана тим, що Андрій Куневський не виконував декрету Луцького гродського уряду в складі підстарости Андрія Русина і судді Михайла Дчуси, винесеного в селі Голешові* 25 листопада 1566 р., про сплату 475 кіп і 42 грошів (копа мала 60 грошів) як відшкодування за збитки, заподіяні ним, А. Куневським, під час його наїзду за місяць до того, а саме 24 жовтня, на двір Ієвової Куневської Ганни Матясівни Зіньковича Остриєвського в селі Татаринівцях⁶⁹. 23 жовтня 1568 р. возний Луцького повіту Іван Путошинський в Луцькому замку зізнав, що 20 жовтня йому не вдалося ув'язати, в рахунок несплачених 475 кіп і 42 грошів, Ієвову Куневську в половину Кунева, бо

(1587 р.) та її третій чоловік Петро Бучайський (Там само, арк. 33 зв.). Неписьменною, напевно, була і Лавринова баба по матері Богдана (Парасковчя) Станькова (Станьківна) Денисківна: її лист від 10 червня 1571 р. підписаний не нею, а її чоловіком Андрієм Куневським (Там само, спр. 4044, арк. 100–100 зв.).

⁶⁸ Там само, спр. 4043, арк. 27 (зізнання цього вижа в Луцькому замку 20 липня). Очевидно, з огляду на малолітність Лаврина ув'язання фактично стосувалося його матері. Варто вказати на те, що серед трьох свідків проведення ув'язання був стричний брат Андрія і Михайла Куневських Сенько Єлович Куневський, котрому, нагадуємо, як власникові належала друга половина Кунева.

* Нині село Голишів Луцького району Волинської області.

⁶⁹ Це село належало до Кременецького повіту. Про цей наїзд: Там само, арк. 42, 43. Декрет Луцького гродського уряду: Там само, арк. 142–143 зв. Про несплату А. Куневським визначеної цим декретом суми від 17 грудня 1566 р. до 1 жовтня 1568 р., незважаючи на адресовані йому «напоминальні» листи про необхідність сплатити: Там само, арк. 45–49, 60.

А. Куневського він у цьому селі не застав («в Куневе нам быти не поведали»), а тамтешній його урядник Сичковський відмовився взяти ув'язчий лист, виданий від імені луцького (водночас і брацлавського, і вінницького) старости князя Богуша Федоровича Корецького, й ув'язання не допустив, заявивши при цьому: «мнѣ пан того дужо и моцно боронити казалъ»⁷⁰.

Між 23 жовтня і 23 листопада Ганна Матясівна Зінковича Остриєвського вийшла заміж за Яроша Вільгу і тому стала зватися Ярошовою Вільжиною: 23 листопада датовано лист Богуша Корецького до невідомої особи (лист сильно пошкоджений) з наказом провести-таки призначене ув'язання «подле права посполитого и статуту земского»*, щоб Я. Вільга, який представляв інтереси своєї дружини, «себе жаловати большъ ... не мель и до враду [Луцького гродського] набеганье [заяви, клопотання] не чинилъ»⁷¹.

У листопаді 1569 р. луцький підстароста Петро Хом'як своїм ув'язчим листом зізнав, що він ув'язав Я. Вільгу і його дружину в половину Кунева, яку складали 15 господарств подворищних підданих і одне господарство огородника, — на час до сплати їм А. Куневським 526 кіп і 34 грошів⁷² (до 475 кіп 42 грошів додалися 50 кіп і 52 гроші як «відсотки» за несплату). Цей лист супроводжується, як окремим документом, складеним П. Хом'яком 29 листопада реєстром (списком) підданих Кунева**, у володіння якими він ув'язав назване подружжя «за листы и росказанемъ его кролевское млсти»⁷³. Реєстр містить перелік 12 подворищних й одного огородницького господарств та, без зазначення земельних наділів, трьох путних слуг (ув'язчий лист П. Хом'яка відніс останніх до подворищних господарств). Слід вказати на те, що серед «реєстрових» подворищних значаться три господарства, які за 47 кіп грошів П. Хом'як узяв собі за виконання ув'язнення («за вважчое») і які за ту саму суму віддав Я. Вільзі «в держане» (тимчасове володіння).

⁷⁰ Там само, арк. 28.

* Ішлося про Литовський статут 1566 р.

⁷¹ Там само, арк. 62.

⁷² Там само, арк. 71. У листі зазначено, що він має бути вписаний в луцьку гродську книгу і що один примірник його П. Хом'як бере собі, а другий дав М. Вільзі та його дружині.

** Див. *Документ 1* в додатку до даної публікації.

⁷³ Там само, арк. 66–66 зв. Ці королівські «листы» і «росказане» виявити не вдалося.

Андрій Куневський оскаржив 1570 р. у королівському суді під час роботи у Варшаві сейму⁷⁴ дії Луцького гродського уряду щодо нього у 1566–1569 рр. Розгляд його справи королівським судом відбитий в декреті останнього, виданому 10 червня 1570 р.⁷⁵ Він вартий того, щоб акцентувати на ньому увагу. Суд вказав на те, що підстароста А. Русин і суддя М. Дчуса у 1566 р. видали позови А. Куневському за скаргою Ієвової Куневської всупереч «шбычаю права посполитого и статуту земского», бо видано їх під час морової пошесті («поветрея»), яка тоді довго тривала в Луцьку, і перед сеймом Великого князівства Литовського, який відбувся в Городні⁷⁶, бо жодні справи «под таким часом [перед сеймом] сужоны не бывають», а цей час становить 28 і менше днів⁷⁷. Засідання Луцького гродського уряду, сказано далі в королівському декреті, повинно було проходити тільки в Луцьку. Тож його засідання в селі Голешові, на якому винесено вирок про сплату А. Куневським 475 кріп і 42 грошів, проведено безпідставно, і неявка А. Куневського на нього, в чому його було цим урядом звинувачено, не повинна ставитись йому в провину. Недаремно, читаємо в тому ж декреті, А. Куневський викликав А. Русина і М. Дчусу на суд старости князя Богуша Корецького за виданими останнім позовами. Розгляд позовів судом даного старости, сказано далі в декреті, мав відбутися у Варшаві під час роботи сейму 1570 р. Староста відклав цей розгляд до 12 травня — до прибуття А. Русина і М. Дчуси. Обидва вони так і не з'явилися, причому перший з них своїм листом, переданим старості

⁷⁴ Цей сейм відбувався 29 квітня — 11 липня (Chronologia sejmów polskich..., с. 141).

⁷⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 88–89. Декрет відомий нам з засвідченої його копії, виданої королівською канцелярією 2 травня 1589 р. Документ сильно пошкоджений.

⁷⁶ Цей сейм проходив 1 грудня 1566 — 6 січня 1567 р. (Н. А. Максимейко. Сейми Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков 1902, с. 157).

⁷⁷ Ідеться про справи, що розглядалися гродськими й земськими судами. Литовський статут 1566 р. вимагав не проводити років (сесій) земських судів протягом чотирьох тижнів перед відкриттям сеймів (Статуты Великого князівства Литовського, т. 2, с. 104). Ця вимога, як показують документи (зокрема цитований), стосуються і роцків (сесій) гродських судів. Вона діяла і після укладання Люблінської унії, зокрема на українських землях, котрі у 1569 р. відійшли від Великого князівства Литовського до Польського королівства (М. Крикун. Доля гродських і земських книг Брацлавського воєводства // М. Крикун. Брацлавське воєводство в XVI–XVIII століттях..., с. 50, 53).

слугою, повідомив, що він не може прибути через свою зайнятість як владика пінський і турівський, бо мусить «враду владыцтва ... и повиности своєї постерегати [виконувати]», а цей духовний уряд він займає ось уже три роки⁷⁸. М. Дчуса, уже не луцький гродський суддя, взагалі не дав про себе знати. Натомість А. Куневський з'явився і через свого уповноваженого («умоценого») приятеля Миколая Дешуку «жалобу достаточную» вчинив. Староста вислухав її в присутності короля і сеймових послів луцького земського судді Гаврила Бокія Печихвостського, знайомого нам володимирського земського судді Богдана Костюшковича Хоболтовського, Адама Єловича Букоємського (з ним далі зустрінемося) і Миська (Михайла) Шашковича Долбуновського⁷⁹. Дальший розгляд справи був перенесений на розсуд короля («до науки нашею»). Перед королівським судом (королем і групою сенаторів) князь Богуш Корецький виклав суть справи, вказавши при цьому, що з невідомих причин А. Куневський три роки після винесення Луцьким гродським урядом згаданого вище вироку чомусь не висловлювався публічно проти нього і щойно після ув'язання Я. Вільги з дружиною в половину Кунева вдався до опротестування. Королівський суд постановив, що даний вирок видано «не водле права, против статуту», а тому він скасовується («ни во што, шборочаем, касуем и ... шмораем»). Далі в постанові сказано, що королівський коморник з відповідним листом буде відряджений до Кунева і проведе повернення тієї половини його А. Куневському, якою протиправно володіють Я. Вільга та його дружина; у разі ж незгоди останніх з цим вироким вони можуть домагатися перегляду справ у судовому порядку, визначеному статутом⁸⁰.

⁷⁸ Від 1567 р. луцьким підстаростою був знову Петро Хом'як; найраніше з відомих нам документів він значиться на цьому уряді у вписі зізнання вижа Петрока в луцьку гродську книгу від 19 березня 1567 р. (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 47).

⁷⁹ Перші троє з цих осіб представляли на сеймі Волинське, четвертий – Брацлавське воеводство (L. Kolankowski. *Posłowie sejmów Zygmunta Augusta // Reformacja w Polsce*, rok 5. Warszawa 1928, с. 135, 136).

⁸⁰ Гідний уваги фрагмент цитованого документа королівського суду, де, зі слів, напевно, А. Куневського, зазначено: на розгляд Луцьким гродським урядом справи про наїзд на двір у Татаринівцях, наслідком якого стало видання 25 листопада 1566 р. декрету, А. Куневський не з'явився тому, що в той час перебував у Городні і там на сеймі перед господарем клопотав в іншій справі — «квалтовнои и кръвавои, аниж таа болшои и важнеишои» (ЛНБ НАН

Наслідком видання королівського декрету була втрата Я. Вільгою та його дружиною половини Кунева. Прямих доказів цього не маємо, непрямо це засвідчують документи 1571 р.

Своєрідним кроком у придбанні Л. Пісочинським половини Кунева можна вважати відписання (дарування) йому, уже повнолітньому, його бабою по матері листом від 10 червня 1571 р.⁸¹ 150 кіп, записаних їй її чоловіком Андрієм Куневським на третій частині половини Кунева, як віно, і 500 кіп, записаних ним же їй різними листами на всій цій половині. Мотивує Богдана Станьківна Денисківна свій вчинок так: «милѡючы тоє дѣтя и бѡдѡчы емѡ много повинна за маєтност ѡтца его пна Гневоша и за его кѡ мне и малжонѡкѡ моємѡ поволенство [прихильність], не хочѡ, абы што на дѡшы моєи zostало». Йдучи назустріч прагненню Андрія Куневського і його брата Михайла відтягнути сплату Лавринові заставних 1150 кіп, Богдана зазначила, що Лаврин, маючи право заставляти половину Кунева на свій розсуд, може реалізувати його лише після отримання ним від А. Куневського вказаних 650 кіп. У листі також читаємо, що у період тимчасового перебування Лаврина в Куневі, після прибуття «ѡт двора гос(по)д(ар)ского [королівського], где сѡ ѡставичне в канцелѡарыєи г(оспо)д(ар)скои бавить» [як писар], Богдана має йому «до рѡкѡ» віддати всі згадані листи стосовно 650 кіп і, крім того, листи, що засвідчують його право на Пісочно (!). Лист Богдани був писаний в Єськівцях, де вона мешкала зі своїм чоловіком під час застави їхньої половини Кунева⁸².

Своїм листом, писаним у Куневі 18 вересня 1571 р., Андрій і Михайло Куневські засвідчили: переконавшись («розмисливши») у тому, що їм нелегко («нелацно») сплатити Л. Пісочинському 1150 кіп, щоб викупити в нього свою половину Кунева, вони,

---

України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 89 зв.). Більша важливість судової справи означала, що в ній ідеться про більшу грошову суму, ніж в іншій судовій справі, яка стосується тієї самої особи.

⁸¹ Там само, спр. 4044, арк. 100–100 зв.

⁸² Забігаючи вперед, зазначимо, що на 2 серпня 1571 р. припадає складання в Луцьку листа матері Л. Пісочинського, котрим вона за піклування про неї та її дітей «влила» на нього посаг (виправу), який їй належить з половини Кунева (батько їй, зауважує вона, при виході заміж за Гнівоша Пісочинського посагу не дав; див. примітку 47). Будь-яке порушення цього дарування, вказано в листі, потягне за собою сплату призвідником його заруки по 100 польських золотих королеві, луцькому гродському урядові на чолі з «його» старостою та Л. Пісочинському (Там само, арк. 10–10 зв.). Розміру посагу лист не подає.

«милуючи тоє дѣта яко власного потомка н(а)шого, до того близкого, абы на власности своєї не шкодовав», продали йому її в рахунок цієї суми у повну власність — «с церковью, з двором и з будованемъ, зо всіми боары, людми таглыми, подсосудки и шгородники, зъ кгрунты, землами шрѣмыми и нешрѣмыми, с полми, пущами, бору, лесы, дѣбровами, луки, сеножати, зарослами, деревом борным, пасеками, зъ шзеры, реками, з ставы, ставищы, з млыны, з млынищи, с потоками водными, крyницами и зо всакими прилеглостами, и з мытом старожитнымъ», з різними іншими «пожитками». Якби ж Андрій і Михайло Куневські або їхні потомки, сказано далі в листі, перешкоджали Лавринові або його потомкам спокійно володіти цим маєтком, то за кожний випадок перешкоджання винуватець його повинен сплатити заруку королеві і потерпілому по 600 кіп та відшкодувати («нагородити») заподіяні збитки «на реченьє голое слова» та без «всакого доводу и присеги»⁸³. 6 грудня 1571 р. возний Луцького повіту Лев Верховський за дорученням луцького підстарости Івана Хребтовича, даним тоді ж на прохання А. і М. Куневських⁸⁴, провів ув'язання Л. Пісочинського в половину Кунева як її власника, щоправда, його в цій акції заступала мати, оскільки на той час він перебував на писарській службі в королівській канцелярії («ижъ ся шнъ сам службою в канъцелереи г(о)с(по)д(а)рскои забавиль») ⁸⁵.

За відсутності в Куневі Л. Пісочинського через його службу в королівській канцелярії стали загострюватися відносини між його другим вітчимою Петром Бучайським та Андрієм Куневським. Далі переконаємося на прикладі стосунків Л. Пісочинського і П. Бучай-

⁸³ Там само, спр. 4043, арк. 101–102; РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 191, л. 218–224 об. Лист був уписаний в книгу Руської метрики 7 листопада 1571 р., причому подали його для впису А. і М. Куневські у Варшаві персонально. Раніше, на святоміхальських роках (ці роки щороку розпочиналися 30 вересня — наступного дня після римо-католицького свята святого Міхала) Луцького земського суду, лист «визнав» М. Куневський; А. Куневський не зміг бути співучасником цього «визнання», оскільки як кременецький земський суддя головував на таких же роках Кременецького земського суду. Не виключено, що обох братів «підбив» на вписання листа в книгу Руської метрики її писар Л. Пісочинський, зацікавлений в якнайширшому правовому оформленні придбання їхньої половини Кунева собі у власність. Серед трьох осіб, які засвідчили складання братами Куневськими продажного листа, був Семен Єлович Куневський.

⁸⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 105.

⁸⁵ Там само, арк. 106–106 зв. Див. також: Там само, арк. 107–107 зв.

ського, що останній був людиною задиристою і авантюрною. Ці риси, ймовірно, й призвели до конфлікту його з А. Куневським, викликаного, можливо, намаганням А. Куневського захистити свою дочку і мати Л. Пісочинського від грубого ставлення її чоловіка до неї; вона, до речі, була значно старша за нього⁸⁶, і це накладало певний відбиток на їхні стосунки. 15 листопада 1572 р. П. Бучайський звинуватив А. Куневського перед луцьким підстаростою П. Хом'яком у тому, що той 8 листопада, в період замирення серед усіх верств волинської шляхти («под часомъ застановеѣна теперешнего покою посполитого»)*, вчинив наїзд на власний (!) його, П. Бучайського, кунівський двір, наказав взяти його дружину і побрав тамтешню маєтність, а саме: велику скриню (в ній було три шубки, ярмак, жупан, 24 копи готівки, листи, квити на 800 польських золотих, шість срібних ложок, ковшик вагою півтори гривні срібла, 14 срібних кнафлів), двоє коней, два сідла, два сагайдаки, дві рушниці, два аркебузи, два панцирі, чотири рогатки, дві перинові постілі, три подушки, простиню («простъра»), два узголів'я, сім кошуль, дві ковдри («коверды»), вісім мисок, чотири полумиски, тузін талірів, шість котлів, три панви (котли), кельню, мідницю, два рожни тощо⁸⁷. Чи взяв-таки А. Куневський з собою свою дочку, невідомо. Наїзд був здійснений з Єськівців, де мав свій двір А. Куневський, на той час уже вдівець: саме тут возний Луцького повіту Юрій Рогачовський повинен був, за дорученням старости князя Богуша Корецького, вручити А. Куневському позов за скаргю П. Бучайського стосовно цього наїзду⁸⁸.

Відомо також про наїзд на ту саму половину Кунева, здійснений князями Кириком Ружинським і Матисом Вороницьким 9 березня 1576 р., через шість днів після смерті Андрія Куневського. У наїзді, про який дізнаємося зі скарги П. Бучайського, висловленої від свого й дружини своєї імені 15 березня перед Луцьким гродським урядом, взяло участь кількадесят осіб «з рознымъ шрѣжьемъ», які, «лежачи и мешъкаючи» в кунівських підданих, силоміць брали на коней сіно й овес та всіляку живність, поводитися, «яко головнымъ неприателъ». Ці піддані 10 березня розповіли про дії нападників

⁸⁶ Там само, спр. 4046, арк. 34.

* Малося на увазі безкоролів'я в Речі Посполитій після смерті 7 липня 1572 р. Сигізмунда Августа.

⁸⁷ Там само, спр. 4043, арк. 110–110 зв.

⁸⁸ Там само, арк. 112.

возному Богданові Коптевицькому. Цей, до речі, ще застав у Куневі М. Вороницького «сѣ почѣтомъ немалымъ»⁸⁹. Причину наїзду П. Бучайський обходить мовчанням.

Під час своїх відвідин 1577 р. Кунева Л. Пісочинський побував у містечку Дорогобужі (розташованому на північ від Кунева)*. Тут 18 квітня він возному Юрієві Рогаčovському, який прибув на похорон у тамтешньому монастирі Іванової Хребтовичової Бугуринської (Л. Пісочинський сюди приїхав, імовірно, з тією ж метою), виклав свою скаргу на П. Бучайського, глузливо назвавши його якимсь («неакии»), хоча той не один рік уже був його вітчимом, таким, що ніде не має осілости (ніби той і не жив з його матір'ю в Куневі) і нікому не служить. За зізнанням цього возного перед Луцьким гродським урядом від 22 квітня, Л. Пісочинський «при згромаженю вела зацных [гідних] людеи» оповів, що 8 квітня П. Бучайський без жодної причини, зумисно й намагаючись його знеславити («ω голос приправити»), в його, Лаврина, кунівському домі «неωтповедне, ωбычаемъ непристоиним, зрадецкии» завдав йому дві ножові рани. Лаврин у тому ж монастирі показав багатом з присутніх свої «весми шкодливые» рани — «над левым боком понижеи персеи, недалеко сердца» і «в правомъ плечи». Далі він розповів: вважаючи, що його від поранень чекає неминуча смерть, П. Бучайський разом з Васечком, його, Лаврина, паробком, підданим («ωтчичомъ») з двору в Татаринівцях, «ωбычаем злодеиским», вночі виламав у тому ж домі комори і забрав у них дві скрині — його, Лаврина, і його сестри Овдотті (в кожній з них було чимало речей**), забрав також з кунівського двору чотирьох коней і виїхав з цим усім до села Болотьківців, а звідти — до села Сіянців (обидва

⁸⁹ Там само, арк. 125; ЦДІА України у Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 16, арк. 69–70.

* Нині Дорогобуж — село Гошанського району Рівненської області.

** У скрині Л. Пісочинського були: ланцюг вагою 100 червоних («черельных») золотих (за виготовлення його заплачено десять червоних золотих), 200 червоних золотих, 98 старих талярів, 47,5 копи грошів, тузін ложок вагою 5,5 гривні срібла, дві пари соболів (коштували 50 польських золотих), три золотих персні (коштували 26 червоних золотих), сигнет (перстень з печаткою) вагою сім червоних золотих з гербом (в ньому орел з двома головами), штука голландського полотна (куплена в Гданську за сім золотих), 11 голландських і коленських кошуль, 15 хусток, різні документи; в скрині Овдотті: два «позолотистих» пояси (коштували 10 і 24 копи), 15 кіп і 10 червоних золотих, 20 «вышиваных и посполитых белых паненскихъ» кошуль, п'ять «шитих»

села, розташовані неподалік від Кунева, належали його приятелів Григорієві Дчусі)*. Цього Бучайському було мало — переймаючи на дорогах кунівських підданих, він їх б'є і мордує, відбирає у них коней і вози, всіляко ображає їхнього пана, погрожує йому фізичною розправою і спаленням його Кунівського маєтку. Того ж 18 квітня, на прохання Л. Пісочинського, його приятелі Ярофій Гостський, Михайло Дчуса, Демид Козинський та Іван Звір («Звер») з возним їздили до Болотківців, де розповіли Г. Дчусові про скоєне П. Бучайським. Та той заявив, що про це нічого не знає, хоча П. Бучайський часто буває («перемешкиваєть») у нього, а 17 квітня покинув його, залишивши чотирьох коней (Г. Дчуса пообіцяв нікому їх не видавати «до skutочное ω то росправы»). Там же, в Болотківцях, Ян Ресевський (у зізнанні возного не сказано, хто він) визнав перед возним і згаданю шляхтою, що 17 квітня бачив П. Бучайського в сіянецькому дворі з тлумаком («тлумокъ») Л. Пісочинського, в якому були тузін ложок «под гербомъ его» і золотий ланцюг, та що при ньому той вийняв звідти п'ять кошуль з голландського полотна Лаврина і сказав, що поверне взяте йому після того, як той поверне йому його речі; Я. Ресевський додав, що, лишивши в Сіянях тлумак, П. Бучайський подався до Богурина**. Почувши це, М. Дчуса пригадав, що 17 квітня бачив П. Бучайського в Богурині і радив йому, знаючи від Л. Пісочинського про скоєне, повернути награбоване; та той відповів так само, як і Я. Ресевському⁹⁰.

Вчинок П. Бучайського був виявом крайнього загострення відносин між ним і Л. Пісочинським, спричиненого, як можна здогадуватися, грубим ставленням його до Лавринової матері та недбалим його господарюванням у Куневі під час тривалої відсутності в ньому Лаврина. Дійшло навіть до того, що Л. Пісочинський вигнав П. Бучайського з Кунева; на цю думку наводять наслідки згаданого нічного нападу П. Бучайського на дім Л. Пісочинського, в якому мешкала з дітьми його мати.

рушників, півштуки колєньського (кельньського) полотна (куплено за три золоті), штука чорного мухоєру (придбано за п'ять золотих), багато інших речей «белыхъ головъ».

* Нині ці села належать до Острозького району Рівненської області.

** Богурин звався також Бугрином. Нині це село Бугрин Гоцанського району Рівненської області.

⁹⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044, арк. 5–5 зв.; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 262 зв.–263 зв.

Продовження щойно наведеної розповіді знаходимо в листі П. Бучайського, писаному в Куневі 5 травня 1581 р. і адресованому Л. Пісочинському⁹¹. Тут П. Бучайський, визнаючи свою провину за скоєне, зазначає, що він за вироком полюбовних суддів («з выналезку сполныхъ пнов приятель наших»), винесеним 23 травня 1577 р. у сіянецькому домі Григорія Дчуси, повернув Л. Пісочинському награвоване, згідно з тим же вироком, повинен був за поранення того відсидіти у вежі, що над воротами Луцького замку, рік, починаючи з першого червня 1577 р., «з прозбою»*, а потім у кунівському домі перепросити потерпілого, та не зміг цього зробити. Настигнувши його у війську Речі Посполитої під Великими Луками**, Л. Пісочинський хотів було за це подати на нього скаргу до гетьманського суду⁹², але за клопотанням («за вложенемъ») приятелів (не сказано, яких і чиїх) відклав виконання сидіння і перепрошення («доброе слова приречене») на час після свого і П. Бучайського повернення з війни. Як цей час настав, то, на прохання П. Бучайського та його приятелів Михайла Дчуси і Семена Єловича Букоємського, Л. Пісочинський пристав тільки на перепрошення і дозволив П. Бучайському «до своєє доброе воли» мешкати в Куневі з умовами, що той спільно зі своєю дружиною має запобігати втечам підданих («розєшитья людеи») і всіляким їм кривдам, забезпечувати («перестерегати») в цьому маєтку порядок, не заважати урядувати в ньому Михайлові Павловичу (про М. Павловича див. далі) і на вимогу його, Л. Пісочинського, звідти з дружиною вибути («вырумоватися»), залишивши йому будівлі двору, коней, худобу, двірське гумно й усе домашнє начиння та компенсувавши всі заподіяні маєткові шкоди; якщо ж П. Бучайський спротивиться цьому вибуттю, то Л. Пісочинський залишає за собою право до-

⁹¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044, арк. 94–95 зв.

* Сидіти «з прозбою» означало, зі слів Наталії Старченко, сидіти частину визначеного судом терміну — з дозволу того, хто був для винування позивачем і на прохання останнього та його приятелів.

** Це сталося у 1580 р., коли польський король Стефан Баторій у війні Речі Посполитої з Московською державою тримав в облозі й здобув місто-фортецю Великі Луки.

⁹² Мається на увазі гетьман польний коронний (і кам'янецький каштелян) Миколай Сенявський; уряд гетьмана великого коронного був у той час вакантний (*Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / opracowali K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kaździela i inni; pod redakcją A. Gašiorowskiego. Kórnik 1992, s. 42, 46.*)

магатися через королівський або будь-який інший суд у Короні (Польському королівстві) і Литві (Великому князівстві Литовському), або навіть від того пана, в котрого той перебуватиме на службі, обов'язкового покарання його сидінням у вежі і перепрошенням, а також відшкодуванням збитків у маєтку, причому на суд той повинен з'явитися обов'язково, персонально і без свого уповноваженого («умоцovanого»), розгляд його справи повинен бути одноразовий (без перенесення на наступні розгляди) і з обов'язковим вирокom, він не має права апелювати на останній. Навіть якщо Л. Пісочинський не вдається до суду, читаємо в листі П. Бучайського, то все одно на його вимогу він, П. Бучайський, повинен покинути Кунів і, в рахунок заподіяних шкод, залишити йому свою рухому маєтність та відсидіти у вежі і перепросити.

Забігаючи наперед, зазначимо, що дальші відносини між Л. Пісочинським і П. Бучайським фіксуються наявними документами від 1586 р. У своєму листі від 16 листопада цього року, виданому Л. Пісочинському, Марія Бучайська запевнила його, що вона не давала жодних підстав для чутки, котра, за його відомостями, «оголошається» її чоловіком, начебто він має від неї «нїякоєсь» право на половину Кунева, вона ж бо свідомо того, що цей маєток є власністю її сина⁹³. Даний лист писано в Єськівцях, де у той час Л. Пісочинський, брацлавський підкоморій, мав свою резиденцію, очевидно, в дворі, де колись мешкали Андрій Юхнович Куневський з дружиною та його брат Михайло, після того як у 1563 р. вибрався з Кунева: мешкати в Куневі поряд з П. Бучайським Л. Пісочинський не бажав. В Єськівці М. Бучайська перебралася, імовірно, з дітьми, за наполяганням останнього на початку вересня того ж таки 1586 р. Про це дізнаємося з позову каптурового суду Волинського воеводства⁹⁴ від 19 березня 1587 р., адресованого Л. Пісочинському за скаргою П. Бучайського. Звинувативши відповідача в тому, що той вдається щодо нього до образ і погроз, зокрема до погрози відібрати в нього його, П. Бучайського, маєток Кунів і

⁹³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 20–20 зв.

⁹⁴ Каптурові суди діяли у воеводствах Речі Посполитої під час безкоролів'я замість гродських і земських судів, які тоді не працювали. На 1586–1587 рр. припадає безкоролів'я після смерті Стефана Баторія. Див.: Н. Старченко. Каптуровий суд Волинського воеводства часів Третього безкоролів'я // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 251: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 2006, с. 439–498.

вигнати («вырукговати») його звідти, позивач вказав на те, що той спричинив 2 вересня напад на Кунів єсківського боярина Стареховського і через нього вмовив свою матір без чоловіка переїхати в Єсківці. За позовом, вона забрала з собою і те, що належало П. Бучайському, а саме: 200 кіп готівки, тузін срібних ложок (коштували 10 кіп), три срібних кубки (коштували вісім кіп), два коберці (килими; коштували 14 польських золотих) і, на 300 кіп, інші речі. Позов містить також невдоволення П. Бучайського тим, що його дружина заявила перед Кременецьким гродським урядом, що з ним мешкала в Куневі з дозволу Л. Пісочинського як його власника, бо він, П. Бучайський, ніколи цього власництва не визнавав і вважає Кунів своєю власністю⁹⁵.

Даний позов був виданий у відповідь на позов того самого каптурового суду від 27 лютого 1587 р. П. Бучайському за скаргою Л. Пісочинського про те, що той не виконує його вимогу виселитися з Кунева, де йому він, позивач, дозволив мешкати з умовою, що той має вибратися з цього маєтку на таку вимогу. Мало того, сказано в позові, П. Бучайський пустошить маєток, зокрема пущі, й наніс шкод на 600 кіп. До речі, на підставі цього документа можна твердити, що П. Бучайський таки не сидів у вежі, бо Л. Пісочинський, читаємо в ньому, «яко чоловікь доброе славы а спокоиным, толко на перепрошеню перестал [пристав]»⁹⁶.

Невдовзі листом з Кунева від 26 березня 1587 р. М. Бучайська, її чоловік та їхній син Лаврин повідомили Л. Пісочинському, що вони перед Кременецьким земським урядом повністю відмовилися від будь-яких претензій на Кунів і що на його вимогу «вырумовалися» звідти⁹⁷.

Опинилися Бучайські, як видається, в Луцьку: тут з'явилися 7 квітня того ж року їхній щойно згаданий, але текстуально дещо інший, лист⁹⁸ та лист подружжя Бучайських Л. Пісочинському про те, що він віддав їм у заставу за 40 кіп свою половину Кунева до

⁹⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 26.

⁹⁶ Там само, арк. 25. Див. *Документ 4* в додатку.

⁹⁷ Там само, арк. 27–27 зв. Цей лист згодом був уписаний у луцьку гродську книгу, а 20 червня 1588 р. відповідний випис з даної книги вписано в луцьку земську книгу (Там само, арк. 37–37 зв.; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 150 зв.–152 зв.).

⁹⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 29–29 зв.; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 313–315 зв.

свята Успення Богородиці 1587 р. з умовою, що вони не повинні обтяжувати надмірно підданих повинностями, збирати на себе мита, а повинні своєчасно вибратися звідти зі всією своєю маєтністю, працею кунівських підданих зібрати засіяні для себе зернові, вимолотити і вивезти зерно до Різдва 1588 р.* не далі п'яти миль від Кунева, туди, куди вони, Бучайські, захочуть, причому Л. Пісочинський зобов'язався провести це вивезення. У разі ж їхнього невізду з Кунева, мовилося далі в листі, Л. Пісочинський може на свій розсуд їх «вырумовати»⁹⁹. 13 квітня луцький земський возний Іван Білокриницький зізнав перед Луцьким гродським урядом, що на прохання Л. Пісочинського він 9 квітня ув'язав Бучайських у заставлену їм половину Кунева¹⁰⁰.

Заставна угода спрацювала лише частково або не спрацювала зовсім через конфлікт («зваду») між Л. Пісочинським і П. Бучайським, про який довідуємося з листа М. Бучайської від 25 травня 1587 р. з Сіянців, куди вона змушена була вибратися з Кунева з чоловіком до приятеля останнього Григорія Дчуси після того, що сталося. За листом, П. Бучайський, виїжджаючи, прихопив із собою речі Л. Пісочинського (ланцюг вагою у 100 червоних золотих, тузін ложок вагою у шість гривнів срібла); довідавшись про це, Л. Пісочинський затримав («загамовал») у Куневі речі П. Бучайського (по два панцирі, шишаки, забрала, сагайдаки, шаблі, рушниці, три кошулі, шатну щітку, обцух). Згідно з тим же листом, за намовою М. Бучайської і приятелів чоловік повернув їй узяті речі, 26 травня

---

* Тобто до початку 1588 р. за старим стилем. Від 1583 р. у Волинському воеводстві діяв новий стиль.

⁹⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 33–33 зв.; ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 318–320. 13 квітня того ж року цей лист вписано в луцьку гродську книгу (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 39–40). Те саме: Там само, арк. 41–42; ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 311–313.

¹⁰⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 36. 15 червня 1588 р. випис з луцької гродської книги з цим зізнанням возного внесено в кременецьку земську книгу (Там само, арк. 69–69 зв). Варто вказати на виданий П. Бучайським Л. Пісочинському лист, писаний теж у Луцьку 8 квітня 1587 р., в якому сказано, що цей винен йому 100 кіп, у разі ж, як, зваживши на його, П. Бучайського, «послугу», князь Василь-Костянтин Острозький дасть йому «з ласки своєї» якийсь свій маєток, то Л. Пісочинський поверне тільки 30 кіп й отримає від нього, П. Бучайського, лист, котрим той зобов'язався віддати йому, Л. Пісочинському, якусь позичену суму (Там само, арк. 35).

вона мала віддати їх Л. Пісочинському в присутності возного Петра Посника, а Л. Пісочинський мав віддати їй чоловікові речі¹⁰¹.

8 квітня 1587 р. був виданий позов духовного суду Луцько-Острозької православної єпископії П. Бучайському в справі за скаргою його дружини про порушення ним норм подружнього життя, зокрема про те, що він виявляє надмірну чоловічу увагу до своїх падчериць Овдотті і Настасії¹⁰².

На лютий-березень 1594 р. припадає спалах неприязні між Л. Пісочинським і Лаврином Бучайським. Почалося з того, що на території околного замку в Острозі 11 лютого, за версією Л. Пісочинського, йому заступили «добровільну дорогу» Л. Бучайський з батьком і своїми слугами та «помічниками» і ображали його («*отповеди быти шказуєтъ*»), хтось з них стріляв, у відповідь на що його, Л. Пісочинського, слуга Трохим Лединський ненавмисне («невинне») Л. Бучайського поранив у голову¹⁰³; за версією Л. Бучайського, йому дорогу заступив Л. Пісочинський зі своїми слугами і помічниками і «непобожне, нелицотиве, шкодливе» його було поранено, до того ж захоплено у нього сім червоних золотих, два персні (коштували 50 червоних золотих), пуґлак (вид вогнепальної зброї; коштував шість талярів), шаблю (коштувала 15 червоних золотих)¹⁰⁴. Полюбовні судді луцький війський і острозький староста Ждан Боровицький, острозький понамісник Ієв Білчинський, Василій Боровицький і Михайло Болгарин, вислухавши в Острозі обидві сторони, 15 лютого постановили, що Л. Пісочинський Л. Бучайському «заступованъе» дороги, «стреллане» і завдані «кривды» та «недъваженъе» «*отступил*» і «*отпустил*», що ж до поранення Л. Бучайського, то Т. Лединський повинен його перепросити (і вже перепросив) і дати два польських золотих на його лікування¹⁰⁵. Т. Лединський дав-таки ці золоті цирульникові («балверу»), що видно з його оповідання перед І. Білчинським 10 березня¹⁰⁶. 23 березня був виданий позов Кременецького гродського суду Л. Пісочинському за скаргою Л. Бучайського в справі тієї ж «острозької»

¹⁰¹ Там само, арк. 47–47 зв.

¹⁰² Там само, арк. 34. Див. *Документ 5* в додатку.

¹⁰³ Там само, спр. 4048, арк. 18.

¹⁰⁴ Там само, арк. 30.

¹⁰⁵ Там само, арк. 18.

¹⁰⁶ Там само, арк. 28.

події¹⁰⁷. Схоже, позивача не задовільнив вирок полюбовного суду. Може, він мав рацію, оскільки, як видається, вирок був більше на користь його опонента. Через що стався конфлікт, довідатися не вдалося, тому що те місце в згаданому позові, де про причину чи привід його ідеться, пошкоджене (в інших документах, що стосуються конфлікту, відсутні навіть натяки про його причину).

26 лютого 1594 р. датовано вписаний тоді ж у кременецьку земську книгу лист Л. Пісочинського в справі його матері («білоє голови летнеє»), П. і Л. Бучайських (також Марини, тітки Л. Пісочинського, і її чоловіка Льва Вороницьких); з листа можна зрозуміти лише те, що його, Л. Пісочинського, ці особи позивали на минулі (1594 р.) трикорольські роки* і на теперішні роки, що відкрилися через шість тижнів після відкриття цих трикорольських років¹⁰⁸.

* * *

Через свою зайнятість на службі в королівській канцелярії Л. Пісочинський не мав змоги тривалий час перебувати в кунівському маєтку, щоб приділяти йому належну увагу. Разом з тим він зневірився в здатності своєї матері управляти ним. Ось чому Л. Пісочинський віддав цей маєток в урядування («въ ѡпеку и ѡборону») острозькому старості Михайлові Павловичу¹⁰⁹. 9 вересня 1577 р. Л. Пісочинський оголосив про це своїм кунівським підданам, зібраним в його дворі. З нагоди цієї віддачі був складений реєстр підданих**, скріплений печаткою Л. Пісочинського і печаткою возного

¹⁰⁷ Там само, арк. 30.

* Ці роки розпочиналися наступного дня після римо-католицького свята Трьох Королів, яке відзначається 6 січня.

¹⁰⁸ Там само, арк. 27; ЦДІА України у Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 9, арк. 116 зв. Згадані тут роки, що відкрилися в лютому, слід розглядати як свого роду продовження трикорольських років: згідно з Другим Литовським статутом (*Статути Великого князівства Литовського*, т. 2, с. 104), у Волинському, Київському і Брацлавському воєводствах скликалися земські судові роки тільки в січні, вересні і в травні або червні.

¹⁰⁹ З молодих своїх літ М. Павлович перебував на службі у маршалка Волинської землі, київського воєводи і володимирського старости князя В.-К. Острозького. Перша відома згадка про нього як острозького старосту припадає на 19 травня 1574 р. (І. Тесленко. *Боротьба за Острог: князь Острозький проти острозького старости* // *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 3. Київ 2003, с. 109; ЦДІА України у Києві, ф. 21 (Кременецький городський суд), оп. 1, спр. 24, арк. 33 зв.). М. Павлович володів частиною згаданого вище села Болотківців (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 96).

** Цей документ не зберігся. Він містив, імовірно, лише перелік голів господарств відповідно до розмірів земельних наділів останніх.

Луцького повіту Богдана Коптевицького, котрий з двома шляхтичами, що його супроводжували, був очевидцем того, що в Куневі відбувалося. Водночас Л. Пісочинський призначив підданого Кунця Івановича кунівським урядником* і доручив йому під контролем М. Павловича доглядати за виконанням підданими повинностей, вести облік доходів, віддавати їх його, Л. Пісочинського, матері, а йому самому — їх «остаток». Власник маєтку зобов'язав М. Павловича «непорядку всакого и спустошена того имени перестерегати и от кривдъ боронити, справедливости людеи доводити», крім того, в разі смерті його, Лаврина, матері і за відсутності його в Куневі при цьому — взяти в опіку кунівський двір з гумном, худобою та іншою нерухомою маєтністю. М. Павлович одержав право змістити Кунця Івановича з його урядництва і призначити на його місце іншу особу. Натомість, Л. Пісочинський застеріг за собою право будь-коли відібрати маєток у М. Павловича¹¹⁰.

Як неважко здогадатися, Л. Пісочинський повністю усунув свою матір від урядування в приналежній йому половині Кунева. Не вказав він, однак, який зиск мав від урядування перепадати М. Павловичу.

Про все бачене ним у Куневі возний Б. Коптевицький зізнав 13 вересня перед Луцьким гродським урядом, причому в присутності Л. Пісочинського. Останній як зацікавлена особа просив це зізнання вписати в гродську книгу. Характерно, що в ньому жодним словом не згадано П. Бучайського. Чи не тому, що у той час його в Куневі не було, оскільки Л. Пісочинський був проти перебування його в ньому?

М. Павлович урядував у Куневі до своєї смерті — до літа 1585 р. (увесь цей період він був острозьким старостою). 20 лютого 1586 р. його вдова Марія Василівна, луцька войська¹¹¹, видала спільно з їхнім сином Прокопом на вимогу Л. Пісочинського лист, писаний в Острозі¹¹², де, очевидно, вона мешкала, яким засвідчила, що повер-

* З документа, про який ітиметься дещо нижче, видно, що як кунівський урядник Кунець Іванович був отаманом, тобто старостою.

¹¹⁰ ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044, арк. 15–15 зв.; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 645 зв.–646 зв.

¹¹¹ М. Павлович став луцьким войським за королівською номінацією від 13 травня 1585 р. (*Urządnicy wołyńscy...*, с. 101).

¹¹² ЛНБ НАН України, від рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 136. Див. *Документ 3* в додатку.

нула йому реєстри кунівських підданих і випис з луцької гродської книги*.

Видається, що більше Л. Пісочинський не вдавався до віддачі свого маєтку в тимчасове володіння. В усякому разі жодних відомостей про таку віддачу в подальшому в його архіві не виявлено.

Через чотири дні після смерті Андрія Юхновича Куневського, а саме 7 березня 1576 р., його другий внук Андрій Ієвович Куневський з'явився в Куневі з возним Кременецького повіту Василем Рилом. Разом з ним сюди прибули як свідки князь Матис Вороницький, Гаврило Сошенський і Кіндрат Посник. Прибуття їх було спричинене претензією Андрія на половину Кунева, що нею володів Лаврин, як на свою власність («до *отчизны свое власное*»), оскільки Андрій вважав себе по прямій чоловічій лінії («по мечу») спадкоємцем, причому єдиним, маєткової спадщини свого діда. Почувши від Андрія про його претензію, мати Л. Пісочинського, з якою він зустрівся в її кунівському дворі, заявила йому, зі слів названого возного, котрий 15 березня перед Кременецьким гродським урядом розповів про свої відвідини Кунева: «а тебе, пне Андрею, не знам, и ж бы ты былъ внукъ пна *отца* нашего, и тебе, *деи*, того имени Кунева не поступлю, а будеш ли са напирати, тогда *озмешъ кием по хребту и по череву*». Марія Бучайська явно кривила душею, кажучи, що не відає про Андрія як внука її батька. Кривила вона душею і тоді, коли сказала одразу після щойно заявленого нею: «кгда са доведаю, естли ты внук пна Куневского, пна *отца* нашего, а кгда, *деи*, *лет* доростеш, тогда, *деи*, а тебе тоє имене твоє и *маетности отца* нашего а дида твоего, которые тепер менуеш, поступлю»¹¹³. Немає сумніву, що вона за всяку ціну захищатиме володільчі права свого сина на Кунів, та й не мала вона права самовільно розпоряджатися його власністю.

Тоді ж і там само Андрій возному розповів, що, за його відомостями, в кунівському дворі наявні: два ковші вагою шість гривнів срібла, сім кубків з 11 гривнів срібла, два тузіни ложок з півчверті гривнів срібла, вісім олив'яних (з цинку) великих ложок, шість полумисків, два тузіни талярів, мідний пивний котел, три малих котли, вісім їзних коней, 18 волів, 64 корови, жита 72 маці

---

* Мався на увазі випис уписаного в книгу 13 вересня зізнання возного Богдана Коптевицького.

¹¹³ Там само, спр. 4043, арк. 123.

і чотири стоги (в кожному по 40 кіп снопів), ячменю 60 мац, вівса 80 мац і чотири стоги¹¹⁴.

Вислів «лет доростеш» у заяві Марії Бучайської Андрієві означає, що у березні 1576 р. він ще був неповнолітній, тобто не мав 17 років. Цей висновок підтверджується тим, що в документі, про який ітиметься далі, сказано, зі слів Андрія, що після смерті його батька він «барзо мал зостал», а батько, як вище сказано, помер 1566 р.

Після того, що відбулося у березні 1576 р. в Куневі, Андрій робив безуспішні спроби купити у Л. Пісочинського половину цього села або обміняти її на якийсь свій маєток, розташований у Кременецькому повіті. Про це зустрічаємо згадку у свідченні кременецького підсудка Савина Єловицького, даному 28 травня 1589 р. у Красноставі, на прохання, як можна здогадуватися, Л. Пісочинського¹¹⁵.

28 березня 1585 р. датовано позов Луцького земського суду, виданий за скаргою Андрія, який містить звинувачення Л. Пісочинського, його матері й П. Бучайського у протиправному держанні половини Кунева в опіці (тільки цим терміном у даному документі, зі слів Андрія, охарактеризовано держання) від 2 березня 1576 р., тоді як Андрій Юхнович Куневський помер наступного дня¹¹⁶. Документ містить перелік маєтностей, якими після згаданої смерті заволоділи в Куневі відповідачі. Перелік настільки докладний і цікавий, що наводимо увесь документ* у додатку до даної публікації (Документ 2). Вкажемо тут лише на те, що відомості про маєтності відносяться окремо до частини Андрія і частини Михайла Юхновичів Куневських, що суперечить твердженню деяких джерел (див. вище) про маєткову нероздільність половини Кунева. Можливо нероздільність полягала тільки в тому, що інтереси цієї половини назовні представляв А. Ю. Куневський; його брат постійно в документах фігурує в тіні. У частині першого з них, згідно з позо-

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само, спр. 4046, арк. 97. Красностав або Хлапотин не пізніше 1573 р. відомий як містечко Луцького повіту (А. Заяць. *Урбанізаційний процес...*, с. 56). Нині це село Красностав Славутського району Хмельницької області.

¹¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 79–80. 5 квітня 1585 р. возний Ігнат Покощовський увіткнув цей позов у ворота кунівського двору (Там само, арк. 80 зв.).

* Джерела вміщеної в ньому інформації позов не подає. Сумніватися в її правдивості не доводиться, зваживши хоч би на публічний характер позову.

вом, у 1576 р. налічувалося господарств подворищних (тяглих) 23, підсусідків сім, путних бояр два, в частині Михайла — відповідно 25, вісім, два; там же сказано, що з обох частин за час держання від 1576 р. через «превеликие утиски над повинности» втекло («проч пошли») 27 тяглих господарств, чим нанесено шкод на півтори тисячі кіп. Позивач звинуватив відповідачів і в тому, що вони «жадного накладу [затрат] на его самого и на науку ему до школ, яко належит христианским обычаемъ, накладывают ... не хотели»¹¹⁷.

Цей позов викликав відповідачів на святотроїцькі роки 1585 р.¹¹⁸ Та дожити Андрієві Куневському до їх відкриття, тобто до 22 травня, не судилося, бо він загинув¹¹⁹ — «за нещастнымъ припадкомъ шт злых людей жыдовъ луцкихъ забить», як сказано в позові Луцького земського суду від 29 березня 1589 р. Л. Пісочинському, виданому за скаргою Андрієвої сестри Магдалени та її чоловіка Ждана Долотецького¹²⁰. З позову дізнаємося, що Магдалена, як і її брат, залишилася після смерті їхнього батька «барзо малою» і що по смерті брата вважає себе його спадкоємицею, має право «дедистое» на половину Кунева. Вона також твердить, що Л. Пісочинський від 1576 р. одержав від «опікування» цим маєтком 5000 кіп, а також 1000 кіп за користування домовим скарбом («спрятом домовым»), по 500 кіп щороку від двірського [фільваркового] господарства та повинностей підданих і що втрати від втечі 27 тяглих господарств (див. про останні дещо вище) становлять 3500 кіп. Даний позов вимагав, щоб Л. Пісочинський з'явився на святотроїцькі роки. Слідів обговорення його на цих роках виявити не вдалося, імовірно, тому, що воно не відбулося.

¹¹⁷ Там само, арк. 79–80. 3 серпня 1572 р. мати Л. Пісочинського з половини Кунева здала побор (поземельний податок) з десяти димів (господарств) і восьми огорожників (Там само, спр. 4043, арк. 114). Ці цифри порівняно з цифрами щодо чисельності господарств підданих, наведеними в позові від 28 березня 1585 р. для 1576 р., виглядають явно заниженими. Підтверджується думка дослідників про малу вірогідність тогочасних поборових реєстрів.

¹¹⁸ Ці роки розпочиналися наступного дня після римо-католицького свята Святої Трійці. У 1585 р. Трійця припала на 21 травня (*Археографический календарь...*, с. 34).

¹¹⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 126 зв. (згадка про загибель А. Куневського в декреті Луцького земського суду від 19 січня 1590 р.).

¹²⁰ Там само, арк. 82–83. 31 березня возний Луцького повіту Іван Зарецький увіткнув цей позов, «нескробаныи и не мазаныи», у ворота кунівського двору (Там само, арк. 83 зв., Те саме: Там само, арк. 84–85, 85 зв.).

В особі Магдалени і Ждана Долотецького Л. Пісочинський зустрів серйозних і наполегливих опонентів. Для захисту своїх прав він цього разу вдався, зокрема, до таких двох кроків. Спершу спричинився до появи 28 травня 1589 р. у містечку Красноставі ідентичних за змістом листів київського підстоля Василя Мощенницького¹²¹, Прокопа Павловича (сина згадуваного вище Михайла Павловича)¹²², кременецького підсудка Савина Єловицького¹²³ і київського хоружого Василя Шашковича¹²⁴. Автори листів в унісон твердили, що Л. Пісочинський половину Кунева «правом вечнымъ спокоюне держит, ѓживаетъ» від часів Сигізмунда Августа. Вони також вказали на те, що через свою службу «при дворѣ» короля Лаврин не завжди перебував у Куневі, але що його мати зі своїм чоловіком П. Бучайським увесь (!) вказаний період тут «перемешкивала». На останню обставину було звернено увагу з метою засвідчити, що Л. Пісочинський безперервно володів і володіє даним маєтком, бо ж у його відсутність мати управляла ним. Цю безперервність ілюструє і підкреслення П. Павловичем у його листі того, що його батько певний час урядував у Куневі за згодою Лаврина¹²⁵. А 5 червня того ж року Лаврин показав луцькому підстарості Остафієві Єловичу Малинському королівський лист «до ѓрядов всаких» (зокрема до уряду Луцького староства), який зобов'язав їх, «абы с книг ѓрядовых всѣ sprawy, его млсти [Л. Пісочинському] власне належачие и естли бы ся нашли емѣ противныѣ, ѓрядовне [офіційно] выданы были» [йшлося про видачу виписів (копій) з книг]. Виявлення цих «справ» лист доручив возному, якого Л. Пісочинський обере («способил»). Возний Григорій Красносельський, приданий для цього названим підстаростою того самого дня, зізнав перед ним тоді ж, що він у супроводі двох шляхтичів у книгах луцької гродської канцелярії, починаючи від книги, яка велася з 1571 р.*, «справы жадное, жебы его млсти [Л. Пісочинському] была противнаѣ, а звлаща з стороны имения своего

¹²¹ Там само, арк. 95.

¹²² Там само, арк. 96.

¹²³ Там само, арк. 97.

¹²⁴ Там само, арк. 98.

¹²⁵ Подібним за змістом до наведених листів був лист Федора Путяти, написаний у грудні 1589 р.: Там само, арк. 121 (через пошкодженість цього документа неможливо встановити, якого дня і де його складено).

* Від 1571 р. тому, що в цьому році, нагадуємо, Андрій і Михайло Юхновичі Куневські продали свою половину Кунева Л. Пісочинському навечно.

Кунева, котораа бы праву albo держаню спокоюному и владзе его чимколвек перескажати мела, с паном писаром кгородским [Адамом Букоемским] не нашол». Возний подав також, що він виявив тільки документи, для Л. Пісочинського «пожиточные», і взяв копії з них¹²⁶. Чи подібна акція була проведена стосовно луцьких земських і кременецьких гродських та земських книг, невідомо.

У 1589 р. подружжя Долотецькі домоглося також видачі Луцьким земським судом адресованих Л. Пісочинському позовів з вимогою з'явитися на святоміхальські і трикорольські (1590 р.) роки, причому для кожного з них було видано два позови — по одному стосовно Кунева і приналежних до нього рухомостей, начебто колись присвоєних відповідачем всупереч праву*. Позови на святоміхальські роки датовані 11 і 12 серпня¹²⁷, на трикорольські — 18 листопада¹²⁸.

Про позови на святоміхальські роки доводиться сказати те, що було сказано стосовно згаданого позову на святотроїцькі роки. Інша доля спіткала «трикорольські» позови. При заслуханні їх судом 18 січня з боку позивачів наголошувалося на праві Магдалени на половину Кунева — як єдиної спадкоємниці її загиблого брата, останнього по чоловічій лінії потомка Андрія Юхновича Куневського, а Л. Пісочинський вдався до переліку всіх документів, на підставі яких він володіє цим маєтком як власністю** і до посилань на Литовський статут 1566 р. як на правову основу цього володіння. 19 січня суд двома своїми декретами відхилив претензії Долотецьких щодо Кунева і рухомостей, зокрема щодо Кунева зазначив: Л. Пісочинського «въ спокоюном держаню и ѳживаню ... имени Кунева зо всеми его приналежностями зоставуем и ѳтвержаем на

¹²⁶ Там само, арк. 99–99 зв. Згаданий королівський лист був виданий 24 травня 1589 р. у Любліні (АРК, zesp. Archiwum Rodzinne Sanguszków, № 144, с. 103–104 (незасвідчена копія)). Див. його публікацію в даному збірнику в матеріалі «Документи Брацлавського воєводства 1566–1605 років» (№ 11, с. 116–117).

* В позові від 29 березня йшлося і про Кунів, і про нерухомості.

¹²⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 106–109 зв. На позовах возний Луцького повіту Іван Покощовський зробив напис про те, що 15 серпня він увіткнув їх у ворота кунівського двору.

¹²⁸ Там само, арк. 115–118. 8 січня 1590 р. возний Луцького повіту Гаврило Дашковський (Дешковський) зізнав перед Луцьким земським урядом, що 23 листопада він увіткнув позови у ворота кунівського двору і «оповів» «челюди, которая на тот час в двори его млсти [Л. Пісочинського] у Кунове была, тыи позвы» (Там само, арк. 120–120 зв.).

** Очевидно, Л. Пісочинському придалися результати згаданого вище пошуку цих доументів у луцьких гродських (можливо, й земських) книгах.

вси потомные вечные часы с потомки его тым декретом нашим». Долотецькі ці рішення опротестували і заявили, що вдаються стосовно них до апеляцій до Коронного трибуналу. Суд їм дозволив апелювати. Та того самого дня Долотецькі перед тим же судом повідомили, що вони від апеляцій «добровольне ѿступили» і визнають за Л. Пісочинським «все» право на Кунів і рухомості¹²⁹. Після ухвалення цих декретів того ж таки дня Долотецькі подали для запису в луцьку земську книгу свій, датований тим самим числом, лист, яким повністю зреклися своїх претензій до Л. Пісочинського, викладених у спричинених ними позовах¹³⁰.

Незадоволення рішенням Магдалени активно висловлювала її рідна тітка Марина, дружина князя Льва Вороницького. Зокрема на трикорольських роках Луцького земського суду 1594 р. вона, як видно з декрету останнього від 17 січня, домагалася за позовом від 14 листопада 1593 р.¹³¹ від Л. Пісочинського виділення їй у власність четвертої частини половини Кунева або сплатити їй же посаг в розмірі суми, в яку оцінювалась ця частина¹³². Марина розуміла, що від Л. Пісочинського вона нічого не доб'ється і що краще тому мати справу з Магдаленою. Проте Магдалена на цих роках дала знати, що позиція в справі маєтку, з якою вона визначилась ще на трикорольських роках 1590 р., є незмінною. На прохання Л. Пісочинського, 17 січня 1594 р. суд припинив розгляд цього позову — під тим приводом, що в ньому відсутній його титул (малося на увазі те, що Л. Пісочинський був брацлавським підкоморієм). Невдоволена цим Марина заявила про свій намір апелювати на це рішення до шляхетського трибуналу. Суд їй апелювати дозволив. Варто вказати на те, як Л. Пісочинський 17 січня на засіданні Луцького

¹²⁹ Декрет щодо Кунева: Там само, арк. 126–130; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 325 зв.–327. Декрет щодо рухомостей: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 144–145; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 327–328.

¹³⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 142–143; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328–329. Оригінал цього листа: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 140–141.

¹³¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4047, арк. 139–139 зв. Наведений цей позов і в декреті Луцького земського суду від 17 січня 1594 р. (див. примітку 133).

¹³² Див.: *Статути Великого князівства Литовського*, т. 2, с. 126; І. Ворончук. Подружжі зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // *Соціум*, вип. 6. 2006, с. 174.

земського суду відповів на домагання Марини Вороницької щодо його половини Кунева: «того имени Кунева яко власное маєтности и дедичства свого справедливо и правне я самъ без жадных ъчастников [співвласників] дедичом и державцою естем и справоватися[судитися, відповідати] тог(о) никому есми не будѣчи повинен, в том ся ш்வятчам»¹³³.

Апеляція на сесії (каденції) Трибуналу в Любліні розглядалася 27 липня 1595 р. Вислухавши Марину Вороницьку і Л. Пісочинського, Трибунал звільнив останнього від обов'язку відповідати на позов Луцького земського суду від 14 листопада 1593 р., визнав його право власності на половину Кунева — «для того, же шт штца кнгни Вороницкое [А. Ю. Куневського] тые добра позваному вечне сѣтъ проданы а через вжо давностю земською затриманы»¹³⁴. Трибунальський декрет поставив, як виявилось, останню крапку в захисті Л. Пісочинським свого права власності на половину Кунева.

* * *

У 1586 р. Л. Пісочинський придбав другу половину Кунева. Протягом багатьох років власником цієї половини був згаданий вище стрієчний брат Андрія і Михайла Юхновичів Куневських Семен (Сенько) Федькович Куневський. Найраніша відома змістовна згадка про даний маєток сягає у 1574 р. У датованому 23 листопада цього року листі кременецького старости князя Януша Миколайовича Збараського, кременецького підкоморія Івана Патрикєвича Курозвонського, кременецького земського підсудка Савина Гнівшовича Єловицького, кременецького земського писаря Григорія Болбаса Ростоцького, кременецького гродського судді Алексія Белецького і Ярофія Гостського, адресованому зем'янам Кременецького повіту Богданові, Іванові і Миколаєві Яцковичам Радогощьським, читаємо, що Андрій Куневський сам від себе й іменем свого брата Семена Куневського скаржиться на них, Радогощьських, за їхні наїзди на кунівські володіння, зокрема ті наїзди, які вчинені під час безкоролів'я, закінченого з обранням польським королем

¹³³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4048, арк. 9–12. Те саме: Там само, арк. 13–15; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 178 зв.–181 зв.

¹³⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4048, арк. 103–104. Те саме: Там само, арк. 105–105 зв.

Генрика*; і «тепер» Радогощські, згідно з листом, «збоже дворное и подданных их куневских стадом потоптали, сеножати покосили а иншиє таже стадом потоптали, а лєсы, боры, дерева бортные зо бчолами, запусты сами на своє потреби подданым своимъ и сторонним людем даючи рубати ... пустошити» кажуть. Андрій і Семен Куневські, сказано далі в листі, не раз попереджали («ωбносили») винуватців наїздів «врядовыми» (городськими і земськими) напоминальними листами, закликали припинити наїзди. Цей лист урядників Кременецького повіту був також напоминальний¹³⁵.

26 липня 1577 р. Семен Куневський перед Луцьким городським урядом скаржився на Петра Бучайського за те, що той «за власным росказанємъ» свого приятеля Григорія Дчуси «з розмаитою стрелбою и бронми, яко ку воиנם», наїхав на його дім у Куневі і його, «чоловека безпечного, спокоиноного и ни в чом никому невинного», та його дружину Василису Ощовську «ωкрутне збил, змордовал и зранил», його дітей і челядь з цього дому геть порозганяв, слугу Миколая Дяка замордував, відбив замок від комори, розламав у ній скриню, з неї забрав лисячий кожух, лисячі хутра, саян (сукно), сім колєнських кошуль, крім того, прихопив з собою два сідла, панцир, дві прилбиці (забрала), дві рогатини¹³⁶.

На 10 грудня 1577 р. припадає поява листа полюбовних суддів Михайла Ігнатовича Дчуси і Богдана Патрикєевича Радогостського (!) та возного Луцького повіту Льва Верховського, який торкається відносин Л. Пісочинського і Семена Куневського стосовно Кунева. Судді і возний, написано в листі, на прохання цих осіб (у випадку Л. Пісочинського — за посередництвом знайомого нам острозького старости Михайла Павловича) прибули до Кунева для вирішення між ними незгод («на померкованє розниц») — у зв'язку з тим, що Семен позовом Луцького земського суду викликав на святоміхальські роки 1577 р. Л. Пісочинського стосовно того, що той не дозволяє йому збирати мостове мито за переїзд через річку Вілію й усе це мито привласнює собі, й стосовно того, що кунів-

* Ідеться про безкоролів'я 1572–1573 рр. Дофін Генрик Валуа (Henry Valois) був обраний на престол Речі Посполитої в травні 1573 р., коронований 21 лютого 1574 р.; в червні 1574 р. потаємно і назавжди виїхав до Франції, де зайняв королівський престол як Генріх III.

¹³⁵ Там само, спр. 4043, арк. 115.

¹³⁶ Там само, спр. 4044, арк. 9; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 495 зв.

ські піддані Л. Пісочинського орють і засівають ниви на належних йому, Семенові, землях, зокрема в його частині церковної землі, з чого, до того ж, не дають десятини*. Семен показав суддям лист від 8 липня шостого індікту (цей індікт припадає на 1533 р., про що сказано вище), в якому йшлося про поділ Кунева між Юхном і Федьком Куневськими, і послався на ті місця в ньому, де подано, що митом слід користуватися спільно, і розписано, кому з них які «люди, дворища і землі» дісталися. Поставлені перед суддями кунівські піддані Л. Пісочинського Луцько Іванкович і Васько Королевич, «люди старые», зізнали, що засіяні ниви, про які мовиться в позові, належать Семенові, а на його церковній землі лише одна нива зорана і посіяна. Михайло Павлович, який представляв відсутнього Л. Пісочинського, засвідчив, що коли міст через Вілію пролягав в іншому місці, то куневські піддані спільно ним володіли, направляли і збирали мито, а міст, про який ідеться в позові, — новий, споруджений у половині Кунева, власником якої є Л. Пісочинський, тож нехай Семен будує міст у своїй половині цього села. Полюбовні судді постановили, що Андрій і Михайло Куневські неслухно заборонили Семенові збирати мито за переїзд діючим мостом, що тому Л. Пісочинський не повинен перешкоджати йому в його зборі, що вони мають спільно направляти міст і гать, і що піддані Л. Пісочинського не мають права самовільно користуватися Семеновими землями¹³⁷.

Своїм листом від 29 січня 1579 р., писаним у селі Букоймі**, Семен Федькович Єлович Куневський повідомив, що він за 800 кіп відпродав власну половину Кунева «братові» Григорієві Єловичу Букоємському¹³⁸. А 5 жовтня 1586 р. датовано лист сина Григорія Букоємського, на той час небіжчика, Адама про продаж ним «на вічність» цього маєтку за 1000 кіп Л. Пісочинському¹³⁹. 10 жовтня того самого року земський возний Луцького повіту Іван Покощовський зізнав перед Луцьким земським судом, що він за день до

* Ідеться про десятину церковну.

¹³⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044, арк. 25–25 зв.

** Нині село Бокійма Млинівського району Рівненської області.

¹³⁸ Там само, арк. 46–47. 2 лютого 1579 р. цей лист уписано в луцьку гродську книгу (Там само, арк. 51–52 зв.).

¹³⁹ Там само, спр. 4046, арк. 4–5. 10 жовтня цей лист вписано в луцьку земську книгу (Там само, арк. 1–2; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 461–464 зв.).

цього ув'язав персонально Л. Пісочинського в це володіння¹⁴⁰. Згідно з реєстром, складеним у Куневі ще 9 червня 1585 р., в ньому було 18 господарств підданих¹⁴¹ (на соціальні прошарки це джерело їх не ділить). Це значно менше, ніж у 1576 р. було господарств підданих у тодішній половині Кунева Л. Пісочинського (див. вище відповідні цифри, взяті з позову Луцького земського суду від 28 березня 1585 р.; *Документ 2* в додатку). Імовірно так само було у 1585 р. У такому разі можна твердити, що за кількістю господарств підданих обидві половини на час їх «об'єднання» в один маєток були далеко не рівні. Приналежність другої половини Кунева Л. Пісочинському ніким, наскільки відомо, не оспорювалась.

Відомо, що до складу Кунівського землеволодіння входило селище Крути. 10 грудня 1590 р. його, згідно з тогочасним листом, писаним у Куневі, Л. Пісочинський подарував «навічно» своєму приятелю Романові Половецькому — зі всіма прилеглими землями, полями, нивами, сіножатями і пожитками¹⁴². Тож можна твердити, що в територіальному відношенні село Кунів було значним маєтковим комплексом.

* * *

Численні матеріали, покладені в основу даного дослідження, дали змогу порівняно докладно простежити, як Лаврин Пісочинський, волинський шляхтич, що не успадкував жодного землеволодіння, став унаслідок щасливого збігу обставин і докладених ним зусиль власником спершу половини, а згодом і решти села Кунева. Придбання цього маєтку мало для нього неабияке значення: воно

¹⁴⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 148–148 зв. Те саме: Там само, арк. 149–149 зв.; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 457–457 зв.

¹⁴¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 87. Цей реєстр складено возним Іваном Покощовським, з його слів, – з нагоди ув'язання ним Л. Пісочинського в половину Кунева, куплену останнім в А. Букоємського. Виходить, отже, що цей маєток Л. Пісочинський в А. Букоємського придбав двічі і двічі його ув'язав у нього І. Покощовський. Сумнівно, щоб так було насправді: продажний лист А. Букоємського на половину Кунева від 5 травня 1586 р. не містить жодної згадки про продаж її в 1585 р.

¹⁴² Там само, спр. 4047, арк. 30–30 зв. 15 січня 1591 р., під час роботи сейму, цей лист був уписаний в книгу коронної канцелярії (Там само). Згодом, від 1596 р., Р. Половецький був возним Брацлавського воєводства (*Документи Брацлавського воєводства...*, с. 625, 626, 635, 637, 654–657; М. Крикун, О. Піддубняк. Матеріали про діяльність гродського і земського судів..., с. 94).

дозволило йому як осілому шляхтичеві у 1581 р. вигідно одружитися з представницею заможного роду Дубицьких Магдаленою і заволодіти успадкованими нею маєтками в Брацлавському воєводстві, у Віленському, Новогрудському і Берестейському воєводствах Великого князівства Литовського¹⁴³, влитися тим самим в коло багатой шляхти, врешті, у 1582 р. отримати доволі високий земський уряд брацлавського підкоморія (багаторічна писарська служба в королівській канцелярії безперечно полегшила йому отримання цього уряду). Досвід, надбаний у справі захисту своїх прав на Кунів, надався Л. Пісочинському в подальшому, показав, що він уміє наполегливо і послідовно захищати свої маєткові інтереси.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1569 р., листопада 29. Кунів?

Реєстр підданих частини маєтку Кунева, яка належить кременецькому судді Андрієві Юхновичу Куневському, складений у зв'язку з тим, що, відповідно до листів і наказу короля, луцький підстароста Петро Хом'як ввів («ув'язав») у володіння цими підданими Яроша Вільгу і його дружину Ганну Матясівну Остриєвського

Лѣт. Божого нароженя тисеча пѣтсот шестдесѣт девѣтого мѣсѣца ноябра двадѣѣт девѣтого дѣна, ѣ волторок

---

¹⁴³ Про це див.: М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років, с. 52–54; *Документи Брацлавського воєводства...*, с. 373–382, 438–446, 450–452, 453–457, 460–468. Л. Пісочинський відстоював також своє право на частину розташованих у Кременецькому повіті маєтків — сіл Татаринівці, Якимівці (Вили), Єськівці, Красна Лука, Загірці, Семенів, Турівка, Гулівці, Кошелівці, Бісівка, Данилівка, Березинці і два двори в місті Кременці (під замком (за Потоком, на Запоточчі) і на Вишневецькому передмісті) (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043–4049). Перші п'ять із цих сіл були спадком по Богдані (Парасковчеї) Станьківні Денисковича, інші — спадком по загиблій дочці її та Андрія Юхновича Куневського Ганні, отриманим останньою після смерті свого чоловіка Северина Ярмолинського. Розповіді про змагання за ці маєтки потрібно присвятити окреме дослідження. Від 1581 р. Л. Пісочинський пожиттєво, за королівським привілеєм, володів селом Виповзів у Київському воєводстві (П. Кулаковський. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики...*, с. 142).

Реєстръ списаня людеи части имени п̄на Андреа Юхновича Куневського, суди земьского креманецкого, куневских, в которыхъ я, Петръ Хомак, подстаростии луцкии, за листы и росказанемъ его королевское млсти пана Яроша Вилкгу и малжонку его панюю Ганну Матясовну Острыевского ввезал, в моц и в держане их подал. То ест люди подворищные: Лазко Онискович, на дворищи, Павлушко Королевич, на дворищи, Гриц Левкович, на дворищи, Васко Королевич, на дворищи, Ильваш Процкович, на дворищи, Ивашко Процкович, на дворищи, Мацко Процкович, на дворищи, вдова Бѣла з чотырма сыны Пронем, Ярмаком, Олифером а Ивашком, на дворищи, Сенко Онискович, на дворищи. А то тые три дворища, штомъ был на себе за вважчое свое, то ест за сорокъ и семь коп грошеи, взал, за што ми вже пан Ярош Вилкга досыт вчинил, а я ему и тых людеи в держане поступил: Вакула Яцкович, на дворищи, Иванец Моружко, на дворищи, а Радко Процкович, на дворищи. А то ест люде слуги путные того ж имени Кунева части п̄на Андреа Куневського: Федор Иванкович, слуга, Шыпило Попович, слуга, Малофеи, слуга. А загородник один на има Михаль. //

До которого реєстру я, Петръ Хомак, подстаростии луцкии, печат свою приложившы и рукою своею властною подписавшы, дал его пану Ярошу Вилдзе и малжонце его панеи Ганне Матясовне Зѣнковича Острыевського.

Печатка

Петръ Хомек, подсудокъ, рука власна

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 66–66 зв. Оригінал.

№ 2

1585 р., березня 28. Луцьк

Позов Луцького земського суду брацлавському підкоморієві Лавринові Пісочинському, Петрові Бучайському і його дружині Марії Андріївні Куневського в справі за скаргою Андрія Ієвовича Куневського про безпідставне взяття ними в опіку у 1576 р. після смерті кременецкого земського судді Андрія Куневського і його брата Михайла та присвоєння їхніх частин маєтку Кунева зі всіма приналежними до них рухомостями (подано їх перелік), на які (частини) законне право має тільки він — онук А. Куневського як

єдиний його нащадок по чоловічій лінії (Михайло Куневський помер неодруженим)

Запис возного Луцького повіту Ігната Покошовського про те, що він 5 квітня 1585 р. увіткнув цей позов у ворота Кунівського двору

Стефан, Божю млстью корол полскии, великии кнз̄ литовскии, рѣскии, прѣскии, мазовецкии, жомойтскии, лифлантскии, киев̄скии, волинскии, подляскии и княжа семикгородское

Уроженому Лаврину Песочинскому, подкоморему браславскому, тобѣ, Петрѣ Бѣчаискому, и малжонце его Мари Андреевни Куневского.

Жаловал ъ судѣ ншоꝝ(о) земского Луцкоꝝ земенин наш повѣту Луцкоꝝ Андреѣ Иевович Куневскии на вас, иж дядко его Михаило а Андрѣи, дѣдъ его, Куневские, изшедши с тоꝝ(о) свѣта, не zostавили по себе жадного сына, на котороꝝ(о) бы тоѣ имене ихъ Кунев правом прирожоным приити и припасти мело, шпроч его, Андрѣа Иевовича Куневского, внука их, которыи по смерти штца своѣꝝ(о) Иева барзо мал zostал. То пак ты, Лаврине Песочинскии, подкомори браславскии, и ты, Петре Бучаискии, а ты, Марѣ Петроваа Бучаискаа, по смерти Андрѣа Куневского, суди бывшого земъского кремianeцкоꝝ, и брата его Михаила Куневского, поспешившиса, в року тисеча пѣтсот семдѣсѣт шостом мсца марца второꝝ(о) дна ѡв опеку свою долѣ его, то ест имене Кунев шбѣдве части, так Андрѣеву, як и Михаилову, зо всѣм взяли, з людми тяглыми и подсусѣдками, боары, кгрунты земляными, ставы, ставищи, з реками, з рѣчищи, з озеры и з бобровыми зеремени, з ловы, з ловищи, з лесами, з гаи и з сеножатми, з дубровами, пасеками, з деревом бортным, зо бчолами, з людми данными и чиншовыми, з даню медовою и зо всѣми пожитки, с тымъ всѣмъ, яко ся тые шбѣдве части, Андрѣева и Михаилова, в себе мели, в опеку свою взяли, з двором, будованѣмъ, в котором так Андрѣи, яко и Михаило мешкали. У котором двори маєтности Андрѣа Куневского, судѣи бывшого кремianeцкоꝝ(о), побрали естѣ рѣчеи рѣхомых дѣда его Андрѣа Куневского в комори великои скрын две великихъ, ѡдна чорнаа, другаа билаа, желѣзомъ шкованые, в чорнои взяли естѣ грошеи готовых триста копъ, чирвоных золотых полтораа, таларов двѣсти, шуба куннаа, дано за неѣ ѡснадцѣт копъ грошеи, сукном чорным фалюндышом крытаа, шубка боброваа, сукном

чорным крытаа, шубка лисаа, дано за неє десет копь грошеи, штерфином чорным крытаа, жупаны два фалюндышу чорного, брано по чотыри локти ѓ жупан, каждыи локот по семдесат грошеи куплен, лисами подшитые, за футро по полчетверты копы дано; в тои же комори в другои скрыни, в билои, желѣзом шкованои, взяли есте ковшов срибрных два, в которых было серебра гривен шест, кѣбков семъ, ѓ которых было гривен шдиннацат, ложокъ сребрных тузинов два, ѓ которых было срибра гривен полчетвертыи, цину мис великих шсмъ, полмиски шест, тарелеи тузинов два, миди котлов кухонных два, бан мидяных три, лихтаров три; и к тому листы, привилія, записы с книг ѓрядовых, то ест меновите привилеи на тоє имене штчизное Куневъ, листы, выписы на граници имени Куневского и выпис делчи имени Кунева, также и иншиє листы, выписи и декрета все есте побрали. А в том же двори на тот час побрали есте мяса полтеи полтретяцат, солодов три пшеничных по чотыри мирки, муки иржаное мирок шсмъ, пшеничное мирок три, пшеници мирокъ шестнацат, жита мѣрок полтретяцат, а на тот час пшеница была по сороку грошеи, жито по полкопы грошеи, желѣза плуговыє, дано двадцат и чотыри грошеи, сокѣрь три, дано залотыи, ѓ стаини, ѓ которои было робочих кляч трое, бровар с котлом пивным, за которыи был дал небожчик дѣдъ его полшосты копы грошеи, кади пивныє, за которыє дано полторы копы грошеи, шбора, ѓ которои есте взяли быдла рогатого волов шсмънацат, коров шестдсат и чотыри, быков третаков шсмънацат, шловиц тринацат, теллат лонскихъ шестнацат, швец полтораства, свишеи двѣсти, кур полтораства, гусеи семдесат, посуду домового бочок дванацат, кадовбов шсмъ, каждую бочку куплено по семи грошеи, кадовбовъ по шести грошеи; гумно небожчика дида его при том двори, а в нем было ширты чотыри жита, а в кождои ширте было по шмдесат коп, пшеници стогов два, а в кождом стозе было по сороку копь, швса ширты две, а в кождои было по полтораства копь, шчменю стуг, в котором было шатдсат копь, шбожля на зиму засѣяного мирокъ сорокъ. То, деи, все с тым всѣмъ на тот час, шко се вышеи поменило, вы сами в моц и в держанє свое есте взяли и до сего часу держите. А в том гумне вы, деи, все тоє шбоже ѓ том же року, шкъ есте взяли, вымолотили и шпродавали, а шбывали есте с каждых двох копь ширку жита шстрозскую, а каждую ширку жита продавали есте по полкопы грошеи литовских, а пшеници с кождых двох копь

выбивали есте мирку штрозскую, а мирку продавали есте по копе грошеи литовскихъ, а з овса с каждое копы выбивали есте по мирце, а продавали есте // мирку по двадцати грошеи, начмену с каждых двох копъ мирку выбивали, а продавали мирку по полкопы грошеи. А в той части небожчика Андрея Куневского, суди кремянецкого, дѣда его, на тот час, кгда есте тое имене дв опеку свою взяли, люди тязлыхъ штчизныхъ подворищъныхъ было двадцат три, подсуседковъ семъ, бояр путныхъ два, с подданныхъ подворыщъныхъ с каждого члвка в кождыи год водле повинности стародавнее чиншу биралисте по полкопы грошеи, а с подсуседковъ по десати грошеи, а дани медовое даевали вам тые подданные по полтрети колоды меду. К тому, деи, побрали есте в том же двори шсобливе маетност небожчика Михаила Куневъского, меновите тые рѣчи в комори его, в скрыни, грошеи готовыхъ литовское личбы копъ пятдесат, шубки двѣ лисие, штерфиномъ чорнымъ крытые, за кождую з нихъ дано по десати копъ грошеи, а сукна брано по пяти локот, а локот сукна бран по сороку грошеи, шубка боброваа начолнаа, за которую небожчик дал шсмъ копъ грошеи, жупан фалюндышовыи чорныи, в которомъ было полпата локтя, а локот бран по три золотыхъ, шабли двѣ, которые купил по полтрети копы грошеи, седел три, за каждое дано по дви копи грошеи, ярмак фалюндышовыи чорныи, в которомъ было пят локот фалюндышу, а локот каждыи фалюндышу бран по семдесат грошеи, жупан муравскии чорныи, в которомъ было сем аршинов, аршин бран по чотырнадъцат грошеи, коберцовъ турецкихъ два, цину мис чотыри, тарелеи тузин, хлаш двѣ, конвеи двѣ, миди котловъ два, а в спижарни солодъ шдин, в которомъ было мирокъ чотыри, муки иржаное три мирки, пшеници мирокъ шсмъ, желѣза плуговые, дано двадцат чотыри гроши, сокѣръ двѣ, дано шестнадъцат грошеи, в стаини было коней еждчалыхъ чотыри, клач робочихъ трое, в обори было быдла рогатого воловъ яремныхъ шсмъ, коровъ шесть с телаты, быковъ третнаковъ чотыри, телицъ яловыхъ чотыри, свиные шестдесат, гумно при том же дворѣ, в немъ было жита стоговъ два, а в кождомъ стозе по шестидесат коп, пшеници стуг, в которомъ было патдесат копъ, швса стоги два, а в кождомъ стози по шестдесат коп, а на зиму засѣяно при том же дворе полтретадцат мѣрокъ жита, пшеници двѣ мѣрки, а все, деи, тое збоже того ж року, якъ есте взяли, вымолотили и попродавали, а выбивали, деи, есте с кождыхъ двохъ копъ жита мѣрку штрозскую, а кождую мѣрку жита на тотъ

час есте продавали по полкопы грошеи, а пшеници были есте по две копе в кождую мѣрку, а продавали есте мѣрку ѡстрозкую по копе грошеи литовских, а ѡвса с кождое копы выбивали есте по мѣрце, а продавали есте кождую мѣрку по двадцати грошеи. А в тои части Михаила Куневского на тот час, як есте имене его ѡв опеку свою взяли тую часть, было людеи таглых ѡтчизных полтредцат члѣковъ, подсосѣдков ѡсмъ, бояр путных два. С которых ѡбудвух частии, так Андрееву¹, яко и Михайлову², за держаня вашего превеликие ѡтиски, над повинности их чиненных³, двадцать сем чоловѣков таглых ѡтчизных з жонами и з сынами, и зъ мает- // ностами пруч пошли, которых ѡн на реистре часу права меновите показати перед судомъ хочет и шацует себе шкоды в тых подданных з маетностями их на полторы тысеци коп литовских. А кгда, деи, есте тых подданных порозганали, всю маетность, так збожье⁴, в гумнахъ позосталые, так и засѣяныє, на себе есте побрали, а с подданных подворищных с кождого чоловѣка в кождый год ведле повинности стародавное чинъшу бирали есте по полкопы грошеи, а с подсосѣдков по десати грошеи, а дани медовое с тых людеи бирали есте полтрети колоды медѡ. А держачи, деи, есте ѡное имене Кунев, так часть Андрееву, яко и Михайлову, жадного накладѡ на его самого и на надку ему до школ, яко залежит⁵ хрестанским ѡбычаемъ, накладат есте не хотели. В чом всем, яко се тут вышеи поменило, ѡн ѡт вас себе кривѡдѡ и шкодѡ немалую през тот час [...] ⁶ и поссѣсыи [...] ⁶ быти менит, и ѡ том з вами ѡ права ѡчевисто мовити хочет. Прото приказуем тобе⁷, абы еси⁸ перед судом ншим земским Луцким на роки земские луцкие, которых⁹ водле порядку статутowego на ден светои Троици свята римског(о) в року нинешнем ѡсмдесат пиагом припасти мают, ку праву стал¹⁰ и в том се ему ѡсправедливиль¹¹. Писан ѡ Луцку року¹² пет¹³ мсца марца КИ ден.

Печатка

Михаило Корытенский, писар

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 79–80. Оригінал.

Року АФПЕ мсца апрела Ё дна через мене, Игната Покощовского, положон позовь земский луцкий во имену Куневи, ѡ дворѡ ѡ ворота ѡткнень, по пана Лаврѡна Песочиньского и Петра Бучаиского, и малжонку его панкою Марю Андрѡвну Куневского ѡт пна

Андрѣя Иеговича Куневського ѡ имѣне Куневъ и ѡ речи рѣхоми¹⁴, яко єст ѡ позвѣ ѡписано, и рок зложил на роки пришлы¹⁵ ѡ сватои Троици римскоє(о) свята перед судом земским Луцким стати ѡбѣма сторонам и ѡ том сѧ ѡсправедливил¹⁶.

Игнат Покощовскии, возныи повѣту Луцкого, рѣка власнаѧ

Там само, арк. 80 зв. Оригінал.

¹ Андреевое ² Михаиловое ³ чиненые ⁴ збожья ⁵ належит? ⁶ Пошкоджене місце. ⁷ вам ⁸ есте ⁹ которыи ¹⁰ стали ¹¹ ѡсправедливили ¹² Далі має бути тисеча петсот ѡсmdесѧт. ¹³ петого ¹⁴ рѣхоми ¹⁵ пришлыи ¹⁶ ѡсправедливити

№ 3

1586 р., лютого 20. Острог

Лист луцької войскої Михайлової Павловичової Марії Василівни та її старшого сина Прокопа Михайловича Павловича про те, що вони, на вимогу брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського, повернули йому документи, котрі він, від'їжджаючи у 1577 р. на службу при королівському дворі, дав їхньому чоловікові і батькові Михайлові Павловичу (тепер уже небіжчикові), з нагоди віддачі останньому в «оборону» свого маєтку Кунева і надання дозволу своїй матері Марії Андріївни Куневській проживати в ньому

Я, Михаиловаѧ Павловичоваѧ, воискаѧ луцкаѧ Марѧ Василевна, сполне зъ сыном моим старшимъ Прокопомъ Михаиловичом Павловичом визнаваем тым нашим листом всим посполите и каждому, комуколвек то ведати належить, што которое имене свое Кунев, в повите Луцкомъ в границѣ зъ иминем ѡтчизнымъ моим, воискоє луцкоє, Болотковцами, в повѣте Луцкомъ лежачое, его м̄лсть пан Лаврин Песочинскии, подкомориѧ браславскии, за правом своим держачи ѡт немалого часу, в року прошлом тисеча пятсот семдесѧть семом, єдучи ку службе до двору его кролевское млсти, где сѧ вбецне бавит, для порядку в Куневе атаманом Кунца Ивановича, подданого своего, ѡставил а доброволне и ѡрядовне позволил мешканѧ в том то иминю своем матце своєи панєи Мари Андрієвне Куневскои, а иж бы в небытности его м̄лти тому иминю его ѡборона ѡт кривдѣ была, тсгды тоє имине свое Кунев в

оборону небожчику пану Михаилу Павловичу, воискомѣ луцкому, яко сусиду прилеглому, поручиль, которого позволеня своего и на злецене его в оборону пану воискому выпис с книгъ кгородских луцких и певные реестра людеи и маєтности свое, позосталое в Куневе, его млсти до рук подал, в чом пан воискии подлуг того поручена против его млсти п̄на подкоморого яко приателна своего заховался и шное имине Кунев, в оборонѣ своєї маючи, кривдѣ вшелнаких перестерегал, также мешканя спокоиного матце п̄на подкоморого тамъ не борониль и сам ничего в нем не ѡшкодил. То пакъ тепер по смерти его млсти п̄на воиского луцкого, малжонка моего, Мари Василевны, а шца¹ моего Прокопа Павловича пан подкомории браславскии потребовал, абыхмо шную справу его млсти вернули и сведоцтво того на писме его млсти дали. А такъ мы, видячи в том быти жаданье его млсти слушноє, выпись кгородскии луцкии и реестра в справе, вышеи ѡписанои, и листы пану подкоморому вернувши и шт его млсти п̄на подкоморого на то квит взявши, на сведоцтво того даем его млсти сєс наш листъ з нашими печатми и с подписом руки мене, Прокопа Павловича. А при том были того добре сведоме и за ѡстъными а ѡчевистыми прозбами н̄шими печати свои к семѣ листу н̄шому приложити рачили его м̄лсть пан Иван Чаплич Шпановскии, кашталян киевскии, его м̄лсть пан Федор Чаплич Шпановскии, судя земскии луцкии, а пан Василеи Андриевич Бабинскии. Писан в Острогу лита Божого нароженя тисеча пятсотъ ѡсмьдесятъ шостого мсца февраля д̄на двадцатого.

П'ять печаток

Прокоп Павлович, властною рукою, тр.
Иван Шпановскии, к.² киевскии, рукою, т.
Федор Чаплич, судя земскии луцкии, власною рукою
Василеи Бабинскии, властною р., тр.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4045, арк. 136.
Оригінал.

¹ Далі пропущено сына.   ² кашталян

№ 4

1587 р., лютого 27. Луцьк

Позов каптурового суду Волинського воєводства Петрові Бучайському в справі за скаргою брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського про те, що той не виконує його вимогу виселитись з половини маєтку Кунева, де йому на певних умовах було дозволено мешкати разом зі своєю дружиною Марією Єловичівною Куневського, матір'ю Л. Пісочинського

Депутаты сѣдов каптурѣ воєводства Волинского, на сесь час¹ безкроли будучие

Пану Петрѣ Бучаискому.

Жаловаль ѓ суду депутатского каптурового воєводства Волинского, на сесь часъ в безъкролевѣи ѡт всеє Речы Посполитое ѓфаленого и постановленого, его м̄лсть панъ Лаврин Песочинский, подкомории браславский, на твою млст ѡ том, ижъ, деи, ѡн, милѣючи матку свою панюю Марю Еловичовнѣ Куневского, мешканя еи во властном дворе и имену своем, то ест на половицы Кунева, которѣю здавна маєт, допустил до своеє доброе воли, ино, деи, твоа млст, матку его понявши, также при неи ся за позволенемъ его м̄лсти, яко при малжонце своеи, до часу перемешкиваючы, бавечиса, в року прошлом семдесят семом мсца априля ѡсмого д̄ня, зранилес был пана подкоморого в том мешканю в дворе его Куневе, где са и шкоды немалые были стали, за што з выналязку приателского то, што еси был взяль, поворочаль, за зранене его мел. твоа млт в замку Луцкомъ на вежи, што над вороты, рокъ целым сѣдити за прозбою и потом пана Песочинского в том дому его Куневе перепросити. Вед же потом пан Песочинский, яко человекъ доброе славы а спокоиный, толко на перепрошеню ѡт твоеє млсти с приателми переставшы, а седене и жал свои на ѡн час ѡпускаючы, за прозбою твоеє млсти в оном же имену своем Куневе мешкати твоєи млсти до своеє доброе воли позволил с певным варунком себе ѡт тебе. То пакъ, деи, вжо тепер пан Песочинский во всем пререченом имену своем Куневе, яко во властности своеи, твоеє млсти далеи мѣти не хотечы, абы еси ѡт тог(о) вырумовалса, приателски навпоминал. А твоа, деи, млст дела и причины ниакоє там не маючы, ку жалю его переказѣ ѡнде чиниши и ѡт тог(о) ѓпорне выехати и вырумоватиса не хочешъ, двор и имене куневское и пуци еси спустошилъ и пустошишь, кривды

подданым делаешъ. И тым, деи, твою млст запис и признане свое на вриде нарушил а в вины ишбвобязки свое попал. И в том во всем себе пан Песочинский *шт* твоее млсти великую кривдѣ, безъправье и жаль быти мени и како *ш* тое *шпорное* а безъправное мешкане твоее млсти в том имену его Куневе и *ш* шкоды, *шт* тебе там в том имену Куневе починеные, и в спустошеню пуци куневское на шестсот коп грошеи литовских шацует, также *ш* нарушене запису твоее млсти и *ш* вси вины, в которые еси за тым попал, зъ твоею млстю *ш*чевисто мовити и справедливости себе доводити *ш*чет и *ш* то твою млст перед нас, депутатов, позывает. Прото абы ты водле *ш*бвобязку своего перед нами, депутаты, в замку вышнем Луцком ку *ш*раву в року теперешнем *ш*смѣдсат семом мсца априла семого дня *ш* волторокѣ яко на завитом року сам *ш*бличне ку *ш*раву сталь и в том *ш*а во всем водле вышеи *ш*писаное жалобы *ш*на подкоморого а *ш*бвобязкѣ своего з ним росправил и ему *ш*справедливиль, и *ш*стисля, и во всем досыт *ш*чиниль. Писан в Луцку року по нароженю Исус Христа, Сына Божого, АФПЗ мсца февраля двадцат семого дня.

Позов депутатски   Печатка   Ян Шпаковскии, писар

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 25.
Оригінал.

¹ Далі має бути в.

№ 5

1587 р., квітня 8. Луцьк

Позов духовного суду Луцької й Острозької православної єпископії Петрові Бучайському в справі за скаргою його дружини, земської кременецької суддянки Марії Андріївни Єловича Куневсько-го про порушення ним християнських норм подружнього життя

Кирил¹, Божю млстю єпископъ луцькийи и *ш*строзскийи
Урожоному пану Петру Бучаискому.

Жаловала передо мною *ш* судѣ духовного єпископѣи Луцкое и *ш*строзское *ш*рожоная пани Марѣя Андреевна Єловича Куневског(о), суданка земская кременецкая, на *ш*м. *ш* томѣ, иж, деи, *ш*м., подлугъ закону и благословенства Божог(о) а порядкомъ

соборное апостолское церкви восточное греческое вступивши в стан малженский и мешкаючи з нею, не заховуєшса, деи, *шт* немалого часу подлугъ чину сватого малженского, але, з нею над закон и правило светих *штец* выкročаючи, *шнии еси* *шобразиль* и *згвалтил* речами такими, дла которых, деи, она в малженстве з *вм.* подлугъ правъ дѣховныхъ болшеи мешкати не можетъ. Которые причины тут тепер про встыд менована ихъ не вспоминаютса. И теж не мнѣи дла зошлости лет, хоробы и недостатку здорова своего вжо малженства з *вм.*, яко з члвкомъ молодым а неспокойным, не потребуеть. Чого всего болшеи терпети и зносити не могучи, *ш* то ъ судѣ духовного мовити, з *вм.* са слушне росправити и, *шт* малженства *вм.* волна быти хотачи, *вм.* до судѣ духовного позываетъ. Прото з владности и належности паствуства моего духовного епископѣи Луцкое и Острозское приказую, абы *вм.* за сим позовным листомъ моимъ самъ *шбличне*, яко на року завитом, передо мною самым и перед крылошаны, духовенством того епископства моего, ку росправе *шчивисто* самъ сталь и девки *ее мл.* *Швдогю* *Песочинскую* а *Настасью* *Сосницкую* передо мною и крылошаны епископства моего поставил и в томъ са с панею *Маръею* *Андреевною* *Еловича* *Куневского* на тую жалобѣ *ее мл.*, котораа на року пришлом *вм.* меновите а ширеи *шреложона* и выведена *будет*, *шсправедливил* и *шсправу* *скуточную* в тои речи *принял шт* *шодана* *вм.* того моего листу позовного за [...]² *недели* самъ, где на тот час, дасть Богъ, буду. Писанъ в Луцку лета Божого *шарожена* *шисеча* *шпатсотъ* *шсшдесат* *шсмого* *шсца* *шпрела* *шсмого* *шднѣ*.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4046, арк. 34. Незасвідчений примірник.

¹ Кирил Терлецький. ² Незаповнене місце.

ДОКУМЕНТИ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1566—1605 років

Джерела, що подаються нижче, доповнюють збірник документів Брацлавського воєводства 1566–1606 рр.¹, крайні дати якого зумовлені утворенням цієї адміністративної території на українських землях, що до Люблінської унії перебували в складі Великого князівства Литовського, і смертю брацлавського підкоморія Лаврина Гнівошовича Пісочинського (матеріали його архіву становлять відносну, порівняно з матеріалами інших рукописних зібрань, більшість документів цієї публікації)². Ідеться про 21 документ. З них 11 виявлено у фонді князів Сангушків Державного архіву у Кракові (*Archiwum Państwowe w Krakowie*; 9 — у так званих римських теках, по одному — в арабських теках* та в «Родинному архіві Сангушків»), 10 — в Головному архіві давніх актів у Варшаві (*Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*; 8 — у фонді «Архів Замойських», 2 — у фонді «Коронна метрика»). За часом їх складання документи представлені так: 1566 р. — 1, 1577 р. — 1, 1578 р. — 1, 1581 р. — 1, 1584 р. — 2, 1585 р. — 2, 1589 р. — 3, 1592 р. — 3, 1597 р. — 1; 1600 р. — 2, 1601 р. — 1, 1604 р. — 2, 1605 р. — 1. За видовою ознакою це: шість королівських листів (оригінали), декрет Вінницького гродського суду (засвідчена копія), декрет Вінницького земського суду (засвідчена копія), постанова Вінницького гродського суду (засвідчена копія), два напоминачальні листи Брацлавського земського суду (оригінали), три зізнання возних перед Брацлавським гродським урядом (дві засвідчені й одна незасвідчена копії), позов Вінницького земського суду (оригінал), оповідання шляхтича перед Вінницьким гродським судом (незасвідчена копія), два шляхетські листи (оригінал і автограф), впис у брацлавську гродську

¹ *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна (далі — ДБВ). Львів 2008.*

² М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // *ДБВ*, с. 5–132.

* Назви «римські» і «арабські» щодо тек викликані римською й арабською нумерацією документів в останніх.

книгу листа (засвідчена копія), впис у брацлавську земську книгу впису з брацлавської гродської книги (засвідчена копія), впис у люблінську трибунальську книгу листа (засвідчена копія). Отже, маємо справу з автографом, 10 оригіналами, 8 засвідченими і 2 незасвідченими копіями; 6 із цих матеріалів пов'язані з діяльністю королівської канцелярії (Коронної метрики), 7 і 4 — з діяльністю брацлавських (вінницьких) відповідно гродської і земської канцелярій, один — походить з цих двох і один — з трибунальської канцелярії. 16 матеріалів писані урядово-канцелярською руською мовою, два — латиною, три — польською (у тому числі автограф; два інші, напевно, є перекладом з руської мови).

За змістом всі документи мають маєтковий, землеволодільчий характер. Два є дарчими листами (привілеями) короля Стефана Баторія на пожиттєві володіння маєтками, які належали до державного земельного фонду (розпорядником їх був король), а саме: Янові Оришевському — на пустиню (селище; *locus desertus*) Лішні і Гоголь, що в Брацлавському старостві при впадінні Собу в Бог (Буг, Південний Буг; 1577 р., № 2)*, Станіславові Чеклінському (Цеклінському) — на село Тютки того самого староства, що над Чаплею — лівою притокою Богу, з тією умовою, що цей шляхтич повинен викупити дане село у попередніх його співволодільців за записану на ньому суму (якщо ж такої суми немає, сказано в листі, то призначені королем комісари її визначать) і сплачуватиме четверту частину доходів з нього (1578 р., № 3), тобто — так звану квартиру.

В інших документах ідеться про приватні шляхетські маєтки. Шість із них (№ 1, 4, 5, 6, 13, 14) стосуються конфлікту князів Жаславських (Заславських) зі Слупицями. Справа у тому, що після вимушеної здачі татарам 5 вересня 1551 р. Богданом Богушовичем Слупицею** Брацлавського замку Сигізмунд Август як великий князь литовський, розцінивши її як зраду³, приналежні йому,

---

* Цим листом Я. Оришевському надано селище Копистерин, розташоване біля Морахи (лівої притоки Дністра) на Кучманському шляху, відомому тим, що татари по ньому чинили наїзди на українські землі. Цей маєток знаходився на території Подільського воєводства, коло його кордону з Брацлавським воєводством. Інколи його, вже як село, відносили до останнього.

** У цьому замку Б. Б. Слупиця був намісником брацлавського (також вінницького та луцького) старости князя Богуша Федоровича Корецького, тобто безпосередньо відповідав за його оборонний стан.

³ Про здачу Б. Слупицею Брацлавського замку та її наслідки див.: В. Nykiel. Zdrada Bohdana Słupicza w 1551 r. (okoliczność zdobycia Braclawia przez

Б. Б. Слупиці, маетки, розташовані на Східному Поділлі, де згодом виникло Брацлавське воеводство, конфіскував і приєднав до державних володінь, а 1552 р. передав у власність князю Кузьмі Івановичу Жаславському, зваживши на те, що той відбудовував своїми коштами даний замок⁴.

К. І. Жаславський та його єдиний син Януш володіли дарованими маєтками до своєї смерті — відповідно до 1556 і 1562 рр.⁵ Від 1562 р. контроль над ними здійснювали опікуни неповнолітніх синів Януша — Януша й Михайла, якийсь час — і згаданий вище староста. Листом від 29 жовтня 1566 р. Сигізмунд Август зобов'язав цього старосту передати їх як опікунові княжат віленському каштеляну й найвищому литовському гетьману Григорієві Олександровичу Ходкевичу (№ 1). Згодом, десь між 1566 і 1575 рр., даними маєтками спромігся невідомо як заволодіти рідний брат Богдана Слупиці Григорій, званий також Жданом, а від 1575 р. вони належали й синові Богдана — Семенові⁶.

Неодноразові намагання братів Януша і Михайла Жаславських, а після смерті останнього — першого з них (він з часом став підляшським воеводою) повернути собі маєтки не вдалися: Григорій і Семен Слупиці, а далі — їхні сини (Григорієві — Григорій і Юрій, Семенові — Матяш і Тихон) були непоступливі (№ 4–6, 13, 14)⁷.

Tatarów) // *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 6. Київ 2006, с. 39–42. Авторка помилок по-батькові йменує Богдана Івановичем.

⁴ Там само, с. 42, 48. Того ж 1552 р. К. І. Жаславський був офіційно введений у володіння цими маєтками (Там само, с. 49). Подальша доля Б. Слупиці невідома. Слідів його перебування в Речі Посполитій не виявлено. Ймовірно, він опинився за її межами і там помер (Там само, с. 40–41).

⁵ J. Wolff. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa 1895 (репринт: Warszawa 1994), с. 600–601.

⁶ Беата Никель непереконливо твердить, що 1566 р. привілеєм Сигізмунд Август підтвердив право на ці маєтки Семенові (B. Nykiel. *Zdrada Bohdana Slupicza...*, с. 42, 54): у щойно згаданому листі Сигізмунда Августа від 29 жовтня 1566 р. жодного натяку на даний привілей немає і жодних відомостей про те, що його видано, виявити не вдалося. Григорій Слупица в 1580-х роках, починаючи від 1582 або 1583 р., займав уряд коморника Брацлавського воеводства при тамтешньому підкоморії Лаврині Пісочинському (*Документ № 5*; М. Крикун. Брацлавське воеводство впродовж своїх перших сорока років, с. 25; B. Nykiel. *Zdrada Bohdana Slupicza...*, с. 47), у 1592–1596 рр. — уряд брацлавського гродського судді (B. Nykiel. *The Fifteenth- and Sixteenth-Century Starosts and the Starosty magistrates of Bratslav and Vinnytsia (to 1569)*) (машинопис).

⁷ ДБВ, № 98, 101, 135, 275, 276, 319, 433; B. Nykiel. *Zdrada Bohdana Slupicza...*, 58–59.

Поява п'яти документів пов'язана з особою видного політичного діяча Речі Посполитої останньої чверті XVI — початку XVII ст. — канцлера (1578–1605) і гетьмана великого коронного (1581–1605) Яна Замойського. До його багатьох тодішніх земельних придбань в районі покордоння Брацлавського і Подільського воєводств належать, зокрема, селище Буша, куплене на самому початку 1589 р. у подружжя Семена Івановича та Огап'ї Іванівни Бушинських (№ 9, 10)⁸, а також селища Чернівці, Володидівці, Кабаківці й інші. Про друге з цих придбань довідуємося з позову Вінницького земського суду Я. Замойському, виданого 12 січня 1604 р. за скаргою Ганни Богданівни Скіндерівни (та її чоловіка й опікуна Яна Хмельовського) про загарбання позваним приналежних їй цих селищ (і частини селища Буші) та осадження на їх місці міст Чернівців (або Скіндерполя) і Буші та сіл (№ 19). Скарга ця була явно запізнолюю, бо Я. Замойський володів ще в середині 1595 р. Скіндерподем⁹, у квітні 1596 р. — Бушею¹⁰, а на місці цих маєтків у 1599 р. існували міста Скіндерполь (Чернівці) і Буша (Здзіслав)¹¹. Оповідання Мартина Лопушинського перед Вінницьким гродським судом, датоване 21 липня 1600 р., інформує про заснування, за дорученням короля, поселення із замком Анджеєм Хшонстовським при впадінні зліва Рашкови в Дністер (№ 17). М. Лопушинський, судячи з оповідання, був особою, підвладною А. Хшонстовському, а цей належав до оточення Я. Замойського, був його «слугою»¹². Заснування поселення, названого Рашковом, відбулося насправді з ініціативи і за дорученням Я. Замойського, відповідно до його прагнення зробити своєю власністю землі, що простяглися по лівому берегу Дністра на кордоні з Молдавським князівством. Захоплення Рашкова 20 травня того ж 1600 р. загоном славнозвісного київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького, про яке мовиться в оповіданні М. Лопушинського, було виявом тодішнього конфлікту між ним і Я. Замойським¹³. Твердження Томаша Кемпи, що пізніше

⁸ Згадка в Документі № 9 про загибель у Вінницькому замку привілею на Бушу відноситься до привілею великого князя Литовського Вітовта (помер 1430 р.) Тимофіїві Процилі; привілей згорів 8 жовтня 1580 р. під час пожежі в цьому замку (ДБВ, № 100).

⁹ Там само, № 292.

¹⁰ Там само, № 264.

¹¹ Там само, № 331.

¹² Там само, № 292.

¹³ A. Tarnawski. *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*. Lwów 1935, с. 346–347; Т. Кемпа. Konflikt między kanclerzem

К. І. Острозький повернув Рашків Я. Замойському¹⁴, не відповідає дійсності: Рашків і після 1600 р. був маєтком князя, а також його нащадків¹⁵. Особистий лист (автограф) брацлавського земського писаря Івана Микулинського, вихідця з давнього східноподільського руського шляхетського роду, до Я. Замойського від 15 червня 1597 р. містить загальні відомості про стан у брацлавській земській канцелярії документації щодо маєтків адресата і разом з тим — прохання заступитися перед королем (Сигізмундом III) за його, І. Микулинського, племінника, несправедливо звинуваченого у зв'язках із козаками (№ 15).

До матеріалів збірника «Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років», почерпнутих з архіву Лаврина Пісочинського, додаємо лист короля Стефана Баторія від 7 вересня 1585 р., яким брацлавському підкоморію дозволено, згідно з декретом королівського суду, стягти з подружжя Федора й Опросимії Олешів заруку (покарання) в розмірі 2 000 кіп литовських грошів за побиття й образу королівського посланця Адама Потоцького (та двох шляхтичів, що його супроводжували) під час виконання даного йому доручення (№ 8). Доручення полягало в тому, щоб здійснити акт відібрання (тобто проголосити останнє) у Олешів сіл Кам'яногірки (нині входить до складу Калинівського району Вінницької області) і Жорнищ та «людей» у Вінниці і передачі їх законній власниці Магдалені — дружині Л. Пісочинського, побиття ж сталося ще 12 квітня 1583 р. в Кам'яногірці, де А. Потоцький зробив спробу вказане доручення виконати, бо Олеші аж ніяк не бажали позбутися названих маєтків; доручення гарантувало безпеку посланця, шляхтичів (а також вазного) сплатою Олешами зазначеної суми¹⁶. Конфлікт, що виник до 12 квітня 1583 р., завершився повною перемогою подружжя Пісочинських щойно в липні 1586 р.¹⁷, причому вирішальними у здобутті цієї перемоги виявилися два декрети королівського суду, ухвале-

---

Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // *Соціум*, вип. 9. 2010, с. 89–90.

¹⁴ Т. Кемпа. Konflikt między kanclerzem..., с. 90.

¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 91 (Люба-Радзімінські), спр. 181/VI, 4 (частина III): поділ маєтків князів Острозьких 1603 р.; J. Długosz. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // *Acta universitatis Wratislaviensis, Historia XVI*, № 108. Wrocław 1969, с. 8.

¹⁶ ДБВ, № 124, 125.

¹⁷ Там само, № 127, 136, 139, 140, 147, 159, 161.

ні 19 липня 1585 р.¹⁸ З особою Л. Пісочинського пов'язана й видача 24 жовтня 1589 р. королівського листа до воевод, каштелянів, старост та урядників гродських і земських судів Речі Посполитої, особливо ж — Брацлавського, Київського і Волинського воєводств, з наказом всіляко сприяти брацлавському підкоморію у виявленні в гродських і земських книгах потрібних йому документів (№ 11), зрозуміло, тих, де йдеться про маєтки, що його цікавили.

Слід звернути увагу й на *Документ № 18*, складений, до речі, дещо недбало, а тому в окремих місцях — не зовсім вправно. У ньому йдеться про розгляд Вінницьким земським судом свого позову (текст його наведено), виданого за скаргою брацлавського воеводи князя Януша Збараського про захоплення половини приналежного йому Губинського маєтку волинським воеводичем князем Яхимом Корецьким та його дружиною Анною Ходкевичівною; за позовом, воевода вимагав справедливого поділу («розделку») з цим подружжям даного маєтку. Останнє, однак, через свого уповноваженого (умоценого) під час зазначеного розгляду намагалося довести, що воевода зазіхає на землі, які є його, подружжя, власністю і входять до складу маєтку з центром у містечку Білилівці, повністю розташованого у Київському воєводстві, і що, отже, про поділ не може бути мови, до того ж, наполягало подружжя, — справою щодо них повинен займатися не Вінницький земський суд (єдиний такий суд у Брацлавському воєводстві), а Київський земський суд.

Згаданий лист І. Микулинського до Я. Замойського цікавий і тим, що засвідчує рівень знання його автором, нагадуємо — земським писарем, польської мови, яка після Люблінської унії повільно, але неухильно й безупинно поширювалася у воєводстві.

Інтерес викликає також постанова Вінницького гродського суду від 19 грудня 1605 р. про перенесення, у зв'язку з загрозою татарського вторгнення, розгляду всіх справ з біжучих його рочків (судової сесії) на рочки наступні (№ 21).

Документи, про які йшлося вище, та інші три¹⁹, в розповіді про які немає особливої потреби, певною мірою заповнюють

---

¹⁸ Там само, № 139, 140. Про цей конфлікт див.: М. Крикун. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI століття // його ж. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2008, с. 97–120.

¹⁹ З них до *Документа № 16* примикають документи № 307–312, 328, 338 збірника *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*.

прогалини в наших знаннях про Брацлавське воєводство останньої третини XVI — початку XVII ст. Цінність їх зумовлена тією обставиною, що джерел щодо цього воєводства даного, як, до речі, і наступних періодів його історії, збереглося дуже мало, головним чином тому, що гродські, земські й підкоморські книги, які велися в ньому, а також книги шляхетського трибуналу загинули²⁰.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1566 р., жовтня 29. Варшава

Лист короля Сигізмунда Августа до луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Федоровича Корецького з наказом розташовані в Брацлавському повіті маєтки, що полишилися після смерті князя Кузьми Жаславського, з яких одні дісталися останньому від брата князя Василя Четвертенського, а селища Куна, Гусаківці і Ролинці даровані за вислугу (Сигізмундом Авгус-

---

²⁰ Значення застарілих слів і юридичних термінів, які трапляються в наведених документах, див. у: *Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина* / упорядники В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ 1990, с. 357–368; *Ділова мова Волині і Наддніпрянини XVII ст.*: (Збірник актових документів) / підготували до видання В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ 1981, с. 303–309; *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / підготували до видання Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін. Київ 1991, с. 325–331; *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.*: Збірник документів і матеріалів / упорядники Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков та ін. Київ 1993, с. 514–521; *Волинські грамоти XVI ст.* / упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. Київ 1995, с. 235–237; *Статуту Великого князівства Литовського: У 3-х томах* / за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова, т. 1: *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*. Київ 2002, с. 393–454; т. 2: *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. 2003, с. 527–550; т. 3: *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*, кн. 2. 2004, с. 528–555; *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року* / підготував Володимир Кравченко. Київ 2005, с. 591–594; *ДБВ*, с. 1039–1067. Слід мати на увазі, що судовий процес у Брацлавському (як і в Волинському та Київському) воєводстві відбувався за Другим Литовським статутом 1566 р. Див.: *Статуту Великого князівства Литовського*, т. 2, розділ IV; також: М. Крикун. Епізод із землеволодільчих відносин..., с. 97–120; його ж. Маєтковий конфлікт у Брацлавському воєводстві кінця XVI — початку XVII століття: підкоморій проти воєводи // його ж. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях...*, с. 121–155.

том як великим князем литовським), передати віленському (каштеляну) і найвищому гетьману Великого князівства Литовського та городненському старості Григорієві Олександровичу Ходкевичу як опікунові княжат Жаславських, оскільки староста цими маєтками володіє безпідставно.

Жикгимонт Август, Божю млстю корол полскии, великии княз литовскии, рускии, прускии, жомоитскии, мазовецкии, лифлянтскии и иных

Старосте луцкому, браславскому и веницкому кнзю Богушу Федоровичу Корецкому.

Жаловал нам пан виленскии, гетман навьшъшии Великого кнзства Литовского, староста городенскии пан Григорей Александрович Ходкевича ѡ том, што ты, деи, которые имена небожчикъ кнзь Кузма Жеславъскии ѡт брата кнзя Василя Четвертенског(о) в повете Браславском досталъ, а иншое на нас, гсдра, там же ѡ Браславли выслужил, то естъ селища Куна на Собу, другое Гусаковъцы а третее Ролинцы на Богу, на Сковышине, тые, деи, имена его тепер ты держишъ и их вживаешъ, с пасекъ куницы берешъ и бобры на себе гонишъ а его млсти яко ѡпекуну княжат Жаславских, не ведати, дла чого, поступити не хочешъ, в чом его млст, кривду и шкоду детемъ кнзя Жеславского быти менуючи, просил насъ, абыхмо листъ нашъ ѡ том до тебе дать велели. Ино кгда ж то будут именья княжат Жославских, приказуемъ тебе, ажбы твоя млст тые вышеи помененыя именья ку Жеславлю зась поступил и через то ничим ся в то не вступовал, жебы кнжта Жеславъские на том не шкодовали и пан виленскии яко ѡпекун ихъ ѡ том нам болшъ не жаловалъ. Писан ѡ Варшаве лет. Бож. нароч. АФѢS мсц. ѡктебра кѢ дн.

Печатка

Михаило Гарабѡрда, писар, тпр.

На звороти: Лист королевскии до Корецкого ѡ имена в повете Брасловском

Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK), zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka X, № 46. Оригінал.

№ 2

1577 р., вересня 5. Королівський табір

Привілей короля Стефана Янові Оришевському на пожиттєве володіння двома пустинями (селищами) — Копистерином, що біля річки Морахви на Кучманському шляху, і Лішнями та Гоголем, що в Брацлавському старостві при впадінні Собу в Бог, з яких першим раніше володів Дахно Копистеринський, другим — Матвій Мренченко

Fundus quidam desertus infrascriptus,
in finibus Podoliae situs, conceditur Joanni Oriszewski
Stephanus Dei gratia Rex Poloniae etc.

Significamus etc., quod nos benignam rationem habentes statutiones generosi Joannis Oryszewski, quae nobis summa fide et diligentia exhibit, cupientesque eum et de nobis et de Republica Regni nostri ad benemerentem promptionem et alacriorem impositionem reddere, dedimus et concessimus illi, prout per praesentes damus et concedimus loca certa et possessiones nostras desertas, possessoribus, habitatoribus culturaeque carentes, in confinibus Tartarorum sitas, quas vicini, illis locis propinquiores, eorum vsufructum nullo iure sibi vindicant, iure advitalicio possidendas, vnam videlicet possessionem desertam, Kopisterin vocatam, in transito, vulgo na Koczmannskim schliaku, inter Barum et Bratslaviam, ad flumen, Morachvia communiter appellatum, sitam, quam nobilis olim Dachno Kopisterzinski tenuit, et alteram, quoque incultam, Liszni et Hohul dictam, vltra // fluuium Boh sitam, quam currens Sob perfluit, quaeque antea a quodam vita functo Matthia Mrzenczinko possidebatur, quibusquodam bonis nostris, locis et possessionibus vtrisque, in palatinatu capitaneatuque Bratslaviensi accentibus, is ipse generosus Joannes Oryszowski vtitur, fruetur easque possidebit et tenebit integre cum omnibus et singulis agris, pratis, campis, fluminibus eorumque ripis, stagnis, lacibus, piscaturis, syluis, mericis, saltibus et receptaculis ferrarum, earumque venationibus, prout ad nos mensamque nostram pertinentibus, necnon cum omnibus et singulis prouentibus, commodis et emolumentis, quae nunc in eisdem bonis sunt aut successu temporis humana industria aucta et instituta esse possunt, nullis penitus exceptis nec pro nobis successoribusque nostris serenissimis aut pro quouis aliis reseruatis, idque ad extrema vitae suae tempora, saluis tamen iuribus Reipublicae Regni nostri ac aliis nostris, ad ea bona et possessiones permanentibus. In quorum indubiam etc. Datum ex castris

nostris ad laternam die quinta mensis septembris anno Domini 1577, regni nostri secundo.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Metryka Koronna, МК, № 115, арк. 322–322 зв. Оригінал.

№ 3

1578 р., липня 24. Львів

Привілей короля Стефана ротмістру на Поділлі Станіславові Чеклінському (Цеклінському) на пожиттєве володіння селом Тютками, що в Брацлавському старостві під вінницьким лісом, біля річки Чаплі, з умовою, що С. Чеклінський повинен викупити цей маєток за записану на ньому суму у братів Тютків, Севрука та інших його співволодільців (якщо ж такої суми не було, то призначені королем комісари її розмір визначать) і сплачуватиме четверту частину доходів з нього

Consensus redimen(dam) villam Thiutki,
g(eneroso) Stanislao Czeklinski datus

Stephanus Dei gratia Rex Poloniae etc.

Significamus etc., quia nos, haben(tes) per certos consiliarios nostros commendatam in propulsandis Tartaris vigilantiam generosi Stanislai // Czieklnski, rothmagistri nostri podolici, eidem consensimus et admittimus praesentibus consiliariis nostris, vt possit redimere villam nostram Thiutki, cum omnibus eiusdem villae attinentiis, in capitaneatu Bravzlaviensi ad fluminem Czapla sub sylva vinnicensi sitam, de manibus prouidorum Thiutki fratrum et Sewruk aliarumque quarumvis personarum, quarum nomina et cognomina praesentibus volumus habere, pro expressis summis pecuniariis, in villa praedicta iuste et legitime inscriptis, citra tamen augmentum et excessum summae, in litteris originalibus expressae, eximere. Si vero nullae summae legitimae fuerint, ex tunc vigore juris nostri regii debito modo pro eadem villa coram commissariis nostris, ad hoc negocium a nobis designatis, agere procedereque. Quamquidem villam nostram una cum omnibus eiusdem villae attinentiis et pertinentiis, antiquitus ad eandem villam spectantibus et pertinentibus, cum omni iure, dominio et proprietate memoratus Stanislaus Czieklnski tenebit, habebit et possidebit ad extrema vitae

ipsius tempora. Promittimusque pro nobis et serenissimis successoribus nostris, quod durante vita praedicti Stanislai Czieklnski eundem de praefata villa Thiutki pro nobis, mensa, fisco, coquina, stabulo vel alia quavis nostra et Reipublicae Regni nostri necessitate non redimemus nec cuiquam hominum status et conditionis cuiuscunque existentium consensum nostrum ad redimendum ipsum dabimus, serenissimique successores // nostri ita facturi sunt. Ratione cuiusquidem aduitalitatis memoratus Stanislaus Czieklnski quartam partem summarum pecuniarium, in eadem villa Thiutki iuste et legitime inscriptarum, vigore constitutionum Regni nostri publicarum nobis et fisco nostro remisit et condonauit, prout iam partibus remittit et condonat, juribus aliis nostris regalibus et Reipublicae Regni nostri salvis, ibidem semper manentibus. In cuius rei fidem et euentius testimonium praesentes manu nostra subscripsimus sigillumque Regni nostri eidem appendi iussimus. Datum Leopoli XXIII mensis julij anno Domini 1578, regni nostri tertio.

Stephanus Rex, mp.

AGAD w Warszawie, zesp. Metryka Koronna, MK, № 117, арк. 138 зв.–139 зв. Оригінал.

№ 4

1581 р., січня 30. Городня

Лист короля Стефана Семенові Богдановичу Слупиці з вимогою пред'явити перед ним свої права, якщо вони є, на захоплені ним селища Куну, В'ясловичі, Карпів, Калетин, Деренківці, Лоринці, Носівці, Гусаківці, котрі (селища) королем Сигізмундом Августом після здачі «в неприятельські руки» Брацлавського замку його батьком Богданом Слупицею були відібрані в останнього і згодом передані у власність князю Кузьмі Івановичу Жаславському, нащадки (внуки) якого княжата Януш і Михайло на цій підставі наполягають, аби їм С. Б. Слупиця віддав ці маєтки і відшкодував втрати за неволодіння ними в розмірі 2 200 кіп литовських грошів

Стефан, Божю млстью корол полскии, великии княз литовскии, рускии, прускии, жомоитскии, мазовецькии, киевскии, волинскии, подласкии, ифлантскии княжа семикгородское

Тобє, Семенѣ Богдановичу Слупици.

Жаловали нам велможные Януш а Михайло княжата Жаславские в том, што ж, деи, еще за предка ншого славное па-

мети корола его млсти Жикгимонта Августа именья в повете Браславском назвищемъ селище¹ Куна, Васловици, Карповь, Калетин, Деренковцы, Лоринцы, Носовъци, Гусаковци, правомъ королевскимъ по зрадцы Речи Посполитое Богдану Слупици, *штцѣ* твоєм, же был замок Браславский в руки неприятельские выдал, до столу корола его млсти, продка нашего, припали и присужоны, а потом з ласки его королевской млсти *кнзю* Кузьме Ивановичу Жаславскому, продкови их, дарованы суть, бо, *деи*, *тот* продокъ ихъ *шны* же замокъ Браславъ после спалена наперед поддаными своими властными будовал и с почтом своимъ ж до заробена мешкал, а ты, *деи*, до *тог(о)* не маючи жадного права и нетъ ведома, дла чого, кгда помененые *кнжата* Жаславские по *штци* своем в молодости леть *шстали* и *ѡв* опеце были, на *шн* час во вси тые помененые имена вступовати почал и тепер вступаеш а, пожитки ихъ на себе беручи, во вживаню им переказу чиниш. Ино кгда ж то суть таковыя добра, которые за зрадою *штца* твоего до столу королевского были припали и потомъ продку *кнжаты* Жаславских з ласки корола его млсти Жикгимонта Августа суть даны, *шт* которых, *деи*, ты по *штце* своем яко по зрадцы водле права посполитого дедичства *штпал* и вступу никоторого в то мети не можеш, *ѡдно* впорне шкоду в том, што, *деи*, *шни* правомъ нашим даровизною держать, чинишъ к *ѡближеню* права и шкоде ихъ, чого себе *шт* тебе две тисачи двести коп *гршеи* шацують. Што *иж* се власных добръ и розезнана тое даровизны, *шт* продка нашего продку *кнжаты* Жаславских даное, дотычетъ, а то розсудку *ншму* королевскому належить, тогды приказуемъ тебе, абы еси за симъ листом мандатом нашимъ тамъ, гдеколвекъ на тотъ час двором нашимъ будем, перед нами *ѡбличне* сам стал и право свое, естли которое на то все бы быти менишъ, положил, того се намъ, *иле* властное речъ наше, справил и *кнжаты* Жаславскимъ водле жалобы ихъ *ѡсправедливил* *шт* поданя тебе сего мандату нашего за шесть недель. Писан ѡ Городне року Сына Бож. нарож. АФПА *мца* генвара *л* дня.

Печатка

Lawrin Piesoczynski, mp.

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XV, № 5, с. 17. Оригінал. Там само, № 1, с. 1. Незасвідчена копія. Переклад з руської на польську.

¹ селища.

№ 5

1584 р., вересня 25. Брацлав

Напоминальний лист Брацлавського земського суду коморникові Брацлавського воєводства Григорієві, званому Жданом, і Семенові Богдановичу Слупицям з вимогою повернути княжатам Янушові і Михайлові Жаславським успадковані останніми від свого батька князя Януша Кузьминича Жаславського селища Куну, В'ясловичі, Карпів, Калетин, Деренківці, Лоринці, Носівці, Гусаківці, котрі Слупиці безпідставно привласнили ще тоді, коли княжата як неповнолітні перебували в опіці, і відшкодувати цим княжатам зазначені ними втрати за час неволодіння даними маєтками у розмірі 2 640 кіп литовських грошів (по 120 за кожен рік)

Запис возного Брацлавського воєводства Федора Братковського про те, що він 25 вересня 1584 р. вручив копію цього листа Григорієві Слупиці

Иванъ Кошка, сѣдѣя, а Михаило Ласко, подсѣдокъ, врадѣники сѣдовыѣ земскіѣ поветѣ Браславскаго

Коморникѣ гсдрскому воєводства Браславског(о) Григорью, реченому Ждану, Слупицы а шляхетному Семенѣ Богдановичу Слупицы ж.

Жаловали и шповедали перед нами, врадниками сѣдовыми земскими браславскими, велможные Янушъ а Михаил княжата Жаславские на вѣшу млсть ш томъ, што ж, деи, по смерти штца их млсти кнѣза Януша Кузьминича Жаславского, кгда тые кнѣжата Жаславские в молодости лет своихъ zostали и ѡв опеце были, тогда, деи, вы своволне и неправне почавши вступоватиса вы имена ихъ млсти власные дедизные и штчизные, ѡ воєводстве Браславскомъ лежачиѣ, на има селище¹ Куну, Васловичи, Карѣповъ, Калетин, Деренковцы, Лоринцы, Носовцы, Гусаковцы, в тые, деи, селища и тепер вступуете и пожитки ихъ, на каждыи год с того дедицства их млсти приходачиѣ, за куницы шт пасекъ, за ловы зверинтѣные, за гоны бобровые и за вси пожитки дорочниѣ, которые предкомъ ихъ на рокъ чининивали по стѣ и по двадцѣтати копѣ грошеи литовскихъ, тые на себе берете и кѣ пожиткѣ своему шборочаете, за што княжата ихъ млть Жаславские шацѣють на васъ шт зештѣя штца ихъ млти кнѣзя Януша Кузьминича Жаславского две тисечи шестсотъ и сорокъ копѣ грошеи литовскихъ, за што, деи, вы ихъ млсти досытъ чинити и того за-

платити а помененыхъ добръ ихъ млсти дедизныхъ дживати перестати и в держане ихъ млсти вравдне пустити и поступити не хочете и тым се голосити смеете, жебы тые помененыя имена вамъ ниякимъ дѣдицтвомъ належати мели, чога вамъ княжата ихъ млсть Жаславские не признавають и противъ таковому праву вашому мовити и правне бѣрити хочуть. А маючи в томъ собе *шт* васъ яко держачихъ добра ихъ млсти жаль, кривду и шкодѣ немалую, просили нас, судей земскихъ браславськихъ, абымо в томъ васъ листомъ нашимъ навпоменули. Ино бѣдет ли такъ, яко намъ княжата ихъ млсти Жаславские справу того дали, тогды мы, суд, з належности врадѣ нѣшго земского Браславского васъ симъ листомъ нашимъ подлугъ статуту права посполитого навпоминаемъ, абы есте тые добра звышъ помененыя до дживанья и skutечного держанья ихъ млсти княжатомъ Жаславскимъ яко ихъ млсти власныя дедизныя и *шт*чизныя пустили, поступили и шкоды, которые ихъ млсти княжата Жаславские в неѣживаню тыхъ добръ через так долгиы час *шт* вас поднали, доброволне нагородили и во всем се наконецъ ихъ млсти водлугъ жалобы ихъ млсти ѣсправделивили, якобы ихъ млсть на потомъ причины до права позыватись на васъ не мели и не жаловали. Писанъ ѣ Браславли року *шт* нарочена Исѣсъ Хрыста, Сына Божего, тисеча патъсотъ ѣсмдесать четвертого мѣца сѣнтѣбра двадцать пѣтого дѣна.

Дві печатки

Северин Кропивницькии, земскии
воеводства Браславского писар

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XVI, № 48, с. 251. Оригінал. Там само, с. 249. Незасвідчена копія в перекладі польською мовою.

С того листѣ навпоминального *шт* сѣдѣ земского копию слово в слово дал есми пѣнд Григорю Слѣпици *шт* велможнихъ ихъ млст княжатъ Жеславскихъ рокѣ АФПД мѣси, сѣнтѣбра кѣ дѣна.

Федор Братковскии, возныи
воеводства Браславского, рѣкою власною

Там само, с. 252. Оригінал.

¹ селища

№ 6

1584 р., вересня 26. Брацлав

Зізнання возного Брацлавського воеводства Федора Братковського перед Брацлавським гродським урядом про те, що він 25 вересня 1584 р. вручив Григорієві Слупиці в його домі у місті Брацлаві копію напоминального листа Брацлавського земського суду з вимогою, щоб він з Семеном Слупицею повернув княжатам Янушові і Михайлові Жаславським успадковані останніми від свого батька князя Януша Кузьминича Жаславського маетки Куну, В'ясловичі, Карпів, Калетин, Деренківці, Лоринці, Носівці, Гусаківці, котрі Слупиці безпідставно привласнили ще тоді, коли княжата як неповнолітні перебували в опіці, і відшкодувати цим княжатам понесені ними втрати за час неволодіння даними маетками

Выпис с книгъ кгородских замкѣ гсдрског(о) Браславског(о)

Лѣта по нароженю Исусъ Хрста, Сына Божого, АФПД мсца сентебра двадцат шостого дна

Передо мною, Григоремъ Чечелем, подстаростимъ браславскимъ, ѡт его млсти пана Юра Струса с Комарова, старосты браславского и веницкого, на местцу ѡт его млсти бѣдѣчому, ставши ѡбличне, возныи воеводства Браславского пан Федор Братковскии кѣ записованю до книгъ сознал тыми словы, иж, деи, я, маючи при себе шлахту людеи добрыхъ, то ест пана Яна Луковского а пна Матыса Вербского, был есми на справе велможныхъ панов их млсти Янѣша а Михаила княжат Жаславскихъ, мсца сентебра двадцат пятого дна в року нинешнемъ тисеча патсот ѡсмдесат четвертомъ положилемъ лист ѡпоминальный и при немъ копею з листѣ ѡпоминального под печатю и с подписомъ руки, слово в слово списавши, ѡт врадниковъ судовыхъ земскихъ повету Браславского пана Ивана Кошки, суди, а пана Михаила Ласка, подсудка, под печатми их млсти власными и с подписомъ руки писарское, в жалобе их млсти княжат Жаславскихъ, вышъ помененыхъ, до шлахетныхъ пана Григора и пана Семена Слупицъ ѡ свовольное забранѣ в молодости летъ их млсти княжат Жаславскихъ, кеды их млсть по смерти ѡтца своего кнза Янѣша Кузьминича Жаславского ѡв ѡпеци были, именеи их млсти власныхъ дедизныхъ и ѡтчизныхъ, ѡ воеводстве Браславскомъ лежачихъ, на има Куну, Васловичи, Карповъ, Калетин, Деренковцы, Лоринцы, Носовцы, Гусаковцы и тыхъ всихъ добръ их млсти з людми, зъ ихъ кгрунтами и волними доходами и пожитками в держанѣ и ѡживанѣ

и на кожды год с того дедицтва их готового п̄ну пенезного по сту двадцати копъ грошеи литовских бране а их млсти княжато́м Жаславским преречоных добръ их млсти дедицтва власного нештдане и непоступене, и нагороды за пожитки дорочные з тых добръ шт молодости лет к̄нжат их млсти Жаславских через пана Григора и Семена Слупиц своволне и неправне держане их млсти невчинене, яко ширеи жалоба на тым листе впоминальным меновите вписана и доложона ест. Которого листу впоминального копею дал есми п̄ну Григорию Слупици в дому его власном, которыи мает в месте Браславском, и напоминает, абы пан Слупица тые добра звышь помененые яко властное штчизны их млсти княжато́м Жаславских до дедичного держана и вживана их млсти пустил и шкоды, которые их млсти в невживаню тых добръ своих через долгию часть шт них поднали, их млстам нагородил. И просили, абы тое сознанье возного до книгъ кгородских браславских записано было. Штом я записати казал и выпись с книгъ их млсти княжато́м Жаславским под печатю моею на то дал. Писанъ в Браславли.

Печатка

Григореи Бабуза, писар

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XVI, № 49, с. 253. Засвідчена копія. Там само, № 48, с. 247–248. Незасвідчена копія. Переклад з руської мови на польську.

№ 7

1585 р., серпня 21. Вінниця

Зізнання возного Брацлавського воєводства Себестіана Кулбицького перед Брацлавським гродським урядом про те, що за його дорученням, яке викликане проханням Уляни Рудівни, він був свідком того, що вона в маєтку Бушинцях Рудівцях відібрала свою худобу і скарб, чим володіла спільно зі своїм чоловіком Стефаном Красносельським, і відправила це все до Брацлава, а двір, що в Бушинцях, і своїх підданих (одного — з цього маєтку, трьох — з Тростянця) віддала своєму брату Єсифові Бушинському, заявивши, у відповідь на запитання останнього, чому вона так вчинила, що не бажає далі жити з чоловіком

Выпис с книгъ кгородских виницьких воєводства Браславского

Року тисеча п̄атсотъ шсмъдесят пятого м̄ца авьгсѣта двадцат первоз(о) дня

Ставъши шчевисто на вряде Ег(о) Кр. Мл. кгородском в замкѣ Браславскомъ передо мною, Григорем Чечелемъ, подстаростимъ браславским, възныи воеводства Браславог(о) шляхетныи Себестианъ Кѣлбицькии кѣ записованю до книгъ кгородских тыми слови сознал: Бѣдѣчи на приданыи з врядѣ пна Григория Чечела, подстаростег(о) браславог(о), маючи на при себе шляхтѣ людеи добрых пна Семена Бѣшковског(о) и пна Якъба Котовског(о), был есми на потребе пнег Ѡллыаны Рѣдевыи в Бѣшинцах Рѣдевах, то пакъ пни Ѡллыана товар и вес спрят домовыи передо мною и перед шляхтою, которыи товар и статокъ перед тым мела с пном Стефаном Красноселским сполечне, переличила и штѣл, з Бѣшинецъ, до Браслава ис собою побрала, меновите волов пят, чорных волов два, половых два, вол гнедыи рябыи, шостии молодик сирии, коров доинных с телатыи шест, то ест половых три, гнедых два, сираа ѡдна, яловка половаа бедрата, назимок гнедыи билогѣбыи шдентъ, бчолы тринадцатеры, в ызѣбы светлицы сыра дижъка, может быти з рѣчъку браславскѣю, подѣшок дви, ѡдна крита цвелихом, а дрѣгаа голаа, в двори ег не было никог(о), двор свои в Бѣшинцах дала до рѣк братѣ Есифѣ Бѣшинскомѣ и подданог(о) своег(о) в Бѣшинцах маючог(о) Аврама и инъших подданных маючих в Тростеньци под пномъ Шанѣдеровъским, прозывают ихъ чтыри сыны Яхъненки. То пакъ пнѣ Есифѣ Бѣшинскии передо мною сестры своеи пнеи Ѡллыаны питал тыми словы: Сестро, дла чог(о) ты мни дворъ свои и подданных злецаешъ. Пни Ѡллыана тыми словы поведила, иж на ѡд сего часѣ не хочѣ быти из мѣжомъ своим пном Стефаном Красноселским до смеръти и ани за мѣжа моег(о) ег(о) не хочѣ мити, а если хто ж колвекъ бѣдет мети потребѣ якѣю до мене, нехаи мене правом доходит, а братѣ моемѣ пнѣ Есифѣ нехаи дают покои, в том на брата заштѣповати ѡ кождог(о) права бѣдѣ. Которое на шчевистое сознане възног(о) Себестиана Кѣлбицького за прозьбою Ѡллыаны Рѣдевыи до ведомости своег врядового принавши, в книги кгородские записати казал. Што ест записано. С которых и тот выпис рокѣ теперешнег(о) тисеча шѣстсот чотырѣдсѣат четвъртог(о) мѣа июна двадцатог(о) дна ест выдан. Писан в замкѣ Виницком.

Jan Odrzivilsky, Печатка Корыкговаль Заставскии, тр.
starosta vinniczky, тр.

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2680, с. 3. Засвідчѣна копия, зроблена 20 червня 1644 р.

№ 8

1585 р., вересня 7. Краків

Лист короля Стефана, яким брацлавському підкоморію Лавриніві Пісочинському дозволено стягти з подружжя Федора й Опросимії Олешів згідно з декретом королівського суду 2 000 кіп литовських грошів за побиття й образу королівського посланця Адама Потоцького (і двох шляхтичів, що його супроводжували) під час виконання ним даного йому доручення

Стефан, Божю млстью корол полскии, великии княз литовскии, рускии, прудскии, мазовецкии, жомоитскии, ифлантскии, кнже седмикгородское и иных

Ўзнаимуем тым листом нашимъ всимъ вобецъ и каждому з особна, комуколевек то вѣдати належить, иж которю суму пнзеи две тиснати копъ грошеи литовских зарѣку ншѣ ѿ збите и ѿ зельжение ѓрожного Адама Потоцког(о), посланца нашого, и шляхты стороннее Воины Линевского а Юна Дроггошовског(о) на справе за листы нашими сказали есмо на шляхетном Федору Олеши и жоне его Опросимѣи Дубицког(о) и ѿсобливимъ ѓниверсаломъ листомъ ншимъ на именьях и на всаких маетностяхъ их, которые бы гдеколевекъ в пнствах нших коронных албо Великог(о) князства Литовского мели, а в недостатку добръ яко на голотах гдѣ бы ѿдноколевекъ были пристигнены, ѿтправу ѓчинити и аж до конца вскутокъ приводити велели, якото ѿныи декретъ и лист нашъ явне ѿбмовлает. Тогда есмо вжо тепер преречоню суму заруки, нам належачое, з ласки ншое ѓрожному Лаврыну Песочинскому, подкоморому браславскому, дали и тепер тым листом ншим даем, дарѣемъ. А прото всимъ и каждому, звлаца звирхность врадovou албо властную владѣв в тои справе правне маючимъ, такъ в Корѣне Полскои, яко и в Великом князстве Литовском, то ку ведомости приводимъ и розказѣемъ, хотнчи мети, абы есте заховуючиса водле тог(о) декрету и першого розказана, за симъ теперешнимъ листом ншим зараз, скоро ѿбнесены будете, преречоную две тислчи коп грошеи на именьях и на всаких маетностяхъ Олешиных и жоны его ѿтправили и в добрах их подкоморого браславского до ѓчинена ему досыт ѓвязали, а в недостатку добръ на ѿсобах властных екзѣкуцыю ему выконали звычайем права посполитого, затрудненъ и ѿтволоки никоторое в том чинити не смеючи,

для ласки нашеє королевское и под винами, в праве посполитом
описаными, конечно. Писанъ в Кракове дна сегомо мсца сентебра
року Божого АФПЕ а королеванья нашего року десатого.

Alb(ertus) Baranowski,
R(ei) P(ublicae)
vicercanc(ellarius), mp

Печатка На властное розказанье
короля его милости
Paulus Sczerbicz,
decr(etarius)
S(acrae) R(egiae) M(aiesta)tis
not(arius)

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2879, с. 1. Ори-
гінал.

№ 9

1589 р., січня 1. Брацлав

Лист подружжя Бушинських Семена Івановича і Григор'євої
Байбузиної Огап'ї, брацлавської гродської писарової, яким вони
зобов'язуються на найближчій сесії (роках) Брацлавського зем-
ського суду присягти в тому, що привілеї на селище Бушу, продане
ними канцлерові і гетьманові великому коронному Янові Замой-
ському, і на маєток Бушинці, що під Брацлавом, згоріли у Вінниць-
кому замку

Я, Семен Іванович Бушинскии, земенин его королевское млсти
воеводства Браславского, а я, Григорьева Баибузина, писарова
кгородская браславская Огапья Бушинского, сознаемъ и явно
чиним сами на себе сим нашим листом, иж што сими часы продали
есмо на вечность ясневелможному пну его млсти пну Яну Замойско-
му з Замостя, канцлерови и гетману великому коронному, старосте
белзкому, малборскому, кнышинскому и межирецкому имене нше
штчизное, в воеводстве Браславском лежачое, называемое селище
Бушд из рекою Бушею зо всъмъ на все, а иж на тоє менованое имене
и на иншие имена нши Бушинцы под Браславлем привилиа в замку
Вѣницком часов прошлых погорили и не маем есмо чого при тои
вечнои продажи нашои его млсти пну канцлерови на тоє имене
дати, тогды сим листом ншим его млсти описуемса и шобвиздем,
иж маемъ и повинни будем на погорене тых привилевъ водле зви-
чаю волности и прав шалхетских, в статуте описаных, заховати,
то есть в року тераз идѣчомъ осмъдесат девятом на первших роках

земских перед судом земским Браславскимъ присегу на погорене привилевъ нших якъ на тоє имене его млсти продажное, так и на дрѣгое имене Бушинци, же привила нши правдиве погорели, водле статуту и шповеданья ншого в канцлерии¹ его королевское млсти вчинити. А если бысмо сему листу ншому досыт не вчинили а присеги тоє не выполнили, тогда повинъни будем мы сами и потомки нши его млсть самого и потомки его млсти вечными часы шт каждого ђ права ш тоє имене боронит под зарѣками, в листе нашом головном продажном, его млсти даном, шписаными. На што есмо его млсти пну канцлерови дали сес нашъ листъ з нашими печатми и с подписом рѣки моеи, Семена Бушинског(о), // и за ђстьюю а шчевистою прозбою ншою с печатми их млсти пна Семена Шбоденского, пна Юря Кгорецког, подстаростего веницког, а пна Григоря Бабузы, писара кгородского браславского. Писан в Браславли року по нароженю Сына Божого Исуса Хрыста тисяча пятсот шсмъдесат девятого мца генвара первого дня.

Семен Бушински, рука власна Пять печаток Jerzi Gorecsky,
reka własna
Григорей Бабуза, писар
кгородский браславский

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2680, с. 20–21. Оригинал. 3 січня 1589 р. цей лист вписано в брацлавську гродську книгу, а 4 червня 1597 р. відповідний випис з неї вписано в брацлавську земську книгу; випис з останньої зроблений того ж дня: Там само, с. 57–58. Засвідчена копія. Зроблено такий випис і під час святотроїцьких років Брацлавського земського суду 4 червня 1644 р.; див.: Там само, с. 49–55. Засвідчена копія. Згадана в листі Семена й Огап'ї Бушинських присяга була виконана в Брацлавському земському суді щойно 6 червня 1597 р., з таким запізненням тому, що, згідно з заявою, зробленою ними в ньому перед присягою (як, зрештою, там само двома днями раніше), брацлавські земські роки «перед тим від давнього часу не судилися». Присяга відбулася за позовом того самого суду від 22 квітня 1597 р. на вимогу Яна Замойського, від імені якого було там само принагідно заявлено, що він зазнав від невиконання її шкоди на 5 000 польських злотих (Там само, с. 60–67. Незасвідчена копія у перекладі з руської мови на польську).

¹ канцлерии

№ 10

1589 р., січня 3. Брацлав

Впис у брацлавську гродську книгу продажного листа подружжя Бушинських, Семена Івановича і Григор'євої Байбузиної Огап'ї Іванівни, брацлавської гродської писарової, на селище Бушу канцлерові і гетьманові великому коронному Янові Замойському (1589 р., січня 1. Брацлав)

Выпис с книг кгородских замку гсдрьского Браславского

По нароженю Сына Божого(о) Исус Хрыста року АФПӨ м̄ца генвара третего д̄на

Передо мною, Юремь Стрѣсомь с Коморова, старостою браславским и вѣнницкимь, а передо мною, Кондратомь Козаромь, судею кгородским, станувши шчевисто земенинь его королевское млсти воеводства Браславского пань Семень Івановичь Бушинский а земанка короля его млсти Браславского ж воеводства Григорееваа Баибузинаа, писароваа кгородская браславская Огап'я Ивановна Бушинского, шповедали и до книгъ кгородских с тыми словами сознали, иж, деи, продали есмо на вечность насневелможному п̄ну его млсти Яну Замоискому з Замостья, канцлерови и гетманѣ великому коронному, старосте белзкому, малборскому, кнышинскому и межирецскому, имене н̄ше штчизное и дедизное, ѿ воеводстве Браславском лежачое, селище, называемое Бушѣ из рекою Бушею за певную суму п̄нзеи за шсмьсот копѣ гр̄шеи и листъ свои его млсти продажныи дали, которыи перед нами покладали и просили, абы был читан и до книгъ вписань, яко ж перед нами был читан и до книгъ слово в слово вписан ест и так в себе маеть:

Я, Семень Івановичь Бушинский, земенин его королевское млсти воеводства Браславского, а я, Григорееваа Баибузинаа, писароваа кгородская браславская Огап'я Ивановна Бушинского, сестра предреченого Семена Бушинского, с позволенем шчевистым малжонка своего, шбадва за одного ч̄лвка, сознаваем и чиним явно сами симъ н̄шим продажным листом, кому бы того потреба была ведати албо сесъ нашъ листъ читаючи слышати, теперь и на потом будѣчим, ѿезде на каждом мestyцѣ и в каждого вриаду и права, иж, не будѣчи есмо на то ни шт кого примушоны ани намовлены, шдно сами по своєї властной воли и х̄ти и з доброго розв̄мѣ, // заховывуючисе в тому подлугъ волности шляхетной, в статуте и в поправах сеимовых прав шляхетских шписаное, же каждому

своею властью по воли своей волно шафовати и ку пожитку своему шборочати, с причин, слушне на нас припалых, будѣчи пилно а квалтовне пнзеи потребны, продали есмо на вечность ясневелможному пну его млсти пну Юну Замоискому з Замостья, канцлерови и гетьману великому коронному, белзкому, малборскому, кнышинскому, дерпскому, медзырецькому, яворовскому, кгродецькому etc. etc. etc. старосте, его млсти самому, детям и на потом будѣчим потомком его млсти имене наше властьюное штчизное и дедизное, никому ничим не пенъное и ни в чом не заведеное, ъ воєводстве Браславскомъ лежащее, на имяя прозываемое селище Бушѣ из рекою Бушею, шт головы аж до ѡстья тое реки Буши, зо всѣмъ на все, яко ся самъ в себе, шбыходех и пожиткох своих мает, з одное стороны границею кѡ кгрѣнту его ж млсти пна канцлерову Принску и иншим селищомъ его млсти к реци Мурафе прилеглое, а зъ другое стороны до кгрѣнту земенина воєводства Браславского пна Стефана Клещовского, а зъ третее до кгрунту земенина Браславского воєводства пна Семена Рахновского, а зъ четвертое стороны до кгрѣнту земенина воєводства Браславского пна Сергия Шратовского Клячова, намнеи ничего на себе сами, дети и на потом будѣчие потомки наши такъ при животе, яко и по животе нашом и ни на кого кривных, приатол наших брати и сестрь рожоных стрыечных и тетчаных, стрыев, вуевъ, тюток и инших кождых, ве крови по штцѣ и по матце повинных, приател не зоставуючи, за певную суму пнзеи, то есть за шсмъсот копѣ гршеи личбы Великого князства Литовского, яко ж есмо заразъ помененую суму пнзеи // всю сполна ѡд его млсти до рѣкъ наших взяли и властными рѣками ншими штличили а его млсти пну канцлерови также зараз тое преречное имене селище Бушѣ зо всѣмъ на все в моц, в держане и вживане через возного врядового подали и поступили, и зараз того ж часу водле звычайу правѣ шляхетских тую вечную его млсти того имени продажѣ нашѣ на вряде кгородском браславском шповедали и сознали, и до книгъ записати дали. И вже шт того часу его млсть пан канцлер самъ, дети и на потом будѣчие потомки его млсти мает, моцонъ и волен будет шное менованое имене селище Бушѣ из рекою Бушею, с полми, з сеножатми, з лесы, с пасеками, з дѡбровами, з реками, з ставищами на реци Буши, з ловы рыбными, з гоны бобровыми и ловы зверинными и пташими, и зо всякими пожитки, меноваными и неменоваными, малыми и великими, яким же колвекъ именем назваными, вечными часы

держать и вшеллакие пожитки и доходы з него вживат и с каждым часом по воли своєї ку доброму пожитки вшеллакие привлащат, розмножат и розширят. А я, Семен Бушинский, и я, Григореева Бабузина, такъ сами ѡсобами нашими, яко дети и на потом будѡчие потомки наши такъ при животе, яко и по животе нѡшомъ и никто з близких, крєвных, повинных наших брати¹, сестрѣ рожных стрєчных и тетчиных, стрєев, вувєв, тюток и инших каждых ве крови по ѡтцѣ и по матце повинных, приател наших в тоє помененое имене селище Бушѣ ничим се вступовати, шкоды, переказы и никоторое трѣдности его млсти вечными часы чинити не маєм и мочи не будем под зарѣкою на // его королевскую млсть гсдра нѡшого млстивого ѡсмисот копами грѣшеи а на сторонѣ порѣшону ю его млсти пну канцлерови и потомком его млсти дрѣгую таковую ж суму пнзеи и всѣ шкоды и наклады его млсти кром жадного доводѣ и присаги, ѡдно на голое речене слова ѡтправити и заплатит. А естли бы хто ж колвекъ с повинных, крєвных, приател наших албо и з обчих людей, менючи в себе на тоє имене право первшое быт альбо якимъ же колвекъ правом вшеллаким его млсть пна канцлера ѡ тоє имене до права потегати мел, тогды я, Семен Бушинский, а я, Григореева Бабузина, повинни будемъ, скоро ѡдно его млсть нам рачи дат знат, его млсть во вриадѣ и права в судѣ кгородского и земского во всем заступовати и тоє имене его млсти ѡд кождого своим властным накладом ѡчищат ѡт тых повинных наших, которые бы в панстве его королевское млсти мешкали до давности земское водле статутѣ до десети лет, а которые бы повинные нѡши в земли чужои на надце албо ѡ везеню были, которым давность земская не служит, ѡт таких и по давности земской вечными часы мы сами и потомки наши правом боронит и заступоват под дрѣгою ж таковою на его королевскую млсть зарукою ѡсмисот копами грѣшеи а стороне нарѣшною его млсти пну канцлерови албо потомком его млсти таковою ж сумою, вышеи помененую. И ѡ все тоє, што се вышеи в сем листе нашом продажномъ такъ ѡ самую властную речъ, яко и ѡ зарѣки, на его королевскую млсть и на сторону помененые, и ѡ шкоды и наклады стороне ѡт кого ж колвек такъ повинных наших, // яко и ѡт ѡбчих людей спротивене якое ж колвек его млсти пну канцлерови и потомкомъ его млсти стало, волно будет его млсти насъ до судѣ кгородского brasлавского позват. А мы, не боронечисе причинами правными и волностью шляхетскою, в праве посполитомъ ѡписаными, за першимъ по-

звон яко на року завитомъ в судѣ кгородского браславского станувши, *отказоват* и во всем се его млсти, не збиваючи року, позвѣ и ни в чом декрету вриадовому не спротивляючисе, и его во всем послушными будѣчи, и апеллации жадных до его королевское млсти и до каждого права не берѣчи, *дсправедливитися* повинни будѣм. А вриад кгородский браславский, *намнеи* ни в чом стороне не *фолкгуючи*, водле права, в статуте писаного, *судит* и *отправу* на добрах наших так рѣхomyх, яко и лежачих чинити *моцон* будѣт. И на том я, Семень Бушинский, и я, Григореваа Бабузинаа, с позволенемъ малжонка своего его млсти, *пну* канцлерови *дали* *сестъ* нашъ вечне *продажныи* листъ з нашими печатми и с подписом рѣки *моеи*, Семена Бушинского, писмом рѣским и за *дстьною* а *очевистою* прозбою нашою с печатми *их* млсти панов *пна* Гневоша Стрыжовского, воиского *вѣницкого*, *пна* Семена *Ободенского*, *пна* Юря *Кгорецкого*, подстаростего *вѣницкого*, *пна* Ивана *Красноселского*, *пна* Григоря [Бабузы, пи]сара кгородского браславского. Писан ъ Браславли [року *от* наро]женя *сна* Божого Исуса Хрыста тисяча *пятсот* [о см] *десят* девнатога *мца* генвара *первшого* *дня*.

И прос[или] панъ Семен Бушинский и *пни* Григореваа Бабузинаа, абы // тое *оповедане* и *сознане* *их* и *вписоване* в книги *менованого* листу *их* до книгъ кгородских браславских записано было, што *есть* записано. Чого и *выпис* с книгъ *ясневелможному* его млсти *пну* Яну *Замоискому* з *Замостя*, канцлерѣ и *гетману* великому *коронному*, etc. etc., з нашими печатъми и с подписом рѣкъ наших *есть* *выданъ*. Писан ъ Браславли, *мр*.

Gerzÿ Strus s Komorowa, *Дві печатки* Кондрат Козар, судя,
braczlawsky, wynuczky starosta, рукою власною
ręką swą własną, *мр*. Грегореи Бабуза, писар

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2680, с. 13–18. Засвідчена копія. Оригінал листа Семена Бушинського та Огапії Григор'євої Байбузиної, без загиблої кінцевої третьої частини: Там само, с. 7–9. 8 січня 1590 р. випис з брацлавської гродської книги з цим листом був уписаний в брацлавську земську книгу; випис з останньої цього впису: Там само, с. 33–36. Засвідчена копія. Див. також випис цього впису в земську книгу, зроблений під час сототроїцьких років Вінницького земського суду 4 червня 1644 р.: Там само, с. 25–32^a. Засвідчена копія.

¹ брати

№ 11

1589 р., травня 24. Люблін

Лист короля Сигізмунда III до воевод, каштелянів, старост та урядників гродських і земських судів, особливо ж — Київського, Волинського і Брацлавського воеводств, з наказом всіляко сприяти брацлавському підкоморію Лаврину Пісочинському у виявленні в гродських і земських книгах потрібних йому документів

Жикгимонт Третий, Болю млстю корол полский, великий канц литовский, рудский, прудский, мазовецкий, жомойтский, ифлянтский, Королевства Шведского(о) наблизшии дедич и пришьлыи корол

Всім вовец и кождом з особна воеводам, кашталаном, старостам и вриадником нашим, на местцах сдовых так кгродских, яко и земских судов постановленным, юрысдыкцыю и акта albo книги вриадовые в моцы своеи маючим, а в небытности самых их наместником и писаром а звлаща земель воеводствъ и поветов киевских, волинских, Луцкого, Волидимерског(о), Кремчанецкого, также и Браславского впреиме и верне нам милым ласкв нашв королевсквю. впреиме и верне нам милые. Кгды ж книги для вриадв кождог(о) на то суть правом посполитым постановлены и варованы, абы кождыи справ своихъ певен былъ и водле часв потребы престорогу з нихъ в речахъ своих мел, которые никомв боронены и вкрываны быти не мают, а иж теж и врожоныи Лаврин Песочинский, подкомории браславский, некоторых справ до поварованья и престороги речеи своихъ с книгъ потребуем, тогды наминаемъ и роскажемъ¹ впр. и в. в.¹, абы есте подкоморомв браславскомв albo посланцьв его за тымъ листомъ нашим при возномъ, которого себе на то способить, а мы его на то верьностью нашою симъ же листом емв придаемъ, книги вриадовые земские на рокохъ судовыхъ судовыхъ а кгродские и без роковъ судовыхъ завжды, яко обычаи есть, штвирати казали и емв вси справы, чога вдъноколвекв потребовати будеть, и в книгахъ искати допвстили и, выписавъши вриадовне, то емв выдали, иначе не чинячи для ласки наше и повинъности своее конечно. Писанъ въ Люблыне дня двадцать четверътого мсца мая рокв тисеча пятъсотъ осмъдесать девятого а королевана нашего рокв второго.

АРК, zesp. Archiwum Rodzinne Sanguszków, № 144, с. 103–104. Незавідчена копія.

1- 1 впреимостям и верностям вашим

№ 12

1592 р., січня 11. Брацлав

Впис у брацлавську земську книгу впису з брацлавської гродської книги (1590 р., лютого 2. Брацлав), який містить заявлений Стефановою Красносельською Уляною Григорівною Рудівною Бушинською для впису її дарчий лист своєму чоловікові Стефанові Красносельському на частину маєтку Бушинців (або Рудівців, Руденців), яка дісталась їй за поділом його з рідними братами Юнашком, Юсипом і Юхном Бушинськими як спадок по смерті матері, і на частину маєтку Бушів (1590 р., січня 20. Брацлав).

Заява, зроблена на сесії Брацлавського земського суду 11 січня 1592 р. Михайлом Красносельським, що він подав для впису в брацлавську земську книгу згаданий впис з брацлавської гродської книги від 2 лютого 1590 р. тому із запізненням, що йому після вбивства у 1590 р. Стефана Красносельського, його двоюрідного брата, довгий час не було відомо про дарчий лист Уляни Григорівни Рудівни Бушинської

Выпис с книг земских виницких замкѣ воєводства Браславского

Лѣта отъ нароженіа Сна Божго(о) Исус Хрста тисеча пятсотъ деведесатъ второг(о) мѣца генвара первонадцатъ днѣя

В роках судовыхъ земскихъ браславскихъ, которые на денъ Трехъ Кролеи ста рымского припали и судовѣне штъправовани были в року теперешнемъ деведьдесятъ второмъ, передъ нами, Семеномъ Ободенскимъ, судею, а Михаиломъ Ласкомъ, подькомъ¹, вридъниками судовыми земскими браславскими, постановивъшисъ очевисто, панъ Михаило Красноселскии шповедалъ, ижъ, деи, в року деведесатомъ пни Уляна Григоревъна Рѣдевна Бѣшинская дала и даровала малжонкови своємъ а братови моємъ стрыечъно рожономъ небожчику пндъ Стефану Красноселскомъ и детемъ ихъ маетностъ свою лежачую, частъ свою в Бѣшинцахъ, называемыхъ Рѣденцахъ, такъже и дрѣгую частъ имена своег(о) в Бѣши, тутъ, в воєводстве Браславскомъ, лежачие,

што и записомъ своимъ вечъне варовавши, ему, малжонкови своємъ, в моц и дживане зо всіми пожитками, к тымъ двомъ частемъ належачими, поступила и на вриде кгородскомъ Браславскомъ шчевисто сознала и до книгъ записати дала. И положивъши передъ нами панъ Михаило Красноселский выписъ с книгъ шчевистоꝝ(о) сознанна пани Красноселское, просиль, абыхмо еꝝ(о) читати передъ собою велили, которыи тогды былъ читанъ и такъ естъ написанъ:

Выписъ с книгъ кгородскихъ // замку господарьскоꝝ(о) Браславскоꝝ(о)

По нароженю Сна Божого Исусъ Христа року тисеча пятсотъ девятдесятого мѣца феврална второг(о) дна

В рочьки кгородьскіе браславскіе, которыѣ шт дна вовторька мѣца генвара тридцатого в року вышеи помененомъ припали и судовне штправоватис зачали, передо мною, Юремъ Стрѣсомъ с Коморова, старостою браславскимъ, виницкимъ и звиногородскимъ, постановивъшишъ шбличьно, пни Стефановаѣ Красноселскаѣ, земьянка еꝝ(о) кр. мл. воеводства Браславскоꝝ(о), тыми словы ку записованю до книгъ кгородскихъ браславскихъ сознала, ижъ, не бѣдѣчи ни шт коꝝ(о) примушена ани напомянена, по доброи воли своеи даровала частъ свою, которѣю мела ш штделе шт братии своеи роженоѣ пна Юнашъка, Юсипа а Юхна Григоревичовъ Бѣшинскихъ в селе ихъ Бѣшинцахъ, называемыхъ Рѣдѣвцахъ, и дрѣгую частъ свою в Бѣши, ѣ воеводстве Браславскомъ лежащие, малжонку своему пну Стефану Красноселскому на вечность, на што и листъ ему с печатю своею и с печатми, и с подписомъ руки людемъ добрыхъ дала. Которыи нако жъ передо мною положивши, просила, абы читанъ и до книгъ кгородскихъ былъ вписанъ. В которог(о) я листу печатей и подписъ руки шгледавъши, передъ собою читать казалъ, и такъ се в себе маеть:

Я, Стефановаѣ Красноселскаѣ Ѣлана Григоревна Рѣдѣвна Бѣшинскоꝝ(о), визнаваю и явѣне чиню симъ добровольнымъ листомъ записомъ моимъ всимъ посполите и кождомъ зъ шсобна, комуколькокъ бѣдетъ потреба то видати албо слышати, нинешънимъ и на потомъ бѣдѣчимъ, ижъ я, ку себе дознавъши великое и шпреимоеи милости, шцтивог(о) и штатчног(о) на всемъ захована в штане малженскомъ и шшеллакихъ // добродѣиствъ skutкомъ досведчивъши по малжонку моему милому пну Стефану Красноселскому, же шн дла мене во шшеллакихъ належъностяхъ, потребъ и шприпадкахъ моихъ такъ зъ стороны здоровья и шваженна моеꝝ(о), шцтивости и достатьку шпристоиномъ, нако тежъ и в дохоженю

маєтності моєє здоров'я, праці, кошту и накладовъ своих ни-
коли не литуетъ и, яко се цнотливому малжонку идетъ, зо мною
вѣтвиве и статечъне вбходитъ, за што, хотечи ему знакъ милости
моєє малженское показати, не бѣдѣчи ани *шт* ког(о) до того при-
мушона ани намовѣлена, шдно по своєи доброй воли, а маючи вол-
ност водлуг права посполитог(о), вѣфалы сеиму Берестейског(о), в
року тисеча пятсотъ шестдесят шостомъ вчиненоє, властнос-
тю и правомъ моим якъ хотѣ шафовати, прото даю, дарѣю и сим
листомъ моим на вечъност записую и заразом в моц, в держане
поступную част имени своег(о), котораа на мене правомъ
прирожоним а деломъ рочным *шт* п̄на Юнашъка, п̄на Юсипа а п̄на
Юхна Грегоревичовъ Бушинских, брати моєє роженоє, по матце
нашої спала, то *єст* в воеводстве Браславъском во именю нашомъ
сполном Бѣшинцах, называемых Рѣдѣвѣцах, непенную и никому ни
в чомъ перед тым продажею ани заставою не заведеную, такъ тежъ
и часть свою, котораа на мене тим же правомъ прирожонимъ
приходити во именю нашому сполномъ, лежачое² в сем же вышєи
помененом воеводстве, называемое³ Бѣши, малжонку своємъ ми-
ломъ п̄ну Стефанъ Ивановичу Красноселскомъ зо всим на все, з
людми и их повинностями, с полми шрємыми и неорємыми, з лесы,
з дѣбровами, с пасєками, подпасечемъ, з нивами, сєножатми, // з
реками и речъками, з гоны и⁴ бобровыми, з ловы звериными и пта-
шими, млыни и млынисчами, такъ, иж менованое неменованому а
неменованое менованому ни в чомъ шкодити, переказати не маєт,
вечъными часы. Маєтъ малжонокъ мои пан Стефан Красноселскии
шныє поменєныє части моє держати, вживати и вшеллакиє пожит-
ки и доходы, з них приходячие, на себе влити и ку своему лепшомъ
и пожиточномъ⁵ вборочати. Волно будєтъ *єг(о)* мл. вже *шт* сєго
часу комъ хотечи *шт*дати, продати, даровати, записати, заставити и
подлуг воли и бачєня своег(о) тым яко властностью своєю шафо-
вати. А я вжо сама и ниhto з дєтєи, близких, крєвных и повинных
моих в то вступовати и переказы никоторое в спокойном держаню
єго чинити не маю и мочи не бѣдѣтъ вечъными часы подъ зарѣкою
на вриадъ замъку гдрског(о)⁶ Браславъског(о) сто копъ грошеи а на
сторонѣ нардшонѣю п̄на Стефана Красноселског(о) дрѣгѣю сто копъ
грошеи литовъских. К тому шкоды и наклады кромъ доводѣ и при-
сяги, шдѣно на слово речєное єго кождыи таковыи противъникъ
сєго листу моєг(о) нагородити и заплатити маєтъ а, заплативъши
зарѣки, шкоды и наклады нагородивъши, предсе сєс мои лист в

кождоꝝ(о) права держанъ, захованъ быти маеть. И на томъ дала малжонку моему п̄ну Стефану Красноселскому сес мои лист под печатью моею. А для лепшого вери и твердости сєꝝ(о) листу моеꝝ(о) просила есми ѿ приложєне печатеи земѧнъ его королевское милости, ѿбывателевъ воеводства Браславскоꝝ(о), што их мл. за ѵстною и ѿчевистою прозбою моею // то ѵчинили и печати свое к сему моему листу приложить⁷, а которыи з них писати ѵмель, рѣки свое подѣписати рачили, то ест пан Юхно Красносельский, пан Аврам Юшѣковський а пан Василєи Чечель. Писан ѵ Браславѣли по нароженю Сна Божого Исус Христа року тисеча пѧтсотъ девѧдєсѧтого мєца гєнварѧ двѧдцѧто ꝝ(о) днѧ.

Ѹ тоꝝ(о) листу видил есмо печатеи притисєнных чотири и подѣпис рѣки в тѣе слова: Василєи Чечель, рѣкою властною.

А такъ на тоє ѿчевистое сознѧне и лист добровольныи панєє Красноселское по поменєнному малжонку єє ѿт нєє досѣт ку ведомости своеє вриадовое приѧвѣши, за прозбою єє въ книги кгородские браславѣские записати велель. Якожь ест записано, на што и выпис с книг подѣ печатью моею п̄нѵ Стефанѵ Красноселскому ест выдан. Писан ѵ Браславѣли. Ѹ того выпису кгородскоꝝ(о) видили есмо печать пана старосты браславѣскоꝝ(о) а подѣпис рѣки ꝝ(о) мѣти тѣми словы написана: Gerzŷ Strus s Komorowa, brasławski, winicki starosta, ręką swą własną и подѣпис рѣки писара кгородскоꝝ(о) тѣми словы: Грегорєи Баибѣза, писар.

А по вычитаню тоꝝ(о) випису пан Михаило Красносельский поведиль, ижъ што, деи, тоє право, ѿт п̄нєє Красноселское малжонѣку єє даное, тутъ до // книгъ земѣских браславѣских перенєстѣ ѿмешкало, тєды, деи, с певных причинъ, же ꝝ(о), небожчика, брата моего, в томъ же року на смєртъ забито и замордовано, а мы, повинные ꝝ(о), ѿ томъ праве не ведали, а тепєр, маючи ꝝ(о) в рѣках своих, ꝝ(о) передъ вашєю милостю судом ѿказати есмо не занєхали.

А такъ мы, судъ, тоє ѿповєданє п̄на Красноселскоꝝ(о) и тот выпис кгородский ѿчевистоꝝ(о) сознѧнѧ п̄нєє Стефановое Красноселское до ведомости своеє вриадовое приѧвѣши, слово ѿт слова до книг справъ судовых земѣских браславѣских за прозбою п̄на Красноселскоꝝ(о) приѧнѧти и записати велили. С которых и тотъ выпис подѣ печатью земѣскою воеводѣства Браславѣскоꝝ(о) року тепєрєшнєго тисеча шєстсот чотирдєсѧт чєтвєртоꝝ(о) под

час суженя роковъ святотроецьких ест выдан. Писан во дворе судовомъ земьскомъ виницкомъ.

Черленковскии Силвестер,
воеводства Браславского
земскии писар, тпр

Печатка Корицковаль
Кгродецкии, тпр.

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2680, с. 42–47.
Засвідчена копія, зроблена під час святотроїцької сесії Вінницького земського суду 1644 р.

¹ подьсудькомъ ² лежачом ³ называеом ⁴ и зайве ⁵ Далі має бути пожитку. ⁶ господарског(о) ⁷ Далі має бути рачили.

№ 13

1592 р., грудня 13. Брацлав

Напоминальний лист Брацлавського земського суду брацлавському гродському судді Григорієві, званому Жданом, і Семенові Богдановичу Слупицям з вимогою повернути підляшському воеводі князю Янушові Жаславському успадковані останнім від своїх діда князя Кузьми Івановича Жаславського і батька князя Януша Кузьминича Жаславського маетки Куну, В'ясловичі, Карпів, Калетин, Деренківці, Лоринці, Носівці, Гусаківці, які Слупиці безпідставно привласнили ще тоді, коли він з молодшим, уже покійним, братом Михайлом до повноліття перебували в опіці, і відшкодувати цьому воеводі зазнані ним втрати від неволодіння даними маетками у розмірі 6 200 кіп литовських грошів.

Запис возного енерала Київського, Волинського і Брацлавського воеводств Яцка Шикуловського про те, що 15 грудня 1592 р. він вручив по копії цього листа Григорієві і Семенові Слупицям

Семень Ободенскии, сдъя, а Михаило Ласько, подсддокъ, вриадники сддовые земские поветѣ Браславского

Сдди кгродскомѣ браславскому Григорию, прозываеомому Жданѣ, Слѣпицы а Семену Богдановичѣ Слѣпицы, державцам неправным, але квалтовным, добръ, в земли Браславскои лежачих, то естъ Кѣны, Васлович, Карпова, Калетина, Деренковец, Лоринец, Носовец, Гѣсаковец зъ их приналежностями.

Оповедал и жаловал перед врадом сддовым земским браславским его млсть велможныи пань Юнѣшъ кнѣжа Жаславскии, воевода

подласкии, на вас ѡ том, што ж, деи, преречоныи¹ добра, в земли Браславскои лежачие, на има Куна, Васловичи, Карповъ, Калетин, Деренковцы, Лоринцы, Носовцы, Гвсаковци по зрадци Речи Посполитои Богдану Слѣпици, *штцѣ* твоєм, Семень Слѣпица, которому, деи, замок Браславскии ѡ руки неприятельские был выдан, до столѣ королевского припали и *шт* славное памяти корола его млсти Жикгимонта Августа зошлomu кнзю Квзде Ивановичу Жаславскому, деѣд нинешнего пна воеводы подлаского, дарованы *сут*, которых, деи, добръ зошлыи княз Квзма Жаславскии и по нем сын его князь Янушь Жаславскии, *штецъ* его млсти кнжати воеводы подлаского, до зештья своего з сего света в спокойном держаню и дживаню были. А кгда нинешнии его мл. кнжа воевода подласкии з братом своим рононым молодшим княжатеи Михаилом Жаславским, недавно зошлым в молодости лет, по *штцѣ* своем кнзю Яндшѣ Кузминичу Жаславским в розных рѣках в опеце были, ты, деи, Григореи, прозываемыи Ждане, Слѣпица, первеи самъ ѡдин во вси тые помененыи добра неправне, але ктвалтовне, встѣповалсе и пожитки всякие до року семдесат пatego на себе брал еси. А потом, деи, ты, Семене Слѣпице, *шт* року прошлого по нароженю Исус Хрста, Сына Божего, тисеча патсотъ семдесат пatego веспол с тобою преречоным стрьем Григоремъ, прозываемым Жданом Слѣпицею, *шбадва* сполне и нерозумне во вси преречоныи добра моцю и гвалтом *встепѣтесе* и пожитки его млсти кнжата воеводы подлаского, с того дедицтва на его млсти приходячие за кѣници *шт* пасекъ, за ловы зверинные, за гоны бобровые и за вси пожитки дорочные, которые продком его млсти на рокъ чинивали по двесте копъ гршеи литовских, тые на себе берете и кѣ пожитки своему *шборочаете*, за што его *млст* панъ воевода подласкии *шацуѣт* на вас *шт* зештья *штца* своего кнза Януша Кузминича Жаславского *шест* тисечеи и двесте копъ гршеи литовских. И вжо, деи, што вас его млсть пан воевода подласкии с помененым зошлым братом своим кнжатеи Михаилом Жаславским неподѡднокрот листы *шт* сѣдѣ земского Браславского напоминали и правом чинити готовы были. Нижли за многокrotnым несѣженемъ роков земских браславских и за иншими причинами правными, в Речи Посполитои короннои припалыми, справедливости доити не могли, а вы, деи, за напомианем его млсти врадovým пожитков вышеш помененыи, через вас браных, *вернути* и тых добръ его млсти дедизных дживати перестати и в держаню его млсти пустити и поступити не хотите и

тым се голосите, жебы тые имена помененые вам ниаким дедицством належат мели, чога вам его млсть пан воевода подласкии не признавает, а маючи в том себе *шт* вас яко держачих добра его млсти жаль, кривду и шкодѣ немалѣю, просил нас, сѣдеи земских браславских, абыхмо в том васъ листом нѣшим сѣдеиским водлѣгъ статуту права посполитого навпоменули. И не бѣдет ли такъ, яко нам его млсти панъ воевода подласкии справу тѣю дал, тогды мы, суд, з належности врадѣ нѣшого земского браславского вас сим листом нѣшим подлуг статутѣ права посполитого навпоминаем, абы есте тьи добра, // звыш помененые, его млсти пѣну воеводе подласкому яко власную дедизнѣ и *шт*чизнѣ его млсти пѣстили, поступили и пожитки, которые есте на себе с тых добръ брали, вернѣли, нагородили и во всем са его млсти *дсправедливили*, жебы его млсть *ш* то на вас не жаловал. Писанъ ѣ Браславли року *шт* нарожена Исус Христа, Сына Божего, тисеча пѣтсот девѣтдесѣт второго мѣца декабра третегонадцѣть, пр.

Дві печатки

Иван Микѣлинскии, писар, пр.

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XIX, c. 313–314. Оригінал.

Року тисеча пѣтсот девѣтдесѣт втором мѣца декабра пѣтог(о) надцѣт дѣна я, Яцко Шиколовскии, возныи енерал воеводства Киевског(о), Волинског(о) и Браславского, маючи я при собе шлахту сторону людеи добрых пѣна Валентог(о) Вербског(о) а пѣна Воитеха Бенашовског(о), *шт*дал есми лист ѣпоминальныи и при нем копею слово до слова списавъши и с печатю и с подписом руки власное пѣну Григорю а пѣну Семенѣ Слупицам *шт* судѣ земского Браславского в жалобе велможного пѣна его млсти князя Януша Жеславског(о), воеводы подласког(о), *ш* Кунѣ, Васловичи, Калетин, Деренковцы, Лоринцы, Носовцы, Гусаковцы, меновите в тои копии *ш*писаные.

Там само, с. 314. Оригінал.

¹ преречоныи

№ 14

1592 р., грудня 16. Брацлав

Зізнання возного енерала Київського, Волинського і Брацлавського воеводств Яцка Шикуловського перед Брацлавським гродським урядом про те, що він 15 грудня 1592 р. в домі Григорія, званого Жданом, Слупиці у місті Брацлаві вручив йому та Семенові Богдановичу Слупиці по копії напомиального листа Брацлавського земського суду з вимогою, щоб вони повернули підляшському воеводі князю Янушові Жаславському його дідичні маетки Куну, В'ясловичі, Карпів, Калетин, Деренківці, Лоринці, Носівці і Гусакивці

Выпис с книгъ кгородских замкѣ гсдрског(о) brasлавских

Лѣта по нароженю Исѣс Хрста, Сына Божего, АФ деватдесат второго мсца декабра шостогонадцат дна

Передо мною, Григорѣм Чечелем, подстаростим brasлавским, ѡт его млсти пана Юра Стрѣса с Коморова, старосты brasлавского и виницкого, на местѣ его млсти бѣдѣчимъ, ставши ѡбличне, возныи енерал воеводства Киевского, Волинского и Brasлавьского Яцко Шиколовьский кѣ записованю до книгъ сознал тыми словы, иж в справе его млсти велможного пна Янѣша княжата Жаславского, воеводы подлаского, року тепер идѣчого тисеча платсот деватдесат второго мсца декабра шостогонадцатого дна, маючи есми при собе двох шлахтичѡв пна Валентого Верѣбского а пана Воитеха Бенашовьского положили лист ѡпоминальныи и при нем копею слова ѡт слова списавши ѡт сѣдеи земских brasлавьских пна Семена Ѡбодѣнского, сѣди, а пна Михаила Ласка, подсѣдка, под печатми их млсти власными и с подписом рѣки пна Ивана Микулинского, писара земского brasлавского, в жалобе его млсти пана воеводы подлаского, то ест пнѣ Григорю, прозываемѡмѣ Жданѣ, Слѣпици, сѣди кгородскому brasлавскому, в дому его власном в месте Brasлавли положил на столе при листѣ копею ѡдну, а пнѣ Семенѣ Богдановичу Слѣпици при листѣ ѡпоминальном копею другую ѡчевисте емѣ в рѣки ѡтдал ѡ безправное и свовольное забране добрѣ его млсти пна воеводы подлаского дедизных и ѡтчизных, ѣ воеводстве Brasлавском лежачих, на има селища Куны, Васловец, Карпова, Калетина, Деренковецѣ, Лоринцеи, Носаковецѣ и Гѣсаковецѣ в молодости лет княжата его млсти пна воеводы подлаского, с которого листу копею слово в слово списавши, под печат-

тѹ и с подписомъ власное руки моеѹ и з написом моим возновским помененым̄ п̄ном̄ Слупицам̄ ѡтдалъ, а стороне поводовою княжати его млсти п̄нд̄ воеводе подласкомѣ таковыи же лист ѡпоминальныи слово в слово написаныи под печатми судеискими и с подписом руки писарское и з написом моим возновским оставилем. Которое сознание возного врад кгородскии браславскии выслушавши, до книг кгородских браславских принал и записати дал. Што ест записано и выпис с книг княжати его млсти п̄нд̄ воеводе подласкомѣ под печатью мене, Григора Чечела, подстаростего браславского, ест выдан. Писан ѡ Браславли даты вышеи писанои.

Печатка

Грегореи Баибуза, писар
Корыкговаль с книгами
Алексанѣдръ, тпр.

APK, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XIX, № 60, s. 311. Засвідчена копія.

№ 15

1597 р., червня 15. Брацлав

Лист брацлавського земського писара Івана Микулинського до гетьмана великого коронного і канцлера Яна Замойського з інформацією про стан документації в брацлавській земській канцелярії стосовно маєтків останнього, розташованих у Брацлавському воєводстві, і з проханням заступитися перед королем за його, І. Микулинського, племінника, несправедливо звинуваченого у недозволенних зв'язках з козаками

Jasnie wielmozny mcziwy Panie Hethmanie, Panie a Panie mie m̄czywy

W̄m̄cwią laskę w̄m̄, me° mcziwе° Pana, służby moie nanizsze pilnie a pokornie zalecam etc. etc.

Jakos w̄m̄, moy m̄czywy pan, do mnie, sługi swego, pisac, rozkazac raczył o tych sprawach swech, ktore tu, w̄m̄, moi mcziwy pan, w urzędziech tutecznych miec raczysz, abym tego doirzał, yzby sie rządznie odprawowali. Tedy ia za roskazaniem w̄m̄, mego mcziwе° Pana, z pilnością sie o tho starał, iakoby sie roskazaniu y potrzebam w̄m̄, Pana moiego, dosyc stało, y tho, co sie sprawiło, w̄m̄czi, swemu m̄czywemu panu, do wiadomosci donoszę. Naprzod, yz tych wszystkich quitorow, czo w̄m̄

maiętnosci thu swoje przedali, zwiodszy, przywiodłem ych na to, ze tę listy swoje zeznali do ziemstwa thutecznego y pozwolili the°, ze się zapisało do xiąg sądow thych, ktore potem piersze byli sądzone, iako w̄m, memu m̄cziwemu Panu, tha maiętnosc iesth przedana, bo sie było omieszkało s temi zapisami y nigdzie ych, widzę, nie przenoszywano az y do thych czasow, com rozumiał bardzo bycz szkodliwą rzecz themu prawu. W̄m, pana swego, y minuty thych wszytkich do w̄m, swego m̄cziwego pana, posyłam, ktorych ieszczem nie kazał wpisowac do xiąg, do nauki y roskazania w̄mszci, swego m̄cziwego pana, y tho wszytko iesth przy xięgach ieszcze w protokullie, co iesliby sie w̄m, panu moiemu, zdało bycz tak za rzecz słuszną y potrzebną, ia w tym gotowem w̄m, swemu m̄cziwemu panu, słuzyc, iako mi, w̄m, słudze swemu, roskazac będziesz raczył. Widziałem tez thu v pana Chmielowskie° przywileiow kilka potrzebnych na tę maiętnosci w̄m, mego m̄cziwego pana, y thych dostawszy, posłałem ych ku w̄m, panu memu, ktorych s taką wielką trudnością dostalismy y ich v niego z je° m̄szią panem Chrzastowskim. Y azem się mu zapisał pod pułtrzczią tysięcy złotych, ze mu od w̄m wroczone albo zapłacone będą a ynaczy y ani nam ych y w ręcę dacz nie chciał. Skrutinium thez sie w sprawie iego m̄czci pana Hrzastowskiego przeciwko iego m̄czci panu Jazłowieckiemu wywiodłem, w czym służyłem mu tilie, ylem przemoc mógł, o ktorych sprawach szyrzey je° m̄cz pan Chrzastowski w̄m, memu m̄cziwemu, panu da dostateczną sprawą. Przy tem tez, moi m̄czivy Panie, acz zawstydzisz sie wprawdzie te°, ze nie będąc najmniey zasłużonym nigdy sługą, w̄m swemu m̄cziwemu panu, thak bezpiecznie vciekam sie do m̄czivey łaski w̄m, Pana moiiego, a tho w tem, yz synowca mego oyczynę, iako mam wiadomosc, Pan Wybranowski v je° krolewskiej m̄czci vprosił, dawszy tę sprawę krolowi je° m̄czci, iakoby synowiec moi miedzy kozakami bycz y z onemi przestawac miał, czego nie tylko thuteczni obywatele, ale naweth y samemu je° m̄czci panu Hetmanowi Polnemu wiadomo iesth, ze gdy iego m̄szc Pan Hetman woinę przeciwko Kozakom odprawowacz raczył, ze vstawicznie przy iego m̄czci Panu Hetmanu then synowiec moi po te wszithkie czasy był, służąc je° m̄szci, co się tho przed w̄mszią, Panem moim, zawsze // iawnie pokaze. Pokornie a vnizenie w̄m, pana swego m̄cziwego, proszę, racz sie w̄m z m̄czivey łaski swey w tho uccziwie włożycz, zebysmy z ubogim gniazdem swem zatem do vpadku nie przysli y ten synowiec moi niewinnie w niełasce jego Krolewskiej m̄szci, pana naszego, nie był y oyczyny swey nie postradał, za co ia z onym pospołu za szczęśliwe zdrowie w̄m, pana mego, Boga wiecznie prosic y do smierci służyc będziem powinni.

Zatem moie vnizonę służby pokornie y powtore zalecam do łaski w̄m, pana mego m̄cziwego. Dan z Braclawia dnia 15 junij a° 1597.

Печатка W̄m, Pana me° mczive°, powolny y nanizszy słuzebnik Jwan Mikulinski, pisarz ziemski brasclawski, mp.

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 279, c. 152–153. Автограф.

Jasnie wielmożnemu Panu Panu Janowi Zamoiskiemu z Zamoscia, canclerzowi y hetmanowi naiwyszemu coronnemu, belskiemu, malborskiemu, derbskiemu etc. etc. starosczie, Panu memu mcziwemu.

Там само, с. 154. Автограф.

№ 16

1600 р., червня 27. Люблін

Впис у люблінську книгу Коронного трибуналу продажного листа житомирського підстарости Павла Плоського і його дружини Олександри Янчинської волинському воєводичові князю Йоахимові Корецькому і його дружині Анні Ходкевичівні на частину селищ Кальника, Цибулева, Пораївців і Скоморошківців за 6 000 кіп литовських грошів (*1600 р., червня 25. Люблін*)

Wypis z xiąg głównych trybunalskich spraw
województwa Kijowskiego

Roku tysięcznego sześćsetnego miesiąca junij dwudziestego siódmego dnia

Przed nami, deputatami sądu głównego trybunalskiego lubel(skiego), na rok terażnieyszy tysięczny sześćsetny ze wszystkich województw Korony Polskiej obranemi y wysadzonemi, postanowiwszy się oczewisto, urodzony pan Paweł Płoski ustnie y dobrowolnie ku zapisaniu do xiąg spraw głównych trybunalskich zeznał według listu dobrowolnego y wieczystego zapisu swojego, który od siebie pod pieczęcią y z podpisem ręki swojej y też pod pieczęćmi y podpisami ręki ludzi zacnych wiel(możnemu) xiążęciu Joachimowi Koreckiemu y małżonce Jmści pani Annie Chodkiewiczównie dał na wieczystą sprzedaż części imienia swojego w sieliszczu Kalniku, Cybulowie, Porajowcach y w Skomorowcach¹ za pewną summę pieniędzy, za sześć tysięcy kop groszy litewskich, jako

szerzey na tym liście jest opisano, y prosił, aby ten list do xiąg głównych trybunalskich był wpisano. Którego listu my ogłądawszy y onego ku zapisaniu do xiąg przyimuiąc, przed sobą czytać kazali y tak się w sobie ma:

Ja, Paweł Płoski, // podstarości żytomirski, zeznamam y iawno czynię tym moim dobrowolnym listem zapisem wszem wobec, iż jakom był uczynił targ y postanowienie pewne y wspólne z małżonką swoją Alexandrą Janczynską z wiel(możnym) xiążęciem Joachimom Koreckim, wojewodiczem wołyńskim, y z jey m̄ścią xiężną Joachimą Korecką panią Anną Chodkiewiczówną, małżonką T̄mści, części dóbr małżonki mojej, jej prawem kupnym dostałe, to jest mianowicie o części dóbr w sieliszczu Kalniku, Cybulowie, Porajowcach, w Skomorowcach¹, które części tych majątności małżonka moia od pana Jarosza y pana Andrzeja Janczynskich, braci swoich, prawem kupnym nabyła, któreto części dóbr rzeczonych według kontraktu naszego, z Ich mościami uczynionego, miałem y małżonka moia miała na wieczność Jch mościom sprzedać y postąpić, jakoż, dosyć czyniąc temu postanowieniu y dekretowi trybunalskiemu lubelskiemu, sam wyznawam y iawno czynię, że części swoiey, ile na mnie należy z tych dóbr części przereczoney, sprzedałem y przedałem za pewną summę pieniędzy za sześć tysięcy kop groszy litewskich monety Wielkiego Xięstwa Litewskiego na wieczne y potomne czasy, nikomu naprzód tego żadnym y ni jakim prawem od nas niepienne y niezawiedzione, T̄mści xiążęciu Koreckiemu y małżonce T̄mści, z których się iuż zarazem ja sam z potomkami swoimi zrzekam wiecznymi czasy i małżonka moja pomienionego podług dekretu trybunalskiego // wyrzec się będzie powinna w zamku J°KMi grodzkim winnickim, już od tego czasu żadnego prawa, mocy y władzy w przereczonych majątnościach dóbr mianowanych sobie y potomkom swoim nie zostawuję i owszem T̄mści xiążęciu Koreckiemu y T̄mści kniehyńi Koreckiey y potomkom Jch M̄cw w moc, dzierżanie y w spokoynie ich trzymanie ze wszystkim na wszystko tak, jako się same w sobie tych dóbr części zdawna w sobie mają y jako ja sam z małżonką moją za prawem sobie nabytym kupnym aż do tego czasu trzymali y spokoynie używali, na wieczne y potomne czasy podaię y postępuię y przez woźnego urzędownie, którego sobie na to sposobią, według dekretu trybunalskiego podać, postąpić mam y powinien będę wspólnie z małżonką swoją pod zakładem takoweyże summy pieniędzy wymianowanej. Któreto dóbra, ode mnie y małżonki moiey na wieczność Jch Mościom sprzedane, maie Jch Mość dzierżec y onych ze wszystkimi y wszelakimi pożytkami małemi y wielkimi, mianowanemi y niemianowanemi, tak z temi, które teraz są, jako y za czasem będącemi, używać, mający wol-

ność Jch $\overline{M\bar{C}}$ komu chcieć na wieczność dać y sprzedać y onemi według woli swoiey szafować. Jakoż już też wprzód tego prawo nasze kupne, nam na tę majątność służące, to iest listy, zapisy kupne y sprzedażne, do rąk Jch $\overline{M\bar{C}w}$ oddali y ieszcze jeśliby co u nas bylo jakiego prawa, tedy mam Jch Mościom oddać spólnie z małżonką swoją tak, iżby Jch mość za tym prawem naszym przerzeczoney części dóbr wiecznie trzymali y używali. Y obliguję się też y zapisuję Jch Mościom tym moim listem, iż ja sam, małżonka moja y potomki nasze nie mamy y nie mają żadney // krzywdy, szkody y przekazy w przerzeczonych dobrach y w pożytkach ich czynić y owszem gdzieby się jakie impedimenta, krzywdy y przekazy tak prawne, jako y nieprawne z przyczyn y z prawa od nas samych okazali, tedy względem tego od takowych impedymentów ja sam, małżonka moja y potomki nasze mamy y powinni będziemy Jch Mościów u każdego prawa y sądu bronić, oczyszczać y zastępować, tak, jakoby się spokojnie Jch Mość tych dóbr pomienionych części za tym prawem, od nas Jch Mościom uczynionym, trzymali y używali y onemi iako własnością swoją wiecznymi czasy według naylepszego upodobania swego szafowali y rozszerzali. A jeślibym ja sam, małżonka y potomki nasze w tych pomienionych dobrach, na wieczność Jch Mościom przedanych, jakie krzywdy, szkody y przekazy tak prawne, jako y nieprawne czynili, także jeślibyśmy też od impedymentów y przekazów prawnych względem od nas samych y potomków naszych w tych dobrach dziejących się zastępować y bronić nie chcieli y tym kondycjom wyżpomienionym dosyć nie uczynili, tedy mam wspólnie z małżonką swoją Jch Mościom samym y potomkom Jch Mościów zarękę wyż opisaną zapłacić. O co wszystko, tak o zarękę, jako też y o niewypełnienie kondycyi, wyżej opisanych, daię moc y pozwalam wspólnie z małżonką swoją tym zapisem moim pozwać siebie rokiem zawitym do prawa // y sądu, bądź grodzkiego albo też ziemskiego winnickiego, na którym roku jako na zawitym, niewymawiając się ani też zakładając niia-kiemi obronami prawnymi y nieprawnymi, w prawie opisanemi, mam i powinien będę wspólnie z małżonką swoją stanąć a stanowszy onego roku jako zawitego niczym y niaakimi obronami, z dowścipu ladaikiego wynaydzionemi, tak prawnymi, jako y nieprawnymi, nie burząc, tak też y pozwu niezbiiając, temu wszystkiemu, o co pozwani będziemy, według zapisu naszego bez wszelkich zwłok dosyć czynić y skutecznie się usprawiedliwić mamy y powinni będziemy z połomkami naszymi. A sąd on, przed któryby Jmśc xiążę Korecki y Jey $\overline{M\bar{S}\bar{C}}$ xiężna Korecka z potomkami swoiemi mnie samego, małżonkę moję z potomkami naszymi pozwać raczyli, za niedosyćuczynieniem w czymkolwiekby y w naymniejszym

punkcie, artykuły y kondycyi, jako się wyżej w zapisie pomieniło, tak o naruszenie tego zapisu mają y moc mieć będą, zarazem tamże zarękę sześciu tysięcy kop groszy litewskich na nas samych y na dobrach naszych wskazać y przysądzić, za którym y odprawa skuteczna nie według roków statutowych, także na dobrach naszych uczyniona bez wszelakiego przedłużania bydź ma. Pod któryto obliг добровольny zapis swój ja sam, małżonka moja podlegamy y potomki nasze we wszystkim podlegać // powinni będą. Na tom dał ten mój list wiel(możnemu) xiążęciu Joachimowi Koreckiemu y wiel(możney) Jey M̄ci xiężnie Joachimowej Koreckiey pani Annie Chodkiewiczownie pod pieczęcią moią y z podpisem ręki własney. Za oczewistą y ustną prozbą moią do tego zapisu moiego Jch M̄c panowie przyiaciele moi pieczęci xwoie przyłożyli y ręki własne podpisać raczyli Jm̄c xiążę Roman Rużynski, Jm̄c Pan Zacharyasz Jełowicki, sekretarz JKMci, y Jm̄c pan Jan Szostowicki. Pisan w Lublinie roku tyśiąć sześćsetnego miesiąca juniy dwudziestego piątego dnia.

U tego listu pieczęci przyciśnionych cztery a podpis rąk temi słowy: Paweł Płoski, podstarości żytomirski, ręką swą. Roman Rużynski. Zacharyasz Jełowicki, sekretarz y pisarz króla Jmci, ręką własną. Jan Szostowicki, własną ręką.

Któryto list wieczysty przedaży pana Pawła Płoskiego do xiąg głównych trybunalskich wojwództwa kijowskiego iest zapisan. Z których y ten wypis pod pieczęcią ziemską generała województwa kijowskiego iest wydany. Pisan w Lublinie.

Печатка

Correxі Bobrowski, mp.

Legi cum actis p. Jackowski

APK, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XXIV, № 10, с. 97–102. Засвідчена копія з XVIII ст. Переклад з руської мови?

¹ Skomoroszkowcach

№ 17

1600 р., липня 21. Вінниця

Оповідання Мартина Лопушинського перед Вінницьким гродським судом про захоплення 20 травня 1600 р. загоном київського воєводи князя Костянтина Острозького поселення з замком, заснованого за дорученням короля того ж року при впадінні річки Рашкови в Дністер Анджеєм Хшонстовським і при діяльній участі самого оповідача

Wypis z xiąg grodzkich
województwa Bracławskiego winniczkych
Roku Panskiego narodzenia 1600 miesiącza julii 21 dnia

Na roczkach grodzkich woiewodstwa Brasławskiego winniczkich, ktore sie odprawowali y sądzone były roku teraznieyego 1600 miesiącza julii 18 dnia, przede mną, Gerzym Struszem s Komorowa, castelianem halyczkim, winniczkim y zwinogrodczkim starostą, stanąwszy oczewiscie pan Marczin Łopuszynskÿ sam od siebie y od pana Jendrzejia Chrząstowskiego opowiadał y obciążliwie załował w te słowa, iz będącz zesłany pan Chrząstowskÿ od urzędnikow coronnych, aby na Ukrainie mieyscze gdzie sposobne na założenie zamku od JE° Krol. M̄sci według pact, ktore Krol JE° m̄sc s Koroną Polską ma, vpatrzył, thedy czyniącz pan Jendrzej Chrząstowski doszyc temu rozkazaniu y vpatrzywszy mieyscze naisposobnieysze do budowania zamku vkrainnego, nie bacząc sposobnieyszego nad to, ktore iest przy vszcziu rzeczki Raskowy w Dniestr poniedaleko rzeki Kamienicze, tam upatrując tho miescze, zastał ludzi niemało tak tu z włosci coronnych, iako y z włosci wołoskiej na tem miesczu przy rzece Raskowie, ktorzy słyszcz o tem, yz na Vkrainie od JE° Krol. m̄sci zamek miał bydz budowany, na to tak czekali, zeby tam im słobodę podniesiono. Obacziwszy pan Chrząstowski mieyscze sposobne do obrony, za prozbą tez onych ludzi, bacząc tho i szam, ze snadnieyszy zamek vkrainny przy osadzie wielu ludzi zbudowan bydz moze, słobodę onym podniuszł y przy nich sługi swe na prozbę y żądanie ich zostawił y starszego przerzeczonego pana Marcina Łopuszynskiego, thowarzysza swego, dla porządku naznaczył. A gdy iuz tam przez trzy niedziele tento przerzczony Marcin Łopuszynski po odiechaniu pana Chrząstowskiego stąd w inszych pilnych sprawach JE° Krol. M. y Rzeczpospolitey więczy osady, nizli do szesciset człowieka ludzi spokojnych osadził, tedy roku teraznieyszego 1600 miesiącza maia 20 dnia Wielmożny JE° m̄sc xiąze Konstanty Ostrogskie, woiewoda kÿwowskÿ, sług swych mocno gwałtem, a mianowicze pana Jaczka Maczewicza, szlachczicza woiewodstwa Brasławskiego, y Vincentego Łabenkę y inszych pomocznikow z nimi roznych osob, ktorych beło do dvochszet człowieka, ktorych oni znaią, imiona ich wiedzą, mocno gwałtem z armatą, woinie należącą, tam na tę słobodę nasłał y potem tego dnia s czwartku na piątek na tegoto starego przerzeczonego pana Marcina Łopuszynskiego i incze sługi pana Chrząstowskiego, ktore on tam zostawił, tho iest Mikolaia y Stanisława Łopuszynskich, Iwana Siemiginowskiego, Kuryła Podlesieckiego, Iwanaska, Jendrzejia, Piotra, Stanisława, Mikite, Ywana,

Piotra, Michayła, Danka, Jurka, gwałtownie niewiadomie nasławszy, poranili y rzeczy ich własne pobrali y połupili y tem kształtem s possessy y z dzierzenia spokoynego na JE° Krol. M̄scz y Rzeczpospolitą osady przerzeczony JE° M̄scz pan woiewoda k̄yowsk̄y wybił y onę odiął, poczyniwczy skody y krzywdy niemałe. W czym maiącz zal y krzywdę od JE° m̄szi pana woiewody, prosił pan Marcin Łopuszynsk̄y sam od siebie y od pana Chrz̄astowskiego, aby tho opowiedanie do wiadomosci swey przyąwszy, do xiąg wrzędowych zapisac roskazał. Ktore opowiedanie przed szobą słysząc, do xiąg grodzkich woiewodstwa Brasławskiego winniczkich zapisac roskazał, czo iest zapisano. Z ktorych y ten wypisz s xiąg pod moią pieczęcią iest wydan. Pisan w Winnicy.

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2876, c. 43–44. Незасвідчена копія. Переклад з руськомовної засвідченої копії. Рєкста: Copia protestatıey strony Raskowa.

№ 18

1602 р., січня 12. Вінниця

Декрет Вінницького земського суду в справі за скаргою брацлавського воєводи і кременецького старости князя Януша Збаразького про захоплення приналежної йому половини Губинського маєтку Волинським воєводичем Яхимом Корецьким та його дружиною Анною Ходкевичівною

Выпис с книг земских вѣнничихъ

Лѣт. Божого нароженія тисеча шестсот второго мѣца генвара второгонадцать днѣя

На рокох сѣдových земских вѣнничих, которые в рокѣ теперешнем на ден Трех Кролеи свята рымского припали и судовне штправованы были, перед нами, Семеном Ободенским, судею, а Михаилом Ласком, подсудком, вриадниками сѣдовыми земскими вѣнничими, кгда се приточила справа межѣ велможными княжатем Янушем Збаразским, воєводою брацлавским, старостою кременецким, поводом, з одное, а княжатем Яхимом Корецким и малжонкою его млсти княжною Анною Ходкевичовною Корецкою, позваною¹, з дрѣгое стороны, в которои справе ѓмоцованые стороны поводовое пан Иван Слезка а пан Ероним Кучевский, давши сторону позвандю до права через возного приволатъ, по ко-

тогого приволанку поднесли позовъ, на позваных выданыи, тыми словы:

Жикгимонт Третии, Божю милостю корол полскии, великии княз литовскии, рѣскии, прускии, жомоитскии, мазовецкии, ифлантскии, кготскии, ванѣдалскии, швецкии дедичныи корол

Велможному княжати Юхиму Корецкому, воеводичѣ волынскомѣ, яко шпекѣнови малжонки, верности твое², и велможной п̄неи Ганне Ходкевичовне княжне Корецкой, малжонце помененого княжати Юхима Корецкого, яко дедичце имениа Гѣбина.

Приказѣм, абы есте перед сѣдом нашим земским вѣницким на роках, которые припасти и надыити мают ѡ Трех Кролеи, святе рымском, в року припадѣчом тисеча шестсотном втором и на завтреѣ того свята сѣдовѣне ѡтправованы будут, ѡбличне и завите стали, на жолобѣ велможного княжати Юандша Збаразского, воеводы браславского, старосты кременецкого, ѡсправедливили³, на верност вѣшѣ жалует ѡ том, иж верность ваша, набывши якогос права ѡт ниякогос Ивана Тѣлупа, которыи прозывается быти Гѣбинским, // и за шным правом ѡсенули⁴ есте и держите половицѣ всеѣ маетности имениа Гѣбина, то ест кгрунтов, ставов, млынов и всих приналежностейи, што в границах и ѡбыходех своих таа преречонаа маетност гѣбинскаяа мает, где теж велможному княжати Юанушу Збаразскомѣ, воеводе браславскому, ведле права яко дедичѣ ѡднакаа во всем равнаа част належит, то пак верност вѣша над то, што бы вамѣ належало, кѣ немалои кривде и шкоде его кгрунтов, пол шрѣмыхъ, дѣбров, ставов забрали и ѡсегнули, ѡсады людми на том зѣместном кгрунте гѣбинском повсажовали, а меновите на селе Гѣбине, где подданыѣ здиавна⁵ седѣли, мѣсто з оными ж подданыими ѡсадили есте и назвали есте Ѡлшаницею, на том же кгрунте гѣбинском село Прушинци, на рѣде Соколеи село Журбинци, верхъ Раставици ѡсада Спишва, ѡсада Ивана Гирки Покотиловька, Пироговка, Федор Бирожковци ѡсажают, Иванко Попович там же садит, мистечко новоѡсажоное над речкою Раставицею на том же кгрунте гѣбинском ѡсадили есте и назвали есте Раставицею, село Ивана Тѣлупа, которыи се Гѣбинским прозывает, верхъ Десници, верхъ Медници Глебка Кѣлан и Юцко Браиловскии, люди булаевскиѣ, Белецкии, Адам Богѣфал там же на Медници став засыпаль и млынъ поставил и слободѣ садить, Чечел Ребѣевскии садит [...]шнкъ, Ребиевскии там же ѡсажают ѣ волеи[...]сных (!) лесков, где Марка Гѣбинского пасека была, [...] Тиксии село на воле

садит, верхъ Гопчици Грицко Немира козакъ, нижеи Гопчицею Махаринскийи ѡсаживает, Закревскийи садит, Иван Жеребило и брат его дрѣгое там же ѡсажает, татарове, не вѣдати, якие назвиска мають, теж ѡсаживають, ѡ чем на Гопъчици Грицко на Гнилои Олшаници // садит. А то, деи, все на кгрунте гѣбинском верност вша ѡсажаете и собе привлащаете, не хотячи пну воеводе половици его поступити, кѣ немалои кривде и шкоде его, которых шкод пан воевода браславскийи в неѣживаню ѡного имени и кгрунтов, ставов, млыновъ, пасекъ, пол, сеножатеи и инших пожитковъ на десет тисечии копъ грошеи литовских верности собе быти менил. Прото пан воевода браславскийи хочет з вами, яко на сес час держачими маетности того имени Гѣбина, во всем на все розделокъ мити, теды верност вшу кѣ наказаню розделкѣ и звиклого в том поступку на роки вышъ помененые позывает. Прото абысте верност вша яко на року на завитом сами стали и в том ся емѣ наконец ѡсправделивили. Писан ѣ Вѣници року тисеча шестсотного первого мсца ноябра первого дня. Иван Микѣлинскийи, писар.

А по вычитаню позву сторона поводована, доведши слушъне положеня позву и року, в нем написаного, просил повод, абы позвана⁶ далеи постѣповала на позев, на пропозыцию стороны поводовое. Ѣмоцованыи княжати его мл. пан Политан Чеконскийи яко позваныи, не вдаваючися в жадные контроверсие⁷ стороною позваню⁸, не признаючи форуму и належъности поводства его мл. пну воеводе яко скаржучему и иншеи ѡбороны правне вцале собе заховавши, напрод декларовал пропозыцию позву его милости пна воеводиного, поведаючи то, же его мл. пан воевода не вем, яким правом, взявши кгрунт мало не двес гѣбинскийи, которое половици княжна еѣ млост правом набытым ѡт дедича гѣбинского панею и дедичкою тепер в державе, вдираетсе в кгрунтъ, дедичство княжны еи млсти, и кладе в позов свои села, належачие до места Белиловки, котораа маетност лежит въ воеводстве Киевским, якобы до державы кгрунтѣ гѣбинского належат мели, хотечи такъ бити⁹ того, абы се зостал во всем томъ кгрунте, которыи княжны еи милости засажанемъ ѡдыимѣет. Такъ // теды, стоячи при декларации¹⁰ свои¹¹, ѣмоцованыи княжны еи мл. поведил, же тот форум княжна еи мл. ни мает зе двох причин, една, же позыва¹² ѡ села, которые в ыншим воеводстве, бо ач бы ся то признало, же маетность губинскаа в том воеводстве лежит, которю пан воевода ѡсе и держит, и на нии, яко се то ѡкаже с позву княжны еи

мл., где она сама ест поводом, также ѡ розделокъ сел килканадцат посадил, а княжна ея мл. ѡдно толко местечко досыт стисненое в кгрунте на тым кгрунте засадила, вшакже иншии кгрунтъ затега-ет, которыми вже не подлугаетъ под розсудокъ вѣм., другаа рация, же его мл. пан воевода, жадного права ани титѣлѣ до Белиловки не маючи,¹³ вонтпливост кгрунт тот там приводит, хотячи тым позвом княжнѣ вѣ милост з кгрунтѣ раставицкого вытиснути, а тым болше, Гѣбин албо рачии кгрунтъ его ѡвес ѡтнявши, маест-ност иншѣю, то ест белиловскѣю¹³ вонпливост приводит хочет, тые вонтпливосты декларуючи, декларовал тую алекгацыю свою позвѣ, которым сам же пан воевода позвал ѡт Погребищѣ княжнѣ ея млст ѡ границы ѡт маестности княжны ея мл. белиловское, в котором позве тые ж села, до ѡтграниченя называючи их, до Белиловец належачие, которые до розделкѣ кгрунтѣ гѣбинского затегають, кладетса, которыми позев княжна ея млст через недо-ведене року через его млст пѣна воеводѣ ѡ вызване с повѣтѣ протестовалася и с тых причин, яко в жадных, некгуючи того моцно, же не в том воеводстве, але в иншим села менованые лежат, нена-лежност форум не ѡпущаючи, и¹⁴ авиктора¹⁵ в тои справе форум моцно эксцеповала, просачи, абы суд нинешнии яко ѡт справы неналежное сѣдови своему суперседовал и ѡт форум¹⁶ волною ѡчинил¹⁶, и ѡт справы неслушноє¹⁷ был волным ѡчинены¹⁷. А повод через ѡмоцованого своего поведил, же тут мою¹⁸ форум, бо тот Гѣбин в Браславском // воеводстве лежит, што и сама сторо-на позванаа, ѡбличне будѣчи в сѣдѣ, признаваєт, а если ж Губин, теды теж и села, до него належачие. А што сторона позванаа по-ведаєт, же тые села, которые менованые в позве, до Киева нале-жат, теды того лыми¹⁹ словами показѣе, которые в сѣдѣ местца не мають, до того же вже не в час тыхъ ѡборон заживаєт, бо се пытал ѡ термине, ставилем емѣ возного и реляцие²⁰ показал, с которое довел есми року слушноого, теды и тым самым признан ми форум. Просил теды, яко и вышеи, абы позванаа⁶ на позов ѡтповедала, всѣ иншиє ѡбороны вцале заховѣючи. На таковою контроверсию стороны поводовое ѡмоцованыи княжны ея милости Корецкое по-ведил, же ты, пѣне поводе, естес свое²¹ справы поводом и тебе нале-жит пробовати²² того, што в жалобе своеи кладешъ, и право тебе того яснє ѡчит, бо где ми ты не доведешъ того, на што жалуешъ, теды на маю быти волен симплицитеръ. Што се тычет²³ алекгацыє мое²³, где ми тѣ кажем, же тые села на кгрунтѣ гѣбинском лежать и

яко в том воеводстве *ест*, теды на тепер противко доводи твоємѡ негкativi свое пробовати будѡ повинен, але поки пробацции²⁴ твоєи листовное не будет, теды моя негкativa простастетисе²⁵ мусит, а в недоведеню поводовым позваныи мает быти симплици-тер волен, ведже до того таѡ мова акторова *ест* того местца, бо на тут неналежност сѡдови *вм.* задаю и к тому формѡм эксцепуе²⁶ и хочу се тут надчити, если *вм.* над право тѡтошнее розделу четвертого, артикльѡ двадцат пятого в сѡды чѡжие вдаватися маете, бо если же тут не маю форум взглядом кгрунтѡ, теды теж *вм.* не *ест* належныи суд, в ѡчиненю декретови служачимѡ²⁷. А такѡ прошѡ, абысте *вм.* принципала моего яко в справе *вм.* неналежачого не тиснели, але эксцепцию поводову, // противну²⁸ эксцепцые мое²⁸, которѡю вношу, эксцепѡючи форум на сторонѡ, ѡтнявши, принципала моего ѡт форум вольного ѡчинили, иншие ѡбороны и евиктора в тои справе вцале себе заховавши. Суд нынешнии, баче-чи то с тог(о) позву, же Гѡбин имене головное в тѡтошнем воеводстве лежит и сама сторона²⁹, ѡчевисте ѡ сѡдѡ бѡдучи, то призна-вает, а ѡ тые села, ѡ которыи³⁰ повод до розделку чинит, толко словне ѡдает, а правне ничого, жебы ѡ воеводстве Киевском мели бы, позванаѡ⁶ не ѡказѡтъ, прето с того позву ѡ розделокѡ тог(о) Гѡбина и прилеглости его в сѡдѡ своего форум быти наидѡтъ и стороне позванои далеи поступовати наказѡтъ. (ѡт которог(о) декретѡ сторона позванаѡ до сѡдѡ головного трибуналу любелског(о) апелевала. Суд тоѡ апелляции³¹ не допустил, ѡ которое недопущене апелляции ѡмоцованыи на суд сведчилсе. А в далшом поступку сторона позванаѡ, стоѡчи моцно при першихѡ ѡборонах своих и при апелляции³¹ своєи, протестующисе до того противко сѡдови на ѡтяжене их, з мусу все чинячи, протестующисе теж, иж ѡборон своих не в належным повете и перед неналежным сѡдом вносит и вносит не для того, абы справа тутѡ на том местцѡ того потребоват мела, але притиснены правом, з мусу беретсе позванаѡ⁶ на таковыи мунимент, с которого се ѡкажет евиктор, через которого границе³² гѡбинскую³³ и каже³³, иншие ѡбороны вцале себе правные заховуючи и апелляцияе³⁴ заложонѡю прозеквовати вцале себе заховуючи. А ѡмоцованыи поводов поведил, же в таких справах дилляция на мунимента³⁵, также и на евиктора мети не мает, бо яко се тот мает дилити зо мною, которыи там жадного права и в посесѡи³⁶ не бил ани *ест*, але тот, которыи мает зо мною право ѡднакоѡ и в посесѡи³⁶ *ест*, повинен се зо мною делит. Про-

сил теды повод, абы сторона позванаа скдтечне штповедала. Суд нинешнии земскии вѣницкии, бачачи то // с права посполитого, же такаа дыляциа стороне позванои позволена быти маест, тоє дыляциа³⁷ еи до роковъ близько пришлых земских вѣницких позволил. От которого декретѣ ѓмоцованыи стороны поводовое, не примѣючи его, до сѣдѣ головного трибуналу любелского апелевал. От того теж декретѣ княжна еє млст позванаа такъ апелює и с тоєю декларациєю и протестациєю, ач ест правныи декрет и таа дилацьяна водлуг констытѣцые року тисеча пятсот шсмѣдескат шмого допѣщона быти ми мела, яко ж и ест допѣщона, и водлуг права тѣтошнего артикулѣ четвертогоднацат, которыи яко примѣшонныи через суд вм. ѓживати мусалем, вшакже же не на местѣцѣ своем в неналежнѣм повете через неналежных судей вашихи млости ест допѣщона, с тых причин апелює³⁸ и прошѣ, абы ми апеляцьяна была допѣщона. Суд такъ поводови, яко и позваной³⁹ тых апеляциии допустил и рокъ за тыми апеляциии на трибѣнале в Люблине на воеводстве Браславском, которое напервеи по дате сез(о) декретѣ припадет, им, шбеюм сторонам, шчевисте и завите стати зложил и заховал и тот декрет сѣда своег(о) дѣля памети до книг земских вѣницких записати велель. С которых и сес выпис под нашими печатми ест выдан. Писан ѣ Вѣницы.

Дві печатки

Иван Микѣлинскии, писар, тр.

С книгами корыкговал Стефан Кгулчевскии

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XXIV, № 84, с. 557–563. Засвідчена копія.

¹ Далі має бути стороною. ² твоєи ³ Далі має бути которыи. ⁴ шсегнули ⁵ здавна ⁶ Далі має бути сторона. ⁷ Далі має бути з. ⁸ Має бути поводовою. ⁹ ѓити? ¹⁰ декларации ¹¹ своєи ¹² позываєт (ідесться про воеводу) ¹³ Далі має бути в. ¹⁴ и зайве. ¹⁵ евиктора ¹⁶⁻¹⁶ Ідесться про позвану сторону. ¹⁷⁻¹⁷ Мається на увазі Вінницький земський суд. ¹⁸ маю ¹⁹ злыми ²⁰ реляцию ²¹ своєи ²² Тобто довести. ²³⁻²³ алекгцьи моєи ²⁴ пробации ²⁵ простегатисе ²⁶ ексцепую ²⁷ служачии ²⁸⁻²⁸ ексцепцьи моєи ²⁹ Штосується позваної сторони. ³⁰ которыи ³¹ апеляциии ³² границу ³³⁻³³ ѓкаже ³⁴ апеляцью ³⁵ мунимента ³⁶ посесѣи ³⁷ дыляциии ³⁸ апелюю ³⁹ Далі має бути стороне.

№ 19

1604 р., січня 12. Вінниця

Позов Вінницького земського суду канцлеру і гетьману великому коронному Янові Замоїському в справі за скаргою Ганни Богданівни Скіндерівни (та її чоловіка й опікуна Яна Хмелевського) про захоплення її маєтків — селищ Чернівців, Володиївців, Кабаківців, Буші та інших і осадження у них міст Чернівців (або Скіндерполя) і Буші та сіл, внаслідок чого через невикористання для себе цих земель вона втратила доходи на суму 20 000 польських злотих, не рахуючи вартості самих земель

Жикгимонтъ Третию, Божию млтию корол полскии, великии княз литовскии, рѣскии, прѣскии, мазовецькии, жомойтскии, ифлантскии, швецкии, кготскии, вандалскии дедичныи корол

Іасневелможному пану п̄нѣ Іану Замоискому, канцлѣрови и гетману головному коронному, старосте белзьському, кнышинскому, малберскому.

На жалобѣ и правное попиране вроженое Ганны Богдановны Скіндеровны а теперешнее малъжонки шляхетного пана Іана Хмелевского приказдемъ, абы веръность ваша перед сѣдомъ нашимъ земъскимъ вѣницькимъ на роки земъские вѣницькие, в року теперешнемъ тисяча шестсотъ четверътом на завѣтърие святои Троицы рымъского свата припадаючиє, сталь, котораѣ восполь з малъжонкомъ а опекуномъ своимъ Іаномъ Хмелевскимъ верность вашу позываетъ, бѣдѣчи дедичкою добръ имени Черневецъ, Володиевецъ, Кабаковецъ, Бушѣ и инших селищъ, до тых имѣнеи належачих, до которых то вышъменованых имѣнеи верность ваша, не маючи жадного дѣла и права, звлаща таѣ преречонаѣ Ганъна Скіндеровна, зоставъши в сиротстве по възъяти шѣтца еѣ шѣт поганства татаръ до шрды, безъправне и кгвалтъовне тые имена шѣагнѣвши, мѣсты, то естъ мѣсто Черновъце, названое Скіндерполе, и Бѣшу и селы, до тых мѣстъ належачих, пошсадоваль и пожитъки собѣ привлащиль и в недживаню с тых имѣнеи пожитъковъ шацѣт и менит собѣ сѣмою на двадцат тисячеи золотых полских, не вкладаючи в шацѣнокъ кгрѣнту, што верности вѣшеи на року припалом ширеи словы шѣбъяснено и выведено бѣдет. Прото абы вѣм. сталь и на жалобу повода во всемъ сѣѣ наконецъ вѣсправедливил. Писан ѣ Вѣницы року

Божого народження тисча шестсот четвертого м̄ца генваря дванадцатого дня.

Печатка (слід від неї) Позов Иван Микѡлинскии, писар, тр.

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2683, с. 1. Оригінал.

№ 20

1604 р., травня 11. Вінниця

Декрет Вінницького гродського суду в справі за скаргою брацлавського воеводи і кременецького старости князя Януша Збарзького про пограбування у його підданого, прилуцького міщанина Сергія восьми волів підданими з Вільшаниці (Губина) — маєтку волинського воеводича князя Яхима Корецького та його дружини Анни Ходкевичівни

Выпис с книгь кгородских воеводства Браславского вѣницких

Лѣта Божго народження тисеча шестсот четвертого м̄сца маа первогонадцать д̄на

На рочках кгородских вѣницких, которые в року теперешнемъ м̄сца маа припали и сужоны были, перед нами, Григоремъ Чечелем, подстаростим, а Михаилом Ласком, судею, вриадниками кгородскими вѣницкими, кгда се приточила справа за розеимем и за позвом межи велможным его мл. кнжатем Янушемъ Збарзским, воеводою браславским, поводом, з одное, а велможным его мл. кнжатемъ Яхимом Корецким яко шпекуномъ и малжонкою его млсти яко дедичкою добръ, в воеводстве Браславском лежачих, позваными, з дрѡгое стороны, в которои справе повод через вмоцованого своего шляхетного п̄на Мартина Кротовича по приволаю через возного стороны позваное до права поднес позов, на позваных выданыи, тыми словы:

Юреи Стрѡс с Коморова, кашталан галицкии, староста браславскии, вѣницкии и звинородскии

Велможномѡ его мл. кнжати Яхимѡ Корецкомѡ, воеводичу волинскомѡ, яко шпекунови и велможной еи млсти кнжне Яхимовой Корецкои п̄неи Анне Ходкевичовне, яко дедичце добръ, в воеводстве Браславском лежачого¹.

Положенемъ того позву ничиемѡ праву не вближаючи, звирхностью его кр. млсти а владностю вриадѡ моего старостинского приказѡю,

абы вм. передо мною самым албо судом моим кгородским вѣницким на рочки кгородские вѣницкие, которые² в року теперешнемъ тисеча шестсот четвертого мсца марца двадцат третег(о) дня припали и сужоны быти мают, сами шбъличне, шчевисте стали на жалобу и правное попиране велможног(о) его мл. Януша Збаразского, воеводы brasлавског(о), старосты кременецкого, которые вм. позывает, доводичи справедливости подданномѣ своемѣ мещанинѣ прилуцкомѣ на имя Сергею ш неѣчинене емѣ справедливости, ш покрадене волов его шми, которые его коштовали кождыи по шести копѣ грошеи литовских, ш которые волы дана ест вина подданым вм. шлшаницким на имя Ицку Товстомѣ, Цалию а Хазку, Жидом, с которых, деи, вм. // через ѣриадника своего шлшаниц³. пна Павла Янковского, нет ведома, дла которых причин чинячи фолкгу тым людем свовольным, которым ест вина дана ш покрадене тых волов, рокѣ и день в року шестсотном четвертом досконалыи положивши, справедливости, деи, есче вм. чинить не хотели и не чинили, яко ш том всем ширеи и подостатку релнация возного в себе шмовлаеет, в чом его мл. пнѣ воевода brasлавскийи жал и кривдѣ маючи, а⁴ томѣ менованомѣ подданомѣ своемѣ шкодѣ немалую быти мениит и ш то з вмю ѣ судѣ правне мовити хочет. Прото абы вм. на рокѣ, звышѣ менованом, яко на завитомѣ, стали и тых подданных своих шлшаницких Ицка, Цалия а Хазка, Жидов, на ѣриаде поставили, вины правные за то заплатили. Писан ѣ Вѣници року тисеча шестсот четвертого мсца феврална чотыринадцатого дня.

А по вычитаню того позву сторона поводована, доведши слушного положеня позву и року, за ним припалого, домовлялася, абы сторона позванаа на позов се справовала. А ѣмоцованыи стороны позваное пан Павел Янковскийи поведил, же тут ш таковую мниманую кривдѣ в суде кгородском фортѣ не маш, а то с меры, же повод позывает ш неѣчинене справедливости з Жидов, котораа кривда або справа не судови кгородскомѣ, але земскомѣ право судить ѣказало, бо тут не задае директе злодеиства в позве, толко ш неѣчинене справедливости; а то ѣказавши, просил волности шт року. А ѣмоцованыи поводовѣ поведил, же в тои справе ѣ сѣдѣ нинешнего фортѣ ест, кгдажь тут ш неѣчинене справедливости, не ш што иншого идеть, толко ш злодеиство злодеев и самыи фундамент⁵ тое справы с тыми то шбвинеными, ш которых постановене тут позвано, ш злодеиство идеть, а право ест, же ш таковые речи не суд земскийи, але кгородскийи ведле права судити повинен. Што вказавши,

с права просил, абы шбороны позваного на сторону штложивши *а* позванои далеи поступовати наказано было. Суд нишнии⁶ кгородскии вѣницкии тоє справы в суде своемъ формъ наидѣет и стороне позванои далеи поступовати наказѣет. // *От* которого декрету сторона позванаа до судѣ головного трибуналу любелского апелевал. Суд *еи* тоє апеллацїе допустил и рок за тоєю апеллацїею перед судомъ головнымъ трибуналским в Люблине на *тот* час, кгда справы воєводства Браславского порядком инших воєводствъ напервее по дате того декрету припадѣт и сѣжоны будѣт, шбеюм сторонамъ шчевисто ку праву становитисе зложил и заховал и *тот* декрет судѣ своего до книг кгородских вѣницких записати казал. С которыхъ и сѣс выпис под нашими печатми естѣ выданѣ. Писан ѣ Вѣници.

Дві печатки

Корикговаль с книгами
Копчиньскии, писар, тр.

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki arabskie, teka 199, № 17, с. 9–11. Засвідчена копія. Те саме: Там само, с. 1–3, 5–7, 13–15. Засвідчені копії.

¹ лежачих   ² которыхъ   ³ олшаницкого   ⁴ *а зайве*   ⁵ фундаментъ
⁶ нынешнии

№ 21

1605 р., грудня 19. Вінниця

Постанова Вінницького гродського суду про перенесення, у зв'язку з загрозою татарського вторгнення, розгляду всіх справ з даних його рочків на наступні

Выпис с книг кгородских
воєводства Браславског(о) виницких

Лѣта Божог(о) нарожен. тисеча шестсот пятог(о) мсца декабра девятог(о)надцат дѣна

На чках¹ судовых кгородских виницких, которые в рокѣ теперешнем мсца декабра третег(о)надцат дѣна припали и сужоны были, перед нами, Иваном Богушем Дешковским, подстаростим, *а* Михаилом Ласком, судею, вриадниками кгородскими виницкими, за позволенем всѣх шбывателев воєводства Браславског(о) для тривог

и вторгнення неприятеля крыжа святог(о), поганцов татар, тут, до панствъ ег(о) королевское мл. суд нинешнии всѣ sprawy, которые ся на теперешних рочках не скончили и до россудку правног(о) не припали, то ест з розеимов, з декретов трибуналских и кгородских виницких, на нинешние рочки припадающие, под тою ж моцю до других близко пришлых рочков кгородских виницких, которые бы по теперешних напервей припали и сужоны были, в збполнои моци их шткадает и рокъ певныи и завитыи такии, якии и на сес час был, без припозву заховует. А што се дотычет позвов, на теперешние рочки нововыданных, суд сторонам заховует волное припозване на пришлые рочки с правом и поступком их, которые се вже через россудок правныи и розеимы згодные штправили, ничог(о) не зближаючи. Што все для памети до книг кгородских виницких ест записано, с которых и сес выпис под нашими печатми ест выдан. Писан в Виници.

Корикговаль с книгами
Копчинъскими, тр.

Дві печатки

Григорей Бабуза,
писар, тр.

АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, teki rzymskie, teka XXIV, № 44. За-свідчена копія.

¹ рочках

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 1569–1647 роках*

Х VI — перша половина XVII ст. — переломний період в історії Європи, головним змістом якого було протиборство двох основних тенденцій соціально-економічного розвитку. У найрозвинутіших країнах західної частини континенту зароджувались й утверджувались капіталістичні відносини, що визначали характер еволюції регіонів, розташованих на захід від Ельби (Лаби). Країни на схід від Ельби відчували вплив цих змін, але їх суспільства були не підготовлені до буржуазної перебудови. Тут феодалний лад виявився життєздатним, зміцнив свої позиції, а означений період став початковим етапом епохи пізнього феодалізму.

Більшою мірою, ніж на Заході, історія Центральної, Східної і Південно-Східної Європи зумовлювалася процесами, які проходили на селі. Відтоді протягом кількох століть аграрному розвитку Європи був властивий дуалізм: на Заході сільське господарство поступово звільнялося від феодальних пут, на Сході ж склалися й укорінилися основи аграрного ладу, яким притаманне було посилення феодально-кріпосницьких відносин. Глибинні причини цього дуалізму зародилися задовго до XVI ст. — в часи розвинутого феодалізму.

Країни на схід від Ельби у XVI — першій половині XVII ст. в соціально-економічному відношенні можуть бути типологічно поділені на декілька значних регіонів — на підставі урахування тенденції переваги феодально-кріпосницького господарювання. Українські землі разом з Польщею, Східною Німеччиною, Білоруссю й південною Прибалтикою в основному можна віднести до «класичного» регіону, де загалом запанувало панське (доменіальне) господарство, яке ґрунтувалося на експлуатації селян¹.

---

* «Передмова» до видання: *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів*. Київ 1993, с. 5–20.

¹ *История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма: В 3 томах*, т. 3. Москва 1986, с. 243.

Виробничі відносини на Україні зазнали помітних змін в напрямі збільшення питомої ваги доменіального господарства лише у середині XVI ст. і в такому варіанті стали панівними в першій половині XVII ст. Одночасно розвивалися ремесла й торгівля, зростала роль міст як економічних центрів, розширювались і поглиблювались товарно-грошові відносини. Однак наступ феодалів гальмував хід цих процесів, які в далекій перспективі при наявності сприятливих чинників могли б призвести до визрівання капіталістичного ладу.

В умовах розчленованості тодішніх українських земель між кількома державами* їх соціально-економічний розвиток, при всій його однотипності, не міг не мати відповідної щодо державної приналежності регіональної специфіки. Визначальними, однак, були зрушення на територіях, які входили до складу Польського королівства й Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії — в шляхетську Річ Посполиту, оскільки ці землі займали більшу частину тодішньої України і випереджали інші за характе-

---

* *Польське королівство* володіло: до Люблінської унії — Руським, Белзьким і Подільським воеводствами, відтоді — ще й Київським, Волинським і Брацлавським воеводствами, від 1618 р. — Чернігово-Сіверською землею, на якій у 1635–1648 рр. існувало Чернігівське воеводство. *Велике князівство Литовське* постійно володіло Берестейським воеводством, куди входили деякі райони північної частини теперішніх Рівненської і Волинської областей. *Російській державі* належав терен майбутньої Слобідської України, Путивльський уїзд (повіт), до 1618 р. — Чернігово-Сіверська земля. Українське Закарпаття входило до складу *Угорського королівства*, де правили австрійські Габсбурги (центральна, крім 1621–1629 рр. і 1645–1648 рр., та північна частини) і Трансільванського (Семигородського) князівства (центральна до 1621 р. і у 1629–1645 рр. та південна частини). Північною Буковиною володіло *Молдавське князівство*, залежне від *Османської імперії*. На південь від Київського воеводства була розташована Запорозька Січ, межі якої не були сталими. У границях України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. знаходились території, де українське населення зустрічалося лише подекуди: васальні від Туреччини Кримське ханство, Едісанська (Очаківська), Буджацька (Білгородська), Джамбуйлущка (Перекопська) та Єдичкульська ногайські орди (ці орди були одночасно васалами *Кримського ханства*) і так зване Дике Поле, яке фактично не мало державної приналежності. Натомість, адміністративно українські землі охоплювали на півночі правобережну частину Київського і на заході Руського і Белзького воеводств — території, які нині входять до складу відповідно Білорусі і Польщі. Територія з містом Стародубом, що була частиною Чернігово-Сіверської землі, нині відноситься до Брянської області.

ром і темпами змін. Насамперед утворювались, розширювались і зміцнювались панські господарства — землеробсько-тваринницькі фільварки. Головним поштовхом до цього був зростаючий попит на сільськогосподарську, перш за все зернову, продукцію на внутрішньому і зовнішньому (західноєвропейському) ринках². Насаджувані фільварки велися виключно феодальними методами — на основі дармової селянської праці, яка стала найважливішим джерелом панського існування. Фільварково-панщинна система, що склалася й зрештою стала домінантою соціально-економічних відносин на Україні, поширювалась з заходу і північного заходу на схід і південний схід; тому їй властиві були регіональні відмінності щодо темпів та інтенсивності розвитку.

Поширення та все більш інтенсивний розвиток фільварково-панщинних порядків негативно позначалися на економічному і правовому становищі всіх прошарків селянства. З їх настанням з'явилися значні перешкоди щодо повного виявлення виробничих можливостей, закладених у селянське господарство об'єктивно діючими законами феодальної формації. Провідною серед селянських повинностей стала відробіткова рента. Основна її форма — регулярна щотижнева панщина — повільно, але невпинно зростала, причому її розмір був обернено пропорційний щодо розміру селянського земельного наділу, який, з свого боку, меншав внаслідок природного збільшення населення і площі панської оранки та навіть неможливості обробляти всю надільну землю за недостатністю живого і мертвого інвентаря*. Для селян все більш обтяжливими ставали різні види відробітків (підводи, сторожі, шарварки тощо), залишалися й навіть зростали натуральні і грошові данини³.

² Д. Л. Похилевич. Ломка аграрних отношений на Холмщине в XVI в. // *Ученые записки Института славяноведения*, т. 22. Москва 1961, с. 225–264; Ю. М. Гроссман. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // *Українське слов'янознавство*, вип. 4. Київ 1971, с. 67–78; М. Г. Крикун. Деякі питання аграрних відносин в королівщинах Поділля у першій половині XVII ст. // *Збірник робіт аспірантів філологічного та історичного факультетів*. Львів 1963, с. 107–112.

* У колонізованих східних і південно-східних районах України земельне питання для селян гостро не стояло: тут землі було вдосталь і для них, і для панських, господарств.

³ Про категорії та повинності селян на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. див.: І. Д. Бойко. *Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.* Київ 1963; В. В. Грабовецький. *Антифеодальна*

Посилювалась позаекономічна залежність — особиста несвобода селян. Законодавчо оформлена заборона переходів від одного феодала до другого перетворювала селян на Україні у підданих в повному розумінні цього поняття. Пани мали над ними адміністративну і судову владу. Щоправда, в регіональному відношенні й за маєтковою приналежністю правовий статус селян був неоднаковим: дещо кращим він був у воеводствах, які 1569 р. відійшли до Польщі, бо тут діяли норми литовського права, щодо селян менш жорсткі, ніж норми польського права, поширеного у «давньопольських» воеводствах; дещо в ліпшому становищі перебували державні (королівські) селяни порівняно з приватновласницькими (шляхетськими і духовними)⁴.

Нелегко доводилося підданим тих численних маєтків, які віддавали в кількарічну оренду або заставу: під час «держання» орендарі й заставники намагалися значно більше поживитися за рахунок селян, ніж передбачалося угодами (контрактами) цих феодалів з власниками маєтків, тому вдавалися до численних зловживань, здирств і знущань. Нерідко після такого «господарювання» села довго лишалися вкрай спустошені, а селянські господарства — зруйновані⁵.

боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. Львів 1966, с. 17 і наст.; Ю. М. Гроссман. *Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая половина XVI — первая половина XVII в.)*. Автореф. дисс. ... д-ра историч. наук. Львов 1968; його ж. *Развитие отработочной ренти в государственных имениях Русского и Белзкого воеводств во второй половине XVI — первой половине XVII в.* // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы* (далі — ЕАИВЕ). Москва 1961, с. 94–100; *Історія селянства Української РСР*, т. 1. Київ 1967, с. 109–115; М. Г. Крикун. *Деякі питання аграрних відносин...*, с. 112–118; Д. Л. Похилевич. *Ломка аграрних отношений на Холмщине...*, с. 225–264.

⁴ *Історія селянства Української РСР*, т. 1, с. 119–123; И. М. Шекера. *Литовские статуты и правовое положение крестьян Украины в XVI в.* // *Первый Литовский статут 1529 г.* Вильнюс 1982, с. 112–118. За поширеною нині думкою, кріпосне право XVI і наступних століть було не вторинним, а первинним, єдиним в історії Європи, в тому числі й на українських землях (*Історія крестьянства в Европе...*, т. 3, с. 235).

⁵ Передача маєтків в оренду і заставу практикувалася дуже широко й часто (Ю. М. Гроссман. *Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст.* // *Питання історії СРСР*. Львів 1958, с. 107–119). Селянство чимало терпіло і від згубних татарських наїздів, які поширювались на значну частину українських земель (М. Horn. *Skutki ekonomiczne*

Соціально-економічне гноблення українського селянства доповнювалося національним і релігійним гнітом. Задовго до Люблінської унії польські феодалі усталилися на території Руського, Белзького і Подільського воєводств (відповідно на українських землях поза кордонами Речі Посполитої здавна панували феодалі держав, які цими землями володіли). Люблінська унія призвела до економічного, перш за все маєткового, і політичного проникнення польської шляхти в ті краї, куди їм раніше доступ був утруднений наявністю кордону між Польським королівством і Великим князівством Литовським⁶. Разом із тим на Україні зміцнювалися позиції Католицької церкви. Після Брестської церковної унії, укладеної 1596 р., правлячі кола Речі Посполитої посилили наступ на Православну церкву. Головний удар національно-релігійного поневолення, як і соціальний гніт, приймало на себе селянство і чинило йому опір, тоді як частина українських феодалів і духовенства зраджувала своєму народу і вірі — полонізувалася та окатоличувалася⁷.

* * *

За феодальної доби селянство було рушієм суспільного прогресу не лише внаслідок повсякденної виробничої діяльності, а й тому, що чинило опір гнобленню в будь-якій формі. Боротьба проти існуючого соціально-економічного ладу, «революційна опозиція феодалізму»⁸ були його найважливішою історичною місією.

Зміст селянських рухів не виходив за межі феодальних відносин, хоча вони й мали об'єктивно антифеодальний характер. Селяни виступали проти існуючих порядків звичайно остільки, оскільки останні зачіпали їхні безпосередні інтереси, різко погіршували їх становище, в першу чергу економічне і правове. Тому основою основ їх дій (та й суспільної психології) був захист «старовини» і «звичаїв», опір збільшенню освячених традицією старих

---

najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław — Warszawa — Kraków 1961).

⁶ Z. Anusik. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego 1629 roku // *Przegląd Historyczny*, t. 76, zes. 2. Warszawa 1985, c. 233–253.

⁷ H. Litwin. Katolizacja szlachty ruskiej. 1569–1647: Stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Braclawszczyźnie // *Przegląd Powszechny*, № 10. Warszawa 1985, c. 58–70. Див. також: H. Litwin. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648*. Warszawa 2000.

⁸ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині // К. Маркс, Ф. Енгельс. *Твори*, т. 7. Київ 1960, с. 344.

і запровадженню нових повинностей⁹. Селяни визнавали лише «законне» в своїх обов'язках щодо феодалів, хоч і давні, у звиклих для них розмірах, повинності виконували неохоче і погано. Їх свідомість відбивала застійність феодалного побуту і, в свою чергу, гальмувала його зміни¹⁰.

Селянський рух розвивався за внутрішньо притаманними йому закономірностями, генетично зв'язаними зі всім укладом селянського життя. Незмінною його рисою було обстоювання селянського господарства як основної ланки виробництва, поступальний розвиток якої, попри всі феодалні перешкоди, — закономірність суспільного розвитку. Друга стійка риса селянського опору — захист селянами себе як особистостей від знущань і всіляких обмежень з боку феодалів, постійна ворожа настроєність проти кріпацтва.

Розпорошеність і роздробленість селян у виробництві перешкоджували й обмежували згуртування у боротьбі проти феодалів, роз'єднували їх, визначали і зумовлювали її стихійний, слабо організований характер, зрештою — неможливість власними силами успішно протистояти існуючим суспільним відносинам. Але властивий селянам бунтарський дух, постійна їх невдоволеність своїм становищем, яке погіршувалося, постійні пошуки виходу з нього завдавали феодално-кріпосницькій системі відчутних ударів.

Селянський рух проходив у різних формах, співвідношення і роль яких залежали від конкретних обставин і часу. Він відбувався, зокрема, у скритій і відкритій формах. Скрита, або непряма, нижча, як правило, індивідуальна, чисто економічна форма, джерелами майже невловима, — це прихована від людського ока повсякчасна боротьба, головним чином затаєний саботаж при виконанні повинностей — з метою збільшення продуктивності й доходності селянською господарства і тим самим зменшення відносного розміру частини селянських доходів, експропрійованої феодалом. Відкрита форма включала в себе протест, більш-менш висвітлений джерелами: 1) частковий опір: індивідуальну або колективну відмову від виконання тієї чи іншої вимоги, припису, порушення будь-якої наказної заборони, спір з феодалом з приводу окремих прав і обов'язків; 2) відхід і втечу, тобто опір не окремим вимогам феодала, а повний розрив з ним, пошуки кращих умов соціального

⁹ Б. Ф. Поршнев. *Феодализм и народные массы*. Москва 1964, с. 311.

¹⁰ Там само, с. 311.

буття в іншому місці; 3) повстання, тобто застосування колективного збройного виступу проти гнобителів¹¹.

* * *

Викладені вище міркування можуть бути загалом віднесені і до селянського руху на Україні другої половини XVI — першої половини XVII ст. Його розгортання у цей період зумовлювалося розвитком фільварково-панщинних відносин, наслідком чого було погіршення, порівняно з «дофільварковими» часами, становища селян.

Подане видання здійснюється вперше; йому передували до-революційні і радянські публікації незначної кількості джерел (у збірнику ці публікації принагідно названі). Воно враховує гостру потребу у поглибленому вивченні соціальної боротьби на українських землях у складі Речі Посполитої в період суттєвих змін у феодальних виробничих відносинах, які відбувалися від середини XVI ст. аж до Визвольної війни 1648–1654 рр.

Увага істориків дотепер була прикута до дослідження головним чином селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст.¹², опришківського руху на Галицькому Прикарпатті¹³ та селянського руху в Подільському, Руському і Белзькому воєводствах першої половини XVII ст.¹⁴ Практично невивченою

¹¹ Там само, с. 275, 278–279.

¹² В. А. Голобуцкий. *Запорожское казачество*. Киев 1957, с. 100–249; К. Гуслистий. *Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-і роки XVI — 30-і роки XVII століття): Нариси з історії України*. Київ 1941; *Історія селянства Української РСР*, т. 1, с. 123–137; *Історія Української ССР: В 10 томах*, т. 2. Київ 1982, с. 340–350, 353–366, 423–443, 377–390; Д. І. Мишко. *Северин Наливайко*. Київ 1962; W. A. Serczyk. *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków 1984.

¹³ В. В. Грабовецкий. *Антифеодальна боротьба карпатського опришківства...*, с. 35–43.

¹⁴ М. Г. Крикун. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // *Архіви України*, № 5. Київ 1985, с. 49–57 (передрук цієї публікації з внесеними в неї виправленнями: М. Крикун. Кам'янецькі земські книги про міграції населення на українських землях у першій половині XVII століття // його ж. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2011, с. 331–347); М. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600–1648*, cz. 1: *Zbiegostwo i zbójnictwo karpackie*. Opole 1974; Cz. 2: *Chłopi dóbr koronnych w walce przeciw zwiększeniu robocizn i danin (supliki i zaburzenia wiejskie)*. Opole 1976;

лишається боротьба селян у другій половині XVI ст. на всій тодішній території України і першої половини XVII ст. на більшості українських земель.

Збірник продовжує серію документальних видань про селянський рух на Україні доби феодалізму і капіталізму, з якої у світ вийшло вже три збірники стосовно другої половини XVIII — середини XIX ст.¹⁵

Видання складається з трьох основних частин: перша вміщує добірку джерел у повному вигляді або, рідше, у витягах, завдання її — хронологічно і тематично проілюструвати найхарактерніші прояви селянського руху; друга подає хроніку, яка показує динаміку різних форм селянських рухів на основі всього масиву виявлених упорядниками джерел, кількість яких значно перевищує кількість наведених у попередній частині матеріалів; третя становить підбірку опублікованих раніше — нормативних актів (або витягів з них) та деяких інших матеріалів, які дозволяють краще зрозуміти зміст документів основної частини.

Хронологічний розподіл матеріалів збірника переконує у наростанні з плином часу інформації про селянський рух та селянсько-козацькі повстання. Це наростання було виявом інтенсифікації суспільно-політичного життя і разом з тим — посилення тогочасної соціальної напруженості. Зведення кількості матеріалів щодо двох періодів — до і після 1600 р. — дає таку їх динаміку: серед наведених у повному або частковому вигляді документів — 93 і 213, а в хроніці — 776 і 852 позиції, з тим, однак, що певна кількість цих позицій останнього десятиріччя XVI ст. захоплює і першу чверть XVII ст., а віднесено їх хронологічно до XVI ст. (мова йде насамперед про згруповані для зручності по роках в окремі тематичні позиції хроніки реєстри (скорочені, анотаційні виклади змісту) декретів люблінських сесій Коронного трибуналу).

Cz. 3: *Opór chłopski w dobrach szlacheckich. Wystąpienia przeciw obcym panom.* Warszawa — Wrocław 1982.

¹⁵ Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. Київ 1978; Селянський рух на Україні: 1826–1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ 1985; Селянський рух на Україні: 1850 — травень 1861 р.: Збірник документів і матеріалів. Київ 1988; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: Збірник документів. Київ 1949; Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849): Документи і матеріали. Київ 1974.

* * *

Протистоячи феодалам як клас, українське селянство в той же час розподілялося на кілька прошарків з цілою гамою регіональних особливостей. Їхнє суспільне обличчя і значною мірою соціальна мобільність в першу чергу визначалися кількістю наявних у них надільної землі і робочої худоби. Майнову верхівку селян становили бояри, старости (отамани) та деякі інші з сільської адміністрації й ті, які займалися доходними промислами; на найнижчому щаблі знаходилися загородники, халупники, комірники, фільваркова челядь. На державних і приватних землях півдня Київського і в Брацлавському воеводствах певну частину селянства складали козаки, з яких ті, що населяли староства на Київщині, були згадувані в люстраціях першої половини XVII ст. як «непослушні» щодо місцевої королівської адміністрації¹⁶.

Потрібно застерегти від спрощеного уявлення про майнове становище селянства. За документами актових книг воно було непоганим у частини селян, яка вела свої власні господарства на земельних наділах. Про це свідчить значне поголів'я у них робочої і продуктивної худоби, птиці, багатовуликові пасіки і т. д. — аж до 1648 р.

«Документальна» частина збірника, про який ідеться, дає змогу розглянути становище селян крізь призму скарг селян і власників маєтків на сваволю орендарів і заставників, на старост і державців державних маєтків. Селян головним чином обурювало примусове відбування повинностей, які перевищували звиклий для них нормативний рівень обов'язків щодо феодалів, зафіксований в люстраціях (описах державних маєтків) та інвентарях (описах державних і шляхетсько-духовних володінь)¹⁷.

¹⁶ А. И. Баранович. *Украина накануне Освободительной войны украинского народа середины XVII в.* Москва 1959, с. 110.

¹⁷ У збірнику люстрації та інвентарі (або витяги з них), за деякими винятками, не подаються, зважаючи на те, що, містячи лише відомості про нормативні повинності, вони далеко не завжди відбивали реальну картину соціального гноблення селян. Ці джерела, основні з яких опубліковані, піддані аналізу в цитованих вище роботах Івана Бойка, Юрія Гроссмана і М. Горна. Див. також: Н. П. Ковальський. *Источниковедение истории Украины (XVI — первая половина XVII века)*, ч. 1–4. Днепропетровск 1977–1979; його ж. *Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века.* Днепропетровск 1982; Н. Г. Крикун. *Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода Освободительной*

Особливо ненависні були селянам завищені розміри щотижневої панщини [док. 126, 129, 157, 186, 189, 190]*. Панщина ставала тим більш обтяжливою, що відробляти її гнали силою одночасно по кілька осіб, навіть всіх жінок і чоловіків, з селянського господарства [док. 123, 126, 155, 255], а звичай вимагав один робочий день вважати за один людинодень¹⁸. Селяни мусили починати роботу на панському полі ще до сходу сонця, а вертатися додому далеко поночі [док. 20, 157], на їх некористь обліковували відроблені нині дні [док. 170].

Всупереч традиціям, селяни сіл, якими тимчасово володіла шляхта на орендних, заставних та інших умовах, працювали в її власних (дідичних) маєтках, нерідко від їхніх рідних сіл дуже віддалених [док. 132, 233]. Робили селяни на пана і з так званих пусток — закинутих підданими-втікачами наділів [док. 199], а вони звикли орендувати їх на умовах сплати порівняно невисокого грошового чиншу.

Відчутною для підданих частиною відробітної ренти була підводна повинність, яка переважно полягала у вивозі селянами своїм реманентом панської продукції, в першу чергу зерна, у певні міста (Львів, Перемишль, Казімеж Дольний, Ярослав тощо), де її продавали (і звідки пізніше транспортували до Гданська¹⁹ чи деінде), і доставці звідти закуплених товарів, потрібних феодалам. Селян сильно дратувало те, що норма цієї повинності зростала, що дні, витрачені на її виконання, володільці маєтків стали вважати, всупереч традиції, понадпанщинними, а таких днів нерідко було чимало — до кількох тижнів, бо селянські підводи долали по кільканадцять, кількадесят і більше миль тільки в одну сторону і деякий час селяни змушені перебувати в названих містах, перш ніж звідти повернутися додому [док. 125, 146, 152, 157, 170, 180, 184].

Підвищували феодали й інші відробітки: норми виготовлення жінками прядива і полотна [док. 123, 129], сторожову повинність [док. 123, 152], вдавалися до безоплатного примусового найму під-

---

войны украинского народа 1648–1654 гг. // *Проблеми историографии и источниковедения истории СССР*. Днепропетровск 1979, с. 130–132.

* Тут і далі у квадратних дужках номери документів наведено за виданням, яке розглядається.

¹⁸ М. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich...*, cz. 1, с. 17.

¹⁹ М. Г. Крикун, В. М. Кравченко. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // *Проблеми слов'янознавства*, вип. 36. Львів 1987, с. 76–89.

даних при різних фільварково-двірських роботах, які вимагали певної кваліфікації [док. 102, 184], посиляли селян на далекі відстані з різними поточними дорученнями [док. 157, 184].

З селян стягали у розмірах, вищих від «старовинних», такі данини, як грошовий чинш, осеп (зерном), овечу і медову десятини [док. 123, 124, 125, 130].

Панська сваволя на цьому не кінчалася: феодали зазіхали на селянську надільну землю, забороняли підданам користуватись лісом, пасовищами, луками, сіножаттями, займалися реквізиціями, штрафували за будь-які провини, примусово рекрутували з селян гайдуків, з яких робили вірних собі слуг для чинення репресій щодо непокірних, били й ув'язнювали [док. 32, 34, 93, 102, 124, 125, 127, 129, 133, 146, 156, 157, 173, 180, 184, 185, 186]; одним словом, здирства і знущання з боку феодалів не знали меж. Напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. українські селяни, за Гійомом Левассером де Бопланом, який на власні очі спостерігав їх становище, були «змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться». «Пани, — продовжує він, — мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям» [док. 259].

* * *

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. в соціальній історії України, подібно як і Росії²⁰, можуть бути названі «ерою селянського відходу»: у цей період втечі були найпоширенішою формою селянського руху. Зокрема, з виданих сеймами Речі Посполитої багатьох конституцій про втечі (у XVI ст. — 24, у XVII ст. — 38) більшість повністю або частково відносилася до українських земель²¹. Вони втягували в себе всі категорії сільського трудового населення.

Втечі багатьох селян були пасивною формою їхнього соціального протесту, тому що, відходячи, ці селяни відмовлялися від боротьби за покращення свого становища на старому місці. Певну групу втікачів складали ті, відносини яких з феодалами були більш-менш «нормальні», не набували тої гостроти, щоб покинути насиджені місця; ці селяни переселялись виключно з особистих міркувань, переважно просто шукаючи кращі умови для існування. Стан

²⁰ Б. Г. Литвак. О периодизации крестьянского движения в России // *Вопросы истории*, № 3. Москва 1986, с. 67.

²¹ *Historia chłopów polskich*, t. 1: *Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Warszawa 1970, с. 309.

джерел не дозволяє визначити питому вагу кожної з цих двох груп втікачів в загальній масі переселенців.

Втечі відчутно зачіпали економічні позиції феодалів, багатство яких залежало від кількості підлеглих їм селянських господарств, примушували феодалів бути обережними у відносинах з підданими, враховувати небажані протидії з їхнього боку. Для селян же, прив'язаних всім своїм життям до землі, відхід був крайнім кроком, зв'язаним з ризиком, і здійснити цей крок було тим тяжче, що звичайно селяни тікали з сім'ями, худобою та домашнім скарбом²².

Частина селян мігрувала на порівняно невеликі відстані — у маєтки сусідніх панів. Це так звані місцеві, локальні переселення. Більшість же втікачів намагалися відійти подальше, щоб не бути знайденими своїми панами. Значний потік мігрантів вирушав далеко на схід і південний схід, де були обширні необроблювані площі, придатні для землеробства, слабо або практично не залюднені, де феодалський гніт був м'якший. Новоприбульці своєю працею засновували тут міста і села, зорювали цілині землі.

Зникши з поля зору своїх панів, опинившись після цього нерідко у маєтках інших панів, селяни на перших порах перебували на «слободах», «волях», тобто не відбували повинностей; згодом же вони ставали звичайними підданими.

Основна інформація про тодішні втечі міститься в судових актових книгах Белзького, Руського, Подільського, Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Справи про них переважно розглядали гродські, у Подільському воєводстві — земські суди.

Актові книги свідчать далеко не про всі випадки переселень: вони не подають відомостей про втікачів, місцезнаходження яких виявити не вдалося (а таких було дуже багато), з огляду на великі відстані між поселеннями, звідки і куди здійснювалися втечі, і чималі видатки, які витрачалися на це виявлення; крім того, чимало справ про втечі залагоджувалося полюбовно, за «приятельськими» угодами — без будь-якого розгляду їх на офіційному рівні. Але й те, що міститься в актових книгах про переселення, вражає багатством матеріалу.

---

²² *История крестьянства в Европе...*, т. 3, с. 441–442; Б. Ф. Поршнев. *Феодализм и народные массы*, с. 279; П. Г. Рынзюнский. О некоторых спорных вопросах истории крестьянского движения в России // *Вопросы истории*, № 8. 1987, с. 82.

У книги того чи іншого воєводства або повіту вносилися, за незначними винятками, лише ті відомості про втечі, в яких фігурували маєтки відповідачів (тобто тих, хто переселенців прийняв і кого позивали, щоб він їх повернув), розташованих в границях цих одиниць адміністративно-територіального поділу. Тому ці книги є джерелом для вивчення міграцій з територій і на території воєводства або повіту, де вони склалися, а про втечі звітти в інші воєводства або повіти вони не інформують²³. Як правило, книги не згадують про проміжні пункти, в яких тимчасово осідали мігранти після відходу з маєтків позивачів — до оселення в маєтках відповідачів.

Особливості судочинства у шляхетській Речі Посполитій зумовили те, що в багатьох документах гродських і земських книг за певний період (навіть до 25 років) зустрічаються ті самі переліки втікачів — у цілком однаковій послідовності імен і прізвиць глав родин. У результаті кількість випадків втеч кожного року, від якого дійшла актова книга, явно поступалась перед загальною кількістю актів про переселення, зафіксованою у ній же. Тому, щоб знати справжню, за книгами, картину втеч, потрібно згрупувати акти з тим самим змістом²⁴.

Під кутом зору міграцій населення на даний час опрацьовано актові книги Руського, Белзького і Подільського воєводств за першу половину XVII ст. Маврицій Горн виявив у 80 % існуючих гродських і кількох земських книгах Руського і Белзького воєводств за цей час дані про 9 794 родини втікачів; з них 8 361 родина пішла геть з 1 854 сіл, причому оселилося в містах 2 953, у селах — 4 419 родин, невідомо де — 989. Хронологія втеч щодо 7 767 родин така: 1600–1609 рр. — 28,3 %, 1610–1619 рр. — 16,1 %, 1620–1629 рр. — 18,7 %, 1630–1639 рр. — 36,9 %²⁵. У 9 декретових книгах кам'янецького земського суду, прерогативи якого поширювалися на все Подільське воєводство, протягом 14 розрізнених років у проміжку 1604–1643 рр., з занотованих 8 727 актів про втечі з міст і, переважно, сіл розповідають 4 473; у 6 кам'янецьких земських записово-поточних книгах за 22 роки (у проміжку 1603–1634 рр.) було виявлено відповідно 5 136 і 100 актів. Разом 4 573 «міграційні» акти фіксують 2 336 випадків втеч, які охопили 9 502 родини з 637 поселень Руського, Белзького, Подільського і частково Волинського

²³ М. Г. Крикун. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело..., с. 53.

²⁴ Там само, с. 52.

²⁵ М. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich...*, cz. 1, с. 34–65.

та Брацлавського воєводств до 579 поселень Подільського воєводства, 18 — Брацлавського воєводства і 8 — Теребовельського повіту Руського воєводства²⁶. У Подільському воєводстві в першій половині XVII ст. міграції мали інтенсивніший, ніж у Руському і Белзькому воєводствах, характер; на користь такого висновку говорить як те, що кам'янецьких земських книг збереглося дуже мало, тоді як підрахунки М. Горна ґрунтуються на великій кількості актових книг, так і те, що Подільське воєводство територіально було у кілька разів меншим від Руського і Белзького воєводств, разом узятих.

Про масштаби втеч за і в межах територій Київського і Брацлавської воєводств можна судити з опублікованих реґест декретів люблінських сесій Коронного трибуналу, зміст яких стосуються 22 років на протязі 1591–1624 рр.: із 4 613 засвідчених реґестами декретів про втечі говориться у 1507 (32, 6 %). Міграції відбулися з 68 міст та 663 сіл всіх українських (звідси головним чином), одного польського і трьох Великого князівства Литовського воєводств у 153 міста та понад 377 сіл²⁷. На жаль, реґести не подають, за деякими винятками, кількості переселенців.

«Документальна» частина даного збірника дозволяє торкнутися кількох важливих питань, зв'язаних із втечами як проявом соціального опору. Зокрема, вона подає приклади масових втеч, які проходили з одних і тих же переселень одноразово або етапами, звичайно, як і менш репрезентативні переселення, в нічну пору [док. 60, 64, 86, 91, 115, 116, 132, 160, 243, 244, 245, 246, 255 та ін.]. Відходи нерідко носили організований характер: за дорученням і намовою феодалів, зацікавлених у заселенні своїх маєтків, їхні піддані «викочували», тобто потаємно «выводили» селян з володінь інших феодалів, перед тим доставши від цих селян згоду втекти. Часто «викотці» самі були недавніми втікачами з тих сіл, звідки переманювали підданих. Діяльність їх суворо переслідувалась, за неї їм навіть грозила кара «на горло» [док. 58, 67, 70, 81, 94, 105, 112, 176, 187, 195, 232, 248]²⁸.

²⁶ М. Г. Крикун. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело..., с. 54–55.

²⁷ *Źródła dziejowe*, t. 21: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1894. Аналіз даних цих реґестів щодо міграцій (Там само, t. 22: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. 1897, с. 127–137).

²⁸ М. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich...*, cz. 1, с. 53–55. Викотцями могли бути й безземельні шляхтичі-слуги володільців маєтків. На думку М. Гор-

Щоб якось запобігти втечам, пани примушували селян поручатись на певну грошову суму за осіб, підозрюваних в намірі піти геть; коли ж ці особи тікали і поручителі їх не повертали, то ці останні повинні були за них внести «поручну» суму, а в разі несплати її каралися ув'язненням та іншими знуцаннями [док. 6, 21, 105, 157]²⁹.

За втікачами «гонили слід», тобто влаштовували погоню [док. 10, 23, 43]. Заставши їх там, де вони опинились, «постраждали» пани робили спробу одразу їх повернути у свої маєтки або ж «заарештувати» при посередництві возних, надісланих гродським чи земським судом. Часто бувало, що ці дії викликали опір громад поселень, де втікачів було виявлено [док. 2, 4, 8, 10, 13, 29, 107, 142, 187, 195, 252].

Феодали, які приймали втікачів, прагнули за всяку ціну уникнути їх видачі позивачам: користуючись існуючими правовими нормами, вони домагалися перенесення (диляції) розгляду відповідних позовів «потерпілих» панів з однієї судової сесії на другу, а так дозволялося робити до трьох разів, затягували виконання судових декретів, виданих не на їх користь, або навіть ігнорували їх, як до речі, ігнорували й «неугодні» їм декрети Коронного трибуналу³⁰. Невидачу новопоселенців обгрунтовували, зокрема, тим, що піддани, про яких ішлося в позовах, «засиділи земську давність», тобто

на, «викочені» в загальній кількості втікачів у Руському і Белзькому воеводствах складала не більше 5 % (Там само).

²⁹ Там само, с. 58–60.

³⁰ Коронний трибунал був найвищою судовою шляхетською інстанцією для Польського королівства у складі Речі Посполитої, розглядав апеляції шляхти, зокрема українських воеводств на декрети місцевих судів. Почав діяти 1578 р. Тоді ж для шляхти Волинського, Брацлавського і Київського воеводств був створений окремий трибунал у Луцьку, проте відбулася тільки одна його сесія (того ж року). Після неї вищою апеляційною інстанцією для них був королівський надвірний суд, а з 1589 р. нею стала люблінська сесія Коронного трибуналу (Г. Л. Попов. Луцький трибунал 1578 р. // *Праці комісії для вивчення західноруського та українського права*, вип. 1. Київ 1925, с. 31–58). При розгляді справ, які надходили з тих же трьох українських воеводств, Трибунал, як і місцеві гродські та земські суди, керувався нормами не тільки польського, а й литовського права, особливо Другим Литовським статутом 1566 р. (W. Maisel. Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 24, zesz. 2. Poznań 1982, с. 101). Керувалися ці суди й окремими статтями Третього Литовського статуту 1588 р.

визначений тодішнім законодавством строк, перебувши який в новому для них маєтку, переселенці не підлягали поверненню позивачам; після цього вони ставали «власними підданими», «власними отчичами» власника маєтку, де належний строк висиділи. Цей строк, наприклад, у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах за Другим (Волинським) Литовським статутом 1566 р., яким тамтешні суди головним чином керувалися, дорівнював щонайменше 10 рокам³¹ [док. 4, 23, 103], а в Руському, Белзькому і Подільському воєводствах — не менше року і 6 тижням³². Самі селяни добре знали про «земську давність», тож не дивно, що, оселившись у володіннях іншого пана, вони, коли він їх утискав, погрожували піти від нього, заявляли, наприклад, таке: «мы есче люди вольные, где хотим, пуйдемо, если тут нам кривда будет» [док. 256].

Бувало, що позивачам вдавалося повернути всіх або частину своїх підданих з їхніми сім'ями і рухомим майном або без них [док. 64, 103, 118]. Інколи вони згоджувалися отримати за втікачів грошову компенсацію [док. 48, 159], розмір якої був набагато нижчий від того, що передбачала сеймова конституція 1588 р. (500 польських злотих за родину³³).

За невиконання судових декретів щодо видачі втікачів відповідачам погрожувало позбавлення права володіння своїми маєтками, де втікачі осіли, на користь позивачів, а за недопущення останнім вводу у володіння (ув'язання, інтромісії) цими маєтками — баніція, тобто оголошення поза законом, засудження на вигнання з Речі Посполитої («выволане с панства его королевское милости») [док. 103]. Яким слабким не був державно-адміністра-

---

³¹ Статут великого князства Литовського 1566 года // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 23. Москва 1855, с. 57, 61, 169; *Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах* / за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова, т. 2: *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. Одеса 2003, с. 85, 88, 184, 289, 292, 388; *Volumina legum*, т. 4. Petersburg 1859, с. 59. Десятирічний строк розшуку втікачів на території цих же трьох воєводств діяв задовго до 1566 р., можливо, навіть ще до видання Першого Литовського статуту 1529 р. (М. Любавский. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута*. Москва 1892, с. 392).

³² *Volumina legum*, т. 2, с. 189. У 1578 р. Волинське і сусідні з ним Руське, Белзьке та Подільське воєводства отримали від сейму дозвіл виходити з трьох років «давності» в тих випадках, коли йшлося про втікачів з названих трьох воєводств на Волинь і з Волині у ці воєводства (Там само).

³³ Там само, с. 269.

тивний апарат Речі Посполитої, але не всі феодали наважувались загострювати свої відносини з ним; багато хто з них, а то, можливо, й більшість, мусили рахуватися з судовими декретами, які вимагали повернення втікачів або сплати за них грошової компенсації³⁴.

Траплялося, що видані, згідно з судовими рішеннями, селяни під час повернення їх позивачам тікали з півдороги знову, навіть туди ж, де їх перед тим було виявлено [док. 96]. Бувало й так, що втікачі, зіткнувшись на новому місці з гіршими, ніж очікували, умовами, вертались за якийсь час назад — у село, звідки раніше виселились [док. 46].

До дуже рідкісних належить згадка про «мимоходщину» — плату, яку від мігрантів знімали у володіннях, через які вони проходили на шляху до поселень, де мали осісти [док. 46].

Втечі, особливо масові, мали неабияке соціально-економічне значення. Міграції сприяли рівномірному розміщенню населення по всій тодішній території України, а значить — і більш збалансованому в регіональному відношенні розвитку господарства і суспільних відносин. Втечі, народна колонізація великих просторів, яка була їх наслідком, прискорювали формування соціально-політичної свідомості українського народу, були одним із чинників передумов Визвольної війни 1648–1654 рр.

* * *

Селяни вдавалися і до інших, не таких частих, як втечі, нелегальних, з точки зору панівного класу, видів боротьби, основні з яких представлені в даному збірнику: зволікали виконання повинностей або ж відмовлялися їх виконувати [док. 143, 168, 188], знищували межові знаки панських володінь [док. 1, 15], захоплювали панську землю та самовільно її обробляли і засівали для себе [док. 1, 36, 114, 257], нищили посіви феодалів [док. 3, 183], викошували їхні сіножаті [док. 31, 231, 257], вирубували без дозволу ліс для будівництва й опалу [док. 5, 17, 19, 24, 25, 28, 29, 36, 49, 113, 168, 198], чинили фізичну розправу над панами та їхніми урядниками — били і навіть вбивали, мстячи за різні здирства й прояви

³⁴ Див.: М. Крикун. Справи про втечі селян у судочинстві Брацлавського воєводства кінця XVI — початку XVII століття // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*, т. 15: *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів 2006–2007, с. 307–320. Передрук цієї публікації: М. Крикун. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2008, с. 156–175.

самодурства [док. 18, 22, 104, 108, 114, 162, 167, 168, 251], нападали на володіння сусідніх панів [док. 44, 120, 165, 257], спалювали панські двори та фільваркові будівлі [док. 39, 40, 141, 143, 153, 177, 179, 192, 228], спускали панські стави і вилловлювали у них для себе рибу [док. 37, 138], виступали проти військових постой-стацій [док. 82].

В районі українського Прикарпаття і Закарпаття, на Буковині і в Подільському воєводстві розгортався, починаючи з першої половини XVI ст., опришківський рух. Особливого розмаху він набрав в Самбірській економії Перемишльської землі і в покутських селах Галицької землі Руського воєводства. Серед опришків більшість становили збігли селяни. Їхні загони, що налічували від кількох до кільканадцяти чоловік, інколи й значно більше, нападали на шляхетські двори і фільварки, розправлялися з ненависними панами та їх прислужниками. Захопленим у феодалів майном опришки ділилися не тільки між собою, а й з селянами. Бувало, що від дій опришків терпіли й самі селяни, переважно сільська верхівка.

Класовий характер опришківського руху засвідчується постійною його підтримкою з боку гнобленого селянства³⁵. Документи збірника відображають окремі прояви цього руху.

Поширеною легальною формою боротьби селян була подача ними скарг (суплік) на феодалів. У «документальній» частині збірника їх наведено щодо 1569–1600 рр. шість, щодо 1601–1647 рр. — 40, значно менше, ніж виявлено упорядниками.

Майже всі подані у збірнику скарги належать підданим державних маєтків: селяни, які їх населяли, мали кращі можливості для опротестування спрямованих проти них дій феодалів (старост і державців, інколи й орендарів), ніж їх побратими в приватних володіннях. Вони могли спершу жалітися в надвірний королівський суд, а з 1580 р. — у створений тоді в Варшаві спеціально для розгляду їхніх справ референдарський суд³⁶. Історично склалося так, що, коли йдеться про українські землі, прерогативи і надвірного, і референдарського судів — патримоніальних установ щодо селян —

³⁵ В. В. Грабовецкий. *Антифеодална боротьба карпатського опришківства...*, с. 35–43; М. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich...*, cz. 1, с. 66–86.

³⁶ І. Т. Baranowski. *Sądy referendarskie // Przegląd Historyczny*, t. 9, zes. 1–2. 1909, с. 82–93, 170–184; І. Крипякевич. Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI–XVII вв. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 97, кн. 5. Львів 1910, с. 175–188; Ю. М. Гроссман. К характеристике референдарского суда в Речи Посполитой // *Доповіді та повідомлення Львівського університету*, вип. 5, ч. 1. Львів 1955, с. 64–70.

поширювались тільки на державні маєтки Руського, Белзького та інколи північно-західної частини Волинського воєводства³⁷; тому не випадково у збірнику містяться скарги королівських селян лише цих адміністративно-територіальних одиниць. Ці селяни широко користувались наданим їм правом таким чином протидіяти феодалам; як показало проведене М. Горном виявлення документів, у гродські книги Руського і Белзького воєводств, які збереглися, в 1600–1647 рр. було внесено понад 450 скарг державних селян, багато з яких, якщо не більшість, могла дійти до референдарського суду³⁸.

Селянам приватних маєтків не було кому жалітися на своїх дідичів — власників цих володінь. Їм залишалось скаржитися тільки на орендарів і заставників самим дідичам, та й то тоді, коли орендно-заставні угоди між цими панами передбачали таке право, причому і в цих випадках селяни наважувалися подавати скарги за умови, що обидві сторони феодалів були в спорі між собою³⁹. Не дивно, що таких скарг з'явилося порівняно небагато. На сліди деяких із них можна натрапити у скаргах дідичів на орендарів і заставників, теж, як і скарги приватновласницьких селян, вписані у гродські книги.

Відомості про скарги приватновласницьких селян обмежуються тільки їх змістом, в той час як інформація про супліки королівських підданих значно багатша, бо виходять далеко за рамки самого факту писемного протесту, хоч би й дуже широкого змісту; для державних селян складання і внесення в актову книгу скарг часто означало початок або продовження судових процесів проти своїх безпосередніх гнобителів, процесів, які, бувало, тривали довго, навіть десятиріччями, і в яких селяни (як, зрештою, зі свого боку і феодали) проявляли неабияку наполегливість і впертість, щоб

³⁷ T. Lubomirski. *Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII wieku*. Warszawa 1862. S. 7–8; I. T. Baranowski. *Sądy referendarskie...*, с. 85; I. Крип'якевич. *Референдарські суди...*, с. 177.

³⁸ M. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich...*, cz. 3, с. 17. Документація референдарського суду знаходиться в Головному архіві давніх актів у Варшаві. Частина її, яка стосується кінця XVI — початку XVII ст., зокрема і Руського та Белзького воєводств, була видана на початку XX ст. (*Księgi referendarskie / wydał I. T. Baranowski, t. 1: 1582–1602*. Warszawa 1910). Матеріали цього видання щодо українських земель проаналізував Іван Крип'якевич (I. Крип'якевич. *Референдарські суди...*, с. 175–178).

³⁹ M. Horn. *Walka chłopów czerwonoruskich...*, cz. 3, с. 17.

досягти своєї мети — добитися видання референдарським судом декретів, які б визнавали старост і державців винними, і при допомозі призначених цим судом комісарів примусити їх відмовитися від нав'язування підданним надмірних повинностей та ще й відшкодувати понесені ними втрати під час виконання цих завищених повинностей.

Будучи шляхетським за своїм складом і характером діяльності, референдарський суд захищав класово-станові інтереси старост і державців. Та, діючи водночас в інтересах державного скарбу, який в немалій степені поповнювався грошовими надходженнями від селянських повинностей, і податків, суд змушений був чинити певні перешкоди для руйнівного, хижацького хазяйнування цих феодалів і тому, хоч відносно й не часто, виносити вирoki на користь селян. Виконання вироків, однак, з огляду на слабкість центральних і місцевих властей та запеклий опір старост і державців, зустрічалося здебільшого з непереборними труднощами. Тим не менше селяни прагнули використовувати щонайменші шанси, щоб наносити удари по панській сваволі. Не домігшись бажаної реакції на одну скаргу, жителі одного й того ж села подавали другу, далі третю і т. д. Наприклад, громада села Бортятина Вишеньського староства, що у Перемишльській землі, подала у 1625–1633 рр., виходячи з матеріалів даного збірника, 6 скарг [док. 146, 152, 156, 157, 170, 180].

Про результативність подачі королівськими селянами скарг та зв'язаних з ними судових процесів проти феодалів можуть свідчити такі підрахунки М. Горна: у першій половині XVII ст. із 56 державних маєткових комплексів Руського і Белзького воєводств тільки у трьох повністю виграшною стороною були селяни, у 18 вони частково виграли, у 27 — програли, результати щодо 8 — невідомі⁴⁰.

Що ж до скарг приватновласницьких селян на орендарів і заставників, адресованих дідичам, то останні реагували на них, хоч може й не завжди, подачею від себе скарг на тих же панів. Результати дідичних скарг у документах вивчити не вдалося. Можна думати, що в кращому разі вони для селян були мінімальні, тому що втручатися в дії тимчасових володільців, до закінчення строків оренди або застави, практично було неможливо. Після повернення собі маєтків дідичі починали процеси проти колишніх орендарів і заставників, вимагали від них відшкодування за понесені втрати,

---

⁴⁰ Там само, с. 89.

проте, навіть якщо такі процеси вигравалися дідичами, селянам втрачене під час оренди або застави не поверталось.

Матеріали збірника дають певне уявлення про співвідношення згаданих вище форм селянського руху. Разом з тим вони переконують у тому, що нерідко різні прояви селянських виступів одночасно проходили в тих самих селах, що, отже, та чи інша форма далеко не завжди виступала ізольовано від інших. В цьому відношенні інтерес становлять підсумкові підрахунки М. Горна, які стосуються деяких форм боротьби підданих королівських маєтків у Руському і Белзькому воеводствах проти старост і державців: із 308 сіл, які в першій половині XVII ст. взяли участь у цій боротьбі (а вони становили 40,5 % всіх державних сіл обох воеводств) близько 90 % розпочало її від подачі суплік і судових процесів, понад 80 % відмовлялося нести різні повинності, у 30 % вибухали більш-менш помітні хвилювання, у 17 % — збройні виступи⁴¹.

* * *

Найвищого піднесення селянський рух на українських землях досягав під час масових збройних виступів — селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського (1591–1593), Северина Наливайка (1594–1596), Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича (Трясила, 1630), Павла Павлюка (1637) і Якова Остринина (1638) — перших великих соціальних битв українського народу і водночас битв проти польського панування. Поєднання в одному руслі соціальної і національно-визвольної боротьби визначило масштабність і виняткову стійкість збройних виступів народних мас України.

Історія цих повстань порівняно добре вивчена, особливо в названих вище роботах Костя Гуслистого і Володимира Голобуцького, проте головним чином з точки зору участі в них козацтва. Натомість селянська їх сторона відома дуже слабо, що й не дивно, бо джерела, і опубліковані, і неопубліковані, характеризують участь селян у повстаннях надто загально, малоконкретно. Тим часом важливість вивчення саме цього питання очевидна, оскільки селянство — найбільш численний і пригнічений клас — було головною у них соціальною силою.

З огляду на соціальну природу і виробничу роззосередженість селян вони не могли очолити повстання. Керівним ядром у

---

⁴¹ Там само, с. 88.

повстаннях було козацтво — військово-політично організоване, волелюбне, в часи тяжких випробувань згуртоване, плоть від плоти українського народу — а тому здатне очолити його соціально-визвольну боротьбу. Королівські комісари, говорячи 1638 р. про повстання 1637 р., мали рацію, коли писали: «хлопи не бунтувалися б, якби, вони [козаки] не були їхніми керівниками ... ні хлопи без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистоять не можуть» [док. 215].

Лави козацтва, реєстрового і нереєстрового, постійно поповнювалися вихідцями з селянства (в меншій мірі — міщанства), особливо в повстанські періоди: козацтво було притягальною силою для селян, невдоволених наростанням соціального і національно-релігійного гніту; самим своїм існуванням козацтво показувало селянству, як можна уникнути, позбутися панської сваволі і стати вільним; потрапляючи в козацьке середовище, селяни вибували зі старого юридичного статусу — підданства. У бажанні влитися в ряди козаків їх не стримувало те, що козацька старшина гнітила голоту. Важливо підкреслити при цьому, що, ставши основною соціальною базою для сформування і розвитку козацтва, селяни утворювали в ньому не лише низи, але й старшинську верхівку.

Г. Л. де Боплан, говорячи про те, що в умовах «рабства» багато селян України тікає від панів, зазначає: «Найвідважніші з них подаються на Запоріжжя ... За рахунок таких селян-втікачів козацькі загони вельми зростають» [док. 259]. Панівні кола Речі Посполитої всіляко противилися селянському впливу до козаків, наказували перехоплювати і карати всіх тих, хто покидав своїх панів заради того, щоб вливатися в козацьке середовище [док. 78]. Про втечі до козаків, покозачення свідчать, поза Г. Л. де Бопланом, майже виключно посередні дані: коли селянам вдавалося дістатися до теренів, контрольованих козаками, пани вважали справу їх розшуку практично програною і не чинили старань, щоб повернути втікачів у свої маєтки⁴². Цими посередніми даними є, зокрема, погрози підданих феодалам піти геть до козаків, якщо не буде припинено зловживань у повинностях [док. 143, 168]. До речі, наявність козацтва як військової організації значною мірою зумовлювала великий розмах народної колонізації південно-східних окраїн українських земель, бо тамтешнє населення, серед якого бачимо і чимало коза-

⁴² Там само, cz. 1, с. 54^г

ків — землеробів, перебувало немов під захистом козацтва як від панської сваволі, так і від руйнівних татарських набігів⁴³.

У збірнику наводяться прямі і непрямі свідчення участі селян спільно з козаками у повстаннях. Вони містяться в листах і зверненнях керівництва повстань та іншої козацької старшини [док. 198, 201, 202, 204, 213, 229], реляціях і листах польських гетьманів [док. 174, 200, 211], багатому на документи «Щоденнику» Шимона Окозького — сучасника описаних у ньому подій [док. 196, 210, 221, 224], російських джерелах [док. 217, 222] тощо. Ці, як і інші документи, дають змогу торкнутися питання про світогляд учасників селянсько-козацьких повстань.

Одним із наслідків селянсько-козацьких повстань на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. було переселення в російські володіння його активних учасників (з родинами і без них), які тікали від переслідування і розправи з боку військ і шляхти Речі Посполитої [док. 198, 214, 216]. Російський уряд, дбаючи про колонізацію південно-західних окраїн держави, серед яких була і територія Слобідської України, заохочував селян і козаків із володінь Речі Посполитої до переселень: наділяв їх землею, визнавав за багатьма новоприбулими козацькі права, не примушував нести феодальні повинності, звільняв від державних податків тощо.

* * *

Документи і матеріали збірника суттєво доповнюють наші уявлення і знання про форми і розмах селянських рухів на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст., які ґрунтуються на документальних публікаціях та історіографічному доробку. Джерела і література переконують у тому, що внесок селян у боротьбу трудового населення України проти соціального і національно-релігійного гноблення був величезний, являючи істотний чинник загального невдоволення українського народу своїм становищем.

При всій об'єктивно тоді притаманній феодальній системі міцності селянські рухи розхитували і ослаблювали її устої, призводили до деякого пом'якшення феодального визиску, змушували феодалів піти на поступки, не допускали до абсолютно повного поневолення селян. Ці поступки час від часу дещо збивали, пригашували

---

⁴³ П. Шевальє. *Історія війни козаків проти Польщі* / переклад з французького видання 1663 року. Київ 1960, с. 34.

соціальну напруженість на селі, «потенціал» селянського опору. Це, в свою чергу, доводить, що селянська боротьба характеризувалася припливами і відпливами, піднесенням і спадами, що, отже, її не можна розглядати як соціальне явище, яке з плином часу тільки наростає, стає все більш інтенсивним.

Селяни не могли здобути перемоги, але не слід забувати, що перспективи суспільного розвитку в кінцевому підсумку залежали від того, яким великим був опір панівному класу з боку селянства, в яких би формах він не проявлявся. Без такого опору феодально-кріпосницький лад повільніше підходив би до свого загнивання і міг би існувати довше, ніж він проіснував.

Боротьба селян сприяла формуванню у них соціальної і національної самосвідомості: поступово поглиблювалось уявлення про те, за що й в ім'я чого вони виступають.

Виступи селян прискорили завершення процесу формування української народності: великі пересування селян, що відбувалися внаслідок втеч, призводили до освоєння слабозалюднених земель, росту кількості і питомої ваги міст в економічному розвитку, посилення господарських зв'язків між окремими територіями, до згладжування мовних, побутових і психологічних відмінностей.

Боротьба селянства не могла не впливати позитивно, разом з іншими чинниками, на ідеологічне, культурне та художнє життя, яке у другій половині XVI — першій половині XVII ст. знаходилося на піднесенні, хоч і переборювало численні перешкоди. Хронологічне співпадіння культурного прогресу і загострення та посилення соціальних зіткнень на Україні не випадкове.

Селянські рухи другої половини XVI — першої половини XVII ст. вагомо збагатили досвід боротьби українського народу і відіграли величезну роль у підготовці національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Цей досвід придався і в цій війні і довго потім — аж до ліквідації в середині XIX ст. феодальних відносин в Україні⁴⁴.

---

⁴⁴ Гідним уваги є те, що серед сіл, які до 1648 р. виступали проти феодалів, були і такі, що в XVIII і XIX ст. відзначилися боротьбою з експлуататорами. До таких сіл, зокрема, належали державні Горожана Велика і Горожана Мала, що у Львівському повіті Руського воєводства, представлені в збірнику двома скаргами [док. 143, 144] (*Класова боротьба селянства Східної Галичини...*, с. 178–180, 261, 266, 278–284, 290–300, 311–312, 317).

ПОВІТОВИЙ ПОДІЛ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI — XVIII СТОЛІТТІ

Історія повітового устрою Київського воєводства¹ може бути поділена на два періоди. Перший охоплює 1471–1565 рр., коли тамтешні повіти являли собою старостинські округи, за винятком центрального (Київського), котрий був округом воєводським, оскільки Київське староство не існувало. Протягом цього часу кількість київських повітів не була сталою. На думку Павла Клепатського, який спеціально вивчав тодішню адміністративно-територіальну структуру Київського воєводства, в середині XVI ст. воно складалося з Київського, Житомирського, Овруцького, Мозирського, Любецького, Остерського, Чорнобильського, Путивльського і Черкаського повітів, причому, як вважав автор, останній поділявся на три підповіти-обводи (Черкаський, Білоцерківський, Канівський)². Наші спостереження, що ґрунтуються на доступних джерелах, доводять, що в Київському воєводстві в середині XVI ст. було менше дев'яти повітів, скільки ж саме — важко сказати. В усякому разі впевнено можна сказати, що головними, а можливо й єдиними, тоді були повіти Київський, Житомирський, Овруцький і Мозирський.

У 1566–1793 рр. (до ліквідації воєводства внаслідок приєднання його території до Російської імперії) повіти були шляхетськими за соціально-політичною суттю адміністративно-судовими округами. Такий характер вони набрали за реформою, ухваленою Віленським сеймом 1565–1566 рр., що поширила польську адміністративно-територіальну систему на землях Великого князівства Литовського³,

---

¹ Про утворення Київського воєводства 1471 р. див.: П. Г. Клепатский. *Очерки по истории Киевской земли*, т. 1: *Литовский период*. Одесса 1912, с. 59–60, 76; М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // *Проблеми слов'янознавства*, вип. 42. Львів 1991, с. 32–33, 37.

² П. Г. Клепатский. *Очерки по истории Киевской земли*, т. 1, с. 170–430.

³ Щодо адміністративно-територіальної реформи 1565–1566 рр. див.: М. Любавский. *Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва 1900, с. 690–

до складу якого до Люблінської унії входило і Київське воєводство. Ця система в останньому зміцніла після прилучення його 1569 р. до Польського королівства.

Завдання даної статті — показати, як виглядав у 1566–1793 рр. повітовий поділ Київського воєводства. Йому тоді, порівняно з іншими воєводствами Речі Посполитої, була властива своєрідність, яку, проте, дотепер в літературі не враховано. З легкої руки Александра Яблоновського⁴ поширилося твердження, що воєводство з останньої третини XVI ст. включало в себе повіти Київський, Житомирський, Овруцький (у 1566–1569 рр. — і Мозирський). Насправді ж, як побачимо нижче, такий поділ, в строго джерельному його розумінні, існував лише певний час.

Слід мати на увазі, що протягом 1566–1793 рр. територія воєводства не була сталою. Невдовзі після укладення Люблінської унії, чи не 1569 р., до Великого князівства Литовського відійшов терен Мозирського повіту. До 1648 р. дуже збільшилась лівобережна частина воєводства. Згодом відбувалося звуження його території. Для висвітлення тодішнього повітового устрою воєводства не має значення підкреслення того, що і коли воно набуло й втратило. Тут лише слід наголосити на тому, що в другій половині XVII ст. воєводству перестав належати лівобережний щодо Дніпра терен та Київ з навколишньою територією на правому березі Дніпра: цими масивами заволоділа Росія⁵ (див. *Ману*).

У дальшій розповіді йтиметься про територію, яка становила воєводство від 1569 р.: надто мало часу після 1566 р. судилося

719; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик*. Юрьев 1911, с. 16–57; його ж. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): Опыт исследования политического и общественного строя*, т. 1. Санкт-Петербург 1901, с. 625.

⁴ A. Jabłonowski. *Wstęp // Źródła dziejowe*, t. 20: *Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1894, с. 23–26; A. Jabłonowski. *Ukraina // Źródła dziejowe*, t. 22: *Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. 1897, с. 29–32.

⁵ Опис кордонів Київського воєводства див.: Н. Крикун. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников*. Киев 1992, с. 50–52, 64–65, 112–144; передрук: М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел*. Київ 1993, с. 61–64, 77–79, 135–176.

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В XVI-XVIII ст.

Мозирському повіту перебувати в складі цього воєводства, щоб врахувати його приналежність до нього.

Протягом тривалого часу після 1569 р. Київське воєводство складалося з одного земського і одного гродського повітів, територіально ідентичних; кожен з них іменувався Київським. Отже, просторово воно було одноповітовим. Причина полягала в тому, що воєводству на Віленському сейму 1565–1566 рр. було дозволено мати по одному земському і гродському суду.

Можна лише припускати, чому така величезна територія по обидва боки Дніпра дістала по одному земському і гродському суду. Відповідь на це питання, мабуть, слід шукати в історичній своєрідності регіону в XVI ст.; її, на жаль, досі не досліджено. Ймовірно, потрібно мати на увазі, що на 1560-ті роки і пізніше на Київщині не розвинувся так, як, наприклад, на Волині, шляхетський стан — важливий чинник у формуванні та розвитку адміністративно-територіального устрою за польським зірцем. Тутешня шляхта значною мірою, напевно, залишалась патріархальною в суспільно-політичному значенні⁶. Тому сюди не так інтенсивно, як, приміром, на ту ж Волинь, проникав польський станово-шляхетський вплив. Не можна не врахувати й наявності такого чинника, як особливі прерогативи київського воєводи, влада якого негативно впливала на політичну активність шляхти Київського воєводства⁷. Вона ж до 1560-х років перешкоджала розвитку влади старост, а це в свою чергу призводило до нерозвинутості їхніх судових функцій⁸, зрештою — й тодішніх повітів як старостинських округів. Тож на Віленському сеймі 1565–1566 рр. було визнано доцільним не створювати в Київському воєводстві по кілька однотипних судів, а сконцентрувати адміністративно-судову діяльність в його центрі.

* * *

Земськосудовий одноповітовий характер воєводства вперше відображено в переліку тих земських урядів (посад) шляхетського самоврядування, який було затверджено для нього, як, зрештою, й

⁶ Н. М. Яковенко. Склад шляхти землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // *Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць*. Київ 1990, с. 79–99.

⁷ Прерогативи київського воєводи в XVI ст. докладно аналізує Павло Клепатський (П. Г. Клепатский. *Очерки по истории Киевской земли*, т. 1, с. 76–99).

⁸ Про повноваження старост Київського воєводства в XVI ст. див.: Там само, с. 100–113.

для інших воєводств Великого князівства Литовського, Віленським сеймом 1565–1566 рр. Ці уряди стосовно Київщини (подаємо їх в тому ж порядку, в якому вони наведені в «Списанье поветов Великого князства Литовського и вриадников в них» — документі недатованому, якщо й не прийнятому на тому ж сеймі, то принаймні, безсумнівно, своїм походженням йому зобов'язаному; цей порядок в переліку урядів відбив їхню ієрархію, встановлену тим же сеймом за польським взірцем): воєвода, каштелян, підкоморій, хорунжий, суддя, підсудок, писар⁹. Для порівняння наведемо подібний, з того ж документа взятий, перелік урядів по Волинському воєводству: воєвода, каштелян, а інші уряди згадано по повітах, яких у XVI–XVIII ст. було три, у кожному з них наявні підкоморій, хорунжий, суддя, підсудок, писар, а відносно Володимирського і Кременецького повітів названо і по маршалку, причому його поставлено перед підкоморієм¹⁰. Як бачимо, в київському урядовому (урядницькому) переліку відсутня згадка про маршалка, але відсутня вона і в переліку земських посад по Луцькому повіту. Це не випадково. Компетенції маршалка головним чином зводилися до збору шляхетського посполитого рушення в кордонах повіту при допомозі хорунжого. У масштабах же всього воєводства за збір посполитого рушення відповідав каштелян. Але оскільки формально вважалось, що його резиденція міститься в політичному центрі воєводства, котрий одночасно був і центром центрального, головного повіту (у Волинському воєводстві таким повітом вважався Луцький), то було визнано недоцільним мати в цьому центрі, а значить, — в центральному повіті маршалка. Його функції за сумісництвом виконував каштелян. Ось чому у волинському переліку земських урядів не бачимо луцького маршалка. З другого боку, стає зрозумілою й відсутність маршалка в подібному київському переліку: Київське воєводство після сейму 1565–1566 рр. було одноповітовим (якщо, повторимо, абстрагуватися від того, що до 1569 р. в нього входив і Мозирський повіт), в адміністративному відношенні воно відповідало Луцькому повіту. До речі, стосовно Мозирського повіту у 1566–1569 рр. Київський повіт значився центральним, і не дивно, що Мозирський повіт мав тоді таку ж земськоурядову структуру¹¹, що й повіти Володимирський і Кременецький.

⁹ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 228.

¹⁰ Там само, с. 228–229.

¹¹ Там само.

Згадані «Списаньем поветов Великого князства Литовського и врьдников в них» у складі повітової урядової ієрархії суддя, підсудок і писар — це члени земського суду, ті, хто головним чином забезпечував його діяльність. У Київському воєводстві, як зазначено вище, згідно з постановою Віленського сейму 1565–1566 рр., такий суд був один. Проте, з огляду на велику територію воєводства, він не міг би діяти ефективно, якби засідав тільки в Києві. «Списанье поветов и границ» — документ, складений у зв'язку з діяльністю того ж сейму, — містило вказівку про те, що робота цього суду мала проходити трьома сесіями (роками) щорічно, з яких дві намічались як виїзні. Про ці сесії дане джерело свідчить, щоправда, непрямо: «Книги абы были розложены на трех местцах, для далекости дороги и теж, иж не ест шляхъта частая: першіе книги в Києве, другіе в Житомири»; третє «местце» для «розложенья» київських книг (йшлося про судові книги) в тексті того ж документа названо через певний текстовий проміжок після щойно процитованого уривка з нього, без видимого зв'язку з тим, що цій назві передусє; тут зазначено: «а в Овручом другіе книги»¹². Характерно, що це місце у виданні частини «Списанья поветов и границ», здійсненому в середині XVIII ст. Мацеєм Догелем на основі впису 1629 р. даної частини в луцьку гродську книгу (впис було зроблено з книги Литовської метрики мовою оригіналу¹³; М. Догель використав витяг зазначеної частини цього документа з даної луцької гродської книги в польському перекладі) звучить дещо інакше: там сказано, що в Овручі повинні складатися книги «треті» (*trzecie xięgi*)¹⁴. Як бачимо, у видання М. Догеля вкралася помилка, яка могла бути викликана в свою чергу допущенням помилки при здійсненні згаданого витягу. Слід при цьому вказати на недосконалість побудови «Списанья поветов и границ», зумовлену, ймовірно, тим, що це джерело могло бути проектом документа з невідробленим

¹² Там само, с. 162–163; *Русская историческая библиотека*, т. 30: *Литовская метрика. Отделы первый-второй*, ч. 3: *Книги публичных дел*, т. 1. Юрьев 1914, стлб. 891; *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*), ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев 1890, с. 365–366.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 168, арк. 496–472 («Облята границ межи поветами воєводства Волинского с поветом Пинским, Киевским и иншими»).

¹⁴ M. Dogiel. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae, ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758*. Vilnae, 1758, с. 204, 205.

остаточно текстом. Якщо це був проект, то можна припустити, що в нього був пратекст, який до нас, на жаль, не дійшов. У пратексті, напевно, йшлося про «третіє» книги, причому одразу після слів «другіє в Житомири». При складанні «Списанья поветов и границ» у тому вигляді, в якому ця частина до нас дійшла, пратекст у даному місці був з невідомих причин розірваний, і тоді ж замість слова «третіє» механічно записано слово «другіє». М. Догель, мабуть, був здивований, що в польському перекладі того примірника частини витягу зі «Списанья поветов и границ», який він мав, слово *drugie* було вжито двічі; на його думку, напрошувалось замість другого разу *drugie* слово *trzecie*, і він вчинив, як йому видавалося, логічну заміну. Характерно, що в інших витягах тієї ж частини документа з тієї ж луцької книги слово *trzecie* відсутнє: у них слово *drugie* вжито двічі¹⁵.

У процитованих вище уривках «Списанья поветов и границ» не зазначено, про книги якого суду говориться — земського чи гродського. Впевнено можна твердити, що йшлося про книги земського суду, бо цей суд вважався головним, безоглядно шляхетським вже хоч би тому, що склад його обирався шляхтою, нехай і опосередковано (через призначення його членів великим князем литовським / королем з висунутих земським сеймиком із середовища місцевої землеволодільчої шляхти кандидатів — по чотири на кожну посаду). Такий суд, створений за польським взірцем, для володінь Великого князівства Литовського до 1566 р. був установою зовсім новою, і слід було звернути увагу саме на нього. Це й було зроблено, щоправда, непрямо, через згадку про судові книги, укладачами «Списанья поветов и границ».

Знаменною є сама по собі зафіксована цим джерелом географія сесій Київського земського суду. Вона, як нам видається, відбиває наявність трьох політичних центрів (не рахуючи Мозиря), які склалися у воєводстві на середину 1560-х років.

Діяльність Київського земського суду сесіями в Києві, Житомирі й Овручі на початку його існування видно й з акту Люблінської унії 1569 р., яким було проголошено приєднання Київського воєводства — землі до Польської Корони. Тут сказано, що «земські роки»

---

¹⁵ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі — НБУ), Інститут рукопису (далі — ІР), ф. І (Історичні матеріали), 7968–7970, 10595; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Zbiór Branickich z Suchej, № 323/409, с. 8–9.

(*roki ziemskie*) повинні проходити в зазначених містах позмінно, кожен рік і у певний час¹⁶.

Вдалося виявити конкретні документальні свідчення (вони містяться у виписах з київських земських книг; самі ж ці книги не збереглися) про виїзні сесії Київського земського суду в Житомирі й Овручі. Свідчення стосуються 1602 р.¹⁷, та зазначене ними тією ж мірою може бути віднесене до попередніх і, як побачимо дещо нижче, до наступних після 1602 р. кількох років.

Варшавський сейм 1607 р. ухвалив, що Київський земський суд у подальшому мав засідати лише в Києві; малося на увазі, що там повинні відбуватися всі його сесії. Зроблено було це у відповідь на прохання послів від Київського воєводства, які аргументували його тим, що перевозити судові книги з міста до міста небезпечно — «через тривоги від татар і не менше через весняні й осінні повені»¹⁸. Дану постанову підтвердив Варшавський сейм 1609 р.¹⁹

Від згоді пізніше 1609 р. земський суд діяв тільки в Києві. В цьому переконують численні витяги з київських земських книг першої половини XVII ст., починаючи з 1609 р.²⁰

Характерно, що в складеному десь у першій половині XVII ст. списку земських урядів Київського воєводства (подібні списки тоді ж були виготовлені і щодо інших українських воєводств Речі Посполитої) останнє названо як один, Київський, повіт²¹. Причина цього була в тому, що дане воєводство мало у той час один земський суд, сесії якого до того ж проходили тільки в Києві.

Відсутність житомирських і овруцьких земськосудових сесій негативно впливала на діяльність Київського суду. Усвідомленням цієї обставини керувалася шляхта Київського воєводства, коли на своєму сеймику в листопаді 1650 р. добилася внесення в інструкцію послам на сейм такого пункту: з огляду на великий простір воєводства домагатися від сейму дозволу на те, «щоби роки земські

¹⁶ *Volumina legum*, t. 2. Petersburg 1859, с. 99–100.

¹⁷ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4050, арк. 74; спр. 4095, арк. 5, 7, 9.

¹⁸ *Volumina legum*, t. 2, с. 447.

¹⁹ Там само, с. 470.

²⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4052, арк. 81, 88, 94, 107, 109; спр. 4053, арк. 150; спр. 4060, арк. 50, 54; спр. 4062, арк. 105, 109; спр. 4095, арк. 13, 16, 18, 23, 45, 47, 53, 59, 68, 72, 73, 75.

²¹ *Архив ЮЗР*, ч. 8, т. 5: *Акты об украинской администрации XVI–XVII вв.* 1907, с. 502.

не лише в Києві, а й в Житомирі і в Овручі судилися»²². Цей же документ містив пункт про дозвіл мати Київському воєводству «за прикладом Волинського воєводства» потрібний склад земських урядів (*aby trojacy byli urzędnicy*) — по одному для київської, житомирської та овруцької сесій, котрі мали відбуватись не одночасно, а слідувати одна за одною²³. Тут йшлося про уряди судді, підсудка й писаря. Створення такого потрібного складу, а точніше — в додаток до київського двох складів, означало б впритул підійти до можливого оголошення житомирської і овруцької сесійних урядових трійок як самостійних земських судів, а тим самим — до перетворення Київського воєводства з одноповітового в триповітове, до поділу його на три земськосудові повіти. Цілком логічним тому видається те, що зустрічаємо в інструкції послам на сейм, прийнятій сеймиком київської шляхти в грудні 1651 р. Згідно з цим документом, шляхта підняла питання про дозвіл Київському воєводству мати три земських суди (*troje ziemstwa*)²⁴.

Матеріали сеймів, яким передували згадані щойно київські сеймики 1650 і 1651 рр., не містять жодних слідів законодавчої реакції на зазначені вимоги цих сеймиків. Це означало одне: ані потрібний склад земськосудових урядів, ані тим більше Житомирський та Овруцький земські суди створені не були. Та інакше в той час навряд чи могло бути з причини вкрай несприятливої соціально-політичної ситуації в Київському воєводстві, як і в Речі Посполитій у цілому. Тому тут і далі діяв один земський суд. У зв'язку з окупацією Росією Києва Варшавський сейм 1667 р. постановив перевести звідси земські судові сесії до Житомира й Овруча; там вони, сказано в тій же постанові, повинні проходити доти, доки Київ не буде повернуто Речі Посполитій²⁵.

Ще майже століття після цієї постанови Київське воєводство мало один земський суд. Засідав він позмінно в Житомирі й Овручі. Свідчення про це вдалося, правда, виявити тільки відносно першої половини XVIII ст.²⁶ Отже, Київське воєводство лишалось одноповітовим в земськосудовому відношенні.

²² ЦДДА України у Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 13, арк. 598.

²³ Там само.

²⁴ Там само, спр. 14, арк. 175.

²⁵ *Volumina legum*, t. 4, c. 439.

²⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4095, арк. 100, 110, 118, 120, 122, 124, 130, 142, 154, 156, 158, 162, 170, 182.

З другої чверті XVII ст. воєводство все ж певною мірою перебувало на підступах до перетворення в земськосудове триповітове: у цей час тут вводяться, поряд з до того існуючими київськими, деякі житомирські та овруцькі земські уряди²⁷.

Одне з прохань київської шляхти, яке міститься в інструкції київського сеймику своїм послам на сейм (той самий, що, як виявилось, затвердив Гадяцький договір 1658 р.), ухваленій у березні 1659 р., говориться, що всі земські уряди король має роздавати в «землях» Київській, Житомирській і Овруцькій тамтешній шляхті — «за прикладом Руського воєводства»²⁸. Сейм відповів на неї постановою, зміст якої, проте, лише частково її стосувався: в постанові відмічено, що тільки київській шляхті католицького віровизнання мають надаватися ці уряди²⁹.

У тому, що так чи інакше роздача з кінця 1650-х років київській шляхті житомирських і овруцьких земських урядів була зв'язана з укладанням Гадяцького договору, непрямо переконує один з пунктів даної послам на найближчий сейм інструкції сеймика шляхти Київського воєводства, який відбувся у вересні 1682 р. «Оскільки

---

²⁷ Так, на 1638 р. припадає згадка про житомирського войського (AGAD w Warszawie, zesp. Metryka Koronna, ks. 184, арк. 172; див. також: ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 336), на 1650 р. — про житомирського хорунжого (*Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy / opracowali E. Janas i W. Klaczewski. Kórnik 2002, с. 109*); перші відомі згадки про овруцьких підстоля й войського припадають, відповідно, на 1646 і 1649 рр. (Там само, с. 91, 106). Принагідно зазначимо, що після 1566 р. виникли такі київські земські уряди, які до запровадження земських урядів житомирських і овруцьких вважалися загальновоєводськими (в дужках наводимо перші відомі згадки про них): підчашого (1577), стольника (1578), чашника (1579), ловчого (1584), підстоля (1585), скарбника (1589) (Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. Warszawa 2000, с. 205–207*), войського (1577) (К. Górski. *Historia piechoty polskiej. Kraków 1893, с. 231*). Про земські уряди на українських землях у складі Польського королівства, а згодом — Речі Посполитої див.: М. Крикун. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *Записки НТШ*), т. 228: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1994, с. 65–122. У подані в цій статті відомості про перші виявлені згадки щодо земських урядників Київського воєводства (й кількох інших українських воєводств) внесено корективи (див. передрук тієї ж статті в даному збірнику).

²⁸ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 2: *Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века*. Киев 1888, с. 52.

²⁹ *Volamina legum*, т. 4, с. 296.

Гадяцька комісія [так, зокрема, у Речі Посполитій йменували Гадяцький договір] втратила своє значення (*jest nullitas*), то мають бути оголошені недійсними (*inwalidowane*) ... овруцькі і житомирські земські уряди, що з неї послідували»³⁰.

Ця інструкція не потягла за собою ліквідації зазначених житомирських і овруцьких земських урядів: вони існували в 1680–1690-х роках³¹ і незмінно в XVIII ст.³² — разом з тими, які з'явилися у 80–90-х роках XVII ст.³³

Сама наявність овруцьких і житомирських земських урядів, навіть у неповному їхньому складі — це свідчення, на наш погляд, процесу земського відособлення територіальних частин воєводства. Цей процес, однак, довго не набирав судового характеру, отже, і не призводив до утворення земськосудових повітів.

Краківський коронаційний сейм 1764 р., у відповідь на прохання київських послів, постановив, що в Київському воєводстві повинно бути три земських суди — відповідно до поділу його на повіти Київський, Житомирський і Овруцький, який на той час склався (далі побачимо, що під повітами в даній постанові розуміли). Резиденціями судів той самий сейм проголосив Житомир (тут повинен був діяти, поруч з Житомирським, і Київський суд, бо Київський повіт, що тоді існував, не мав свого власного адміністративного центру; роль останнього грав Житомир, котрий став таким чином столицею двох повітів, зрештою — і всього воєводства)

³⁰ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 2, с. 429. Після укладення Гадяцького договору до 1682 р. виникли житомирські земські уряди (в дужках подано перші згадки про них) підчасого (1659), підстоля (1661), ловчого (1671), мечника (1672) (*Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 118, 121, 125, 131). На той же час припадає поява овруцьких урядів ловчого (1659), стольника (1664) (Там само, с. 81, 101), хорунжого (1659) (*Volumina legum*, т. 4, с. 296), мечника (1672) (*Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі — *AGZ*), т. 21: *Lauda sejmikowe*, т. 2: *Lauda wiszeńskie 1648–1673 r.* / opracował A. Prochaska. Lwów 1911, с. 603).

³¹ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 2, с. 605–606, 608–610, 621–622.

³² Там само, ч. 2, т. 3: *Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1698–1726 гг.* 1910, с. 166, 168, 356, 390, 798, 818 та ін.; ч. 3, т. 3: *Акты о гайдамаках (1700–1768)*. 1876, с. 483, 565 та ін.

³³ Ідеться про житомирські уряди чашника (1682) (*AGZ*, т. 10: *Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego*. 1884, с. 348, № 5819), скарбника (1691) (*Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 134) та овруцькі уряди чашника (1688), підчасого (1688), скарбника (1692) (Там само, с. 76, 87, 95).

та Овруч³⁴. На 1765 р. припадає поява овруцьких³⁵, на 1766 р. — житомирських³⁶ суддів, підсудків і писарів. Наявність трьох земських суддів засвідчують постанова Варшавського сейму 1776 р.³⁷, витяги з київських, житомирських і овруцьких земських книг, що дійшли до нас (витяги вдалося виявити за 1766–1790 рр.)³⁸, фрагменти двох житомирських земських книг за 1767 і наступні роки³⁹ і одна овруцька земська книга за 1779 та наступні роки⁴⁰.

Слід вказати на те, що відповідно до тієї самої ухвали згаданого коронаційного сейму список овруцьких та житомирських земських урядів був доповнений урядом підкоморія — відповідно у 1765⁴¹ і 1766⁴² рр. Тим самим було завершено комплектування житомирських та овруцьких урядів⁴³.

Отже, виникли земськосудові Житомирський і Овруцький повіти. Внаслідок цього Київське воєводство в земськосудовому відношенні стало триповітовим. Зрозуміло, територія Київського повіту зменшилась на територію, яку зайняли Житомирський і Овруцький повіти.

Варшавський сейм 1775 р. дарував Київському воєводству уряди житомирського й овруцького каштелянів⁴⁴. Вони стали діяти того ж року⁴⁵ — поруч з київським каштеляном, уряд якого існував з 1566 р. Внаслідок цього земськосудові повіти воєводства набрали характеру й земель: кожна з земель, на які ділився ряд воєводств Польського королівства (у тому числі, наприклад, Руське воєводство), обов'язково мала свого каштеляна, призначеного, як і воєвода, королем.

³⁴ *Volumina legum*, т. 7. 1860, с. 155–156.

³⁵ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 86, 91, 95.

³⁶ Там само, с. 124, 130, 134.

³⁷ *Volumina legum*, т. 7, с. 561.

³⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4086, арк. 1, 5, 7, 9, 11, 33, 37, 39, 41; спр. 4095, арк. 192, 196, 204, 206, 224.

³⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 10 (Житомирський земський суд), оп. 1, спр. 2, 3.

⁴⁰ Там само, ф. 14 (Овруцький земський суд), оп. 1, спр. 1.

⁴¹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 90.

⁴² Там само, с. 130.

⁴³ У 1765 р. до київського, житомирського й овруцького комплектів урядів додали нововведених у Польському королівстві уряд меншого войського (Там само, с. 72, 108, 146). Відтоді дотогочасного войського йменували більшим войським.

⁴⁴ *Volumina legum*, т. 8, с. 112., т. 8, с. 112.

⁴⁵ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 81, 118.

* * *

Вище зазначено, що в Київському воеводстві за постановою Віленського сейму 1565–1566 рр. був створений один гродський суд. Усі його сесії (рочки) до відомих подій XVII ст. проходили в Києві⁴⁶. Специфікою цього суду було те, що його, як і замковий (господарський) суд, котрий йому до даного сейму передував і також діяв у Києві, очолював не староста, як звичайно це було в Речі Посполитій, а воевода (останнього на судових сесіях звичайно заступав призначений ним підвоевода, а його, у свою чергу, нерідко заміщав призначений ним намісник). Принагідно зазначимо, що до складу Київського гродського суду входили також суддя і писар, яких з місцевої землеволодільчої шляхти призначав воевода (в інших воеводствах Речі Посполитої — староста).

Відомо, що в Речі Посполитій при кожному гродському, як, до речі, і земському суді, діяла канцелярія (*officium*). У документації Київського, а також Волинського і Брацлавського воеводств, писаній до середини XVII ст. загалом українською, а пізніше переважно польською мовою, гродська канцелярія звичайно йменується «урядом», «врядом», *urzędem* (від *urząd*). Ця канцелярія працювала не лише під час судових сесій, а й у міжсесійні періоди.

Великий обсяг роботи, покладений на Київську гродську канцелярію від самого початку її існування (ця робота відбивалась у записово-поточних книгах, які велися у гродських, як, зрештою, і в земських канцеляріях; принагідно зазначимо, що велися і гродські судові (декретові) книги), зумовив необхідність територіального розгалуження її діяльності. Ось чому з якогось часу, можливо, навіть від 1566 р. (згадаймо те місце із «Списання поветов и границ», де йдеться про «розложенье» книг «на трех местцах» у Київському воеводстві; ці слова можна було б віднести і до гродських тамтешніх книг), у Житомирі та Овручі стали функціонувати філії Київської гродської канцелярії. З часом вони перетворилися в самостійні канцелярії. Збереглося чимало свідчень про їхнє, як і Київської канцелярії, функціонування. Вони містяться у «врядових» (*urzędowych*) гродських житомирських книгах 80-х років XVI ст. — середини XVII ст.⁴⁷ та в численних витягах з жи-

⁴⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4050, арк. 68; спр. 4052, арк. 28, 52, 92; спр. 4054, арк. 65, 67, 97; спр. 4056, арк. 3, 157; спр. 4059, арк. 9, 11, 67, 71; спр. 4060, арк. 2, 5, 6.

⁴⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 1–14.

томирських і овруцьких того ж виду книг останньої чверті XVI — середини XVII ст. та XVIII ст.⁴⁸

Діяльність Житомирської та Овруцької канцелярій призвела до вироблення адміністративного уявлення про території, ними діловодчо контрольовані, як про окремі округи. Стали знову складатися, а згодом і розвинулися поняття «Житомирський повіт», «Овруцький повіт», але, на відміну від часу, що передував Віленському сейму 1565–1566 рр., вони означали не старостинські, а гродськоурядові (гродськоканцелярські) території.

Певна річ, з появою Житомирського та Овруцького гродськоурядових повітів з'являється такого ж виду Київський повіт, тобто округ, підвідомчий лише Київській гродській канцелярії. В той же час у гродськосудовому, як і в земськосудовому, відношенні, Київський повіт продовжував означати все однойменне воєводство — доти, доки не були в останньому створені Житомирський та Овруцький гродські суди.

Потрібно зазначити, що стосовно періоду середини 60-х років XVI — XVII ст., через відносно погану забезпеченість його відповідними джерелами, майже не зустрічаються згадки про три повіти Київського воєводства у гродськоурядовому функціональному їх значенні. Відомі нам згадки (їх подають матеріали гродських канцелярій) стосуються: Житомирського повіту — для 1579⁴⁹, 1593⁵⁰, 1646⁵¹ рр., Овруцького — для 1571⁵², 1636⁵³, 1644⁵⁴, 1646⁵⁵ рр.

Житомирський і Овруцький гродські повіти, що виникли, могли бути повнокровними формально справжніми, коли б стали судовими. Проте судового характеру вони довго не могли набути, хоча київська шляхта неодноразово ставила питання про створення гродських судів у Житомирі та Овручі. Так, у листопаді

⁴⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4044–4049, 4054–4056, 4058, 4059, 4061–4069, 4075, 4081–4085, 4089, 4090–4093 (остання чверть XVI — середина XVII ст.), 4100–4102 (XVIII ст.).

⁴⁹ НБУ, ІР, ф. І, 4104, ч. 1, № 3573, 3574.

⁵⁰ Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1: *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII в. (1498–1795)*. 1876, с. 223; ч. 7, т. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1386–1700. 1886, с. 256–259, 420–425.

⁵¹ НБУ, ІР, ф. І, 4104, ч. 1, № 1232.

⁵² Там само, № 3250.

⁵³ Там само, № 733, 771, 788, 907.

⁵⁴ Там само, № 1891.

⁵⁵ Там само, № 1264, 1550, 1691.

1618 р. на своєму сеймику вона ухвалила інструкцію послам, яка зобов'язувала їх домагатися згоди сейму на поділ Київського воєводства «на три судових повіти», до того ж відмежованих один від одного⁵⁶. Дана вимога в основі своїй, звичайно ж, була спрямована на утворення, поряд з існуючим Київським, Житомирського та Овруцького судів, бо ж не можна було створити судового повіту, не створивши самого суду. Але про які суди в інструкції йдеться? Відповідь на це питання, щоправда, непряма, криється в тому ж документі: тут сказано, що після поділу воєводства на судові повіти земський суд має залишитися один на весь його простір⁵⁷. Вище було вказано на те, що з 1607 р. або щонайпізніше з 1609 р. протягом кількох десятиріч за сеймовими постановами цей суд всі свої сесії проводив у Києві. Тому він на час складання інструкції у 1618 р. і в подальшому в жодному разі не зміг послужити організаційною основою для формування нових повітів. Залишається вважати, що інструкція мала на увазі Житомирський та Овруцький гродські суди. У шляхти були підстави добиватися саме їх: адже діяли Житомирська та Овруцька гродські канцелярії, при кожній з яких порівняно легко можна було сформувавши гродський суд.

Після інструкції 1618 р., через те, що вимога про поділ Київського воєводства на три повіти, яка міститься у ній, сеймом не була врахована, Житомирський та Овруцький повіти продовжували залишатися тільки гродськоурядовими. Ця вимога згодом, мабуть, не раз повторювалася в чергових інструкціях, що приймалися київськими сеймиками. На жаль, збереглося надто мало матеріалів про їхню діяльність, щоб хоч якось переконатися в цьому (джерела інших видів, які б були синхронні даним сеймовим постановам і торкалися б цього питання, нам не зустрілись). В аспекті, що нас цікавить, гідною уваги є адресована сейму в грудні 1651 р. київським сеймиком вимога дозволити створити у воєводстві Житомирський та Овруцький «гроди», тобто гродські суди⁵⁸.

Про те, що повинні бути створені Овруцький та Житомирський гродські суди, було сказано і в тексті Гадяцького договору 1658 р.: «Овруцьке і Житомирське староства мають бути судовими»⁵⁹.

⁵⁶ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 1: *Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569–1654)*. 1861, с. 121.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 175.

⁵⁹ *Volutina legit*, т. 4, с. 330; М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 10, ч. 1 (Роки 1657–1658). Київ 1936, с. 362.

Житомирський і Овруцький гродські суди й після цього створені не були, і так тривало дуже довго. Це видно, зокрема, з постанови Варшавського сейму 1683 р. «Овруцький і Житомирський гродські уряди, — читаємо у ній, — своїх судів не мають, (а мають) тільки гродову сусцепту»⁶⁰ («сусцепта» тут означає канцелярію).

До речі, в цій же постанові відзначено: Київський гродський суд, з огляду на те, що Київ знаходиться «в московських руках», не може діяти в ньому, а тому свої рочки він повинен проводити позмінно (*alternatq*) в Житомирі і Овручі. Після ж можливого повернення Києва Речі Посполитій цей суд має туди вернутися з тим, щоб позмінні житомирські і овруцькі судові рочки по тому зберегти⁶¹.

Житомирські та овруцькі рочки Київського гродського суду стали проводити невдовзі після прийняття даної постанови. На жаль, матеріали, що відклалися в ході їх проведення, майже всі загинули. Нам знані тільки фрагментарні відомості про овруцькі рочки, всі вони стосуються 1688 р.⁶² До речі, судочинство на цих рочках очолював підвоєвода (разом, зрозуміло, з суддею і писарем). Це зайвий раз переконує в тому, що у вказаних відомостях ішлося про рочки саме Київського гродського суду.

Після 1683 р. паралельно з житомирськими і овруцькими гродськосудовими сесіями в Житомирській і Овруцькій гродських канцеляріях велися, одночасно з тамтешніми урядовими книгами, такі ж київські книги⁶³.

На 1710 р. припадає перша відома нам згадка про житомирського гродського суддю⁶⁴, на 1712 р. — перша подібна згадка про овруцького гродського суддю⁶⁵. Згадуються вони і пізніше⁶⁶. Наявність цих судів повинна була б, згідно з поширеною в Речі Посполитій традицією, свідчити про існування відповідних гродських судів. Та в джерелах ані слова не зустрічаємо про них — і так

⁶⁰ *Volumina legum*, т. 5, с. 327.

⁶¹ Там само.

⁶² *Архив ЮЗР*, ч. 4, т. 1: *Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России*. 1867, с. 19, 65, 251, 259, 265.

⁶³ Там само, с. 1, 7, 31, 56, 61, 67, 68, 75–76, 96, 116, 214, 228 та ін.

⁶⁴ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 134.

⁶⁵ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 22 (тут згадано й житомирського того ж року суддю).

⁶⁶ Там само, с. 264 (1713 р.), 341 (1714 р.), 615 (1719р.); ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 36, арк. 40, 113 зв., 124–129 (1742 р.), 147 (1744 р.) та ін.; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 95, 134 (1733 р.).

до 1765 р.; протягом періоду, який передує цьому року, у них ідеться тільки про Київський гродський суд⁶⁷, садибою якого продовжував бути Житомир. З огляду на це нам видається, що в той час у воєводстві функціонував лише цей гродський суд, але оскільки були наявні житомирський і овруцький гродські судді, то можна твердити, що щороку позмінно дві його сесії проходили в Житомирі (київська і житомирська), а одна — в Овручі.

Потрібно вказати на те, що у XVIII ст. до 1764 р. в документах часто зустрічаються згадки про три повіти Київського воєводства⁶⁸. Поза сумнівом, то були повіти гродськоурядові.

Конвокаційний сейм 1764 р. дозволив існування гродських Житомирського та Овруцького судів і вказав, що перші свої рочки вони повинні провести через 12 (Житомирський) і 18 (Овруцький) тижнів після закінчення коронаційного сейму⁶⁹. Коронаційний сейм відбувся, як зазначено вище, того ж року, точніше — 3–20 грудня. Тож обидва суди мали розпочати свою діяльність наступного року. Так і сталося. Від 1765 р. в документах говориться про Житомирський⁷⁰ і Овруцький⁷¹ гродські суди.

Отже, з появою Житомирського та Овруцького гродських судів Київське воєводство стало складатися з трьох гродськосудових по-

⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 19, 24, 33, 36, 44.

⁶⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4095, арк. 95–98 (подимний реєстр Київського, Житомирського і Овруцького повітів 1714 р.); спр. 4145, арк. 314–317 (подимний реєстр Житомирського повіту 1724 р.), 320–324 зв. (люстрація димів Житомирського повіту 1731 р.); спр. 4076, арк. 182 зв.–186 зв. (подимний реєстр Овруцького повіту 1734 р.); спр. 4100, арк. 35–38 (подимний реєстр Житомирського повіту 1734 р.); ф. 141 (Колекція Александра Чоловського), оп. 1, спр. 2032, с. 1–16 (люстрація димів Житомирського повіту 1748 р.); спр. 1619, 2261, 2264, 2266 (подимний реєстр Київського повіту 1754 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 157–161 зв. (подимний реєстр Київського, Житомирського і Овруцького повітів 1715 р.); спр. 23, арк. 9–17 зв. (подимний реєстр Київського повіту 1724 р.); Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół Archiwum Sanguszków, № 511, с. 1–14 (подимний реєстр Київського повіту 1734 р.); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 788, с. 485–625 (подимний реєстр Київського, Житомирського і Овруцького повітів 1754 р.).

⁶⁹ *Volumina legum*, т. 7, с. 34–35.

⁷⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 44, арк. 136–136 зв., 196–197 зв. (1765 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4101, арк. 114 (1775 р.).

⁷¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4079, арк. 55.

вітів. Житомир виступав як центр двох повітів і продовжував бути фактично столицею воєводства.

* * *

Таким чином, від середини 60-х років XVIII ст. Київське воєводство ділилося на три земськосудових і три гродськосудових повіти, причому території однойменних повітів повністю співпадали. Так тривало до прийняття Варшавським Чотирирічним сеймом 3 травня 1791 р. конституції, яка стала основним законом Речі Посполитої. Конституція, зокрема, проголосила скасування гродських і земських судів і встановила замість них суди зем'янські, так само, як і гродські та земські суди, — шляхетські⁷². Внаслідок цього Київське воєводство стало складатись з трьох зем'янськосудових шляхетських округів-повітів — Київського, Житомирського та Овруцького.

Абстрагуючись від судового і гродськоурядового характеру повітів, можна твердити, що воєводство в останній третині XVI — XVIII ст. поділялося на три частини, які умовно, з практичних міркувань, для всього даного періоду назвемо округами-повітами.

Просторово ці округи-повіти не були сталими. І справа тут не лише в тому, що, як зазначено вище, територія воєводства в той час зменшувалась, причому це відбувалося за рахунок Київського і Овруцького повітів (див. *Ману*). Справа і в тому, що з часом мінялась конфігурація повітів внаслідок перерозподілу між ними земель, які входили до їхнього складу.

Вихідною для зображення розташування кожного з трьох повітів може послужити інформація «Списання поветов і границ» про межі, що пролягали між ними⁷³, хоча вона по суті свідчить про те, якими були повітові кордони напередодні Віленського сейму 1565–1566 рр. Згідно з даною інформацією, зрештою загалом дуже бідною, скупою, Овруцький повіт знаходився на північному заході воєводства, Житомирський — на південь від нього, а Київський — на схід від цих повітів вздовж правого і лівого берегів Дніпра. Овруцько-житомирська границя тяглася від волинсько-київського кордону, спершу по невеличкій правій притоці Случі — Вершниці, далі суходолом до витoku правої притоки Тетерева — Ірші, по Ірші в її верхньо-середній течії, від неї на північний схід суходолом до

⁷² *Volumina legum*, т. 9. Kraków 1889, с. 224.

⁷³ Про це джерело у примітках 13 і 14.

місця зіткнення всіх трьох київських повітів; овруцько-київська границя: від цього місця суходолом на північ і дещо на північний захід до впадіння Чертані в Словечну — праву притоку Прип'яті; житомирсько-київська границя: від того ж місця на південь суходолом до правої притоки Тетерева — Здвижа, верхів'ям останнього, звідки суходолом — спершу на схід, а згодом на південний захід і південь аж до київсько-брацлавського кордону (див. *Ману*).

Відомості «Списання поветов и границ» про міжповітові границі в Київському воеводстві А. Яблоновський поширив на останню третину XVI — першу половину XVII ст.⁷⁴; з цим навряд чи можна погодитись, оскільки жодних джерельних підстав для такого поширення він не мав: матеріали Київського воеводства даного періоду, на основі яких можна було б визначати терени повітів, не збереглися.

Просторове, до того ж чітке уявлення про київські повіти після появи «Списання поветов и границ» дають лише масові джерела XVIII ст., переважно податкові реєстри, — тим, що локалізують по повітах поселення, згадані у зв'язку з фіксованою сплатою податків⁷⁵. Згідно з ними, Овруцький повіт займав північну частину воеводства; Житомирський повіт був розташований на південь від Овруцького, на сході він тягнувся вузькою смугою, але чим далі йшов на захід, тим його територія все більше розширювалася в напрямі з півночі на південь; Київський повіт являв собою широку смугу, витягнуту на схід і південний схід від Житомирського повіту. Міжповітові границі, за тими ж джерелами XVIII ст., коли ці границі в цілому стабілізувалися, виглядали так: овруцько-жито-

⁷⁴ A. Jabłonowski. Wstęp, с. 23–25; A. Jabłonowski. Ukraina, с. 27–28. Слід вказати на те, що Александр Яблоновський стосовно останньої третини XVI — першої половини XVII ст. Київський повіт ділить на обводи Любецький, Чорнобильський, Київський, Білоцерківський, Київсько-Корсунський і Черкаський (A. Jabłonowski. Wstęp, с. 25–26; A. Jabłonowski. Ukraina, с. 30–32). Під обводом цей автор, як, до речі, і П. Клепатський щодо часу в Київському воеводстві, що передувє адміністративно-територіальній реформі 1565–1566 рр. у Великому князівстві Литовському (П. Г. Клепатский. *Очерки по истории Киевской земли*, т. 1, с. 377–430), розуміє територію, яка політичним центром мала староство або державу. Потрібно, однак, зауважити, що термін «обвод» в джерелах останньої третини XVI ст. і пізніше зовсім не фігурує.

⁷⁵ Див. примітку 68, а також реєстри сплати поголовного податку з єврейського населення: *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2: *Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* 1890, с. 1–64, 203–228, 294–342, 361–400, 481–511, 601–624, 679–697, 707–713.

мирська проходила по нижній течії Прип'яті — від гирла останньої до впадіння в неї справа Ужа, по всій течії Ужа, від його витoku по суходолу до середньої течії Вершниці, по ній до її гирла; житомирсько-київська — по Тетереву, від його витoku до місця, що східніше Житомира, звідти на південь по суходолу до київсько-брацлавського кордону (див. *Manu*).

Площу кожного з трьох повітів можна встановити також лише за джерелами XVIII ст., головним чином другої половини. Тодішню величину повітів умовно, з метою, спираючись на сталу територіальну основу, простежити динаміку зміни їх площі, переносимо на останню третину XVI — першу половину XVIII ст., враховуючи, зрозуміло, територіальні втрати Овруцького і Київського повітів, що їх спіткали в XVII — першій половині XVIII ст. (див. *Manu*).

Помітні зміни в повітовий поділ Київського, як і всіх інших тодішніх воєводств Речі Посполитої, були внесені ухвалою на Чотирирічному сеймі 2 листопада 1791 р. постановою «Розкладка воєводств, земель і повітів». Воєводство оголошувалось поділенням на повіти Київський, Житомирський, Овруцький і Наддніпрянський. Південна і південно-західна частини воєводства тим же документом були названі Звенигородським повітом у складі Брацлавського воєводства⁷⁶. То була поступка останньому, оскільки у XVIII ст. брацлав'яни неодноразово наполягали на тому, що весь терен на південь від течії Росі аж до її впадіння в Дніпро належить їхньому воєводству⁷⁷. Київська шляхта аж ніяк із цим не згоджувалась, і, треба підкреслити, вона загалом мала рацію. З огляду на позицію київської шляхти «Розкладка» залишила Київському воєводству значний простір, розташований на південь від Росі⁷⁸. Тож можна твердити, що, за згаданою постановою сейму, територія Київського воєводства в тому вигляді, який характерний був для нього в XV–XVIII ст., встановлювалась ніби у складі п'яти повітів, причому в такому разі Звенигородський повіт частково торкався воєводства Брацлавського в тому територіальному

⁷⁶ *Volumina legum*, т. 9, с. 327, 331.

⁷⁷ М. Г. Крикун. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст. // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, вип. 8. Київ 1982, с. 92–96; Н. Крикун. *Административно-территориальное устройство...*, с. 77–85, 103–105.

⁷⁸ Про те, що з зароського терену «Розкладка» віднесла до Київського і Брацлавського воєводства, див.: М. Г. Крикун. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства..., с. 90.

вигляді останнього, який можна вважати таким, що дійсно, реально до кінця XVIII ст. був йому притаманний⁷⁹.

Територія кожного з указаних «Розкладкою» повітів, як і повітів інших воєводств, передана нею через назви католицьких приходів, кожен з яких займав порівняно значну частину повіту в складі багатьох поселень. Необхідні для визначення цих частин відомості маємо з таких джерел, які наводять назви поселень у кожному з приходів (тут слід відзначити, що у 80-х і на початку 90-х років XVIII ст. приходи просторово були незмінними): реєстри офіри 10-го гроша з шляхетських маєтків Київського і Брацлавського воєводств 1789 р.⁸⁰, реєстр поголового податку з єврейського населення Житомирського повіту 1789 р.⁸¹, подимний реєстр Київського повіту 1789 р.⁸², люстрація димів Житомирського і частково Овруцького повітів⁸³.

Території нових київських повітів, встановлені шляхом зіставлення цих джерел і «Розкладки», виглядали так. Овруцький повіт, як і його однойменний попередник, займав північну частину воєводства; в нього увійшли майже весь ареал «старого» Овруцького повіту і смуга, що примикала до правого берега Прип'яті, нижньої та частково середньої течії Ужа і до згаданої постанови належала Житомирському повіту. На базі останнього виник повіт під тією ж назвою. Він не успадкував від свого попередника лише вказану смугу і південний схід, який відійшов до нового Київського повіту; зате до Житомирського повіту відійшов від «старого» Київського повіту терен, що простягався направо від нижньої течії Тетерева. Київський, Наддніпрянський і Звенигородський повіти були загалом утворені на місці «старого» Київського повіту. Київський охопив його північну частину, але без згаданої ділянки в районі Тетерева; як щойно зазначено, він «придбав» від

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, № 500 (Київське воєводство); Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 1241 (Брацлавське воєводство). Див. публікацію офірного реєстру Брацлавського воєводства: М. Крикун. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року // *Записки НТШ*, т. 260: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін*, кн. 2. 2010, с. 351–400.

⁸¹ *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2, с. 601–624.

⁸² ЦДІА України у Києві, ф. 8 (Цивільно-військова порядкова комісія Житомирського повіту), оп. 1, спр. 9, арк. 1–15.

⁸³ Там само, арк. 26 зв. та ін.

«старого» Житомирського повіту його південно-східну частину. Наддніпрянський повіт зайняв весь останній терен «старого» Київського повіту, за винятком його південної і південно-західної частин, які «Розкладка» віднесла до Звенигородського повіту (див. *Ману*)⁸⁴.

Новостворені, як і попередні, повіти, також були шляхетськими адміністративно-судовими округами. Такий їхній характер було, зокрема, по суті окреслено постановою того ж Чотирирічного сейму від 10 січня 1792 р. Згідно з нею, вони закріплювалися за трьома зем'янськими судами (ці мали діяти замість земських і гродських судів), резиденціями яких стали Овруч (для Овруцького і Наддніпрянського повітів), Житомир (для Житомирського і Київського повітів), Звенигородка (для Звенигородського повіту)⁸⁵. Як бачимо, повітів було більше, ніж судів, проте, слід підкреслити, це аніскільки не вплинуло на соціально-політичну сутність київських повітів, яка притаманна їм була після адміністративно-територіальної реформи 1565–1566 рр. Невдовзі після згаданої січневої 1792 р. сеймової постанови виник зем'янський суд для Наддніпрянського повіту⁸⁶. При його створенні виходили, напевно, з того, що він не мав спільного кордону з Овруцьким: між ними знаходилися Житомирський і Київський повіти. Шляхетський характер нових повітів засвідчується і тим, що «Розкладка» дозволила скликати в кожному з них шляхетські сеймики (овруцький — в Овручі, житомирський — в Житомирі, Звенигородський — у Звенигороді, київський — у Паволочі, наддніпрянський — у Богуславі)⁸⁷. Щоправда, в другій половині січня 1792 р. той же сейм спеціальною постановою зобов'язав скликати в Київському воєводстві сеймики, спільні для повітів Київського і Житомирського (в Житомирі) та Овруцького і Наддніпрянського (в Овручі)⁸⁸. Що ж до Звенигородського повіту, то, за тією ж постановою, в сеймиковому відношенні він мав прилучитися до повітів Брацлавського

⁸⁴ М. Г. Крикун. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства..., с. 90.

⁸⁵ *Volumina legum*, т. 9, с. 370.

⁸⁶ Про це свідчить те, що в Київському Центральному архіві зберігалась книга декретів цього суду за 1792 р. (*Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве*. Киев 1864 (Оттиск из «Университетских известий» за 1862–1864 гг.), с. 35).

⁸⁷ *Volumina legum*, т. 9, с. 327–328, 331.

⁸⁸ Там само, с. 395.

воеводства: цей документ, як і «Розкладка» та, до речі, й сеймова постанова від 10 січня 1792 р., зарахував Звенигородський повіт до складу даного воеводства; в останньому ж, згідно з тим же документом, сеймики повинні були відбуватися тільки у Вінниці⁸⁹.

Перемога Торговицької конфедерації у 1792 р. перекреслила адміністративно-територіальні реформи Чотирирічного сейму. Київському воеводству повернули повітову систему, яка існувала до листопада 1791 р.

У 1793 р., внаслідок другого поділу Речі Посполитої, територія Київського воеводства відійшла до Російської імперії. Спершу вона ввійшла до складу виниклих того ж року Ізяславського, Брацлавського й Мінського намісництв⁹⁰, 1795 р. — в оновлені Брацлавське і Мінське та новостворені Волинське і Вознесенське, частково — в Київське і Чернігівське намісництва⁹¹. 3 грудня 1796 р. землі воеводства опинилися на багато десятиріч в межах новостворених Київської, Подільської і Мінської губерній⁹².

---

⁸⁹ Там само, с. 396.

⁹⁰ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗРИ), Собрание 1-е, т. 23. Санкт-Петербург 1830, № 17112, 17149; НБУ, відділ картографії, од. зб. С-353.

⁹¹ ПСЗРИ, Собрание 1-е, т. 23, № 17300, 17334, 17343; Российский государственный военно-исторический архив (далі — РГВИА), ф. 846 (Военно-ученый архив), ед. хр. 18333, 19167, 20019, 20152, 20727, 20757; ф. 416 (Генеральные карты России), оп. 1, ед. хр. 250, 252, 253, 265, 266; Российский государственный архив древних актов, Госархив, разряд XVI (Внутреннее управление), ф. 16, оп. 1, ед. хр. 758, т. 2, л. 524 об., 529 об., 530 об., 539 об., 540; т. 3, л. 139–170, 427 об.; Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург), ф. 1374 (Канцелярия генерал-губернатора), оп. 1, ед. хр. 395, л. 9; НБУ, відділ картографії, од. зб. 10516, 13524.

⁹² ПСЗРИ, Собрание 1-е, т. 23, № 17634, 18117; РГВИА, ф. 846, ед. хр. 20802, 20806.

ІНСТРУКЦІЯ СЕЙМИКА ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1595 року

В історії українських земель XV–XVIII ст. сеймики відігравали значну роль. Як органи шляхетського самоврядування вони впливали на їх політичний розвиток, причому з бігом часу цей вплив зростав. В Україну сеймики були «занесені» з етнічно польських земель Польського королівства (Корони), де вони своїми корнями уходять у XII–XIII ст., а остаточно склалися під кінець XIV ст.¹ Проникнення їх в Україну було наслідком поширення у ній коронної системи адміністративно-територіального й судового устрою². Насамперед це сталося в Галицькій Русі та на Західному Поділлі — в середині 1430-х років, коли з окраїнних провінцій Польського королівства їх було перетворено відповідно в Руське і Подільське воєводства, дещо пізніше — у Белзькій землі, яка отримала статус коронного воєводства у 1462 р. (до того належала Мазовецькому князівству), в 1565–1566 рр., згідно з постановою тогочасного Віленського сейму Великого князівства Литовського, — у Волинській землі, тоді ж поділеній на Волинське і Брацлавське воєводства, і в Київському воєводстві, що існувало від 1471 р. (ці три воєводства за Люблінською унією 1569 р. відійшли до Корони), 1633 р. — в Сіверській землі («Чернігівському князівстві»), проголошеній 1635 р. Чернігівським воєводством (у складі Корони)³.

До 1578 р. в українських воєводствах (як і в інших воєводствах Корони і Великого князівства Литовського) діяли тільки передсеймові та виборні (елекційні) сеймики. Перші обговорювали

---

¹ *Historia sejmu polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej / pod red. J. Michalskiego; opracowali J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski, A. Sucheni-Grabowska*, W. Uruszczak. Warszawa 1984, с. 28–29.

² Про це див.: М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // *Проблеми слов'янознавства*, вип. 42. Львів 1990, с. 24–41. Дороблений варіант цієї публікації: М. Крикун. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2011, с. 14–35.

³ *Volumina legum*, t. 3. Petersburg 1859, с. 381–382, 410.

різноманітні питання, що стосувалися Корони (у 1566–1568 рр. і Великого князівства Литовського), а також вибирали представників (послів) від воеводств на сейми. На виборних сеймиках визначали по чотири кандидати на вакантні земські посади (уряди) судді, підсудка, писаря і, від 1588 р., підкоморія, яких воеводи відрекомендували королю, а той затверджував одну з кандидатур. Зі створенням 1578 р. Трибуналу як вищої шляхетської судової інстанції для Польського королівства стали скликати депутатські сеймики — на них обирали депутатів-членів Трибуналу. З 1591 р. практикували звітні (реляційні) сеймики, де посли доповідали про роботу сейму, з якого вони повернулися, і про свою участь у ній (до 1589 р. посли звітували на зібраннях шляхти, що відбувалися під час сесій (років) земських судів, а відтоді — на депутатських сеймиках)⁴.

Головним джерелом для вивчення сеймиків є матеріали, нагромаджені в результаті їх діяльності. Сеймики, що діяли до 1572 р., цих матеріалів залишили дуже мало, бо оригінали їх звичайно не зберігали, а копії з них знімали рідко. З 1572 р. у гродські книги стали заносити копії зі сеймикових документів, згодом ця практика набувала поширення. З XVII ст. сеймикова документація більш-менш систематично відображена в названих книгах⁵. Завдяки цьому, до нас дійшла, велика кількість сеймикових матеріалів щодо українських земель від 1572 р. Її становлять тільки ухвали — так звані лявди (*lauda*, одн. *laudum*). Практично немає джерел, котрі б засвідчували, як саме діяв сеймик, як на ньому обговорювали питання та ухвалювали рішення.

Дотепер опубліковано сеймикові постанови Руського воеводства (крім Холмської землі) за 1572–1772 рр.⁶ і Подільського, Волинського, Брацлавського, Київського та Чернігівського воеводств за 1574–1726 рр. (в останньому випадку, на жаль, далеко не всі постанови, наявні на час їх видання)⁷.

⁴ *Historia sejmu polskiego*, t. 1, c. 134, 138; *Volumina legum*, t. 2. 1859, c. 182, 283, 332.

⁵ A. Prochaska. *Przedmowa // Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі — *AGZ*), t. 20: *Lauda sejmikowe*, t. 1: *Lauda wiszeńskie 1572–1648 r.* / opracował A. Prochaska. Lwów 1909, c. V; *Historia sejmu polskiego*, t. 1, c. 145.

⁶ *AGZ*, t. 20–22 / opracował A. Prochaska; t. 23–24 / wydał A. Prochaska; t. 25 / opracował W. Hejnosz. 1909–1935.

⁷ *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*), ч. 2, т. 1: *Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569–1654)*. Киев

Видана, як і невидана, документація українських сеймиків (значна її кількість зосереджена в гродських книгах) лише частково відображена в історичній літературі. Ця література переважно присвячена Руському воєводству⁸, інші воєводства під цим оглядом досліджені набагато гірше⁹.

1861; ч. 2, т. 2: *Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века*. 1888; ч. 2, т. 3: *Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1698–1726 гг.* 1910. Див. також кілька сеймикових постанов: Там само, ч. 3, т. 1–2. 1868–1876.

⁸ A. Prochaska. *Sejmiki wiśzeńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich // Kwartalnik Historyczny*, t. 17. Lwów 1903, с. 363–404, 544–595; його ж. *Przedmowa // AGZ*, t. 20, с. V–L; t. 21, с. V–XXXIV; t. 22, с. V–XXI; t. 23, с. XV–XXI; H. Chodynicki. *Sejmiki ziem ruskich w wieku XV*. Lwów 1906; S. Sochaniewicz. *Z dziejów sejmiku wiśzeńskiego (1673–1732) // Kwartalnik Historyczny*, t. 29. 1915, с. 17–54; S. Śreniowski. *Organizacja sejmiku halickiego*. Lwów 1938; W. Hejnosz. *Udział ziemi przemyskiej w życiu parlamentarnym Polski przedrozbiorowej // Rocznik Przemyski*, t. 9, zesz. 2. Przemyśl 1963, с. 179–186. Див. також: О. Вінниченко. *Невиданий 26-ий том «Aktów grodzkich i ziemskich» // Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 33. Львів 1998, с. 207–217; його ж. *Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика послан на сейми 1632–1647 років) // Україна модерна*, число 2–3. Львів 1999, с. 7–36; його ж. *Типологія шляхетських сеймиків Речі Посполитої XVI–XVIII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка*, вип. 2. Львів 1999, с. 47–49; його ж. *Інститут сеймикового маршалка в Руському і Белзькому воєводствах останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 34. 1999, с. 109–121; його ж. *Матеріали сеймику Холмської землі останньої чверті XVI — першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ)*, т. 238: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1999, с. 415–433; його ж. *Сеймики та з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI — першій половині XVII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*, вип. 3. 2000, с. 41–47; його ж. *З історії діяльності депутатських сеймиків Руського воєводства в першій чверті XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 35–36. 2001, с. 511–520; його ж. *Шляхетські сеймики Руського і Белзького воєводств Речі Посполитої в останній чверті XVI — першій половині XVII століття*. Автореферат дис. [...] канд. істор. наук. Львів 2001; його ж. *Інструкція передсеймового сеймику Холмської землі 1593 року // Записки НТШ*, т. 243: *Праці Історично-філософської секції*. 2002, с. 318–341; його ж. [Рец.:] *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698 / wydał i opracował Jarosław Stolicki*. Kraków: Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana», 2002. XC+238 s. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 38. Львів 2003, с. 767–

Тим часом український сеймик потребує глибокого вивчення. У цій справі з методологічно-методичного погляду можуть бути корисними дослідження про сеймики на етнічно польських землях¹⁰.

779; його ж. Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело до історії організації і діяльності сеймиків у Речі Посполитій // *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 2. Київ — Львів 2004, с. 229–266; його ж. Функціонування післясеймових сеймиків у світлі податкових актів сеймів Речі Посполитої (1633–1647) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 39–40. 2005, с. 37–68; його ж. Конфлікт політичний чи конфлікт особистий: вишенський депутатський сеймик Руського воеводства 1603 року // *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 7. Київ 2007, с. 111–142; його ж. Львів очима сеймикуючої шляхти Руського воеводства (остання чверть XVI — перша половина XVII ст.) // *Львів: місто — суспільство — культура*, т. 6: *Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі* / за редакцією О. Аркуші й М. Мудрого [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск]. Львів 2007, с. 122–145; його ж. Пани «релігії грецької» і вишенський сеймик (перша третина XVII ст.) // *Наукові записки Українського католицького університету*, число 2: *Серія Історія*, вип. 1. Львів 2010, с. 285–298; його ж. Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587–1632) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 45. Львів 2010, с. 335–374.

⁹ Н. Іванишев. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1, с. XV–LXIV (це ж у: *Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением университета Св. Владимира* / под редакцией А. В. Романовича-Славатинского и К. А. Царевского. Киев 1876, с. 371–413); Н. Стороженко. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. I–XLIX; М. В[ладимирский]-Б[уданов]. Несколко слов о значении сеймовых постановлений начала XVIII в. // *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. I–XII; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик*. Юрьев 1911. Див. також: М. Крикун. Як відбувся передсеймовий сеймик Брацлавського воеводства в 1634 році // його ж. *Брацлавське воеводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2008, с. 327–364; його ж. Як не дійшло до відкриття сеймика Брацлавського воеводства в 1740 році // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 39–40, с. 573–589 (передрук: М. Крикун. *Брацлавське воеводство у XVI–XVIII століттях...*, с. 365–388); його ж. Сеймики Брацлавського воеводства 1566–1606 років // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku* / pod redakcją H. Gmitera i J. Łosowskiego. Kraków 2010, с. 75–88.

¹⁰ Подаємо тут назви головних праць з цього питання (усі вони належать польським авторам; список їх не претендує на повноту): А. Pawiński. *Rzqdy*

Неабиякий інтерес становлять, зокрема, джерела, котрі фіксують процес становлення та еволюції сеймиків Волинського, Брацлавського і Київського воєводств в останній третині XVI ст.: ці джерела трапляються дуже рідко, головню тому, що тоді вони далеко не завжди вносилися в гродські книги і чимало цих книг до нас не

---

*sejmikowe w Polsce 1572–1795: Na tle stosunków województw kujawskich / opracował i wstępem poprzedził H. Olszewski. Warszawa 1978 (репринт видання 1888 р.); його ж. Sejmiki ziemskie: Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmii walnego. Warszawa 1895; F. Piekosiński. Wiece, sejmiki i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich. Kraków, 1900; H. Olszewski. Praktyka limitowania sejmików // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 13, zes. 1. Poznań 1961, c. 35–56; Z. Zielińska. Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów // *Przegląd Historyczny*, t. 62, zes. 3. Warszawa 1971, c. 397–419; L. Łysiak. O społecznym składzie sejmików ziemskich // *Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego*. Kraków 1971, c. 107–122; M. Borucki. Sejmii i sejmiki szlacheckie. Warszawa 1972; A. Lityński. Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej // *Przegląd Historyczny*, t. 66, zes. 2. 1975, c. 295–304; його ж. Sejmiki ziemskie Rzeczypospolitej w okresie oligarchii // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 35, zes. 1. 1983, c. 177–192; його ж. *Sejmiki ziemskie 1784–1793: Dzieje reformy*. Katowice 1988; його ж. O głosowaniu na sejmikach (1674–1793) // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia*, № 26. Opole 1988, c. 85–102; J. Włodarczyk. Etapy rozwoju sejmików ziemskich. Próba periodyzacji // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne*, № 57. Łódź 1979, c. 117–140; *Historia sejmii polskiego*, t. 1, c. 28–32, 128–149, 217–238, 308–311; W. Kriegseisen. *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*. Warszawa 1991. Див. також регіональні праці польських дослідників: J. Siemieński. *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*. Kraków 1906; J. A. Gierowski. *Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*. Wrocław 1948; W. Urban. Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572–1606 // *Przegląd Historyczny*, t. 44, zes. 3. 1953, c. 309–333; W. Śladkowski. Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572–1675 // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne*, Vol. 12: 1957. Lublin 1960, c. 129–156; J. Włodarczyk. Sejmiki łączyckie do początku XVI wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 12, zes. 2. 1960, c. 9–46; його ж. *Sejmiki łączyckie*. Łódź 1973; B. Sobór. *Sejm i zjazdy ziemskie na Mazowszu księżęcym*. Warszawa 1968; S. Płaza. *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa poznańskiego i kaliskiego: Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*. Warszawa — Kraków 1984; Z. Trawicka. *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*. Kielce 1985; Z. Naworski. *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569–1772: Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgrupowań stanowych prowincji*. Toruń 1992; A. B. Zakrzewski. *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*. Warszawa 2000; M. Ujma. *Sejmik lubelski 1572–1696*. Warszawa 2003; J. Ternes. *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*. Lublin 2004; R. Kozyrski. *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*. Lublin 2006.*

дійшло; останнє стосується насамперед Київського і Брацлавського воєводств: по першому з них наявні книги починаються з 1580-х років, по другому їх немає зовсім. Не дивно, що дотепер вдалося виявити лише одну, за 1589 р., сеймикову постанову щодо Брацлавського воєводства¹¹, жодо Київського воєводства не виявлено жодної. Стосовно ж Волинського воєводства в публікаціях вони відомі лише для 1574, 1577, 1589, 1593 і 1595 рр. Постанову 1574 р. видано на основі впису її в луцьку гродську книгу¹², 1577 р. — на основі впису в одну з книг Литовської метрики¹³, 1589 і 1593 рр. — на основі вписів у володимирські гродські книги¹⁴, 1595 р. — на основі знахідки в приватній колекції документів¹⁵.

Завдання даного повідомлення — звернути увагу на щойно згадану постанову 1595 р. За багатством змісту вона сильно різниться від відомих нам волинських сеймикових ухвал, які передують їй, має чималу пізнавальну цінність, проте досі не була предметом спеціального наукового зацікавлення. Повідомлення супроводжується новою публікацією цього джерела, здійснюваною з причини, на яку вказано далі.

Вище зазначено, що волинський (як і брацлавський та київський) сеймик виник згідно з постановою Віленського сейму Великого князівства Литовського 1565–1566 рр. 21 грудня 1565 р. великий князь литовський (він же — і польський король) Сигізмунд Август, на «прозбу» шляхти Литовської держави, на цьому сеймі «милостиве» дозволив відтоді скликати «кшталтом с Коруны Польское» «сеймики поветовые для лепшого и вечистого всякого порадку»¹⁶.

¹¹ *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна (далі — ДБВ). Львів 2008, с. 452–453 (ідеться про інструкцію послам Брацлавського воєводства на сейм, рукопис якої сильно пошкоджений).*

¹² *Архив ЮЗР, ч. 2, т. 1, с. 18–31.*

¹³ *И. И. Лаппо. Великое княжество Литовское..., Приложения, с. 86–92.*

¹⁴ *Архив ЮЗР, ч. 2, т. 1, с. 31–34 (1589 р.); Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ 1993, с. 97–98 (1593 р.).*

¹⁵ *Źródła do dziejów polskich / wydawane przez M. Malinowskiego i A. Przewdzieckiego, t. 2. Wilno 1844, с. 154–160.*

¹⁶ *Документы Московского архива министерства юстиции (далі — Документи МАМЮ), т. 1. Москва 1897, с. 170; Русская историческая библиотека (далі — РИБ), т. 30: Литовская метрика. Отделы первый-второй, ч. 3: Книги публичных дел, т. 1. Юрьев 1914, стлб. 368. Відповіді великого князя литовсько-*

Зміст і сенс означених «прозьби» і відповіді на неї ширше викладено у виданій Сигізмундом Августом 30 грудня 1565 р. дарчій грамоті шляхті Великого князівства Литовського, якою їй дозволялося в різних, головним чином судових, справах користуватися нововиданим Литовським статутом, що починав діяти 1566 р. У грамоті вказано на дозвіл «в ... повѣтѣх на мѣстцах головнѣйших зѣѣзжати и збирати князем, паном радам нашим, врядником земским и дворным и всему рыцерству, хто в котором повѣтѣ ошѣлость мает», щоб, «за обосланьем и листы нашими господарскими зѣѣхавшиися, о потребах рѣчи посполитоѣ радити и намовляти, и обмышляти, о чом им от нас, господаря, ознаймено будет», а також, щоб «с того ж собранья и намов спольных послов обирати и на съем великий вольный, звыклый в том паньстве нашом (кгда листы нашими осподарскими мѣстцо таковое сойму ознаймено и зложено будет), выправляти и через тых послов потребы рѣчи посполитоѣ и кожного зособна повѣту до нас господаря приносити, зо всим справуючися по тому, яко в паньстве нашом Корунѣ Польской обычай около таковых съѣздов повѣтовых, отправанья послов и доношенья потреб рѣчи посполитоѣ»¹⁷. Те саме за змістом викладено в артикулі п'ятому третього розділу Литовського статуту 1566 р.¹⁸, який законодавчо запровадив шляхетські сеймики як інститут у державно-політичній системі Великого князівства Литовського.

Повіти, що про них мовиться у двох згаданих документах, які видав Сигізмунд Август, і в статуті, — це на взірець польський створені, згідно з постановою Віленського сейму 1565–1566 рр. і тим же статутом, округи, в кожному з яких здійснювалися прерогативи розташованих у його політичному центрі шляхетських земського і гродського судів¹⁹. Повіт, отже, являв собою шляхетський судово-адміністративний округ.

го, дані на прохання шляхти, висловлені на литовських сеймах до 1569 р., відколи діяв тільки спільний сейм Польсько-Литовської держави, мали характер постанов цих сеймів.

¹⁷ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі — *Акты ЗР*), т. 3: 1544–1587. Санкт-Петербург 1848, с. 138–139; Статут великого князства Литовского 1566 года // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 23. Москва 1855, с. 12–13.

¹⁸ Статут великого князства Литовского 1566 года, с. 45.

¹⁹ У згаданій дарчій грамоті від 30 грудня 1565 р. сказано, що шляхта Великого князівства Литовського просить дозволити «соймы малые к збиранью

Волинське воєводство від самого початку його існування (до 1791 р.) ділилося на такі три округи-повіти — Луцький, Володимирський і Кременецький (кожен з них територіально був спадкоємцем однойменного старостинського повіту, де вся повнота судової та адміністративної влади зосереджувалась в руках старости)²⁰. Відповідно в центрах цих повітів — містах Луцьку, Володимирі та Кременці одночасно з виникненням у них земських і гродських судів стали скликати сеймики. Перша відома згадка про останні міститься у датованому 29 березня 1566 р. списку представників (послів) великого князя литовського, відряджених (кожен з «віручим листом») на повітові сеймики Литовської держави, скликані з нагоди сейму, що мав відбутися в Бересті через два тижні після Пасхи²¹.

На Городненському сеймі кінця 1566 — початку 1567 р. на прохання волинських послів Сигізмунд Август дозволив скликати всеволинський сеймик — почергово в Луцьку, Володимирі та Кременці²². Це рішення, однак, не виконувалося; волинські сеймики далі були повітовими. Про це свідчить те, що на Городненському сеймі в червні 1568 р. послі від Волинського воєводства просили, «абы ув оной земли Волинской соймики поветовые порозну отправованы не были, то ест у Володимеру, у Кременцу, але жебы вси обыватели тое земли Волинское зъеждчались ку соймику на одно местце до места столечного в той земли до Луцка або жебы ся теж чергою зъеждчали, раз на один соймик до Луцка, а на другій до Володимера, а на третій до Кременца». Відповідаючи на це прохання, Сигізмунд Август дозволив тільки раз («на сесь час один») провести всеволинський сеймик (у Луцьку) — у зв'язку зі скликанням спільного польсько-литовського сейму (цей сейм відбувся в Любліні, на ньому проголошено унію Польського королівства і Великого кня-

---

всих обывателей [тобто шляхти] в каждом повѣтѣ», «то есть гдѣколвек вряды [уряди, установи] судовые засажены и гдѣ потом через нас, господаря, засаженье врядов судовых з их прозьбы и зволенья дойдет» (*Акты ЗР*, т. 3, с. 138).

²⁰ М. Г. Крикун. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. // *Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць*. Київ 1990, с. 138–143.

²¹ РИБ, т. 30, стлб. 848–849. Наступна хронологічно згадка про три повітові волинські сеймики датується 18 жовтня 1566 р. (М. Любавский. *Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждений в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва 1900, Приложения, с. 178, 180).

²² «абы ... один сеймик был уложен в Луцку, а потом другой раз у Володимери, а третий у Кременцы» (Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков 1902, Приложение, с. 176).

зівства Литовського), водночас він застеріг, щоб і надалі у Волинському воєводстві було три повітові сеймики²³. Про скликання цих сеймиків говорить й один із пунктів привілею Волинській землі, який Сигізмунд Август видав 26 травня 1569 р. на Люблінському сеймі (щоправда, тут не названо місця їх проведення)²⁴.

І все ж у Волинському воєводстві вкорінювалася думка про скликання тут лише загальновоєводських сеймиків. За наполяганням волинської шляхти, Краківський сейм 1576 р. постановив, що надалі повинні відбуватися саме такі сеймики — в Луцьку²⁵. Вони стали відбуватися з 1577 р., звичайно в Луцьку, інколи, як, наприклад, сеймик 1593 р., — у Володимирі.

У всіх згаданих нормативних документах ішлося про передсеймові сеймики. Саме такими були, зокрема, волинські сеймики 1577 і 1595 рр. (Сеймик 1574 р. був каптуровим, тобто скликаним під час «безкоролів'я» в Речі Посполитій, сеймики 1589 і 1593 рр. були депутатськими.) У Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах у 1566–1569 рр. їх скликали великокнязівськими універсалами-«листами»²⁶, згодом (як і в Руському, Белзькому і Подільському воєводствах до (і після) 1569 р.) — за королівськими універсалами. І листи, і універсали складались відповідно у великокнязівській і королівській канцеляріях²⁷ та надсилались останніми у гродські канцелярії (уряди), які їх вносили у ведені ними книги. У цих документах подавався час скликання сейму і сеймиків — його вписувано у формуляри, котрі з часом стали друкованими. Листи й універсали на місцях (у воєводствах, повітах) розмножували і виголошували («публікували») ²⁸.

Згадані листи в 1566–1568 рр. великокнязівська канцелярія розсилала за два-три тижні до відкриття сеймиків²⁹. За Литовським

²³ *Документи МАМЮ*, т. 1, с. 487; *РИБ*, т. 30, стлб. 497–498.

²⁴ *Voluntina legit*, т. 2, с. 83. Під Волинською землею привілей розуміє Волинське і Брацлавське воєводства.

²⁵ Там само, с. 165.

²⁶ *Акты ЗР*, т. 3, с. 138; *РИБ*, т. 30, стлб. 838; Статут великого князства Литовського 1566 года, с. 45; М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 168, 178, 180; Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства...*, Приложение, с. 153–154, 168–169.

²⁷ *Historia sejmu polskiego*, т. 1, с. 221.

²⁸ Там само.

²⁹ *РИБ*, т. 30, стлб. 838, 839, 848; М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 178; Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского*

статутом 1566 р., сеймики у Великому князівстві Литовському мали відбуватися «не на ближшей час ... толко за чотыры недѣли перед соймом великим»³⁰. Засновуючись на відомостях 1566 р.³¹, можна думати, що протягом цих трьох років даної вимоги додержували. Отже, часова відстань від пересилання листів до відкриття сейму у Великому князівстві Литовському становила тоді шість-сім тижнів.

У перші роки панування короля Сигізмунда III прагнули так відсилати універсали до гродських канцелярій, щоб сеймики могли відбуватися за два-три тижні перед початком роботи сейму³². Матеріали щодо хронології сеймів Польського королівства, а від 1569 р. — Речі Посполитої, які зібрав і опрацював Владислав Конопчинський, доводять, що цього в останніх десятиліттях XVI ст. звичайно не досягали. Так, із восьми скликаних 1587–1593 рр. сеймів один було відкрито через 2,5 тижня, три — через 4, один — через 5, один — через 6, один — через 8, один — через 10 тижнів після сеймиків. Натомість тоді ж, за тими ж матеріалами, час від видачі (розсилання) королівською канцелярією універсалів до відкриття сеймиків був такий: в одному випадку 2 тижні, в одному — 6, у двох — 7, в одному — 7–8, в одному — 9, в одному — 11, в одному — 12,5 тижня³³. Наскільки ці часові «норми» стосуються реально українських воєводств, слід встановити.

Порядок функціонування передсеймового сеймика на кінець XVI ст. загалом визначився. Його відкривав або місцевий католицький єпископ, або хтось із вищих земських посадових осіб (урядників) воєводства, звичайно члени сенату сейму Речі Посполитої — воєвода або каштелян. На пропозицію того, хто відкривав сеймик, більшістю голосів присутніх обирали голову сеймика — маршалка. Після того в коло зібраної на сеймику шляхти входив королівський посланець-легат, котрий ознайомлював її зі змістом королівського послання до сеймиків — легацією, виготовленою в королівській канцелярії. У легації подавався перелік питань, що

государства..., Приложение, с. 153–154, 168–169, 170–172. Наведені у цих публікаціях відповідні відомості стосуються, щоправда, лише 1566 р.

³⁰ Статут великого князства Литовского 1566 года..., с. 45.

³¹ РИБ, т. 30, стлб. 838, 848; М. Любавский. *Литовско-руссский сейм...*, Приложения, с. 178.

³² *Historia sejmu polskiego*, t. 1, с. 223–225.

³³ *Chronologia sejmów polskich 1493–1793 / zestawił i wstępem poprzedził W. Konopczyński // Archiwum Komisji Historycznej, seria 2, t. 4 (ogólnego zbioru XVI), № 3. Kraków 1948, с. 142–144.*

мали розглядатися на черговому сеймі. Згідно з нею, сеймикам слід було визначити позицію шляхти воєводств з цих питань і висловитись з інших питань, які воєводства турбують. Потім присутні сенатори (тобто члени вищої палати сейму, ними від кожного воєводства були католицький єпископ, воєвода і каштелян) виголошували промови (воти), а згодом маршалок надавав голос присутній шляхті для висловлювання міркувань з тих чи тих питань³⁴. Далі обирали послів на сейм — більшістю голосів присутніх, хоч тоді вже бажаною вважалася в цій справі однастайність³⁵. За Литовським статутом 1566 р., від кожного судового повіту («од кожного суду земского») мало бути обрано «по двѣ osoby»³⁶. Цю засаду реалізовано вже того ж року³⁷. Пізніше, коли стали скликати загальноволинські сеймики, ця представницька норма була збережена, і, отже, Волинське воєводство відтоді висилало на сейм шістьох послів. З цього правила інколи робили виняток; так, з незрозумілих причин, волинський сеймик 1577 р. обрав лише двох послів³⁸.

Якоїсь вимоги щодо тривалості роботи сеймиків не було. Найчастіше вони працювали один день (це стосується не тільки передсеймових сеймиків), що переважно спричинювалось труднощами у розквартируванні значної, якщо не більшої, частини прибулої шляхти там, де сеймик відбувався.

Місцем проведення сеймиків були звичайно церкви, костьоли, у тому числі — кафедральні, що мало свої плюси, оскільки

---

³⁴ S. Śreniowski. *Organizacja sejmiku halickiego*, с. 365–366; *Historia sejmii polskiego*, t. 1, с. 139–141, 225–228.

³⁵ S. Śreniowski. *Organizacja sejmiku halickiego*, с. 374–377.

³⁶ Статут великого князства Литовского 1566 года..., с. 45.

³⁷ М. Любаский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 168.

³⁸ И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское...*, Приложения, с. 86–92.

Слід вказати на те, що, згідно з волинським привілеєм, який видав на Люблінському сеймі 1569 р. Сигізмунд Август, послі, обрані сеймиками трьох повітів Волинського воєводства, перш ніж виїхати на сейм, повинні були з'їжджатися до міста Володимира (*Volumina legit*, t. 2, с. 83), очевидно, для погодження одержаних інструкцій і вироблення спільної лінії своєї діяльності на сеймі. Про жоден з таких з'їздів документально засвідчених чи будь-яких інших відомостей не маємо. Якщо вони відбувалися, то, слід гадати, тільки до того часу, коли перестали скликати повітові сеймики, тобто до 1576 р.: відтоді потреба в них (з'їздах) відпала, оскільки послі стали обиратися одним сеймиком і діставати спільну для них інструкцію.

перебування у храмі позитивно впливало на поведінку присутніх, сприяло дотриманню спокою³⁹.

Участь у роботі сеймика міг брати будь-хто зі шляхти, в тому числі й неосілі, тобто ті, що не володіли в даному воєводстві земельними маєтками, навіть члени магнатських клієнтел. Обов'язково ця участь не була. На рубежі XVI і XVII ст. на сеймиках збиралося загалом до 100 осіб, що становило порівняно невелику частину шляхти⁴⁰.

Постанови передсеймових сеймиків акумулювалися в документах, іменованих інструкціями, що їх вручали послам, відправленим, відрядженим на сейм. Інструкції скеровували послів на врахування зайнятої сеймиком позиції з тих чи тих питань, легаційних і нелегаційних. Складали їх маршалок та визначені для цього сеймиком особи в присутності місцевих сенаторів⁴¹, тобто воєводи і каштеляна.

У науковій літературі поширена думка про те, що інструкція зобов'язувала послів повністю її змісту на сеймі додержувати. Однак є підстави вважати, що до середини XVII ст., а подекуди й пізніше, в буквальному розумінні обов'язкової сили вона не мала: посли могли маневрувати, поводитись на сеймі так, як підказувала ситуація⁴².

³⁹ *Historia sejmii polskiego*, t. 1, s. 138, 222. Найбільш ранні відомі нам згадки про приміщення, що в ньому відбувалися загальноволинські сеймики (такі згадки щодо волинських повітових сеймиків (до 1576 р.) дотепер виявити не вдалося), стосуються 1632 р.: всі три тодішні сеймики відбулися в луцькому кафедральному костьолі (*Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1, с. 173, 199, 207), причому в одній із цих згадок зазначено, що дане місце є «звичним» (*zwykłym*) (Там само, с. 173). Це можна розглядати як одне із свідчень того, що на той час позиції католицизму серед волинської шляхти були досить міцні. Проте до кінця XVI ст., коли вони такими не були, напевно загальноволинські, як, до 1576 р., і повітові Волинського воєводства, сеймики діяли в православних храмах — у луцькому і волинському кафедральному соборах та в одній з кременецьких парафіяльних церков. Поширення тут з 1596 р. уніатства призводило до послаблення позицій православ'я і сприяло «католизації» загальноволинського сеймика. Варто вказати на те, що, за постановою Варшавського сейму 1601 р., сеймики Брацлавського воєводства повинні були відбуватися у вінницькому костьолі (*Volumina legum*, t. 2, с. 295). Не виключено, що в той час у політично більш розвинутому Волинському воєводстві місцем проведення сеймиків теж був костьол.

⁴⁰ *Historia sejmii polskiego*, t. 1, s. 223–225.

⁴¹ Там само, с. 144, 229–230.

⁴² S. Śreniowski. *Organizacja sejmiku halickiego*, с. 347; *Historia sejmii polskiego*, t. 1, с. 231.

Постанова волинського сеймика 1595 р. є саме інструкцією. Цей сеймик був скликаний за королівським універсалом, виданим у Кракові 31 жовтня 1594 р. (тут і далі дні й місяці подаються за новим стилем, який у Речі Посполитій як офіційний календар запроваджувано від кінця жовтня 1582 р.⁴³) у зв'язку з тим, що 6 лютого 1595 р. у Варшаві мав розпочатися черговий сейм. Універсал відомий нам у польськомовному варіанті з книги донесень (реляцій) Львівської гродської канцелярії, куди універсал вписано 15 грудня (*feria quinta post festum Conceptionis Beatae Virginis Mariae proxima*) 1594 р.⁴⁴ Цей примірник документа адресований львівському гродському старості. Без сумніву, він був адресований також луцькому старості, цілком можливо, що й володимирському та кременецькому старостам. Універсалом король зобов'язав львівського старосту негайно розголосити через возного протягом торгових днів у містах і містечках староства (тобто повіту, на який поширювалися адміністративно-судові прерогативи цього староства) час скликання сеймика і сейму. Тут же зазначено, що з королівської канцелярії староства надсилаються листи для вручення їх шляхті; одні з них «титуловані» (*intytułowane*), тобто, як можна здогадуватися, вони містять шляхетські й урядові, в тому числі земські, титули (щодо певних осіб?), інші — безтитульні; останні наказувалося по змозі відповідно титулувати. Згідно з універсалом, староста мав бути присутнім на сеймику і на ньому «спільно з іншими» «пильно» домагатися, щоб послами на сейм були обрані «люди спокійні, статечні, мудрі, котрі б були віддані Речі Посполитій та її єдності». Як показує засвідчення про впис львівського примірника універсалу в гродську книгу, особи, що служили при гродській канцелярії, доставляли означені листи шляхті, а генеральний возний, призначений для цього старостою, у день цього впису в центрі Львова оголосив про дні скликання сейму й сеймика в присутності багатьох людей — шляхти й нешляхти — високим та гучним голосом і тоді ж про все це склав донесення в гродській канцелярії.

Волинський сеймик відбувся 10 січня 1595 р., згідно з тривалою традицією, в Луцьку, а інструкцію було складено («писано») наступного дня (тоді, мабуть, її лише остаточно відредаговано).

⁴³ О. Купчинський. Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // *Записки НТШ*, т. 222: *Праці історико-філософської секції*. 1991, с. 256–269.

⁴⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 349, стор. 636–637.

Публікуючи цей документ 1844 р., Миколай Маліновський і Александр Пшездзецький зазначили, що роблять вони це на підставі оригіналу, який має у володінні Валентий Росцішевський⁴⁵. Публікація ця, однак, дуже недосконала: український текст джерела передано латинкою, допущено багато помилок, у тому числі текстуальних перекручень, майже немає коментарів.

Оригінал документа міститься в колекції Оссолінських у рукописному відділі Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (ЛНБ НАН України) — в одній з одиниць зберігання, котра входить до складу так званого Липовецького архіву. Історія архіву тривалий час пов'язана з родиною шляхтичів Росцішевських. Назва його походить від села Липівки, де він зберігався від, можливо, 1768 р., коли це поселення перейшло у володіння Росцішевських, котрі даний архів якимось чином успадкували⁴⁶. У травні 1891 р. Казімеж Залеський, що мешкав у Львові, подарував частину Липовецького архіву бібліотеці Національного інституту (*zakładu*) імені Оссолінських у Львові (одним із спадкоємців його книжково-рукописних фондів згодом стала ЛНБ НАН України, другим — Національний інститут імені Оссолінських у Вроцлаві). У документі, де засвідчено цей дар, сказано, що згаданий архів належав покійному Болеславу Юноші Росцішевському (він, можливо, був останнім його фамільним володільцем) і що решту його той же К. Залеський обіцяв доставити з України (*z pod zaboru rosyjskiego*; чи не з самої Липівки?)⁴⁷. Не вдалося встано-

⁴⁵ *Źródła do dziejów polskich*, t. 2, s. 160.

⁴⁶ E. Rulikowski. Lipowka // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5. Warszawa 1884, s. 291–292. Село Липівка до кінця XVIII ст. входило до складу Київського повіту Київського воєводства, а опісля — до Київського уїзду (повіту) Київської губернії. Нині — в складі Макарицького району Київської області.

⁴⁷ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 7, док. [Л.] 126. Див. також: *Sprawozdanie z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich za rok 1891*. Lwów 1891, s. 9, 38. Олександр Лазаревський писав: кажуть, що син В. Росцішевського Еварест вивіз архів з Липівки у волинське село Майдан (А. Лазаревский. *Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления*, т. 1: *Полк Стародубский*. Киев 1888, с. 4). За свідченням Едварда Рулікowsького, на початку 1880-х років цим архівом володіла онука В. Росцішевського Страшинська (E. Rulikowski. Lipowka). Принагідно вкажемо на те, що в одній з наших попередніх публікацій назва «Липовецький архів» помилково введена від містечка Липівця

вити, чи виконано цю обіцянку. У всякому разі, Липовецький архів являє собою значний комплекс. Працівникам рукописного відділу бібліотеки, куди цей архів потрапив, наприкінці XIX ст. довелося багато потрудитися в справі впорядкування його матеріалів, котрі становили 128 томів. У самому кінці 1890-х років вони стали доступними для науковців⁴⁸.

Кількість цих томів суспіль охоплює документи останньої чверті XVI — першої половини XVII ст., які так чи інакше стосуються фамілії Пісочинських, головним чином її землеволодінь у Волинському, Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах. Саме серед даних документів відклався оригінал волинської інструкції 1595 р., і не випадково: брацлавський підкоморій Лаврин Пісочинський був, як видно з інструкції, в числі обраних послів від Волинського воєводства на сейм, і чи то йому її було вручено на сеймику, аби вона була постійно при ньому на сеймі, чи то дісталася вона йому на сеймі. У всякому разі, завдяки насамперед Лавринові Пісочинському інструкція не загинула і дійшла до нас. Текст її не було внесено в котрусь із волинських гродських книг.

Обсяг документа — шість сторінок (три аркуші) і частково сьома сторінка. Розмір аркушів — 32,5×20 см. Документ добре зберігся, за винятком кількох незначних за обсягом фрагментів, які на щастя, вдалося відновити за згаданою його публікацією.

Інструкцію скріплено восковими печатками учасників сеймика — 24 проштемпельованими і 70 безштемпельними (серед останніх сліди двох печаток знищені). Біля всіх проштемпельованих печаток проставлено власноручні підписи тих, хто їх відтиснув; розібрати імена і прізвища вдалося повністю у 23, частково — в одному підписі.

Серед характерних ознак, які зумовлюють важливість інструкції як джерела, є та, що писана вона українською (тодішньою канцелярсько-книжною) мовою (називали її офіційно

(Липовець), що до кінця XVIII ст. належало Брацлавському воєводству, а відтоді — Київській губернії (М. Г. Крикун. До історії повстання Северина Наливайка // *Український археографічний щорічник*, вип. 2. Київ 1993, с. 156). У перевиданні даної публікації цю помилку виправлено (М. Крикун. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях...*, с. 176).

⁴⁸ *Sprawozdanie z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich za rok 1892*. Lwów 1892, с. 6–7; *Sprawozdanie z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich za rok 1895*. Lwów 1895, с. 6; *Sprawozdanie z czynności Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich za rok 1898–1899*. Lwów 1900, с. 9.

«руською»⁴⁹. В Руському, Белзькому і Подільському воєводствах сеймикові постанови оформляли від самого початку латинською мовою, а згодом — лише польською. Такі ж постанови, що приймалися від 1566 р. у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах, тривалий час писалися мовою українською — щонайпізніше до 1606 р., коли з'являється тут перша з відомих нам польськомовна постанова сеймика Брацлавського воєводства⁵⁰. Відтоді всі виявлені постанови сеймиків цих трьох воєводств (і Чернігівського воєводства від часу його створення) писалися польською мовою, щоправда, з формулярними україномовними преамбулою і закінченням⁵¹.

У королівських привілеях Волинській і Київській землям, виданих під час роботи Люблінського сейму 1569 р., вказувалось, що на прохання всіх їхніх станів (головним чином тут йшлося про шляхту) документація у цих землях гродських і земських судів та королівських канцелярій, що цих земель стосується, «має писатися і видаватися (*odprawowane*) ніяким іншим, тільки руським письмом»⁵². Про мову сеймикових ухвал у даних привілеях не говориться, проте з того, що довший час після Люблінської унії тут урядовою мовою була українська, можна твердити, що щойно процитований «мовний» фрагмент привілеїв поширювався й на сеймикову документацію.

Порушення мовної частини обох привілеїв почалося мало не відразу після їх видачі. У чолобитній королю Стефанові Баторію, писаній у Брацлаві 7 липня 1577 р., його «наменшиє слуги, и верные подданыє ..., вса шляхта рыццерство воєводства Браславского» скаржаться: «намъ деєт над право и волности н(а)ше, же листы с канцлерее в(а)шеи к(о)р(олевскои) м(и)л(о)сти до нас писмом полскимъ выдавають»; «за што, — мовиться далі в чолобитній, — и впрод в(а)шеи к(о)р(олевскои) м(и)л(о)сти ... покорными н(а)ш(и)ми прозбами просимо, абы в(а)ша к(о)р(олевскаа) м(и)л(о)ст при привилеях и свободах н(а)ших нас заховати а до нас листы

⁴⁹ Варто вказати на те, що невиданою залишається руськомовна інструкція послам волинського сеймика, датована 28 січня 1598 р. (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddział rękopisów, № 1926, арк. 15–17).

⁵⁰ ДБВ, с. 1034–1035.

⁵¹ 1607 роком датується перша така відома сеймикова постанова Волинського воєводства (Архив ЮЗР, ч. 2, т. 1, с. 18–39, 66–81).

⁵² *Volumina legum*, t. 2, с. 83, 86.

с канцлерее в(а)шеи к(о)р(олевскои) м(и)л(о)сти рѣским писмом выдавати розказати рачил»⁵³. Дещо раніше, у травні того ж року, в тому самому дусі висловились шляхта волинська: в тодішній інструкції луцького сеймика послам на Варшавський сейм міститься здивування, «иж посел к(о)р(оля) его милости [легат] пан Базилиуш Древинский, писар его к(о)р(олевскои) милости, принесл на соймик нам инструкцию [йшлося про легацію] с канцелеріи короля его милости над право, волности и привилей наш не нашим руским, але полским писмем, змешаным з лацинским языком, або мовою, с которое мы не умеем». Шляхта просила короля наказати канцлеру й підканцлеру («паном печатаром») надсилати на Волинь документацію тільки «руською» мовою, а своїх послів на сейм зобов'язала «оповедати ... королю его милости, же таких листов против праву и волностям нашим пріймовать не будем»; «панов старостов воєводства земли Волынское, — сказано далі в тому ж документі, — напомнелисьмы, жебы таких листов на урядех не пріймовали»⁵⁴. У своїй відповіді («респонс») на цю інструкцію, оголошеній 1577 р., Стефан Баторій вказав: «Стороны писма руского, иж просят, абы всякіи sprawy их воєводства Волынского руским писмом выдаваны и отправованы были, тыи се водлуг потребности каждое с канцелеріи короля его м(и)л(ости) не инакшим, одно руским писмом выдають и отправованы бывають»⁵⁵.

Тож завдяки опором, який чинився на місцях, довший час у трьох воєводствах вдавалося стримувати наступ на офіційне вживання української мови. Опір цей, однак, слабшав — унаслідок культурної та мовної полонізації української шляхти (нерідко супроводжуваної її католизацією), котра набирала темпи. Якоюсь мірою наслідки полонізації видно з власноручних підписів учасників волинського передсеймового сеймика 1595 р., проставлених під інструкцією, що її ми публікуємо: з 24 підписів лише сім наведені слов'янським письмом, інші — польським⁵⁶.

⁵³ ДБВ, с. 201–202. Публікація цієї чолобитної в «Актах, относящихся к истории Западной России» (т. 3, с. 187) переповнена помилками.

⁵⁴ И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское...*, Приложения, с. 91. Див. також: Там само, с. 88–89.

⁵⁵ Там само, с. 96.

⁵⁶ Про процес полонізації (через католизацію) української шляхти на Правобережжі після Люблінської унії див.: Н. Litwin. *Katolizacja szlachty ruskiej 1569–1647: Stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Braclawszczyźnie // Przegląd Powszechny*, № 10. Warszawa 1985, с. 58–70.

Публікована нами інструкція може бути поділена на сім частин, які ми виділили абзацами. Першу становить своєрідний заголовок, з якого видно, кого було обрано послами від Волинського воеводства на сейм; другу — висловлені за посередництвом цих послів на адресу короля вітання з приводу його вдалого повернення до Польщі (з коронації у Швеції; див. *Примітку 1* до публікації інструкції) і вдячність йому за піклування про добро і спокій Речі Посполитої; третю — думка шляхти з приводу тих питань, про які йшлося в королівській легації; четверту — виклад не порушених в легації волинських потреб, котрі послам було доручено ставити на розгляд сейму й короля; п'яту — адресовані сейму й королю прохання («прозьбы») воеводства з ряду питань; шосту — зазначення часу й місця написання інструкції; сьому — печатки й підписи учасників сеймика. Зміст документа його укладачами розбитий на тематичні частини, відокремлені одна від одної відступами, переважно в рядках (в наведеній далі нашій публікації «рядкові» відступи позначені рисками).

Особливо цікаві третя, четверта і п'ята частини, які, власне, й становлять зміст інструкції. Основною є четверта частина, що відображає порівняно широку гаму соціально-політичних питань, у розв'язанні котрих волинська шляхта була зацікавлена.

Гадаємо, нема потреби спеціально спинятися на аналізі змісту інструкції, оскільки всі її тематичні складники ми прокоментували. Хочеться вірити, що публікація інструкції допоможе у вивченні слабо досліджених питань історії Волинського воеводства кінця XVI ст.

І на закінчення кілька слів про той сейм, на який волинський сеймик 1595 р. відрядив своїх послів. То був звичайний, тобто, за тривалістю його роботи, шеститижневий сейм (6 лютого — 21 березня 1595 р.⁵⁷). Його постанови⁵⁸ аж ніяк не стосуються легаційних та інших питань, порушених у нашій волинській інструкції. Все ж цілком можливо, що принаймні частина цих питань на сеймі обговорювалася. На жаль, ми не маємо в своєму розпорядженні протоколу (діарія) цього сейму. На ньому постановлено найближчим часом знову скликати у Варшаві сейм, щоб обговорити назрілі справи і, по змозі, ухвалити щодо них рішення (в тому числі, ма-

⁵⁷ Chronologia sejmów polskich..., с. 144.

⁵⁸ Volumina legum, t. 2, с. 354–363.

буть, мали на увазі й питання, винесені на розгляд лютнево-березневого сейму 1595 р.). До речі, щодо сеймиків, які мали передувати новоскликаному сейму, в даній постанові зазначено: проміжок між видачею королівських універсалів про їх скликання і відкриттям повинен становити три тижні. Такий же інтервал вона передбачала для періоду між сеймиком і початком роботи сейму. А сам сейм мав працювати не більше двох тижнів, тобто бути надзвичайним⁵⁹ (див. *Примітку 5* до публікації інструкції).

Ця постанова виконана не була. Наступний, звичайний, сейм відбувся 25 березня — 13 травня 1596 р. у Варшаві⁶⁰.

ДОКУМЕНТ

1595 р., січня 11. Луцьк

Інструкція сеймика Волинського воєводства, що відбувся в Луцьку 10 січня 1595 р., послам на Краківський сейм, скликаний на 6 лютого того ж року

Иньстрѣкцяна ихъ млсти паном послом воєводства волынського на сеимъ близко пришлыи, на день шостыи мсца феврала (!) в рокѣ теперешнем деветдесять пятом в Кракове зложоныи, з сеимикѣ, которыи за листы его кролевское млсти припадал ъ воєводстве волынском в Луцку на ден десятыи мсца генвара, дана их млсти панѣ Юрю кнѣжи Збаразкомѣ, старосте пинскому, панѣ Юну Харлинскомѣ, луцкомѣ, а пану Лаврину Песочинскому, браславскому, подкоморим, панѣ Ивану Хренницкому, подсудку луцкому, пану Александру Загоровскому а панѣ Андрѣеви Гулевичови.

Их млсти пнове послове, приехавши на сеимъ, ънижоные службы и подданства нши его королевское млсти злицыт мають, тешечисе з доброго здорова и фортунного приеханя его королевское млсти до короны¹. — Мають тежъ панове послове ъчинити подякованье его королевское млсти, иж его королевскаа млсть пилное а млстивое старанье ѡ добром и спокоиномъ речи нашое посполитое чинити рачить.

Што се тежъ дотычет поданья его королевское млсти на сеимикъ нинешнии, ѡбмышлеванья ѡ целости все* речи нашое

⁵⁹ Там само, с. 355.

⁶⁰ Там само, с. 363–366; *Chronologia sejmów polskich...*, с. 144.

* Має бути всеи.

посполитое к забеганью небезпечности ее, которая се с припадков инших панствъ хрестанскихъ от неприятел басурмановъ заходит², тогда ш том даем моц зуполную их млсти паном послом, жебы з ыншими послы коронными ш том сполне намавали и вшелакии небезпеченствам забегали, што бы было ку доброму и пожиточному речы посполитое з остроженьем правъ и свобод нашихъ. — А з стороны небезпеченства шт своволенства ѡкраиног³, то достаточне предложити и шному забегати, карати и до ѡспокоена на потомные часы приводити, такую жъ [м]оц зуполную их млсти паном послом даем. — Тѣм ултом кѡданским, которым такъ шсоба его королевское млсти, яко и вса речъ // посполитаа есть шбражона⁴, даем тежъ моц зуполную п̄ном послом посполу з ыншими паны послы коронными ш том шбмышливати, жебы се то его королевское млсти и речы посполитой яко наидчтивей нагородит могло. — Ѡ ѡкроченье сеимѡ видем на тот час, jakie небезпечности речъ посполитую заходят, которы[е] штволоки не терпят, на том поручили есмо паном послом з ыншими послы коронными намавати и згожати¹. — А иж при штправованью потребъ речы посполитое и свое власные право посполитое позволило на сеимѡ доносити, прето злецыли есмо п̄ном послом, жебы тые речы на сеимѡ донесли. — Кгды ж за жеданьем его королевское млсти и тежъ с хути нашое, бачечы на тот час быти небезпеченство речы посполитое, рушилиса есмо были в року теперешнем* деведеснат четвертом на воину⁶, мают того их млсть п̄нове послове наши на том теперешнем сеимѡ постеречи, якобы то нам варовано было, жебы то нам на потом ѡ звычаи не пошло, згожаючисе з другими послы. — Мають теж п̄нве послове наши ѡ его королевское млсти старати, якобы позвы задворные знесены и листы, противко права с канцлереи выданные, данины и права, зачатые и скончоные, абы касованы были порадком констытуцый корунацый его королевское млсти, воеводству подлашскому ѡчиненое⁷. — А што се дотычет мыт старыхъ волынскихъ, ш то мают п̄нове послове старати, якобы шные мыта водлугъ привилею волынского знесены⁸, а иж бы на шпатрене замковъ луцког(о), володимерского и креманецкого шбернены были до шсм[и] лѣт, то есть на Луцко лѣт чотыри, на Володимер лѣт двѣ, а на Креманец лѣт двѣ, а потом волност шт тыхъ мыт навеки. // На што мают просити его королевское млсти

* прошломъ або прошлом.

ω зложенъ зъезду в Луцку зараз по сеиме, на которыи зъехавши, на то ωсобъ певных межи себе ωбрати и то им в шафунокъ поручити мають⁹. А прикоморки з маєтностии шляхетских абы зараз знесены были¹⁰. — Комисаровъ*, в констытуцыйи сойму близко прошлого на розъграничене межи воєводства руским, волынским, белзским и подолским назначоным¹¹, абы час певныи, то есть по светом Мартине в першии понеделок в року теперешнем деведесат пятом¹² зложон был, на которыи абы под веною двемасты гривен зъехали и тоє розграниченъе в каждом повѣте ъ границах, собе прилеглих, ъчинили, такъ згодных копцами и знаками ътвердили¹³, яко и тых, где бы згоды не было, правне межи сторонами скончили, чому давность жаднаа перескажати не маєт¹⁴, ωднак (!) же з волною апелацыєю на трибунал¹⁵. — А ижъ водле констытуцыйи року ωсмъдесат девятого хто бы се менил шляхтичом, не будучи им, ωсєлыи половица** маєтности до скарбу корола его млсти, а половицу до делатора тратит. А неωсєлыи ъ вежи полроку седѣты маєть¹⁶. А справа и звычайю посполитого тому довод сказыванъ бываєт, кому бы то задано, кгда ж затым констытуцыйа вышєи поменєнаа до skutku своего не приходит, прото мают их млсть п̄нве послове ω то се старати, якобы не толко ωдному вывод шляхетства, але теж и противко нему довод делаторови был наказыванъ, чого ъзнанє на соиме быти маєт, кгда ж его королевская млсть сам есть судею ъчтывости, не ъближаючи, ωднакъ, тым шляхтичом старожитным и теж водле тоє констытуцыйи тым, которые су[m] ωт продков корола его млсти перед тым и тепєр крєшвани. // — Ω розбитъє судов кгородских луцких, в року прошлом деведесат четвертом мсца априла четвертогонадцат д̄ня сужоных, через п̄на Андрея Кгловацкого с помочниками товаришства своего жолнеровъ, и ω ωтповєд, ъчинєную неправную пану подсудку луцкому, старатисє мают п̄нве послове, якобы на том сеиме справедливє з него ъчинєна и таа ωтповєд, через п̄на гетмана знесенєна, была апробована¹⁷. — А ижъ рочки кгородские луцкие и володимєрские^{18 19} под часом ωтеханя противко того неприятєла¹⁹ в року прошлом деведесат четвертом мсца декабра двадцат второго д̄ня сужоны были, старатсє мают п̄нве послове, абы знесены были²⁰. — Кѣ тому, ижъ суд кгородскии луцкии sprawy судовые з рочков ωдных до других, не судєчи их, над право

* Комисаромъ.

** половицѣ.

обычаем новым лимитовати важилсе и за тою лимитацыею судил и многих людей поздавал и *отсудил*, абы то было скасовано²¹. — Также абы суд жаден *вписованья* акцыи по трех днии до реестру²² и стрыженья *возных*²³ теж обычаем новым над право не важилсе. *От* того часу абы мамрамы и листы ручные²⁴ на долги даваны не были, але записы *владовые* тым способомъ, абы был лист тремя свѣтками *вселыми* справлен и на *вrade* земском або *кгородском* *вчевисто* *сознан*, а тые записы, которые хто *мает* ручные на долги, *маеть* *надалеи* до року *от* даты *констытуции* до книгъ *земских* або *кгородских* *дат* сам записати. — То теж *пнве* *послове* на *сеиме* *варовати* *мают*, абы по *соиме* в шесть недел на *местцу* *певном* в Луцку *пнве* *послове* брата дали *справу* *поселства* *своего*²⁵, а сам *посел* *жадныи* абы *поборцею*²⁶ не был, але на том *зезде* *луцком* *поборца* так на *побор* *лановыи*²⁷, *яко* и *чоповыи*²⁸ *вбран* *быти* *маеть*. //

Прозбы

В потребах *кнжат* их *млсти* *Вишневецких*: *зацные* *заслуги* з *стародавного* *веку* их *млсти* *кнжат* *Вишневецких* в *тои* *речи* *посполитои* *сут* *добре* *знаные*, а *звлаца* *свѣжо* *небожчика* *пна* *киевского*²⁹ и *сына* *его* *кнзя* *Александра*, *старосты* *черкаского*³⁰, *мимо* *то*, *же* *к[р]овъ* *свою* *розливали*, *маетность* *втрачали*, але *ещ[е* *ку]** *п[о]жит[ку* *речи* *посполитое* а *заслоне* на *вкраине* *коштом* [*своим* *замки*] *побудовали*, *яко* *Корсвнь*, *Чигирин* и *Лоеву* *Г[о]ру*³¹, [*а* *вси* *влады*], *знаки* *заслугъ* *дому* *их* *млсти* *скоро* *по* *смерти* *бр[ата* *их]* *млсти* *пна* *старосты* *черкаского* *вотбраны* *су[т* *ани]* *накладов* не *втложоно* *водле* *вбетницы* *его* *королевское* *млсти*, *просити* *мают* *его* *королевское* *млсти* и *речи* *посполитое*, *жебы* *тот* *коштъ* *их* *млсти* *был* *втложон* а на *зацные* *заслуги* *продковъ* *их* *млсти* и *их* *самых* *бачене* *было*, *кгда* *ж* *то* *вже* и *они* в *молодости* *своеи* *добре* *речи* *посполитои* *заслугуют*. — За *паномъ* *подкоморим* *браславским* *мают* *причинитисе* *до* *его* *королевское* *млсти* и *речи* *посполитое*, *которыи*, з *молодых* *лѣт* *почавши*, *от* *корола* *Августа* *по* *вси* *часы* *ажъ* *досел* *королем* *их* *млсти* и *речи* *посполитои* *служил* в *речах* *рыцарских* и *в* *двору* *его* *королевское* *млсти*³², а *впатрена* *жадного* не *маеть*, абы *ему* *добра* *за* *Киевом* *под* (!) *Остромъ* *Выползовъ*³³, *што* *тепер* *доживотемъ* *держит*, *вечностью* *были* *даны* на *знакъ* *заслугъ* *его*, *кгда* *ж* и *тепер*

* Текст, що його подано тут і далі у квадратних дужках, пошкоджений; відновлено його на основі публікації даної інструкції: *Żródła do dziejów polskich...*, t. 2, s. 154–160.

на маєтности своєї єсть непомалу зубожонь. — В потребе его млсти п̄на старосты каменецкого³⁴ з стороны шпатренья Каменца, также нагороды заслугъ коштовъ и накладов за будованье замку летичовского³⁵, также и за братом его млсти паном Якубом³⁶, которыи на маєтности своєї шт татар єсть знищоныи, мают их млсть п̄нве послове до // его королевское млсти и речи посполитое прозбу вчинити. — За п̄ном Григорем Гулалницким з стороны нагороды за службы его, речи посполитои показованные, мают теж их млсть п̄нве послов[є] до его кор. мл. и речи посполитое прозбу донести²⁸. — [А]бы се [пот]реба людем тым не шмешкивало, мают се их млсть п̄нве послове того домовити, абы леженье книгъ в поветех того воєводства, на часы роковъ³⁸ назначоные, хотя бы коли и роки не доходили, было тыиден цалыи, при чом судя або подсудокъ с писарем быти мают³⁹. — В справах поборовых, такъ ш чоповое, яко и ш лановыи побор, абы позвы роком слушным⁴⁰, то єсть наблизеи две недели перед роками, кладены были, такъже теж позвы вшелакие в дворех шляхетских, которые сун при замкахъ албо в местех его королевское млсти, абы кладены не были, але на маєтностях земских инших, с которых се кривда деет, ш то се п̄нве послове старати мают. — В потребе п̄на Томаша Жоравницкого ш привернене вчтливости его мают п̄нве послове до его кор. мл. и речи посполитое причинити и просит, абы то знесено было⁴¹.

Писан в Луцку року по нароженью Исус Христа, с̄на Божого, 28 ЧЕ м̄сца генвара 61 дня.

Bernard, ep(iscopu)s luceorien(sis), mp.⁴²

Alexander x(iążę) Ostroski, w(oiewoda) w(ołynsky), ręką swoyą Zaslawsky

Alexander Siemaszko, kastelan brasla[wsky], starostha lucky, własną Hreory Sanguszko, [...] jego krol(ewskiej) m(o)ści

Федор Чаплич, судя луцкии⁴³

Федор [...]децкии, [...] кроля его млсти, в(ласною) рукою Януш Жабокрицкии, судя зем(скии) кре(манецкии)

Jwan Kr[asie]nsky, m(ostowniczy) łuczky

Lawryn Drzewinski, mp.

Wasyly Siemaszko

Jery Owloczynsky, ręką

Федор Загоровскии

Wacław Wilhorsky, ręką wł(asną)

Jarofiei y Hawrilo Hoski, ręką

Florian Olieszko, własną ręką
 Mikolay Jalowicky
 P. Anth. Ogrzalek Serethko.
 Mak(ar) Liedochowski, pisarz zie(mski) krz(emieniecki)
 Ждан Борович [...]скии //
 Григори Мокосеевич Баковицкии, рукою св(оею)
 Michał Kyczewski, ręką
 Stanisław Dąbrowski
 Яцко Белостоцкии

Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника
 НАН України, відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4048,
 арк. 77–80.

ПРИМІТКИ

¹ Ідеться про повернення 20 серпня 1594 р. до Польщі (через Гданськ) короля Сигізмунда III зі Швеції, куди він наприкінці вересня 1593 р. від'їхав, щоб дістати шведську королівську корону (королем Швеції він став після смерті тамтешнього короля Юхана (Яна) III — згідно з польсько-шведською персональною унією, укладеною 1592 р.; Сигізмунд III і Юхан III походили зі шведської династії Ваза). Коронація відбулася 19 лютого 1594 р. (J. U. Niemcewicz. *Dzieje panowania Zygmunta III*, t. 1. Warszawa 1819, с. 282; *Historia Gdańska*, t. 2: 1454–1655 / pod red. E. Cieślaka. Gdańsk 1982, с. 590–591). До речі, в ухвалі депутатського сеймика Волинського воеводства, що відбувся у Володимирі 13 вересня 1593 р., сказано, що шляхта зібралася на нього напередодні («под часом») від'їзду короля «с Корони Полскоє» (*Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.*, с. 97). Тут, безперечно, мається на увазі від'їзд короля Сигізмунда III на коронацію до Швеції.

² Навесні і влітку 1594 р. кримський хан, вкотре підтримавши Туреччину в її боротьбі з австрійськими Габсбургами, здійснив похід на ту частину Угорщини, котра останнім належала. Хан мав намір пройти через Молдавське князівство, але після того, як тутешній господар за значний відкуп умовив його цього не робити, у липні попрямував через володіння Польського королівства — Руське воеводство, де його зовсім не чекали. Татари дійшли тут аж до Самбора; звідси під ударами, завданими їм польським військом, вони через гори відійшли в Угорщину. Це їхнє вторгнення викликало в Польщі великі нарікання на дії головних воєначальників — великого і польного гетьманів. «Дорікали за спустошення, дорікали за компромітацію: австрійське правительство заздалегідь просило не перепускати татар через свої землі, й правительство польське рішучо обіцяло, що татар через Польщу не перепустить, тим часом дозволили їм пройти в Угорщину тудою, де їх не сподівалися зовсім, і се сильно погіршило шанси «наших християн» [тобто населення Австрійської монархії, що протистояло безпосередньо туркам], як казали в Польщі»

(М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 7: *Козацькі часи — до р. 1625*. Київ — Львів 1909, с. 202; див. також: Там само, с. 99–201). Слід зазначити, що в червні 1594 р. козаки, яких очолював Северин Наливайко, зробили спробу (вона виявилася невдалою) в районі Молдавії зірвати даний татарський похід (Там само, с. 201).

³ Імовірно, маються на увазі тогочасні виступи козаків під проводом С. Наливайка і Григорія Лободи. Мабуть, на організацію походу проти них був спрямований «лист» коронного великого гетьмана Яна Замойського, виданий у місті Замості 20 вересня 1594 р. (його внесено в луцьку гродську книгу 10 жовтня того ж року). Лист закликав старост і державців Волинського, Руського і Белзького воєводств «виправити» до міста Щирця (нині це селище міського типу в Пустомитівському районі Львівської області) вибранців (жовнірів) з королівських маєтків, щоб з їх допомогою запобігти небезпеці, котра загрожує Речі Посполитій (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 45, арк. 1275 зв.).

⁴ Перед своїм виїздом на коронацію Сигізмунд III деякий час перебував у Гданську, звідки й намірявся дістатися до Швеції. Під тиском католицького духовенства він у серпні 1593 р. висунув вимогу, щоб під час його перебування в цьому місті місцеві лютерани (а вони чисельно явно переважали серед гданського населення, в їхніх руках повністю було зосереджене управління містом; то були головним чином німці) повернули католикам відібраний у них у першій половині XVI ст. храм Непорочної Діви Марії. Магістрат Гданська цю вимогу відкинув, а лютерани, невдоволені позицією короля у справі храму, вийшли на вулиці, щоб висловити своє обурення; дійшло до сутичок їх з поляками, в тому числі з тими, що короля супроводжували. Заворушення перенеслися й під будинок, в якому містилася резиденція короля, — у вікна цього будинку навіть стріляли. Міській владі спільно з королівською знаттю ціною великої напруги вдалося відновити спокій. 9 вересня 1593 р. король покинув Гданськ, так і не дочекавшись виконання свого розпорядження, але й не вдавшись до рішучих дій. Зупинившись у ньому після повернення зі Швеції, він вирішив справу про храм передати на розгляд суду. 17 грудня 1594 р. королівський (асесорський) суд видав декрет, який зобов'язував магістрат Гданська віддати храм католикам під карою сплати 100 тисяч польських злотих. У відповідь на цей декрет тутешні лютерани апелювали до сеймового суду, сесія якого розпочалася 6 лютого 1595 р. Але даний суд 18 березня 1595 р. асесорський декрет підтвердив. Гданські лютерани, проте, все зробили для того, щоб декрет цей не був виконаний; храму вони католикам так і не повернули (*Historia Gdańska*, t. 2, с. 590–591, 593–597).

⁵ Цим пунктом інструкції волинська шляхта, враховуючи висловлене в легатії прохання короля, доручила своїм послам домагатися скорочення («укрочення») строку роботи сейму, що мав розпочатися 6 лютого 1595 р., — зваживши на «небезпечності», що їх переживала Річ Посполита. Цей сейм тривав 44 дні (включаючи й дні «неробочі» — неділі тощо), тобто загалом понад шість тижнів. Такі сейми в Речі Посполитій, як уже зазначалося, йменувалися звичайними. Вони були встановлені так званими Генриковими артикулами

(щоправда, останні так тут не названо), складеними 1573 р. у зв'язку з обранням на річпосполитський престол французького принца Анрі Валуа (Генрика Вalezія). Артикули, котрі повинні були стати першим в історії Речі Посполитої основним законом, були пред'явлені Генрикові на затвердження, проте він відмовився це зробити, а 1574 року втік до Фрнaції. Затвердив їх король Стефан Баторій на коронаційному сеймі 1576 р. (*Volumina legum*, t. 2, с. 151–152). В артикулах сказано, що сейм має тривати не більше шести тижнів (Там само, с. 151). Варшавський сейм 1591 р. підтвердив цей пункт (Там само, с. 331). Звичайні, шеститижневі, сейми діяли до кінця XVI ст. і згодом, отже, «укрочення» роботи сейму, про який ідеться у волинській інструкції, не відбулося. У Речі Посполитій скликалися і надзвичайні сейми; тривалість роботи їх мала становити до двох тижнів (саме таким повинен був бути сейм, який вирішено скликати після лютнево-березневого сейму 1595 р. — невдовзі по ньому). З бігом часу поширилася практика пролонгації сеймів: зі згоди останніх (власне — посольської ізби) їх роботу продовжувано (Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski. *Historia państwa i prawa Polski / wyd. drugie, poprawione i uzupełnione*, t. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795 / pod. red. J. Bardacha*. Warszawa 1966, с. 117, 123).

⁶ Можна лише здогадуватися, про що тут мовиться; правдоподібно, про намагання і спроби Речі Посполитої помститися татарам за вторгнення в її володіння (кордони) в липні 1594 р. (М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 7, с. 202). Війни проти них (а цей термін ужито в інструкції) не розпочато. Залишається невідомим, якою була участь (якщо вона була) волинської шляхти в антитатарських акціях.

⁷ Згадана в даній інструкції конституція коронаційного сейму (він відбувся 1588 р.) заборонила королівській адміністрації під загрозою покарання її грошовими пітрафами виступати з позовами щодо шляхти частини Підляшського воєводства, мета яких зводилася до перевірки документів на шляхетське право володіння її власними («дідичними») маєтностями (*Volumina legum*, t. 2, с. 264). Такі позови висувалися від імени королівського двору (звідси і їх назва — «задвірні»), зацікавленого в тому, щоб королівські (державні) маєтки не перебували в незаконному володінні шляхти на тих чи тих умовах. До цього слід додати, що Варшавський сейм 1598 р. прийняв «генеральну» про задвірні позови конституцію, яка стисло «повторила» зміст щойно зазначеної «підляшської» конституції. У ній водночас підкреслено, що заборона королівській адміністрації виступати із задвірними позовами не поширюється на ті маєтки, якими володіла шляхта і стосовно яких на основі ревізій і люстрацій доведено, що вони королівські (Там само, с. 367–368).

⁸ У привілеї Волинській землі, який видав Сигізмунд Август на Люблінському сеймі 26 травня 1569 р. з нагоди прилучення її до Польського королівства, сказано, що ця земля звільняється від мит і різних видів цля (*myt i cel*) (*Volumina legum*, t. 2, с. 82).

⁹ З'їзд, про який тут ідеться, — це, з формального боку, не сеймик, фактично до останнього подібний. Такі з'їзди скликалися з дозволу сеймів, що доводиться змістом як даного пункту інструкції, так і постанови Варшавського сейму 1591 р., яка зобов'язувала шляхту Корони через вісім тижнів після його закінчення зібратись на з'їзди «у звичних місцях» (тобто там, імовірно, де від-

бувалися сеймики) (*Volumina legum*, t. 2, с. 332). Завданням з'їздів наприкінці XVI ст., як можна судити з постанови цього сейму, було розглядати податкові питання, обирати осіб, відповідальних за збір податків (поборців). Механізм функціонування з'їздів нам невідомий; мабуть, він особливо не відрізнявся від механізму функціонування сеймиків. Видається, що саме з цих з'їздів пізніше, в часи децентралізації фінансово-податкової системи в Речі Посполитій, виникли господарські сеймики, розквіт яких припадає на XVIII ст.

¹⁰ Прикоморки — невеличкі митниці. Вимога знести ті з них, які містилися в шляхетських маєтках, зумовлена, напевно, тим, що шляхта не бажала сплачувати у прикоморках мита.

¹¹ «Близко прошлыи» сейм, на якому розглядалося питання про розмежування названих в інструкції воєводств, — це Варшавський сейм 1593 р. У прийнятті на ньому відповідній конституції зазначено, що й на сеймах, які відбулися до нього, приймалися з того ж питання постанови, котрі, однак, не виконувалися (*Volumina legum*, t. 2, с. 347–348).

¹² День Святого Мартина (*Marcina*), за католицьким календарем (а саме ним керувалися в тогочасному діловодстві на українських землях, що належали Польській короні; від 1583 р. тут цей календар був григоріанським), припадає на 11 листопада. У 1595 р. цей день був суботою (*Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому счислению* / составлен Н. Горбачевским. Вильна 1869, с. 21). Отже, перший понеділок по цьому дню — 13 листопада.

¹³ Про кіпці та інші межові знаки в українських землях ранньонового часу див.: Л. Грабина. Техніка межування на Україні на початку XVI століття // *Технічні вісти*, рік 4, ч. 3. Львів 1928, с. 65–68; Л. Грабина. Штучні межові знаки на Україні в XVI-му і першій половині XVII століть // *Технічні вісти*, рік 5, ч. 1. 1929, с. 1–6.

¹⁴ Передбачене цією інструкцією розмежування так і не відбулося. Даний її пункт використано в праці: М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел* / 2-ге видання. Київ 1993, с. 80. Про питання розмежування Волинського воєводства зі сусідніми українськими воєводствами в середині й другій половині XVI ст. див.: Там само, с. 16–17, 50–53. Не відбулися дане розмежування і після 1595 р., зокрема на 1608 р., коли про необхідність проведення його говорилося на Варшавському сеймі (*Volumina legum*, t. 3, с. 95). Див. також інструкцію волинського сеймика від 27 березня 1607 р. (*Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1, с. 71, 77).

¹⁵ Інструкція має на увазі Коронний трибунал — вищу для шляхти Польського королівства судову інстанцію, куди вона зверталася з оскарженнями (апеляціями) на рішення (декрети) шляхетських судів нижчої інстанції — городських, земських і підкоморських. Трибунал був створений 1578 р., згідно з відповідною конституцією тогорічного Варшавського сейму (*Volumina legum*, t. 2, с. 182–185). Свої сесії (каденції) до 1764 р. він проводив по черзі в Любліні (центрі однойменного воєводства) і Пйотркуві, що в тодішньому Серадзькому воєводстві. Його люблінські засідання проходили весною і літом щороку, на них розглядалися апеляції з Малопольщі як коронної

суперпровінції (у неї входили власне Малопольща як польська історична область та українські землі). Члени Трибуналу йменувалися депутатами, їх обирали депутатські сеймики. Декрети Трибуналу були, як правило, остаточними (O. Balzer. *Geneza Trybunału Koronnego: Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku*. Warszawa 1886; Z. Mayer. *Wizerunek Trybunału Koronnego: Studium prawnoobyczajowe*. Lwów 1929; W. Majseł. *Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych // Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 34, zes. 2. 1982, с. 73–109). У 1578 р., з дозволу того ж сейму, був створений окремий трибунал у Луцьку для Волинського, Брацлавського і Київського воеводств. Проте відбулася тільки одна його сесія (в листопаді 1578 р.). Після неї апеляційною інстанцією для шляхти цих воеводств був певний час королівський суд. З 1589 р. справи Волинського і Брацлавського воеводств, а з 1590 р. справи Київського воеводства розглядалися на люблінських сесіях Коронного трибуналу (*Volumina legum*, t. 2, с. 282, 315; М. Н. Ясинський. *Луцький трибунал как высшая инстанция для Волинского, Брацлавского и Киевского воеводств // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, кн. 14, отд. 2. Киев 1900, с. 3–72; Г. Л. Попов. *Луцький трибунал 1578 р. // Праці Комісії для вивчення західноруського та українського права*, вип. 1. Київ 1925, с. 32–58).

¹⁶ Інструкція посилається на конституцію Варшавського сейму 1589 р. (*Volumina legum*, t. 2, с. 282), згідно з якою, особа, що безпідставно йменує себе шляхтичем, втрачає шляхетство і свій земельний маєток (володіння останнім надавало їй статус осілого), з чого половина мала переходити до королівського скарбу, половина ж — відійти деляторові, тобто тому, хто довів нешляхетство; той же, хто присвоїв собі шляхетську гідність, а не мав земельного маєтку, тобто був неосілим (*impossessionatus*), підлягав піврічному ув'язненню у вежі та позбавлявся шляхетства. Видання цієї конституції засвідчує, очевидно, те, що практика незаконного використання шляхетської гідності була поширеною. І ця конституція, і дана інструкція наголошують на тому, що доведення нешляхетськості має бути обґрунтованим (в іншому разі конституція погрожує санкціями щодо делятора), причому, за інструкцією, остаточне рішення стосовно осіб, шляхетство яких оспорене, має належати сеймові. Див. також: О. Винниченко. *Шляхетські сеймики і шляхтичі, котрі не були шляхтою (Нотатки на полях «Libri chamorum» Валеріана Трепки) // Записки НТШ*, т. 260: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, кн. 1. 2010, с. 164–189.

¹⁷ 20 квітня 1594 р. на сесії (рочках) Луцького гродського суду, розпочатій 14 квітня, підсудок Луцького земського суду Іван Хренницький «обтежливе» вніс скаргу на Андрія Гловацького, поручника королівської роти ротмістра Криштофа Мишковського, що була на постой («леже») у місті Володимирі, в такій справі. А. Гловацький з понад 100 особами з цієї роти та іншої королівської роти, розташованої в Луцьку, того ж 20 квітня підійшли, за словами І. Хренницького, до приміщення в Луцькому замку, де засідав тамтешній гродський суд, який в той момент розглядав спір цього підсудка з Матвієм Лешневським; тут, каже І. Хренницький, А. Гловацький, «не огледаючися на срокость права посполитого и констытуцци, около безпеченства справ вшеляких учинене, взурашаючи покой посполитый ... отповеди [погрози] на здоровье мое чинил

и цедулу [заяву] отповедную [з погрозами] послати мне через возного пофаллялся, а потом, окрик з великим тумултом [галасом] з жолнеры и товариши, и помощники своими учинивши, до ручниц и броней розмаитых торгнулися, з ручниц стрелили, розрух великий учинили, суды розбили [зірвали засідання гродського суду], же уряд [особовий склад суду] з мєстца своего судового уходить мусел» (ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 491–492 зв.). Зміст цієї заяви І. Хренницького повністю підтвердили шляхтич Григорій Перекладовський і в своєму спільному зізнанні троє генеральних возних (енералів) Волинського воєводства на тих же рочках 20 квітня (Там само, арк. 490–491, 492–493 зв.). Тоді ж там же А. Гловацький пред'явив свою, писану по-польськи, цидулу, про яку йшлося в трьох згаданих документах. У ній заявлено, що підсудок ображає шляхетську гідність його, А. Гловацького, різними «нецнотливими» словами, а тому він, А. Гловацький, змушений був вдатися до погроз побити І. Хренницького *w gębę* і попереджає, щоб той його, А. Гловацького, остерігався «в костьолі, церкві, вдома, в лазні, в дорозі» і деінде, де б вони обидва могли перестрітися (Там само, арк. 485–485 зв.). 21 квітня в Луцьку гродську книгу вніс свою протестацію Лукаш Слятковський, ротмістр королівського заgonу, який мав «леже» в Луцьку і жовніри якого виступили в події, що відбулася напередодні, на боці А. Гловацького. Л. Слятковський всіляко намагався виправдати останнього, і в тому, що сталося, винив лише підсудка (Там само, арк. 499–502). Зрив роботи суду був у той час у Речі Посполитій подією неабиякою. Як можна судити з інструкції, цей випадок набрав широкого розголосу у Волинському воєводстві, і тутешня шляхта загалом взяла сторону І. Хренницького (про це свідчить, зокрема, і те, що його вона обрала послом на Краківський сейм). Що більше, ця шляхта зобов'язала своїх послів поставити на сеймі питання про засудження ним дій А. Гловацького і затвердження «знесення» гетьманом (йшлося про коронного великого гетьмана Я. Замойського) «отповеди» (тобто її скасування, оголошення недійсною), адресованої підсудкові. Неясно лише, чи це «знесення» було на час складання інструкції доконаним фактом, чи в ній сказано про необхідність здійснити «знесення». Слід зазначити, що у відповідь на адресовану йому скаргу І. Хренницького Я. Замойський 13 травня 1594 р. писемно розпорядився, щоб А. Гловацький і Л. Слятковський, а також К. Мишковський разом зі своїми військовиками («товаришами»), які брали участь у зриві роботи Луцького гродського суду, стали протягом чотирьох найближчих тижнів перед ним на суд (*rok*) для розгляду їхньої вини. 28 травня того ж року, під час рочків Луцького гродського суду, розпочатих двома днями раніше, на прохання І. Хренницького дані гетьманські розпорядження були внесені як позови від його, І. Хренницького, імені в луцьку гродську книгу (Там само, арк. 642–644 зв.). 1 червня 1594 р. ці позови возні поклали у селах Кременецького повіту Почаєві (для А. Гловацького і К. Мишковського) і Лопушній (для Л. Слятковського) (Там само, арк. 749–749 зв.). Цілком можливо, що заповіданий гетьманський суд відбувся і, якщо так сталося, то саме на ньому Я. Замойський «отповедь» А. Гловацького міг «знести».

¹⁸ У 1594 р. рочків (сесій) Луцького гродського суду відбулося шість. Подаємо дні їх початку, а в дужках — дні, коли на них розглядалися ті чи інші

справи: 20 січня (21–31 січня), 14 квітня (15–20 квітня), 26 травня (28, 29, 31 травня, 1–4, 6 червня), 7 липня (9 липня), 18 серпня (19–23, 25–29 серпня), 22 грудня (24, 29–31 грудня; ця сесія закінчилася 2 січня 1595 р.) (ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45 (1594 р.), 46 (1595 р.)).

¹⁹⁻ ¹⁹ Зміст цього фрагмента інструкції розкрити не вдалося.

²⁰ З питання про ставлення до луцьких і володимирських рочків, розпочатих 22 грудня 1594 р., на луцькому сеймику 10 січня 1595 р. точився досить гострий обмін думок, свідченням чого є три заяви ідентичного змісту, що їх зробили Матей Стемпковський, Григорій Колмовський і Миколай Чарнецький (служебник князя Яхима Корецького — від імени останнього) в Луцькій гродській канцелярії 11 (дві) і 12 (одна) січня 1595 р. (тобто відразу після закінчення сеймика) і котрі вписані в книгу, що в ній велася. У заявах подано мотив, яким керувалися ті, хто домогся включення в сеймикову постанову пункту («артикулу») про «знесення» зазначених рочків (рочки відбувалися «ку велю людей кривде и великой шкоде за вложением ся [через дії] в то людей певных»). У той же час автори заяв твердять, що цей артикул «єст поданий за непозволенем всіх станов и овшем за порозумением ся малое части людей ... ку кривде великой моеи и велю людей», а тому вони висловлюють свою незгоду зі згаданим включенням (ЦДІА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 30 зв., 31 зв.–33).

²¹ У практиці гродських і земських судів Речі Посполитої лімітація означала перенесення розгляду справи з однієї сесії суду на другу, з другої на третю і так далі — з вини самого суду, спричиненої тим, що він не збирався в належному складі, щоб мати підставу функціонувати, і тим, що під час сесії не встигав перейти до справи, оскільки повинен був строго додержувати послідовності в записі розглянутих справ, представленою йому у спеціально складеному реєстрі (про реєстри див. наступну примітку) (O. Balzer. *Proces sądowy polski w zarysie (Wykład uniwersytecki)* / wydanie pośmiertne; przedmową oraz indeksem opatrzył W. Hejnosz. Lwów 1935, с. 111). Інструкція, мабуть, має на увазі безпідставні лімітації, до яких вдавався Луцький гродський суд. Слова «людеи поздавал и отсудил», імовірно, означають занедбання винесених на його розгляд справ.

²² Реєстр являв собою перелік справ, які виносилися на найближчу судову сесію. Його складав представник суду зі слів позивачів. Записи в ньому робилися в порядку надходження «заяв». Вони містили дуже загальну інформацію про суть справ (хто кого позиває і про що позивачам ідеться) (O. Balzer. *Proces sądowy polski w zarysie...*, с. 87–88). Як видно з інструкції, у Волинському воеводстві (додамо: і в інших воеводствах Речі Посполитої) нормою було складання таких реєстрів напередодні сесій (за три дні до них), але цю норму порушувано. Не дотримували її тут тривалий час і після видання цієї інструкції, що видно з інструкції волинським послам на Варшавський сейм 1607 р. (*Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1, с. 77). Слід зазначити, що тоді, коли суд не встиг розглянути ті чи ті справи, вони автоматично, якщо заявники-позивачі цього вимагали, подавалися на початку реєстру, що готувався для наступної судової сесії (O. Balzer. *Proces sądowy polski w zarysie...*, с. 88).

²³ Стриження (постриження, постриг) возного означало його призначення, або, як іще казали, «установлення». Розрізняли возних земських (повітових) і генеральних (генералів, енералів). Перших призначав, за рекомендацією шляхти і земського суду, воєвода, і функціонували вони тільки при земському й гродському судах певного повіту, других — за рекомендацією шляхти і воєводи — король, і могли вони виконувати свої повноваження при будь-якому шляхетському суді Корони або Великого князівства Литовського, від 1569 р. — всієї Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої). Походили возні переважно з незаможної, безземельної шляхти. Новопризначений возний міг розпочати виконувати покладені на нього обов'язки лише після виголошення ним присяги, що діятиме у відповідності з правом. Вознівство в принципі було пожиттєвим. Обов'язки возного були різноманітні: він розносив позови, відвідував місця, де відбувалися конфлікти, і давав про них на основі баченого зізнання в судовому уряді (канцелярії), під час судової сесії на вимогу судді викликав спірні сторони в приміщення, де засідав суд, на розгляд справ тощо (Статут великого князства Литовського 1566 года, с. 66–68; И. Лаппо. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // *Журнал министерства народного просвещения*, ч. 311: Июнь. Санкт-Петербург 1897, с. 272–275; О. Balzer. *Proces sądowy polski w zarysie...*, с. 72–73). Інструкція не роз'яснює, у чому полягало порушення в справі стриження возних. Чи не йшлося у ній про те, що не завжди кандидатура тієї чи іншої особи на возного була належно рекомендована?

²⁴ Мамрама (від нормативного терміна «мембрана») — бланк, виданий писарем гродської або земської канцелярії, ним продатований та скріплений власноручним підписом і печаткою відповідного суду-канцелярії. Особа, котра одержувала бланк, записувала в нього свій позов, а головним чином — боргові зобов'язання. Ручний лист, або запис, — то заповнений борговим змістом аркуш паперу, що давався згаданому писарю, аби він його продатував та засвідчив своїм підписом і печаткою (Статут великого князства Литовського // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 19. 1853, с. 107–108, 127–128). З огляду на ідентичність боргового змісту та їх формальну схожість ці два види документів нерідко ототожнювали. При користуванні ними володільці їх часто вдавалися до безпідставних грошових претензій і шантажу. Ось чому інструкція вимагає скасування мембран, а щодо ручних записів ставить питання про зміну способу їх складання: згідно з нею, вони мали бути ще й засвідчені («справлен») підписами трьох осіб у даному судовому повіті шляхтичів і зізнані в гродській чи земській канцелярії. А старі ручні листи, сказано там же (це, зрозуміло, стосується і «боргових» мембран), треба протягом року внести в гродські або земські книги, в іншому разі вони втратять свою силу. І мембрани, і ручні листи старого зраха ще довго після видання цієї інструкції поширювались у Волинському воєводстві: в інструкції тутешнього сеймика 1609 р. послам на Варшавський сейм вимагалось старі мембрани (малось на увазі також ручні листи) протягом року актикувати (вписати в гродські або земські книги), щоб тим самим вони зберігали своє значення, і більше ці документи у такому вигляді не практикувати (*Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1, с. 96). Варшавський сейм 1620 р.

своєю постановою скасував використання «мембран, або ручних листів» у Волинському і Брацлавському воеводствах, натомість дозволив тут замість них оформляти будь-який (*na każdą rzecz*) запис, якщо він стверджений підписом і печаткою безпосередньо зацікавленої у ньому особи, підписами принаймні двох свідків зі шляхти й актикованих. А мембрани (ручні листи), зазначено в тій же постанові, виготовлені перед сеймом 1620 р., треба протягом року і шести тижнів вписати у Гродські або земські книги, інакше вони не матимуть ваги (*Volamina legum*, т. 3, с. 183).

²⁵ Тут мається на увазі реляційний сеймик, на якому послаи воеводства, як це вимагалось, повинні були інформувати про свою діяльність на сеймі. З того, що цей пункт внесено в інструкцію, видно, що скликання таких сеймиків натрапляло на якісь перешкоди і що, можливо, послаи, повернувшись з сейму, не завжди належно звітували.

²⁶ Поборця — збирач державних податків, призначуваний сеймом.

²⁷ Лановий побор — державний надзвичайний податок, що сплачувався з селянських земельних наділів; у Волинському воеводстві податковою земельною одиницею були лани, волоки, дворища.

²⁸ Чоповий побор — надзвичайний державний податок, сплачуваний від виробництва, транспорту і продажу пива, меду, вина, горілки й інших алкогольних напоїв.

²⁹ Йдеться про князя Михайла Вишневецького (1529–1584), який помер як київський каштелян (до заняття в 1581 р. цього уряду він був від 1580 р. брацлавським каштеляном), черкаський, канівський і любецько-лоївський староста (W. Dworzaczek. *Genealogia. Tablice*. Warszawa 1959, tabl. 176; див. також: I. Czamańska. *Wiśniowieccy: Monografia rodu*. Poznań 2007, с. 53–58).

³⁰ Князь Олександр Вишневецький (?–1594) — черкаський, канівський, корсунський і любецько-лоївський староста (W. Dworzaczek. *Genealogia...*, tabl. 176; див. також: I. Czamańska. *Wiśniowieccy...*, с. 106–112 (тут роки життя — бл. 1560–1593)).

³¹ Лоева Гора — містечко на правому березі Дніпра; до 1646 р., коли входило до складу Київського воеводства, належало до Любецько-Лоївського староства. Від 1646 р. — у складі Мозирського повіту Мінського воеводства Великого князівства Литовського і відтоді — центр Лоївського староства (М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій...*, с. 145, мапа «Київське воеводство в XVI–XVIII ст.»). Містечко називалось також Лоевом, і це найменування пізніше витіснило назву «Лоева Гора». Нині Лоїв — селище міського типу, районний центр Гомельської області Білорусі.

³² Тут брацлавський підкоморій — це Лаврин Пісочинський (початок 1550-х — 1606), названий на початку інструкції серед послів від Волинського воеводства на сейм. Походив з осілої на Волині шляхетської родини, син Гнівоша, дідичного володільця села Пісочного Володимирського повіту. У 1569–1593 рр. — писар канцелярії Руської (Волинської) метрики, у 1601–1606 рр. — королівський секретар. У 1601–1603 рр. виконував королівські дипломатичні доручення. Уряд брацлавського підкоморія займав у 1582–1606 рр. (П. Кулаковський. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія*

з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог — Львів 2002, с. 140–146; М. Крикун, О. Піддубняк. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII століття // М. Крикун. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях...*, с. 66–67; М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // *ДБВ*, с. 48–56; його ж. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 9. 2010, с. 97–101; K. Pułaski. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy: Monografie i wzmianki*, t. 2 / wstęp, opracowanie tekstu, przypisów oraz indeksu T. Epsztein i S. Górrzyński. Warszawa 2004, с. 169–175; E. Dubas-Urwanowicz. *Piasoczyński Ławryn (Wawrzyniec)* // *Polski Słownik Biograficzny* (далі — *PSB*), t. 25. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1980, с. 805–808).

³³ Виповзів — село Остерського староства Київського воєводства (*Źródła dziejowe*, t. 21: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1894, с. 128, 214, 263, 269, 303; *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1886, с. 305). Тепер — село Козелецького району Чернігівської області.

³⁴ Кам'янецький староста — це Ян Потоцький (бл. 1552–1611), з 1588 р. — коронний польний писар, з 1608 р. — брацлавський воєвода; кам'янецьким старостою став 1588 р., від 1592 р. — ще й летичівський староста (A. Lipski. *Potocki Jan* // *PSB*, t. 28. 1984, с. 24–28).

³⁵ Летичівський замок (у Подільському воєводстві) був споруджений у зв'язку з рішенням Варшавського сейму 1581 р. про створення у місті Летичеві Подільського воєводства гродського суду, резиденцією якого мав стати (і став) цей замок (*Volumina legum*, t. 2, с. 208). Про те, що Ян Потоцький збудував цей замок, згадує і постанова Варшавського сейму 1598 р. (Там само, с. 368). Нині Летичів — селище міського типу, районний центр Хмельницької області.

³⁶ Якуб Потоцький (бл. 1554–1613), з 1609 р. — брацлавський каштелян, з 1611 р. — брацлавський воєвода (W. Majewski. *Potocki Jakub* // *PSB*, t. 28, с. 18–21).

³⁷ У чому полягали заслуги Григорія Гуляницького, залишається невідомим.

³⁸ Роки — сесії земських судів. Згідно з Литовським статутом 1566 р. (Статут великого князства Литовського 1566 года..., с. 80), який у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах діяв і після Люблінської унії 1569 р., у них на рік відбувалося три судові сесії; вони відкривалися (за католицьким календарем): перша — наступного дня після свята Трьох Королів, яке припадає на 6 січня, друга — наступного дня (в понеділок) після Святої Трійці (це свято, як відомо, рухливе), третя — наступного дня після Святого Михайла (його відзначають 29 вересня), тобто 30 вересня. З бігом часу володимирські роки стали проводити через три, а кременецькі — через шість тижнів після луцьких, які за часом їх проведення були «статутовими» (*Proces sądowy polski prawa Koronnego, teraz nowowydany przez Grzegorza Czaradzkiego, cancell. koronney pisarza. Poznań 1614*, с. М). Загалом тривалість одних років у

Волинському воеводстві становила два, а то й три тижні (ЦДІА України в Києві, ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 7, 8, 9 та ін.).

³⁹ Лежання книг означало діяльність канцелярії земського суду після закінчення його сесії. За Литовським статутом 1566 р., воно тривало «по виволанью роков» не менше трьох днів, протягом яких канцелярія приймала заяви, зізнання, документи, щоб внести їх у земські поточні та записові книги, видавала з цих книг виписи (екстракти) (Статут великого князства Литовського 1566 года, с. 70; И. Лаппо. Земский суд в Великом княжестве Литовском..., с. 291). Як бачимо, інструкція ставить питання про те, щоб сейм дозволив термін лежання видовжити. Варшавський сейм 1601 р. постановив, що у Волинському, Брацлавському і Київському воеводствах, якщо роки не відбулися, «за прикладом коронним» лежання мало тривати до двох тижнів (*Volumina legum*, t. 2, с. 395), зрозуміло, у разі, коли ці роки повинні були проходити.

⁴⁰ У цьому контексті «рок» — це взагалі строк, термін.

⁴¹ Не вдалося встановити, про що саме ідеться в цьому фрагменті інструкції. Жоравницькі — шляхта у Волинському воеводстві.

⁴² Ідеться про Бернарда Мацейовського.

⁴³ Федір Чаплич був суддею земським.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Визначати чисельність населення на українських землях, ґрунтуючись на більш-менш вірогідних джерелах, можна лише починаючи з другої чверті XVII ст. Тогочасний документальний матеріал, який дає змогу робити відповідні підрахунки, — це реєстри (списки) димів, складені 1629 р. і доповнені 1630 р. у зв'язку із введенням подимного податку згідно з постановами сеймів Речі Посполитої 1629 р.¹ На їх особливе демографічне значення вперше вказав Олексій Баранович². Його висновки підтвердили й розвинули інші дослідники³.

Дим цих і пізніших реєстрів другої чверті XVII ст. означав оподатковану житлову будівлю. Опосередковано облікувалися всі верстви населення, за винятком шляхти, яка володіла містами й селами, слуг і челяді дворів цієї шляхти та фільварків державної й приватної форм землеволодіння і католицького духовенства.

Зіставлення за багатьма порівнюваними поселеннями статистики димів 1629 р. і даних про господарства, узятих з тодішніх або

¹ *Volumina legum*, t. 3. Petersburg 1859, с. 290–291, 311–312.

² А. И. Баранович. Население предстепной Украины в XVII в. // *Исторические записки*, т. 32. Москва 1950, с. 203–206; О. Баранович. *Залюднення України перед Хмельниччиною*, I: *Волинське воєводство*. Київ 1930, с. 4–29.

³ М. Г. Крикун. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // *Український історико-географічний збірник*, вип. 1. Київ 1971, с. 115–135; його ж. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друа секція. Спеціальні історичні дисципліни*. Київ 1968, с. 69–82; Z. Guldon. *Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, т. 13, № 3. Warszawa 1965, с. 561–566; його ж. *Zaludnienie Polski w 1629 roku* // *Zapiski Historyczne*, т. 3, zes. 4. Toruń 1968, с. 43–52; M. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku* // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* (далі — *RDSG*), т. 21. Poznań 1960, с. 67–95. Див. також публікацію: *Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657: Збірник за документами актових книг*. Київ 2008; наша рецензію на це видання: *Вісник НТШ*, ч. 43. Львів 2010, с. 69–70.

близьких до неї за часом появи інвентарів і люстрацій, свідчить в цілому на користь подимних списків⁴.

Наступні після 1629 р. подимні реєстри другої чверті XVII ст. оригінальністю не відзначалися: вони в кращому випадку повторювали відомості цього року (і доповнення до них 1630 р.), часто ж подавали, порівняно з 1629 р., чим далі, тим менші кількості димів⁵.

Серед реєстрів 1629 р. багатством інформації відзначається реєстр Волинського воєводства. Його виявив і видав 1930 р. О. Баранович⁶. Проте він опрацював цей документ надто загально. О. Баранович не використав тих джерел, які б дали змогу доповнити картину залюдненості Волині, змальовану в його публікації. Час, який минув після 1930 р., вимагає глибшої статистичної обробки відомостей про волинські дими 1629 р. на тлі інших документальних матеріалів першої половини XVII ст.

За нашими підрахунками, виданий О. Барановичем реєстр називає 116 міст і 2 146 сіл, у яких налічувалося не менше 108 750 димів⁷. З цих поселень слід вилучити 17 (з 673 димами), оскільки вони були розташовані за межами Волині (місто Губків і 15 сіл у Київському воєводстві, поблизу правого берега Случі, по якій обидва воєводства граничили, і одне село в Кам'янецькому повіті Подільського воєводства). Вони 1629 р. сплачували податки волинським поборцям, тож не дивно, що потрапили у тодішній волинський реєстр.

Отже, в границях Волинського воєводства, за виданням О. Барановича, було 115 міст і 2 130 сіл, а в них — 108 077 димів (*Таблиці 1, 2*). Для багатьох поселень, дані про дими в яких на 1629 р. не вдалося віднайти, О. Баранович «запозичив» (і подав у своїй публікації) необхідні відомості з таких пізніших реєстрів, слушно вважаючи, що загалом вони можуть бути віднесені до 1629 р.: 1631 р. — по Кременецькому повіту, 1642 р. — по Старокостянтинівській

⁴ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 72–77; М. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego...*, с. 76–78.

⁵ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 77–80; *Національно-визвольна війна...*, с. 11–13, 403–438.

⁶ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 30–113.

⁷ О. Баранович налічив 114 міст, 2 105 сіл, 108 460 димів (А. И. Баранович. *Новый город Западной Украины XVI в. (основание Староконстантинова) // Ученые записки Института славяноведения*, т. 3. Москва 1951, с. 240; О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 15–21).

Таблиця 1

Кількість димів у містах Волинського воєводства 1629 р.

Містечки	Міста і дими				всього
	за виданням О. Барановича		за реєстрами 1648 р. і 1650 р.: дими, додаткові до димів у містах, названих реєстрами 1629–1630 рр. (в дужках — кількість таких міст)	всього	
	міста	дими			
Шляхетські	8	1318	—	8	1318
Державні	4	1224	39 (1)	4	1263
Духовні	1	135	—	1	135
<i>Всього</i>	<i>13</i>	<i>2677</i>	<i>39 (1)</i>	<i>13</i>	<i>2716</i>
<i>Володимирський повіт</i>					
Шляхетські	60	16665	26 (2)	60	17037
Державні	1	662	4 (1)	1	666
Духовні	2	413	50 (1)	2	469
<i>Всього</i>	<i>63</i>	<i>17740</i>	<i>80 (4)</i>	<i>63</i>	<i>18172</i>
<i>Луцький повіт</i>					
Шляхетські	38	11645	87 (3)	38	11732
Державні	1	1224	60 (1)	1	1284
<i>Всього</i>	<i>39</i>	<i>12869</i>	<i>147 (4)</i>	<i>39</i>	<i>13016</i>
<i>Кременецький повіт</i>					
Шляхетські	106	29628	113 (5)	106	30087
Державні	6	3110	103 (3)	6	3213
Духовні	3	548	50 (1)	3	604
<i>Всього</i>	<i>115</i>	<i>33286</i>	<i>266 (9)</i>	<i>115</i>	<i>33904</i>
<i>у трьох повітах разом</i>					
			346 (8)	106	30087
			—	6	3213
			6 (1)	3	604
			352 (9)	115	33904

волості цього ж повіту, 1648 і 1650 рр. — по одному місту Володимирського повіту та ряду сіл всіх трьох повітів⁸.

О. Баранович усвідомлював, що використані ним матеріали не охоплюють усіх тодішніх волинських поселень, що, отже, на Волині було більше димів, зобов'язаних вносити подимне, ніж та кількість, яку він подав⁹.

В одній із актових книг львівської гродської канцелярії зберігся подимний реєстр Волинського воєводства за 1630 р.¹⁰ Загалом повторюючи дані 1629 р., він називає 610 димів у 27 селах, невідомих О. Барановичу, а щодо 9 міст і 103 сіл, наведених у його публікації, додає 1 152 дими. До речі, цей документ згадує майже всі ті поселення, які О. Барановичу довелося брати з реєстрів 1631, 1642, 1648 і 1650 рр., причому з їх кількостями димів. Зіставлення реєстрів 1648 і 1650 рр. з попередніми подимними списками та іншими джерелами дає змогу виявити ще три села (68 димів) і додаткових 1 089 димів щодо відомих О. Барановичу 9 міст та 89 сіл (Таблиці 1, 2)¹¹.

Складена нами картотека поселень Волинського воєводства переконує, що в 1629 р. тут налічувалося щонайменше 100 сіл, які подимними списками другої чверті XVII ст. замовчуються. Стверджуючи їх наявність, ми виходимо з того, що є докази існування цих сіл раніше і пізніше вказаної дати. Вони ґрунтуються на поборових реєстрах останньої третини XVI ст.¹², подимних даних 1662 р.¹³, поголовних реєстрах 1662, 1673–1678 рр.¹⁴, інвентарях та

⁸ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 13–14; його ж. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // *Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України*, т. 1. Київ 1926, с. 5–6.

⁹ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 14.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), спр. 381, с. 1295–1355.

¹¹ *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*), ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев 1890, с. 427–496.

¹² *Źródła dziejowe*, t. 19: *Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole* / opracowane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1889, с. 1–158.

¹³ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 3: *Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв.* 1905, с. 89–170.

¹⁴ Там само, с. 171–277; Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 19 (Головний трибунальський суд скарбових справ Волинського воєводства), оп. 1, спр. 1; ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 340, 345, 349, 368; ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 120, 123; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie,

Таблиця 2

Кількість димів у селах Волинського воєводства 1629 р.

Міастки	Села і дими										
	за реєстром 1630 р.				за реєстрами 1648 і 1650 р.						
	димам не згаданим у реєстрі 1629 р.		димам, додаткові до димів у селах, згаданих у реєстрі 1629 р. (в дужках — кількість таких сіл)		димам, додаткові до димів у селах, існували 1629–1630 рр., але не подаються тодішніми реєстрами (в дужках — кількість таких сіл)		димам, додаткові до димів у селах, існували 1629 р.		димам, які не згадані в реєстрах, але, ймовірно, існували 1629 р. (кількість димів приблизна)		
	села	дими	села	дими	села	дими	села	дими	села	дими	
Шляхетські	217	8016	4	69	176 (17)	—	—	5	115	226	8376
Державні	35	1612	—	—	7 (1)	—	—	5	115	40	1734
Духовні	39	985	1	15	—	—	—	2	46	42	1046
Всього	291	10613	5	84	183 (18)	—	—	12	276	308	11156
Шляхетські	1013	40386	4	89	545 (58)	—	662 (78)	26	598	1046	42348
Державні	8	364	—	—	—	—	—	—	—	8	364
Духовні	81	2430	—	—	13 (3)	—	22 (3)	2	46	83	2511
Всього	1102	43180	4	89	558 (61)	—	684 (81)	28	644	1137	45223
Шляхетські	715	20135	18	437	144 (23)	—	53 (8)	60	1380	793	22149
Державні	19	815	—	—	1 (1)	—	—	—	—	19	816
Духовні	3	48	—	—	—	—	—	—	—	3	48
Всього	737	20998	18	437	145 (24)	—	53 (8)	60	1380	815	23013
Шляхетські	1945	68537	26	595	865 (98)	—	715 (86)	91	2093	2065	72873
Державні	62	2791	—	—	8 (2)	—	—	5	115	67	2914
Духовні	123	3463	1	15	13 (3)	—	22 (3)	4	92	128	3605
Всього	2130	74791	27	610	886 (103)	—	737 (89)	100	2300	2260	79392

Володимирський повіт

Луцький повіт

Кременецький повіт

у трьох повітах разом

інших джерелах. Виходячи з того, що кожне із згаданих вище 27 сіл, названих 1630 р., мало близько 23 дими (610 : 27), перенесемо цей показник на 100, що в підсумку становить 2 300 димів.

Отже, 1629 р. у Волинському воєводстві налічувалося 115 міст, 2 260 сіл, 113 296 димів — оподаткованих і тих, які повинні були сплачувати подимне. Вказана кількість димів охоплює не всі житлові будівлі, які 1629 р. підлягали запису в реєстр, хоч би тому, що в багатьох випадках податок вносився з частин окремих поселень без зазначення ні тоді, ні пізніше інших частин тих же поселень.

Постає питання: який потрібно застосовувати коефіцієнт середньої залюдненості диму, щоб, помноживши на нього загальну кількість димів, визначити чисельність волинського населення 1629 р. за різними параметрами. Традиційно дослідники, зокрема О. Баранович і Маврицій Горн¹⁵, виходять з шести чоловік на дим — дим, причому не зустрічаємо жодного джерельного обґрунтування цього показника. Ті, хто його використовує, керуються апріорною схемою, що пересічно в одній хаті мешкали, крім господарів, їхні діти та хтось із батьків. Але мозаїка заселеності хати була більш розмаїтою. Грунтуючись на цьому переконанні, польські вчені Вітольд Куля і Генрик Ловмянський дотримуються тієї думки, що коефіцієнт був вищий від шести¹⁶. Г. Ловмянський, зокрема, наголошує на тому, що умови натурального господарства за феодалізму штовхали населення на створення великих родинних груп, з метою ведення колективного господарства, бо взаємодопомога полегшує долання життєвих труднощів. «Велика родина — зазначає він, — була економічно міцніша, ніж мала родина»¹⁷.

У волинських джерелах XVII ст. інформація, хоча й уривкова, з питання залюдненості диму/хати трапляється надзвичайно рідко (для XVI ст. її виявити не вдалося), до того ж ступінь її вірогідності різний.

---

zespół Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, № 71; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, № 1099.

¹⁵ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 17; М. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego...*, с. 80.

¹⁶ W. Kula. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początku XIX w.) // *RDSG*, t. 13. 1951, с. 90; H. Łowmiański. *Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*. Warszawa 1960, с. 431–434.

¹⁷ H. Łowmiański. *Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego...*, с. 432.

За реєстром міст Заслава і Білогородки, що в Кременецькому повіті, складеним десь в одному з перших двох десятиріч XVII ст., у 618 домах було 2 880 мешканців¹⁸, яких, на жаль, зовсім не диференційовано. На дім припадає в середньому 4,66 чоловік. Показник цей проти дійсного, очевидно, дуже занижений. Можливо, що його неповнота була викликана необхідністю зареєструвати тільки частину населення міст. Інвентар Заславської волості 1625 р. містить такі відомості: у 4 містах на 792 господарства припадало 1 002 сини, тобто 1,26 сина на господарство, у 55 селах, де на 1 316 господарств припадало 1 733 синів, виходило 1,32 сина на господарство¹⁹. На нашу думку, 1625 р. облік синів у волості був недостатній, він скоріше всього поширювався тільки на дорослих синів як робочу силу, у використанні якої адміністрація маєтку була дуже зацікавлена.

Особливий інтерес для вивчення залюдненості домів становлять складені 1662 р. списки населення, яке підлягало поголовному оподаткуванню згідно з тодішньою сеймовою постановою²⁰; 142 таких списки з побудинковим зазначенням кількостей жителів, переважно селян і міщан, знайдено в одній із гродських книг Луцького повіту²¹. На основі таких списків у гродській канцелярії виготовляли поголовний реєстр, куди заносили тільки назви поселень і сумарну кількість оподаткованих людей, без фіксації того, до якої кількості господарств-домів ці люди відносилися. Виявлені списки нерівноцінні за виконанням і змістом. Рівень наведеної ними статистики залежав від ступеня сумлінності священиків, на яких сейм поклав обов'язок вести списки населення маєтків, у межах поселень, що входили до складу їхніх приходів. Залежав він також від волі володільців цих маєтків. Одним із критеріїв оцінки вірогідності списків є виведені з них співвідношення чисельності людності і господарств-домів, причому кожен такий показник більш-менш однаковий щодо поселень, обстежених одним священиком. За цим критерієм, 142 списки можна поділити на три групи. До першої відносяться 12 документів, згідно з якими згадане співвідношення для 6 міст становить 7,53 (1 468 : 195), для 35 сіл — 8,02 (2 913 : 363). Друга група включає 6 списків, в яких пересічна

¹⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK), zesp. Archiwum Sanguszków, № 64/26.

¹⁹ Там само, № 64/9.

²⁰ *Volumina legum*, t. 4, с. 399.

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 291.

людність дому щодо міста і 7 сіл дорівнює 4,49 (1 005 : 224). У третю групу входять всі інші списки, в яких співвідношення значно менше від 4 (дорівнює навіть 2). Свідчення останньої групи документів слід рішуче відкинути як явно занижені внаслідок виявленого їх авторами-священиками недбалства до дорученої їм справи, навіть якщо взяти до уваги те, що 1662 р. не обліковували дітей віком до 10 років, а їх могло бути від чверті до третини всього населення. З обережністю можна погодитися з коефіцієнтом другої групи списків і з абсолютним довір'ям поставитися до документів першої групи. Якщо об'єднати цифри списків перших двох груп, то пересічно на один дім припадає 6,89 осіб (5 386 : 782). З урахуванням дітей віком до 10 років цей показник становитиме близько 10²². Поставимося до цього коефіцієнта як до нетипового для всього Волинського воєводства, тому що виведений він на основі порівняно небагатьох маєтків і поселень. Але він нашттовує на думку, що на Волині середня залюдненість дому в 1662 р. була значно вищою від 6. Якщо так було тоді, у неспокійні і тривожні часи, то тим більше цей висновок стосується періоду, що передував Визвольній війні українського народу середини XVII ст., коли умови для відтворення населення були кращі, хоча не ідеальні, зважаючи хоч би на згубні наслідки татарських вторгнень. Так, за «списанням» Заславської волості 1617 р., тоді «о громниці» в її двох містах і 33 селах татари полонили 4 388 чоловік²³, а за «списанням» 1618 р., в татарську неволю було утнано 2 000 жителів із 43 сіл тієї ж волості, у тому числі 132 особи з 8 сіл, згаданих «списанням» 1617 р.²⁴

---

²² На основі уривкових відомостей, почерпнутих нею головним чином у луцьких, частково й у володимирських гродських книгах, Ірина Ворончук дійшла висновку, що у Волинському воєводстві другої половини XVI — середини XVII ст. пересічна заселеність господарства-диму становила близько 11 осіб (І. Ворончук. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI — середині XVII ст. // *Український археографічний щорічник*, вип. 3/4. Київ 1999, с. 212–229). Якщо цей показник і є перебільшенням, то у всякому разі він підтверджує думку про те, що коефіцієнт заселеності диму значно перевищував показник 6. Див. також: І. Ворончук. *Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела)*. Київ 2009, с. 15–32.

²³ АРК, zesp. Archiwum Sanguszków, № 64/6.

²⁴ Там само, № 64/7. Див. також: І. Ворончук. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 року // *Студії і матеріали з історії Волині*. 2009 / редактор випуску В. Собчук. Кременець 2009, с. 92–103.

Татарський полон у ці ж роки спіткав і частину населення ще 16 сіл Заславщини, але відповідних цифр обидва «списання» не подають.

Поголовні списки 1662 р. вказують, хоч і не завжди, на якісний склад людності домів: тут, крім хазяїв, їхніх дітей і батьків, часто зустрічаються їхні ж брати, сестри, племінники, невістки, дядьки, тітки, внуки, челядь-слуги, комірники, родини некровноспоріднених спільників хазяїв по володінню домом і господарством. На жаль, статистичне представлення їх неможливе. Але очевидно, що саме ця строкатість структури населення домів зумовлювала її високу залюдненість.

Торкаючись виведеної О. Барановичем кількості домів у Волинському воєводстві 1629 р., Г. Ловмянський пропонує для визначення на її основі чисельності населення як мінімальний коефіцієнт 6,5²⁵. Гадаємо, що з його пропозицією можна цілком погодитись. Є один вагомий аргумент на користь цього показника: наприкінці XVIII ст. залюдненість хати на Волині була приблизно такою ж²⁶. В умовах відносної застигlosti суспільних відносин, властивої українським землям Речі Посполитої XVII–XVIII ст., коефіцієнт кінця XVIII ст. може бути без ризику віднесений і до першої половини XVII ст. Виглядає він навіть скромним порівняно з 8 особами на дим, які приймає, ґрунтуючись па вибіркових інвентарних відомостях, Юзеф Можи, виводячи на основі подимних реєстрів чисельність населення сусідньої з Волинню Білорусі напередодні російсько-польської війни 1654 р.²⁷

Щоб картина заселеності Волинського воєводства 1629 р. була якнайповнішою, необхідно полічити і людність тих категорій, які подимним не обкладались. О. Баранович виводить тільки кількість маєтково володільчої шляхти шляхом множення на 6 її 750 родин, нарахованих ним у тогочасному подимному реєстрі²⁸. Населення католицьких плебаній, близько 500 осіб, він «запозичує» з роботи

²⁵ H. Łowmiański. *Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego...*, с. 434.

²⁶ Н. Г. Крикун. *Население Правобережной Украины в 1789 г. // Проблемы исторической демографии СССР*. Таллин 1977, с. 97–102. У сусідньому з Волинським воєводством Житомирському повіті Київського воєводства залюдненість хати в кінці XVIII ст. була значно вищою від 6,5 осіб (М. Крикун. *Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна*, ч. 6. Львів 2001, с. 25–46).

²⁷ J. Morzy. *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*. Poznań 1965, с. 151, 152.

²⁸ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 18.

Александра Яблоновського, який цю гіпотетичну цифру, не підтверджену джерелами, приймає для останньої третини XVI ст.²⁹ Двірських і фільваркових слуг і челяді О. Баранович не враховує.

Наші підрахунки показують, що маєтково володільчої шляхти на Волині 1629 р. було не менше 860 родин — і дідичів (спадкових власників), і посесорів (тимчасових володільців). З них на Володимирський повіт припадало 178, на Луцький — 486, на Кременецький — 196 родин, причому 42 родини мали маєтки у двох, 4 — у трьох повітах, 47 родин виступали в ролі і дідичів, і посесорів одночасно (у тому числі 13 з тих 46, хто мав маєтки у кількох повітах).

Серед волинської шляхти міцне ядро становили магнати і багата шляхта³⁰. Життя їх проходило у дворах в оточенні численних слуг, серед яких було чимало немаєткової шляхти, та челяді³¹. Так, 1630 р. двір князя Юрія Заславського налічував близько 150 осіб³². Десь у той же час двір князя Владислава Домініка Заславського насаляло не менше 130 осіб³³.

Економічною основою буття володільчої частини шляхти були фільварки, розкидані по селах, звичайно, окремо від дворів. Адміністрація цих фільварків перебувала в руках іншої, біднішої шляхти, звичайно немаєткової. Що ж до середньої і дрібної шляхти, якої на Волині було багато, то, як правило, їхні двори й фільварки становили нерозривне ціле, тобто фільварки були безпосередньо при дворах.

Йдучи за М. Горном³⁴, населення дворів магнатів і багатої шляхти рахуватимемо разом з населенням їх фільварків, бо людність цих дворів виділити неможливо. Кількість таких фільварків піддається приблизному обчисленню. Ключем для цього можуть служити документи величезної латифундії князів Острозьких: інвентарі Степанської і Старокостянтинівської волостей відповідно за 1614 і

²⁹ Там само, с. 19; *Źródła dziejowe*, t. 19, с. 70.

³⁰ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 24–27.

³¹ W. Czapliński, J. Długosz. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa 1976, с. 55–70.

³² A. Pośpiech, W. Tygielski. *Spółeczna rola dworu magnackiego XVII–XVIII wieku // Przegląd Historyczny*, t. 69, zesz. 2. Warszawa 1978, с. 217.

³³ W. Czapliński, J. Długosz. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, с. 56. Див. також: Н. Яковенко. *Українська шляхта кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна* / видання друге, переглянуте і виправлене. Київ 1993, с. 72–244.

³⁴ M. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego...*, с. 81–84.

1615 рр.³⁵ та «ревізія» 1620 р., яка дійшла до нас в неповному вигляді (зокрема, в ній відсутній матеріал стосовно двох щойно названих волостей)³⁶. Згідно з інвентарями та «ревізією», з 419 згаданих ними волинських сіл 152 були замковими, тобто підпорядковувались безпосередньо адміністрації князів Острозьких; рештою сіл володіла шляхта, зобов'язана служити князям кінно і збройно. На 152 замкові села припадало 67 фільварків — у середньому 2,27 села на фільварок. Заокруглимо цей показник до 2,5 і поширимо його на всі маєтки, незалежно від того, чи були вони шляхетські, державні або духовні (до речі, багатьма державними і духовними селами володіла посесорська шляхта), в яких налічувалося по три і більше сіл. Гадаємо, що в маєтках всіх трьох форм землеволодіння, які мали по одному або два села, було по одному фільварку. Що ж до володінь дрібної шляхти, яка існувала за рахунок доходів з частинок сіл, то припускаємо, що на одне її село припадало пересічно два фільварки, хоч нерідко їх могло бути більше, оскільки чимало сіл налічувало по три і більше володільців. Наведені припущення дали змогу встановити приблизну кількість фільварків на Волині в 1629 р. (Таблиця 3).

Таблиця 3

Кількість фільварків у селах Волинського воєводства 1629 р.*

Села в одному маєтку	Володимирський повіт		Луцький повіт		Кременецький повіт		Разом	
	села	фільварки	села	фільварки	села	фільварки	села	фільварки
Частина	68	136	153	306	75	150	296	592
1	39	39	150	150	52	52	241	241
2	46	23	150	75	110	55	306	153
3 і більше	155	62	684	274	578	231	1417	567
Всього	308	260	1137	805	815	488	2260	1553

* Щодо 100 сіл, не згаданих реєстрами димів другої чверті XVII ст., допускаємо 1 фільварок на 2 села.

У селах, кожне з яких мало кілька володільців, всього було 634 частини (у Володимирському повіті — 172, у Луцькому — 317, у Кременецькому — 145).

У володільців цілих сіл було ще 183 частини в інших селах (відповідно по повітах — 22, 116, 45).

³⁵ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 91 (Колекція Люба-Радзімінських), спр. 39/І, 1.

³⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, № 3669.

Чисельність населення фільварків разом з населенням шляхетських дворів визначаємо так само, як це робить М. Горн стосовно Белзького воеводства на основі подимного реєстру 1630 р.³⁷: на фільварок в маєтках, кожен з яких мав одне і більше сіл, рахуємо по 25 чоловік, на фільварок у частині села — 15 чоловік.

Залишається обчислити людність католицьких плебаній. Їх кількість на Волині в 1630 р. становила 48 у складі 5 деканатів Луцького дієцезу (крім того, була ще 21 каплиця)³⁸. Як і М. Горн³⁹, виходимо з того, що кожну плебанію населяло в середньому 6 осіб.

Результати підрахунків волинського населення містяться в *Таблиці 4*. Перш ніж подати її аналіз, слід зробити одне зауваження: фільварково-двірське населення виведено нами сукупно по повітах, за формами ж землеволодіння його поділено відповідно до відсотку кожної з цих форм серед сільської оподаткованої людності.

Усього на Волині у 2 375 поселеннях налічувалося не менше 770 тисяч чоловік, з яких на Володимирський повіт припадало 12,39 %, на Луцький — 55,80 %, на Кременецький — 31,81 %. Площа цих повітів, за нашими вимірами, становила відповідно 5 265, 21 978, 12 543 кв. км. Густота населення, отже, була такою: у Володимирському повіті — 18,11, у Луцькому — 19,55, у Кременецькому — 19,53, по воеводству в цілому — 19,35 чоловік на 1 кв. км.

Частка міських жителів (до них зараховуємо і людність католицьких плебаній, більшість яких знаходилася в містах), у тому числі і тих, хто займався землеробством (а таких було чимало), становила: по повітах (у тій же послідовності) — 18,58 %, 27,54 %, 34,57 %, по воеводству — 28,67 %.

Серед сільських жителів питома вага дворівської і фільваркової людності становила загалом 6,47 %, а по повітах — 1,09 %, 5,93 %, 7,15 % (правда, якась частина шляхетських дворів могла бути розміщена в містах). У маєтках шляхетської власності було зосереджено 90,91 % населення Волині, в маєтках державних — 5,35 %, в духовних — 3,74 %. Співвідношення жителів трьох форм власності у Володимирському повіті відповідно виглядало як 70,17 : 21,28 : 8,55, у Луцькому повіті — 93,68 : 1,59 : 4,73, у Кременецькому повіті — 94,13 : 5,73 : 0,14.

³⁷ M. Horn. Zaludnienie województwa bełskiego..., с. 83.

³⁸ L. Królik. *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku*. Lublin 1981, с. 22–24.

³⁹ M. Horn. Zaludnienie województwa bełskiego..., с. 84.

Таблиця 4
Чисельність населення у Волинському воєводстві 1629 р.

Маєтки	Населення (чол.)				Всього
	оподатковане		неоподатковане		
	міське	сільське	у дворах і фільварках	у католицьких плебаніях	
<i>Володимирський повіт</i>					
Шляхетські	8567	54444	3859	18	66888
Державні	8210	11271	799	12	20292
Духовні	877	6799	482	—	8158
<i>Всього</i>	<i>17654</i>	<i>72514</i>	<i>5140</i>	<i>30</i>	<i>95338</i>
<i>Луцький повіт</i>					
Шляхетські	110741	275262	16316	162	402481
Державні	4329	2366	142	6	6843
Духовні	3048	16322	967	6	20343
<i>Всього</i>	<i>118118</i>	<i>293950</i>	<i>17425</i>	<i>174</i>	<i>429667</i>
<i>Кременецький повіт</i>					
Шляхетські	76258	143969	10299	78	230604
Державні	8346	5304	379	6	14035
Духовні		312	22	—	334
<i>Всього</i>	<i>84604</i>	<i>149585</i>	<i>10700</i>	<i>84</i>	<i>244973</i>
<i>у трьох повітах разом</i>					
Шляхетські	195566	473675	30474	258	699973
Державні	20885	18941	1320	24	41170
Духовні	3925	23433	1471	6	28835
<i>Всього</i>	<i>220376</i>	<i>516049</i>	<i>33265</i>	<i>288</i>	<i>769978</i>

На одне поселення припадало у воєводстві 16,75, у повітах — 16,40, 18,32, 14,68 кв. км.

Такі головні висновки напрошуються при аналізі багатой за змістом документації 1629 р., доповненої іншими матеріалами, — на додаток до висновків, яких дійшов О. Баранович на основі відомих йому кількостей димів⁴⁰.

⁴⁰ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 19–29.

ПОДИМНІ РЕЕСТРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVII СТОЛІТТЯ

При вивченні історії населення України XVII–XVIII ст. не можна обійтися без такого важливого джерела як подимні реєстри. Вони склалися в різних історичних умовах, а тому є далеко нерівноцінними. Одні з них можуть стати базою для підрахунків кількості населення, деякі містять дані, на основі яких можна одержати тільки загальне уявлення про демографічні процеси, нарешті, є й такі, що з демографічного погляду не становлять інтересу. Отже, подимні реєстри як джерело треба диференціювати за ступенем вірогідності та придатності їх для визначення залюдненості певних територіальних комплексів чи окремих поселень. У їх вивченні чимало зробили Олексій Баранович і Маврицій Горн, які використали деякі подимні реєстри другої чверті та середини XVII ст.¹

Вперше подимний податок на Україні, як і в Польщі, стали збирати в 1629 р. — за рішенням Варшавського сейму, який відбувся в лютому того ж року². Ним обкладалася абсолютна більшість населення: селяни, піддані міст і містечок, євреї, православне духовенство, дрібна і служила шляхта. Одиницею оподаткування був «дим» — дім, хата, взагалі — жила будівля, господарство³.

У постанові сейму вказувалося: в «головніших містах» і деяких «менших містечках» перепис димів і збирання подимного повинні

---

¹ О. Баранович. *Залюднення України перед Хмельниччиною*, I: *Волинське воєводство*. Київ 1930; А. И. Баранович. *Население предстепной Украины в XVII в. // Исторические записки*, т. 32. Москва 1950; його ж. *Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в.* Москва 1955, с. 13–16. М. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, т. 21. Poznań 1960. Цінний огляд того, що зроблено в справі дослідження заселеності України другої чверті XVII ст. на основі подимних реєстрів, подав Зенон Гульдон: Z. Guldon. *Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, т. 13, № 3. Warszawa 1965, с. 561–566.

² *Volumina legum*, т. 3. Petersburg 1859, с. 290–291.

³ Там само; О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 8–9; М. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego...*, с. 68–69, 81, 85–86; R. Rybarski. *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*. Warszawa 1939, с. 114.

вести двоє «старших» з міської ради; вони ж зобов'язані здати реєстр міських димів до найближчого гроду (гродської канцелярії) і заприсягнути там, що склали його вірно. В шляхетських і магнатських та духовних містах і містечках, які були в оренді (посесії), а також у тих королівських «менших містечках», які знаходилися в тимчасовому володінні (державі), список димів мали складати відповідно посесори (іноді — власники) і державці або призначені ними особи. Що ж до містечок, в яких не відбувалися торги і повинності населення яких не відрізнялися від повинностей селян, а також усіх державних, приватних і духовних сіл, у тому числі «нових осад, слобод і воль», то, за постановою сейму, їх володільці повинні були складати подимні списки, а призначені ними піддані — подавати і присягати щодо достовірності їх у гроді. Усі реєстри димів і подимний податок сейм зобов'язував здавати в гродах поборцям — призначеним місцевими сеймиками збирачам подимного. У функції поборців входило також складання сумарних подимних реєстрів повітів і воеводств⁴.

Постанова сейму майже повністю обминула важливе питання — перевірку і контролювання поданих поборцям відомостей. Цим самим було зведено нанівець виконання пункту про відповідальність за дачу неправдивих свідчень. Щоправда, в ньому зустрічаємо одну згадку про контроль: після подачі в гроді відомостей про «головніше місто» представники гродської канцелярії повинні обійти це місто і перевірити, чи всі дими, які підлягали оподаткуванню, записані в реєстрі⁵. До того ж збирання подимного в українських воеводствах мало бути здійснене в досить короткий, як на ті часи, строк — за три літні місяці 1629 р.⁶, через що поборця, не маючи допоміжних сил, не міг побувати безпосередньо у маєтках, щоб перевірити подані йому відомості. Отже, ця постанова відкривала можливості для подання йому занижених відомостей. Не дивно, що наступний сейм, який відбувся в листопаді 1629 р., підбивши підсумки збирання подимного, вказав на приховування володільцями маєтків частини димів, що підлягали оподаткуванню⁷.

Однак при оцінці подимних реєстрів 1629 р. необхідно мати на увазі те, що поборці іноді недовірливо ставилися до свідчень володільців і напевно вдавалися до перевірки їх на місцях. На цю

⁴ *Volumina legum*, t. 3, с. 290–291.

⁵ Там само, с. 290.

⁶ Там само, с. 290–291.

⁷ Там само, с. 311.

думку наводить щойно згаданий пункт постанови сейму 1629 р. 9 березня 1630 р. представники шляхти Волинського воєводства вдруге подали в Луцький гродський суд скаргу на поборцю Міхала Ліневського, якого обвинуватили в тому, що він, зокрема, не вірячи присягам («юраментов не приймує»), вимагає подимне «з дымов пустых, в которых жаден не мешкает, с пусток по селах, где се поданные разошли и через вторжене неприятеля крыжа светого спустошали, и через огонь припадковий погорелых»⁸. Недовірливе ставлення до свідчень шляхти, яке певною мірою примушувало її давати точніші відомості, не виключене подекуди і в 1629 р.

З виявлених даних про кількість димів у 1629 р. на Правобережній Україні дані Волинського воєводства⁹ стосуються найбільшої частини поселень. Більшості поселень стосуються відповідні відомості Брацлавського¹⁰, Подільського¹¹ і Київського¹² воєводств¹³.

⁸ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 6, т. 1: *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII в. (1498–1795)*. Киев 1876, с. 469.

⁹ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 30–113.

¹⁰ Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1890, с. 395–412 (Брацлавське воєводство); Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 256 (Замойські), оп. 1, спр. 188, арк. 1–6; Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK), zespół Archiwum Sanguszków, № 93. Див. також: *Źródła dziejowe*, t. 20: *Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1894, с. 130–144. Дослідження на основі цього джерела: Z. Anusik. *Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku // Przegląd Historyczny*, t. 76. Warszawa 1985, с. 233–253.

¹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 36 (Комісарський суд Подільського воєводства), оп. 1, спр. 2 (Подільське воєводство). Тут ідеться про джерело, за першими словами якого «Declaratio dividendae summae» зване нами «Декларацією розподілу суми». В ньому розповідається про розподіл ухваленої Варшавським сеймом 1677 р. суми у розмірі 20 тисяч злотих між шляхтою, яка емігрувала з Подільського воєводства від турецького панування на його території, — як компенсації, по суті, умовної, за втрачені нею тамтешні маєтки (= поселення). Компенсацію видавав так званий Комісарський суд Подільського воєводства у Львові в 1678–1679 рр. відповідно до кількості димів 1629 р. у тих маєтках, права на володіння якими шляхта судові довела. Тож матеріали суду щодо таких маєтків містять відомості про кількість димів 1629 р. (М. Г. Крикун. *Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник*, вип. 1. Київ 1971, с. 115–116). Сам подимний реєстр Подільського воєводства за 1629 р. не зберігся. Забігаючи вперед, зазначимо, що й за наступні двадцять років подимні реєстри цього воєводства не вціліли.

Питання вірогідності подимних реєстрів 1629 р. певною мірою можна дослідити шляхом порівняння їх даних з даними люстрації 1629 р., яка містить опис державних маєтків, та інвентарів шляхетських маєтків за найближчі до 1629 р. роки (інвентарів 1629 р. виявити не вдалося). Це порівняння можливе, бо в усіх трьох типах джерел мова йде по-суті про дими — господарства одних і тих же категорій населення. Таким методом користувався досі тільки М. Горн, аналізуючи подимний реєстр Белзького воєводства 1630 р.¹⁴ Через обмаль джерельного матеріалу наші порівняння стосуватимуться невеликої кількості поселень.

Як видно з *Таблиці 1*, подимні реєстри Брацлавського і Подільського воєводств містять набагато повніші відомості, ніж люстрація. Тут, безперечно, відіграла негативну роль несумлінність люстраторів. Більша, порівняно з містами, відмінність даних щодо сіл пояснюється ще й тим, що 1629 р. люстратори врахували тільки «тяглих» підданих, тобто таких, які мали земельні наділи, робочу худобу та інші засоби виробництва і несли відповідно до цього повинності.

Подимні реєстри 1629 р. в цілому не поступаються перед інвентарями щодо точності й передачі кількості існуючих господарств, житлових будівель. Щоб переконатися в цьому, почнімо зіставлення відомостей тогорічного реєстру та інвентаря 1631 р. по тій частині Заславської волості, яка тоді належала князю Юрію Заславському (*Таблиця 2*; волость знаходилася в Кременецькому повіті Волинського воєводства). Впадає в око мала розбіжність між даними, що стосуються Нового Заслава і Закриниччя. По Шепетівці інвентар подає набагато більше господарств, аніж реєстр. Причина, певно, в інтенсивному заселенні Шепетівки: 1631 р., крім поданих у *Таблиці 2* господарств, у ній налічувалося 28 сімей слободян («воляників»), з яких вісім почали будуватись, а інші

¹² ЦДДА України у Києві, ф. 11 (Житомирський городський суд), оп. 1, спр. 9, арк. 584–586, 866 зв.–894, 912–914, 917–918. Це — подимний реєстр Київського воєводства 1640 р., який ґрунтується на відомостях про кількість димів у 1629 р. Копія даного документа у вигляді зробленого у XVIII ст. вилису з житомирської городської книги: АРК, zesp. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 404.

¹³ О. Баранович наводить тільки фрагменти відомостей про дими в Київському воєводстві (А. И. Баранович. Население предстепной Украины..., с. 208–209).

¹⁴ М. Horn. Zaludnienie województwa bełskiego..., с. 76–78.

мали «халупи собі будувати»¹⁵. Дивує велика кількісна перевага димів над господарствами у місті Краснокорці. Не тільки ж бо втечі підданих були цьому причиною: на час складання інвентаря в місті було лише 6 «пустих полів»¹⁶. На користь вірогідності подимного реєстру 1629 р. говорять результати порівняння його даних з даними інвентаря 1631 р. щодо 49 сіл волості. Для чотирьох сіл кількісні показники обох документів ідентичні, для 29 сіл показники 1629 р. вищі, щодо решти сіл — нижчі від даних інвентаря¹⁷.

Таблиця 1

Кількість господарств за люстрацією і димів
за подимними реєстрами в королівщинах
Брацлавського і Подільського воєводств у 1629 р.¹⁸

Поселення	Господарства за люстрацією	Дими за подимним реєстром
<i>Брацлавське воєводство</i>		
5 міст і містечок	1400	1834
13 сіл	322	688
<i>Подільське воєводство</i>		
1 місто	306	477
11 сіл	152	368

Таблиця 2

Заславська волость за подимним реєстром 1629 р.
та інвентарем 1631 р.¹⁹

Поселення	Дими	Господарства за інвентарем
місто Новий Заслав	508	498
місто Краснокорець	331	268
місто Шепетівка	128	168
містечко Закриниче	49	57
49 сіл	1527	1454
<i>Разом</i>	2543	2476*

¹⁵ APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 64/2, с. 36.

¹⁶ Там само, с. 40.

¹⁷ Там само, с. 11–33, 41–60.

¹⁸ APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 92, с. 184–186, 189–190, 193, 194, 200, 204, 207–208, 360–365, 367, 368, 371–372; ЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 8, 11, 20, 31, 43, 51, 55, 74; Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 395, 397, 399, 400, 403, 405, 406, 407.

¹⁹ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 93–95; APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 64/2.

* Серед них — 31 сільська корчма; міських корчем інвентар не подає.

Коментарі до Таблиці 3 зайві, бо цифри, подані в ній, самі за себе говорять. Зміни в залюдненості різних поселень зрозумілі — вони викликані головним чином рухливістю населення. Може, правда, виникнути сумнів щодо вірогідності кількості димів у містечку Куневі, адже збільшення кількості житлових будинків у ньому за два роки після сплати подимного виглядає досить значним. Однак є підстава вважати такий ріст у Куневі можливим, реальним: 1635 р., за інвентарем, кількість будинків у Куневі досягла 242²⁰. Схоже, 1629 р. власник Кунева сплатив подимне з меншої від дійсної кількості житлових будівель цього містечка.

Таблиця 3

Волинські маетки за подимним реєстром 1629 р.
та інвентарями початку 1630-х років

Маетки	Дими	Господарства за роками складання інвентарів	
<i>Кунівський ключ</i> ²¹			
містечко Кунів	160	1631 р.	197
3 села	42		52
с. Лопавші ²²	46	1631 р.	40
с. Лисин	43		45
с. Шпаків (половина) ²³	24	1631 р.	21
<i>Сульжинецька волость</i> ²⁴			
місто Сульжинці	168	1632 р.	157
15 сіл	253		271
с. Дзвиняче ²⁵	134	1632 р.	125
села Володимирського владичтва ²⁶	52	1633 р.	47

²⁰ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4145, арк. 93–96.

²¹ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 62; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 82–85, 87–88. Інвентар 1631 р. подає по Куневу ще 5 кузень, 27 комор, 8 винниць, 4 солодівні. Їх господарі названі серед наведених у Таблиці 3 чисел (ЛНБ НАН України, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 82–87). Список подимного 1629 р., очевидно, не врахував по Куневу кузень, комор, винниць і солодівень: постанова сейму від 20 лютого того ж року зазначала, що подимне повинно братись тільки від будівель, в яких живуть люди (*Volumina legit*, t. 3, с. 290–291).

²² О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 61; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 199–202.

²³ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 64; *Архив ЮЗР*, ч. 6, т. 1, с. 480.

На жаль, для інших воєводств Правобережної України не вдалося виявити інвентарів, складених через відносно невеликий проміжок часу після збирання подимного в 1629 р. Про ступінь вірогідності подимних списків Брацлавського і Подільського воєводств якоюсь мірою можна судити на основі кількох знайдених нами інвентарів, які відносяться до небагатьох поселень і складені значно пізніше 1629 р. У містечку Батозі на Брацлавщині подимне 1629 р. було зібране з 132 домів, а в 1635 р., за інвентарем, домів у ньому було 112²⁷. У 1629 р. подимне в місті Зінькові (Подільське воєводство) сплатило 831 господарство, а 1642 р. тут налічувалося 1 010 домів-господарств²⁸. Таке збільшення за 13 років кількості домів у місті цілком можливе. Село Глушківці (у Зіньківському ключі): 1629 р. — 106 домів, 1642 р. — 101 господарство²⁹. У 1646 р. села воєводства, поблизу Кам'янця, налічували таку кількість господарств: Княже — 47 (з них 19 на слободі), Татківці — 12, Калиня — 37, Суржинці — 17. 1629 р. в них було димів відповідно 39, 14, 30, 15³⁰.

Таким чином, подимні списки 1629 р. на Правобережній Україні містять дуже близькі до дійсності відомості³¹. Це робить їх, поряд з охопленням ними багатьох поселень, цілих територіальних масивів, дуже цінним демографічний джерелом³².

²⁴ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 92; APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 99, с. 3–68.

²⁵ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 38; APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 99, с. 21–26.

²⁶ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 77; *Архив ЮЗР*, ч. 6, т. 1, с. 490.

²⁷ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 405; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 3–4.

²⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 7; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, № 4167, арк. 2–12.

²⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 59; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 4167, арк. 13–14.

³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 19, 44, 47; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 145 (Яблонівські), оп. 1, спр. 127, фасц. 134, арк. 13–14.

³¹ Такого ж висновку щодо подимного реєстру Бельського воєводства 1630 р. дійшов М. Горн (М. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego...*, с. 78).

³² Подимні списки Правобережної України 1629 р. високо оцінив О. Баранович. Він вважав, що їх відомості могли бути применшеними, але не настільки, щоб ставало неможливим їх використання для підрахунків населення (О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 10; А. И. Баранович. *Население предстепной Украины...*, с. 204).

За постановою сейму від 20 лютого 1629 р., подимний податок мав бути одноразовий³³. Однак уже сейм, що відбувся у Варшаві в листопаді того ж року, змушений був вдатися до подимного, щоб заплатити війську³⁴. Подимний податок збирався й у наступні роки другої чверті XVII ст. і пізніше.

Подимні реєстри 1630–1640-х років спіткала та ж доля, що й поборові реєстри другої половини XVI та першої половини XVII ст. Панівний клас Речі Посполитої ставився до подимного як до надто обтяжливого податку, що помітно урізає доходи з маєтків. Після здачі першого подимного шляхта домагалася, правда, безуспішно, знесення цього податку, як наприклад, шляхта Волинського воеводства на сеймиках 1630 і 1632 рр. у настановах своїм послам на сейми, мотивуючи свою позицію тим, що подимне встановлене сеймами 1629 р. як тимчасовий податок³⁵. Одночасно шляхта вдалася і вдавалася пізніше до тієї зброї, яку, зокрема, неодноразово використовувала в боротьбі проти побору (ланового податку і шосу), а саме — до систематичної подачі фальшивих даних про кількість домів, які спроможні сплатити подимне. Звичайно якийсь час після першого збору подимного свідчення шляхти майже зовсім не відрізнялися або мало відрізнялися від тих, які вона дала 1629 р. Так, за даними 1629 р., які опрацював О. Баранович і визнав неповними, бо бракує відомостей для кількох поселень або їх частин, на Волині налічувалося 108 460 димів³⁶, що сплачували податок; на початку наступного року подимне були внесені від 103 807 димів³⁷.

Чим далі, тим більше відомості про кількість оподатковуваних димів, що їх подавала шляхта, відходили від рівня 1629 р. При цьому шляхта вміло зловживала постановами сеймів, якими зільнялися від подимного «пустки» та на чотири роки погорільці і знищені ворогом господарства³⁸. Документи свідчать, що володільцю

³³ *Volumina legum*, t. 3, с. 290–291; *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1: *Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1659–1654)*. 1861, с. 152.

³⁴ *Volumina legum*, t. 3, с. 311.

³⁵ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 1, с. 152, 187, 206.

³⁶ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 14–15.

³⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), спр. 381, с. 1295–1355.

³⁸ *Volumina legum*, t. 3, с. 412–413.

чи його підданим досить було в гроді присягнути про «пустки», згорілі чи спустошені дими, а кількість їх при цьому часто перебільшувалась, як поборця брав присягу на віру і видавав квит (квитанцію), в якому зазначав, від скількох димів узято податок, а від скількох — ні.

Сума зазначених у квитах димів, від яких протягом 1630–1640-х років вносилося подимне, і тих, які не сплачували податок, становила, як правило, кількість оподаткованих у 1629 р. димів. У результаті подимні квити зазначених десятиріч (це ж стосується і списків подимного, які склалися на основі свідчень) — то фактично квити 1629 р., відповідно «виправлені» спільними зусиллями шляхти і поборців. Такого висновку дійшов О. Баранович³⁹. Наведемо приклади на користь правильності цього висновку. 1635 р. місто Ляхівці і 21 маетково прилегле до нього село в Кременецькому повіті внесли подимне з 702, а не дали з 266 димів; сума тих і тих димів — 968, тобто така ж, з якої сплачено податок у 1629 р.⁴⁰ Того ж 1635 р. в 11 селах Тихомельської волості у тому ж повіті оподаткованих димів налічувалося 178, а неспроможних сплатити подимне — 74; знову ж таки сума цих димів збігається з кількістю їх, оподаткованих 1629 р.⁴¹ Лише щодо чотирьох сіл обох волостей дані про кількість димів, які внесли подимне 1629 і 1635 рр., ідентичні; в усіх інших випадках зафіксовано перевагу відомостей 1629 р.

Коронний скарб Речі Посполитої був неспроможний запровадити збирання подимного за відомостями, які б точно відбивали дійсність. Ось чому він змушено мирився з подачею фальшивих даних і домагався лише сплати податку за квитами саме 1629 р. Іноді йому вдавалося цього добитися: в лютому 1642 р. сейм постановив зібрати в Короні повне подимне за квитами 1629 р., і вказав при цьому, що Київське воеводство має сплачувати *sine abiuratis*⁴², що означало — без подачі даних про «пустки», погорілі і знищені дими. О. Баранович довів, що з 1648 р. на Волині збирали подимне за повними відомостями про дими 1629 р.⁴³

³⁹ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 10–13.

⁴⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Сапегі), тека 46 Id, № 3752, арк. 49а, 71; О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 104–105.

⁴¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 46 Id, № 3752, арк. 47–64.

⁴² *Volutina legum*, t. 4. 1860, с. 23.

⁴³ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 11–13.

Опір шляхти при сплаті подимного призводив іноді до того, що подекуди основою оподаткування ставали не повні чи «виправлені» відомості 1629 р., а дані пізніших років. Так, на сеймі 1643 р. Подільське воеводство було зобов'язане внести подимне за квитами 1635 р.⁴⁴, які, безперечно, містили занижені порівняно з квитами 1629 р. відомості, коли мова йде про житлові будівлі, що сплачували подимне.

Здача подимного за повними чи «виправленими» квитами 1629 р. або наступних років відбувалася, незважаючи на ріст чисельності населення, а, отже, і господарств у переважній більшості поселень. Так, за ревізією 1654 р., напередодні повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у двох містечках і 38 селах Острозького князівства (Волинське воеводство) налічувалося близько 2 500 житлових будівель («подим'я») підданих, євреїв і служилої та чиншової шляхти⁴⁵; 1648 р. ці поселення внесли подимне з 1 752 господарств, тобто майже з такої ж кількості, як у 1629 р.⁴⁶ Потрібно відмітити, що тільки в п'яти поселеннях (селах) напередодні повстання господарств, за ревізією, було менше, ніж димів у 1629 р.; в інших поселеннях скрізь кількість перших перевищує другі.

Дуже рідко траплялися випадки, коли подимне бралось від кількості димів більшої, ніж у 1629 р. Вони відносяться, насамперед, до початку 1630 р. і прямо зв'язані з постановою сейму кінця 1629 р., що зобов'язала володільців, які подали занижені відомості про кількість димів, протягом шести тижнів після закінчення сейму виправити їх (під загрозою сплати подимного в потрібному розмірі); сейм також дав право поборцям у разі дачі в гроді сумнівних, на їх погляд, свідчень, перевіряти їх на місцях — у маєтках⁴⁷. На прикладі відомостей Волинського воеводства можна перекоонатися, що частина шляхти виконала цю постанову⁴⁸. Проте додаткові свідчення волинської шляхти охопили порівняно незначну кількість димів — всього, за данини подимного реєстру початку

⁴⁴ *Volumina legum*, t. 4, c. 32.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, № 495.

⁴⁶ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 464–466; О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 39–40.

⁴⁷ *Volumina legum*, t. 3, c. 311.

⁴⁸ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 10.

1630 р., 461 дим у близько 70 поселеннях (так звані «новоосілі», «новоприбулі» дими)⁴⁹. До речі, ця кількість димів неповністю покрила ті житлові будівлі, яких не вистачало в реєстрі 1630 р. — внаслідок невнесення шляхтою податку від них. 1635 р. в 14 містах і містечках та 20 селах Брацлавського воеводства, якими володів Адам Каліновський, подимне було зібране з 4 194 димів⁵⁰, тоді як у 1629 р. — з 6 766⁵¹, але при цьому одне містечко і чотири села сплатили податок 1635 р. з більшої кількості димів, аніж у 1629 р.

Починаючи з 1630 р. збиралося подвійне, потрійне (і так далі) подимне. Вже сейм кінця 1629 р. постановив зібрати на початку наступного року подвійне подимне⁵². Така кратність цього податку була типовою для Правобережної України 30–40-х років XVII ст.⁵³ Виняток з цього правила становлять 1632 (одинарний податок)⁵⁴ та 1635 і 1643 рр., коли подимне сплачувалося чотирикратне⁵⁵. Зібрати подвійне, потрійне і так далі подимне означало не що інше, як зібрати від диму податок в подвійному, потрійному і так далі розмірі (мінімальна, одинарна ставка в цілому дорівнювала півзлотому (15 грошам) від диму⁵⁶. Проілюструємо це на таких прикладах. У Волинському воеводстві влітку 1629 р. було зібране одинарне подимне на суму 54 400 злотих від 108 800 димів⁵⁷, а на початку наступного року подвійне подимне на суму 108 707 злотих від тієї ж кількості димів⁵⁸. 11 сіл Тихомельської волості сплатили 1629 р. 126 злотих одинарного подимного від 252 димів, 1634 і 1638 рр. —

⁴⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 9, спр. 381, с. 1353–1355.

⁵⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 320, арк. 23–24.

⁵¹ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 399–406.

⁵² *Volumina legum*, t. 3, с. 311.

⁵³ Там само, с. 323, 676, 462–463; t. 4, с. 22–25.

⁵⁴ Там само, t. 3, с. 341.

⁵⁵ Там само, с. 426–427; t. 4, с. 31–32.

⁵⁶ Там само, t. 3, с. 290–291; Z. Guldon. *Badania nad zaludnieniem Ukrainy...*, с. 564.

⁵⁷ Z. Guldon. *Badania nad zaludnieniem Ukrainy...*, с. 564.

⁵⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 9, спр. 381, с. 1329, 1341, 1352, 1355. За нашими підрахунками, виданий О. Барановичем реєстр налічує 108 750 димів. З них 673 дими припадають на поселення, розташовані за межами Волинського воеводства — на пограниччі його з Київським і Подільським воеводствами. Разом із тим, вдалося встановити, що цей реєстр не врахував щонайменше 5 219 димів: отже, усіх димів на Волині в 1629 р. було 113 296 (М. Крикун. Чисельність населення Волинського воеводства у першій половині XVII ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 24. Львів 1988, с. 71–76; див. републікацію цієї праці в даному збірнику).

по 252 злотих подвійного подимного від тієї ж кількості димів, а 1635 р. — 356 злотих чотирикратного податку від 178 димів⁵⁹.

Отже, найкращими з реєстрів другої чверті XVII ст. є ті, які складені в 1629 р. Вони в цілому вірно відбивали наявні кількості димів. Подимні списки 1630–1650-х років у кращому разі повторювали реєстри 1629 р.⁶⁰ Та не слід реєстри 1629 р. ідеалізувати: вони, як це, зокрема, нам вдалося встановити на прикладі Волинського воєводства⁶¹, не враховували якусь кількість поселень, а також, щодо поданих у них поселень, — димів.

Тому не дивно, що дослідники зосередили головну увагу на вивченні списків димів 1629 р., встановлюючи на основі їх даних залюдненість Правобережної України в першій половині XVII ст. О. Барановичу належить велика заслуга у визначенні чисельності населення Волинського воєводства⁶². Він також спробував на основі неповних і фрагментарних даних вивчити ступінь заселеності Брацлавського та півдня Київського воєводств⁶³. Подібна спроба щодо Подільського воєводства належить авторові цього повідомлення⁶⁴.

У тих випадках, коли не збереглися подимні реєстри за 1629 р., кількість населення можна підраховувати на основі реєстрів, складених дещо пізніше, з обов'язковий застереженням, що результати підрахунків насправді відносяться до 1629 р.⁶⁵

---

⁵⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 46 Id, № 3752, арк. 47, 62, 64, 69.

⁶⁰ Підтвердження цього висновку щодо Волинського воєводства 1649–1650 рр. і Київського воєводства 1650 р. видно в другій частині видання «Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657: Збірник за документами актових книг» (Київ 2008), яка наводить відомості про кількість димів (с. 403–838). Див. нашу рецензію на цю книгу у «Віснику НТШ» (ч. 43. Львів 2010, с. 69–70). Доречно зазначити, що наведені тут матеріали, з поданням лише назв поселень і кількості димів, були опубліковані ще 1890 р. Михайлом Владімірським-Будановим та Іваном Каманіним (*Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 423–496).

⁶¹ М. Крикун. Чисельність населення Волинського воєводства..., с. 71–82.

⁶² О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 15. Список димів 1629 р. для кожного волинського поселення подано в додатку до цього видання. Передрук даного списку: *Національно-визвольна війна...* Корективи в підрахунки О. Барановичем населення Волинського воєводства див.: М. Крикун. Чисельність населення Волинського воєводства..., с. 71–82.

⁶³ А. И. Баранович. *Население предстепной Украины...*, с. 206–210.

⁶⁴ М. Г. Крикун. *Населення Подільського воєводства...*, с. 115–135.

⁶⁵ М. Горн кількість населення Белзького воєводства для першої половини XVII ст. вивів на основі подимного реєстру 1630 р. (M. Horn. *Zaludnienie*

Кількість оподаткованих димів у поселеннях, зафіксована реєстрами, стала швидко зменшуватися невдовзі після початку повстання українського народу під проводом Б. Хмельницького. Особливо сильно вона впала протягом 1650–1670-х років. Це зумовлювалося втечами підданих, а також великими спустошеннями, спричиненими війнами, частими переходами й постійми військ, вторгненнями татар, епідеміями; але чи не меншу роль у цьому відіграла подача шляхтою занижених відомостей про дими. Не дивно, що, наприклад, у Волинському воєводстві 1651–1657 рр. подимне давали, як і до того, зі «здатних» його сплачувати димів, проте вже не посилалися на «старі», здебільшого 1629 р., квити, а подавали, поряд із цими «здатними» димами, скільки таких димів було попереднього року⁶⁶.

Зіставимо відомості подимних реєстрів Подільського воєводства за 1650, 1661 і 1667 рр. (Таблиця 4). Перший з них, власне кажучи, був не списком димів, матеріалом для його складання послужили свідчення підданих від імені володільців маєтків у Кам'янецькій і Летичівській гродських канцеляріях з нагоди сплати подвійного подимного⁶⁷. Реєстр 1661 р. виник внаслідок збирання 12-кратного⁶⁸, а реєстр 1667 р. — 24-кратного податків⁶⁹. У таблиці враховано лише ті поселення, які вносили податок. Крім них, реєстри називають містечка і села, які не сплачували подимного через спустошення. 1650 р. таких поселень налічувалось 66 (серед них 2 містечка), 1661 р. — 215 (з них 6 містечок), 1667 р. — 202 (усі — села).

При аналізі таблиці впадає в око незначна кількість димів у містах, містечках і селах. Пересічно кожне міське поселення в 1629 р. мало у 7,4 раза більше димів, аніж у 1650 р., а кожне село — у 7,5 раза⁷⁰. Ці показники принципово відрізняються від тих, які одержуємо при зіставленні кількості оподаткованих димів за ті ж

---

województwa bełskiego...), але чомусь не зауважив, що його дані стосуються фактично 1629 р.

⁶⁶ *Національно-визвольна війна...*, с. 403 і наст.

⁶⁷ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, № 45, арк. 566–652; *Volumina legum*, t. 4, с. 143.

⁶⁸ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 501–524; *Volumina legum*, t. 4, с. 364.

⁶⁹ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, № 65, арк. 698–711, 714–725; *Volumina legum*, t. 4, с. 457.

⁷⁰ За неповними відомостями, 1629 р. в Подільському воєводстві у 50 міських поселеннях налічувалося 12 624 дими, в 467 селах — 20 769 димів (ІЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 1–73; *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 400).

роки в порівнюваних 28 містах і містечках та 201 селі⁷¹ (і для міських поселень, і для сіл вони становили 6,8).

Таблиця 4

Відомості реєстрів 1650–1660-х років
про кількість димів у поселеннях Подільського воєводства

Роки укладення реєстрів	Міські поселення			Села		
	кількість поселень	кількість димів		кількість сіл	кількість димів	
		загальна	пересічно на поселення		загальна	пересічно на поселення
1650	43	1460	34	426	2547	5,9
1661	35	1264	36	346	1666	4,8
1667	32	769	24	235	821	3,5

Незначну кількість димів у 50–60-х роках XVII ст., порівняно з довоєнними часами, подають також подимні списки інших воєводств Правобережної України. Особливо велику інформацію містять списки димів Волинського воєводства 1651–1657 рр.⁷² Наведемо ще деякі відомості, щоб доповнити їх. 1654 р. 19 поселень Корецької волості, в тому числі місто Корець і три містечка, внесли п'ятикратне подимне від 231 диму, тоді як 1629 р. — від 2 901 диму⁷³. У чотирьох селах Дерманського ключа 1629 р. налічувалось 262 оподатковані дими, 1651 р. — 106, 1653 р. — 47, 1654 р. — 67, 1655 р. — 27, 1657 р. — 47, 1658 р. — 35 димів⁷⁴. Різке зменшення кількості оподаткованих димів у масштабах усього Волинського воєводства помічаємо з реєстру 1661 р. — тоді було зібрано потрібний податок з 12 326 димів⁷⁵, тобто з кількості майже в дев'ять разів

⁷¹ У 28 містах і містечках у 1629 р. було 6 988 оподаткованих димів, у 1650 р. — 1 011; у 201 селі — відповідно 8 984 і 1 176 димів (ЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 1–73; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, № 45, арк. 556–652).

⁷² *Національно-визвольна війна...*, с. 403–838.

⁷³ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. I (Історичні матеріали), 20726; О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 41–43.

⁷⁴ О. Фотинский. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волини в XVII–XVIII вв. // *Труды общества исследователей Волини*, т. 3. Житомир 1910, с. 5, 6, 13.

⁷⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 339. Майже таку ж кількість димів налічує реєстр Волинського воєводства 1662 р. (*Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 3: *Акты о заселении Южной России XVI–XVII вв.* 1905, с. 538–564; Z. Guldon. *Badania nad zaludnieniem Ukrainy...*, с. 565).

меншої, ніж у 1629 р. Порівняно дуже мало димів у поселеннях подає також реєстр Брацлавського воєводства 1664 р.⁷⁶

Така кількість оподаткованих димів у поселеннях Волинського воєводства на початку 60-х років XVII ст. — наслідок, на думку О. Барановича, того, що дим тоді не відповідав поняттю однієї житлової будівлі, одного господарства; О. Баранович вважає, що на Волині тоді під димом розуміли кілька господарств⁷⁷. Однак, на нашу думку, подимний реєстр 1662 р., на який він послався, не дає підстав для такого категоричного твердження. І справа тут не тільки в тому, що цей документ жодним словом не говорить: дим означає кілька діючих господарств, житлових хат тощо. Волинський реєстр 1662 р. був по суті копією реєстру 1661 р. — обидва вони містять майже ідентичні відомості, бо подимне в 1662 р. збирали за квітами 1661 р.⁷⁸ Зіставлення волинського і подільського списків димів 1661 р. наводить на думку, що вони склалися за одним і тим же принципом — отже були однотипними документами. А спостереження показують, що на Поділлі при збиранні податку в 1661 р. під димом розуміли одну житлову будівлю, одне діюче господарство. Здебільшого, подаючи кількість димів у подільських поселеннях, тодішній реєстр досить часто оподатковані одиниці називає інакше. Так, за даними цього документа, в Зінькові налічувалося 20 «домів підданих» (*subditorum domus*) і корчма, в містечку Тимкові і селі Лясковиці — відповідно 4 і 13 «домів і підданих» (*domus et subditos*); оподатковані одиниці як «піддані» значились у селах Боришківцях, Татарищах, П'ятничанах, Ріпницях й інших та дуже часто — як «доми» (наприклад, у селах Хрептієві, Переворотті, Жабинцях, Загуківцях, Глібові та ін.)⁷⁹. Отже, можна вважати, що і дим волинських реєстрів 1661 і 1662 рр. — одна житлова будівля.

Дим означав одну хату не тільки на початку 1660-х років. Як правило, поняття «дим» і одна «житлова будівля» збігались і раніше, і пізніше. Так, подільський реєстр 1650 р. скрізь у поселеннях зазначає ту чи іншу кількість «осілих хат», «осілих халуп», «осілих

⁷⁶ Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 538–564.

⁷⁷ А. И. Баранович. *Магнатское хозяйство на юге Волыни...*, с. 14–15.

⁷⁸ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 2: *Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века*. 1888, с. 154; ч. 7, т. 3, с. 89; ЦДІА України у Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 339, арк. 1, 2.

⁷⁹ Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 501, 502, 503 та ін.

домів»⁸⁰. У подільському реєстрі 1667 р. вжито тільки один термін — «дим», але й тут він означав хату, дім, господарство. Справа в тому, що цей документ складено на основі реєстру 1661 р. з урахуванням змін, які сталися за шість років. У цьому нас переконує, поперше, близькість виведених нами на підставі відомостей обох документів показників середньої кількості димів на одне поселення (Таблиця 4); по-друге, постанова сейму від 7 березня 1667 р., згідно з якою Подільське воєводство протягом шести місяців після закінчення сейму мало сплатити 24-кратне подимне, виходячи з норми одинарної ставки (*według sympli*) 1661 р., тобто — з тогочасної кількості димів, за винятком тих, які, за свідченнями шляхти, не існують через спустошення (*salvis abiuratis desertatorum*)⁸¹.

У дуже виняткових випадках під димом розуміли кілька хат, господарств. Ось відоме місце в преамбулі збереженого не повністю подимного реєстру (тарифи) Летичівського повіту Подільського воєводства за 1668 р. (іншого подібного документа виявити не вдалося): згідно з постановою сеймика цього воєводства від 16 квітня того ж року, «від Браїлівської і Підгаєцької воєн»* при збиранні подимного слід керуватися тим, що один дим дорівнює двом пішим домам і чотирьом домам, котрі мають якийсь реманент (*urząd*)⁸². Винятковість такого збирання подимного стане зрозуміла, якщо мати на увазі, що Поділля було спустошене в ході двох кампаній. Шляхта на сеймику добре розуміла, що порівняно з 1667 р. різко зменшиться кількість оподаткованих господарств при збиранні подимного (до речі, 4,5-кратного)⁸³. Тому, щоб отримати близьку до бажаної суму податку, вирішили накинути його на якомога більшу кількість населення. Разом з тим, передбачаючи, що зловживання з боку володільців маєтків неминучі, сеймик ухвалив провести «ревізію» — обстеження стану міст, містечок і сіл Подільського воєводства на предмет наявності в них житлових будівель, для чого виділив кількох «ревізорів». Подимний реєстр Летичівського повіту 1668 р. був складений двома «ревізорами»⁸⁴. З

⁸⁰ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, № 45, арк. 566–652.

⁸¹ *Volumina legum*, t. 4, с. 457.

* Браїлівська і Підгаєцька кампанії відбулися в 1667 р., коли Річ Посполита відбивала вторгнення татар на українські землі.

⁸² *Архів ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 525. Подимний реєстр див: Там само, с. 525–538.

⁸³ *Volumina legum*, t. 4, с. 457; *Архів ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 524.

⁸⁴ *Архів ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 524–525.

нього видно, що вони побували в багатьох поселеннях і досить докладно описали картину руїни та перші кроки відбудови господарства. Цей реєстр вигідно відрізняється за змістом від попередніх реєстрів Подільського воєводства 50–60-х років XVII ст., повніше, іноді значно, ніж реєстр 1667 р., відбиває залюдненість маєтків. Так, у Барі, за списком 1667 р., налічувалося 60 димів, а за списком 1668 р. — 137 домів, у містечку Новокосянтинові — відповідно 28 і 430, у селах Горбасові — 8 і 14, Щодровій — 5 і 8, Попівцях — 2 і 7, Марківцях — 2 і 8, Гагній Деражні — 3 і 8⁸⁵. Усе ж можливості використання реєстру Летичівського повіту за 1668 р. у демографічних цілях сильно обмежені. Справа в тому, що ревізори дуже часто подавали визначену ними кількість димів без зазначення, скільком господарствам вона відповідає. З реєстру ж видно, що далеко не завжди дим дорівнював шести господарствам, хатам. Це й зрозуміло: в умовах руїни господарств з робочою худобою та іншим реманентом часто бувало менше, ніж «піших» господарств; у таких випадках співвідношення між першими і другими господарствами не відповідало 2 : 1. Аналіз реєстру 1668 р. показує, що «ревізори», подаючи кількість домів, господарств, з неї виводили кількість димів, виходячи з конкретних, місцевих умов; наприклад, у Черешеньці ревізори нарахували 17 домів і 2 дими, в Горбасові — відповідно 15 і 4, у містечку Деражні — 20 і 8, у місті Новій Сеняві — 94 і 40 тощо⁸⁶. Окрім того, слід вказати на разючу неповноту інформації про дими в летичівському реєстрі 1668 р. щодо зазначених у ньому поселень. Це видно із зіставлення цієї інформації з даними інвентаря Чорноострівського маєткового комплексу 1670 р. За реєстром, містечко Чорний Острів прирівняно до 31, а шість сіл, названих пустими, — до одного диму⁸⁷, тоді як, за інвентарем, Чорний Острів мав 127 господарств (11 повнодворищних, 33 півдворищних, 28 третинників (третиннодворищних), 10 загородників, 6 бояр, 7 підсусідків, 14 «вільних» (від звичайних повинностей), 6 ремісників, 5 мельників, 7 єврейських садиб), села Грузевиця і Захарівці — відповідно 23 (два дворищних, 14 півдворищних, 7 загородників) і 6 (дворищне, півдворищне, чотири загородники) господарств⁸⁸.

⁸⁵ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, № 65; *Архів ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 525, 526, 528 та ін.

⁸⁶ *Архів ЮЗР*, ч. 7, т. 2, с. 525, 528, 529 та ін.

⁸⁷ Там само, с. 532.

⁸⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, ф. 694 (Радзівілы), воп. 4, спр. 782, арк. 83–85.

Складання реєстру було розпочате в переддень (*w wilią*) Пасхи, інвентар складено 1 грудня. Навряд чи за два з половиною роки так сильно зросла залюдненість двох перших з названих поселень, хоч би тому, зокрема, що укладачі інвентаря не зауважили в них процесу заселення, подолання їх руйнівного стану. До цього, для порівняння, слід додати, що Чорний Острів, Грузевиця і Захарівці 1629 р. налічували відповідно 335, 43 і 46 димів⁸⁹.

Отже, відомі нам подимні реєстри воєводств Правобережної України 50–60-х років XVII ст. містять дані тільки про частину населення. Щоб краще переконатися в цьому, зіставимо для порівнюваних поселень (31 міського і 218 сільського) усіх трьох повітів Подільського воєводства відомості про оподатковане населення, які подають подимний реєстр 1661 р. і поголовний реєстр 1662 р.⁹⁰ Обидва документи різнотипні, бо в першому з них оподаткована одиниця виступає як дим-дім, у другому — як особа, людина (поголовний податок сплачували особи обох статей віком від 10 років; поруч з дітьми до 10 років не обкладалися ним жебраки тощо)⁹¹. Проте порівняння даних обох списків можливе, оскільки в цілому вони стосуються одних і тих не категорій населення. Чисельність населення на підставі подимного реєстру 1661 р. виводимо шляхом помноження кількості димів-домів на 5, тобто число, яке, на нашу думку, відбиває тодішню середню залюдненість диму. Результат зіставлення відомостей обох документів такий: у 1662 р. поголовне сплатило в 2,4 рази більше людей, аніж подимне в 1661 р., причому цей показник однаково відноситься і до міських поселень, і до сіл (Таблиця 5). Важко уявити, щоб за рік, який минув після складання подимного списку, могла так швидко збільшитися чисельність населення, тим більше, що не було сприятливих умов для відбудови господарства. Звідси можна зробити тільки такий висновок — подимний список 1661 р. подав дуже занижені відомості. Слід зауважити, що на якості поголовного реєстру, як і подимного, позначилося намагання шляхти подати занижені дані. Якщо врахувати тих людей, які мали сплачувати поголовне, але не давали його, і тих,

⁸⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 16, 52.

⁹⁰ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. 1, № 71, арк. 387–447.

⁹¹ *Volumina legum*, t. 5, с. 95–102; J. Kleczyński. Poglówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*, ser. 2, t. 5 (30). Kraków 1894, с. 240–262.

які від цього податку звільнялися, то перевага поголового реєстру над подимним щодо кількості населення стане ще очевиднішою.

Таблиця 5

Оподатковане населення в порівнюваних містах, містечках і селах Подільського воєводства за даними подимного реєстру 1661 р. і поголового реєстру 1662 р.

Поселення	Дані подимного реєстру 1661 р.		Населення, обкладене поголовним податком у 1662 р. (осіб)
	дими	населення (осіб)	
31 місто і містечко	1169	5845	14209
218 сіл	1160	5800	13603
<i>Всього</i>	2329	11645	27812

Те, що не всі наявні житлові будівлі враховувалися подимними реєстрами 1650–1660-х років, іноді знаходить підтвердження в матеріалах цих джерел. Так, за списком подимного Подільського воєводства 1661 р., крім тієї кількості димів, яка засвідчена в Кам'янецькій гродській канцелярії, в містах Меджибожі, Барі, Скалі, Ягольниці й селі Звинячі були ще євреї, в селах Більчому, Зубрівцях і Нагорянах — «слободяни», в місті Китайгороді — «чужі піддані», в селі Кривчому — шляхта й євреї, в містечку Чернокозинцях — шляхта й «інші піддані», у місті Могилеві, селах Жвані, Озаринцях, Гречаній — 244 дома козаків⁹².

Вивчаючи подимні реєстри Підляшшя 50–60-х років XVII ст. і натрапивши на невелику кількість димів у поселеннях, польський історик Єжи Топольський висунув припущення, що оподатковані дими в цих джерелах означали лише продуктивно діячі, економічно спроможні господарства, здатні сплатити податок⁹³. Це припущення, нам здається, можна поширити і на подимні списки Правобережної України того ж періоду, з одним тільки застереженням, що вони не завжди відбивали справжньої кількості навіть таких господарств.

О. Баранович переконливо довів, що не завжди можна довіряти даним у гродських канцеляріях під присягою свідченням про те, що ті чи інші містечка або села під час складання подимного спис-

⁹² Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, с. 502, 503, 505, 507, 510, 511, 512, 516, 517.

⁹³ J. Topolski. Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia // *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*. Warszawa 1958, с. 313–314.

ку були «пусті» і не мали «жодного населення». На особливу увагу заслуговує такий наведений ним факт. У 1662 р. князь Дмитро Вишневецький при внесенні подимного з Ожиговецької волості па Волині подав список 21 пусого села, в якому начебто не було «жодного диму». Серед цих сіл згадані Купіль, Голодьки, Левківці. У тому ж 1662 р. ці три села були віддані у заставу за 12 тисяч злотих, тобто тоді річний прибуток з них мав становити 1 200 злотих⁹⁴. «Очевидно, — зазначає О. Баранович, — що згадані села не були пустими і там проживало кілька десятків родин»⁹⁵.

Отже, подимні списки 1650–1660-х років, містячи за небагатьма випадками, дуже занижені відомості про кількість господарств, житлових будівель у містах, містечках і селах, явно перебільшують результати спустошень. З огляду на ці чинники вони не можуть служити підставою для підрахунків населення. Ці списки можуть дати лише загальне уявлення про розміри руїни, якої зазнали українські землі. Не на користь деяких подимних реєстрів 1650–1660-х років говорить і те, що вони не згадують значної частини поселень. Ось, наприклад, яку кількість поселень охоплюють подільські списки подимного: 1650 р. — 535, 1661 р. — 596, 1667 р. — 469; а всіх поселень Подільське воеводство мало станом на переддень Хмельниччини не менше 1 140⁹⁶.

У 1650–1660-х роках робились певні спроби перешкодити погіршенню змістової якості подимних списків. Відомо, наприклад, що у Волинському воеводстві 1658, 1661 і 1662 рр. податок зібрали, по суті, з однієї і тієї ж кількості димів⁹⁷. Згодом шляхта знову

---

⁹⁴ Заставляючи маєток у середині XVII ст., можна було одержати суму, рівну 10-кратному річному прибутку з нього (А. И. Баранович. *Магнатское хозяйство на юге Волини...*, с. 14).

⁹⁵ Там само, с. 14–16; *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 3, с. 168.

⁹⁶ М. Крикун. Кількість і структура поселень Подільського воеводства у першій половині XVII століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 243: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 2002, с. 374–521; передрук: М. Крикун. *Подільське воеводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2011, с. 155–330.

⁹⁷ На Волині у 1662 р. подимне сплачувалося без аб'юрат, за квитами, що їх попереднього року при внесенні податку видав поборця Загоровський; а цей останній виходив з квитів, виданих у 1658 р. тодішніми поборцями Яном Кашевським і Томашем Ліневським, — тоді теж не приймали до уваги аб'юрат. Ось чому сума одинарної ставки подимного з Волинського воеводства в 1658, 1661, 1662 рр. була однаковою — 6 000 злотих (*Volumina legum*, t. 4, с. 269, 308, 364; *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 43, 154; ч. 7, т. 3, с. 89; М. Nycz. *Geneza reform*

добивалась врахування тільки димів, які підлягали оподаткуванню. Так, у 1667 р. шляхта Волинського воєводства згодилася сплатити зі своїх маєтків 24-кратне подимне за найновішими аб'юратами, тобто свідченнями про спустошені, знищені і так далі дими; шляхта пообіцяла в майбутньому щороку здавати 6-кратне подимне – теж за аб'юратами⁹⁸.

Протягом трьох останніх десятиріч XVII ст., зважаючи на несприятливі політичні умови (турецька окупація, татарські набіги, воєнні дії й інше), подимне зовсім не збирали на Поділлі та Брацлавщині, а на Київщині збирали його лише інколи. Більш-менш регулярно цей податок у державний скарб здавало Волинське воєводство.

Подимні списки Волинського і Київського воєводств за 1670-і роки виявити не вдалося. Судячи з постанов сеймів і сеймиків, що стосуються Волині, ці списки з демографічної точки зору не становлять цінності, бо вони, як і списки 1650–1660-х років, склалися за свідченнями шляхти, назагал фальсифікованими. Так, на сеймі 1670 р. було ухвалено, що Волинське воєводство має сплатити 10-кратне подимне «з новими аб'юратами»⁹⁹. У постановах волинського сеймика від 5 березня 1671 р.¹⁰⁰ і сейму 1677 р.¹⁰¹ міститься згода на збір 4-кратного податку за останніми квитами. На початку грудня 1680 р. волинська шляхта на сеймику в Луцьку протестувала проти того, що коронний скарб не приймає даних під присягою свідчень про кількість спалених димів¹⁰².

Після укладення 1667 р. Андрусівського перемир'я, згодом, 1676 р., Журавенського миру, на землях Правобережної України, які залишилися складі Речі Посполитої, створилися більш-менш сприятливі умови для відбудови господарства. За таких умов сплата подимного за старими квитами та ще й з урахуванням аб'юрат, при частих зловживаннях, підірвала всяку віру в правдивість тодішніх подимних списків.

Десь у другій половині 1660-х років виникла ідея проведення ґрунтовної люстрації — перепису димів, які існують реально. Ідея

skarbowych sejmu Niemego: studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717. Poznań 1938, с. 52; ЦДІА України у Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 339, арк. 2).

⁹⁸ *Volumina legum*, t. 4, с. 457.

⁹⁹ Там само, t. 5, с. 43.

¹⁰⁰ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 290, 294.

¹⁰¹ *Volumina legum*, t. 5, с. 246.

¹⁰² *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 400.

ця, напевно, виходила від частини шляхти, яку, зокрема, не задовольняло те, що магнати і крупнопомісна шляхта давали подимне від порівняно незначної кількості господарств, хоч в їхніх маєтках осіло багато людності. Незадоволена цим шляхта вимагала справедливої розкладки подимного¹⁰³.

Першою відомою і, як видно було вище, незавершеною й недосконалою спробою проведення люстрації димів на Правобережжі є згадана «ревізія» Летичівського повіту 1668 р.

Наприкінці 1660-х років ідея люстрації димів мала багатьох прихильників у Волинському воєводстві. На одному з тодішніх його сеймиків було обрано кількох люстраторів і доручено їм переписати дими¹⁰⁴. Однак покладених на них функцій вони не виконали. Постанова сеймика, який відбувся на початку березня 1671 р., закликала їх виконати свій обов'язок. Разом з тим, у ній відмічалось, що переписові повинні підлягати лише так звані «осілі» піддані, тобто ті, які мали, крім хати, ще й земельні наділи¹⁰⁵. Ця постанова теж не була втілена в життя. Проте ідея люстрації була й далі актуальною на Волині. За наполяганням зацікавленої в ній шляхти у середині грудня 1678 р. сейм прийняв рішення про необхідність проведення люстрації, «ревізії» всіх міст, містечок і сіл Волинського воєводства особами, спеціально для цього призначеними найближчим реляційним сеймиком¹⁰⁶, з очевидною метою встановлення справедливого збору подимного податку. Більше трьох років це рішення сейму не виконувалося, хоч у 1679, 1680, 1681 рр. волинська шляхта приймала постанови про люстрації маєтків¹⁰⁷.

Люстрацію Волинського воєводства було проведено щойно в 1682 р., згідно з рішенням сеймика від 19 лютого цього ж року. Рішення зобов'язувало люстраторів (їх було обрано 11 і поділено на три групи — за кількістю повітів) побувати в кожному поселенні і скласти списки існуючих господарств-димів. Передбачаючи, що володільці маєтків будуть намагатися показати менше житлових будівель, ніж їх було в дійсності, навмисне скупчуючи в одній хаті кілька родин і видаючи всі безлюдні під час «ревізії» хати за пустки, сеймикова ухвала націлювала люстраторів на те, щоб вони

¹⁰³ *Volumina legum*, t. 5, с. 274; *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 381, 420.

¹⁰⁴ *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 293.

¹⁰⁵ Там само, с. 294.

¹⁰⁶ *Volumina legum*, t. 5, с. 274.

¹⁰⁷ *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 381–382, 392, 413.

розрізняли справжні пустки від штучно створених, користуючись, зокрема, даними під присягою свідченнями вїтїв, членів міських рад і старожилів. За ухвалою, люстратори повинні були складені ними реєстри господарств-димів здати в гродські канцелярії. На основі даних цих реєстрів, а не свідчень шляхти, поборці мали приймати подимний податок, до речі в шестикратному розмірі, але тільки від половини зазначених у реєстрах димів, тобто фактично потрійне подимне від усіх димів¹⁰⁸.

Отже, рішення волинського сеймика від 19 лютого 1682 р., порівняно з постановою сейму від 20 лютого 1629 р., давало більшу гарантію вірогідності обліку наявних господарств-димів. Потрібно також відмітити, що, за цим рішенням сеймика, подимним обкладалися ширші кола населення, ніж 1629 р.: подимне мали сплачувати селяни, міщани, євреї, шляхта, духовенство, в тому числі й католицьке, навіть гультяї, мандрівні купці та інші¹⁰⁹.

Того ж року невдовзі люстрацію було проведено. Список її виявити не вдалося. Невідомо навіть, чи він охопив усі волинські поселення. Нами виявлено лише кілька квітїв, виданих поборцями, та кілька згадок про них. У квітах подано кількість димів, нараховану люстраторами 1682 р., і суму внесеного податку, одинарна ставка якого з диму становила, як і раніше, півзолото. Матеріали квітїв стосуються 15 сіл, з яких одне було розташоване у Володимирському повіті, решта — в Луцькому. Усі вони були власністю володимирського старости (від 1683 р. — волинського каштеляна) Стефана Загоровського. Не можемо встановити, наскільки точно відомості про кількість димів у цих селах відповідали дійсності, бо не знаємо тогочасних джерел, з даними яких ці відомості можна було б порівняти. Все ж на користь інформації подимного списку 1682 р. чимало говорить зіставлення їх з даними подимного реєстру 1629 р.: у згаданих 15 селах (з них Суск і Навоз — не цілі, а тільки по частині) люстратори 1682 р. нарахували 423 дими¹¹⁰, а 1629 р. ці села внесли подимне з 448 димів¹¹¹, причому в кожному з трьох сіл (Охматків, Малів і частина

¹⁰⁸ Там само, с. 418-423.

¹⁰⁹ Там само, с. 413-419. Подимне від гультяїв, люзних людей і переїзників-купців набирало, напевно, характеру поголового податку, бо своїх хат вони не мали.

¹¹⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 6748, арк. 4-7*, 41.

¹¹¹ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 30, 38, 46, 54, 55, 59, 63, 82.

Суска) 1682 р. димів було більше, ніж 1629 р. (разом 91 проти 50), в частині ж Навоза димів була, за даними обох документів, однакова кількість (26). Вигідно виділяється список димів 1682 р. і на тлі зіставлення його даних з відомостями про дими за попередні роки. Так, 1682 р. люстратори нарахували в Радомишлі, Малеві й Охматкові 169 димів, тоді як 1681 р. ці села внесли податок (портійний) з 14 димів¹¹².

Зі згадок про «подимні» квити видно, що 1682 р. місто Остріг сплатило подимне з 299, села Розважів і Білашів — відповідно з 28 і 47 димів, тоді як 1681 р. цей податок, в такій же послідовності, було внесено з 17, двох і одного дима¹¹³. 1629 р. Остріг налічував 1655, Білашів — 96, Розважів — 149 димів¹¹⁴.

Отже, люстрацію Волинського воеводства 1682 р. і заснований на ній реєстр димів слід вважати порівняно цінними джерелами.

Після 1682 р. і до кінця XVII ст. у Волинському воеводстві більше не проводилось люстрації димів. Як доводять квити, що стосуються згаданих вище 15 сіл, подимне у ті часи сплачувалося в кращому разі за відомостями списку 1682 р., а звичайно — від меншої кількості димів, ніж її він подає¹¹⁵, — з причин, на які вказувалося, коли йшлося про подимні реєстри 1630–1640-х років¹¹⁶.

За прикладом Волинського воеводства люстрацію димів вирішила провести шляхта Київського воеводства. На своєму сеймику, що відбувся у Володимирі на початку березня 1682 р., вона визнала її доцільність і постановила прийняти рішення про її здійснення на депутатському сеймику того ж року¹¹⁷ (депутатські сеймики традиційно проходили у вересні). Та така постанова була ухвалена щойно на сеймику цієї шляхти в середині грудня 1682 р., також у Володимирі. Сеймик обрав трьох люстраторів, які мали взяти на облік (*zrewidować*) «не тільки добре осілі села і багаті дими, а й

¹¹² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 6748, арк. 4–7^а. Інші із 15 сіл: Суха Воля, Юшківці, Золочівка, Олексин Великий, Олексин Малий, Зожів, Загорів, Гумнища, у Володимирському повіті — Устилуг.

¹¹³ APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 312, с. 1, 2, 4, 8.

¹¹⁴ О. Баранович. *Залюднення України...*, с. 115, 131, 134.

¹¹⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 6748; APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 312, с. 1, 2, 4, 8.

¹¹⁶ Десь наприкінці 1696 р. волинський сеймик ухвалив провести нову люстрацію (ЦДІА України у Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 142, арк. 7). На сліди виконання цієї ухвали натрапити не вдалося.

¹¹⁷ Там само, спр. 126, арк. 983.

убогі» та «двірських слуг плебейського походження» — в державних, магнатсько-шляхетських та духовних маетках¹¹⁸.

Перепис димів на Київщині розпочався 25 січня 1683 р., а коли скінчився — невідомо. 18 жовтня 1684 р. «реєстр люстрації димів» був уписаний в актову книгу Овруцької гродської канцелярії. Він охопив північну частину Київського воєводства — Овруцький та Житомирський повіти, але лише залюднені поселення¹¹⁹; жодний словом не сказано про запусілі населені пункти, яких тоді було дуже багато.

Люстрація Київського воєводства 1683 р. є важливим джерелом. У цьому нас переконає хоча б зіставлення його даних з відомостями двох тогорічних інвентарів (Таблиця 6), з яких один складено 20–25 січня (стосується міст Паволочі і Котельні), другий — 5–6 лютого (у ньому йдеться про Іванківську волость). Відомості люстрації димів та інвентарів ідентичні або близькі для п'яти з восьми порівнюваних поселень. Значна відмінність у показаннях джерел щодо Паволочі і села Зеневич, не на користь люстрації, могла бути наслідком втеч підданих після складання інвентарів. Що ж до Котельні, то в ній люстрація подає значно більше димів-господарств, аніж інвентар; певно це сталося внаслідок поселення в запусілих раніше хатах новоприбулих підданих.

Таблиця 6

Кількість димів-хат у поселеннях Київського воєводства в 1683 р.

Поселення	Дими за люстрацією ¹²⁰	Хати за інвентарями ¹²¹
м. Паволоч	25	44
м. Котельня	38	29
<i>Іванківська волость</i>		
м. Іванків	64	71
с. Обуховичі	20	26
с. Станішівка	9	9
с. Розважів	3	1
с. Зеневичі	8	19
с. Галинка	6	7
<i>Всього</i>	<i>173</i>	<i>206</i>

¹¹⁸ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 2, с. 440.

¹¹⁹ Там само, ч. 7, т. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1886, с. 487–508.

¹²⁰ Там само, с. 494, 499, 500, 501, 502, 503, 506.

¹²¹ Там само, с. 508–513.

* * *

Складені вперше в 1629 р. подимні реєстри містять у цілому вірогідні дані про кількість димів, кожен з яких – це житлова будівля (хата, господарство); вони є важливим джерелом для підрахунків кількості населення. Реєстри димів 1630–1640-х років не відтворюють тодішнього процесу зростання числа хат, господарств, який, імовірно, був майже повсюдним, бо, внаслідок зловживань шляхти, вони або повторюють списки 1629 р., або ж, чим далі, тим частіше, подають відомості, нижчі від них. Якість змісту подимних реєстрів як джерела сильно падає протягом 1650–1670-х років — вони відбивають все меншу частину дійсних житлових будівель. Тому використання цих документів у демографічних цілях практично неможливе. Списки димів Волинського і Київського воеводств відповідно 1682 і 1683 рр. (складені внаслідок проведення переписів-люстрацій житлових будівель) вигідно відрізняються від реєстрів 1650–1670-х років, бо містять відомості, більш-менш близькі до дійсності. У наступні роки, до кінця XVII ст., подимний податок у зазначених воеводствах збирався за списками 1682 і 1683 рр., причому часто з меншої кількості димів, аніж її вони подають. Протягом 1630–1690-х років подимне сплачувалося в кількакратному розмірі. В усіх таких випадках, за незначними винятками, які припадають на третю чверть XVII ст., під димом розуміли одну хату, одне господарство.

До кількості населення, виведеної на основі матеріалів подимних реєстрів 1629, 1682 і 1683 рр., потрібно додавати визначену з інших джерел ту частину людності, яка з тих чи інших причин не обкладалася подимним податком.

ЩЕ ОДИН НЕВІДОМИЙ УНІВЕРСАЛ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У передмові до підготовленого ним видання універсалів Богдана Хмельницького Іван Бутич зазначає, що від часу виходу у світ збірки «Документи Богдана Хмельницького» (Київ 1961), упорядником якої йому спільно з Іваном Крип'якевичем довелося бути, виявлено п'ять універсалів цього гетьмана, які не друкувалися¹. З урахуванням останніх це видання універсалів містить 169 документів (сюди не входять сумнівні та підроблені універсали, які приписувалися Б. Хмельницькому). До них слід додати ще один. Його пощастило знайти в одній з рукописних книг Бібліотеки Чарторийських у Кракові; у книзі зібрані військово-політичні судові матеріали за 1554–1790 рр., у тому числі руською мовою².

Ідеться про виданий у Києві 18 серпня (за старим стилем) 1654 р. універсал. У ньому гетьман доводить до відома полковника, сотників і «усього товариства» Київського полку, яке перебувало у місті, а також міщан і «всіх обивателів» київських, що він, зважаючи на особливу прихильність («взгляд») до київського війта, «уроженного пана» Богдана Сомковича, підтверджує свою згоду («подалисмо») на передання йому у володіння «на вічні часи» «Кирилівського Пінчуківського» дому зі всіма належними до нього землями («грунтами») — дозволяє йому, як спадкоємцеві по потомках небіжчика Кирила, розпоряджатися цією власністю на свій розсуд, зокрема, вільно її продавати й подарувати, і застерігає будь-кого від спроб зазіхати на неї.

Влада київського війта поширювалась на Поділ, який був власне містом; тут він мешкав і мав маєтність. Тож в універсалі йшлося про дім на Подолі.

На час видання універсалу київським полковником був Павло Яненко-Хмельницький — племінник («братанок») гетьмана — син

¹ *Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657*. Київ 1998, с. 36.

² *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, № 2893 V: Dokumenta ruskie, trybunalskie i wojskowe. 1554–1790, c. 307.*

його рідного брата Івана³, напевно — Яна (звідси в такому разі — Яненко). Найраніша згадка про нього як київського полковника датується 22 лютого (ст. ст.) 1654 р.⁴ Як такий, що займав цей уряд, він фігурує, зокрема, у виданих ним універсалах від 11 (21) червня 1654 р.⁵ і 11 (21) липня 1655 р.⁶

Найраніша згадка про Богдана Сомковича як київського війта припадає на 4 (14) квітня 1653 р.⁷ Володимир Антонович уважав що став він ним після того, як під тиском киян на початку 1649 р. зрікся цього уряду Андрій Ходика, який займав його від 1644 р.⁸ Проте це зречення було тимчасовим; з двох протестацій, внесених у житомирську гродську книгу 25 серпня і 16 вересня 1650 р. — відповідно шляхтичів Михайла і Гаврила Тишів-Биковських на А. Ходику й А. Ходики на київських міщан, — видно, що останній іменується київським війтом⁹. Остаточо зречення відбулося

---

³ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 9: *Перша половина Хмельниччини (роки 1650–1653)*. Київ 1928, с. 60; І. П. Крип'якевич. *Богдан Хмельницький / видання друге, виправлене і доповнене*. Львів 1990, с. 59.

⁴ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею* (далі — *Акты ЮЗР*), т. 10 (*Дополнение к III тому*). Санкт-Петербург 1878, с. 385, 390. Безпосереднім попередником П. Яненка-Хмельницького на київському полковництві був Євтихій Пішко. Після Переяславської ради 1654 р., в якій він узяв участь (І. П. Крип'якевич. *Богдан Хмельницький*, с. 291), його було з цього уряду звільнено (Там само, с. 254). Звільнення відбулося приблизно у другій половині січня (за ст. ст.) або в лютому. 22 лютого (ст. ст.) Є. Пішко значиться як колишній київський полковник (*Акты ЮЗР*, т. 10, с. 385, 390):

⁵ *Універсали Богдана Хмельницького...*, с. 267–268.

⁶ Там само, с. 268–269.

⁷ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі — НБУ), Інститут рукопису (далі — ІР), ф. Духовна академія, 517 Л, арк. 257. На використанні тут і далі рукописні матеріали вказала нам Наталія Білоус. Див. також: Н. Білоус. Київські війти XVI — першої половини XVII ст. // *Київська старовина*, № 3. Київ 2002, с. 45–46; її ж. Київська міська канцелярія XVI — середини XVII століть (до питання про реконструкцію) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *Записки НТШ*), т. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів 2006, с. 519.

⁸ В. Антонович. *Киевские войты Ходьки: Эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст.* // В. Антонович. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*, т. 1. Киев 1885, с. 219.

⁹ *Архив Юго-Западной России*, ч. 3, т. 4: *Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницького*. Киев 1914, с. 492–495, 510–512. Див. також: Н. Білоус. Київські війти..., с. 45.

згодом. З відступом 25 вересня 1651 р. з Києва литовського війська на чолі з польним гетьманом Янушем Радзівіллом А. Ходика звідси виїхав¹⁰. Дальша його доля невідома.

Мабуть, обрання Б. Сомковича було затверджене універсалом Б. Хмельницького, подібним до того, яким 8 (18) листопада 1649 р. цей гетьман затвердив обрання чернігівським війтом Івана Скиндера¹¹. В цьому універсалі читаємо: «мы, углѣдѣвши и маючи залеценѣ и поцтивые поступки помененного Иоанна Скиндера, яко чоловѣка годного и на то способного, повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу мѣста его кор[олевской] мил[ости] Чернигова постановляемо и ствержаемо его, которого уряду маєт заживати и держати аж до живота, яко право тое звичай свой маєт, же войти доживотние упривилованые, о чемъ далшую конфирмацѣю от его кор[олевской] милости за сим листом нашим одержит»¹².

У часи Визвольної війни королівське затвердження, згідно з нормами чинного в Речі Посполитій магдебурзького права, обрання війта в Києві (як і в Чернігові та інших українських містах на охопленій цією війною території) було майже неможливе – незважаючи на видання 3 квітня 1649 р. королівського привілею про підтвердження порядку обрання київських війтів¹³ та 12 січня 1650 р. королівського ж привілею про підтвердження прав Києва¹⁴.

До того, як стати війтом, Б. Сомкович належав до правлячої верхівки міста Києва. За виявленими джерелами, він у 1635 р. — райця¹⁵, у 1636 р. — бурмістр «рочний» (причому у відповідному документі замість «Сомкович» написано «Самойлович»¹⁶; далі переконаємось у тому, що Самойлович виведено від імені його батька), у 1637 і 1649 рр. — бурмістр «старої ради»¹⁷.

¹⁰ В. Б. Антонович. Киевские войты Ходьки..., с. 220; Н. Білоус. Київські війти..., с. 45.

¹¹ Універсали Богдана Хмельницького..., с. 93–94.

¹² Там само, с. 93.

¹³ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / упор. Г. В. Боряк і Н. М. Яковенко; відп. редактор Ф. П. Шевченко. Київ 1982, с. 64.

¹⁴ Там само, с. 64–65.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 62 (Київський магістрат), оп. 1, спр. 3, арк. 29–29 зв.

¹⁶ НБУ, ІР, ф. Духовна академія, 517 Л, арк. 177 зв.

¹⁷ Там само, арк. 179 (1637 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 125 (1649 р.); Н. Білоус. Київські війти..., с. 45.

17 (27) січня 1654 р. Б. Сомковича бачимо серед киян, приведених до присяги на вірність московському цареві, причому в документі, в якому зафіксовано присягу, його іменовано не Богданом, а Йовом¹⁸. Очевидно, Сомкович мав два християнські імені. Така двоіменність у ті часи на українських землях, напевно, траплялася нерідко. Згадаймо, зокрема, що Б. Хмельницький мав ще ім'я Зиновій¹⁹.

У травні–липні 1654 р. Б. Сомкович очолював посольство від київських міщан у Москву, яке мало домогтися від царя підтвердження усіх прав і привілеїв, наданих Києву великими князями литовськими і польськими королями. Результати переговорів з московським урядом були для киян успішними²⁰. Зокрема, відповідно до доставленої посольством у Москву чолобитної киян²¹, була видана царська грамота про підтвердження обрання Б. Сомковича київським війтом. Тут зазначено: «И мы ... велели ему, Богдану Сомковичю, быти в Киеве доживотным войтом во всем по прежнему королевскому праву и привилею»²².

Слід вказати на те, що в матеріалах цього посольства київський війт спершу виступає як Йов («Иев») Самойлов²³, потім, коли йдеться про перебування посольства в Москві, — тільки як Богдан Самкович, за двома винятками, коли його названо Богданом Сомковським²⁴. На це звернув увагу Михайло Грушевський, при цьому «Самойлов» він помилково передав через «Самойлович»²⁵.

¹⁸ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 9, с. 746. Говорячи про цю присягу, М. Грушевський не посилається на джерело або літературу.

¹⁹ Див. про це: І. П. Крип'якевич. *Богдан Хмельницький*, с. 42.

²⁰ Про це посольство: *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 605–658. Див. також на підставі цього видання: Г. Карпов. Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великою Россиею // *Летопись занятий Археографической комиссии. 1872–1875 гг.*, вып. 6. Санкт-Петербург 1877, с. 27–43; М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 9, с. 847–850.

²¹ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 614.

²² *Акты исторические, собранные и издаваемые Археографическою комиссиею*, ч. 4. Санкт-Петербург 1842, с. 219–220 (публікація на підставі оригіналу); *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 647–650 (копія).

²³ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 605, 607–608.

²⁴ Там само, с. 647, 653. Те саме: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов*, т. 1. Киев 1848, с. 201, 203.

²⁵ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 9, с. 847.

Тут «Самойлов» — без сумніву, подане на тодішній московський лад відбатьківське «прізвище».

З Москви посольство вибуло 17 (27) липня або дещо пізніше, а до Києва прибуло, напевне, наприкінці першої або на початку другої половини серпня (за ст. ст.)²⁶. Можна зробити неризиковане припущення, що при видачі розглядуваного нами універсалу Б. Хмельницький урахував ту роль, яку в Москві Б. Сомкович відіграв при обстоюванні інтересів київських мешканців. Варто при цьому зазначити, що те саме посольство привезло до Москви датований 25 квітня (ст. ст.) лист Б. Хмельницького до царя з проханням підтвердити права міста Києва²⁷. Не виключено, що гетьман захопив киян до делегування посольства.

Помер Б. Сомкович найпізніше в січні або на початку лютого (за ст. ст.) 1660 р.: 8 (18) лютого того ж року датовано універсал гетьмана Ю. Хмельницького, яким підтверджено права його вдови Катерини Влостовської Сомковичової на нерухомості в Києві, успадковані від нього. В універсалі зазначено: «пляцы еи по небожичу малжонку Сомковичю, лежачіе в Киевѣ, такъ домовые, яко и коморные, в рынку и гдеколвекъ на улицах, такъже огороды, якъ много их ест и было здавна, которыи здавна з малжонком держали в своеи посессыи власныи и никому не заведеныи, тепер в моць и спокойное держане подаемъ, позволяючи еи будоватис на тых пляцах, продати и даровати кому хотѣти»²⁸.

Цей універсал, отже, дає певне уявлення про нерухомості, що ними в Києві володів Б. Сомкович. На звороті універсалу міститься запис, зроблений значно пізніше від його видачі, напевно, у XVIII ст.: «Третій Юрася Хмелницкого, даний панѣй Сомковичовой, войтовой киевской, на грунта подолские, монастыреви нашому принадлежащие». Можливо, тут згадано тільки частину Сомковичевих нерухомостей — ту, що згодом відійшла до монастиря.

---

²⁶ Виходимо при цьому з міркування, що посольство поверталось до Києва стільки ж приблизно днів, скільки з Києва прямувало до Москви: з Києва воно за ст. ст. виїхало 4 травня, а до Москви прибуло 25 того ж місяця (*Акты ЮЗР*, т. 10, с. 605–608).

²⁷ Там само, с. 607–610.

²⁸ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)* / упор. Іван Бугиц, В'ячеслав Риневич, Ігор Тесленко. Київ — Львів 2004, с. 148–149 (оригінал). На звороті універсалу сказано, що 13 червня (ст. ст.) 1660 р. «за поданемъ и прозбою пани Сомковичовой, войтовое киевское», його вписано в київську міську книгу, а прийняв його до запису вїт Данило Полоцький.

«Третій» у цьому ж запису звучить незрозуміло. Якщо мається на увазі третій за кількістю універсал Ю. Хмельницького в тій самій справі, то чому у вже цитованому його універсалі й натяку немає на два попередні універсали?

У джерелах 1653 і 1663 рр. відклалося, що Б. Сомкович мав рідного брата Войтеха²⁹. Під 1663 р. значиться їхня сестра Вася, можливо, двоюрідна: була дочкою бурмістра Себастьяна Андрійовича³⁰. У матеріалах посольства киян 1654 р. до Москви згадано племінника Б. Сомковича — Михайла, батьком якого був Степан («Степанов»); він супроводжував дядька у цій поїздки, а той домігся видачі царського розпорядження про забезпечення його, племінника, «жалуванням» на час перебування посольства у Москві³¹.

Означник «Пінчуківський» в універсалі Б. Хмельницького стосується Пінчуковича. Кирило Пінчукович теж належав до правлячої верхівки Києва. За фрагментарними відомостями, він був райцею у 1621³² і 1630³³ рр., бурмістром «рочним» — у 1631 р.³⁴ Оскільки в універсалі Б. Хмельницького про Б. Сомковича сказано як про спадкоємця (сукцесора) К. Пінчуковича по його потомках, то можна твердити, що останній помер задовго до 1654 р. У документах 1663 р. зазначено, що дружиною його була Вася³⁵; мається на увазі уже згадана Вася. Отже, через неї він був споріднений з Б. Сомковичем та його братом Войтехом. Яким же чином Б. Сомкович успадкував дім К. Пінчуковича, залишається нез'ясованим.

Київські війти в XVII ст. зосереджували у своїх руках не тільки судову, а й адміністративну владу, очолювали магістрат. Кожен нововиявлений документ, що їх тематично стосується, уможливає глибше висвітлення історії тогочасного Києва. Універсал Б. Хмельницького, виданий 18 (28) серпня 1654 р., є таким документом.

²⁹ НБУ, ІР, ф. Духовна академія, 517 Л, арк. 257 (1653 р.; тут він названий «райцею»), 273 (1663 р.); Н. Білоус. Київська міська канцелярія..., с. 519.

³⁰ НБУ, ІР, ф. Духовна академія, 517 Л, арк. 273.

³¹ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 647.

³² ЦДІА України у Києві, ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 47–50.

³³ Там само, спр. 572.

³⁴ Российский государственный архив древних актов в Москве, ф. 1473 (Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель), оп. 1, ед. хр. 659–660 (виписки з київських земських книг). Тут він названий Кирилом Андрійовичем Пінчуковичем.

³⁵ НБУ, ІР, ф. Духовна академія, 517 Л, арк. 273.

З дипломатичної точки зору універсал складається з трьох частин, кожна з яких поділяється на клаузули. Клаузулами універсалу є: інтитуляція, інскрипція, нарація, диспозиція, номінація, датація, субскрипція.

Формат аркуша, на якому написано універсал, — 19,5×30 см. Діаметри печатки гетьманської канцелярії, якою документ скріплено, 37–38 мм; напис на ній — уживаний після Переяславської ради 1654 р.: ПЕЧАТЬ ЦРЬКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОСИИ ВОИКА ЗАПОРО+³⁶.

У наведеній далі публікації універсалу повністю збережено його орфографію. Виносні літери передано курсивом. Пунктуацію оновлено.

ДОКУМЕНТ

1654 р., серпня 18 (28). Київ

Універсал Богдана Хмельницького про підтвердження даної ним згоди на передачу київському вїтові Богданові Сомковичу в безумовну власність дому в місті Києві, успадкованого по потомках Кирила Пінчуковича

**Богданъ Хмелныцьккии, гетманъ з Воиском Его Ц̄р̄ського
Величества Запорозким**

Панѣ полковныкови киевскомѣ, сотнымом и всемѣ товариствѣ, в Киевѣ бѣдѣчомѣ, тѣдежѣ мешчаном и всѣмѣ шбывателем киевским и кождомѣ, комѣ бы тьлко сеѣ наше писане показано было, доносым до вѣдомости, ижѣ мы ѡд давныхъ час мѣючи ѡсобливыи взгляд на вроженого Пана Богдана Сомковича, воита киевського, которого и теперѣ нешѣмѣнѣне в ласцѣ нашои ховаючи, подалисмо шномѣ дом Кириловъскии Пѣнчѣковъскии вѣчными часы зо всѣми кгрѣнѣтами, до шного домѣ приналежащими, яко сѣкѣцессорови по потомках небожѣшика Кирила, никомѣ иншомѣ, тьлко власне емѣ належащими. До которого домѣ жаден з старѣшины, козаковѣ, товариства нашего, яко и вшелякое кондиции людеи, звлаща шбывателеи и мешчан киевских, жадное наименшое справы

³⁶ Пор.: І. Крип'якевич. З козацької сфрагістики // *Записки НТШ*, т. 124. Львів 1917, с. 8–9; О. А. Однороженко. *Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI — XVIII ст.)*. Харків 2003, с. 32–33, 182.

абы не мѣл, кром помененного Пана Богдана Сомѣковича, воита киевѣекого, сѣм писанем нашим ствердивши, сѣрово напоминаем. Котории дом Панд Богданѣ Сомѣковичѣ, воитови киевѣскомѣ, яко свои власныи, волно продат, дароват любѣ на какииколвек пожиток свои шберѣнѣть. А хто бы колвек мѣл быти спречным волѣ нашои и важилсе втрѣчат в шныи дом неналежне а нас бы ѡ том скарга мѣла дойти, тѣды кожѣдыи таковыи ѡд нас срокго без ѡдпусту каран бѣдетѣ, иначеи не чинячи.

Дат в Киевѣ августа $\overline{\text{ИП}}$ дня, рок $\overline{\text{АХНД}}$.

Богданѣ Хмелницкии, рѣка власна Печатка

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2893 V, с. 307.
Оригінал.

НЕВІДОМІ УНІВЕРСАЛИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Два не відомі досі універсали виявлено в одній із рукописних книг Бібліотеки Чарторийських у Кракові¹. Один із них виданий Богданом Хмельницьким у містечку Василькові 14 листопада 1649 р. у відповідь на скаргу «порохівника» Якова на київського вйта (ім'я не назване²) за те, що той безпідставно («неслушне») відібрав у нього вироблені ним 160 фунтів пороху і 240 фунтів селітри. Цим універсалом гетьман суворо наказав вйтові повністю («досконале») відшкодувати («нагородити») Якову завдані збитки, при цьому вказав на причину свого заступництва за останнього — зацікавленість Війська Запорозького в професійній діяльності цього ремісника: він «до нас прыхиляється и нам услуговати обещає».

Другий універсал, виданий Іваном Виговським у містечку Ржищеві 8 листопада 1658 р., містить наказ старшині й черні Війська Запорозького, городовим отаманам, вйтам, бурмістрам і «вшеліакого станѣ и кондиции» людям усіляко сприяти київському вйту Богданові Сомкевичу в його переїзді з Переяславля («Переяслава») до Чорнобиля «на мешканє з набытком своим позосталым», зокрема, забезпечувати всюди «живністью» «так для самог(о), яко єз(о) челіади и конєи». Очевидно, поява цього універсалу була зумовлена відповідним проханням Б. Сомкевича (в тогочасних документах Б. Сомкевич зазвичай іменується Б. Сомковичем³), зверненим до гетьмана.

¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, № 2893 V, с. 305, 313. У цій же рукописній книзі нам раніше вдалося натрапити на ще один невідомий універсал Б. Хмельницького; див. його публікацію: М. Крикун. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *Записки НТШ*), т. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів 2006, с. 540–545.

² Цим вйтом був Андрій Ходика (Н. Білоус. *Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування*. Київ 2008, с. 112).

³ Там само, с. 113; М. Крикун. Ще один невідомий універсал..., с. 540–545 (доречно зазначити, що саме Б. Сомковича стосується універсал

Виникають питання, на які поки що годі відповісти: чим був спричинений згаданий в універсалі переїзд з Переяславля, а не з Києва, чи мав намір Б. Сомкевич осісти в Чорнобилі назовсім та, якщо переїзд відбувся, чи залишався він київським війтом і чи повернувся до Києва як війт?

Певним доповненням до універсалу І. Виговського є універсал Юрія Хмельницького від 8 лютого 1660 р., яким підтверджено права вдови Б. Сомковича, «бывшей воитовой» Катерини Влостовської Сомковичової на нерухомість у Києві, успадковану нею по чоловікові⁴. Іменування її колишньою війтовою, мабуть, не обов'язково означало, що він на час своєї смерті був війтом.

Універсали Б. Хмельницького та І. Виговського, тексти яких наводяться далі, додають цікаві штрихи до небагатьох знаних відомостей про київських війтів середини XVII ст.

Кожен із цих документів власноручно підписаний гетьманом і скріплений печаткою канцелярії Війська Запорозького. Датовані вони старим стилем (це ж стосується згаданого універсалу Ю. Хмельницького). Варто вказати на те, що, незважаючи на укладений у Гадячі у вересні 1658 р. І. Виговським договір з правлячими колами Речі Посполитої, в його титулі як гетьмана Війська Запорозького немає означника «королівський» щодо останнього. Чому це сталося, зостається здогадуватись.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1649 р., листопада 14 (24). Васильків

Універсал Богдана Хмельницького з наказом київському війтові відшкодувати порохівнику Якову втрати за безпідставно відібрані у нього порох і селітру, які він виготовив

Б. Хмельницького, про який ідеться в цій публікації). Варто звернути увагу на те, що за 1658 р. зберігся ще один документ, де Б. Сомкович фігурує як київський війт; ідеться про продажний лист козака Івана Костогрижі міщанинові Леську Ходченку на будинок у Києві, датований 31 березня (Н. Білоус. Київська міська канцелярія XVI — середини XVII століть (до питання про реконструкцію) // *Записки НТШ*, т. 252, с. 520).

⁴ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)* / упорядники І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. Київ — Львів 2004, с. 148–149.

Богдан Хмельницький, гетман з Воиском ег(о) кр. мл. Запорозским
 П̄не воите киевский. Оскаржался нам Яков пороховникъ,
 которы под вашою юрыдикцыею был, иж есте му неслушне сто
 фунтовъ пороху и шестдесат, селитры двѣстѣ и сорок фунтовъ
 забрали. Вшак вѣдаете, же то не ест в арендѣ а злща под тот
 час. Прето пилно вас жадаем, абысте зараз за тым писмом н̄шым
 без жадное турбацыи все досконале оному нагородили, кгда жъ
 для угоды воиска н̄шого до нас прыхиляется и нам услуговати
 обещал. Зачым и повторе вас напминаем, иначеи не чынечы, под
 ласкою н̄шою, а тым самым, абы нас болшеи о том скарга не дохо-
 дила. У Василковѣ дня ДД̄ ноабра року АХМӨ.

Богдан Хмельницький, рдкою власною

Печатка

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2893 V, с. 305.
 Оригінал.

№ 2

1658 р., листопада 8 (18). Ржищів

Універсал Івана Виговського до старшини і черні Війська
 Запорозького, городових отаманів, вйтів, бурмістрів та інших
 з вимогою всіляко сприяти переїздові київського вйта Богдана
 Сомкевича на помешкання з Переяславля до Чорнобиля

Іван Виговский, гетман з Воиском Запорозским

Ознаимдем сымъ писанем нашим старшинѣ и черни Воиска
 Запорозског(о), также городовым атаманом, воитом, бѣрмистром
 и вшелякого станѣ и кондиции людем, которым бы толко показа-
 но было, ижъ за волею и вѣдомостю нашею п̄нѣ Богдан Сомкевич,
 воить киевский, идет до Чорнобиля на мешкане з набытком
 своим позосталым, о чым кождыи з старшини и черни Воиска
 нашог(о) Запорозског(о) вѣдаючи, абы ономѣ, вѣрѣ давши, волного з
 Переяславля выездѣ и по иных местах, местечках и селах проездѣ не
 боронили и наименшое кривды и шарпанины чинит не важилися,
 также живности всюды давали так для самог(о), яко ег(о) челяди и
 коней. Пилно и сѣрово приказдем под срогым каранем воисковим,
 иначеи абы не было. Дан в Ржищовѣ дня Ӣ ноабра рокѣ АХНИ.

Іванъ Виговский, m[anu] p[ro]pria]

Печатка

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2893 V, с. 313.
 Оригінал.

З ІСТОРІЇ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

В історії переселень на Україні доби феодалізму помітно виділяється друга половина XVII ст., особливо 50–70-ті роки. Тогочасні міграції переважно були спричинені нескінченими війнами та їх наслідками, грабівницькими нападами татар, окупацією частина українських земель Туреччиною тощо. Ці рухи населення згадуються в козацьких літописах та документах, частина яких опублікована протягом XIX — початку XX ст. У джерелах розповідається головним чином про переселення з правого на лівий берег Дніпра, де задніпрянці (так називали вихідців з Правобережжя) знаходили притулок і порятунк від лихоліття. Рух населення на Лівобережжя був чи не визначальним у міграціях другої половини XVII ст. на Україні. Найбільше у вивченні цього питання зробив Дмитро Багалій.

Наше повідомлення доповнює відомі факти про міграції на Україні в другій половині XVII ст. Воно ґрунтується на двох документах, виявлених серед матеріалів Розрядного приказу Російського державного архіву давніх актів (РГАДА) у Москві. Один з них датовано 1673 роком¹. Це перепис служилих і неслужилих сумських «черкас», які незадовго до того на чолі з сотником Хомою Федоровим² прибули в Путивльський повіт на місце давнього Вирського городища, на береги річок Вир, Ворожба, Крига, Морач і заснували там місто Кригу, пізніше назване Білопіллям, та села Річки і Ворожбу (всі ці поселення увійшли до складу Сумського полку). Перепис проведено І. В. Львовим та П. Куським за царським указом і наказом воеводи Ю. М. Борятинського у відповідь на чолобитну путивльських «всяких чинов людей», передусім поміщиків. Зміст чолобитної нам невідомий. Судячи зі вступної частини документа, значно, до речі, пошкодженій часом, у ній йшлося, мабуть, про

¹ Российский государственный архив древних актов в Москве (далі — РГАДА), ф. 210 (Разрядный приказ), Дела разных городов, кн. 57, л. 137–242.

² Комісар Білопілля Терентовський називав цього сотника Степаном Хоменком (Фоменком). Див.: Филарет. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, отд. 3. Москва 1857, с. 414.

різні шкоди, нанесені путивльцям новопоселенцями. І. В. Львов та П. Кузької на місці переписали черкас «поимянно с отцы и с прозвищи и которых городов они уроженцы и что у кого детей мужеска полу и откуда кто пришел»³.

Інший документ є переписом населення таких сіл Путивльського повіту: Грузьке, Бориня, Гвинтове, Духанівка (або Кротова, Кротова Діброва), Бочечки, В'язове, Козацька Діброва (або Свічки, тепер Козацьке), Черепівка⁴. Перші три села належали двом попам і диякону, які мешкали в Путивлі, село Духанівка — двадцяти путивльським козакам, а рештою володіли путивльські, рильські, чернігівські та новгород-сіверські поміщики. Датування цього джерела утруднюється тим, що в ньому відсутня вступна частина, яка б вказала на його походження. Очевидно, документ появився не раніше 1678 р. — це єдина згадка в ньому дата; саме тоді було засноване («поселено») село Духанівка⁵. Припускаємо, що цей документ складено не пізніше 1684 або 1685 року, і ось чому: Д. Багалій на основі вивчених джерел справедливо вважає 1679–1680 рр. часом останнього в другій половині XVII ст. значного пересування населення Правобережної України, переважно з Київського воєводства, на Лівобережжя⁶. Документ, що нас цікавить, поряд з відомостями про те, хто з селян звідки родом, говорить ще й про те, скільки років минуло, як жителі восьми названих сіл, тікаючи з рідних місць «от разоренья воинских людей», перейшли на лівий берег Дніпра*. Найбільше було задніпрянських сімей (112, серед них 93 з Київського воєводства), які переселилися за п'ять років до складання документа. Після «п'ятирічних» найбільшою була група задніпрян, які покинули рідні місця десять років тому (102 сім'ї, у тому числі 85 з Київського воєводства)**, тобто приблизно в

³ РГАДА, ф. 210, Дела разных городов, кн. 57, л. 138–139.

⁴ Там само, л. 262–484.

⁵ Там само, л. 434. Бочечки засновані «років з 15 тому», Грузьке — «років з 35 тому», а Козацька Діброва, В'язове і Черепівка — «років з 40 тому». Про час заснування Борині та Гвинтового в документі нічого не сказано.

⁶ Д. И. Багалей. *Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*, т. 1: *История колонизации*. Москва 1887, с. 433.

* Таких відомостей в переписі Білопілья, Річок і Ворожби немає.

** Задніпрян, які переселилися на лівий берег Дніпра рік тому, у восьми селах було 20 сімей, два роки — 46, три — 89, чотири — 64, шість — 68, сім — 72, вісім — 47, дев'ять років тому — 11 сімей. Далі більш-менш значними є лише групи задніпрян, які прийшли на Лівобережжя 15, 20 і 30 років тому — відповідно 55, 50 і 36 сімей.

1674–1675 рр.: на цей час припадає найбільш значний перед 1679–1680 рр. перехід населення з правого на лівий берег Дніпра⁷.

Обидва документи цінні тим, що для 2 719 сімей з 2 767 подають назви місцевостей («городів»), звідки вони родом. Джерела другої половини XVII ст. з такими відомостями зустрічаються дуже рідко, до того ж вони надто фрагментарні. Як правило, в документах, що розповідають про міграції на Україні цього періоду, зазначено, з яких «городів» прийшли ті чи інші сім'ї⁸. Але слід мати на увазі, що такі «городи» дуже часто були тільки проміжними, перевалочними пунктами для тих, хто покинув рідні місця. Так, за даними документа 1673 р., у Білопіллі, Річках та Ворожбі з 1 261 сім'ї (вихідців з українських земель, з Білорусі і, в незначній кількості, з Польщі, Литви та Росії) 600 сімей, перш ніж прибути сюди, зупинялися в проміжних пунктах, причому перевалочну роль для 588 сімей відіграли «городи» Лівобережної, а для решти — Правобережної України. Про населені пункти, в яких тимчасово осідали переселенці, другий з названих документів згадує дуже рідко. Це, однак, не обов'язково означає, що насправді їх було мало.

Названі нами джерела дозволили повніше відтворити переселенський рух на Україні в другій половині XVII ст. Цей рух і показано в додатку до повідомлення. Розподіл переселенців (сімей) за землями і воєводствами, з яких вони були родом, а також інші підрахунки зроблено нами. Інколи в дужках зазначено поданий джерелами російський варіант назв населених пунктів. Це робиться в тому випадку, коли він помітно різниться від українського.

З документів видно, що основна маса населення міста Білопілля і 10 сіл — це вихідці з українських земель. 1673 р. вони становили в Білопіллі щонайменше 85,9 % (799 сімей з 930), в Річках та Ворожбі — 83,4 % (276 з 331), а у восьми селах, згідно з недатованим джерелом, — 84,2 % (1 278 з 1 506). Найбільше переселенців прийшло з Правобережної України, головним чином з Київського воєводства: у Білопіллі задніпрян було принаймні 426 сімей, у тому числі 306 з Київщини, у Ворожбі та Річках — відповідно 147 і 105, у

⁷ Д. И. Багалея. *Очерки из истории колонизации...*, т. 1, с. 433.

⁸ Там само, с. 412–413; *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетиях, собранные и проредактированные Д. И. Багалеем*, т. 1. Харьков 1866, с. 45–63, 75–80; РГАДА, ф. 1209 (Поместный приказ), Белгородская отказная книга, № 30, л. 261–308.

восьми селах — 847 і 617. Решта українських поселенців походила майже виключно з Лівобережної України.

Варто вказати й на те, що населення Білопілля складали вихідці з 259 «городів», Ворожби та Річок — зі 139, Борині, Бочечок, В'язового, Гвинтового, Грузького, Духанівки, Козацької Діброви і Черепівки — з 316 «городів». Найбільше для оселення означених міста й 10 сіл дав Коростишів (Київське воєводство; 117 родин); далі по низхідній ідуть: Ніжин, Прилуки, Ічня, Конотоп (Лівобережжя; відповідно 91, 61, 57, 49), Черняхів, Біла Церква, Фастів (Київське воєводство; 44, 40,40), Корець (Волинське воєводство; 40) і так далі.

Лише в Борині, В'язовому, Гвинтовому, Грузькому, Козацькій Діброві та Черепівці зафіксовано тих, хто в них народився (всього 11 родин), причому батьки у двох родин у Козацькій Діброві та Черепівці прибули «з-за Дніпра».

Слід зазначити, що частина з перелічених укладачами документів «городів» були не містами і містечками, а селами.

Деякі назви містечок та сіл зустрічаються в кількох воєводствах Правобережної України. Такі населені пункти виділені нами нижче в групу «інші поселення».

ДОДАТОК

Населення міста Білопілля в 1673 р.

З Правобережної України.

Белзьке воєводство: Томашів — 1.

Брацлавське воєводство: Борщаківка, Браїлів (Брягилев) — по 1, Вінниця (Веница) — 2, Жашків — 1, Животів — 2, Кушів, Ладижин, Мурафа (Марефа) — по 1, Погребище — 3, Скоморошки — 1; разом — 14.

Волинське воєводство: Берездів (Берестов) — 1, Вишнівець — 2, Гоща — 4, Грипів — 1, Дорогобуж — 2, Дубно — 1, Збараж (Збарьж, Барьж) — 1, Звягель — 8, Корець — 22, Кременець, Лабунь, Локачі, Луцьк, Любар — по 1, Ляхівці — 2, Олика — 1, Острог — 3, Острожок Звягельський — 1, Остропіль — 2, Полонне (Полынное) — 6, Рівне, Старокостянтинів, Степань, Хлапотин (або Красностав), Хотень — по 1; разом — 67.

Київське воєводство: Антонів, Бараші, Барашівка — по 1, Бердичів — 13, Біла Церква — 16, Білилівка — 1, Білопілля — 2,

Богуслав (Богуславль, Славль) — 6, Бородянка, Боярка — по 1, Брагін — 3, Брусилів, Васильків, Веледники — по 2, Веприк, Вільськ — по 1, Вільшана (Ольшана) — 4, Воронів, Ворсівка (Ворсов) — по 1, Вчорайше (Вчерашне) — 2, Горностайпіль (Горностай) — 3, Горошки — 6, Горошків — 4, Губків (Хупков), Дідівщина (Дедов) — по 1, Житомир — 4, Зубрин (Зубринск), Івниця, Кам'яний Брід — по 1, Канів — 6, Київ — 3, Кирдани — 1, Кодня — 5, Копачів — 2, Коростишів — 14, Корсунь — 7, Котельня — 10, Кремне, Крилів, Левків, Леськи — по 1, Лисянка — 2, Лісовичі, Ліщин, Лугини — по 1, Макарів — 4, Махнівка (Махнов) — 2, Мотовилівка — 3, Нехворощ — 1, Норинськ — 8, Носівка — 2, Овруч (Оруч, Бруч) — 10, Олевськ — 1, Паволоч — 16, Пулин — 1, П'ятигори — 3, Радомишль — 8, Рожів — 8, Ставище — 2, Стремигород (Стрым), Стрибж, Трахтемирів — по 1, Триліси — 2, Трипілля — 3, Троянів, Турбівка — по 1, Ушомир (Шамер, Шумер, Вушомер) — 8, Фастів — 14, Ходорків — 7, Ходасівка, Хотинівка — по 1, Чайки (Чайков) — 7, Черкаси — 3, Черняхів (Чернехов) — 14, Чигирин — 2, Чорнобиль — 4, Чуднів — 17, Янушпіль (Янышполь) — 5; разом — 306.

Подільське воєводство: Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Хмільник, Шаргород (Саргородок) — по 1; разом — 4.

Руське воєводство: Білий Камінь — 1, Замостя, Любомль (Любовнь, Любов) — по 2, Львів — 3, Тарнопіль, Тисмениця (Тимисница), Хвинка (Ханков), Черляни (Черлен), Яворів — по 1, Ярослав — 2; разом — 15.

Інші поселення: Березне, Білогородка — по 1, Жуків — 2, Звенигород — 1, Костянтинів — 3, Красне — 4, Краснопіль, Медведівка, Самгородок, Синява, Червоне, Ямпіль, Янів — по 1; разом — 19.

3 Лівобережної України: Баришівка — 1, Басань — 5, Батурин — 6, Бахмач — 1, Березна — 4, Биків — 3, Бобровиця — 1, Борзна — 13, Бориспіль — 5, Варва — 28, Вільшане, Всеволож — по 1, Гадяч — 6, Гайворон — 1, Галиця — 3, Глибоке — 1, Глинськ — 8, Глухів, Гоголів — по 1, Городище — 4, Дівиця — 3, Журавка, Золотоноша — по 1, Івангородище (Івангород) — 9, Івань (?) — 14, Ітлін — 1, Ічня — 16, Киїнка — 1, Кобижча — 7, Козелець — 2, Козельськ — 1, Конотоп, Короп — по 6, Красне — 6, Кролевець — 3, Крупіль — 2, Курінька, Липки — по 1, Лохвиця — 3, Лубни — 3, Макушів (Макошин ?) — 2, Мена — 18, Миргород (Миргородок), Мокишів (Макишин ?) — по 1, Монастирище — 3, Ніжин — 23, Нові Млини — 5, Носівка — 13, Олешковичі — 1, Остер — 2, Переволочна — 6,

Переяслав — 6, Пирятин — 13, Прилуки — 44, Рихли — 1, Ромни — 8, Седнів, Сміле, Снітин — по 1, Сосниця — 6, Срібне — 9, Чернігів — 3, Чорнухи — 13, Яготин — 1, місцевості, назви яких невідомі через пошкодженість документу, — 11; разом — 373.

З Білорусі. Правобережжя: Белиничі — 2, Бихов Старий — 4, Бихов (Новий ?) — 12, Бобруйськ (Бабровск) — 1, Борисов — 4, Бочейков — 1, Берестя (Берестье) — 2, Волола, Воложин (Воложна), Воронеч (Ворониж) — по 1, Глуськ — 2, Дубровна — 1, Жлобін (Злобин) — 2, Койданов (Кайданов), Коханово — по 1, Крошин (Кровшин, Кровщин) — 3, Логойськ — 2, Лукомль, Ляховичі (Леговичи), Могильна — по 1, Могильов — 18, Орша, Петриков (Петраков) — по 1, Пінськ — 2, Полоцьк, Пучин, Свіслоч — по 1, Слуцьк — 9, Стрешин — 1, Толочин — 4, Турів, Черя, Шара (Шар), Шклов (Шеклев) — по 1. **Лівобережжя:** Гомель (Гомье), Копиль, Копись — по 1; разом — 93.

З Правобережної України або Правобережної Білорусі: Борщовці (Борщевичі ?), Городище, Городок, Дубравка — по 1, Соколів — 3; разом — 7.

З Росії: «з-під Смоленська» — 2.

З Литви: Вільно (Вильна) і Віленський повіт — по 1; разом — 2.

З Польщі: Краків, Люблін — по 1; разом — 2.

Поселення на захід від Дніпра, які не вдалося локалізувати: Вінна, Зеновка, Єрговів, Колошківці (Колошківичі ?), Корочі (Корочів ?), Лубіно, Студнів — по 1; разом — 7.

Сімей задніпрян, місце походження яких неможливо встановити через пошкодженість документу, — 21.

Всього у місті — 930 сімей.

Населення сіл Ворожба та Річки в 1673 р.

З Правобережної України.

Белзьке воєводство: Буськ — 1.

Брацлавське воєводство: Борщаківка, Брацлав — по 1, Животів — 2, Кублич, Погребище, Умань — по 1; разом — 7.

Волинське воєводство: Берездів, Вишнівець, Кашів — по 1, Корець — 5, Кременець — 1, Луцьк — 7, Олика, Острог — по 1, Полонне — 5, Рохманів, Свинюхи, Чарторія — по 1; разом — 26.

Київське воєводство: Бердичів — 8, Біла Церква — 4, Богуслав, Васильків, Володарка, Ворсівка — по 1, Вчорайше — 3, Горошки — 1, Горошків — 3, Дідівщина — 1, Житомир — 2, Канів — 1, Київ — 3,

Кодня — 2, Коростишів — 11, Корсунь — 1, Котельня — 4, Крилів, Лисянка, Ліщин — по 1, Лугини — 2, Макарів, Махнівка, Миропіль, Мотовилівка, Насташка — по 1, Норинськ — 4, Носівка — 1, Овруч — 4, Паволоч — 3, П'ятка — 1, Радомишль — 4, Рожів — 2, Ставище, Ставів — по 1, Топорище — 3, Ушомир — 2, Фастів — 5, Чайки — 1, Черняхів — 18, Чуднів — 3; разом — 105.

Подільське воєводство: Кам'янець-Подільський, Межирів — по 1; разом — 2.

Руське воєводство: Коломия, Львів — по 1; разом — 2.

Інші поселення: Бродки, Іванів, Кухарі, Янівка — по 1; разом — 4.

3 Лівобережної України: Баришівка — 5, Басань — 3, Батурин, Бахмач — по 1, Березна — 8, Биків — 2, Бобровиця — 1, Борзна — 6, Бориспіль — 3, Варва, Гадяч, Гайворон, Гоголів — по 1, Ічня — 8, Кобижча — 2, Козарі, Комисва — по 1, Конотоп — 2, Корки, Короп — по 1, Красне — 8, Кролевець — 1, Лохвиця — 2, Лубни — 3, Мена — 9, Монастирище — 1, Ніжин — 27, Нові Млини, Носівка, Олешанка — по 1, Переяслав — 4, Прилуки — 7, Ромни — 6, Сосниця — 3, Срібне — 3, Тетерин — 1, Чернігів — 2; разом — 129.

3 Білорусі. Правобережжя: Белиничі — 1, Беліца — 2, Бихов Новий — 1, Бихов — 3, Борисов — 2, Бородичі, Вепри, Вітебськ, Гродно, Давидгородок (Давидов) — по 1, Ігумен (Гумев) — 5, Лукомль, Мінськ, Могильна — по 1, Могильов — 5, Мозир — 3, Несвіж, Ошмяни (Ошменск), Пінськ, Пуховичі — по 1, Свіслоч — 2, Толочин — 3, Цеплень (Теплень), Черей — по 1, Шклов — 2. *Лівобережжя:* Гомель — 4, Мстиславль, Чечерськ — по 1; разом — 49.

3 Правобережної України або Правобережної Білорусі: Конюхи, Райгород, Річиця, Рогачів — по 1; разом — 4.

Поселення на захід від Дніпра, які не вдалося локалізувати: Єрговів, Саполь — по 1; разом — 2.

Всього у Ворожбі — 189, у Річках — 142 сім'ї.

Населення сіл Бориня, Бочечки, В'язове, Гвинтове, Грузьке, Духанівка, Козацька Діброва, Черепівка

3 Правобережної України.

Бельзьке воєводство: Городло, Рава-Руська (Рава), Томашів — 1; разом — 3.

Брацлавське воєводство: Бершадь, Браїлів — по 1, Брацлав — 3, Вінниця — 11, Воловодівка (Воловодовск), Жорнище, Кальник — по 1, Ладижин — 3, Мізяків — 1, Мошурів (Мишуров) — 2,

Немирів — 6, Погребище — 4, Тульчин (Тольчин) — 1, Умань — 5; разом — 41.

Волинське воєводство: Андріїв, Берег, Висоцьк, Вишнівець — по 1, Добратин (Брятин), Дубно — по 2, Заслав, Збараж (Борож) — по 4, Звягель — 7, Клевань, Колмовиська або Колмів (Колмск), Колки — по 1, Корець — 13, Кременець — 2, Красилів — 1, Лабунь (Лабынь) — 4, Луцьк, Любар, Ляхівці — по 2, Маначин, Мосир (Мусир), Олика — по 1, Острог — 2, Остропіль — 1, Полонне — 13, Підгайці Великі — 2, Сатиїв (Сатов) — 3, Старокостянтинів — 4, Чорторя (Чарторія) — 3; разом — 83.

Київське воєводство: Антонів — 8, Базар — 3, Бараші — 3, Баршиówka (Барышевка) — 2, Бердичів — 11, Бишів — 6, Біла Церква — 20, Білопілья — 2, Богуслав — 10, Бородянка — 4, Брагін — 2, Брусилів — 12, Бузова, Василів — по 1, Васильків — 3, Веприк — 1, Веприн — 3, Вирлок — 2, Вільськ — 14, Вільшана — 1, Ворсівка — 5, Вчорайше (Чарашин) — 2, Горностайпіль — 1, Горошки (Горошок) — 3, Горошків — 19, Димир — 2, Житомир — 6, Іванків — 3, Кальниболото — 1, Кам'яний Брід — 2, Канів — 20, Київ — 5, Кодня — 1, Корнин — 30, Коростишів — 92, Корсунь — 16, Котельня — 8, Кочерів (Кочер) — 1, Ксаверів (Саверов) — 3, Лелів (Лялов) — 1, Лисянка — 6, Лобачів, Лугини — по 1, Макарів — 33, Махнівка (Махнов) — 1, Мотивилівка — 9, Мотижин, Мошни, Народичі — по 2, Нехворощ — 1, Норинськ — 6, Овруч — 5, Павлоч — 20, Пулин — 2, П'ятигори — 1, Радомишль — 12, Ржищів — 5, Рожів — 33, Ружин — 2, Синиця — 8, Солотин — 1, Ставище — 5, Стеблів — 8, Стрибіж (Трубеж), Строків, Топорище — по 1, Торчиця — 4 Трахтемирів, Трипілья, Турчинка — по 1, Ушомир — 3, Фастів — 21, Хабне, Халаїмгородок (Халаїм) — по 1, Ходорків — 15, Хойники (Файники) — 1, Чайки — 1, Чайківка — 5, Черкаси — 4, Черняхів — 12, Чигирин — 1, Чорнобиль — 7, Чуднів — 10; разом — 617.

Подільське воєводство: Бедриківці (Бедриково) — 1, Кам'янець-Подільський — 8, Меджибіж — 12, Уладівка (Оладовка) — 2, Уланів, Хмільник, Чорний Острів, Чернокозинці (Чернакожин) — по 1, Язлівець (Язлев) — 2, Яришів (Еришов) — 1; разом — 30.

Руське воєводство: Бучач, Гримайлів, Дегова (Дягова) — по 1, Дунаєць — 2, Жидачів, Жовква — по 1, Зборів (Боров) — 4, Золочів — 1, Коломия — 16, Корсів — 1, Львів — 3, Отиневичі (Отениця) — 1, Отиня (Отин, Отень) — 2, Поморяни (Поморин), Скалат

(Калот), Снятин, Станіслав, Стремільче, Теробовля — по 1, Тарнопіль — 5, Тисмениця (Тясмин, Тясмен) — 2, Товсте, Увисла (Вислов), Холм — по 1; разом — 51.

Інші поселення: Березна — 3, Берестівка — 2, Білогородка — 3, Борщів — 1, Зінів (Зенов) — 2, Іванів — 3, Костянтинів — 2, Пилява (Пилев) — 1, Соснівка — 2, Тарасівка — 1, Янів — 2; разом — 22.

3 Лівобережної України: Баришівка — 3, Басань — 5, Батурин — 11, Бахмач — 2, Березна — 88, Биків — 7, Бобровиця — 2, Борзна — 12, Бориспіль — 5, Борщів — 1, Варва — 4, Вертієвка, Вороніж — по 1, Вороньків — 5, Гадяч, Гайворон, Галиця, Глухів, Говтва (Голтва) — по 1, Гоголів — 9, Горошине — 1, Грунь — 2, Дівиця — 5, Дорогинка — 2, Дрогайлів, Журавка — по 1, Івангородище — 2, Іваниця, Іванківці — по 1, Івань — 9, Ічня — 33, Кобижча — 1, Козелець — 9, Конотоп — 41, Корельськ — 1, Короп — 11, Косниця — 1, Красне — 7, Красний Колядин — 19, Кролевець — 12, Крупіль — 1, Лохвиця — 5, Лубни — 2, Лукім'я — 1, Мена — 23, Монастирище, Мошенка — по 1, Ніжин — 41, Новгород-Сіверській, Нові Млини — по 1, Носівка — 10, Олишівка (Гольшевка) — 4, Ольшівка, Опішня (Пошня) — по 1, Остер — 2, Переяслав — 17, Попівка — 1, Прилуки — 10, Рибне — 1, Ромни — 7, Седнів — 2, Сміле — 4, Срібне — 2, Сольновиця — 1, Сосниця — 5, Спаський — 2, Стародуб — 2, Трищанки, Тростянка — по 1, Чернігів — 9; разом — 431.

3 Білорусі. Правобережжя: Бихов — 13, Бобров, Бобруйськ, Борисов, Гадь — по 1, Дунай — 2, Глуськ — 3, Ігумен, Картуші — по 1, Койданов, Корень — по 2, Крошин (Крешин), Лашково, Лоев — по 1, Лукомль — 2, Медведно — 1, Мінськ — 8, Мір — 1, Могильов — 12, Мозир — 3, Орша, Петриков — по 1, Слуцьк — 3, Случки, Сміловичі, Смолевичі, Станоше — по 1, Толочин — 4, Холмеч, Черне, Шклов — по 1. *Лівобережжя:* Гомель, Копиль, Мстиславль, Чауси — по 1; разом — 80.

3 Правобережної України або Правобережної Білорусі: Березина, Биків, Бобрівка, Вовчків — по 1, Городище — 4, Городок — 2, Івани, Липове, Луг, Межиріч, Новосілка, Річиця, Сорочин — по 1, Соколів — 3, Яніполь (Еніполье) — 1; разом — 21.

3 Литви: Вільно, Міле — по 1; разом — 2.

3 Волоської землі — 1.

Поселення на захід від Дніпра, які не вдалося локалізувати: Бог, Важевка, Водолоска, Волинь (?) — по 1, Голишичі — 2, Дедиш,

Денек, Єргочів, Жадич, Жорнин, Каре, Коломник, Мазинь, Мантів — по 1, Межиприцьк — 2, Пречулів, Подубач, П'ятерев — по 1, Сатин — 2, Студенков, Шаповка — по 1, без зазначення назви місцевості — 5; разом — 29.

Родом з Козацької Діброви і Черепівки — 2 (батьки прибули «з-за Дніпра»).

Родом з Борині, В'язового, Гвинтового, Грузького — 9.

Разом у восьми селах — 1 506 сімей.

РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЛОДИНЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1703 РОКУ

Перша стаття Карловацького польсько-турецького мирного договору, підписаного 16 січня 1699 р., за яким Османська імперія повернула Речі Посполитій територію Подільського і Брацлавського воєводств, а також південної частини Київського воєводства, гласила: «Щоб установлені до двох останніх війн* кордони [обох держав] були відновлені та утверджені і щоб були відокремлені й розділені давніми кордонами рубезі провінцій польських володінь від рубезів імперії (*a confiniis imperialibus*), а також Молдавії та інших земель, підвладних Порті, і щоб жодна зі сторін не мала [територіальних] претензій і не прагнула до розширення [своїх володінь], але щоб давні кордони без змін і порушень дотримувалися і шанувалися, немов священні»¹. Отже, Річ Посполита й Османська імперія взяли на себе зобов'язання відновити давні між ними кордони. Йшлося про кордон Брацлавського і

---

* Ідеться про польсько-турецькі війни 1672 і 1676 рр., завершені укладенням відповідно Бучацького і Журавенського мирних договорів, за якими Річ Посполита змушена була віддати Османській імперії територію Подільського воєводства й погодитись на протекторат останньої щодо території Брацлавського і південної частини Київського воєводств.

¹ *Compendium legationis Jaśnie Wielmożnego J[ego] m[ó]ści Pana Stanisława Małachowskiego, woiewody poznańskiego, od Najjaśniejszego Króla J[ego] m[ó]ści y Stanów Rzeczypospolitey Polskiej ad tractandum pacem z Portą Ottomańską deputowanego kommissarza, plenipotentia, posła extraordinarynego wielkiego. Zebrane przez J[ego] m[ó]ści Pana Andrzeja Gorkowskiego, przybranego tey legacyi sekretarza.* [Б. м.] 1699; A. Ch. Załuski. *Epistolarum historico-familiarum*, t. 2. Brunsbergae 1711, с. 765; *Corps Universel diplomatique du droit de gens, contenant un recueil du traité d'alliance, de paix, de trêve... et autres contrats...* / par J. Du Mont, t. 7. Amsterdam ... à la Haye 1731, с. 452; див. також: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Zbiór dokumentów pergaminowych, № 5418; zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 503, 507; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 193, с. 2; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 481, арк. 889; Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 141 (Колекція А. Чоловського), оп. 1, спр. 2409, арк. 3–4.

Київського воєводства з розташованими від них на південь турецькими володіннями та Подільського воєводства з турецьким сателітом — Молдавським князівством.

Порта першою почала виконувати зазначену статтю Карловацького договору. У 1699 або 1700 р. султанським фірманом (ферманом; указом) очаківського бейлербея (губернатора) Юсуфа-пашу призначено відповідальним за розмежування з Річчю Посполитою². Дипломатичними каналами турецький уряд домагався від короля Августа II такого ж кроку у відповідь. Але правлячим колам у Варшаві було не до того, особливо після 1700 р., коли Август II як курфюрст Саксонії приєднався до держав, що вели війну зі Швецією, і фактично втягнув у неї Річчю Посполиту³ (формально остання вступила в цю війну щойно 1704 р.).

І все ж Варшава змушена була реагувати на наполягання Порти. Чи не першим кроком у цьому напрямку стали спроби виявити документи, потрібні для міждержавного розмежування. Пошуки, проведені в серпні 1701 р. призначеними сенатом 29 липня того ж року комісарами в скарбниці (*skarbiec*) Краківського замку, не дали бажаних результатів⁴. 23 серпня 1701 р. датовано указ (*list*) Августа II про призначення, за рішенням сенату, комісії з розмежування у складі: від сенату — руський воєвода Ян Яблоновський і кам'янецький каштелян Никодим Жабокліцький, від шляхти, не представлені в сенаті (*ex ordine equestri*), тобто від посольської ізби — подільський підкоморій Марцін Богуш, жидачівський староста Францішек Дзидушицький і подільський стольник Стефан

² Час видачі цього фірмана виводимо з такого фрагмента листа Юсуфа-паші, писаного у вересні 1703 р. до брацлавського воєводи, голови тодішньої комісії, призначеної королем Августом II для визначення кордону з Османською імперією: «Минуло вже кілька років, як я маю за фірманом Пресвітлої Порти скерування на розмежування» (AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 528. Оригінал). Тодішнім султаном був Мустафа II.

³ *Relacya rozgraniczenia państwa Polskiego z państwem Tureckim uczyniona przez tegoż Pana Stefana Humieckiego Woiewodę Podolskiego na tymże Seymie Walnym Grodzińskim in anno 1718 // Relacya Komisji in anno 1699 circa evacuationem Kamieńca odprawionej, iako i innych Komisji sequentibus annis expedyowanych uczyniona przez Jaśnie Wielmożnego [Jego] m[o]ści Pana Stefana z Rycht na Sokolcu Humieckiego Woiewodę Podolskiego na Seymie Walnym Grodzińskim in anno 1718. [Lwów 1718], f. 20.*

⁴ A. Kłodziński. Archiwum Skarbcza Koronnego na zamku krakowskim // *Archiwum Komisji Historycznej*, serja 2, t. 1. Kraków 1923, с. 516–525.

Гумецький⁵. Того ж дня для цих осіб (комісарів) королівська канцелярія видала від імені короля інструкцію, якою вони були зобов'язані керуватися при виконанні дорученої їм справи⁶. Згідно з інструкцією, вони повинні були після наради у Львові зі Станіславом Яном Яблоновським (як коронний великий гетьман (і водночас краківський каштелян) він відповідав за стан кордонів Польського королівства, куди входили названі українські воеводства) «з метою відновлення і збереження (*conservatiety*) старих кордонів» прибути в супроводі виділеного ним для їх охорони «гідного почту» (*decoro comitatu*) на прикордоння. Туди ж за домовленістю з ними (*mutuus consensus*) прибудуть делеговані Портою для розмежування особи, щоб спільно з'ясувати, де проходила кордонна лінія, бо за час тривалого лихоліття (*hostilitas*) населені землі по обидва боки її перетворилися в «дикі поля», а тягнуться ці терени від Чигирина біля Дніпра до Нового Конецполя над Богом⁷ і далі до Рашкова*. Стосовно кордону Речі Посполитої з Молдавським князівством, йдеться далі в інструкції, комісари мають знати, що його визначила сама природа (*natura*), бо проходить він по Дністру, тож їм лише слід дізнатися, доки за течією цієї ріки простягається кордон**.

⁵ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 511. Оригінал. Насправді С. Гумецький був стольником не подільським, а кам'янецьким (*Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy / oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik 1998, c. 137*).

⁶ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 510. Оригінал.

⁷ Новий Конецполь або Устя Саврань — укріплене поселення, закладене в 1634–1635 рр. французьким військовим інженером Гійомом Левассером де Бопланом (Г. Л. де Боплан. *Опис України...* Київ 1990, с. 47; Г. Л. де Боплан. *Описание Украины*. Москва 2004, с. 199) при впадінні зліва Савранки (Саврані) в Бог (Бут, Південний Бут) (В. Кордт. *Материалы по истории Русской картографии*, вып. 2: *Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII века*. Киев 1910, № 9; *Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірло 1 : 450 000*. Київ — Львів 2000; G. Levasseur de Beauplan. *Description of Ukraine / Introduction, Translation and Notes by A. B. Pernal and D. F. Essar*. Cambridge (Mass.) 1993, Maps, map 1), напевно, за наказом краківського каштеляна і коронного великого гетьмана Станіслава Конецпольського. Згодом за ним закріпилась назва Саврань. Нині це селище міського типу, районний центр Одеської області. Варто зазначити, що Саврань не могла бути орієнтиром на польсько-турецькому кордоні, оскільки «лежала» на північ від нього в межах Брацлавського воеводства.

* Про Рашків йтиметься далі.

** Малося при цьому на увазі визначити місце на лівому березі Дністра, звідки доцільно в східному напрямку проводити розмежування.

Інструктивний характер мала й видана 8 березня 1702 р. від імени короля тією ж канцелярією «Наука тим, хто від нас призначений і посланий для означення (*okazania*) кордонів між Річчю Посполитою та Османською імперією»⁸, свого роду пам'ятка. Чи були ті, кому «Наука» адресована, згаданими комісарами, з неї не видно. Тут спочатку вказано, що король через свого перекладача Миколая, відрядженого до султана, отримав лист останнього, в якому висловлено прагнення, щоб кордон «був оглянутий і поставлений», і зазначено, що він, султан, наказав сілістрійському санджакові (Юсуфу-паші; у документах він зазвичай іменується очаківським сераскером⁹) бути готовим з «пограничними суддями» (*sic!*) до розмежування. І далі: посланець від цього санджака передав королю листа такого ж змісту і лист санджака з проханням відрядити людей для проведення цієї акції; король у відповідь скерував певних осіб з завданням зустрітися з турками в районі кордону й, ознайомивши їх зі своїми (королівськими) повноваженнями (*тос*) та ознайомившись з їхніми (султанськими) повноваженнями, показати їм те місце, де проходив давній «справжній» кордон, при цьому використовувати свідчення (*науки*) прикордонних (*po granicznuch*) людей з боку Речі Посполитої та стежити за тим, на що вказують турки та про що свідчать з їхнього боку прикордонні люди; польська

⁸ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 517. Оригінал.

⁹ Сілістрійський (або очаківський) санджак, або санджакбей (сераскер), був управителем (губернатором) з титулом «паша» однойменного еялету — провінції Османської імперії, що охоплювала територію Нижнього Дунаю і понад Чорним морем до розташованого на березі Бозько-Дністровського лиману Очакова, а також усе Дністровсько-Бозьке межиріччя до Брацлавського воеводства на півночі, в турецьких джерелах зване «Очаківською землею» (*Ozû çölb*) (А. Серета. *Силистренско-Очаковскіят еялет през XVIII — нач. на XIX в.: Административно-териториально устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие*. Софія 2009, с. 9). Сілістрійським управителем звався від Сілістри (Силістрії) — міста на болгарському березі Дунаю. Означення його залежало від того, де він мав свою резиденцію — в Сілістрі чи Очакові. На початку XVIII ст. він частіше перебував у Бендерах (турецькою з перської Бендер; перед відходом 1492 р. до Османської імперії ця фортеця звалася Тегиня, Тигиня, ця назва згодом вживалася паралельно з назвою Бендер), точніше — біля них «на полях», як значилося в джерелах, тобто у своєму наметі. Юсуф-паша став очаківсько-сілістрійським бейлербеєм у 1698 р. (M. Güler. 1150/1737 Osmanlı-ısvç ticaret anlaşması // *Afyon Kocatepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Aralık 2007. Afyonkarahisar 2007, с. 103).

сторона повинна наполягати, щоб позначені давніми (*wiecznymi*) знаками місця були визнані кордонними; у спірних місцях кордонна лінія буде визначена за погодженням короля і султана, нехай навіть з незначною територіальною для Речі Посполитої втратою (*z niejakim ziemie nieszkodliwym upuszczeniem naszym*); якщо турки стверджуватимуть, що «поля» до Очакова (малася на увазі територія між Дністром і Богом) належать Порті, а володіють ними здавна підвладні їй татари, доказом чого є їхні тамтешні могили (*groby*), то поляки повинні заявити, що Очаків з цими «полями» належить Польщі і що їх вона колись (*naonczas*) віддала в користування татарам за їхні перед нею заслуги, але про це дотепер, не бажаючи загострювати з Портою відносини, відкрито не заявляла, а нині вони Польщі вкрай потрібні; заявити повинні і те, що, коли внаслідок розмежування дані «поля» (з Очаковом) відійдуть до Польщі, турецьким підданим (тобто й татарам) буде дозволено на них випасати своїх овець на умовах винайму і прийнятної оплати. Отже, з цитованої «Науки» видно, що Річ Посполита претендувала на землі згаданого регіону до Чорного моря. Та ця претензія, як побачимо далі, мала декларативний характер.

Війна зі Швецією надалі відвертала увагу правлячих кіл Речі Посполитої від визначення кордону з Османською імперією. Щойно восени 1703 р., у відповідь на подальші наполягання Порти, це розмежування таки відбулося. Про підготовку і проведення його збереглася доволі значна кількість документів, причому опубліковано лише два з них¹⁰. Ці документи становлять 14 оригіналів (два — латинською¹¹, один — польською¹², 11 — турецькою¹³ мовами), дві засвідчені копії утрачених оригіналів (польською¹⁴ і турецькою мовами в перекладі з останньої польською мовою, зробленому 1789 р. працівником королівської канцелярії Антоніо Крутта

¹⁰ Загальна характеристика цих документів і видань одного з них (акта розмежування): М. Крикун. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. // *Проблеми слов'янознавства*, вип. 44. Львів 1992, с. 8–12; його ж. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел*. Київ 1993, с. 108–112, 129–131.

¹¹ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 520, 534.

¹² Там само, teczka 519.

¹³ Там само, teczki 523–526, 528–530, 532–535.

¹⁴ Там само, teczka 521.

(*Crutta*)¹⁵), одна незасвідчена копія польською мовою втраченого оригіналу, видана С. Гумецьким в його «реляції», про яку йтиметься далі¹⁶.

Таким чином, загальна кількість усіх відомих нам документів, пов'язаних із розмежуванням 1703 р., становить 17 одиниць, з них п'ять мають «польське» походження, 12 — «турецьке». Така нерівномірність пояснюється тим, що польська розмежувальна комісія більш-менш добре зберігала адресовані їй турками листи, натомість недбало ставилася до копіювання своїх послань турецькій стороні, окрім того, досі ніхто не цікавився наявністю цих польських листів у турецьких рукописних збірках. Варто принагідно зазначити, що у своїй «реляції» С. Гумецький згадує шість польських і чотири турецькі не виявлені досі листи¹⁷.

Важливим джерелом, особливо для ознайомлення з тим, як польська і турецька сторони готувалися до розмежування, є згадана реляція (розповідь) С. Гумецького про цю акцію, з якою (реляцією) він чомусь виступив у 1718 р. на Гродненському сеймі і яку

¹⁵ Там само, *teczka* 531.

¹⁶ *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 24 v.–25.

¹⁷ Там само, f. 20 v.–24. Як видно з наведених посилань на них, 16 документів із 17 зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві, де входять до складу збірки джерел, що висвітлюють польсько-турецькі відносини. Там само збереглося 11 виконаних А. Круткою в 1789–1790 рр. засвідчених копій 11 (із 14) оригіналів (одного латинського, до течки 534; дев'яти турецьких — у перекладі польською мовою, до течок 523–526, 528–530, 533, 535; одного турецького — по-французьки, до течки 532) і три незасвідчені копії ще трьох оригіналів, зроблені 1703 р. або невдовзі згодом (до течок 526, 529–530). У двох рукописних книгах Бібліотеки Чарторийських у Кракові виявлено три незасвідчені копії латинського оригіналу (*Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów*, № 197, с. 485–493; № 616, арк. 288 зв.–290 зв., 293 зв.–296 зв.; до течки 534). «Реляція» С. Гумецького містить по копії чотирьох уцілілих оригіналів: трьох турецьких у польському перекладі, до течок 526, 528–529 (*Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 20 v.–21, 22 v.–23, 27 v.–28 v.), і одного латинського, до течки 534 (Там само, f. 25–27 v.). Вдалося виявити ще одну польську копію турецького оригіналу, що в течці 526 (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 1447, арк. 326–327). В іншій збірці Головного архіву давніх актів у Варшаві виявлено польський переклад (не зовсім вдалий) латинського оригіналу течки 534, виконаний у XVIII ст. (*AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich*, № 3037, арк. 360–361 зв.). У Державному архіві в Кракові зберігається інший переклад тією ж мовою останньої частини (менше чверті) того самого оригіналу (*Archiwum Państwowe w Krakowie* (далі — АРК), *zesp. Archiwum Podhoreckie Andrzeja Potockiego*, XI, 1/2).

дещо згодом того ж року опублікував у Львові¹⁸. Згідно з реляцією, у 1703 р. С. Гумецький постійно мав при собі канцелярію тодішньої розмежувальної комісії, до складу якої входив¹⁹. У канцелярії, очевидно, збирались усі пов'язані з розмежуванням матеріали. С. Гумецький, отже, був добре обізнаний з ними, мав необмежені можливості користуватися ними, копіювати їх. Ці документи та особисті його враження від баченого і пережитого послужили підставою для написання ним реляції. Згодом він здав матеріали канцелярії, за винятком принаймні одного документа (про долю останнього йтиметься далі) до королівського архіву, але цілком імовірно, що міг користуватися ними і далі при потребі.

Цікаві деталі у вивчення розмежування вносять тогочасні анонімні повідомлення, що належать кільком особам, з яких принаймні одна була очевидцем цієї акції²⁰; повідомлення наведені в контексті інформування про поточні події в Речі Посполитій.

Отже, за указом Августа II, виданим 14 травня 1703 р., та згідно з постановою сенату, названа комісія була створена. До неї увійшли: від сенату — подільський воєвода Францішек Дзидушицький, брацлавський воєвода Марцін Хоментовський, *ex ordine oquestri*, поруч із С. Гумецьким (у той час, від 1702 р., — коронний підстолій) — коронний конюший Ян Александр Конецпольський²¹. Ф. Дзидушицький з невідомої причини участі в роботі комісії не брав, тож діяла вона у складі інших трьох призначених осіб. Загальна відповідальність за проведення розмежування, а отже, й за діяльність цієї комісії, була, за свідченням С. Гумецького, покладена на коронного великого гетьмана і краківського каштеляна Героніма Августина Любомирського²².

¹⁸ *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 20–28 v.

¹⁹ Там само, f. 20.

²⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 197, с. 467–469 (свідчення очевидця); Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, № 271, арк. 81 зв., 82, 83, 115, 136 зв.–137).

²¹ Там само; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turcki, karton 78, teczka 520. Видачу згаданої сенатської постанови С. Гумецький, не вказуючи джерела, відносить до початку 1703 р. (*Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 20), та це датування сумнівне, бо заледве чи була значною часова дистанція між даною постановою і королівським указом.

²² *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 20. Г. А. Любомирський став коронним великим гетьманом за королівською номінацією від 22 травня 1702 р.

Того ж 14 травня 1703 р. королівська канцелярія видала для комісії інструкцію²³, яка назагал повторювала таку ж інструкцію від 23 серпня 1701 р. Нічого суттєвого не містив додаток (*suplement*) до тієї ж інструкції, позначений також 14 травня²⁴.

З турецького боку надалі відповідальним за розмежування був Юсуф-паша. 1703 р. від його імени згаданий комісії було надіслано дев'ять листів, з яких вісім написано «на бендерських полях», один — на полях «Марал*». Усі листи, як і решта турецьких оригіналів, датовані за мусульманським календарем (1115 р.). Турецький уряд призначив, можливо, за рекомендацією Юсуфа-паші, вести переговори з польською комісією й визначити з нею кордонну лінію Імбраїма (Ібрагіма)-агу²⁵, на думку цього паші, людину, «в справах розумну і спритну та в політиці вправну»²⁶. Отже, за рангом, з огляду на покладене на них завдання, члени польської комісії й Імбраїм-ага були рівні. В документах перші фігурують як комісари. У дальшій нашій розповіді користуватимемось цим терміном і застосовуватимемо його, для зручності викладу, для Імбраїма-аги.

Довідавшись про своє призначення керувати розмежуванням, Г. А. Любомирський, очевидно, висловлюючи не лише свою позицію, звернувся (листом?) через підлеглого йому ротмістра Домбровського до Юсуфа-паші (цей у той час перебував у Кілії — місті на лівому березі Дунаю, нині районному центрі Одеської області) з проханням відкласти акцію на наступний рік, з огляду на внутрішньо- і зовнішньополітичні труднощі, що їх переживала Річ Посполита у зв'язку з війною зі Швецією. Листовна відповідь паші була

С. Я. Яблоновський помер 2 квітня того ж року. 1–15 травня 1702 р., до своєї смерті, коронним великим гетьманом був Фелікс (Щенський) Казімеж Потоцький (*Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / oprac. K. Chłapowski, C. Ciara, Ł. Kądziała i in.; pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik 1992, s. 43*).

²³ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 521.

²⁴ Там само, teczka 519.

* Де Марал був розташований, встановити не вдалося.

²⁵ Там само, teczka 534.

²⁶ Там само, teczka 523 (лист Юсуфа-паші до М. Хоментовського від 25 серпня 1703 р.). Документ про це призначення Імбраїма-аги невідомий. Найраніше знане нам повідомлення стосовно цього призначення датується 16 липня 1703 р., воно міститься в листі великого візира Порти до кримського хана (J. Hammer. *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*, Bd. 9: *Schlussrede und Übersichten*. Pest 1833, s. 574).

негативно: він заявив, що Порта ось уже чотири роки чекає на виконання першої статті Карловацького договору і якщо це питання в поточному році вирішене не буде, то вона іншим шляхом наполягатиме на розмежуванні²⁷.

Після цього польські комісари, згідно з королівською інструкцією, з'їхались до Львова і, напевно, порадившись тут з Г. А. Любомирським, дали знати Юсуфові через посланця, що готові здійснити розмежування; вони також доручили своєму посланцеві до Юсуфа-паші Буйновському дізнатися, де Порта хоче проводити кордон — по Дністру як рубежу Речі Посполитої і Молдавії і до Покуття чи між Дністром і Богом. Згодом комісари попрямували до Кам'янця-Подільського з наміром там дочекатися відповіді паші через Буйновського і формування (*skupienia*) військового загону (*dywizyi*), призначеного Г. А. Любомирським для їх супроводу та охорони. Командиром (регіментарем) загону мав стати один із комісарів — Я. А. Конєцпольський²⁸. До Кам'янця комісари прибули десь перед 28 червня: цього дня на їхнє прохання зроблено витяг з кам'янецької гродської книги 1633 р., який містив акт проведеного в цьому році розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії (про цю акцію див. далі)²⁹. У Кам'янці комісари перебували щонайменше до 18 липня: цього дня в Кам'янецькій гродській канцелярії тричі зізнавав С. Гумецький, причому у двох із цих зізнань він фігурує як член розмежувальної комісії — це засвідчує перебування комісії у той час у Кам'янці³⁰. Тут вони, зокрема, ознайомилися з документами, пересланими їм з королівського архіву в чималій (*sporej*) скрині для виявлення тих із них, які б придалися при визначенні кордону*. Однак таких документів там вони не знайшли, натрапили лише на угоди з молдавськими (*woloskiemi*) господарями (воєводами) та деякі інші матеріали. Тож потрібну

²⁷ Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 20 v.

²⁸ Там само. С. Гумецький датує від'їзд комісарів зі Львова початком травня, та, судячи з викладеного, він помиляється. Від'їзд міг відбутися наприкінці травня — в першій половині червня.

²⁹ М. Крикун. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // М. Крикун. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2008, с. 304–306, 319, 323.

³⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 38 (Кам'янецький гродський суд), оп. 1, спр. 36, арк. 309–310-а; М. Крикун. Розмежування володінь..., с. 305.

* Чи серед цих документів були документи зі скарбниці Краківського замку?

інформацію довелось їм добувати зі свідчень старожиливі, з приватних (*partykularnych*) документів, з інших джерел, особливо з мапи Боплана (імовірно, малася на увазі його спеціальна мапа 1650 р.), за висловом С. Гумецького, «найретельнішого (*accuratissimi*) геометра польської України»³¹.

У Кам'янці комісари отримали через Буйновського лист Юсуфа-паші, в якому той пояснив, що затримався з відповіддю на їхній лист тому, що довелось йому звернутися до Порти за розпорядженням, як має діяти турецька сторона у ході розмежування. Таке розпорядження, вказано в листі, отримано, і в ньому наголошено, що визначення кордону повинно відбутися 1703 р., здійснюватиме його Імбраїм-ага в супроводі свого двору та наданого йому військового загону з 200 осіб, «достатнього», щоб жовнірові було добре (*lżey*) і щоб «убогим людям від жовнірів не було обтяжливо (*wolniey*)» (паша радив і польським комісарам мати при собі свій двір і стільки ж за складом військовиків). Що ж до запитання комісарів, де вони мали б зустрітися з турецькою стороною, щоб звідти вести кордон, то, читаємо далі в листі паші, таким місцем є річка Кайнарджи (це турецька назва (варіант її — Кайнар) лівої притоки Дністра — Ягорлика); на це місце прибуде Імбраїм-ага, як тільки йому повідомлять про прибуття польської сторони³².

Отримавши відповідь Юсуфа-паші, комісари, окрім Я. А. Коцепопольського, вирушили з Кам'янця до Ягорлика, давши знати йому про це своїм листом, який мав вручити чеховський каштелянич Хоментовський³³. Відбулося це десь після 18 липня: після

---

³¹ *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 20 v. Під «польською Україною» тут розуміються Брацлавське воєводство і південна частина Київського воєводства; цю територію унікально на згаданій С. Гумецьким мапі відтворив французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан. Зокрема, він вказав назви 374 поселень Брацлавського воєводства (М. Крикун. Розмежування володінь..., с. 189, 209–294).

³² AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczki 526–527; *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 20 v.–21. На думку паші, загін до 200 осіб — це оптимальна чисельність почту при розмежуванні, і доведено це, зазначає він, недавною турецько-німецькою (мало бути — австрійською) розмежувальною акцією. Про яку саме акцію тут йшлося, нам встановити не вдалося.

³³ Мається на увазі Марцін — син чеховського каштеляна Якуба Хоментовського (*Herbarz Polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / ułożył i wydał A. Boniecki*, t. 1. Warszawa 1900, с. 63).

цього числа в матеріалах Кам'янецької гродської канцелярії за 1703 р. немає жодної інформації про С. Гумецького, що можна пояснити його перебуванням у той час поза Кам'янцем³⁴. З подальшої нашої розповіді випливає, що комісари покинули Кам'янець у серпні. У тому ж листі вони повідомляли, що через два тижні стануть над Ягорликом з поштою у складі драгунської хорутви волинського воєводи³⁵ і ланової піхоти Руського воєводства; почет, сказано в листі, був чисельно менший від запланованого; до цього додано, що Я. А. Конєцпольський під Кам'янцем займається формуванням додаткового загону³⁶. Згодом він з цим загоном приєднався до своїх «колег» біля Ягорлика. Заслуговує на увагу той факт, що своє перебування під Кам'янцем Я. А. Конєцпольський використав і для укладення 24 серпня в селі Кадіївцях Подільського воєводства спільно зі своєю дружиною Ельжбетою з Жевуських контракту з жидачівським мечником Каролем Максиміліаном Крузером та його дружиною Геленою з Орховця, за яким віддав останнім у трирічну заставу розташовані в тому ж воєводстві містечко Дунайгород і села Дунаївці, Чаньків, Січинці, Голозубинці, Жванець, Чугор і Косиківці за 10 тисяч злотих, потрібних йому, як зазначено у відповідно оформленому документі, для виконання покладеної на нього функції комісара в справі розмежування з Оттоманською Портою і для керівництва загоном³⁷; ідеться, очевидно, про згаданий загін. Цей документ дає підстави

³⁴ У повідомленні зі Львова 8 серпня 1703 р. читаємо, що С. Гумецький попрямував до своїх маєтків (BZNO, oddz. gękorisów, № 271, арк. 8), попрямував, імовірно, десь тоді ж, коли М. Хоментовський відбув з Бара, де перебував 26 липня, під Вінницю «до своїх пустинь» (Там само), тобто маєтків. С. Гумецький володів маєтками у Подільському воєводстві. У тому ж повідомленні, до речі, сказано, з посиланням на інформацію, що надійшла від турків (*od Turek*), що зустріч турецького і польських комісарів відбулася 15 серпня у Шаргороді (Там само). Ця інформація не підтвердилась.

³⁵ Волинським воєводою був Ян Францішек Стадницький (*Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy / oprac. M. Wolski; pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik 2007, с. 153*).

³⁶ *Relacja rozgraniczenia Polskiego...*, f. 21 v.

³⁷ APK, zesp. Archiwum Podhoreckie Andrzeja Potockiego, XVI, 1/57: *będąc potrzebny pod czas publiczney funkcyi swoiey kommissarskiej do rozgraniczenia z Portą Ottomańską u komendy woyska*. У цьому документі Я. А. Конєцпольський названий коронним конюшим великим, а також полковником і регіментарем військ «його королівської милости». Жванець – це інакше Жванчик (нині село Великий Жванчик). Існувало також містечко Жванець (нині село).

стверджувати, що комісари-«розмежувальники» повинні були виконувати дане їм доручення за свій рахунок і що це вимагало великих коштів.

Невдовзі після приїзду польських комісаїв до Ягорлика сюди прибув чеховський каштелянич з листом від Юсуфа-паші; в ньому той запевняв, що негайно відряджає Імбраїма-агу на зустріч з ними³⁸. Через десять днів марного очікування турецького комісара, а саме 2 вересня, польська сторона через посланця Козірадського звернулася до паші з запитанням, чому Імбраїм-ага ще не прибув. За якийсь час Козірадський повернувся з посланцем паші Мехметом-агою з листовним повідомленням, що затримка Імбраїма-аги спричинена зміною на султанському престолі — замість скинутого Мустафи II правителем Османської імперії став його брат Ахмет III³⁹ — і що він, паша, звернувся до Порти з питанням про розмежування з Річчю Посполитою; паша у листі також висловив упевненість, що надходження відповіді від його уряду не затягнеться, бо зі вступом на престіл нового султана у турецьких канцеляріях у першу чергу розглядалися питання щодо кордонів. Польські комісари відповіли паші листом через Мехмета-агу, що вони надто довго перебувають в очікуванні і сподіваються, що при новому султані справа розмежування прискориться. А усно комісари просили передати паші, що його та Імбраїма-агу чекають від них значні дарунки «для прискорення наших переговорів». Відправляючи Мехмета-агу, вони його добре обдарували⁴⁰.

Не встиг паша дочекатися Мехмета-агу, як до нього з'явився високий султанський посадовець капиджи-паша з документом (муштулуком) від нового падишаха, який містив наказ провести розмежування. Дворянин паші Ісмаїл-ага доставив цей документ польським комісарам для ознайомлення, доставив їм і лист від паші з повідомленням, що Імбраїм-ага уже вирушив би до них, та почет його, через затримку з від'їздом до Ягорлика, зумовлену зміною на султанському престолі, роз'їхався; паша запевняв, що після повернення почту не пізніше, як через три-чотири дні,

³⁸ *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 23 v.

³⁹ Ця подія відбулася в серпні 1703 р. (J. Hammer. *Geschichte des osmanischen Reiches...*, Bd. 7: *Vom Carlowiczzer bis zum Belgrader Frieden. 1699–1739*. 1831, c. 82–86).

⁴⁰ *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 21 v.

комісари матимуть змогу побачити Імбраїма-агу. Комісари, зі свого боку, просили пашу через Ісмаїла-агу, котрого теж відправили не з порожніми руками (*non vacuis manibus*), прискорити приїзд Імбраїма-аги⁴¹.

Нарешті, 18 вересня перед польським табором показався Імбраїм-ага в оточенні, як зазначає С. Гумецький, «турків і татар», тобто почту⁴². Комісари відрядили до нього свого тлумача Каронського, за С. Гумецьким, «людину справжньої віри і гідності», з дружніми вітаннями і запитанням, де б вони могли зустрітися з ним для переговорів; на їхню пропозицію про можливу першу зустріч у польської сторони той гордовито відказав, що воліє повернутись туди, звідки прибув, аніж першим відвідати їх. Нарешті 21 вересня комісари з почтом у 200 вояків підїхали до турецького табору, причому на півдорозі до нього їх зустріло кілька делегованих турецьким комісаром агів (офіцерів) з запевненням, що той на них дуже чекає. Імбраїм-ага зустрів комісарів у своєму наметі з висловленням вдячності королю за те, що відрядив таких достойних людей для проведення розмежування. Комісари відповіли подібним компліментом. Потім Імбраїм-ага в іншому наметі гостинно прийняв їх і пообіцяв наступного дня зробити їм візит у відповідь, а також дав згоду на зустрічі у нього і в них по черзі. Комісарів проводжали ті самі аги до півдороги між двома таборами. І справді, 22 вересня Імбраїм-ага відвідав польський табір, з півдороги до нього його зустрів і супроводжував Дам'ян Руциц з кількома десятками вояків⁴³. Кожен із комісарів і всі разом так само гостинно його прийняли. Відїздив він під звуки труб і військової музики («за домовленою церемонією») і щедро обдарований. У ході візиту комісари отримали від нього адресований їм лист Юсуфа-паші. У ньому зазначено, що новий султан, як і його попередник на престолі, наказав здійснити розмежування, тому він, паша, відрядив-таки Імбраїма-агу для цього і висловлює сподівання, що спільну справу обидві сторони успішно завершать; паша сподівався також, що в ході визначення кордону будуть викорис-

⁴¹ Там само, f. 22; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 525.

⁴² Повідомлення «з-під Ягорлика», датоване 20 вересня 1703 р., подає, що до складу почту прибулого 18 вересня Імбраїма-аги входили 150 турків і 200 татар (BZNO, oddz. rekopisów, № 271, с. 115).

⁴³ Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 22–22 v.

тані «всім» відомі результати розмежування в 1633 р. Османської імперії і Речі Посполитої, котрим з турецького боку керував Мехмет Абази (Абаза)-паша, у той час сілістрійський санджакбей⁴⁴, а також свідчення старожилів, які зберегли пам'ять про кордони⁴⁵. Названа акція була першим здійсненим розмежуванням у польсько-турецьких «кордонних» відносинах. З боку Речі Посполитої нею керував коронний великий гетьман і краківський каштелян Станіслав Конєцпольський.

24 вересня в турецькому таборі сторони розпочали переговори, як переконаємось далі — інтенсивні. Розпочалося зі взаємного ознайомлення з даними їм повноваженнями. Ішлося, очевидно, про відповідні документи. Існуючі джерела їх не називають. У польських комісарів таким документом був, очевидно, королівський указ про їх призначення для проведення розмежування, у Імбраїма-аги — найімовірніше, письмове доручення від Юсуф-паші, основане на султанському розпорядженні про призначення його, паші, відповідальним за цю акцію; цим розпорядженням міг бути згаданий раніше муштулук. 14 вересня датовано султанську суру (указ), видану «на адріанопольських полях». Її можна кваліфікувати з формальної точки зору як повноваження (так вона й іменується С. Гумецьким) Юсуфові-паші і від нього — Імбраїмові-азі. Сумнівно, щоб до 24 вересня турецький комісар мав цей

---

⁴⁴ М. Крикун. Розмежування володінь..., с. 302–326; також: М. Krykun. Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i imperium Ottomańskiego w 1633 roku // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej: Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / pod red. W. Kowalskiego i J. Muszyńskiej. Kielce 1996, с. 145–157. Публікація у цих дослідженнях розмежувального акта 1633 р. базується на виготовлених в останній третині XVIII ст. в королівській канцелярії двох копіях випису з кам'янецької гродської книги цього року, який містив цей акт і був зроблений, як зазначено раніше, на прохання польських комісарів 28 червня 1703 р. Видання даного акта на основі цих же копій належить також польському дослідникові Даріушові Колодзейчику (*Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* / by D. Kołodziejczyk. Leiden — Boston — Köln 2000, с. 432–435). Нещодавно нам вдалося виявити оригінал цього випису, відповідно засвідчений (AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 522).

⁴⁵ *Relacja rozgraniczenia Polskiego...*, f. 22 v.; AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 528.

документ, та впевнено можна стверджувати, що через кілька днів після цього він фігурував у переговорах, оскільки потрапив до канцелярії С. Гумецького (а з неї — до королівського архіву)⁴⁶. В сурі, зокрема, вказано, що при визначенні кордону Імбраїм-ага повинен подбати про «відмежування Тегинської землі, починаючи від Дністрових берегів»⁴⁷. Якщо ж виникатимуть труднощі при виконанні цієї справи, читаємо далі в тому ж документі, Імбраїмові-азі потрібно покластися на свідчення старожилів з турецького боку; коли ж йому не вдаватиметься врегулювати спірні з польською стороною питання, то він повинен інформувати про це намісника, а той з відповідними представленнями має звертатися до свого уряду за роз'ясненнями. У даному разі намісник — це очаківський санджакбей (сераскер), тобто Юсуф-паша. Сура також зобов'язала Імбраїма-агу мати при собі писаря з освічених людей і супровід з тисячі (sic!) осіб.

У ході зазначеного побачення 24 вересня польські комісари запитали Імбраїма-агу, чи при ньому є акт розмежування обох держав, до якого мав стосунок Абази-паша і про який в одному зі своїх листів до них (цитованому раніше) згадував Юсуф-паша. Імбраїм-ага відповів, що перш ніж почати конкретну розмову про кордон, потрібно вирішити питання про повернення Порті Річчю Посполитою Рашкова і Кам'янки, бо вони є турецькими містами⁴⁸.

Польська сторона категорично заперечила належність обох міст Османській імперії. І мала рацію: від часу їх виникнення вони входили до складу Брацлавського воєводства⁴⁹. Рашків засновано наприкінці 1590-х років біля впадіння річки Рашкови зліва в

⁴⁶ Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 27 v.–28 v. (тут сура йменується «турою»); AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 529.

⁴⁷ Під Тегинською (або Бендерською) землею тут розуміється, імовірно, санджак з центром у Тегині (Тигині, або Бендері) — адміністративно-територіальна одиниця у складі Очаківського (Сілістрійського) еялету, розташована між Буджацьким та Очаківським санджаками по обидва боки Дністра (А. Серада. *Силистренско-Очаковскія еялет...*, с. 62–70). Згідно з сурою, ця земля межувала з володіннями Речі Посполитої.

⁴⁸ Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 23 v.

⁴⁹ М. Крикун. Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // М. Крикун. *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях...*, с. 227 (Кам'янка), 250 (Рашків).

Дністер⁵⁰, Кам'янку — дещо пізніше, біля впадіння зліва в Дністер річки Кам'яниці, північніше Рашкова (тому з початку свого існування це поселення називалося Кам'яницею)⁵¹. Один із польських комісарів, Я. А. Конєцпольський, заявив, що і Рашків, і Кам'янка — це його дідичні володіння, на що Імбраїм-ага відповів, що, оженивши свого сина Тимофія (Тимоша) з дочкою волоського (молдавського) воеводи Василя* Домною, Богдан Хмельницький віддав їм їх у власність (очевидно, з прилеглою до них маєтково на схід від Дністра територією) і що Домна після загибелі свого чоловіка⁵², не вподобавши неспокійний край, на землях якого розташовані дані міста, віддала їх у власність турецькому султану Мехметові⁵³. На це польська сторона заявила, що Річ Посполита не давала Б. Хмельницькому права розпоряджатися її володіннями, «хоч би частинкою (*kawałkiem*) своєї території», тож його дар своєму синові треба вважати незаконним⁵⁴. Після тривалих суперечок щодо державної належності Рашкова і Кам'янки турецький комісар, визнавши слушним аргумент польської сторони, відказав: заперечуючи право власності Порти на ці міста, ви (польські комісари) мусите визнати, що Домна як удова володіла ними на умовах застави за 60 тисяч злотих, які сплатила їхньому дідичеві, а саме — сандомирському воеводі, а коли ж дідич вигнав її звідти, вона подарувала

⁵⁰ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Zamoyskich, № 2876, с. 43–44; A. Tarnawski. Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Lwów 1935, с. 32, 96, 346; Т. Kempa. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 9. Київ 2010, с. 89–90. Див. також публікацію документа про заснування Рашкова в матеріалі даного збірника «Документи Брацлавського воеводства 1566–1605 років».

⁵¹ М. Крикун. Кількість і структура поселень..., с. 227. Обидва поселення нині належать Республіці Молдова.

* Ідеться про Василя Лупула.

⁵² Про Домну (її справжнє ім'я Розанда), її шлюб з Тимошем у 1652 р. та його смерть у 1653 р. див.: М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 9: *Перша половина (Хмельниччини роки 1650–1653)*. Київ 1996, с. 84–87, 470–471, 473–486, 526–529, 532–535, 539 та ін.; К. Szajnocha. Domna Rozanda // К. Szajnocha. *Szkice historyczne*, т. 4. Lwów 1869, с. 1–77; L. Kubala. Krwawe swaty // L. Kubala. *Szkice historyczne* / wyd. czwarte, serya druga. Warszawa 1901, с. 133–154.

⁵³ *Relacja rozgraniczenia Polskiego...*, f. 23 v. Мається на увазі Мехмед IV, який правив у 1647–1687 рр.

⁵⁴ Там само.

їх султанові; зваживши на це, правив далі Імбраїм-ага, ви повинні або дати згоду на перехід даних міст до Османської імперії, або повернути останній названу суму. Польська сторона вказала, що питання про Рашків і Кам'янку стосується приватної справи, тому не повинно стати на перешкоді міждержавному розмежуванню. Погодившись із цим аргументом, Імбраїм-ага звернувся до Я. А. Конецпольського з питанням: чи готовий він сплатити Порті 60 тисяч злотих, щоб таким чином повернути собі обидва міста, на що почув: якщо йому доведуть, що їх було заставлено за цю суму, то він готовий заплатити і 100 тисяч злотих. На цьому обговорення питання про ці міста було завершено⁵⁵.

До цього обговорення слід додати таке, оскільки про предмет його згадувалося в заключних актах розмежування 1703 р., про які йтиметься далі. Сандомирським воєводою, котрий заставив Рашків і Кам'янку, був Ян Замоїський, причому перебував він на цьому уряді в 1659–1665 рр.⁵⁶ 21 березня 1661 р. у Рашкові був складений інвентар з нагоди передачі його в заставу⁵⁷. У подимному реєстрі Брацлавського воєводства 1664 р. власником Рашкова значиться

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Urządnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku: Spisy / oprac. K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska; pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik 1996, с. 125.* Обидва поселення, напевно, перейшли до Я. Замоїського від його матері — дочки князя Олександра Острозького Катерини, дружини його батька Томаша Замоїського; вона отримала їх за поділом маєткової спадщини згаслої по чоловічій лінії династії князів Острозьких у 1620–1621 рр.

⁵⁷ L. Białkowski. *Kilka dokumentów do dziejów Rusi południowej w wieku XVII i XVIII // Pamiętnik Lubelski, t. 3: Za lata 1935–1937 / pod red. Z. Kukulskiego. Lublin 1938, с. 437–444.* В інвентарі немає будь-якої згадки про причину його складання. Заголовок перед його текстом, писаний іншою рукою, подає, що сталося це з нагоди віддачі в заставу, разом з тим — датує цей документ 20 січня, тоді як справжня дата (21 березня) міститься наприкінці тексту. Тож напрошується висновок, що цей заголовок є пізнішим неухважним записом. І все ж маємо підстави стверджувати, що інвентар є «заставний»: у кінцевому його абзаці сказано, хоч і надто лаконічно і не зовсім виразно, про зобов'язання, які беруть на себе не названий на ім'я воєвода і Домна. Він підписаний Домною Роксандрою (sic!) і брацлавським хорунжим Геронімом Жабокліцьким, котрий, як можна здогадуватись, представляв при складанні цього документа воєводу, не виключено — свого патрона. Видавець інвентаря Леон Бялковський у своєму заголовку до нього цього воєводу правильно називає сандомирським, але помилково іменує його Станіславом Конецпольським.

сандомирський воєвода Замоїський⁵⁸ (імені його не подано). Чи заперечує це заставний на той час характер належності даного маєтку Домні Розанді? Зовсім ні. У тому ж реєстрі місто Кам'яниця Дністрова (так називалася тоді Кам'янка) фігурує як держава «Роксоляни Думни Хмельницької»⁵⁹, тобто як маєток у тимчасовому (в контексті «розмежувальних» перемовин 1703 р. на рівні відомих нам комісарів — заставному) володінні. Очевидно, Кам'яниця Дністрова «потрапила» в заставу тоді ж приблизно, що й Рашків, і з нагоди переходу її в цю якість теж, можливо, був складений її інвентар. Сума, за яку обидва маєтки опинилися в заставі, залишалася актуальною на час розмежування в 1703 р. Отже, перебували вони в заставі паралельно. При цьому залишається відкритим питання, чому подимний реєстр 1664 р. назвав не Домну Розанду, а Замоїського (очевидно, Яна) власником Рашкова.

Заява Я. А. Конєцпольського під час «розмежувальних» переговорів про те, що він є власником Рашкова і Кам'янки, ґрунтувалася на тому, що в 1682 р., напередодні своєї смерти, щойно призначений краківським каштеляном⁶⁰ Станіслав Конєцпольський, який не мав потомства, дарував йому їх, як і багато інших своїх маєтків у південній частині Брацлавського воєводства, в дідичне володіння⁶¹. С. Конєцпольський отримав їх не пізніше 1676–1679 рр.: на цей період припадає складання списку (*connotacya*) його, ще як обозного коронного (саме тоді він обіймав цей уряд⁶²), маєтків, розташованих у даному регіоні⁶³, а відомостей про те, що вони йому до цього часу належали, ми не маємо⁶⁴. Доречно поставити питання: якщо

---

⁵⁸ *Архив Юго-Западной России*, ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668)*. Киев 1890, с. 558.

⁵⁹ Там само, с. 561.

⁶⁰ *Urządnicy centralni i nadworni Polski...*, с. 175.

⁶¹ *Pamiętniki o Konięcpolskich: Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / wyd. S. Przyłęcki*. Lwów 1842, с. 371–372. Станіслав Конєцпольський — двоюрідний небіж Яна Александра, оскільки останній був двоюрідним братом його батька Александра: батьки Александра (Станіслав) і Яна Александра (Кшиштоф) були рідними братами (*W. Dworzaczek. Genealogia. Tablice*. Warszawa 1959, tabl. 138).

⁶² *Urządnicy centralni i nadworni Polski...*, с. 175.

⁶³ *Pamiętniki o Konięcpolskich...*, с. 364, 368.

⁶⁴ За словами С. Гумецького, 24 вересня польські комісари стверджували, що після Домни Розанди Рашковом і Кам'янкою володів шляхтич Руциц (*był w possessyji; Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 24), проте він не вказує, на яких

правдивим є наведене твердження, що Домна Розанда була зігнана з володіння Рашковом і Кам'янкою, то хто і коли це вчинив? Відповідь повисає в повітрі.

Чому турецька сторона робила спроби довести належність Рашкова і Кам'янки до Османської імперії? Бо прагнула від Дністра північніше Рашкова, можливо, й Кам'янки, по території Брацлавського воеводства провести кордон таким чином, щоб він пролягав північніше від кордону, який існував у XVII ст. Змушений визнати правоту польських комісарів, Імбраїм-ага все ж не мав наміру відступати: він заявив, що кордон має проходити від Рибниці (точніше — на північ від неї) — поселення, розташованого, як і Рашків та Кам'янка, при лівому березі Дністра, між Рашковом і впадінням у Дністер Ягорлика — річки, котра, починаючи від гирла, більшою частиною своєї течії була міждержавним кордоном. Польська сторона вказала на належність і Рибниці* до Речі Посполитої⁶⁵. Турецький комісар своє твердження аргументував, зокрема, тим, що біля Рибниці є чимало османських поховань, на що почув відповідь, що за тривалий період панування Порти в прилеглих до неї «польських» землях

засадах. Якщо слова С. Гумецького відповідають дійсності, то виникає питання, коли Рушиц тримав обидва міста. Чи в тому, що С. Конєцпольський став власником Рашкова і Кам'янки, відіграло значення, що його батько Александр, котрий, до речі, три останні роки свого життя (1656–1659) був сандомирським воеводою (*Urządnicę województwa sandomierskiego...*, с. 125) — чоловік рідної сестри Яна Замойського Йоанни Барбари? Про те, кому ці маєтки належали після Рушиця і перед С. Конєцпольським, невідомо. Зрозуміло, через тодішні політичні обставини в Брацлавському воеводстві, особливо після підписання Буцацького мирного договору 1672 р., належність польській шляхті маєтків у ньому не була фактичною. Доречно зазначити, що сандомирським воеводою в 1667–1679 рр. був Ян Тарло (Там само). З огляду на викладене, Рашків і Кам'янка не могли йому належати у 1676–1679 рр. Не могли бути його власністю і до цього часу, бо представники роду Тарлів ніколи не мали брацлавських маєтків.

* Нині Рибниця — місто у складі Республіки Молдова.

⁶⁵ На підтвердження обґрунтованості цієї заяви польської сторони див.: М. Крикун. Кількість і структура поселень..., с. 250. Рибниця, як і Рашків, і Кам'янка, фігурує у списку маєтків Станіслава Конєцпольського, складеному тоді, коли він був коронним обозним (1676–1679), і в його дарчому документі, виданому Я. А. Конєцпольському 1682 р. (*Pamiętniki o Koniecpolskich...*, с. 68, 372). Останній мав би протестувати проти твердження Імбраїма-аги про належність цього маєтку Порті, подібно як він протестував проти такого ж твердження його стосовно Кам'янки і Рашкова, та чи був цей протест, нам невідомо.

з'явилося чимало таких поховань, однак це не може бути підставою для претензій на ці землі. Прагнучи похитнути позицію польських комісарів, їхній турецький візаві звернувся до них з запитанням: чи вважають вони, що територія з Рибницею повинна бути пустельною, безлюдною — він мав на увазі, що існує проблема державної належності даної території і що вона може бути вирішена на користь імперії. Поляки відповіли так: тут була пустиня тоді, коли й з турецького боку навпроти була пустиня, а коли турки на своєму боці почали осаджувати Дубосари і Сухий Ягорлик, то відповідно й на польському боці виникли поселення – Мокрий Ягорлик та інші; якщо ж турків непокоїть існування «польських» поселень, то нехай ліквідують свої поселення і після цього поляки ліквідують свої. Імбраїм-ага на це: говорячи так, ви виявляєте неповагу до кримського хана, якому підвладні поселення на турецькому боці⁶⁶. Йому відповіли: якщо ви виявляєте неповагу до поселень нашого короля, то ми відповідаємо вам тим самим⁶⁷. Польська сторона вкотре почала вимагати від Імбраїма-аги пред'явити з турецького боку документ стосовно протяжності кордону в минулому, наголосивши, що тільки він може бути аргументом на користь Порти. Зі слів С. Гумецького, той відповів: «У нас важать не так документи (*pisma*), як (усні) свідчення, і я маю суворий наказ (*wyraźny firman*) виводити кордон з допомогою свідків [старожилів]. Ви не були в Мецці або в Медині, ані в Єрусалимі, але ж вірите повідомленням людей, що ці місця існують. Так і про цей кордон, хоч і не маємо (документальних) доказів щодо нього, дізнаємося з повідомлень старших і гідних людей»⁶⁸. Для проведення кордону, відповіли поляки, свідчення старожилів потрібні, та вони мало важать без відповідного документа, тож турецька сторона повинна показати свій документ⁶⁹. Ця сторона могла представити турецький примірник розмежувального акта

---

⁶⁶ На 1703 р. північна частина Очаківської землі — санджаку (останній охоплював Бозько-Дністровське межиріччя на південь від Брацлавського воєводства) була заселена, правда, рідко, переважно українською людністю, у тому числі козаками, і разом з тим була підвладна кримському ханові (і його сюзерену — султанові). Тому цей регіон у складі Османської імперії йменували «Ханською Україною», але називали його не турки і не татари, через що ця назва офіційною не вважалась (А. Середа. *Силистренско-Очаковскіят еялет...*, с. 88–94, 103–112, 140–144, мапа між с. 114–115).

⁶⁷ *Relacja rozgraniczenia Polskiego...*, f. 24.

⁶⁸ Там само, f. 24 v.

⁶⁹ Там само.

1633 р., який не міг не зберігатися в султанському архіві (дотепер цей примірник не виявлено, принаймні в літературі не використано). Та, судячи з висловленого Імбраїмом-агою зневажливого ставлення в Османській імперії до документальних свідчень і з того, що далі відбувалося у справі розмежування в 1703 р., вона цей акт проігнорувала (а може, навіть не мала його при собі), не давши використати його польській стороні, в розпорядженні котрої, як видно зі сказаного, він був.

Не маючи чим далі парирувати, Імбраїм-ага того ж 24 вересня після спільного обіду в своєму наметі пообіцяв полякам, що як йому цього ж дня «на ніч» доставлять на його пропозиції відповідь Юсуфа-паші, то він обов'язково наступного дня вранці заїде до них для продовження переговорів. 25 вересня він таки прибув до своїх візаві з візитом, але в полудень, і повідомив, що бажаної відповіді ще не отримав⁷⁰. За його порадою поляки склали і переслали Юсуфові-паші свого листа, в якому висловили занепокоєння тим, що справа з розмежуванням просувається надто повільно, хоча є певний прогрес у переговорах з Імбраїмом-агою, «людиною дуже розумною, але жорсткою». Автори листа зазначили, що про розбіжності з ним не повідомляють, бо він сам адресата про них поінформує, і благали якомога прискорити вирішення згаданої справи⁷¹. Відповідь паші на цей лист⁷² надійшла вже після того, як розмежування розпочалося, а мабуть, перед початком його польські комісари отримали від нього письмове повідомлення, що він на знак поваги кожному з них дарує коня з сідлом і збруєю, сподіваючись, що цим заохотить їх до ще більш ретельного виконання дорученої їм справи⁷³.

Щедрі обдарування турецького комісара, які дещо пізніше були поширені і на Юсуфа-пашу, зробили переговори більш інтенсивними і плідними та пришвидшили їх настільки, що вже 28 вересня сторони зайнялися розмежуванням. Воно розпочалося біля гирла Ягорлика і закінчилося біля впадіння в Бог справа притоки Сильної Води⁷⁴. Результати його відображені в заключних польському

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само, ф. 24 v.–25.

⁷² AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 531.

⁷³ Там само, teczka 530.

⁷⁴ Relacya rozgranicznienia Polskiego..., ф. 25.

і турецькому актах, датованих відповідно 14 і 12 жовтня. Отже, в такому разі розмежування тривало не пізніше до 11 жовтня, тобто 14 днів. З одного з вище названих анонімних повідомлень про хід розмежування дізнаємося, що воно завершилося не пізніше 10 жовтня: 11 жовтня, згідно з ним, Імбраїм-ага до полудня займався складанням, спільно з ефенді-правознавцем (*juris perit*), підсумкового розмежувального документа (*instrumentu*)⁷⁵. Тож у цьому разі тривалість акції становила не більше 13 днів.

Кожна зі сторін отримала свій і протилежної сторони розмежувальні документи, тобто кожен документ був складений у двох примірниках — рівноцінних оригіналах. Документи польської сторони згодом потрапили до королівського архіву, з них польський — через кілька років після розмежування: за словами С. Гумецького, він спершу переховувався у колишнього комісара М. Хоментовського, а після його смерті ним заволодів і володіє «дотепер» (тобто на 1718 р.) мазовецький воєвода⁷⁶. С. Гумецький висловив сподівання, що той віддасть їх до королівського архіву⁷⁷. Нині обидва розмежувальні акти зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві⁷⁸.

Турецький оригінал писаний турецькою мовою (арабською абеткою), польський — латинською, турецький підписаний Імбраїмом-агою, польський — М. Хоментовським, Я. А. Конєцпольським і С. Гумецьким; скріплені вони відповідно їхніми печатками⁷⁹. Я. А. Конєцпольський, до речі, від 2 жовтня якийсь час у

⁷⁵ BZNO, oddz. rękopisów, № 271, арк. 136 зв.

⁷⁶ Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 25. Цим мазовецьким воєводою був син М. Хоментовського Станіслав (*Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / opracowany przez S. Uruskiego przy współudziale A. A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego; wydany staraniem i kosztem córek autora, t. 2. Warszawa 1905, s. 235*). У своїй реляції С. Гумецький зазначає, що подає на сеймі копію розмежувального акта в перекладі з оригіналу (*Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 25). Очевидно, йдеться про польський переклад з латинської. Маємо, отже, згадку ще про один такий переклад. У знаних нам рукописних збірках його немає.

⁷⁷ Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 25.

⁷⁸ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 534, с. 1–2 (турецький документ), 4–7 (польський документ).

⁷⁹ Австрійський учений Йозеф Гаммер, автор унікальної десяти томної історії Османської імперії, подає в ній, що польський представник (*Gesandte*) передав у копії «польський» розмежувальний акт 1703 р. «імперському» посланцеві (*Internuntius*), а той 4 жовтня 1773 р. відіслав його (J. Hammer. *Geschichte*

розмежуванні участі не брав — цього числа він відбув «до війська» в невідомій справі⁸⁰.

Дотепер турецький розмежувальний акт видав лише Даріуш Колодзейчик — мовою оригіналу в транслітерації латиницею, згідно з вимогами сучасної турецької орфографії; натомість польський документ у 1711–2000 рр. видано, наскільки нам відомо, вісім разів (перелік видань обох документів додано до публікації їх, наведеної далі). Слід зазначити, що у виданнях Анджея Хризостома Залуського, Жана Руссе, Мацея Догеля і в лондонському польський документ помилково датований 14 листопада.

Порівняння цих документів доводить, що, попри різні у них підписи, печатки й інвокації (польський починається з «В ім'я Найсвятішої і Неподільної Тройці», турецький — з «Він, Всепмагаючий»), польський є лише варіантом турецького, відмінним від нього деталями та словесним оформленням, стилістикою.

Недарма турецький документ (у ньому, до речі, Юсуф-паша названий візиром, що вказує на його високе місце в чиновній ієрархії Османської імперії; титул візира він отримав у 1698 р.⁸¹) з'явився раніше, причому створюється враження, що при складанні його текст не узгоджувався з польською стороною і що цей документ

---

des osmanischen Reiches..., Bd. 9, s. 297). Тут, імовірно, ідеться про представника Османської імперії, і в такому разі можна стверджувати, що її урядові потрібна була ця копія, бо оригінал цього акта або загинув, або віднайти його не спромоглися. Доля цієї копії і турецького оригіналу невідома. На останній сторінці латиномовного оригіналу, після підписів комісарів, наведено запис вінницького гродського буртграбія (адміністратора Вінницького замку, де діяв гродський суд зі своєю канцелярією) Яна Пйотра Умінського про те, що 29 жовтня 1703 р. вписано в гродську книгу цей документ і видано копію вписаного ротмістрові надвірної хоругви брацлавського воєводи (М. Хоментовського) Казімежеві Костру (*Kostro*), котрий цей оригінал приніс для вписання (AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 534, s. 7). Згадавши про це вписання, С. Гумецький водночас зауважив, що той самий документ був уписаний у краківську і львівську гродські книги (*Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 25). Запис у краківській книзі див.: APK, zesp. Sąd grodzki krakowski, ks. oblat 134, s. 2318–2325. У львівських гродських книгах запис виявити не вдалося. Кам'янецька гродська книга за 1703 р. (як і такі ж книги за наступні роки) не збереглася.

⁸⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 197, s. 467.

⁸¹ M. Güler. 1150/1737 Osmanlı-isveç ticaret anlaşması, s. 103. До слова: в розмежувальних документах обох сторін Юсуф-паша має почесний титул мусульманина «хаджі» — на означення того, що він здійснив хаджж — паломництво в Мекку.

у готовому вигляді, з підписом і печаткою, було дано польським комісарам у беззаперечно остаточному вигляді, чим поставлено їх перед доконаним фактом. Два дні, 12 і 13 жовтня, пішло на переклад цього документа на латинську мову, причому перекладач, згаданий Каронський, дозволив собі незначні відступи від турецького оригіналу, очевидно, погоджені зі «своїми» комісарами, пішло на надання перекладові характеру окремого документа. Після цього, 14 жовтня, поляки в турецькій «ставці» обмінялися документами⁸², точніше — вручили Імбраїмові-азі завірену копію «свого» документа й отримали від нього таку ж копію «його» документа.

Чому так сталося, що польський документ став лише копією турецького, можна тільки здогадуватися. Найімовірніше, причина полягала в прагненні польських комісарів, зумовленому відповідною позицією правлячих кіл Варшави, якнайскоріше провести розмежування — з огляду на зазначену складну політичну ситуацію, в якій перебувала Річ Посполита. Турецька сторона, напевно, скористалась цією обставиною, тобто, логічним було те, що в переговорах з польською стороною вона проявляла жорсткість, непоступливість. Зовсім не виключено, що Ібраїм-ага керувався зверхньо-імперським ставленням свого уряду до Речі Посполитої.

Початкова частина змісту документів, складена від імені султана Ахмета III, містить звернення до Юсуфа-паші як уповноваженого від Порти (цей фрагмент у турецькому документі об'ємніший, ніж у польському) і лист (наведений, імовірно, в скороченому вигляді), яким його уповноважено спільно з польською стороною провести розмежування; друга, значно більша частина, подана від імені Імбраїма-аги і взагалі турецької сторони, містить питання, обговорені під час перемовин, і сам акт розмежування. На додаток до того, що зазначено раніше про ці перемовини, в документах зазначаються на увагу вказівка про взяття Домною в заставу Рашкова за 40 тисяч і Кам'янки за 20 тисяч злотих, а також згадка про наявність «віднедавна» біля гирла Ягорлика козаків (у світлі уже сказаного тут, очевидно, ідеться про територію, яка увійшла до складу Ханської України, що у той час перебувала на стадії становлення⁸³). Чимало місця в документах займає характеристика відносин між Річчю Посполитою і Молдавським князівством у контексті,

⁸² Relacya rozgraniczenia Polskiego..., f. 28 v.; BZNO, oddz. rękopisów, № 271, арк. 136 зв.

⁸³ А. Сєреда. *Силистренско-Очаковскіят еялет...*, с. 89–90.

зокрема, відносин цих країн з Османською імперією, однак спиняється на ній немає потреби, бо розмежування вона не стосується.

Суто розмежувальна частина документів дуже лаконічна, вона становить чверть їх тексту, не враховуючи вказаної початкової частини. Тут наведено визначені обома сторонами кордонні орієнтири і відомості про насипання ними по обидва боки кордонної лінії знакових земляних кіпців, проте одне й друге викладено недокладно, якимось скоромовно; зовсім замовчено те, як саме, окрім насипання кіпців, відбувалося розмежування⁸⁴.

Щодо визначення кордонної лінії обидва документи майже ідентичні. Наведемо спершу інформацію турецького документа як первинного, а згодом вкажемо, чим від неї відрізняється інформація польського документа. Отже, за турецьким актом, кордон пролягав у такій послідовності його проведення: по всій течії Ягорлика, від місцевості Вила, що в самому верхів'ї цієї річки, звідси долиною, нею ж година ходьби, через Кучманський шлях біля витоку Коянлика, біля великої Козячої могили, до торгового шляху, який веде до Умані, цим шляхом до початку ріки Тилігулу, між Марковим лісом, віднесеним до Порти, і лісом біля великої затоки Кодими, віднесеним до Речі Посполитої, тим же торговим шляхом до лісів, що південніше верхів'я Тилігулу, визнаних турецькими, до долини Кодими (лівої притоки Богу), яка вся належить Речі Посполитій, далі в північно-східному напрямку, до місця впадіння Синьої Води в Бог. За польським документом, від Вил кордон прямує між двома долинами, Коянлик — це «головне місце», велика затока Кодими — водойма на північ (sic!) від Кодими. У цьому джерелі верхів'я Тилігулу зветься озером Делі⁸⁵, а кінець озера — озером Вухо. Це ж джерело містить такі помилкові твердження: що кордонна лінія проходить долиною Кодими, хоча зазначено, що вся вона належить Польщі, що від цієї долини до гирла Синьої Води кордон прямує

⁸⁴ З датованого 7 жовтня 1703 р. повідомлення анонімної особи, поінформованої про розмежування, дізнаємося, що протягом майже двох днів у ході цієї акції по обидва боки визначуваного кордону шаленіла пожежа (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 197, с. 469).

⁸⁵ Тилігул — назва тюркського походження, в тогочасних і більш ранніх джерелах має варіанти Делігюл, Делігол, Делігель, Делігул. Телі, Делі — це власне назва річки, бо *-гол*, *-гюл*, *-гель*, *-гул* означають «потік», «вода», «річка» (*Словник гідронімів України* / ред. колегія А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. Київ 1979, с. 563).

в північному напрямку, що велика водойма лежить на північ від Кодими (мало бути — на південь).

Локалізації піддається ряд названих документами топонімів: Кучманський шлях — тракт, який тягнувся з південного сходу на північний захід і яким татари чинили грабіжницькі напади на українські землі⁸⁶; Коянлик треба ототожнити з озером Куяльником — водоймою річки Великий Куяльник, розташованою біля однойменного села Котовського району Одеської області⁸⁷. Кодима і Синя Вода (Синюха) — це відповідно ліва і права притоки Богу.

Привертає увагу скупченість названих документами топонімів поза Ягорликом на порівняно невеликій території, натомість повна їх відсутність на значній відстані південніше від течії Кодими аж до її гирла і далі по Богу до гирла Синьої Води. Пояснити це можна тим, що на цій відстані комісарам-«розмежувальникам» якихось значних топонімних орієнтирів не траплялося.

Отже, встановлений 1703 р. кордон прямував так: по Ягорлику, звідси на схід до верхів'я Великого Куяльника, через Кучманський шлях, північніше до великої затоки Кодими (чи не на південь від майбутнього міста Балти ця затока лежала?), на південний схід до верхів'я Тилігулу, північніше до Кодими і звідти до гирла Синьої Води.

За приблизним виміром на топографічній мапі Одеської області в мірлі 1 : 200 000 (точно виміряти неможливо з огляду на надто лаконічний, здебільшого маловиразний характер розмежувальної інформації), комісарам довелося пройти по лінії кордону не менше 150 км⁸⁸.

До викладеного варто додати, що, за свідченням С. Гумецького, польські комісари визнали непотрібним займатися з турецькою

---

⁸⁶ В. Кордт. *Материалы по истории Русской картографии*, вып. 2, № 9; *Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року...*; М. Крикун. *Розмежування володінь...*, с. 311–312; G. L'Yvasseur de Beauplan. *Description of Ukraine, Maps, map 1*.

⁸⁷ *Одесская область. 1 : 200 000*. Київ 2001.

⁸⁸ У повідомленні, про яке сказано в примітці 84, зазначено, що відстань, котру комісарам обох сторін доведеться подолати від гирла Ягорлика до кінцевого пункту розмежування, становитиме 15 годин їзди (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 197, с. 469), очевидно, верхи на конях. Звичайна година такої їзди дорівнює до 15 км. У такому разі «розмежувальна» відстань мала б становити до 225 км. Отже, дане твердження явно перебільшує цю відстань.

стороною визначенням кордону обох держав за Богом (тобто на схід від нього; видно, ця сторона висловила таке бажання), бо турки, мовляв, не мають там своїх володінь⁸⁹. Дійсно, цей регіон у XVII ст. контролювався не імперією, а Кримським ханством⁹⁰ — від межиріччя Синьої Води та лівої її притоки Великої Висі на південь, уздовж і на схід від Богу, але з часом регіон підпав під контроль Запорізької Січі⁹¹.

Означений кордон між обома державами помітно відрізняється від кордону, проведеного в 1633 р. по нижній і частково середній течії Ягорлика та на порівняно значній відстані від середньої і меншій — від нижньої течії Кодими⁹². Поступка Османській імперії, на яку Річ Посполита пішла, була здійснена з тієї самої причини, з якої, про що йшлося раніше, польський розмежувальний акт став назагал копією турецького розмежувального акта. І це незважаючи на те, що Річ Посполита була переможною стороною в зтяжному конфлікті з Портою, який завершився підписанням у 1699 р. Карловацького мирного договору. Недаремно, як виявилось, у цитованій раніше «Науці», виданій королівською канцелярією 8 березня 1702 р., висловлено готовність Речі Посполитої піти на деякі територіальні поступки на користь Османської імперії (ця поступливість могла відіграти свою роль у тому, що розмежувальний акт 1633 р. у ході розмежування не був використаний); поступки, як бачимо, були не «деякими». Отже, всупереч цитованій статті Карловацького договору, розмежування не відновило давнього кордону, а встановило переважно новий кордон між обома державами.

Через якийсь час після 1703 р. міждержавний кордон почав проходити по вказаній течії Кодими і від її гирла — по Богу до гирла Синьої Води. Це було цілком логічно, бо таким чином кордон став природно-географічним.

У такому підправленому вигляді цей кордон⁹³ мав міждержавний характер до 1793 р., коли територія Брацлавського воєводства,

⁸⁹ *Relacya rozgraniczenia Polskiego...*, f. 27 v.

⁹⁰ М. Крикун. Розмежування володінь..., с. 314.

⁹¹ А. Серета. *Силистренско-Очаковскіят еялет...*, мапи між с. 60–61, 114–115.

⁹² М. Крикун. Розмежування володінь..., с. 311.

⁹³ Див. його картографічне зображення: *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-ty, dział II: «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / opracował*

за другим поділом Речі Посполитої, відійшла до Російської імперії: по ньому Річ Посполита до 1774 р. і у 1779–1791 рр. межувала з Османською імперією, у 1774–1779 рр. — з Кримським ханством (фактично з Османською імперією), у 1791–1793 рр. — з Російською імперією. Від 1793 до 1925 р. той же кордон мав адміністративний у межах держави характер (за винятком 1795–1796 рр., коли не існував): у 1793–1795 рр. він розділяв Брацлавське і Катеринославське намісництва, з 1797 р. — Подільську губернію від губерній Новоросійської (до 1802 р.), Миколаївської (1802–1803 рр.), Херсонської (1803–1920 рр.) та Одеської (1920–1925 рр.). Ліквідація губернського поділу і заміна його поділом окружним у 1925 р. призвели до припинення існування лінії вказаного кордону як адміністративного. Отже, кордонна лінія, проведена 1703 р. і дещо підновлена пізніше, виявилася історично дуже живучою.

Доля комісарів, які розмежовували володіння Речі Посполитої й Османської імперії, була такою. Марцін Хоментовський у 1704 р. став мазовецьким воєводою, 1706 р. помер. Ян Александр Конєцпольський у 1704–1710 рр. був брацлавським воєводою, після цього до своєї смерті в 1719 р., — серадзьким воєводою. Стефан Гумецький з 1706 р. займав уряд подільського воєводи, помер 1736 р.⁹⁴ Ібраїма-агу призначено послом Османської імперії в Речі Посполитій⁹⁵. Що з ним сталось опісля, довідатись не вдалося. Схоже на те, що всі комісари своїм кар'єрним, посадовим просуванням значною мірою зобов'язані участю в міждержавному розмежуванні. Геронім Августин Любомирський, відповідальний за розмежування з боку Речі Посполитої, прожив після нього недовго — помер у 1706 р.⁹⁶ Щодо Юсуфа-паші, то султан Ахмет III, оголосивши в листопаді 1710 р. війну Росії, усунув його, за наполяганням кримського хана

---

i wydał A. Jabłonowski. Warszawa — Wiedeń 1899–1904; М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій...*, мапа «Подільське воєводство в XV–XVIII ст.»; М. Крикун. *Розмежування володінь...*, с. 31; А. Середа. *Силістренско-Очаковскіят еялет...*, мапа між с. 60 і 61.

⁹⁴ *Rodzina...*, t. 2, с. 235 (М. Хоментовський); t. 5. 1908, с. 231 (С. Гумецький); t. 7. 1910, с. 170 (Я. А. Конєцпольський); *Herbarz Polski...*, t. 3. 1901, с. 62–63 (М. Хоментовський); t. 8. 1906, с. 3 (С. Гумецький); t. 9. 1907, с. 83 (Я. А. Конєцпольський).

⁹⁵ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 536 (повідомлення про це призначення в листі Юсуфа-паші до Марціна Хоментовського).

⁹⁶ *Rodzina...*, t. 9. 1912, с. 179–180; *Herbarz Polski...*, t. 15. 1913, с. 73.

Девлет-Гірея, з посади очаківського бейлербея й наказав ув'язнити⁹⁷. Помер він 1711 р.⁹⁸

Невдовзі після розмежування 1703 р. з приводу його невідомим автором була написана (латинською мовою) велика поема (на 907 рядків), зміст якої жодною мірою не пов'язаний з цією подією — у ній в античних традиціях гексаметром оспівуються воєнні перемоги Польщі⁹⁹.

* * *

Далі наводимо обидва розмежувальні акти 1703 р. Переклад польського (річпосполитського латиномовного) документа виконано нами, турецького — нами з англійського його перекладу, здійсненого Д. Колодзейчиком і звіреного з оригіналом викладачем Одеського національного університету імені Д. І. Менделєєва, істориком-тюркологом Олександром Середою.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1703 р., жовтня 12. Біля впадіння Синьої Води в Бог

Акт розмежування володінь Речі Посполитої й Османської імперії (варіант з боку Османської імперії)

Hüve 'l-Mu'in

[1] İşbu sene-i mübarekede a'zam-i selatin-i zaman ve efram-i havakin-i devran olan şevketlü kudretlü kerametlü mahabetlü padişahımız Sultan Ahmed Han ibn ü's-Sultan Mehemmed Han hallade'llahu hilafetehü ve ebbede saltanatahu hazretlerinin taraf-i bahirü's-şereflerinden

⁹⁷ В. Смирнов. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии*. Одесса 1889, с. 18.

⁹⁸ M. Güler. 1150/1737 Osmanlı-isveç ticaret anlaşması, с. 103.

⁹⁹ BZNO, oddz. rękopisów, № 694, с. 138–155: *Poem in dislimitationem Poloniae cum Turcis, factam 1703 commissariis Illustrissimo D(omi)no Chomętowski, Palatino Braclauiensis, Illustrissimo D(omi)no Koniecpolski, praefecto Regni Stabuli, Illustrissimo D(omi)no Humiecki, Prodapifero Regni*. Войцех Кентжинський вважав, що автор поеми «був безперечно членом ордену єзуїтів» (*Katalog rękopisów biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich / wydał W. Kętrzyński, t. 3. Lwów 1898, с. 143*).

Король Польський та Порты Османской Anno 1703

Між

N. 111

Revisum Subpencellariae Illius Excellentissimi... Kijacynthi Palaez Comitae a Malachowia Malachowaki... Anno 1703

Imperialis Signaturae

Handwritten text in Cyrillic script, likely a translation or transcription of the treaty terms, detailing territorial boundaries and conditions between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire.

Handwritten signature or stamp in Cyrillic script, possibly belonging to a representative of the Ottoman Empire.

Турецький текст акту розмежування володінь Речі Посполитої й Османської імперії 1703 р.

[2] bi'l-fi'l Özi eyaletine mutasarrıf dasturu mukarram muşıru mufahham nizamu l-'alam devletlü sa'adetlü el-Hacc Yusuf Paşa yessere 'llahu bi'l-hayr [külli ma yuridu] ve ma işa' hazretlerine hitaben şeref-yafte sudur olan ferman-i vacibü 'l-ittiba'larının mazmun-i sa'adet-makrunlarında bi-tevfiki 'llahi ta'ala terfih-i ahval-i 'ibad

[3] ve ta'mir-i zıya'-i bilad için devlet-i 'aliye-i ebed-peyvendimle Leh kiralı ve cumhuri ve Moskov çarı beyninde musalah[a] ve muvada'a<-i> karin-i hüsn-i hitam ve tarike-i enike-i istihkam üzere ihtitam bulmagla senki vezir müşarun-ileyh sin verilen 'ahdname-i hümayun

[4] mevaddi üzere Leh ve Moskov tarafıyla kat'-i hudud hususuna hüdavendigar-i sabık karındaşım Sultan Mustafa Han hazretleri taraf-i bahirü 'ş-şereflerinden me'mur ve haliya yanında olan kıdvetü 'l-emacid ü 'l-a'yan İbrahim zide mecdühüden eşref-i şu'ur me'mul olmagla

[5] Leh tarafıyla kat'-i hududa muma-ileyhi ta'yin ve kitabetin hidmetinde olanlardan bir ma'kul ve münasib katib koşub 'ahdname-i hümayunun muktazası üzere Bender toprakları müntehi oldığı Turla kenarından muma-ileyh İbrahim zide mecdühü

[6] vesatatiyla Lehlü ile kat'-i-hududa mübaşeret ve bir gün evvel itmam ve ikmaliyesine bezl ü sa'y [ü] gayret eylesin deyü buyurulmagın imtisalene 'l-emr-i 'ali devletlü vezir müşarun-ileyh hazretleri refakatin-dan kasaba-i Benderden 'azimet olunub Bucak ve Kırım

[7] ahailerinin ittifak ve ittihadlarıyla kadimi hudud-i mu'ayyene olan nehr-i Kaynarın Turlaya mülaki oldığı mahalle varılıb Leh memleketinin kiralı Üçüncü Agustos nam kiral ve hududlarının ayınları üzere nazırı ve büyük hetmanları olan

[8] Hironim Lubomirski kaştelan krakovski ve cumhurları taraflarından ke-zalik kat'-i hududa vekilleri olub ma'mulün-bih temessükleri ile ta'yin baş komisarı Marçin Homontovski voyevoda braslavski ve Yani Koneçpolski konuşı koronrı

[9] ve İstefan Humoski postali koronrı nam komisarları ile vadi-i nehr-i mezkurda mülaki ve 'akd-i meclis olunub hudud ahvali müzakerre ve tarafeynden mücadele ve mükaleme-i kesiredensonra iki taraftan hudud nehr-i mezkur olduğuna temessük taleb

[10] olundukda Bucak ve Kırım ahailerinin kadimi hudud nehr-i mezkur Kaynar olduğuna şehadetleri temessüğünü tarafımızdan ibraz ve Leh komisarları dahi tarih-i temessükden yetmiş sene mukaddem 'Abaza Paşa hazretleri tarafından ta'yin müteferrika Hüseyin Aga ile

[11] ol esnada büyük hetmanları olub kıralları ve cumhurları tarafından kat'-i hududa ta'yin İstanislav Konespolski nam voyvoda ma'an

kat'-i hudud eyledikleri mahall-i Yahorlikki Türki lisanında Kaynar demekle ma'ruftur deyü temessük ibraz ve tarafeynin

[12] makalleri nehr-i mezkura mutabık ve zahir ve muvafık ve müte'ayyin olduktan sonra nehr-i mezkur Turlaya mülaki olduğu mahalle karib tarafında devlet-i 'aliye topragında Kırım hanı hazretlerine tabi' bir mikdar Kazak re'ayası müddet-i ba'ide ile tevattun itmiş bulunur yine nehr-i mezkurun

[13] karşı tarafında Lehlü re'ayası kariyesi bulunub zikr olunan kariyeler def' olunmelüdür dinledikde cevabları sizin kariyeniz def' olur ise bizim taraftan dahi def' olunmelüdür hasılı biri birlerinden hoşnud olmayub ta'addiyen biri zahire oldukda

[14] tarafeynde olan kariyeler def' ve hali üzere kılır ise ol havalide minba'd kal'e bina olunmamak şartıyla kavlı u karar olunduktan sonra Raşkova ve Kamanka kal'elerini sabıka Bogdan voyvodalarından Vasil voyvoda kızı Domna nam tasarrufunda

[15] Leh voyvodalarından sendomirske nam voyvodadan zikr olunan Raşkova kal'esini kırk bin zolota paha almışdır lakin mülkiyet üzere olmayub kırk bin zolotayı mesfur voyvoda sendomirski furuht eda eylese girü kal'esi

[16] virmek kavli ile ve Kamanka kal'esini dahi Raşkovadan az müddet sonra minval-i muharrer üzere yigirmi bin zolotaya alub işbu hudud-i mu'ayyene olan nehr-i Kaynara degin mutasarrıfına ve zabt eylediği mütevatiren cümlemin ma'lumidir

[17] zikri sebk iden kal'eleri yahud altmış bin zolotayı mezbure Domnanın hala iddi'a iden varislerine eda etmelüden dinledikde cevapları Podalya ve Ukrayna toprakların padişah hazretleri bize virmişlerdir çünkü <böyle>

[18] böyle da'va zuhur eyledi bizim dahi cumhurlardan ba'zılarının Bogdan boyarları ve ahaliileriyle hukuka müta'allık da'vaları olub bundan akdem sa'adetlü ser-'asker paşa hazretlerine şer'ile alı-virilmesi için ifade olunmuşiydi

[19] Bogdan voyvodası ve boyarları Edirne'de bulunmalarıyla te'hır olunmuşdur Leh cumhuri begzadelerinden ba'zılarının haklarıdır hududa ta'yin olunan komisarlar sipariş ve tenbih ve 'ahdname-i hümayunda misali

[20] da'valar icra olunmelüdür deyü Bogdanda olan hakları alı-virilmesi matlublarıdır ihkak-i hakk oluna ve zikr olunan Raşkova ve Kamanka kal'elerinin sahibi işbu Koneçpolskidir da'va idenlerin maddelerinde mesfurun babasından ve ceddiden

[21] bir temessük bulundukda virdigi akçelerin alurlar didiklerinde mesfur Koneçpolski komisar dahi minval-i meşruh üzere edaya kavlı u karar virdikten sonra arazi-i Bogdanın hududı dahi temyiz olunmelmüdü-ür dinledikde cevabları zikr olunan Bogdan arazisi ile bizim Lehlü

[22] topragının mabeynini Allahu ta'ala Turla suyu ile kat' eylemişdir şimdiki halde Bogdan ile hududa müta'allık niza'ımız ve biri birimizin hududına ta'addi ve tecavüzümüz yokdur ancak Bogdanın bize bir mikdar zulmi ve hilaf-i kanun ta'addisi vardır ki Hotun ve Sorıka canible- rinde

[23] ve ba'z geçidlerde olan potlar kadimden bizim tasarrufumuz- da iken bir kaç seneden berü tegallüben Bogdan voyvodaları tarafından zabt olunmuşdur mukaddema ve hala olan sulhda dahi bizim zabt u ta- sarrufumuzda olmak üzere bize ruhsat verilmişiyken kasr-i yed

[24] etmedikleri taraf-i devlete i'lam olunub Bogdan voyvodasına hitaben ferman-i şerifleriyle zulması ref' itdirilmegi iltimaslarıyla kavlı u karar ve bir dahi Lehlünün Turla lebinde kendü topraklarında sakin re'ayasmdan Bogdan voyvodası tarafından zabitları

[25] nehr-i Turlayı 'ubur ve Lehlü re'ayasından resm-i kovan ve sa'ir fuzuli aldıkları rüsumların girüye alı- virilmek babında der-i devlet kıb- lına' i'lam olunub yine Bogdan voyvodasına hitaben ferman-i şerif ile ihkak-i hakk olunması iltimaslarıyla kavlı u karar ve bu dahi Lehlü

[26] üç maddede nehr-i Kaynara iştirak üzere mutasarrıf oldukları ya'ni kadimden Ukrayna Lehlünün toprağı olduğu devlet-i 'aliye ve Kı- rım hanları kuvveti ile celali Kazaklardan Menlikse nam hetmanı tegal- lüben zabt itdikde ve mesfur Menliksenin oğlu Tumuş un 'ukdeti

[27] mezbure Domna nasraniye zikri mürur iden sendomirski voy- vodadan aldığı vakıtta nehr-i Kaynarın nısfına degil mutasarrıf olduk- ları muhakkak olmanın yine tarafeynden iştiraken mutasarrıf olunmak üzere kavlı u karar verildikten sonra zikri mürur iden

[28] nehr-i Kaynarın Turlaya mülaki olduğu mahallin biri lebinde devlet-i 'aliyenin ve karşı lebi Lehlünün olmak üzere berayı 'alamet mü- ceddeden iki büyük depe yapılub hatta komisarlar kendi 'alamet depe- sinde hudud tarihi ile bir taş vaz' eylemişlerdir andan

[29] nefs-i Kaynar suyu çıktığı mahalle 'azimet ve mahall ü münasib olan yirlere tarafeynden karşı be-karşı depeler yapılub nehr-i mezkur- un biri lebinde devlet-i 'aliye için ve nehrin karşı tarafında Lehlü ken- düler için vaz'-i 'ala'im iderek

[30] nehr-i mezkurun suyu çıktığı yire varıldıkda andan dahi tara- feynden birbirlerine mukabil müceddeden iki 'azim depe yapılub andan

nefs-i Kaynarın ana deresi ile gidilüb minval-i muharrer üzere mahall ü münasib olan yirlere

[31] iki taraftan 'ala'im depeleri vaz' olunub zikr olunan Kaynarın Çatal ta'bir olunur nihayet bulduğu yire karib iki ayrıldığı mahaldir ki vadinin sag tarafıdır vadi-i mezkurun yine sag tarafında ke-zalik devlet-i 'aliye

[32] için bir 'azim depe yapılub sol canibinde dahi Lehlüler bir depe yapmışlardır andan yine vadi-i mezkur ile bir sa'at gidilüb Koyanlık başı mahallinde Kuçmad² yolunu aykırı geçüb bir büyük Kuzulu depe vakı' olub

[33] ol havalide ana müşabih depe olmamakla 'alamet 'add olunub andan 'Ummana giden bazargan yolu ile gidilüb Deligöl başı ta'bir olunur Markuv ormanı dimekle ma'ruf ormanı kible tarafımıza alub ve sol tarafımızdan

[34] Gölmenden çıkan büyük kulagın nihayetinde olan orman Lehlünün olmak üzere şimal tarafında kalub zikr olunan bazargan yolu ile sırtı sıra yürüylüb Deligölden çıkan kulakların nihayetinde

[35] olan ormanları kible tarafımıza alub su bulunmadığı hasbıyla nefsi-i Gölmen vadisine varilub konuldukda nefsi-i Gölmen vadisi Lehlünün olub kible tarafı lebinin bayırında lebde olan depe Lehlünün 'alameti

[36] ve kible canibinde olan müceddeden ihdas depe devlet-i 'aliye için olub bu minval üzere yine sırtı sıra poyraz tarafına gidilüb mahall ü münasib olan yirlere vaz'-i 'ala'im iderek Gök suyun Ak suya mülaki olduğu

[37] mahalde nihayet bulmanın kible tarafında devlet-i 'aliye için müceddeden iki 'azim depe yapılub ve Lehlüler dahi müceddeden iki depe yapub Ak su kenarında olan bir depelerine hududa tarih olmak üzere taş nakş

[38] ve depeleri üzerine vaz' etmişlerdir bu tertib üzere devlet-i 'aliye ile Leh memleketinin arazileri tahdid ü temyiz olub tarafeynden bir dürlü gales ü bahane kalmayub ve minval-i meşruh üzere tahdid olunan

[39] hududname suretidir ki 'ala vuku'a ketb ü terkim olunub vekiluni mesfurun mirlerine verilmişdir ki mahallinde ihticac idtiyeler tahriren fi gurreti Cemaziyi'l-ahir li-seneti hamsa 'aşara ve mi'ate ve elf <seneyi 1115>

³-el-fakir el-Hacc İbrahim
el-me'mur be-kat'-i hudud
ba ferman-i 'ali³

Печатка

⁴der dilim hayal şüd ya Rabb-i mukin sara kalbi makam-i İbrahim⁴

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 534, с. 1–2. Турецький оригінал (складений арабським письмом). Публікація: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* / by D. Kołodziejczyk. Leiden — Boston — Köln 2000, с. 626–630 (транслітерація з арабського письма на латинку, зроблена видавцем відповідно до сучасної орфографії турецької мови). Цифри в дужках зліва від публікації тексту представлені Д. Колодзейчиком і означають речення в оригіналі.

¹ *Має бути kiblesine.*   ² *Має бути Kuçman.*   ³ ⁻³ *Підпис.*
⁴ ⁻⁴ *Текст печатки на зворотньому боці аркуша.*

Переклад

Він, Всепомагаючий

Як постановлено у виразному приписі чудового фірмана, що має бути виконаний, надісланого в цьому щасливому році великодушністю його вищості, нашого могутнього, сильного, щедрого і величного падишаха, султана Ахмеда Хана, сина султана Мехеммеда Хана (хай Аллах зробить вічним його халіфат і справа його султанату щоб тривала), найвеличнішого із султанів цього віку і найславнішого серед володарів цієї епохи, та адресованого його високості, прославленому і почесному ель-Хаджі Юсуфові-паші (хай Аллах зробить успішним [усе], що він [захоче] і забажає), славному візирові, відомому мюшірові¹, основі світового порядку, теперішньому управителеві Очаківського ейялету:

«Оскільки волею Аллаха (хай буде він возвеличений), щоб поліпшити становище служителів [Аллаха] і відшкодувати втрати країни, мир і злагода між моєю високою вічною державою, польським королем і Річчю Посполитою та московським царем досягли доброго результату і завершені в надійний і чудовий спосіб, [то] тебе, вищеназваного візира, призначено для проведення розмежування з Польщею і Москвою великодушністю попереднього султана, мого брата, його світлості Мустафи Хана, згідно зі статтями дарованого² імперського агдنامه³. Зараз у твоєму розпорядженні є взірць з найбільш відомих взірців і благородних осіб Ібрагім (нехай його слава зростає), від якого найкращого вміння можна чекати; він хай буде призначений для розмежування з Польщею, а в помічники йому треба дати мудрого й обізнаного писаря з-поміж до-

свідчених на писарській службі. Згідно з імперським агднаме і за посередництвом вищейменованого Ібрагіма (нехай зростає його слава), потрібно розпочати розмежування з поляками від берега Дністра⁴, який відокремлює землі Бендера, і ти маєш докласти всі насагу, зусилля і наполегливість, щоб це провести і завершити якомога швидше». Згідно з високим наказом, я⁵ покинув його високість, вищеназаного прославленого візира, в містечку Бендері і прибув на місце, де впадає в Дністер річка Ягорлик⁶, котра є давнім, визнаним кордоном, як було одностайно засвідчено мешканцями Буджаку і Криму⁷. Подібно були призначені [особи] для розмежування королем Польщі Августом Третім⁸ і Річчю Посполитою та, за звичаєм щодо кордонів, їхнім міністром і великим гетьманом, краківським каштеляном Геронімом Любомирським. І ми зустрілись та обмінялися думками в долині названої річки з комісарами, призначеними, згідно з їхніми мандатами, котрі повинні були бути оглянуті, – головним комісаром брацлавським воєводою Марціном Хоментовським, коронним конюшим Яном Конецпольським і коронним підстолиєм Стефаном Гумецьким. Після дискусії, обміну думками і тривалих перемовин з питань кордону запропоновано, щоб [ними] були пред'явлені документи, які доводять, що названа річка була кордоном між двома сторонами. З нашого боку продемонстровано документ зі свідченнями мешканців Буджаку і Криму, котрі підтверджують, що згадана річка Ягорлик була давнім кордоном. Польські комісари також пред'явили документ, спільно складений за сімдесят років до теперішнього документа мутеферіком Гусейном-агою, якого призначив його високість Абаза-паша, і воєводою Станіславом Конецпольським, котрий, у той час великий гетьман, був призначений їхнім королем і Річчю Посполитою для [проведення] розмежування; цей [документ] стверджує: «місце Ягорлика, званого в турецькій мові Кайнаром, [є кордоном]». Після [подання] обома сторонами свідчень, які підтвердили, довели, погодили і відновили названу річку [як кордон], стало відомо, що певна кількість козаків, будучи підданими його світлості кримського хана, поселилась давно у володіннях⁹ високої держави⁹, поблизу місця, де названа річка впадає в Дністер. Далі, на другому боці цієї річки¹⁰ було засноване село¹⁰ з польськими підданими. Почувши, що ці села повинні бути перенесені, вони¹¹ відповіли: «якщо ваше поселення буде перенесене, [то і наше поселення] також буде перенесене». Оскільки жодна з двох сторін не була

вдоволена таким результатом, ми визнали і погодились, що якби стався прояв ворожості з якогось боку, то села по обидві сторони будуть перенесені, але якщо б вони перебували в спокої, то їх можна було б залишити за умови, що згодом жодне укріплення не споруджуватиметься в цій місцевості. Далі, дочка Василя, колишнього воеводи Молдавії¹² на ім'я Домна отримала фортеці Рашків¹³ і Кам'янку¹⁴ і [відтоді] володіла ними. Від польського воеводи, званого сандомирським воеводою, [вона отримала] вищеназану фортецю Рашків за ціну у сорок тисяч злотих, не як власність, звичайно, пообіцявши, що коли поймає сандомирський воевода віддасть сорок тисяч злотих, то його фортеця повинна бути [йому] повернута. Дещо пізніше, ніж Рашків, вона отримала фортецю Кам'янку за двадцять тисяч злотих в описаний спосіб. Загалом відомо кожному, що [ці місця] до річки Ягорлик перебували в її володінні та під її владою і були визнаним кордоном. Почувши, що зазначені фортеці або шістьдесят тисяч злотих мають бути повернуті нащадкам вищеназваної Домни, котрі висунули нині скарги, вони¹¹ відповіли: «Його величність падишах повернув нам землі Поділля і України. Якщо ¹⁵-така скарга висувається¹⁵, то кілька інших осіб з нашої нації¹⁶ також мають скарги, які стосуються боргів молдавських бояр і мешканців і які раніше подавалися на розгляд його високості щасливому сераскерові-паші¹⁷, так що їх треба вирішити відповідно до шаріату. Оскільки воевода і бояри Молдавії перебували в Адріанополі¹⁸, то сталося відтермінування [у вирішенні цих скарг]. Якщо деякі польські знатні особи мають скарги стосовно боргів, [у такому випадку відповідні] справи потрібно доручити й рекомендувати кордонним комісарам, а скарги мають бути вирішені на основі імперських агднаме». Оскільки вони¹¹ мають скарги щодо стягнення боргів у Молдавії, то їх потрібно належним чином вирішити. І [теперішнім] власником названих фортець Рашкова і Кам'янки є цей Конецпольський¹⁹. Коли б був знайдений документ, який походить з [часів] батька і діда вищеназваної [особи]¹⁹ і стосується справ, що мають стосунок до скарги, і коли б вони¹¹ повідомили, що [нащадки Домни] отримали гроші, сплачені [за ці фортеці], тоді вищеназваний комісар Конецпольський також заявив би і підтвердив би, що [борг] сплачено в описаний спосіб. Відтак, знову постала необхідність окреслити кордон земель Молдавії. Почувши це, вони¹¹ відповіли: «Бог (хай він буде возвеличений) відокремив вищезгадані землі від наших польських земель рікою Дністер, тепер

ми не маємо кордонних незгод з Молдавією, і жодних проявів взаємних порушень або ексцесів на нашому кордоні не відбувається. Однак кілька проявів утиску і насильства, всупереч закону, здійснено проти нас молдаванами, коли човни в бродах ²⁰Хотина, Сороки ²⁰ і деінде ще, що перебували з давніх часів у нашому володінні, були силою захоплені молдавськими воеводами кілька років тому. Попри те, що як раніше, так і за теперішнього примирення нас запевняли, що це ²¹має б бути в нашому держанні і володінні, вони не поступилися. Обопільно погодились, що буде надіслано ²²[високої] державі ²² донесення про те, що, згідно з їхнім проханням, утиски молдавського воеводи мають бути припинені великодушним фірманом, зверненим до нього. Також взаємно погоджено, що буде надіслано донесення до ²³Процвітаючих Воріт ²³ про те, що, у відповідь на їхнє прохання, справедливість повинна бути відновлена іншим великодушним фірманом, адресованим молдавському воеводі, з наказом повернути збір з пасік та інші побори, котрі незаконно стягалися з польських підданих, які проживають на власній землі на польському боці Дністра, чиновниками молдавського воеводи, що іноді використовували переправу через Дністер. Тоді поляки тричі висловились стосовно володіння річкою Ягорликом, а саме: ²⁴коли Україна була здавна польською територією ²⁴, коли вона була захоплена військами високої держави, кримського хана і гетьмана бунтівливих козаків, званого Хмельницьким, коли вищеназвана жінка-християнка Домна, дружина Тимоша, сина згаданого Хмельницького, отримала [цю землю] від вищейменованого сандомирського воеводи — було добре відомо, що їхні ²⁵ володіння простягалися до середини річки Ягорлик. Після цього взаємно дійшли згоди, що обидві сторони знову розділятимуть володіння [цією річкою]. У місці, де вищеназвана річка Ягорлик впадає в Дністер, знову насипали два великі земляні кіпці як кордонні знаки, на одному березі — високої держави, на другому — поляків; на своєму кіпці комісари ²⁶ навіть поклали камінь з датою розмежування. Далі ми вирушили до місця, звідки витікає річка Ягорлик, і насипали кіпці по обидва боки, один напроти другого, у відповідних і придатних місцях. Споруджуючи кордонні знаки — на одному березі згаданої річки для високої держави і на другому — для поляків, ми досягли витоку названої річки. Тоді знову два великі кіпці насипали по обидва боки, один проти другого. Далі, пройшовши головну долину Ягорлика, обидві сторони

насипали кордонні кіпці в належних і придатних місцях в описаний спосіб. Біля місця, званого Вила²⁷, де вищезгаданий Ягорлик закінчується, є розгалуження на правому боці долини. І знову ж, на правому боці названої долини насипано великий копець у той самий спосіб для високої держави, поляки ж насипали копець на її лівому боці. Далі, йдучи згаданою долиною годину, ми перетнули Кучманський шлях²⁸ біля витoku Куяльника²⁹, [там] розташована велика Козяча могила³⁰. Оскільки поблизу неї нема подібної могили, то її прийняли за кордонний знак. Потім, прямуючи торговим шляхом, що веде до Умані³¹, ми досягли верхів'я [ріки], званої Тилігул³². Ми визнали своїм ліс, званий Марків, [розташований] на південь, тоді як ліс зліва від нас на північ, на березі великої затоки Кодими³³, залишився у володінні поляків. Йдучи далі вищеназаним торговим шляхом, [ми досягли] лісів, розташованих на південь від берегів Тилігулу, і визнали їх своїми. Оскільки ми не змогли знайти водойми, то досягли долини Кодими і там розташувалися табором. Сама долина Кодими належить полякам. Копець, розташований на схилі її південного берега, є кордонним знаком для поляків, тоді як копець, насипаний недавно на південь, належить високій державі. Потім, прямуючи на північний схід і насипаючи кордонні знаки в належних і придатних місцях, ми завершили справу в місці, де Синя Вода³⁴ впадає в ріку Бог³⁵. На південь [від Богу] знову було насипано два великі кіпці для високої держави, також два нові кіпці [на північ від Богу] насипали поляки. З метою відзначити дату розмежування вони [ж] зробили напис на камені і поклали його на верхівку свого кіпця, насипаного на березі ріки Бог.

Таким чином володіння високої держави і Польщі були розмежовані і відокремлені. Жодної підробки чи помилки не повинно було бути допущено одною чи другою стороною.

Ця копія гудуднаме³⁶, яка визначає кордони в описаний спосіб, була складена й написана на будь-який випадок і передана голові вищеназаних⁷³ депутатів, щоб вони могли відразу мати доказ. Написано [дня] першого [місяця] джемазиль 1115 року.

Печатка

Смиренний ель-Хаджі Ібрагім, призначений для проведення розмежування високим указом

Блаженство проникло до мого серця, о Господи, хранитель, моє серце стало притулком Ібрагіма³⁸

Переклад з англійського перекладу, здійсненого Д. Колодзейчиком з тюркомовного оригіналу. Цей переклад: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations...*, с. 630–635.

¹ Почесний титул візира, в перекладі з турецької – «який робить (подає) знак». ² Мустафою Ханом. ³ султанського указу. ⁴ Дністер в оригіналі Турла. ⁵ Стосується Ібрагіма. ⁶ В оригіналі Кайнар. ⁷ Крим в оригіналі Кирим. ⁸ Другим ⁹–⁹ Османської імперії. ¹⁰–¹⁰ Має бути були засновані села. ¹¹ польські комісари. ¹² Молдавія в оригіналі Богдан. ¹³ В оригіналі Рашкова. ¹⁴ Кам'янка в оригіналі Каманка. ¹⁵–¹⁵ такі скарги висуваються ¹⁶ держави. ¹⁷ Юсуфові-паші. ¹⁸ Адріанополь в оригіналі Едірне. ¹⁹ Коронний конюший Ян Конєцпольський. Його батько – Кишишоф (номер 1660 р.), дід — Александр (номер 1610 р.) (W. Dworzaczek. *Genealogia. Tablice*. Warszawa 1959, tabl. 138) ²⁰–²⁰ Хотин і Сорока в оригіналі Хотун і Сорика. ²¹ човни. ²²–²² Османській імперії. ²³–²³ Пресвітлої Порти. ²⁴–²⁴ Ідеться про панування на українських землях Польської держави, Речі Посполитої. ²⁵ польські. ²⁶ польські. ²⁷ В оригіналі Чатал. ²⁸ В оригіналі Кучман йолу. ²⁹ В оригіналі Коянлик. ³⁰ В оригіналі Кузили дєне. ³¹ Умань в оригіналі Умман. ³² В оригіналі Делігьоль. ³³ Кодима в оригіналі Гьольмен. ³⁴ В оригіналі Гьок су. ³⁵ В оригіналі Ак су. ³⁶ акта, документа. ³⁷ польських. ³⁸ Ідеться про родоначальника арабів (і євреїв; в біблійному переказі — Абрагам).

№ 2

1703 р., жовтня 14. Біля впадіння Синьої Води в Бог

Акт розмежування володінь Речі Посполитої й Османської імперії (варіант з боку Речі Посполитої)

In Nomine Sanctissimae Individuaeque Trinitatis.

Ex mandato S(e)r(eni)s(si)mi Potentissimique Imperatoris Turcarum Soltani Achmet Hani, filii Soltan Mechmet Hani, cuius felicitatem et imperium Deus protegat et conservet, emanarunt literae plenipotentiariae ad ill(us)t(rissi)mum et exc(e)ll(entissi)mum d(omi)num Hadzi Jusuff Pasza ratione dislimitationis cum Regno Poloniae de tenore tali:

«Quoniam ex gratia Dei subsecuta est felicitas ad pacificationem et communem quietem, ex potestate itaque Imperii nostri demandamus.

Cum inter S(e)r(enis)s(i)mum Regem Regnumque Poloniae, Magnum Ducem Litvaniae necnon haereditarium ducem Saxoniae et electorem Imperii, tum et carum Moschoviae acceptatus sit tractatus pacis, firmamque habeat auctoritatem, exinde, memorate magnifice gubernator pasza, imperamus, ut iuxta obloquentiam eiusdem tractatus et omnia puncta conditionum cum Regno Poloniae et Ducatu Moschoviae in negotio dislimitationis procedas et te ita regas, prout destinatus et designatus eras superintendens a praeterito Imperatore Soltano Musztafa Hano, fratre nostro. Nam et a Maiestate nostra in eadem iurisdictione tua confirmaris, sicut et penes te residens fama et virtute probatus Imbraim Aga, quem uti muneris istius capacem designamus commissarium ad dislimitationem cum regionibus Poloniae, cum quo ut iuris peritum notarium mittas, ubi unanimiter satisfacere tractatui necessum est nimirum, ut fundos Thehinenses, incipiendo a littoribus Tyrae, Imbraim Aga cum d(omin)is polonis exdividat, iuxta officium sibi competens, et quam diligentissime negotiationem suam ex integro perficere curet, tali itaque ordine et expeditione ex gratia Dei accepta ab ill(u)str(issi)mo et ex(ce)ll(entissi)mo d(omi)no, superius specificato pasza».

Ego, Imbraim Aga, discessi Thehinia acceptisque Crimensibus et Budziacensibus hominibus, dignis senibus beneque confinia calentibus, substiti in loco, ubi fluvius Jahorlik in Tyram incidit. Ubi et a S(e)r(enis)s(i)mo et Potentissimo Augusto Secundo, Rege, Regnoque Poloniae, communicato prius consilio cum ill(u)st(rissi)mo et ex(ce)ll(entissi)mo d(omi)no Hieronymo Lubomirski, S(acrae) R(omani) (I)m(per)ii principe, castellano cracoviensi, supremo exercituum Poloniae duce, uti generali custode limitum consilio, comparuerunt cum plena et perfecta ad determinanda confinia potestate ill(u)st(rissi)mi et ex(ce)ll(entissi)mi d(omi)ni commissarii, videlicet primus Martinus Chomętowski, palatinus braclaviensis, secundus Ioannes Konięcpolski, stabuli Regni praefectus, tertius Stephanus Humiecki, subdapifer Regni, et in loco vicino, ubi Tyram, praefatus fluvius, influit, substiterunt. Cum quibus in primo statim congressu in negotio dislimitationis plurimae ab utrinque propositiones factae sunt, post quas petierunt documenta instrumentaque sibi exhiberi et veritatem deduci, quae confinia a memorato fluvio incipere debeant. Quibus testimonia dignorum, tam Crimensium, quam Budziacensium hominum, pro firmitate limitum, ab hoc fluvio incipientium, pro documento produximus, poloni itidem commissarii produxerunt primam dislimitationem, ante septuaginta annos ad datam praesentis instrumenti factam, quae fuit in superattentia Abazy Pasza cum

commissario mureferico Husein Aga et Stanislae Koniępcolski, olim castellano cracoviensi supremoque duce exercitus Poloniae, uti commissario ex parte Poloniae; cuius dislimitationis ductus est Jahorlik, turcice Kaynar appellatus, // et hoc documento confinia ipsa demonstrarunt. Et sic unanimiter sine omni dubio cognovimus esse fines et initia eorum a memorato fluvio. Et ita non procul a memorato fluvio, ubi se iungit cum Tyra in fundo turcico, quem non ita pridem inhabitant Kozacy, subditi Felicissimi Hani Crimensis, supra eundem fluvium ex opposite polonae villae, ubi itidem habitant subditi et incolae. Ex illis vero locis ut memoratae villae transferantur, fuit propositum, ad quae pars reposuit: «Si nostrae transferri debent, sequitur, ut transferantur et vestrae». Concluseum itaque, ut si in concordia non habitabunt et si iniuria aliqua inter illos ostendetur, tunc omnia ab utrinque demoliri debebunt; si vero in esse suo et integritate hae villae permanserint, tamen nulla fortalitia ex utraque parte erigi debent. Et haec est imposita conditio: Raszkow et Kamionka, oppida, quondam palatini Valachiae Bazylia filia Domna tenebat in possessione sua, in summa, palatino sendomiriensi data, quadraginta millium florenorum iure obligatorio Raszkow, Kamionka vero in summa, etiam palatino sendomiriensi data, viginti millium florenorum, similiter iure obligatorio, cum ea declaratione, ut tamdiu praefata oppida in possessione sua usque ad praesentem limitationem fluvii Kaynardzi et iurisdictionem eius teneat, donec ipsi praefata summa reponatur. Et ideo clara res est, ut haec praetensio cum actoribus et successoribus defunctae Domna pacificetur, ut aut oppida successoribus Domny, aut summa restituatur. Ad quam propositionem subiuncta est ratio, quod Podoliam et Ukrainam totam S(e)r(eniss)imus Turcarum Imperator nobis restituerit et haec praetensio respicit modernum possessorem oppidorum Raszkow et Kamionka, id est ill(u)stri(ssi)mum et e(x)c(ell)entissim(m) d(omi)num Koniępcolski, qui uti praesens, postquam illi circa requisitionem futuram ab actoribus demonstratum fuerit reale documentum, satisfactionem obtulit et obligavit. Et super hoc medio assensum est. E converso proposuerunt ill(u)str(issi)mi et e(xcell)ent(issi)mi d(omi)ni commissarii: «Si quidem occasio praetensionum orta est, habemus et nos quoque similem huic praetensionem, nonnullus enim dominus de Regno nostro habet similem praetensionem, requirendo debitum apud boiaros et incolas Valachiae. Uti haec praetensio iam delata est ill(u)str(issi)mo et ex(cel)l(entissi)mo d(omi)no pasza seraskiero; qua cognita causa, iniunxerat, ut officiose satisfiat. Sed quia et hospodar et

boiari protunc erant Adryanopoli, ideo haec praetensio effectum suum sortiri non potuit. Et haec praetensio est unius ex Regno nostro magnatis evidens, et in qua commissa est cura ill(ustrissi)mis et ex(ce)l(entissi)mis d(omi)nis, ad dislimitationem deputatis, et serio requirebatur, dicendo, quod in simili occasione et negotiis docent nos et tractatus ipsi, ut iustitia conservetur». Et exinde pro re iusta recognita est haec ad Valachos praetensio, ut mutue a Valachis aquietetur. Item ut confinia inter Poloniam, et Valachiam sint munda, proponebatur. Repositum: «Inter nos et Valachiam ipse Deus flumine Tyra dislimitavit, et tunc temporis quo ad fundum nemo queritur ex Valachis neque de laesis finibus aut damnificatione eorum. Nihilominus habemus a Valachis plurimas iniurias contra veterem consuetudinem: in aliquibus locis circa Sorokam et Chocimum traiectus, vulgo pramy, solummodo nostri erant, et ab aliquot annis palatini Valachiae illos quoque sibi usurparunt, quod est veteri et moderno tractatu (quoniam nobis solis competunt) cautum. Itaque ut praefati traiectus Polonis tantummodo serviant, // defferri id Praefulgidae Porthae optinerique ferman ad palatinum Valachiae appromittitur, ut haec iniuria cesset, quae parti infertur. Item villis, ad Tyram positis ex parte Poloniae, Valachi, ad fines circa Tyram residentes, multa damna intulerunt. In expilandis alvearibus et aliis rebus quod damnum, ut compensetur, requirebatur. Et hoc similiter deferre Praefulgidae Porthae declaratum est, ut exeat ferman ad palatinum Valachiae pro compensatione damnorum». Item Poloni tribus vicibus ad Jahorlik praetensionem suam promoverunt, quod ab antiquo fundi Ukraine ad illos tantummodo pertinebant, sed sub tempus hostilitatis turcicae et Hani Crimensis rebellis Chmielnicki violenter regionem illam possedit, cuius postea filius Tymoż duxerat uxorem Domna, et haec a palatino sendomiriensi usque ad medietatem fluvii Kaynardzi iurisdictionem suam habuit. Et quoniam hoc realiter deductum est, unanimiter decernimus, ut Kaynar sit communis partibus et Kaynardzie fluvius in Tyram defluens, et in isto loco ex una parte ostium sit turcicum, ex altera vero positum sit Poloniae. In quibus ostiis erecti sunt de novo a nobis, commissariis, duo scopuli, et quidem Poloni suo scopulo imposuerunt in memoriam lapidem cum inscriptione anni et personarum dislimitantium. Inde circa vallem Kaynar, ubi fluvius oritur, processimus et in locis idoneis ex utraque parte supra fluvium signa metalia fecimus, ex una parte turcica, ex altera polonica, in oppositum sibi in ostiis montium locata, usque ad fenestram eiusdem rivuli, ubi itidem duos magnos scopulos, unum con-

tra alterum, exsivavimus. A quo loco in declivitate montis circa Kaynar inter medios montes eundo, in partibus nostris similiter scopulos posuimus usque ad montem, eandem vallem in dextram et levam partem dividens, ut alii vocant Widly. A quo loco duae valles, unus dexter, quem pro ductu nostro accepimus, sinistrum Poloniae, dextrum vero Ottomanis spectantem, et in dextra parte Ottomani, in leva Poloni signa sua locarunt. Inde una hora itineris ad locum Koianlyk, capitalem appellatum, per transversum tractus, ut vocant Kuczanski Szlak, transivimus, ubi repertum est signum alias Stara Mogiła et ut nomen ei Jagnięca Mogiła, cui, cum non sit reperta alia similis, pro signo utriusque partis habebitur. Inde solita via, Humanium versum tendente, venimus, ubi caput Deli, lacus nuncupatur. Ulterius vero eundo, Markow, appellatam silvam, ad meridiem ex parte nostra accepimus. In sinistram vero partem, ubi magna auris a Kodema ad septemtrionem finitur, ibi silva est Poloniae. Hac ergo mercatoria via per edita montium eundo, ad finem Deli jeziora, Ucha lacus appellati, silvula est ad meridiem ottomanica. Et quia aqua nullibi reperiri potuit, necessum erat ductum habere per vallem Kodema. Ubi et substitimus et ubi tota vallis Kodema est ductus Poloniae, ad cuius latus mons ad meridiem iacet, in quo positus est scopulus Poloniae, magis vero remotior, ad meridiem tendens, turcicus. Et taliter ad septemtrionem, ultra et ultra per dorsum montis proficiscendo, in locis idoneis exstruebantur scopuli, donec ad locum, confiniis nostris determinatum, id est // flumen Boh, quem Sina Woda ingreditur, pervenimus. Et ibi substitimus, ubi circa ostium fluminis duo scopuli turcici sunt erecti ad meridiem, ad septemtrionem vero itidem duo signa metalia sunt fundata a Polonis, et vertici unius, id est proximiori littori Boh, impositus est lapis, annum et finem limitum continens, propter maiorem notitiam et memoriam.

Et hoc ordine Imperium Ottomanicum cum Regno Poloniae confinia dominiorum suorum emundarunt, innovarunt et dividerunt, nil intacti et controversi relinquendo. Pro maiori autem firmitate et securitate mutuae rei, inter nos unanimiter constitutae et superius specificatae, in casum alicuius controversiae scripta haec produci et demonstrari debent. Et ideo ab invicem instrumenta haec dislimitatoria in manus commissoriales traduntur. Et pro maiori robore mutuis manibus subscribuntur et sigillis muniuntur.

Datum ad scopulos terminales ad fluvium, Boh nuncupatum, ubi Sina Woda influit ex altera parte, die decima quarta mensis octobris anno Domini millesimo septingentesimo tertio.

Martinus Chomętowski palatinus Br(aclavie)nsis, capitaneus Drohobicensis, commissarius S(erenissimae) R(egiae) M(aiesta)tis et R(ei)p(ub)licae Poloniae, mp. Печатка	Jan Koniecpolski koniuszy wielki koronny, komissarz y regimentarz wojska J[ego] K[rólewskiej] M[óś]ci, mp. Печатка	Stefan Humiecki podstoli koronny, komissarz J[ego] K[rólewskiej] M[óś]ci, y Rzeczypospolitej, mp. Печатка
--	--	---

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Turecki, karton 78, teczka 534, c. 4–7. Оригінал; Там само, c. 8–12. Засвідчена копія 1789 р.; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 197, c. 485–493. Незасвідчена копія; Там само, № 616, арк. 288 зв.–290 зв., 293 зв.–296 зв. Незасвідчені копії; Archiwum Państwowe w Krakowie, zesp. Sąd grodzki krakowski, ks. oblat 131, c. 2318–2325. Засвідчена копія; A. Ch. Załuski. *Epistolarum historico-familiarum*, t. 3. Brunsbergae 1711, c. 595–598; Relacya rozgraniczenia Polskiego z państwem Tureckim in anno 1703 odprawionej uczyniona przez tegoż Pana Stefana Humieckiego Woiewodę Podolskiego na tymże Seymie Walnym Grodzińskim in anno 1718 // *Relacya Komissyi in anno 1699 circa evacuationem Kamieńca odprawionej, iako y innych Komissyi sequentibus annis expedyowanych uczyniona przez Jaśnie Wielmożnego J[ego] m[ó]sci Pana Stefana z Rycht na Sokolcu Humieckiego Woiewodę Podolskiego na Seymie Walnym Grodzińskim in anno 1718*. [Lwów 1718], f. 25 v.–27 v.; J. Rousset. *Supplément au Corps Universel diplomatique de Du Mont*, t. 2, p. 2. Amsterdam ... et la Haye 1739, c. 37–40; M. Dogiel. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae, ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758*. Vilnae 1758, c. 62–68; Relacya poselstwa Jaśnie Wielmożnego J[ego] m[ó]sci Pana Stanisława Małachowskiego woiewody poznańskiego do traktatu Karłowickiego oraz różnych komissyi po tym traktacie nastąpionych, ku ciekawości y pożytkowi obywatelów powtórnie z niektórymi z rękopism przydatkami podana. Warszawa 1778, c. 107–110; *Treaties etc. between Turkey and Foreign Powers*. London 1855, c. 400–404; *Documente privitoare la Istoria Românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu Hurmuzaki, suplementul II, volumul III, fasciôra 1-a: 1641–1703; Documente culese din Archive și biblioteci polone coordonate, adnotate și publicate de Ioan Bogdan, cu traducerea franceză a documentelor polona de I. Skupiewski*. Bukuresci 1900, c. 291–294; *Ottoman-Polish Diplomatic Relations...*, c. 636–640.

Переклад

В ім'я Найсвятішої і Неподільної Трійці

За указом наймилостивішого і наймогутнішого турецького володаря, султана Ахмета Хана, щастя і владу якого Бог нехай захищає і зберігає, сина султана Мехмета Хана, наводиться уповноважувальний лист до найяснішого і найповажнішого пана Хаджі Юсуфа-паші стосовно розмежування з Польським королівством такого змісту:

«Оскільки з Божої ласки настав щасливий час для примирення і загального спокою, то силою нашої влади наказую. З огляду на те, що з наймилостивішим королем і королівством Польщі та великим князем литовським, наслідним правителем Саксонії і курфюрстом імперії, а також царем Московії укладено мирний договір (і хай має він сталу силу), наказуємо, згаданий вельможний управитель-паша, щоб, відповідно до змісту цього договору і всіх домовлених статей з Польським королівством і Московським князівством, ти діяв й належно урядував у справі розмежування, згідно з поставленням і призначенням [тебе] відповідальним [за неї] попереднім правителем султаном Мустафою Ханом, нашим братом. Тож нашою величністю ти в цій твоїй справі затверджений, як і при тобі перебуваючий славою і хоробрістю випробуваний Імбраїм-ага, котрого як придатного для даного обов'язку призначаємо комісаром для розмежування з володіннями Польщі, з яким щоб вправного писаря ти відрядив, аби Імбраїм-ага, згідно з покладеним на нього обов'язком, з польськими зверхниками належно й справно, за договором, вчинив, щоб тегинські володіння відокремив, починаючи від берегів Дністра, і щоб він найстаранніше свою справу намагався повністю виконати, відповідне розпорядження і скерування отримавши від вищеназваного найяснішого і найповажнішого паші».

Я, Імбраїм-ага, залишив Тегиню і, взявши гідних, старших і добре обізнаних щодо кордонів кримських і буджацьких людей, зупинився в місці, де річка Ягорлик впадає у Дністер. Там само від наймилостивішого і наймогутнішого короля Августа Другого і Польського королівства, за попереднім погодженням з найяснішим і найповажнішим паном Геронімом Любомирським, князем Священної Римської імперії, краківським каштеляном, коронним великим гетьманом, як головним охоронцем кордонів, з'явилися з повним і безперечним уповаженням до визначення кордонів найясніші і найповажніші пани комісари, а саме: перший —

брацлавський воєвода Марцін Хоментовський, другий – коронний конюший Ян Конєцпольський, третій — коронний підстолій Стефан Гумецький, і стали поблизу місця, де згадана річка впадає в Дністер. З ними найперше, одразу під час зустрічі, у справі розмежування обома сторонами було висунуто чимало пропозицій, крім того, жадали вони пред'явити взаємно документи і довести, які межі від названої річки треба розпочати [проводити]. Ми пред'явили їм як документ свідчення достойних як кримських, так і буджацьких людей для підтвердження кордону, який розпочинається від цієї річки, польські ж комісари пред'явили перше розмежування, проведене за сімдесят років до теперішнього документа під керівництвом Абази-паші комісаром мутеферіком Гусейномагою і Станіславом Конєцпольським, колишнім краківським каштеляном, коронним великим гетьманом — як комісаром з польської сторони; лінією розмежування [тут] названо Ягорлик, потурецьки Кайнар, і цим документом межі самі по собі доведені. Тож ми одноставно, без будь-якого сумніву визнали, що початок цього кордону йде від згаданої річки. [Визнали ми також], що у [місці] цієї річки, де вона сходиться з Дністром, на турецькій землі віднедавна мешкають козаки, піддані найщасливішого кримського хана, і над тією ж річкою навпроти [є] села Польщі, де так само мешкають піддані та [інші] жителі. [Ми] запропонували, щоб звідти ці села були перенесені, на що [польська] сторона відповіла: «Як наші села мають бути перенесені, то [звідси] впливає, щоб і ваші [села] були перенесені». Вирішено таким чином: якщо у мирі [мешканці обох сторін] не житимуть і коли якась незгода між ними виявиться, тоді всі [села] з обох боків повинні бути зруйновані; якщо ж ці села перебуватимуть у злагоді і залишатимуться, то жодне укріплення з обох боків не має бути споруджене. І така представлена справа: містечка Рашків і Кам'янку покійна Домна, дочка колишнього воєводи Волощини Василя, тримала у своєму володінні — Рашків заставним правом за суму 40 тисяч злотих, дану сандомирським воєводою, Кам'янку, також заставним правом, за суму 20 тисяч злотих, дану також сандомирським воєводою, з тим застереженням, що доти вказані містечка у своєму володінні і юрисдикції, аж до теперішнього розмежування річки Ягорлика, вона триматиме, доки названа сума не буде повернена їй. Тож зрозуміло, що ця суперечка з позивачами і спадкоємцями покійної Домни має вирішитись [таким чином], щоб або містечка, або сума [їм] була

повернена. Стосовно цього твердження [поляками] висунуто аргумент, що Поділля і всю Україну наймилостивіший турецький володар нам повернув і ця суперечка стосується теперішнього господаря містечок Рашкова і Кам'янки, тобто найяснішого і найповажнішого пана Конецпольського, котрий як дійсний [власник], після того, як у випадку майбутньої вимоги від позивачів йому буде показаний справжній документ, проявить готовність задовольнити [їхню претензію] і сплатить заставну суму. І на цьому таким чином досягли згоди. Зі свого боку найясніші і найповажніші панове комісари заявили: «Якщо ось виникла нагода [вказати] на [одну з] претензій, то і ми також маємо подібну до неї претензію, бо певний пан з нашого королівства має подібну претензію, вимагаючи від бояр і мешканців Волощини сплати боргу. Власне, ця претензія вже передана найяснішому і найповажнішому пану сераскерові-паші; після ознайомлення з нею [цей] наказав [її] урядово задовольнити. Оскільки ж господар і бояри перебували у той час в Адріанополі, то ця претензія не змогла належно вирішитись. І ця претензія належить одному з магнатів нашого королівства, і щодо неї нагляд доручено особам, призначеним для розмежування, і [вона] серйозно висувається, кажучи, що в подібному випадку і справах вчать нас і самі договори, щоб дотримуватись справедливості». Отже, заради справедливості, волохам висунуто претензію, щоб взаємно від волохів отримати [претензію]. Також пропонувалося, щоб кордон між Польщею і Волощиною був прозорий. Зазначено у відповідь: «Між нами і Волощиною сам Бог річкою Дністром провів межу, і тим часом тому ніхто з волохів не зазіхає на [польські] володіння і на порушення кордону та заподіяння йому шкоди. Та маємо від волохів чимало кривд супроти старого звичаю: в окремих місцях біля Сороки і Хотина переправи, по-народному пороми, тільки наші були, і від кількох років воеводи Волощини їх навіть собі узурпували, [те], що давнім і теперішнім договорами (оскільки нам одним [вони] відповідають) забезпечено [для нас]». Отже, щоб означені переправи служили тільки полякам, обіцяється представити це Пресвітлій Порті й отримати фірман до воеводи Волощини, щоб дана несправедливість, яка обертається шкодою, була усунена. Також селам, прилеглим до Дністра з польського боку, волохи, які мешкають біля Дністра, завдають багато збитків. Вимагається, щоб збитки, [завдані] при пограбуванні пасік та в інших справах, були відшкодовані. І це подібним чином вирішено представити

Пресвітлій Порті, щоб вийшов фірман до воеводи Волощини про відшкодування збитків. Поляки також тричі висунули свою претензію щодо Ягорлика, бо, [мовляв], здавна землі України належали лише їм, але під час війни турецької і кримського хана цією територією насильно заволодів бунтівник Хмельницький, чий син Тиміш згодом побрався з Домною, а вона від сандомирського воеводи мала свою юрисдикцію аж до половини річки Ягорлик. І оскільки це дійсно доведено, то ми однак постановили, що Ягорлик є спільний для сторін, і річка Ягорлик впадає в Дністер, також, [що] в цьому місці гирло [Ягорлика] з одного боку є турецьким, з другого — польським. У цих гирлах (!) наново нами, комісарами, насипано два кіпці, і при тому поляки на [своєму] кіпці на пам'ять поклали камінь з написом року й осіб-розмежувальників. Звідти ми просунулися долиною Ягорлика [від місця], де [ця] річка починається, і в зручних місцях над річкою з кожного [її] боку, одного — турецького, другого — польського, поставили металеві знаки, розташовані один напроти другого на вершинах узгір'їв — аж до верхів'я цієї ж річки, де так само насипали два великі кіпці, один напроти другого. Від даного місця йдучи схилом узгір'я біля Ягорлика, між узгір'ями, на наших сторонах подібним чином кіпці поклали аж до узгір'я, ділячи ту саму долину, котру інші звуть Вила, на праву і ліву частини. А від цього місця [пролягають] дві долини, одна — права, яку прийняли ми за нашу кордонну лінію, визнавши ліву [належною] Польщі, а праву — оттоманам, і в правій частині оттомани, в лівій — поляки розмістили свої знаки. Звідти одна година ходьби до місця Коянлик, званого головним, перейшли через тракт, який звуть Кучманським шляхом. Там виявлено знак, або стару могилу, а ім'я її Ягнеча могила; її, оскільки не виявлено подібної іншої, матимемо за знак [для] обох сторін. Звідти звичайним шляхом, що тягнеться в напрямку Умані, ми дісталися [туди], де початок озера під назвою Делі. Далі, південніше — ліс, званий Марків, [його] ми визнали [розташованим] з нашого боку. А в лівій частині, де велика водойма, на північ від Кодими, закінчується, є ліс, [що належить] Польщі. Таким чином, торговим шляхом ідучи, вершинами узгір'їв до кінця озера Делі, званого озером Вуха, південніше є оттоманський лісок. І тому, що [далі] ніде не можна було знайти водойми, стало необхідним кордонну лінію вести через долину Кодими. Де і зупинились ми і де вся долина Кодими є кордонна смуга Польщі; до неї південніше прилягає узгір'я. Тут розташо-

вано польський копець, значно ж далі на південь — турецький [копець]. І так на північ далі і далі гребенем узгір'я прямуючи, в належних місцях ставились кіпці. І дісталися ми аж місця, визначеного нашими межами, тобто ріки Бог, в яку Синя Вода впадає. І тут ми зупинились. Там на південь від гирла річки [Синьої Води] споруджено два турецькі кіпці, а на північ поляками так само покладено два металеві знаки і на верхівці одного [з них], тобто на найближчому [для них] березі Богу, покладено камінь, який подає рік і кінець межування — задля найбільшої відомості і пам'яті.

І таким чином Оттоманська імперія з Польським королівством межі своїх володінь усунули, поновили й остаточно визначили, не залишивши нічого невиконаного і суперечливого. Для найбільшого ж зміцнення й забезпечення спільної справи, між нами одноставно постановленої і вищезазначеної, у разі якихось незгод ці документи повинні бути наведені і показані. І тому взаємно дані розмежувальні документи передаються в руки комісарів. А для більшої сили вони обопільно підписуються руками і печатками скріплюються.

Дано при прикордонних кіпцях біля ріки, званої Богом, де Синя Вода впадає з другого боку, дня 14 жовтня 1703 року.

Марцін Хоментовський,	Ян Конєцпольський,	Стефан Гумецький,
брацлавський воевода,	великий конюший	коронний підстолій,
дрогобицький староста,	коронний, комісар	комісар його
комісар наймилостивішої	регіментар війська	королівської милості
королівської милості і	його королівської	і Речі Посполитої,
Польської	милості,	власною рукою
Речі Посполитої,	власною рукою	
власною рукою		

ПОДИМНІ РЕЕСТРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ І ПОЧАТКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

За системою складання та змістом подимні реєстри (списки, реєстри, тарифи) XVIII ст. можна поділити на дві групи: до першої відносяться реєстри перших трьох чвертей, до другої — останньої чверті століття. Ці реєстри досі ще не аналізувалися в джерелознавчому плані, їх майже не використовують дослідники. Щодо наукової цінності вони не рівнозначні. Уважне критичне вивчення їх дає підстави вважати частину з них, як і деякі подимні списки XVII ст.¹, цінним демографічним джерелом.

До тарифів першої групи доводиться відносити ті, що складені були в першій половині і на початку другої половини XVIII ст. Згодом вони не зустрічаються. Варшавський конвокаційний сейм 1764 р. скасував збирання подимного податку з причини обтяжливості (*uciqzliwy*) останнього², а коронаційний сейм, який відбувся у Варшаві того ж року, цю постанову підтвердив³. Варшавський звичайний сейм 1766 р. дозволив збирати подимне тільки до вересня 1768 р.⁴ Відтоді його в Речі Посполитій не сплачували до 1775 р., коли Варшавський конфедераційний (надзвичайний) сейм запровадив нове («генеральне») подимне, причому у постанові про це⁵ зазначено, що давнє подимне було «малоприбутковим» (*małoimportuiące*)⁶. Очевидно, цим і пояснюється його скасування.

У тарифах першої і початку другої половини XVIII ст. проти назв поселень, залежно від їх величини, проставлені або одна з таких частин диму — 1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/32, навіть 1/64, або найрізноманітніші комбінації їх; проти назви значніших міських поселень позначали один і навіть кілька димів, частіше у поєднанні із

---

¹ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // *Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ 1968, с. 68–98.

² *Volumina legum*, t. 7. Petersburg 1860, с. 23.

³ Там само, с. 146.

⁴ Там само, с. 194.

⁵ Там само, t. 8, с. 88–90.

⁶ Там само, с. 88.

згаданими частинами. Деякі з цих тариф містять також відомості про кількість у поселеннях житлових будівель (домів, хат)*.

В основу майже всіх реєстрів зазначеного часу були покладені люстрації (ревізії), тобто описи маєтків, що підлягли оподаткуванню подимним⁷. Подібні люстрації на Правобережжі були проведені в 1682–1683 рр.⁸

Відомості про те, чим викликалися ревізії, як вони мали проводитись, кого охоплювати, беремо із постанов шляхетських сеймиків. На жаль, опубліковані вони лише за першу чверть XVIII ст. Деякі сеймикові ухвали про люстрації наступного періоду вдалося виявити у розсипах рукописних матеріалів. Більше відомостей можна було б почерпнути з гродських книг, але за XVIII ст. вони збереглися далеко не всі.

Потреба в люстраціях виникала тоді, коли подимні реєстри, що були підставою для збирання податку, вже не задовольняли значну частину шляхти, головно середньої і дрібної, бо не відбивали справжнього стану заселеності: залюднювалися пусті місцевості, збільшувалося населення в одних маєтках внаслідок колонізації, типової для Правобережжя XVIII ст., зменшувалося в інших — через епідемії та втечі⁹. Від руху населення найбільше вигравали магнати, що переманювали шляхетських підданих обіцянками таких пільг, на які шляхта піти не могла. Підставою для «справедливого»

---

* В усіх подимних списках XVII ст. і останньої чверті XVIII ст. подавалась кількість житлових будівель у поселеннях, а про частини димів зовсім не згадувалось.

⁷ Винятки з цього правила були дуже рідкі і, напевно, стосуються лише початку XVIII ст. До них можна віднести тарифу Подільського воєводства, складену «без ревізії» в 1710 р. (збереглася та частина цієї тарифи, яка стосується Кам'янецької землі (Кам'янецького й Червоногородського повітів); див.: Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 103 (Сапєги), тека 44/45 Id, № 3613, арк. 5–11). Цікаво, що в липні того ж року шляхта па кам'янецькому сеймику, відзначивши цей факт, заборонила на майбутнє виробляти реєстри, які б не ґрунтувалися на люстраціях (*Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*), ч. 2, т. 3: *Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1698–1726 гг.* Киев 1910, с. 188, 202).

⁸ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 87, 92–96.

⁹ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 426, 546, 648, 683–684, 725, 768, 780 792; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 56 Іе, № 18; ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 7375 (*Papieru Edwarda Rulikowskiego, t. XXIV: Zbiór notat historycznych*), с. 98.

перерозподілу податку, чого вимагала шляхта, могла стати нова тарифа, отже, й нова люстрація.

Із шляхетського середовища на сеймиках обирали люстраторів (ревізорів) — двох–чотирьох на кожний повіт. На проведення ревізії їм давали кілька місяців, інколи — до восьми¹⁰. Люстратори присягали, що будуть справно виконувати покладені на них обов'язки¹¹, які, судячи з сеймикових ухвал, полягали передусім у тому, щоб самим побувати в усіх поселеннях — державних, духовних і магнатсько-шляхетських. Так, у липні 1710 р. подільська шляхта зобов'язала люстраторів «ревізувати і ретельно описати» всі маєтки¹². Вінницький сеймик у вересні 1720 р. наполягав, щоб самі ревізори, а не якісь інші особи, проводили перепис¹³.

Люстратори повинні були занотовувати, скільки в кожному поселенні житлових будівель підданих християн, євреїв, чиншової і служилої безпомісної шляхти. Одні сеймикові постанови вимагали, щоб переписом охоплювалося все населення, за винятком шляхти-землевласників, магнатів і духовенства, напевно, як у XVII ст., лише католицького, інші ж — вилучали з ревізії окремі групи підданих. Наприклад, житомирський сеймик у вересні 1714 р. ухвалив переписати жителів сіл, хуторів, міщан, купців, євреїв, новоосілих у сільських і міських місцевостях, буди (поташні), рудні, корчми, винниці, млини, двірських слуг, служилу (може, й чиншову) шляхту¹⁴. А ось подільська шляхта в липні 1710 р. вказала, що ревізія повинна минути двірських слуг (гуменних, пасічників, рибалок, пастухів, кухарів тощо), злидарів та комірників¹⁵. Подібне рішення було прийняте на сеймику Київського воєводства у вересні 1752 р.¹⁶ Серед сеймикових ухвал трапляються й такі, що або зовсім замовчують, або надто загально і стисло говорять про те, які групи населення повинні підлягати ревізії, а які ні.

Люстраторам надавалося право, як, наприклад, на Київщині в 1716 р., заслуховувати і перевіряти дані під присягою свідчення

¹⁰ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 3, с. 441, 447, 546, 648, 793.

¹¹ Див. повний текст присяги люстраторів на сеймику шляхти Київського воєводства, що відбувся на початку 1716 р. (Там само, с. 440–441).

¹² Там само, с. 242.

¹³ Там само, с. 684.

¹⁴ Там само, с. 327.

¹⁵ Там само, с. 202.

¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7375, с. 98.

війтів (або замість них кого-небудь іншого з підданих) про кількість населення, зобов'язаного вносити податок або вільного від нього¹⁷.

Після закінчення ревізії люстратори присягали на сеймику, що провели її згідно з даними їм настановами.

Судячи з опублікованих сеймикових ухвал, у 10-х і на початку 20-х років XVIII ст. загальновоєводські переписи житлових будівель були проведені на Київщині в 1714, 1716 і 1724 рр., на Брацлавщині — в 1716 і 1723 рр., на Волині — в 1714 р., на Поділлі — в 1710 р. і десь у 1717–1719 рр.¹⁸ Рішення про ревізії в масштабах воєводств, не підкріплені відомостями про їх реалізацію, відносяться до 1723 р. на Поділлі, 1711 і 1717 рр. — на Волині, 1717 і 1720 рр. — на Брацлавщині¹⁹.

У другій чверті XVIII ст. і пізніше теж проводилися загальновоєводські переписи, але, напевно, дуже рідко, бо, наприклад, на Київщині після 1724 р. переписи були проведені лише в 1733²⁰ і 1753 рр.²¹ На 1752 або 1753 р. припадає люстрація Подільського воєводства²². Про необхідність провести люстрацію в цьому воєводстві мовилося в постанові сеймика, який проходив у вересні 1729 р.²³

¹⁷ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 3, с. 441, 447.

¹⁸ Там само, с. 300, 327, 338, 349, 441, 447, 487, 511, 636, 771, 780; ч. 8, т. 2: *Матеріали для історії місцевого управління в зв'язі з історією сословної організації. Акты Барского староства XVII–XVIII в.* 1894, с. 166; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 314; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі — НБУ), Інститут рукопису (далі — ІР), ф. II (Історичні матеріали), 22015, арк. 310.

¹⁹ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 3, с. 202, 218, 526, 546, 684, 793.

²⁰ *Katalog rękopisów Archiwum x.x. Sanguszków w Sławucie / ułożył i historyę tegoż Archiwum skreślił B. Gorczak. Sławuta 1902*, с. 160; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4047, арк. 182–186.

²¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7375, с. 98; ф. 141 (Колекція Александра Чоловського), оп. 1, спр. 1619, с. 3. У постанові волинського сеймику 1746 р. говориться про «давнішу люстрацію» — попередницю тієї, яку цей сеймик ухвалив провести (Там само, ф. 103, тека 56 Іе, № 18).

²² Про це судимо на підставі згадки в постанові кам'янецького сеймика від 16 липня 1774 р. про тарифу Подільського воєводства 1753 р., яка продовжує діяти на час видання цієї постанови (Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 3665, с. 110, 373). Йшлося, очевидно, про тарифу димів, складену на основі кам'янецької люстрації.

²³ НБУ, ІР, ф. II, 22014, арк. 397–398. Варто вказати на те, що в серпні 1766 р. сеймик Волинського воєводства в інструкції своїм послам на Варшавський

Із сеймикових матеріалів першої чверті XVIII ст. видно, що інколи проводилися часткові люстрації. Вони охоплювали передусім так звані нові осілості (*novae coloniae*), тобто місцевості, які ще недавно були безлюдними і яким минув чотирирічний строк звільнення від сплати податків (ухвали Київського воєводства 1720–1721 рр.²⁴). Їм підлягали також поселення, які дуже потерпіли від стихійних лих (епідемій, пожеж) або з яких повтікало багато підданих (ухвали Подільського воєводства 1719, 1720, 1723 рр.²⁵). Про такі люстрації є відомості і за другу чверть XVIII ст.: на Київщині — за 1743 р.²⁶ на Волині — перед 1746 р.²⁷ Інколи часткова ревізія охоплювала весь повіт, як, наприклад, Житомирський на Київщині 1748 р. — за сеймиковими рішеннями 1731 і 1747 рр.²⁸

Жодна з документально оформлених люстрацій не опублікована; серед рукописних матеріалів на них натрапляємо надзвичайно рідко, можливо, тому, що особливої потреби в тривалому зберіганні їх не було, оскільки ними користувалися лише під час складання подимних реєстрів. Загальні відомості деяких люстрацій про кількість оподаткованих житлових будівель дійшли до нас у реєстрах димів, куди вони вносилися як підстава для розкладки подимного на окремі населені пункти.

Робота люстраторів не контролювалася. Тому від ставлення їх до своїх обов'язків залежав ступінь вірогідності складених ними документів. Щодо люстраторів, то в жодній сеймиковій постанові немає звинувачень їх у несумлінності. На нашу думку, в основній своїй масі вони були зацікавлені в більш-менш належному виконанні дорученої їм справи, уже хоч би тому, що за проведення перепису кожен з них отримував велику, як на ті часи, винагороду у вигляді або чотирьох-п'яти грошів від кожної зафіксованої

сейм зобов'язав їх домагатися на ньому дозволу на проведення нової люстрації як підстави для збирання подимного податку (Российский государственный исторический архив, ф. 823 (Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России), оп. 1, ед. хр. 693, л. 4). Сейм дозвіл не дав, оскільки, як сказано вище, подимний податок скасував.

²⁴ Архів ЮЗР, ч. 2, т. 3, с. 648, 700–701, 715. Див. також постанову кам'янецького сеймика від 24 березня 1716 р. (Там само, с. 456).

²⁵ Там само, с. 636, 725, 768.

²⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далі — НГАБ), ф. 694 (Радзівілы), воп. 4, спр. 775, арк. 46.

²⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 56 Іе, № 18.

²⁸ Там само, ф. 141, оп. 1, спр. 2032; ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 320–324.

в документі хати²⁹, або заздалегідь визначеної суми³⁰. Проте люстратори часто натрапляли на опір частини землевласників, які не допускали їх у свої маєтки або не дозволили повністю переписати окремі поселення³¹. Характерним щодо цього є таке місце в листі від 7 вересня 1710 р. губернатора Меджибізької волості (Подільське воеводство) Яна Десьє³² до краківського каштеляна і коронного великого гетьмана Адама Миколая Сенявського, якому волость належала: «Прошу ... повідомити мене, чи маю дозволити описати (*zlistrować*) маєтки вашої милості добродія і порахувати всі халупи в них згідно з постановою подільського сеймика»³³. «Хто його знає, — пише далі Я. Десьє, намагаючись, можливо, схилити А. М. Сенявського до думки не допустити люстратора, — чи згодом половина підданих не убуде, і тоді визначений тягар подимного («димів») ляже на тих, які залишаться»³⁴. Не дивно, що частина поселень, які підлягали оподаткуванню, в переписні документи не вносилися. Зокрема, багато таких поселень Кременецького повіту не були піддані ревізії в 1714 р.; список їх з власної ініціативи склав шляхтич Хілінській і подав на луцькому сеймику 1716 р.³⁵ Сеймики щодо володільців, які перешкоджали проведенню ревізій своїх маєтків, обмежувалися лише погрозами накласти штраф³⁶.

Складати подимні реєстри на основі даних переписів сеймики доручали комісарам. Їх обирали стільки ж, скільки ревізорів, іноді більше, навіть у кілька разів, чим підкреслювалася важливість їх роботи і створювалися можливості для точнішого обкладання

²⁹ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 202, 327, 441, 684.

³⁰ Там само, с. 338, 781 (по 400–500 злотих кожному люстраторові). На Луцькому сеймику у вересні 1746 р. кожному з 13 ревізорів Волинського воеводства за проведення перепису обіцяно 1 000 злотих (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 56 Іє, № 18).

³¹ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 357, 701.

³² Про нього: М. Крикун. Шимон Єжи Церенович і його «Плас prawnych ргас» // *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 2. Київ — Львів 2004, с. 383–386.

³³ Йдеться, певно, про постанову кам'янецького сеймика від 28 липня 1710 р. щодо проведення люстрації (*Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 202).

³⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddział rękopisów, № 5795, с. 31.

³⁵ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 502.

³⁶ Там само, с. 202, 357.

маєтків податками³⁷. У завдання комісарів входило розподіляти між оподаткованими поселеннями заздалегідь визначену сеймиками кількість димів, як правило, стали протягом довгого часу. Для Кам'янецького і Червоногородського повітів разом у 1710 р. вона становила 150³⁸ і такою ж була вже для всього Подільського воеводства протягом кількох десятиріч³⁹ Волинь сплачувала податок у 1707 р. з 1 400, а потім — з 1 000 димів⁴⁰ (крайні роки згадок останньої цифри — 1710–1746⁴¹), Київщина — якийсь час з близько 100 димів (вірогідно відомо для 1716–1717 рр.)⁴², а згодом — з 200 (у всякому разі в 1734–1754 рр.)⁴³, а Брацлавщина в 1716–1724 рр. — зі 40 димів⁴⁴ (відомостей за інший час виявити не вдалося).

Як виникли вказані цифри на означення кількостей димів, з'ясувати поки що не вдалося. Мабуть, вони були результатом посиленого псування на початку XVIII ст. подимних реєстрів, успадкованих правобережними воеводствами від 1650–1670 рр., коли внаслідок руйнувань та подання шляхтою явно занижених відомостей кожне оподатковане поселення вносило подимне щодалі від усе меншої кількості житлових будівель, причому багато поселень безпідставно подавалось як майже або зовсім безлюдні⁴⁵. На початку XVIII ст. через величезні спустошення, викликані війнами, нападами татар, занедбаність фіскальної справи в попередні десяти-

³⁷ Там само, с. 527, 636, 648, 715, 771, 793. У вересні 1752 р. шляхта Київського воеводства для проведення люстрації призначила п'ять осіб, а для складання тарифи на основі представлених ними матеріалів — 22 особи (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7375, с. 98).

³⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 44/45 Id, № 3613, арк. 5–11.

³⁹ *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 202, 269, 333, 383, 532, 636, 768; *Volumina legum*, т. 6, с. 146; *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie*, oddz. rękopisów, № 1077, с. 367–405.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 49 (Потоцькі), оп. 1, спр. 989, арк. 1–14.

⁴¹ *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 259, 525, 592; *Volumina legum*, т. 6, с. 166; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103, тека 56 Іе, № 18; ф. 91 (Архів Люба-Радзімінських), № 327/VII, 1.

⁴² Це видно з того, що шляхта Київського воеводства в 1717 р. обіцяла сплатити по 100 злотих з диму (усього 10 400 злотих) за тарифою 1716 р. (*Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 511).

⁴³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7375, с. 98; ф. 141, оп. 1, спр. 1619, с. 3.

⁴⁴ *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 487, 518.

⁴⁵ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 82–84, 91.

тиріччя, труднощі складання нової податкової документації, особливо на Київщині, Брацлавщині і Поділлі, шляхта, що поверталася у свої маєтки, могла звернутися до давніх реєстрів як до підстави обкладання подимним (можливо, й іншими податками), час від часу зменшувати кількість димів у них до певного мінімуму. Якщо так було в дійсності, то в період відбудови маєтків у XVIII ст. дим цих реєстрів ставав величиною, яка означала не одну житлову будівлю, а якусь сукупність їх⁴⁶. Слід вказати, що у Волинському воєводстві на початку XVIII ст. і пізніше, на відміну від 1680–1690-х років, зовсім не користувалися подимним реєстром 1682 р. — джерелом, відомості якого більш-менш близькі до дійсності⁴⁷.

У сеймикових постановах нічого не говориться про те, як саме комісари розподіляли дими між поселеннями. На основі виявлених тарифів можна твердити, що з люстраційного матеріалу вони виводили загальну кількість житлових будівель, які підлягали оподаткуванню, і ділили її на наперед відоме число димів, визначаючи таким чином, скільки хат припадало пересічно на один дим. Далі комісари визначали, від якої частини диму (і в якому розмірі) кожне поселення мало сплачувати подимне. Здається, при цьому правилом було дотримуватися середньої по воєводству кількості хат на дим. За таким принципом, зокрема, в 1724 і 1754 рр. були складені тарифи для Житомирського (1724⁴⁸ і 1754⁴⁹ рр.) і Київського (1754 р.⁵⁰) повітів. 1724 р. у цьому воєводстві дим у середньому дорівнював 80 хатам, про що свідчить житомирський реєстр і преамбула до нього. Найменшою частиною диму тут тоді була 1/32 і відповідала вона 2,5 хати. Якщо після розподілу хат між частинами диму в якомусь поселенні залишалося менше 2,5 житлової будівлі, то в тарифі замість кожної з них записували подимну ставку в

---

⁴⁶ Інколи дим міг означати певну кількість житлових хат і в третій чверті XVII ст., як, наприклад, на Поділлі в 1668 р. (*Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 2: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1890, с. 525; М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 86–88).

⁴⁷ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 93–95, 97. Та сама доля, мабуть, спіткала інше подібне джерело — подимний реєстр Овруцького і Житомирського повіту 1683–1684 рр. (*Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России*. 1886, с. 487–508).

⁴⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 314–317.

⁴⁹ Там само, ф. 141, оп. 1, спр. 2262, с. 3–12; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 788, с. 550–576.

⁵⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 1619, с. 2–27.

38 грошей. Наприклад, комісари, виходячи з 80 хат на дим, прирівняли в місті Чуднові 297,5 хати (з 299, зазначених у переписі) до 3 $\frac{23}{32}$ диму, а на решту 1,5 хати записали 57 грошей⁵¹. У тарифах Київського воєводства 1754 р. не вказано ні кількості житлових будівель у містах, містечках і селах, ні пересічної кількості хат на дим. Але ці величини встановлюються досить легко: найменшою частиною диму тоді теж була $\frac{1}{32}$, а подана біля назв поселень кількість хат, які залишилися після пропорційної розкладки житлових будівель між димами, щонайбільше становить дев'ять. Отже $\frac{1}{32}$ — це 10, а цілий дим — 320 хат. З допомогою цього показника для кожного поселення можна вивести люстраційну кількість хат, на яку спиралися комісари у своїх підрахунках. За тарифою, село Журбинці, поблизу Кодні, вносило подимне з $\frac{3}{32}$ диму і п'яти хат, тобто з 35 хат; містечко Івниця сплачувало податок з $\frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{32}$ диму, тобто зі 130 хат⁵² і т. д.

У деяких реєстрах першої чверті XVIII ст. розподіл димів між поселеннями проведено так, що повної відповідності між числом житлових будівель і частинами диму не видно. Комісари ніби нехтували середнім показником хат на дим. Для прикладу візьмемо реєстр Кременецького повіту 1717 р.⁵³ Виходячи з його даних про житлові будівлі і частини диму, до яких вони прирівняні, можна вивести для кожного поселення число, що означає кількість хат на дим. Це число було різним, а саме: для містечка Рахманова — 45 (79 хат; $1\frac{3}{4}$ диму), містечка Базалії — 50 (64; $1\frac{9}{32}$), сіл Готюжинців — 80 (5; $\frac{1}{16}$), Лазучина Великого — 160 (5; $\frac{1}{32}$) і т. д. Подібним до кременецького є реєстр Овруцького повіту, не датований, але складений, напевно, до 1724 р., бо з цього року на Київщині розкладка димів між житловими будівлями проводилася за принципом строгої пропорційності. За Овруцьким реєстром, в Олевській волості (містечко і 15 сіл) було 355 хат, податок вона сплачувала від $1\frac{3}{4}$ диму, отже, на дим припадало 203 хати; в Чорнобильській волості (містечко і 16 сіл) — 535 хат, вони прирівняні до $3\frac{5}{32}$ диму, дим становив 169,3 хати і т. д.⁵⁴

⁵¹ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 314.

⁵² Там само, ф. 141, оп. 1, спр. 1619, с. 5, 6.

⁵³ Там само, ф. 91, № 327/VII, 1.

⁵⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів), оп. 4, спр. 523, арк. 4, 14, 15.

При складанні згаданих кременецького, овруцького і подібних до них реєстрів комісари виходили із спроможності маєтків сплачувати подимне. Мабуть, вони брали до уваги і співвідношення між кількістю тяглих і піших господарств підданих. Натяк на це, на нашу думку, є в ухвалі кам'янецького сеймика, який відбувся у вересні 1719 р. Комісарам наказувалось на основі перепису «пропорційно на кожний дим поміряти всі маєтки пішими і тяглими підданими»⁵⁵. Окремо кількість тяглих і піших господарств, можливо, враховувала тарифа Подільського воеводства, що базувалася на даних люстрації 1710 р. Цю тарифу виявити не вдалося, але про її структуру можна судити на основі заяви, зробленої в березні 1712 р. губернатором Барського староства Павлом Щитинським у Летичівській гродській канцелярії. Відзначивши, що староство сильно спустошене переходами і постійми військ, а тому не зможе сплатити подимне за тарифою воеводства, П. Щитинський подав кількість тяглих і піших господарств у місті Барі, двох містечках і 10 селах та вказав, від якої частини диму ці поселення спроможні внести податок. Ці частини диму не були пропорційні ні щодо загальної кількості підданих, ні щодо співвідношення між пішими й тяглими. Наприклад, села Іванівці, Чемериси і Маньківці могли сплатити податок від 1/32 диму кожне, а тяглих і піших господарств в Іванівцях було відповідно 3 і 3, в Чемерисах — 5 і 3, Маньківцях — 4 і 3. До 1/8 диму П. Щитинський прирівняв села Головчинці, де було 12 тяглих і 6 піших підданих, Ялтушків (10 і 6) та Калинську Деражню (4 і 7)⁵⁶. Відсутність повної відповідності між частинами диму, з одного боку, і загальною кількістю житлових будівель або співвідношенням між тяглими і пішими господарствами — з другого, могла бути характерною і для тарифи Подільського воеводства, якщо припустити, що П. Щитинський спирався на неї як на зразок.

Збирачі подимного кожною тарифою користувалися кілька років аж до проведення нового загальноноевродського перепису. Як правило, поселення цього періоду сплачували податок від одних і тих же частин диму. Наприклад, село Бухни на Київщині в 1721–1723 рр. вносило подимне від 3/32 диму, в 1724–1733 рр. від — 1/16 диму і двох хат, в 1734–1753 рр. — від 3/8 диму⁵⁷. Час від

⁵⁵ *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. 3, с. 636.

⁵⁶ Там само, ч. 8, т. 2, с. 166–167.

⁵⁷ НГАБ, ф. 694, оп. 4, спр. 775, арк. 5, 6, 9, 11, 14, 15, 17–20, 30, 32, 40, 44, 47, 49.

часу між переписами спеціально призначені сеймиками комісари вносили в тарифу зміни. Виконуючи накази шляхти, яка вимагала «справедливого» оподаткування, і враховуючи результати часткових люстрацій, комісари з одних поселень знімали якісь частини диму і перекладали їх на інші⁵⁸. Перерозподіл димів, однак, не був масовим, він торкався певної кількості поселень і проводився в межах постійного для воеводства числа димів.

Траплялися випадки, коли відомості про дими, наведені в тарифах та квитах, які засвідчували сплату подимного, не збігаються. Так, Сатанівську волость на Поділлі (містечко Сатанів, містечко Тарноруда і 20 сіл) тарифою 1728 р. прирівняно до 6 5/8 диму⁵⁹. Як свідчать квити, в березні і вересні того ж року (так само 1729 р.) вона вносила податок від 5 21/32 диму, причому в квитах зазначено, що подимне приймається за новою тарифою 1727 р.⁶⁰ Село Карпівці в 1729 р. теж сплачувало подимне за тарифою 1727 р., тобто від 1/16 диму⁶¹, тоді як тарифою 1728 р. для нього визначено 3/64 диму⁶².

Важливо визначити, в якій мірі відомості переписів про кількість житлових будівель відповідали дійсності і наскільки придатними, отже, є подимні реєстри, складені на їх основі, для наукового дослідження. Слід застерегти, що відомості кожного з реєстрів майже цілком відносяться до року проведення ревізій. Зміни в залюдненості протягом кількох наступних років, до нової ревізії, відбиті в цих реєстрах для порівняно небагатьох поселень.

Ступінь вірогідності реєстрів найкраще встановлювати шляхом порівняння їх даних про оподатковані хати з відомостями інвентарів про господарства (двори). До інвентарів Правобережної України XVIII ст. можна ставитися з повним довір'ям, господарство в них — це хата. Але інвентарі за люстраційні і тарифні роки зустрічаємо дуже рідко. Згадане зіставлення поки що можливе тільки стосовно 12 поселень Житомирського повіту для 1724 р. (*Таблиця 1*) і п'яти сіл Київського повіту для 1753–1754 рр. (*Таблиця 2*). *Таблиця 1* переконливо засвідчує вірогідність подимного реєстру 1724 р. Розходження між відомостями цього документа і інвента-

⁵⁸ Архів ЮЗР, ч. 2, т. 3, с. 501, 636, 701, 715, 815.

⁵⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1077, с. 367, 369, 372, 374 та ін.

⁶⁰ ЦДДА України у Києві, ф. 50 (Сатанівський магістрат), оп. 1, спр. 1, арк. 445, 447.

⁶¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 3866, арк. 98.

⁶² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1077, с. 397.

ря допустиме з огляду на значну рухливість населення Київського воєводства в першій половині XVIII ст., але дивує це розходження відносно села Карпівців; мабуть, в інвентарі села йдеться не про все населення. Що ж до Таблиці 2, то у двох випадках інвентарні цифри стосовно селян вищі, ніж тарифні; можливо, люстратори свідомо не враховували частини господарств з якихось конкретних причин. Значно більша кількість тарифних хат від інвентарних господарств в Огіївцях є, імовірно, наслідком того, що в інвентарі не згадано про селян, закріплених за надвірною хорутвою⁶³. Інше пояснення навряд чи припустиме; малоімовірно, наприклад, щоб за рік після проведення люстрації багато підданих втекло з цього села, адже інвентар подає в ньому лише дві пустки. Нарешті, дані тарифи та інвентаря для одного села однакові. Отже, щодо частини поселень Київського повіту інформація перепису 1753 р. і складеного на його підставі подимного реєстру 1754 р. вірогідні.

Таблиця 1

Поселення	Кількість житлових будівель за подимним реєстром від 27 січня 1724 р. ¹	Відомості інвентаря від 29 березня 1724 р. ²	
		кількість господарств	у тому числі господарств слободян*
місто Чуднів	299	288	17
містечко П'ятка	66	61	4
містечко Янушпіль	48	52	15
містечко Миропіль	194	182	15
містечко Вільськ	44	39	—
село Карпівці	82	50	—
село Романів	39	43	3
село Стрибіж	7	8	—
село Жабориця	30	20	—
село Троща	33	20	—
село Колодажне	6	8	—
село Івановичі	13	18	—
Разом	861	789	54

¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 314 та ін.; ЦДІА України у Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 23, арк. 18 та ін.

² Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК), zespół Archiwum Sanguszków, № 458, фасц. 3.

* Більшість слободян оселилась у 1723 р.

⁶³ Кількість господарств таких підданих могла бути значною. Наприклад, у селах Терешполі і Тростянці Хмельницького староства на Поділлі 1763 р. за 64 дворами надвірних хоругв числилось 109 селянських дворів (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4 (Колекція Баворовських), оп. 1, спр. 576, арк. 156–157, 159).

Таблиця 2

Села	Реєстр 1754 р. ¹		рік	Інвентарі			
	відомості реєстру	виведена з них кількість хат		господарства-двори			
				селян	шляхти	надвірної хоругви	разом
<i>Білопільський ключ</i>							
Пузирки	1/16 диму + 7 хат	27	1753 ²	38	2	—	40
<i>Немеринецький ключ</i>							
Немеринці	3/32 диму + 3 хати	33	1754 ³	33	—	—	33
Княжика	1/8 диму	40		55	—	—	55
Огіївці	5/16 диму	100		36	9	21	66
Журбинці	3/32 диму + 4 хати	34		29	8	—	37

¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 1619, арк. 3, 4.

² Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, f. Tiškevičiai.

³ APK, zesp. Archiwum Sanguszków, № 614, фасц. 5. У Немеринцях 1754 р. було дві пустки, в Княжиці і Журбинцях — по одній.

Цікавих висновків доходимо при зіставленні відомостей подимних списків XVIII ст. по Київському воєводству. Передусім зіставимо відомості списків подимного Житомирського повіту за 1724 і 1754 рр. У 176 порівнюваних селах, містах і містечках повіту 1724 р. налічувалася 4 331 оподаткована хата, у 1754 р. — 9 280⁶⁴. Згідно з постановою сеймика Київського воєводства, люстрація 1724 р. (а за нею й реєстр) мала охопити житлові будівлі всіх категорій підданих міста й села, євреїв, чиншову і служилу шляхту⁶⁵. Ці ж групи населення, крім двірських слуг із середовища підданих, повинен був брати на облік перепис 1753 р.⁶⁶, який ліг в основу тарифи 1754 р. Щоб порівняння житомирських подимних списків 1724 і 1754 рр. було з джерелознавчого погляду цілком виправдане, коректне, треба кількість хат двірських слуг додати до числа згаданих 9 280 хат. Після цього стає очевидним, що за 30 років чисельність житлових будівель у 176 порівнюваних поселеннях зростає більше як у два рази. То був наслідок колонізаційних процесів на Житомирщині в першій половині XVIII ст. Темпи і тривалість їх допомагають встановити реєстри 1724 і 1754 рр. За ними, темпи ко-

⁶⁴ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 4145, арк. 314–317; ф. 141, оп. 1, спр. 2262, с. 3–12; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 788, с. 547–576.

⁶⁵ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 3, с. 780.

⁶⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7375, с. 98.

лонізації у Київському повіті були дещо вищими, ніж у Житомирському: в 1724 і 1754 рр. 266 поселень у ньому сплачували подимне відповідно від 6 708 і 16 173 хат⁶⁷.

Порівнюємо ще для Житомирського, Овруцького і Київського повітів відомості тарифів за 1754 р. і подимних реєстрів за 1775 р. (Таблиця 3). У подимних реєстрах 1775 р. дим — це хата, дим⁶⁸; вони враховують, за деякими винятками, всі житлові будівлі, в тому числі панських дворів і слуг, і є дуже цінним вірогідним джерелом⁶⁹. Згідно з даними Таблиці 3, у 1775 р. порівняно з 1754 р. в одних і тих же 346 населених пунктах Житомирщини, 694 — Київського і 323 — Овруцького повітів було відповідно на 30,9, 59,4 і 42 відсотків більше хат*. Ці відсотки треба знизити, зваживши на те, що в 1754 р. насправді було більше хат, ніж їх подають тодішні подимні списки. Дані Таблиці 3 доводять, що населення на Житомирщині в третій чверті XVIII ст. збільшувалося значно повільнішими темпами, ніж раніше. Це відповідає дійсності і пояснюється послабленням колонізації. Більш вираженою порівняно з Житомирщиною була колонізація Овруцького і особливо Київського повітів, зокрема в міських поселеннях, хоч і тут темпи її були далеко повільніші, про що свідчать різні документи з першої половини XVIII ст. Сказане дає підставу вважати реєстри 1754 р. важливим демографічним джерелом.

Від названих реєстрів Київського воєводства з першої половини XVIII ст. відрізняється подимний список Житомирського повіту за 1748 р.⁷⁰ Він подає житлові будівлі всіх груп підданих, у тому числі двірських слуг, єврейського населення, служилої і чиншової шляхти, для 189 міських і сільських поселень. У них налічувалося 7 962 хати,

⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 23, арк. 18–24; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 1619, с. 3–27; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 788, с. 495–544.

⁶⁸ *Volumina legum*, t. 8, с. 133–137.

⁶⁹ Подимні реєстри 1775 р. високо оцінив відомий польський історик Тадеуш Корзон (Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. 1. Kraków — Warszawa 1897, с. 64–65). Див. також: М. Крикун. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 238: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1999, с. 515–530, 538–542, 549.

* Тарифи 1754 р. подають відомості про 445 населених пунктів у Житомирському, 391 — в Овруцькому і понад 770 — у Київському повітах.

⁷⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 2032, с. 1–16.

з яких 2 367 у 164 поселеннях виділено для сплати подимного з розрахунку 80 житлових будівель на один дим (25 сіл як новоосілі подимного не вносили). З решти хат 1 052 — то дома двірських слуг, надвірних козаків і шляхти, а 4 543 хати повинні були давати по одному тинфу (1 золотому і 6 грошів) — податок, характер і призначення якого встановити не вдалося. Зіставлення відомостей цього документа і подимного списку 1775 р. для 137 порівнюваних міст, містечок і сіл свідчить про збільшення кількості будівель у Житомирському повіті за 27 років на 37,2 % (з 6 564 до 9 013)⁷¹. Можливо, тарифа 1748 р. подала нижчу від справжньої кількість домів.

Таблиця 3

Населені пункти	Кількість оподаткованих житлових будівель за подимними реєстрами	
	1754 р. ¹	1775 р. ²
<i>Житомирський повіт</i>		
18 міст і містечок	3010	3686
328 сіл	10746	14314
<i>Київський повіт</i>		
87 міст і містечок	11110	17155
607 сіл	24852	38172
<i>Овруцький повіт</i>		
10 міст і містечок	817	1422
313 сіл	6106	8400
<i>Разом у 1363 населених пунктах³</i>	56636	83149

¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 1619, арк. 3–27; спр. 2262, арк. 3–12; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 788, с. 495–625.

² *Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Fridrich Büsching*, t. 22. Halle 1788, с. 248, 257, 278–297; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 271–290.

³ У це число входить 34 поселення Боровицького, Медведівського, Крилівського, Білозерського і Мошнівського ключів та Чигиринського староства; 1754 р. вони віднесені до Київського повіту (1 665 оподаткованих домів), а 1775 р. — до Брацлавського воєводства (2 392 дими) (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 1619, арк. 24, 26; *Magazin für die neue Historie und Geographie...*, t. 22, с. 248, 257). Відомості про сім поселень Овруцького повіту (серед них — містечко Городниця, село Губків), згаданих подимним реєстром Київського воєводства (1754 р.), для 1775 р. взято з тарифи Волинського воєводства (*Magazin für die neue Historie und Geographie...*, t. 22, с. 335, 340; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 788, с. 619, 622). Кількість міст і містечок, подана в Таблиці 3, наведено на підставі тарифи 1754 р.

⁷¹ Там само; *Magazin für die neue Historie und Geographie...*, t. 22, с. 291–297.

За допомогою житомирської тарифи 1748 р. можна приблизно визначити кількість неврахованих подимними реєстрами 1754 р. житлових будівель двірських слуг (челяді) у 1 363 населених пунктах Київського воєводства, вказаних у Таблиці 3, і зробити важливі висновки. Із 1 003 хат Житомирського повіту, вільних у 1748 р. від податків, у 164 містах, містечках і селах (поминаємо 49 таких хат (1052–1003) у 25 новоосаджених селах) цій групі населення належало 865 хат (у тому числі служилій і чиншовій шляхті — 35, надвірним козакам — 103). До загальної кількості хат (7 377) це становить 11,7 %⁷². Небезпідставно припускаємо, що таким же був відсоток двірських слуг у 1754 р. у Київському воєводстві, що, отже, їм належало 7 504 хати (56 636 оподаткованих житлових будівель відповідали 88,3 %). Значить, у цих поселеннях домів, обкладених подимним, і домів двірської челяді налічувалося 64 140. Порівняно з 1775 р. це на 19 009 домів менше (Таблиця 3). Їх зростання за 21 рік становило 29,6 %. Певно, 1754 р. укладачі реєстрів від люстраторів не мали відомостей про частину житлових будівель, що підлягали оподаткуванню, і про новоосаджені села, звільнені від сплати подимного. 1754 р. подимним не обкладалися панські двори, фільваркові будівлі, монастирі. Тому, на нашу думку, за 21 рік кількість житлових домів у вказаних пунктах могла зрости на 25 % (навіть менше) і в такому разі 1754 р. становити 66 519 (83 149 домів 1775 р. у цих же пунктах прирівнюємо до 5/4, або до 125 відсотків). Спробуємо поширити цей відсоток збільшення кількості хат за 21 рік на весь поселенський ареал Київського воєводства. Сумарна кількість взятих у 1775 р. на облік димів-хат у 1 815 населених пунктах Київського воєводства становить 103 914⁷³. Прирівнявши її до 5/4 (125 %), для базисного 1754 р. одержимо 83 131 дім⁷⁴. Щоб

⁷² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 2032, с. 1–16.

⁷³ *Magazin für die neue Historie und Geographie...*, t. 16. 1782, с. 23; W. Kula. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 13. Poznań 1951, с. 54 (Вітольд Куля подає цю цифру для 1776 р.); *Polen zur Zeit der zwei letzten Theilungen dieses Reichs, historisch, statistisch und geographisch beschrieben*. 1807, с. 292.

⁷⁴ Не виключено, що якесь число димів подимний реєстр Київського воєводства 1775 р. не охопив. Кількість хат у кожному поселенні Київського, Житомирського й Овруцького повітів наведена, правда, без дати і з деякими пропусками, в публікації 1788 р., здійсненій відомим німецьким статистиком Антоном Фрідріхом Бюшінгом (*Magazin für die neue Historie und Geographie...*, t. 22, с. 278–302).

довідатися, якою була чисельність населення в середині XVIII ст., потрібно знати коефіцієнт залюднення однієї хати.

Наведені факти свідчать, що дим реєстрів першої і початку другої половини XVIII ст. дорівнював не одній житловій будівлі, а значній кількості їх. Сумарна кількість хат на один дим і димів були в кожному воєводстві різні і протягом багатьох років незмінні. Подимні списки склалися на основі відомостей люстрацій (переписів, ревізій) маєтків про чисельність домів, які підлягали оподаткуванню. Люстрації в 1710-х і на початку 1720-х років проводилися кілька разів, а в другій чверті XVIII ст. — дуже рідко.

Після перепису наперед визначену кількість димів розподіляли між населеними пунктами, виходячи з їхньої залюдненості. Реєстрами користувалися при збиранні подимного протягом міжлюстраційного періоду, але дані кожного з них слід відносити лише до року проведення тієї люстрації, яка лягла в основу реєстру. Деякі подимні списки, в тому числі ті, які містять тільки відомості про дими, заслуговують на увагу як важливе демографічне джерело. В них дими строго пропорційно розподілені між житловими будівлями. Ці списки допомагають вивчати колонізаційні процеси на Правобережжі і навіть можуть бути джерелом для встановлення чисельності населення.

Слід вказати на те, що згаданими тарифами димів користувалися, коли судити про них на прикладі Київського воєводства, до запровадження в 1775 р. в Речі Посполитій нового, «генерального» подимного податку⁷⁵. Це означає, що в даний період люстрацій (ревізій) житлових будівель не проводили, отже, нових тарифів не укладали. Користування стосувалося збирання до 1768 р. подимного⁷⁶, а згодом (можливо, й раніше, паралельно з ним) — для розбивки (*dyspartymentu*) між поселеннями провіанту й фуражу, які вони, відповідно до «приналежних» їм частин димів, мали здавати для розквартированих підрозділів коронного війська. Тож не випадково датований 15 квітня 1771 р. такий диспартимент по Київському повіту⁷⁷ за цими частинами димів є фактично буквальним повторенням тарифи цього повіту 1754 р.

⁷⁵ *Volumina legum*, t. 8, с. 88–90.

⁷⁶ Там само, t. 7, с. 194.

⁷⁷ ЦДДА України у Києві, ф. 2 (Київський градський суд), оп. 1, спр. 71, арк. 576–586 зв.

ДОДАТОК

МАТЕРІАЛИ ПРО ПОДИМНИЙ ПОДАТОК
З МІСТЕЧКА САТАНОВА В 1728–1746 РОКАХ

Ці матеріали відклялися у двох із п'яти збережених книг сатанівського магістрату⁷⁸. В одній інформація про подимне обіймає лише шість сторінок за 1728–1731 рр., причому відноситься вона й до інших поселень волості — маєткового комплексу, адміністративним центром якого був Сатанів⁷⁹ (власниками Сатанівської волості в 1728–1746 рр. були: вдова померлого 1726 р. краківського каштеляна і коронного великого гетьмана Адама Миколая Сенявського Ельжбета Гелена — у 1728–1729 рр., їхня дочка Зофія Марія — у 1729–1731 рр. як вдова полоцького воєводи і литовського польного гетьмана Станіслава Міхала Ернеста Денгоффа, від 1731 р. — вона ж разом зі своїм другим чоловіком, руським воєводою Августом Александром Чарторийським).

Інформацію подано у копіях стислих за змістом квітів, виданих гродською канцелярією у Кам'янці-Подільському тим, хто від міста сплачував у ній подимне. З квітів дізнаємося, що подимне збирали й здавали двічі на рік — ратами березневою і вересневою, згідно з постановою сеймика Подільського воєводства 1727 р. (правда, ця постанова згадана лише у квітах 1728 і 1729 рр.) про необхідність складання нової тарифи подимного і що ця ж постанова заснована на конституції (рішенні) Варшавського сейму, прийнятій при укладанні трактату (ідеться про так званий «Німіий» сейм, що відбувся 1 лютого 1717 р. і рішення (трактат) якого покляло край гострому протистоянню в Речі Посполитій між королівською владою і шляхтою, згрупованою в Тарногородській конференції).

⁷⁸ Ці п'ять книг: Там само, ф. 50, оп. 1, спр. 1 (1708–1733 рр., один документ стосується 1704 р., один — 1758 р.), 2 (1728–1746 рр.), 3 (1728–1732 рр.); Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, oddz. rękopisów, № 1211 (1738–1748 рр.), 1212 (1749–1770 рр.).

⁷⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 445–446, 447–448. Сатанів, розташований на лівому березі Збруча, в часи Речі Посполитої входив до складу Кам'янецького повіту Подільського воєводства. Про нього: М. Орловский. Историко-статистическое описание местечка Сатанова // *Подольские епархиальные ведомости*, № 3: *Часть неофициальная*. Каменец-Подольский 1862, с. 47–56; Є. Сіцінський. *Оборонні замки Західнього Поділля XIV–XVII м. (Історично-археологічні нариси)*. Київ 1928, с. 42–52; W. Marczyński. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej*, t. 1. Wilno 1820, с. 304–309.

Сатанів, за квитами, в податковому відношенні прирівняний до одного + половини + чверті диму. На кожну рату в 1728–1729 рр. він здавав подимне у розмірі 190 злотих 19 грошів (це означає, що з диму за рік сплачувано 217 злотих 26 грошів), у 1730–1731 рр. — 165 злотих 20 грошів (з диму за рік — 189 злотих 10 грошів). Квити видавали: у 1728 р. — регент (керівник) згаданої гродської канцелярії Александр Сілицький, у 1728–1729 рр. — від імені регента Радзімінського Францішек Качковський, у 1730 і 1731 рр. — від імені того самого регента — субделегат* Владислав Ліпінський, у 1730 р. — субделегат (І.) Дунін, у 1731 р. — Юзеф Вондолковський (він і Ф. Качковський теж могли бути субделегатами).

Друга з двох згаданих книг⁸⁰ являє собою облік запланованих і зібраних доходів (*percepta*) з міських податків та їх витрат (*expensa*). Облікові піддані стосовно 1728–1733, 1735 і 1736 рр. одні й другі (відомості для 1734 р. відсутні через, імовірно, політичну ситуацію в Речі Посполитій, отже, й у Подільському воеводстві, яка характеризувалась боротьбою за королівський престол у цій державі між прихильниками обраних на нього Августа III і Станіслава Лещинського), стосовно ж 1737–1746 рр. — тільки зібрані доходи та їх витрати. Заплановані доходи відбиті в реєстрах (аркуші в книзі, охоплені цими документами, див. у «джерельній» примітці до *Таблиці*), зібрані доходи та їх витрати — в рахунках⁸¹. Реєстри складали двічі на рік, звичайно в лютому і серпні, з нагоди сплати податків ратами у березні і вересні, складали в магістраті обрані до нього християнським населенням міста («поспільством») бурмістри й присяжні (лавники; одних і других було по чотири) під контролем призначеного губернатором Сатанівської волості (він керував її адміністрацією) віята, котрий очолював магістрат⁸². У преамбулах

* Субделегат належав до виконавців декретів гродських судів.

⁸⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 2.

⁸¹ Там само, арк. 8–9, 13–13 зв., 28–29 зв., 40 зв.–42, 47–48 зв., 67–68а, 75–76, 84–85, 100–103, 127 зв.–128, 144–145 зв., 151 зв. – 152 зв., 156 зв.–157, 162–163, 164–168 зв., 169 зв.–170, 171–172 зв., 173 зв.–175, 166–180, 181–188 зв., 190–193 зв.

⁸² Сатанів одержав магідебурзьке право за привілеєм, виданим 30 березня 1641 р. його дідичкою Катажиною зі Штемберга Сенявською, коронною підчашиною (A. Przewdziecki. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, т. 2. Wilno 1841, с. 43–44; широке цитування привілею за цим виданням: *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, opisana przed M. Balińskiego i T. Lipińskiego* / wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynkowskiego, т. 3. Warszawa 1886, с. 148).

реєстрів звичайно зазначалось, що в їх складанні брало участь і поспільство, та насправді участь ця, імовірно, зводилась до заможної верхівки його.

Реєстр подає імена і прізвища (прізвиська) мешканців міста, у тому числі — передмість (ідеться про володільців житлових будівель — кам'яниць, домів, хат), — лише греко-католиків і католиків (за винятком членів магістрату і з різних причин декого з поспільства), подає також проти кожного з цих мешканців-господарів визначений («отаксований») загальний розмір податкової суми, яку слід було здати. Ця сума враховувала подимне й податок на «інші» «публічні» потреби міста. Тільки реєстр, датований 26 лютого 1731 р., наводить розмір одного й другого податків окремо. В зазначених преамбулах вказувалось, кому з поспільства доручено займатись збором даних податків (цих «поборців» або «виборців» у 1728–1746 рр. поименовано 30). Кожен реєстр затверджував губернатор.

Про те, як відбувався збір податків, фрагментарно довідуємося з рахунків — з витрат, за квитами, внесених сум. У супроводі писарчука, званого «поборовим», «виборовим» (він мав при собі реєстр) та кількох жовнірів⁸³ поборця відвідував кожну оподатковану житлову будівлю і стягав з її господаря визначену магістратом суму. Він же відповідав за витрати одержаної з міста податкової готівки — видавав її за квитами, виданими війтом, міським писарем та деякими іншими особами (квити для звітності тримав при собі). Частина цієї готівки йшла на сплату подимного, її здавав у кам'янецьку гродську канцелярію бурмістр, рідше — присяжний. За отримання від канцелярії квиту давалося «квитове» в розмірі одного златого, згодом — двох тинфів (двох злотих і 16 грошів)⁸⁴.

Наведена *Таблиця* розповідає про те, з яких кількостей житлових будівель — господарств у 1728–1733, 1735 і 1736 рр. мали сплачуватись визначені магістратом податки і яку частину надходжень від них у 1728–1732, 1735 і 1736 рр. становило здане в Кам'янці подимне. Згідно з реєстрами, податками обкладали населення (поспільство) власне міста, передмість Юринських фільварків, Богословських фільварків, Горбанівки (Дедикової), Чехової (Вихвалинців), окремо ремісників цехів ткацького, гончарного, шевського,

⁸³ ЦДІА України в Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 2, арк. 42, 76, 128, 144 зв., 145, 157, 161, 166 зв., 168 зв., 170, 175, 180, 183 зв., 184 зв., 186 зв., 188, 191 зв.

⁸⁴ Там само, арк. 8, 28 зв., 29, 47, 100, 101.

кушнірського, бондарського, ковальського, підданих, що належали «до оренди», городових (тобто замкових) козаків, панських пасічників, мельників. Наскільки повно реєстри охоплювали здатних здавати податки, годі встановити. Щойно згадані групи сатанівців представлені у тому ж порядку їх переліку в складеному 18 лютого 1728 р. реєстрі так: 101, 72, 52, 18, 22, 13, 11, 20, 12, 18, 6, 13, 5, 5, 5, разом — 373, в реєстрі від 26 лютого 1731 р. відповідно — 113, 114, 91, 28, 28, 16, 10, 29, 13, 17, 6, 11, 6, 6, 4, разом — 492.

Слід мати на увазі, що наведені в *Таблиці* суми зданого в Кам'янці подимного становили частину зібраного подимного. Так, за щойно згаданим реєстром від 26 лютого 1731 р., було передбачено одержати 253 злотих 9 грошів подимного, тоді як здано цього податку в рахунок березневої рати 104 злотих 2 1/2 гроші. Справа у тому, що більшість одержаних сум подимного витрачались на потреби міста. На додаток до поданих в *Таблиці* цифр на означення зданого в Кам'янці подимного зазначимо, що від 1737 р. місто туди само відсилало в його рахунок на кожну рату 112 злотих, причому в цю суму вносили й квитове⁸⁵.

Стосовно 1729–1731 рр. показники сплаченого в Кам'янці подимного, наведені в першій зі взятих до уваги в цьому повідомленні магістратських книг, значно перевищують відповідні показники другої книги. Подібно справа з такою ж сплатою подимного виглядала, імовірно, і в наступні роки. Чому існувала така розбіжність, встановити не вдалося.

---

⁸⁵ Там само, арк. 165, 167, 169 зв., 172 зв., 173 зв., 176, 177 зв., 181, 182, 183 зв., 184 зв., 185 зв., 188 зв., 190, 191 зв.

Таблиця

Податки подимний і на «інші» потреби в Сатанові
в 1728–1733, 1735 і 1736 рр.
(за реєстрами, складеними напередодні збирання
визначених у них сум) та суми сплаченого
власне подимного податку (за рахунками-відомостями
про витрати зібраних податків)

За податковими реєстрами				За рахунками-відомостями про витрати зібраних податків			
час складання реєстрів	кількості оподаткованих господарств	сумарні кількості податків		суми сплаченого власне подимного			
				березнева рата		вереснева рата	
		злоті	гроші	злоті	гроші	злоті	гроші
18.II.1728	373	299	7	126	20	—	—
17.VIII.1728 ¹	392	206	5	—	—	126	20
23.II.1729	435	238	14 ²	127	2 1/2	—	—
31.VIII.1729	426	422	13	—	—	127	2 1/2
18.II.1730 ¹	451	350	17	102	16	—	—
25.VIII.1730	480	302	9	—	—	105	1
26.II.1731	492	431	12 ³	104	2 1/2	—	—
27.VIII.1731	519	474	5	—	—	102	16
8.III.1732	569	358	11	102	16	—	—
6.IX.1732 ⁴	567	484	5	—	—	102	16
26.II.1733 ⁴	550	428	29	дані відсутні		—	—
11.IX.1733 ⁴	568	444	23	—	—	дані відсутні	
24.III.1735 ⁴	395 ⁵	226	18	40	—	—	—
8.VIII.1735 ⁴	371 ⁵	568	9	—	—	110	—
21.I.1736 ^{1,4}	352 ⁵	314	26	91	—	8	—

¹ Реєстр не містить відомостей про передмістя Чехову.

² Реєстр не містить відомостей про податки стосовно Чехової.

³ 253 злотих 9 грошів подимного податку + 178 злотих 3 гроші податку на «інші» витрати. Ремісники всіх шести цехів (91), козаки (6) і мельники (4) були обкладені тільки подимним, мали здати його на суму 78 злотих 12 грошів.

⁴ Реєстр не містить відомостей про городових (=панських) козаків, пасічників і підданих, що перебували в оренді.

⁵ Реєстр не подає кількостей господарів членів цехів, натомість подає сумарні кількості визначених для цехів податків.

Джерело: ЦДІА України в Києві, ф. 50, оп. 1, спр. 2, арк. 5–7 зв., 15–18, 25–28 зв., 31–34 зв., 43–46 зв., 49–53 зв., 62–66 зв., 69–75, 86–91 зв., 94–99 зв., 104–109, 112–116 зв., 141–144, 147–151, 153–156 (реєстри); арк. 8, 28 зв., 29, 40 зв., 47, 67, 67 зв., 75 зв., 100, 101, 144, 144 зв., 152 зв., 156 зв., 162 (рахунки-відомості про витрати зібраних податків).

ДОКУМЕНТИ ПРО УЧАСТЬ ШЛЯХТИ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В БАРСЬКІЙ КОНФЕДЕРАЦІЇ

Барська конфедерація — це збройний виступ шляхти Речі Посполитої в 1768–1772 рр. проти політики короля Станіслава Августа та втручання Російської імперії у внутрішні справи цієї держави. Виникнення її було виявом усталеної у Речі Посполитій практики скликання шляхтою своїх з'їздів (конфедерацій, рокошів, *związków*) для реалізації нею певних політичних цілей. Безпосереднім поштовхом для даного виступу стали дві обставини. По-перше, те, що сейм, який відбувався у Варшаві від 5 жовтня 1767 р. (до 5 березня 1768 р.), під тиском Росії зрівняв у політичних правах з римо-католиками дисидентів (християн — не римо-католиків: протестантів, в основному лютеран, і православних; греко-католиків до уваги не було взято): їм надали представництво у сенаті та посольській ізбі сейму, доступ до державних посад і земських урядів. Виступивши на боці дисидентів, частка яких у Речі Посполитій була порівняно невеликою (до того ж у відповідній сеймовій постанові йшлося фактично лише про їхню верхівку), імператриця Катерина II керувалася не прагненням захистити їх (насправді ж доля дисидентів її мало хвилювала, хоча саме вона ініціювала дисидентське питання), а рішучим несприйняттям реформаторського курсу Станіслава Августа, започаткованого у 1764 р., коли він, за її сприяння, став королем, і спрямованого на виведення держави з глибокого занепаду, в якому вона перебувала впродовж багатьох десятиріч: метою правлячих кіл Росії було збереження слабкої, залежної від неї Речі Посполитої. Недаремно Катерина II спровокувала створення в 1767 р. у місті Радомі конфедерації католицької шляхти, яка вкрай вороже ставилася до політики Станіслава Августа та до нього самого. Другою обставиною, що призвела до появи Барської конфедерації, стали безпардонні, образливі дії на сеймі 1767/1768 рр. російського посла у Варшаві князя Миколи Репніна: він усіяко втручався в його роботу, диктував свою волю, особливо в дисидентському питанні, домігся того, що впер-

ше в сеймовій практиці Речі Посполитої розробка законопроектів і вироблення ухвал проходили не в посольській ізбі та сенаті, а в групі так званих делегатів, визначених зі складу посольської ізби, ухвали ж делегатів лише затверджувались на пленарних сеймових засіданнях. Величезне обурення викликало брутальне придушення М. Репніним опозиції, яка на цьому сеймі намагалася протидіяти його сваволі: за наказом російського посла були заарештовані коронний польний гетьман Вацлав Жевуський, його син, посол на сейм від Подільського воєводства Северин, краківський єпископ Каєтан Ігнацій Солтик та київський єпископ Юзеф Анджей Залуський — вони п'ять років провели як ув'язнені в калузькій фортеці. То було небачене раніше посягання на суверенітет Речі Посполитої. Гнітюче враження від скоєного послом мало ослабло після того, як з дозволу Катерини II той же сейм прийняв постанову про кардинальні права, яка підтверджувала політичні прерогативи шляхти на вільну елекцію (вибір короля сеймом), *liberum veto* (одностайність при прийнятті посольською ізбою законів), відмовлення королеві у послуху в разі недотримання ним шляхетських прав, непокарання шляхтича без попереднього судовою вироку. Катерина II задекларувала, що вона є гарантом виконання кардинальних прав, та, даючи на них згоду, вона мала на меті збереження віджилого, нереформованого державно-політичного устрою Речі Посполитої.

Конфедерація, про яку йдеться, свою назву отримала від Бара, міста в Подільському воєводстві (нині це місто, районний центр Вінницької області), головного поселення значного державного (королівського) маєткового комплексу — староства. Тут 29 лютого 1768 р., ще до закінчення згадуваного сейму, патріотична і водночас консервативно налаштована шляхта проголосила створення конфедерації у відповідь на те, що відбулося на сеймі. Ідейним її керівником став і постійно був кам'янецький єпископ Адам Станіслав Красінський¹. Своєю особистою позицією він символізував прихильність до конфедерації католицького духовенства, якому ненависною була сама постановка дисидентського питання. На час створення конфедерації його в Речі Посполитій не було, усі роки її існування він провів за її межами у намаганнях схилити правлячі кола ряду європейських держав до надання їй військово-політичної підтримки. Практичними провідниками (маршалками)

¹ Про нього: W. Szczygielski. Krasinśki Adam Stanisław // *Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB), t. 15. Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, c. 160–166.

конфедерації були обрані брат кам'янецького єпископа, рожанський підкоморій, ротмістр Міхал Геронім Красінський² (здійснював загальне керівництво) та vareцький староста, коронний писар і полковник Юзеф Пулаский³ (відповідав за військові справи), батько уславленого згодом у ній Казімежа. Програмним документом Барської конфедерації було заявлено про скасування всіх «підневільних» актів Радомської конфедерації і сейму 1767/1768 рр., вчинених «всупереч намірам» Речі Посполитої, звільнення з посад всіх осіб, причетних до Радомської конфедерації та сеймових постанов, припинення діяльності всіх шляхетських судів і заміну їх конфедераційними судами. Документ був спрямований на захист незалежності держави, політичних позицій шляхти і Католицької церкви та проти здійснених і запланованих реформ державного устрою. Серед творців Барської конфедерації недаремно опинилися діячі Радомської конфедерації, політичні програми обох конфедерацій були схожі. Тож недаремно Барську конфедерацію називали «повторенням», «відродженням» Радомської конфедерації («реконфедерацією»). Гасло «віра і вольність» на барських штандартах означала релігійну нетерпимість та вірність анархічній «золотій вольності», яку так полюбляла шляхта Речі Посполитої; одне й друге було явним анахронізмом і тягнуло країну назад до занепаду. Програмні засади Барської конфедерації залишалися майже незмінними протягом всього часу її існування⁴.

* * *

Дії конфедератів охопили Подільське воєводство, перекинулися на Брацлавське і Київське воєводства, тривали у цих частинах Речі Посполитої назагал до 20 червня, коли спільними діями російського і вірного королеві коронного військ був штурмом захоплений Бар, і кількох наступних днів, коли основна маса конфедератів, перетнувши Дністер, опинилася у володіннях Османської імперії — між Дністром і Богом (Бугом, Південним Бугом).

² W. Szczygielski. Krasiniski Michał Hieronim // *PSB*, t. 15, c. 188–190.

³ W. Szczygielski. Pułaski Józef // *PSB*, t. 29. 1986, c. 386.

⁴ Кращі загальні праці про Барську конфедерацію: W. Konopczyński. *Wstęp // Konfederacja barska: Wybór tekstów / wstępem i objaśnieniami zaopatrzył W. Konopczyński. Kraków 1928; його ж. Konfederacja barska, t. 1–2. Warszawa 1936–1938 (перевидання: Warszawa 1991); J. Maciejewski. Zarys dziejów konfederacji barskiej // *Literatura konfederacji barskiej / pod redakcją J. Maciejewskiego oraz A. Babel, A. Grabowskiej i J. Wójcickiego, t. 4. Warszawa, 2009.**

Про конфедерацію у згаданих воєводствах відомо надто мало, головним чином зі статей Сергія Іваницького⁵, частково з монографії Владислава Конопчинського⁶ та кількох документів, опублікованих Щенсним Моравським⁷. Такий стан наших знань про неї в цьому регіоні зумовлений практично повним ігноруванням дослідниками рукописних джерел, які в основному відклались у тамтешніх гродських книгах. У випадку Подільського воєводства йдеться про книги летичівські (до Кам'янця-Подільського, де велися «свої» гродські книги, конфедерати дістатися не спромоглися; тут влада була повністю зосереджена в руках прихильників короля); та вони загинули в 1943 р. (зрештою, як видається, через несприятливі політичні обставини «конфедераційні» записи в ці книги вносилися зрідка). З книг двох інших воєводств на особливу увагу заслуговують дві вінницькі, стосовно Брацлавського воєводства, за 1768 р., котрі, як і книги Київського воєводства, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві). Одна з них записова⁸, друга — поточна⁹, представляють вони відповідно дев'ять і два не видані дотепер документи. Аналізові пізнавального значення та виданню їх і присвячена дана наша публікація. Аналіз і видання довелося поширити ще на один документ, який виявлено нами в зазначеній записовій книзі: його вже опубліковано Щ. Моравським (він почерпнув його з рукописного збірника XVIII ст.), але ця публікація багатьма місцями відрізняється словесно й змістовно від тексту з вказаної книги.

* * *

Не встигла шляхта Брацлавського воєводства отямитись від Радомської конфедерації, в котру, як і шляхта інших воєводств Речі

---

⁵ С. Иваницкий. Значение Барской конфедерации в истории крестьянского восстания 1768 г. // *Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена* (далі — УЗ ЛГПИ), т. 19. Ленинград 1939; С. Иваницкий. Польша в половине XVIII в. и возникновение Барской конфедерации // УЗ ЛГПИ, т. 22. 1939; С. Иваницкий. Первый период Барской конфедерации // УЗ ЛГПИ, т. 45. 1941.

⁶ W. Konopczyński. *Konfederacja barska*, t. 1.

⁷ *Materiały do konfederacji barskiej r. 1767–1768: Z niedrukowanych dotąd i nieznanych rękopisów zebrał Szcześny Morawski*, t. 1. Lwów 1851. Другий том цього видання не дочекався публікації.

⁸ Центральный державный исторический архив Украины у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 44 (Вінницький гродський суд), оп. 1, спр. 3.

⁹ Там само, спр. 4.

Посполитої, була втягнена інтригами її, конфедерації, керівників, як їй довелося включитися в конфедерацію Барську. На 2 березня припадають перші знані повідомлення про відлуння останньої в Немирівському маєтку і в маєтках на Побережжі вздовж Дністра¹⁰. Ми не маємо згадок про те, як брацлавська шляхта відгукнулася на заклик 12 березня з Бара проводирів конфедерації до воеводств, земель і повітів Речі Посполитої приєднатися до неї¹¹, та, поза сумнівами, зреагувала вона на нього позитивно. З повідомлень, датованих 28 і 31 березня, видно, що прихильність до конфедерації виявляв брацлавський воевода¹² (ним був князь Станіслав Любомирський; йому, до речі, належали поберезькі маєтки).

Великим успіхом конфедератів було зайняття 10 квітня адміністративного центру воеводства Вінниці — у результаті вибиття ними звідси російського гарнізону¹³. Вже наступного дня у вінницьку ґродську книгу було вписано універсал М. Г. Красінського про створення («зав'язання») конфедерації, виданий у Барі 29 лютого, та універсал Ю. Пуласького з закликом до збройного опору,

---

¹⁰ *Materiały do konfederacji barskiej...*, t. 1, s. 32–33. Побережжя охоплювало значну територію на півдні Брацлавського воеводства в складі Рашківського, Крутянського, Рибницького, Ягорлицького, Юзефґродського, Цекинівського, Чечельницького і Савранського маєткових комплексів-ключів. За офірним реєстром 1789 р., ці ключі налічували 8 міських і 182 сільські поселення (М. Крикун. Офірний реєстр Брацлавського воеводства 1789 року // *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі — *Записки НТШ*), т. 260: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, кн. 2. Львів 2010, с. 363, 365; Державний архів Вінницької області, ф. 897 (Комісія зі збору пожертвувань на армію по Брацлавському повіту Брацлавського воеводства), оп. 1, спр. 1).

¹¹ *Materiały do konfederacji barskiej...*, t. 1, s. 42–43.

¹² Там само, с. 66–71.

¹³ Журнал генерал-майора Петра Кречетникова о движении и действиях военных в Польше в 1768 году // *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Повременное издание*, кн. 3. Москва 1863, с. 115. Запис у цьому журналі від 4 квітня (за ст. стилем): «получен рапорт от секунд-майора Этингена, что прошедшего месяца 30 числа конфедераты атаковали в Виннице ротмистра Салемана со всех сторон и по малоимению у него казаков принужден был из Винницы ретироваться» (Там само). У захопленні Вінниці, ймовірно, взяла участь надвірна міліція брацлавського воеводи на чолі з її полковником Гавловським: в анонімному листі до цього воеводи, писаному з-під Бара 28 березня, зазначено, що даному полковникові надіслано наказ (*ordynans*) не пізніше 5 квітня стати з міліцією під Вінницею, щоб разом з іншими загонами зайняти її (*Materiały do konfederacji barskiej...*, t. 1, s. 69–70).

виданий 4 березня, також у Барі¹⁴. Обидва універсали вписані у вінницьку книгу як витяги з летичівської гродської книги, куди їх вписано 17 березня. Їх опублікував Щ. Моравський¹⁵. А 18 квітня в ту саму книгу внесено датований двома днями раніше універсал регіментаря (командувача) конфедераційного війська Вавжинця Потоцького¹⁶ з розповіддю про дії конфедератів проти російських загонів та чинені останніми розправи над захопленими у полон учасниками конфедерації¹⁷.

2 травня у Вінниці, на заклик (*za obwieszczeniem*) маршалка конфедерації Брацлавського воєводства, литовського підчашого Йоахима Кароля Потоцького¹⁸ (маршалком він став попереднього року; див. *Документ 3*), відбувся з'їзд шляхти цього воєводства. З'їзд ухвалив декларацію (акт), свого роду програмний документ конфедерації воєводства. Того самого дня її було вписано у вінницьку книгу (*Документ 1*). Декларація розпочинається констатацією того, що конфедерація 1767 р. (йдеться про Радомську конфедерацію) не справдила покладених на неї шляхтою Речі Посполитої сподівань, бо не захистила римо-католицьку віру від зазіхань на її прерогативи з боку дисидентів, призвела до посилення втручання Росії у внутрішні справи країни. Тому, читаємо в декларації, воєводство приєднується до проголошеної в Барі конфедерації (*całym sercem i umysłem amplectimur*) та рішуче висловлюється на захист католицької віри, шляхетських вольностей і державної незалежності.

Далі декларація містить постанови стосовно ряду питань. Насамперед у ній сказано, що новими консилиарами (радниками) при маршалку, замість консилиарів, обраних 1767 р., але вибулих, призначено брацлавського підкоморія князя Олександра Святополка Четвертинського, вінницького старосту Юзефа Чосновського і брацлавського хорунжого Богдана Островського (залишено консилиарами брацлавського підчашого Кшиштофа Міхаловського, вінницького підстоля Захаріаша Ярошинського і звенигородського

¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 185 зв.–188 (універсал М. Г. Красінського; тут датований помилково 4 лютого), 188–190 (універсал Ю. Пуласького).

¹⁵ *Materiały do konfederacji barskiej...*, t. 1, с. 22–27, 33–37.

¹⁶ W. Szczygielski. Potocki Wawrzyniec // *PSB*, t. 28. 1984, с. 224–227.

¹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 201–202 зв. Опубл.: *Materiały do konfederacji barskiej...*, t. 1, с. 87–90.

¹⁸ W. Szczygielski. Potocki Joachim Karol // *PSB*, t. 28, с. 50–57.

підчашого Станіслава Костку Ортинського). Ці консилиари представили свої підписи під декларацією. Призначено також, замість померлого звенигородського войськового Стефана Жабокліцького, одним із конфедераційних суддів чернігівського підчашого Ігнація Цешковського; його зобов'язано під час відновлення (*reassumowania*) діяльності конфедераційного суду (*sądów*), за розпорядженням маршалка або розпорядженням, виданим від імені останнього й підписаним консилиарами, виголосити присягу про справне виконання ним суддівських обов'язків (залишено конфедераційними суддями тих, кого, як і С. Жабокліцького, сеймик воеводства 5 червня 1767 р. обрав на ці посади). Виходячи з того, що традиційно під час конфедерації не повинні діяти жодні інші суди, крім конфедераційного, декларація оголосила недійсними всі декрети цих судів, винесені в конфедераційний період, і заборонила будь-які прояви порушення громадського спокою як такі, що шкодять справі конфедерації. Для захисту воеводства від руйнівних дій російських військ і для допомоги компутовому (регулярному) конфедераційному війську вирішено створити воеводську міліцію у такий спосіб. Дідичі (власники) й посесори (тимчасові володільці) маєтків та управителі в них (комісари, губернатори, економи), а в менших маєткових комплексах (*włościami*) диспозитори (розпорядники) 24 травня повинні подати до Вінницького гроду (гродського уряду) належно і «справедливо» складені інвентарі (описи) міських поселень і сіл із зазначенням у них усіх халуп (господарств) підданих і чиншової шляхти, а також пилипів (російських старовірів, причому одну їхню хату слід рахувати за дві), за винятком осіб, зайнятих на двірській службі, і перед цим урядом або перед двома консилиарами й одним із гродських урядників (*oficialistą*) заприсягти стосовно згаданих належності й «справедливості» їх складання. Далі потрібно до Вінниці через шість тижнів після 2 травня від кожних ста халуп виставити двох жовнірів, або пахолків, — кінного і пішого, добре споряджених, згодом вбраних у воеводські мундири. Консилиари і гродські урядники або два консилиари й один гродський урядник мають відповідно до кількостей наявних халуп вивести, який маєток скільки виставлятиме жовнірів, причому в разі, як не вистачатиме кількості халуп для точного визначення кількості жовнірів, то потрібно додавати халупи інших маєтків. Невиконання даної постанови тягло за собою суворе військове («жовнірське») покарання за ординансом маршалка або од-

ного з консиліарів. Сформована міліція мала ділитися за числом повітів воєводства на три полки, причому особистий склад їх повинен бути приблизно рівний. Полковником (командиром) Брацлавського полку призначено згаданого вище Богдана Островського, Вінницького — трехтемирівського старосту Станіслава Щенювського, Звенигородського — брацлавського хорунжича князя Януша Святополка Четвертинського, ротмістрами, відповідно за полками, — брацлавського войського Шимона Биковського, вишегородського старосту Миколая Ярошинського та овруцького мечника Данієля Фащевського. Полковникам дано право призначати інших офіцерів — хорунжих, поручників, їм же належить керуватися ординансами маршалка Барської конфедерації з військових справ (Юзефа Пуласького) й воєводського маршалка (за відсутності останнього — одного з консиліарів). Полковники ж подадуть воєводському маршалкові або консиліарам списки особистого складу своїх з'єднань. Після встановлення громадського спокою в Речі Посполитій міліція воєводства має підпорядкуватись її гетьманській владі. Декларацією наказано за дозволом (*za assygnacyą*) маршалка воєводства або двох консиліарів видати з воєводської каси названим полковникам по шість тисяч, ротмістрам — по одній тисячі злотих. Вона ж вітала добровільне включення дідичами і посесорами маєтків своїх надвірних людей до сконфедерованого війська. З метою фінансового утримання війська зобов'язано маршалка звернутися листами до римо- і греко-католицького єпископів із закликом дати наказ підпорядкованим їм духовним особам внести від себе до воєводської каси (скарбу) добровільні пожертви (*subsidiium charitativum*); ухвалено також, відповідно до практикованого у воєводстві «звичаю», зібрати дяковий податок (по два злотих від кожних п'ятдесяти халуп) і податки паробковий (по злотому від особи) та кухарковий (від кожної наймички-християнки у євреїв по злотому). Вирішено також ліквідувати всі заборгованості (*retenta*) щодо сплати публічних воєводських податків, зокрема наголошено, що їх збирачі (*exaktorowie i sukkolektorowie*) не повинні притримувати в себе зібрані суми. Винних у порушенні цієї ухвали чекало притягнення до конфедераційного суду воєводства за позовом його пленіпотента (уповноваженого) Станіслава Барановського, якому доручено стежити за сплатою зазначених боргів. Уряд завідувача публічним скарбом воєводства (підскарбія) одержав брацлавський ловчий та вінницький гродський писар Ґабріель Порчинський.

Вступаючи на цю посаду, він мав присягнути, що справно виконуватиме покладені на нього обов'язки, зокрема, що відпускатиме зі скарбу кошти лише за виданими ним асигнаціями (засвідчувальними документами; текст його присяги наведено). За труди йому належала винагорода у вигляді трьох грошів від кожного золотого, який надходив до скарбу. Тим із шляхти, сказано далі в документі, хто через значні відстані та переходи російських і вірних королів військ ще не прибув до Вінниці, не прилучився до конфедерації та не присягнув їй на вірність (отже, шляхта, присутня 2 травня на з'їзді, і не тільки вона, це вже зробила!), дозволено протягом чотирьох тижнів після 2 травня здійснити це у Вінницькому гроді перед консилиаром або гродським урядником, у разі ж відсутності цих осіб — перед вінницькими гродськими актами. А як хто з наявної у воєводстві шляхти цього не вчинить, то вважатиметься за ворога вітчизни. Шляхту воєводства, яка перебувала в інших воєводствах, було зобов'язано у них прилучитися до конфедерації і присягти їй на вірність¹⁹ та пред'явити у Вінницькому гроді витяг з книги відповідного гроду як доказ того, що пред'явник став конфедератом.

Таким є зміст декларації (акту) з'їзду шляхти Брацлавського воєводства, прийняття якої знаменувало офіційне приєднання його до Барської конфедерації. Розглянемо, наскільки за джерелами це можливо, як положення цього документу виконувалися.

24 травня, відповідно до декларації, консилиари князь О. Четвертинський, Б. Островський і З. Ярошинський та гродський писар Г. Порчинський у вінницькому дворі першого з них склали акт щодо готовності формування міліції воєводства (1 червня документ внесено у вінницьку книгу; *Документ 6*). В акті читаємо, що його укладачі ознайомились з пред'явленими їм дідичами, посесорами або управителями маєтків інвентарями останніх та відомос-

---

¹⁹ Факт персонального прилучення до конфедерації шляхом заприсягнення їй, щоправда стосовно Київського воєводства (у Брацлавському й інших воєводствах Речі Посполитої це відбувалось так само), зафіксовано вписом у вінницьку книгу 26 травня письмової атестації (свідоцтва) про це, виданої 1 травня у Білій Церкві консилиаром цього воєводства Войцехом Свенцьким сохачевському чашнику Юзефові Кондрацькому: цей *in facie stanów Rzeczypospolitej zkonfederowanej flexis ad imaginem Christi genibus na konfederacyę dla utrzymania wiary świętej i wolności, świętobliwie postanowionej, poprzysiągł i onę [przysięgę] podpisem swym stwierdził*. Згідно з атестацією, Ю. Кондрацький одержав її для пред'явлення *tak w podróży, jako i w domu* (ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 291–291 зв.).

тями про сплату дякового, паробкового й кухаркового податків, а також заслухали їхні присяги щодо достовірності цих матеріалів та склали на їх підставі тарифу — список маєтків з інформацією стосовно кількості у них халуп і кількості жовнів, яких ці маєтки мають виставити (нагадуємо: по два жовніри від кожних ста халуп). Тим із володільців маєтків, хто через віддаленість останніх не спромігся подати такі матеріали, дозволено це зробити до 10 червня, під загрозою, в разі неподачі, покарання. Якщо з тих чи інших володін матеріали не надійдуть, то полковникам слід подбати про доукомплектування своїх полків міліції особами, придатними для військової служби і забезпеченими необхідним спорядженням. У випадках, коли кількість халуп маєтку (маєтків) перевищує їх кількість, співвідносно з кількістю жовнів, за кожну «надлишкову» халупу потрібно внести п'ять злотих*. Офіцери однакових за рангом чинів кінотної й піхотної частин міліції отримуватимуть таку платню: поручник — 700, хорунжий — 600 злотих (платня полковникам і ротмістрам, нагадаємо, наведена в декларації). Кожен полк повинен був отримати: на спорядження (гармати з кіньми, порох, ядра (*kuli*), картеч тощо) — три тисячі, на стражників, унтерофіцерів, литаври (*kotły*) і трубачів — тисячу злотих. Дідичам, посесорам та управителям маєтків належало подбати про забезпечення полків порохом; тому їх зобов'язано від кожного котла майданів, що виробляють селітру, дати її два камені, а від кожного котла таких же майданів, що їх орендують євреї, — чотири камені. Кожному полку приписано мати в межах визначеної чисельності його жовнів 12 компаній (загонів) для виконання представницьких функцій (*dla ozdoby chorągwiów*). Задля забезпечення фінансових видатків на міліцію вирішено збирати крамовий податок (від купців та крамарів) і визначено при цьому, яке місто скільки його має дати.

Як і щойно викладений акт, 1 червня у вінницьку книгу було вписано згадану в ньому тарифу (Документ 7), на жаль, далеко не всю, і складені на її підставі 31 травня князем О. Четвертинським та З. Ярошинським три диспартименти — документи, в яких йдеться про розподіл маєтків і співвідносних їм кількостей жовнів між Брацлавським, Вінницьким і Звенигородським полками

---

* Так, видається, можна тлумачити такий фрагмент акту: *із jeśliby które dobra do dóbr pieniężną składkę na tychże żołnierzy dodawali, nie więcej jednak jak po złotych pięć z chałupy każdej podług uregulowania expensu, na żołnierzy dwóch ze stu chałup wynoszącego, dopłacać powinni będą.*

створюваної міліції, що їх планувалося розмістити в однойменних повітах воєводства (*Документи 8–10*). Полковниками в диспартиментах фігурують ті самі особи, що й в декларації. Загальна чисельність жовнів цих полків становила відповідно 588, 587 і 585, разом 1 760. Оскільки кожен жовнір «представляє» 50 халуп, то і тарифа, і диспартименти облікували 88 тисяч халуп, або ж, якщо брати по шість осіб пересічно на халупу, — 528 тисяч осіб підданого населення. Насправді населення у воєводстві 1768 року було значно більше, бо названі джерела з зазначеної причини не врахували якусь кількість маєтків, не врахували також двірську людність, шляхту, духовенство. У 1775 р. за назагал достовірними відомостями у воєводстві налічено 102,5 тисяч димів, тобто житлових будівель, практично всіх категорій населення²⁰. Слід мати на увазі, що на відміну від подимного реєстру 1775 р., названими джерелами 1768 р. до Брацлавського воєводства віднесено Звенигородське староство і частина Білоцерківського староства та ряд сіл — маєтки, котрі Київське воєводство вважало своїми²¹. Можна, отже, твердити, що тарифа й диспартименти подали в цілому вірогідні зведення стосовно підданого населення в облікованих маєтках воєводства і тим самим засвідчили прихильність тамтешньої шляхти до справи Барської конфедерації. Вони, доречно зазначити, є хронологічно першими знаними нам масовими джерелами статистичного характеру по Брацлавському воєводству за XVIII ст. На жаль, ці самі документи не дають змогу скласти список населених пунктів трьох повітів, оскільки в багатьох випадках вони називають не поселення, а їх комплекси — ключі, волості.

---

²⁰ М. Крикун. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття // *Записки НТШ*, т. 238: *Праці Історично-філософської секції*. 1999, с. 516, 538.

²¹ У подібній ситуації перебувало Таращанське староство: 28 травня Войцех Ігнацій Бурбінський як уповноважений таращанського старости й водночас кременецького підкоморія Миколая Юноші Пясковського заявив перед Вінницьким гродським урядом, що Таращанське староство почергово (*alternatq*) відносять то до Брацлавського, то до Київського воєводств (правда, подимний податок йому доводиться сплачувати щороку тільки Київському воєводству) і що за цією черговістю у 1768 р. воно належить до Брацлавського воєводства; тому він, В. І. Бурбінський, згідно з ухвалою цього воєводства (мається на увазі декларація), 24 травня подав і «заприсягнув» інвентар староства (*Документ 3*). У згадуваних вище тарифі і диспартиментах останнє відсутнє, очевидно, визнано було недоцільним віднесення його до Брацлавського воєводства.

На утримання міліції у воєводстві збирали податок (*robór*). Про це дізнаємося з квітів, виданих представниками громад Брацлавського староства (міста Брацлава й 14 сіл) 10–15 вересня 1768 р. і 7 січня 1769 р. комісару з податкових питань Пйотрові Маковському стосовно сплати цими громадами даного податку (П. Маковський 11 лютого подав одержані квити для запису у вінницьку гродську книгу)²². На яких засадах стягався цей податок, тут не сказано.

На виконання того пункту декларації від 2 травня, де йшлося про призначення чернігівського підчашого Ігнація Цешковського одним із конфедераційних суддів, маршалок воєводства Й. Потоцький 16 травня під Михальчем видав універсал (26 травня його вписано у вінницьку книгу), яким підтвердив це призначення, і звернувся до цих суддів (про яких у даному документі сказано, за винятком, зрозуміло, І. Цешковського, що їх він, маршалок, призначив (*instytuowałem*) і «вислухав» від них відповідну присягу раніше — тобто ще 1767 р.) із закликом спільно з консиліарами, як рівними з ними в суддівській справі, відновити діяльність конфедераційного суду воєводства. Маршалок заявив також, що до повного «заспокоєння» в Речі Посполитій (тобто до закінчення конфедерації) за його наказом не діятимуть гродський і земський суди воєводства (*Документ 2*).

Згідно з цим універсалом, консиліари князь О. Четвертинський, Б. Островський та З. Ярошинський 1 червня видали розпорядження (*innotescensya*; того ж дня його внесено у вінницьку книгу) про те, що 30 червня конфедераційний суд повинен відновити свою діяльність і що він розглядатиме справи за формуляром (*na blankietach*) позовів Вінницького гродського суду. При відкритті суду, читаємо в іннотесценсії, консиліари з конфедераційними суддями розроблять ординанс (*Документ 5*) — очевидно, документ, що регулював би його (суду) роботу.

²² ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 5, арк. 25 зв.–29 зв. Доречно зауважити, що ще у квітні 1768 р., навіть ще до зайняття конфедератами Вінниці, єврейські громади (кагали) сплатили на користь конфедерації березневу частину (рату) поголового податку, котрий на них накладався згідно з ухвалою сейму Речі Посполитої 1764 року (Там само, арк. 498 зв.–499, 539 зв.–540, 547–547 зв., 556–556 зв., 566–566 зв., 568–568 зв., 576–580, 590 зв.–591, 598 зв.–599 зв.; йдеться про кагали краснянський, тиврівський, стрижавський і вороновицький, янівський, погребещенський, печерський, ворошилівський, янушгородський, животівський, вінницький, липовецький, жорницький).

28 травня датовано розпорядження (*instrument*) тих самих консилиарів, видане від імені маршалка Й. Потоцького (і його 1 червня вписано у вінницьку книгу) про призначення вінницького гродського інстигатора і намісника бургграфства Яна Єдлецького регентом конфедерації воєводства (керівником її канцелярії) — замість брацлавського городничого Томаша Харковського, який обіймав цей уряд від 1767 р., та з виникненням (*od podniesienia*) Барської конфедерації його покинув. За розпорядженням, регентські обов'язки Я. Єдлецького мали бути подібними до обов'язків регента Вінницької гродської канцелярії, а ця під своєю назвою мала бути канцелярією конфедерації. Перед тим, як приступити до виконання цих обов'язків, регентові слід було перед консилярами присягнути в тому, що належно до них ставитиметься (*Документ 4*).

Тим, хто приніс це розпорядження консилиарів 1 червня у Вінницьку гродську канцелярію для внесення його в її книгу, був зацікавлений в останньому Я. Єдлецький. Цього ж дня він став працювати в ній як регент конфедерації (з вінницьких гродських книг 1768 року видно, що канцелярія 29–31 травня, коли він уже, від 28 травня, офіційно займав цей уряд, не діяла). Так, однак, сталося, що 1 червня для Я. Єдлецького як регента стало першим й останнім «робочим» днем. Того дня він встиг прийняти для внесення в записову книгу 13 документів²³ (записи в поточну книгу тоді не робилися). Наступні записи в тій же записовій книзі з'являються аж 2 серпня²⁴; на цей день припадає і поява перших після 28 травня вписів у поточній книзі²⁵. Відтоді канцелярія працювала як власне гродська, а не як регентська конфедераційна. До 16 вересня документи і заяви у ній приймав намісник бургграфія Міхал Єдлецький²⁶, а з наступного дня — Я. Єдлецький, знову як інстигатор і намісник бургграфія²⁷. Я. Єдлецький, отже, перестав бути регентом конфедерації, перестав не випадково: починаючи від 2 серпня 1768 р., матеріали вцілілих вінницьких гродських книг засвідчують відсутність конфедерації як організованої сили у Вінниці й Брацлавському воєводстві взагалі (це не виключає окремих виявів її відлуння на міс-

²³ Там само, спр. 3, арк. 305–321 зв. (акти 357–369).

²⁴ Там само, арк. 324 та ін.

²⁵ Там само, спр. 4, арк. 268 та ін.

²⁶ Там само, спр. 3, арк. 324–361; спр. 4, арк. 268–294 зв.

²⁷ Там само, спр. 4, арк. 295 та ін.

цях). Напрошується очевидний висновок, що гродська канцелярія не діяла після 1 червня; зрозуміло, у той же час не діяв гродський суд. Причина цього була одна — конфедерація у Вінниці втратила владу. Як це сталося, дізнатись документально не вдалося. Скинення цієї влади політичними її недругами з місцевого шляхетського середовища мало ймовірно, тому що навряд чи впливова й дієва опозиція їй існувала, та якби вона й була, то навряд чи, перемігши, вдалася б до закриття гродської канцелярії. Залишається вважати, що у Вінниці конфедерацію ліквідувало російське військо — само або спільно з вірним королеві коронним військом. Військовикам, мабуть, знадобилося чимало часу, щоб повністю запанувати у Вінниці й поза нею у воєводстві. Не виключено, що конфедераційно налаштована шляхта чинила цьому опір, головним чином пасивний, зокрема вдавалася до саботажу і в такому разі могла протидіяти роботі гродської канцелярії. Протидіяти цій роботі могли й зазначені військовики, прагнучи не дати «незгідній» з ними шляхті висловлювати протести проти їхніх дій шляхом внесення відповідних заяв у гродські книги.

Не вдалося встановити, чи згадане прибуття війська (військ) до Вінниці було якось пов'язано з розгортанням у Брацлавському воєводстві гайдамацько-селянського руху, що увійшов в історію під назвою «Коліївщина» і характеризувався гострим протистоянням шляхти і підданого їй українського люду. На той час повсталим протистояло лише коронне військо, а російський уряд вважав їх своїм союзником у боротьбі з конфедератами, і так тривало до початку липня, коли російське військо стало допомагати коронним загонам придушувати це повстання.

Таким чином, конфедерація у Вінниці панувала від 10 квітня до 1 червня 1768 р., можливо, що й протягом кількох після 1 червня днів. Зрозуміло, територію Брацлавського воєводства поза Вінницею вона широко охопила після 10 квітня (як вона на ній розповсюдилась, невідомо) і тривала тут дещо пізніше, ніж у Вінниці. Особливо ж конфедерація розгорнулася після прийняття 2 травня на вінницькому з'їзді шляхти воєводства декларації — акту про приєднання воєводства до Барської конфедерації. Та виконання наміченої цим з'їздом програми своєї діяльності вона спромоглася лише розпочати. У подальшому конфедерації в цьому воєводстві не суджено було відродитись.

Втрата конфедератами Вінниці прискорила падіння Бара та в цілому поразку Барської конфедерації на Правобережній Україні²⁸. Під тиском обставин, що склалися внаслідок поразки конфедерації, частина, якщо не більшість, шляхти Брацлавського воєводства зреклася своєї участі в ній — оголосила про свій відступ (*reces*) від неї. У вінницьких гродських книгах за 1768 рік відклалося два документи, які яскраво такий відступ ілюструють. Один із них — впис 1 жовтня в записову книгу випису з летицької гродської книги від 5 серпня, який містить лист вінницького гродського судді і брацлавського войського Анджея Вельогурського, датований тим же 5 серпня (*Документ 12*), другий — внесена в поточну книгу 28 жовтня усна заява знайомого нам брацлавського хорунжого Богдана Островського, недавнього консилиара конфедерації й полковника міліції Брацлавського воєводства (*Документ 11*). «Винуватці» появи цих документів, засвідчуючи свій розрив з конфедерацією, посилаються на те, що вона позбавлена будь-яких підстав (*fundamentu*) і виявилася дуже згубною для країни, та констатують, що не підтримуватимуть жодних зв'язків з тими, хто залишився на боці конфедерації, не зраджуватимуть свого короля, визнаватимуть даровані Речі Посполитій російською імператрицею гарантії (мають на увазі гарантії щодо кардинальних прав). У листі А. Вельогурського, крім того, читаємо, що приєднатися до конфедерації він був змушений. А Б. Островський дійшов до того, що зобов'язався доносити на тих, хто надалі противитиметься діям властей.

* * *

Наведені нижче документи публікуються за хронологією внесення їх у гродські книги, мовою оригіналу.

²⁸ Конфедерати, які після падіння Бара, опинилися в турецьких володіннях на південь від Дністра, підтримувані турецькими й татарськими загонами, епізодично вторгалися в Брацлавське воєводство. Це, зокрема, засвідчує внесена 25 лютого 1769 р. у вінницьку гродську книгу заява козацької старшини, що перебувала на службі в магнатських маєтках, розташованих у цьому воєводстві (двох сотників, чотирьох отаманів, осавула). З неї видно, що нападів зазнавали Чечельник, Бершадь, Саврань (*Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів*. Київ 1970, с. 486, 488–489). В заяві наголошено на руйнівних діях татар, натомість з неї не випливає, що конфедерати переслідували політичні цілі. Чи такими своїми діями конфедерати не намагалися дати знати про своє існування?

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1768 р., травня 2. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу акту конфедерації Брацлавського воєводства, ухваленого шляхтою останнього на своєму з'їзді у Вінниці (2 травня 1768 р.)

Oblata konfederacyi przeświet(nego) województwa bracl(awskiego) Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca maja drugiego dnia

Przed urzędem i aktami ninieyszemi grodzkiemi winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, instygatorem i namiesnikiem burgrabstwa grodzkim winn(ickim), comp(are)ns p(ersona)l(i)t(er), JW. Jm. pan Stanisław Kostka Ortyński, podcz(aszy) zwino(grodzki), sędzia pograniczny i konsyliarz konfederacyi wojewód(ztwa) bracl(awskiego), też konfederacyą przeświet(nego) województwa bracl(awskiego) rat(ione) introcont(entorum) ad acta p(rae)sentia cast(rensia) capit(anealia) vinnicensia per oblatam podał de tenore tali:

My, dygnitarze, urzędnicy, szlachta, obywatele i całe rycerstwo, przy wierze świętej katolickiej, wolności i prawach narodowych skonfederowanego i sprzysiężonego wojew(ó)dz(twa) bracl(awskiego), stosując się do aktu konfederacyi generalnej barskiej i uniwersałów, od jaśniewielmożnych Ich m. pp. Michała hrabi Krasieńskiego, podkom(orzego) wojew(ó)dz(twa) mazow(ieckiego), ziemi rozań(skiej), konfederackiego, i Józefa Pułaskiego, pisarza nadw(ornego) koron(nego), związkowego, marszałków, roku terażniejszego dnia dwudziestego dziewiątego febr(uar)ŷ w Barze wydanych, które całym sercem i umysłem amplectimur, za obwieszczeniem JW. Jm. pana Joachyma Potockiego, podcz(aszego) litewsk(iego), marszałka konfederacyi wojewód(ztwa) naszego braclawskiego, i zatym innotescensyonalnym JO. x(ięcia) Jmci Alexandra Swiatopełka Czetwerłyńskiego, podkom(orzego) tegoż województwa naszego, zjehawszy się tu do miasta J(ego) K(rólewskiej) M(i)ł(ości) Winnicy na miejsce, obradom naszym zwyczajne, ponieważ konfederacya, w roku przeszłym tysiąc siedmset sześćdziesiątym siódmym celem utrzymania wiary ś(więtej) rzymskiej katolickiej, wolności i praw starodawnych polskich krwią przodków naszych, na których utwierdzenia i uszczęśliwienia ojczyzny i podniesiona w czystych zbawiennych myślach, zawiedziona została i przeciwko woli i żądaniu uniwersalnemu i wyrażonym

artykułom i obowiązkom konfederackim mocą i władzą wojska zagranicznego, intrygom dyssydentskim i machynacyom na wiarę i ojczyznę sprzyśżonym sprzyjającego, też konfederacya uciążona et in monstrosos ac scandalosissimos actus przemieniona i same osoby, powagą senatorską, konsyliarską i posselską zaszczycone, znieważone, niektórze z rady sejmowej, mocą i siłą wojska rossyjskiego // gwałtowne zabrane, dotąd w niewoli moskiewskiej zostają, a bez ich przywrócenia po zaszytych uroczystych oppozycyach i kontradycyach też moc i siła wojska rossyjskiego i intryga dyssydentska, wszystkie prawa narodowe przestępując i nasze koronne, i litewskie także same, wolność i wolny głos znosząc, na poniżenie wiary ś(więtej) katolickiej rzymskiej i wywrócenie formy rządu i praw starodawnych polskich, traktaty i ustawy szkodliwe i wszystkim prawom naszym i zdaniu uniwersalnemu przeciwne formować, stanowić i do przyjęcia takowych ustaw stany, do Warszawy zgromadzone, siłą i mocą skupionego wojska Warszawę całą, sejm i konfederacyą z jej marszałkiem, konsyliarzami, posłami sub armis trzymając, przymuszać odważyła się i też wojska moskiewskie, po całym królestwie rościagnione i rozlokowane, dobra i osoby szlacheckie uciążać w domach własnych i na różnych miejscach i kościołach, świątnicach Pańskich gwałtem zabierać, więzić, zabijać, gromadzących się do rady obywatelów łąpać, rospraszać, sprzymierzonych na obronę wiary i wolności buntownikami obelżywie i z krzywdą wolnego ludu i narodu udawać i ogłaszać po grodach, kancelaryach, prawami ubezpieczonych, różne gwałty osób szlacheckich przysięgłych, kaptuwacyę i uciążenia rozmaite czynić, kościoły napadać, rabunki czynić i rzeczy kościelne i duchownie zabierać i coraz większe okrucieństwa w wolnym narodzie pomnażać odważają się, o które gwałtowności i praw przestępstwa i znoszenia, jako na barskim zjeździe przy podniesionej chwalebnej konfederacyi solenny manifest zaszedł, JW. Jm. pan Pułaski, pisarz nadw(orny) koronny, warecki etc. starosta, marszałek związkowy wojska koron(nego), o też gwałtowności, przez wojska rossyjskie i ich kommandantów czynione, tu w grodzie naszym winnickim zaniósł et in publicum wydanemu uniwersałami te krzywdy i gwałty i praw przestępstwa, wiary i wolności poniżenia są objaśnione, a przeciwne prawom, wierze i wolnościom naszym ustawy, traktaty warszawskie i inne wszelakie actus, modo et titulo quovis pod bronią moskiewską formowane, czynione i stanowione, są reklamowane, i sprzymierzenie stanów Rz(eczy)p(ospo)l(i)tej z wojskiem koronnym związek tego wojska chwalebnie i przykładanie przy wierze i wolności nastąpił. Do którego związku i konfederacyi i aktów

barskich stosując się, wszyscy zaодно i jednomyślnie podnosząc dawniejszą // konfederacją, przeciwko wszystkim nieprzyjaciołom ojczyzny i wiary powstając, ustawy i akta wszelkie, wierze ś(więtej) katolickiej rzymskiej, wolności i prawom starodawnym przeciwne, reklamujemy za nieważne i nielegalne mieć chcemy, znosimy i kassujemy. A jako wiary świętej katolickiej rzymskiej wolności i praw naszych starodawnych do ostatniej kropli krwi bronić będziemy, przyrzekamy sobie wszyscy i na to się wraz z wojskiem koron(nym) pod władzą JW. Jm. pana Pułaskiego, pisarza nadw(ornego) koron(nego), marszałka związk(owego) wojska koro(nnego), przykładowo i chwalebnie z ukontentowaniem wojska naszego rządzoną i trzymaną, będącego, sprzymierzamy i wszyscy przysięgamy się na obronę i ratunek tejże ojczyzny, miłością Boga i ojczyzny, wiary i wolności zagrzani i wzbudzeni, krew, życia i fortuny nasze chętnie i odważnie łożyć gotowi będąc, takowe czynimy postanowienie. Najsamprzód, zważając wymagającą, usilną potrzebę w tym czasie przyłączenia więcej konsyliarzów do terażniejszej konfederacji naszej, aby JW. marszał(kowi) w obradach publicznych pomocą byli, ile niektórzy Ichm. dawniej postanowieni konsyliarze, in opere belli zostając, w radach zasiadać nie będą mogli, więc jeszcze adimplendo majorem numerum Ichm. pp. konsyliarzów JO. x(ięcia) Jm. Alexandra Swatopelka Czwertyńskiego, podkom(orzego) bract(awskiego), JW. Jm. pana Józefa Czosnowskiego, star(ostę) winnickiego, i wiel(możnego) Bogdana Ostrowskiego, chor(ążego) bract(awskiego), za konsyliarzów postanowiliśmy, którzy to Ichm. konsyliarze ex stallis urzędów swoich swoje funkcje odprawować powinni będą. Dla ubezpieczenia zaś wewnętrznego pokoju w w(ojewództ)wie naszym i administrowania, świętej sprawiedliwości pod powagą i prezydencją JW. Jm. pana Potockiego, podcz(aszego) litewskiego, i wiel(możnych) konsyliarzów lub jednego z Ichm(ościów), w przeszłym roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt siódmym, przez laudum dnia piątego czerwca w Winnicy nastąpionym a zaś w grodzie tymże et a(c)tu eod(em) oblatowanym, obranych sędziów konfederacji naszej, tychże samych suprascripto laudo wyrażonych i natenczas już przysięgłych potwierdzamy a na miejsce zmarłego niegdy wiel(możnego) Jm. pana Stefana Żaboklickiego, wojsk(iego) zwinog(rodzkiego), wiel(możnego) Jm. pana Ignacego Cieszkowskiego, podcz(aszego) czerniachowskiego, obieramy, których Jm. pan sędzia novoelectus w czasie reassumowania sądów za poprzedzającymi innotescencyami, od Jw. marszałka konfederacji naszej lub pod imieniem tegoż wydać się mającymi a przez wiel(możnych) konsyliarzów podpisanemi, jurament

rotą sędziowską, w statucie opisaną, wykonać powinien będzie. A że ex natura konfederacyi wszelkie sądy, // trybunały, kommissye i inne jurysdykcye według dawnych zwyczajów majoris et minoris subsellii ustawać powinny i w województwie naszym more et ordine antiquo sądy confederationis, anteriori actu confederationis są ustanowione, jeżeliby po akcie podniesionej konfederacyi barskiej i wydanych in publicum uniwersałach na kimkolwiek z naszych współbraci i obywatelów in quovis iudicio processa i kondemnaty contra mentem uniwersałów cum aggravatione cujuscunque ex concivibus nostris nastąpić miały, te za nieważne i illegalne, jako zwyczajom i ustawom konfederackim przeciwne mieć chcemy, i żeby pod pretextem takowych processów i dekretów vigente p(rae)senti confederatione stanów Rz(eczy)p(ospo)l(i)tej i województwa naszego żadnej exekucyi nie podlegały, także pod pretextem tychże processów i dekretów żeby się żadne zajazdy titulo executionis et traditionis nie działy¹ ani w granicach najazdy i wiolency między obywatelami nie były czynione, praesenti sancito warujemy et sub rigoribus w sądach konfederackich województwa naszego lub generalnej konfederacyi exemplariter extendendis ostrzegamy. Że zaś wojska nieprzyjacielskie w pobliskości dobra braci naszych i osoby onych niezmiernie agrawują, uciskają, krew niewinną rozlewają, domy szlacheckie grassują, świątynicom Pańskim nie przepuszczają, obywatelów w niewolę biorą i już już na karki nasze następując, ostatnią grozą ruiną i upadkiem ojczyzny, więc dla ubezpieczenia własnego życia i dla dania pomocy współbraci naszym, in opere belli zostającym i krew rozlewającym, obmyślając sposób uformowania milicyi wojewódzkiej, pro praesenti publica superabili necessitate dla wspólnej konserwacyi i ubezpieczenia naszego i dla pomnożenia sił i pomocy wojsku komputowemu, w związku będącemu, takowe ułożenie i dyspartymet czynimy. A żeby JOO. JWW. i wielmożni dziedzice i possessorowie, ich kommissarze, gubernatorowie, ekonomowie i w³ pomniejszych włościach dyspozytorowie bonae fidei ludzie, a nie inni na ich miejsce subministrowani, na dzień dwudziesty czwarty maja w roku terażniejszym inwentarze miast i wsiów rzetelnie i jaknajsprawiedliwiej wszystkich chałup, szlachty czynszowych i poddanych, także pilipów, jedną chałupę za dwie rachując, oprócz ludzi w służbie dworskiej będących ²i na karb rzemieślników excypowanych ² spisawszy, do grodu komportowali i one przed w(ielmożnemi) konsyliarzami i urzędem grod(zkim) winn(ickim) bądź dwoma ww. konsyliarzami i jednym officyali-
stą grodzkim na rzetelność tychże spisanych inwentarów zaprzysięgli, po którym komportowaniu i zaprzysiężeniu z chałup sta dwóch żołnie-

rzy // alias pacholków, w moderunek i barwę, jaka bydź może in urgenti praesenti necessitate, przybranych a potom w monduury wojewódzkie w czasie wolniejszym należycie przysposobionych, jednego konnego, drugiego pieszego, w czasie niedziel sześciu ab actu praesenti komputując, stawić do Winnicy powinni będą. Na terminie zaś komportowania inwentarzów wielm(oźni) konsyliarze i wiel(moźni) officyalistowie grodźcy winnicy, na ten czas zjechali, czyli dwóch konsyliarzów i jeden officialista grodzki proporcją chałup, gdzieby według wyż wyrażonego opisanania z jednych dóbr zbywało, do drugich nie dostarczało chałup, do stawienia pomienionych pacholków pomiarkować i ułożyć, czyli jedne dobra do drugich przyłączyć i spłacenie od jednego drugiemu proporcjonalnie nakazać mają. A jeśliby JOO. JWW. wiel(moźni) dziedzice i possessorowie lub ich kommissarze, ekonomowie, gubernatorowie czyli dyspozytorowie inwentarzów na terminie nie komportowali i nie zaprzysięgli, także w dalszym czasie żołnierzów nie stawili, tedy dobra ich surowej exekucyi żołnierskiej za ordynansem JW. marszałka lub pierwszego konsyliarza na ten czas będącego podlegać powinni będą. Której to milicyi, teraz w gwałtownym razie nowo przez nas ułożonej, a po affektach i sercach, do ucalenia wiary świętej i wolności i praw narodowych przywiązanych, jaśnie oświeconych, jaśnie wielmożnych, wielmożnych współbraci naszych spodziewanej, za pułkowników powiatu braclawskiego wielmożnego Jm. pana Bohdana Ostrowskiego, chorążego bracl(awskiego), powiatu zaś winnickiego wielmożnego Jm. pana Stanisława Szczeniowskiego, starostę trechtemir(owskiego), a zaś powiatu zwinogrodzkiego jaśnieoświeconego xięcia Jm. Janusza Swatopelka Czwertyńskiego, chorążycza braclawskiego, miłością wiary, męstwem i zasługami w ojczyźnie zaszczyconych, rotmistrzami zaś do powiatów braclawskiego wiel(możnego) Jm. pana Szymona // Bykowskiego, wojskiego braclawskiego, winnickiego wielmożnego Jm. pana Mikołaja Jaroszyńskiego, st(aros)otę wyszgr(odzkiego), do zwinogrodzkiego zaś wielmożnego Jm. pana Daniela Faszczewskiego, mieczn(ika) owruckiego, obieramy i postanawiamy. Innych zaś officerów, tak swoich w pułkach, jako to poruczników, chorążych, sami Ichm. pułkownicy według woli i zdania swego, wiarą, cnotą i wojenną experyencyą zaleconych postanowić temież połkami rządzić, ordynansów jaśnie wiel(możnego) marszałka związkowego i województwa naszego a pod niebytność zaś³ onych pierwszego natenczas znajdującego się konsyliarza i pod ten czas zamieszania publicznego władzy marszałka związkowego wojska koron(nego), a po uspokojeniu Rzeczypospolitej, gdy do zachowania tej milicyi

przyjdzie władzy hetmańskiej, która jako pośrednicza inter majestatem et libertatem prawami dawnymi ugruntowana ad antiquum usum ma być przywrócona, podlegać, tudzież wszelkich exorbitancy per omnia zabraniać, pod odpowiedzialnością za officerów i żołnierzy komendy swojej są obowiązani. Tych zaś powiatów braclawskiego, winnickiego i zwinogradzkiego dystynkcyą przy komportowaniu inwentarzów in ordine pomienionej wyprawy coaequando numerum żołnierzy do każdego pułku jaśnie wielmożni konsyliarze i urząd grodzki // winnicki uczynić mają. A jeśliby który z Ichm(ości)w panów pułkowników, ochraniając dobra swoje, żołnierzy podług inwentarzów spisanych chałup nie stawili, tedy za dowiedzeniem Ichm(ości)w w sądzie konfederackim odpowiedzieć tenebuntur ani też dymissy nikomu, czyli przez się, czyli przez officerów swoich, dawać nie powinni pod tymże sądem. A jaśniewielmożny Jm. pan marszałek nasz konfederacki i wiel(możny) Jm. pan pułkownik powiatu braclawskiego dojrzyć obligantur, a w niebytności jego consequenter inny pułkownik, w wojsku znajdujący się, inspectio praemissorum mieć powinien. Po wysłłym zaś czasie stawienia żołnierzy popis teyże wyprawy przed jaśniewielmożnym marszałkiem a w niebytności onego przed jaśniewielmożnymi konsyliarzami przynajmniej dwoma nastąpić i registra liczby ludzi wyprawnych, przez wielmożnych Ichm. pp. pułkowników spisane, jaśniewielmoż(nemu) marszałkowi lub konsyliarzom podane być mają. Jako zaś każda praca sprawiedliwej meretur nagrody, tak województwo nasze in recompensam prac i expensów wielmożnych Ichm. pp. pułkowników i officerów, tymże Ichm. panom pułkownikom każdemu i na kapitulacye porucznikowskie i inne officerskie, także na kotły // i chorągiew po sześć tysięcy złotych pol(skich) a Ichm. pp. rotmistrzom każdemu po tysiącu złotych naznaczamy, które za assygnacyą jaśniewielmożnego marszałka województwa naszego lub dwóch konsyliarzów z kassy wojew(ódzkiej) wypłacone być mają. Którzy zaś jaśnieoświe(ceni), jaśniewiel(możni) i wielmożni dziedzice i possessorowie, nieodrodni patryotowie ojczyzny, dla nagłego ratunku w tak nieszczęśliwym Rzeczypospolitej stanie z miłości ku Bogu i upadającej wierze świętej z własnej woli ludzi swoich nadwornych do skonfederowanego wojska przyłączyć raczyli i w dalszym czasie tychże ludzi azardowac będą, tych wiekopomna sława przed niebem i całą ojczyzną pro monumento zostanie. Waleczne dzieła mężnego i odważnego wojska skonfederowanego, w tytu świeżych z nieprzyjacielem utarczkach i pogromach za wiarę, wolność i ojczyznę z wylaniem krwi okazane, zawdzięczając pryncypialnie jaśniewielmożnemu Jm. panu Pułaskiemu,

pisarzowi koronnemu, związkowemu marszałkowi, tymże wojskiem rządzącemu, krew, życie i godnych synów swoich, w wojsku konfederackim i komputowym zostających, i substancją ochotnie exponującemu, kraj nasz od nieprzyjacielskich exorbitancy zasłaniającemu i one znakomicie gromiącemu, nieśmiertelną // oświadczywszy obligacją i podziękowanie lubo na podjente expensa³, prace i azardy chcielibyśmy godną pro posse obmyślić rekompensę. A te JW. marszałek wraz z wojskiem przez wzgląd innych w czasie terażniejszym expens dalszemu sposobniejszemu czasowi skuteczności, hojności i wdzięczności w sercach i pamięci naszej zostawują, o tej więc JW. Jm. pana marszałka i całe wojsko upewniamy, a teraz z oświadczonej naszej offerencyi pro impetrando divino auxilio konwentom winnickim WW. Ichm. XX. ²welebnych xięży² jezuitów dwa tysiące złotych polskich, Ichm. XX. dominikanom złotych pol(skich) pięćset, Ichm. XX. kapucynom także złotych pol(skich) pięćset, gdy pomieniony JW. Jm. pan marszałek ustępuje i to na ofiarę Bogu i zakonom świętym poleca, więc też summę z skarbu wojewódzkiego i podatków niżej wyrażonych wypłacić pro explendis divinis precibus et officijs za wojsko i cały stan królestwa i województwa naszego dysponujemy, ubezpieczając przy tym tak dobra, jako i osoby obywatelskie. Gdy pro indemnitate et securitate onych do ustawy zbawiennej na obronę wiary, wolności i całego kraju przystąpiliśmy, więc ostrzegamy, ażeby swywolne i exorbitujące kupy i osoby pod pretextem zaciągu konfederackiego za doniesieniem rzetelnym o takowych osobach żadnego instrumentu ani od JWW. marszałków związkowego i naszego konfederackiego, ani od Ichm. pp. // pułkowników, niemających in crimine tali deprehensos, wolno było zatrzymać, wziąć i do sądu przyzwoitego cum adminiculo militari województwa naszego takowego exorbitanta oddać. A jako konfederacją generalną barską i uniwersalami, od tejsze wydaniami, jest ostrzeżono, ażeby według prawa i konstytucyi anni millesimo septingentesimo decimi septimi tak czerwone złote, jako i srebrna moneta secundum praescriptum tegoż prawa in valore et cursu antiquo zachowana była, tak nim przydzie Rzeczypospolitej in statu paccato do rozeznania i zniesienia abusum et prejudiciorum, które cały kraj z wielką swoją szkodą ponosić musiał, mieć chcemy in cursu et valore w kraju naszym tak złotą, jako i srebrną starodawną monetę. Żeby zaś w stanie i czasie terażniejszym kommercyja wewnętrzne i zagraniczne nie ustawały i osoby wszelkiego stanu i kondycyi, tak narodowe, jako i zagraniczne, żadnym niezwyczajnym depaktacyom nie podlegały i należyte swoje bezpieczeństwo w kraju naszym³ miały, obligujemy

jaśniewielmożnego marszałka województwa naszego, ażeby nomine publico do jaśniewielmożnych marszałków konfederacji barskiej i związkowego raczył instare o ubezpieczenie tak komor, jako też traktów publicznych i o tym ubezpieczeniu ażeby rzeczeni jaśniewielmożni marszałkowie uniwersalami swemi publicum upewnić² i uwiadomić² raczyli. Ponieważ tak w gwałtownej potrzebie i sprawie uniwersalnej, do nas wszystkich, cujuscunque status, praeeminentiae et dignitatis tak świeckich, jako i duchownych osób należącej, i wspólnego ratunku wszystkim concurrere należy, i to miłość Boga i ojczyzny, wiary, wolności i praw narodowych zachowanie i podniesienie od każdego z cnotliwych exigit obywatelów, przeto ażeby w ratunku tak potrzebnym i zbawiennym nie tylko województwo nasze, ale i wszystkie inne, osobliwie pograniczne sąsiedzkie nasze, wspólnie i równo z nami przeciwko wszelkim nieprzyjaciołom uzbierały się, do tego pożądanego ratunku uskutkowania należały. Mieć chcemy, ażeby jaśniewielmożny marszałek nasz konfederacki listami swojemi przeświećte inne województwa de praesenti sancito et resolutine nostra uwiadomić // i inwitować raczył, także uniwersalem swoim doniósł i obwieścił całemu województwu naszemu tak o ustawionej milicyi, o sposobach podatkowych na nie (między którymi nie tylko dobra dziedziczne, ziemskie, duchowne i królewskie, a też Ichm. panowie, czyli to szlachta, czyli innej kondycyi osoby, bądź na zastawach, bądź na prowizjach kapitały swoje mający, na przyrzeczoną milicyą proportionato quartam partem prowizyi contribuere raczyli). Którzy zaś mają Ichm. panowie obywatele na kahałach swoje summy, Ichm. panowie dziedzice i possessorowie do wypłacenia summ takowych lub prowizyi od nich pomienionych niewiernych kahałnych żydów adigere powinni sub responsione ex proprio, o co forum w sądach konfederackich praecustodit. Dla tym zaś większej sposobności sustentamentu wojska skonfederowanego i na inne usilne wymagające potrzeby w terażniejszym stanie zostającej ojczyzny upraszamy jaśniewielmożnego Jm. pana marszałka naszego, aby listami swemi do jaśniewielmożnych Ichm. księży biskupów rithus łatini et graeco-uniti instare raczył, ażeby duchowni z probóstw i paraffyi swoich pro subsidio charitativo // pro posse sui importancją pieniężną do skarbu wojewódzkiego uczynili. Przy tym przychilając się do praktykowanego w województwie zwyczaj, podatki diakowego, parobkowego i kucharkowego poboru ustanawiamy, ażeby diak ze wsi pięćdziesiąt osady mającej po złotych pol(skich) dwa, a zaś ze wsiów, gdzie więcej przechodzić będzie, tedy od każdej liczby pięćdziesiąt chałup po złotych dwa, tudzież parobcy i najmniczki żydowskie po-

dobnie każdy i każda po złotemu jednemu ad aerarium województwa importować w czasie oznaczonym komportowania inwentarzów y przez tychże Ichm(ośció)w pp. rządców na rzetelność wynoszącej liczby parobków i kucharek żydowskich juratorie komportowania ²wynoszącą z tych i² należącą od nich summę importowali. A że niektóre podatki wojewódzkie u Ichm. pp. exaktorów i ich³ sukkolectorów pozalegały, także i retenta różnych podatków na wielu dobrach zostają nie wybrane, więc w terażniejszej potrzebie publicznej Ichm. panowie exactorowie i ich sukkolectorowie tychże poborów zatrzymanych przed sądem konfederackim kalkulacją uczynić obstringunt, a in casu nieuczynienia satisfakcyi tak Ichm. exaktorowie, jako i retentorowie, zapozwani ad // instantiam województwa, na najpierwszej kadencji sądów konfederackich ²odpowiedzieć i² uiszczyć się powinni będą. Dla czego zalecamy urod(zonemu) Stanisławowi Baranowskiemu, plenipotentowi województwa naszego, uchwałą przeszłoroczną postanowionemu, ażeby Ich. panów retentorów, tudzież exaktorów i sukollektorów na najpierwszą kadencją sądów konfederackich na instancją województwa zapozwał i z onemi dekret solutionis i nieodwłocznego uiszczenia się wyprokurował. Przychilając się do przeszłego laudum konfederacyi województwa naszego, oznaczoną pensją trzy tysiące zł(otych) pol(skich), za funkcją kommissarską do układania furazów ustanowioną, wiel(możnemu) Jm. panu Stanisławowi Szczeniowskiemu, star(oście) tract(emirowskiemu), gdy tenże Jm. ex aerario województwa jeden tysiąc zł(otych) pol(skich) za assygnacją odebrał a residuitas dwa tysiące zł(otych) pol(skich) do oddania przynależą, więc wypłacenie tejże summy z najpierwszych proweniencyi pomienionemu wiel(możnemu) staroście trecht(emirowskiemu) deklarujemy. A jako administracya skarbu publicznego wo(jewództ)wa naszego uchwalonych i postanowionych wyż wyrażonych podatków pro necessitate in superabili publica jest powierzona wiel(możnemu) Gabryelowi Porczyńskiemu, łow(czemu) bract(awskiemu), pisarzowi grod(zkiemu) winnickiemu, // w w(ojewództ)wie naszym wiarą nieposzlakowaną i zasługami na tyłu funkcyach chwalebnie odprawionemi zaszczyconemu i rekomendowanemu, ob³ exactam et fidelem exigit, tak w odbieraniu, jako i szafunku tychże summ diligentiam et realitatem, tak lubo o tej województwo nasze nie wątpi, jednak chcąc mieć osobę taką znaczną i zasłużoną, uroczystością przysięgi zaszczyconą w te słowa: «Ja N. przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu, w Trójcy Świętej jedynemu, jako na funkcyi podskarbijskiej wojewódzkiej zostający, wiernie ten urząd sprawować będę, registra podatków, przez Ichm. panów

dziedziców, possessorów, kommissarzów i ekonomów podane, exacte indagować i likwidować będą, całość skarbu wojewódzkiego postrzegać i nic na szkodę tegoż województwa nie utaić, obowiązuję się. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Jego», do juramentu obowiązaliśmy. Po którym wykonanym wszelakie podatki tenże Jm. pan Gabryel Porczyński, łowczy braclawski, ad aerarium województwa odbierając, in exigenti necessitate publica za wydanemi do siebie assygnacyami wydawać powinien będzie. Któremuto Jm. panu podskarbiemu naszemu za pracę i fatygi groszowego od każdego złotego z poborów po groszy trzy wybierać sobie pozwalamy. A że niektórzy Im. współbracia nasi dla odległości miejsca lub dla innych trudności i niebezpiecznego przez wojska nieprzyjacielskie przejazdu teraz wraz // z nami do jednoczenia i wykonania juramentu nie zjechali, więc ciż Ichm. interstitio czasu, inclusive niedziel czterech do grodu winnickiego zjechać i juramenty przed jaśniewielmożnym konsyliarzem czyli officialistą grodzkim winni(ckim) lub in absentia onych przed aktami grodzkimi winnick(iemi) wykonać mają. A jeśliby tego akcesu nie uczynili, tedy pro hostibus patriae deklarowani być powinni z tą prekustodycą, jeżeli który z ichm(ośció)w w tym województwie nie znajduje się, tedy w innym województwie i grodzie lub generalnej konfederacyi pisawszy się albo akcess cum juramento uczyniwszy, tenże ekstrakt akcesu z grodu wyjawszy lub testimonium od konfederacyi wziowszy, in proprio districtu do³ grodu winn(ickiego) oblatować tenebit(ur). Te zaś rozporządzenia nasze pro posse et tempore praesenti postanowiwszy, tenże akt do dalszego czasu i przybycia JW. Jm. pana marszałka województwa naszego, praeviis przez tegoż innotescencjys oznaczyć się mającego, limitując, terażniejszy związek i ustawę JWW. konsyliarzom podpisać i dla wszystkich wiadomości do akt grodu tutejszego per oblatam podać zleciliśmy. Działo się w Winnicy dnia drugiego maja roku Pańskiego tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego.

U tej konfederacyi, per oblatam podanej, podpisy rąk JO. i JWW. konsyliarzów temi słowy: Alexander Swatopelk xiążę Czetwertyński, podkomorzy i konsyliarz w(ojewództwa) bracl(awskiego). Józef Kolumna Czosnowski, winnicki i ułan(owski) starosta, rotmistrz pancerny wojsk koron(nych), konsyliarz. Bogdan Ostrowski, chorąży i konsyliarz w(ojewództwa) bracl(awskiego). Krzysztof Michałowski, p.b.p. WW. k(onfederacyi) w(ojewództwa) b(raclawskiego), mp. Stanisław Kostka Ortyński, podcz(asy) zwin(ogrodzki), s(ędzia) p(ograniczny) bracl(awski), konsyliarz k(onfederacyi) w(ojewództwa) bracl(awskiego), mp. Która to

konfederacya, jak się w sobie ma, de verbo ad verbum do xiąg ninieyszyc grod(zkich) Winn(ickich) jest ingrossowana.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 228–235 зв. Оригінал. Опубл.: *Materiały do konfederacyi barskiej r. 1767–1768. Z niedrukowanych dotąd i nieznanycy rękopisów zebrał Szczęsny Morawski*, t. 1. Lwów 1851, с. 99–107 (без преамбули і закінчення, в яких ідеться про внесення тексту акту конфедерації у вінницьку гродську книгу, та з численними різночитаннями).

¹ діяла ²⁻² Цей фрагмент міститься у виданні Щ. Моравського. ³ Міститься у виданні Щ. Моравського.

№ 2

1768 р., травня 26. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу універсалу литовського підчашого, генерального регіментаря Барської конфедерації і маршалка конфедерації Брацлавського воєводства Йоахима Кароля Потоцького про призначення чернігівського підчашого Ігнація Цешковського одним із суддів конфедерації цього воєводства, про необхідність відновити суди цієї конфедерації та призупинити діяльність гродського і земського судів у воєводстві (1768 р., травня 16. В обози під Михальчем)

Oblata uniwersału od JW. Potockiego, p(odczaszego) W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), w porządku reasumowania sądów konfederackich wydane go

Roku tysiã siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca maja dwudziestego szóstego dnia

Przed urzędem i aktami ninieyszemi grod(zkiami) Winn(ickimi) i przede mną, Janem Jedleckim, instygatorem i namieśnikiem burgrabstwa grod(zkiego) Winn(ickiego), c(o)mp(a)r(e)ns p(ersona)l(i)t(er), JW. pan Zacharyasz Jaroszyński, podstoli Winn(icki), konsyliarz konfed(eracyi) w(ojewództ)wa braclawskiego, ten uniwersał w porządku reasumowania sądów konfederackich w(ojewództ)wa bracl(awskiego) a wszelakich innych jurysdykcji zatamowania od JW. Joachima Karola Potockiego, podczas(ego) W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego) i st(aros)ty trembovel(skiego), marszał(ka) konfederacyi w(ojewództ)wa bracl(awskiego),

wydany, r(atio)ne introcont(entorum) ad act(a) p(rae)sen(tia) castr(en-sia) capitanealia vinn(icensia) per oblatam podał de tenore tali:

Joachim Karol z Złotego Potoka, na Murachwie, Troscianicy i Turowie hrabia, podczaszy W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), trembo-wel(ski) etc. st(aros)ta, rotmistrz pancerny, g(e)n(era)ł leutnant i cheff regimentu kawaleryi wojsk koron(nych), marszałek konfederacyi w(o-jewódtz)wa bracł(awskiego), woyska koron(nego) partyi podol(skiej) utriusque authoramenti i wypraw wojewódtw kijow(skiego), ruskiego, wołyńskiego, podol(skiego), bracł(awskiego) i czerniechowskiego generalny regimentarz, kawaler orderu Orła Białego. Wszem wobec i każdemu z ossobna, mianowicie JOO. JWW. WW. i u(rodzonym) Ichm. p(anom) senatorom, dygnitarzom, urzędnikom, officialistom ziemskim i grodzkim, tudzież całemu rycerstwu w(ojewódtz)wa bracł(awskiego) przy zaleceniu usług moich do wiadomości podaję, iż, stosując się do wyroków prześ(wietnego) w(ojewódtz)wa bracł(awskiego), w tak ciężkim ucisku i nędzy od wojsk exotycznych zostającego a do ratunku wiary i wolności, tudzież wydzwignienia się z tak ciężkiego uciemienia zabierającego się i sprzymierzonego, sądy konfederackie ustanawiającego, w czasie których, gdy wielkie inne jurysdykcye przykładem dawnych konfederacyi zastanawiać się zwykły, ja zaś, mając z affektu i serc braterskich w roku przeszłym tysięcznym siedmsetnym sześćdziesiątym siódmym sobie konferowaną marszałkowską funkcją, wcześniej WW. sędziów konfederackich instytuowałem i juramentu onych // wysłuchałem a na miejsce zmarłego Jp. Stefana Żaboklickiego, wojskiego zwinog(rodzkiego), sancito prześw(ietnej) konfederacyi w(ojewódtz)wa bracł(awskiego) w roku terażniejszym tysiąc siedmset sześćdziesiątym ósmym W. Jp. Ignacy Cieszkowski, podczaszy czern(iechowski), jest obrany. Którten wyrok chętnie akceptując, tychże WW. Ichm. pp. sędziów upraszam, aby, zniósłszy się wraz z wielmożnemi konsyliarzami przysięgłemi, jako cum iudicibus aequali sententia gaudentibus, czas sposobny jak najprędzej upatrzywszy, sądy konfederackie reassumowali. A zaś inne subsellia, mianowicie sądy ziemskie i grodzkie, zastanawiam, aż do zupełnego uspokojenia we wszystkich żądaniach swoich najjaśn(iejszej) R(zeczy)p(ospo)ł(i)tej suspenduję i uniwersał ten po grodach przyjmować a po parafiach promulgować zalecam i dla większego waloru własnej ręki stwierdzam podpisem. Dat(um) die decima sexta maji millesimo septingentesimo sexagesimo octavo anno, w obozie pod Michalczem.

U tego uniwersału, per oblat(am) podanego, podpis ręki przy pieczęci, na laku czerwonym wyciśnionej, w te słowa: J. K. Potocki, p(odczaszy)

W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), g(e)n(era)lny regimentarz wypraw województw ruskiego, kijow(skiego), podol(skiego), wołyń(skiego), braclaw(skiego) i czerniechow(skiego), marszałek konfederacji w(ojewództ)wa bracl(awskiego). (L[ocus] S[igilli]). Któryto uniwersał, jak się w sobie ma, słowo w słowo do xiąg niniejszych grod(zkich) winn(ickich) jest zapisany.

ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 288–288 зв. Оригінал.

№ 3

1768 р., травня 28. Вінниця

Заява Войцеха Ігнація Бурбінського, пленіпотента кременецького підкоморія і таращанського старости Миколая Юноші Пясковського, перед Вінницьким гродським урядом про те, що він, заявник, відповідно до ухвали конфедерації Брацлавського воеводства, подав інвентар Таращанського староства

Ma(nifestacy)a n(omine) Piaskowskiego, p(odkomorzego) k(rzemienieckiego), s(tarosty) t(araszczanського), in diligentia

Roku tyśiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca maja dwudziestego ósmego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi grodzk(iemi) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, instygatorem i namieśnikiem burgrabstwa grodu winn(ickiego), comparens personal(iter), ur(odzony) Jm. pan Wojciech Ignacy Burbiński, plenipotent JWiel(możnego) Mikołaja Junoszy Piaskowskiego, podkom(orzego) krzem(ienieckiego), imieniem tegoż idque in diligentia, iż lubo dzień dwudziesty czwarty maja roku terazniejszego uchwałą w(ojewódz)twa bracl(awskiego) czyli raczej konfederacją tegoż w(ojewódz)twa do spisania i zaprzysiężenia dóbr wszystkich w ogólności, w tymże w(ojewódz)twie będących, JWWW. dziedzicom, possessorom, tudzież gubernatorom i dysytrbutorom jest oznaczony, której uchwale i postanowieniu w niczym nie sprzeciwiając się, iednak, że starostwo Taraszczanсьkie JW Jm. pana Piaskowskiego, podkomorzego krzem(ienieckiego), pryncypała manifestantis, alternatą raz do kijowsk(iego), drugi do braclawskiego województw należy, podatki zaś podymnego corocznie do w(ojewódz)twa kijowsk(iego), nie obserwując alternaty, musimy wybierają, exekwując milicyą wojewódzką, a w uniwersałach i teźże uchwale nie wspomniono,

przeto aby też dobra starostwo Taraszczańskie przez niewiadomość wczesną nie podpadało jakowemu uszczerbkowi i kontrawencyi, pilność swoją zanosząc, inwentarz pomienionego starostwa spisania i zaprzysiężenia, tudzież zadosyć uczynienie tejże uchwale i postanowieniu pomienionego w(ojewódz)twa braci(awskiego), jako alternatą roku terażniejszego do w(ojewódz)twa braci(awskiego) należącego, oświadcza W. I. Burbiński.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 4, арк. 263 зв. Оригінал.

№ 4

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу письмового розпорядження консилиарів конфедерації Брацлавського воєводства про призначення вінницького гродського інстигатора Яна Єдлецького регентом цієї конфедерації (1768 р., травня 28. Вінниця)

Oblata instrumentu na regencyą konfederacką braci(awską) wiel(możnemu) panu Jedleckiemu służącego

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami ninieyszemi gr(odzkiami) winn(ickiemi) i przede mną, Dominikiem Chodykiewiczem, namieśnikiem konfederackim, przysięgły(m), ad nunc actum uproszonym subdelegatem, comp(are)ns p(ersona)l(i)ter, W. J(ego)mość pan Jan Jedlecki, regent konfederacki braci(awski), ten instrument na regencyą konfederacką braci(awską), sobie offerentą wydany i służący, ratione introcontentorum ad acta p(rae)sen(tia) cast(rensia) capit(anealia) winn(icensia) per oblatam podał de tenore tali:

Joachim Karol z Złotego Potoku, na Murachwie, Bolechowie Potocki, na Bockach, Rosi, Pratulonie, Troscianicy i Turowie hrabia, pod(czaszy) W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), trembowel(ski) et c(ete)ra st(aros)ta, rotmistrz pancerny, g(ene)rał leutnant i cheff regimentu kawalerii wojsk koronn(ych), mar(szałek) konfeder(acyi) w(ojewódz)twa braci(awskiego), wojska koronn(ego) partyi podolskiej utriusque auctoramenti i wypraw w(oje)w(ódz)twa kijowskiego, ruskiego, wołyń(skiego), podol(skiego), braci(awskiego) i czerniech(owskiego) generalny regimentarz, kawaler orderu Orła Białego. My, konsyliarze konfederacyi w(ojewódz)twa braci(awskiego), z władzy, pod niebytność JW. mar-

szalka konf(ederacyi) w(ojewódtz)wa naszego, nam służącej, wszem wobec i każdemu z osobna, komu o tym wiedzieć należy, mianowicie JOO. JWW. WW. Ichm(ości)om panom dygnitarzom, urzędnikom i obywatelom w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), wiadomo czyniemy, iż ponieważ W. p. Tomasz Charkowski, hor.¹ braclawski, regent konfederacyi w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), roku przeszłego tysiąc siedmset sześćdziesiąt siódmego obrany, od podniesienia konfederacyi barskiej oddalił się od attencyi akt a przez to tenże urząd zawakował, akta zaś konfederacyi w(ojewódtz)wa naszego bez przyzwoitej straży i pilności obejść się nie mogą i reassumpcyja sądów konfederackich następuje, a mając ur(odzonego) p. Jana Jedleckiego, instygatora gr(odzkiego) winn(ickiego), zdolnością temu urzędowi równ(ego), zaleconego, więc onemu urząd regencyi konfederackiej w(ojewódtz)wa naszego bracl(awskiego) konferować umyśliłiśmy, jakoż niniejszym listem naszym pomienionemu Jmć panu // Janowi Jedleckiemu, instygatorowi gr(odzkjemu) winn(ickiemu), cum omnibus munitis et proventibus, w kancelaryi gr(odzkiej) winn(ickiej) praktykowanemi, od podniesienia konfederacyi barskiej do rozwiązania onej należącemu, po wykonanym wprzód przed nami super fidelitatem hujusce muneris juramencie konferujemy i za aktualnego regenta konfed(eracyi) w(ojewódtz)wa naszego bracl(awskiego) od wszystkich obywatelów w(ojewódtz)wa naszego mianym bydź chcemy, zalecając temuż ur(odzonemu) J(ego)m(ości) panu Jedleckiemu, regentowi konfederacyi w(ojewódtz)wa naszego bracl(awskiego), w przyjmowaniu i wydawaniu tranzakcyi przezorność, w pilnowaniu akt przyzwoitą pilność. Dan w Winnicy dnia dwudziestego ósmego maja roku Pańskiego tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego.

U tego instrumentu, per oblatam podanego, podpis ręki WW. konsyliarzów przy pieczęci jednej, na laku czerwonym wyciśnionej, temi słowy: Alexander Swat(opelk) xiążę Czetwertyński, podk(omorzy) bracl(awski). (L[ocus] S[igilli]). Bogdan Ostrowski, chorąży, konsyliarz i pułk(ownik) w(ojewódtwa) bracl(awskiego). Z(achariasz) Jaroszyński, p(odstoli) w(innicki), mp. Który to uniwersał, per oblatam podany, jak się w sobie ma, do xiąg niniejszych gr(odzkich) winn(ickich) jest wpisany.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 304 зв.–305. Оригінал.

¹ horodniczy ?

№ 5

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу письмового розпорядження консилиарів конфедерації Брацлавського воеводства про відновлення конфедераційних судів цього воеводства 30 червня, відповідно до універсалу маршалка конфедерації того ж воеводства, литовського підчашого Йоахима Потоцького від 16 травня (1768 р., червня 1. Вінниця)

Oblata innotescensyi, na sądy konfeder(ackie) od JOO. JWW. konsyliarżów wydanej

Roku tysiãc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami ninieyszemi gr(odzkiami) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, regentem konfederackim bract(awskim), comp(arens) p(ersona)l(i)ter, Jm. pan Józef Izbicki tę innotescensyę, od JOO. JWW. konsyliarżów na sądy konfederackie w(ojewódt)wa bract(awskiego) wydaną, r(atio)ne introcontent(orum) ad acta p(rae)sen(tia) cast(rensia) capit(anealia) vinn(icensia) per oblatam podał tenoris ejusmodi:

Wiadomo czyniemy tym listem naszym innotescensyalnym, komu o tym wiedziec będzie należało, osobliwie JOO. JWW. i ur(odzonym) Ichm(ości)om panom senatorom, dygnitarżom, urzędnikom ziem(skim) i gr(odzkim), tudzież całemu rycerstwu w(ojewódt)wa bract(awskiego), iż my, niżej podpisani konsyliarże, na fundamencie wydanego uniwersału od JW. Jp. Joachima Potockiego, pod(czaszego) W(ielkiego) X(ięstwa) Lit(ewskiego), marsz(ałka) konf(ederacyi) w(ojewódt)wa naszego, dnia szesnastego maja roku terażniejszego tysiãc siedmset sześćdziesiątego ósmego w obozie pod Michalczem wydanego a zaś w aktach grodu własnego w(ojewódt)wa dnia dwudziestego szóstego tegoż miesiąca i roku oblatowanego, dla przyspieszenia kursu ś(więtej) sprawiedliwości sądy konfed(erackie), nam, konsyliarżom, wraz z WW. Ichm. pp. sędziami // konfederac(kiemi) w mieście J(ego) K(rólewskiej) M(ości) Winnicy re-assumować intymującego, dla czego my, stosując się do pomienionego uniwersału, ażeby Ichm. wszyscy scientes justitiam nieodwłocznie dla siebie w sprawach odbierali rozsądenia, tudzież jakimkolwiek w tym czasie zapobiegając bezprawiom, sądy konfederackie, dnia trzydziestego terażniejszego miesiąca re-assumować się mające, zaczowszy od pierwszego na dniu tymże wołania, potym solita praxi na trzecim wołaniu, to

jest dnia pierwszego miesiąca lipca zaczynające się, czas i termin oznaczamy, obwieszczając Jp. patrocinantēs, ażeby, imieniem pl(enipoten)tów swoich zwyczajem zachowanego prawa powydawawszy pozwy na blankietach gr(odzkich) pod tytułem rady urzędników skonfederowanego w(ojewódtz)wa bracł(awskiego), wszelką gotowość w sprawach mieli. Na który czas ziachwawszy się, JO. JW. konsyliarze i WW. Ichm. pp. sędziowie, ułożywszy ordynacją sądów swoich, ku dalszej sprawiedliwości akulirować obligowani będą. Którymto listem naszym wszystkim do wiadomości podawszy, rękami naszymi podpisujemy. Działo się w Winnicy dnia pierwszego czerwca tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego roku.

U tej innotescensyi, per oblatam podanej, podpisy rąk JO. JW. konsyliarów temi słowy: Alexander Swat(opełk) x(iąże) Czetwertyński, podkomorzy i konsyliarz w(ojewódtzwa) bracł(awskiego). Bogdan Ostrowski, chorąży, konsyliarz i pułkownik w(ojewódtzwa) bracł(awskiego). Zachariasz Jaroszyński, p(odstoli) w(innicki), w(ojewódtzwa) bracł(awskiego) konsyliarz, mp. Która to innotescensya, jak się w sobie ma, do xiąg niniejszych gr(odzkich) winn(ickich) jest zaingrossowana.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 305–305 зв. Оригінал.

№ 6

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу складеного консилиарами конфедерації Брацлавського воеводства і Вінницьким гродським урядом акту про засади формування, на підставі відомостей інвентарів маєтків про заселеність останніх, міліції конфедерації, оплати її командного складу, її військове спорядження та запровадження крамового податку задля підтримання надходжень для неї (1768 р., червня 1. Вінниця)

Oblata aktu, względem milicyi braclawskiej w mieście J(ego) K(rólewskiej) M(ości) Winnicy nastąpionego

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi gr(odzkiemi) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, regentem konfederackim bracł(awskim), comp(aren)tes p(ersona)l(i)ter, JO. xiąże Alexander Swat(opełk) Czetwertyński, podkomo(rzy) bracł(awski), JWW. Bogdan Ostrowski,

chorąży braclawscy¹, Zacharyasz Jaroszyński, podstoli winn(icki), konsyliarze skonfederowanego w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), ten akt na terminie, przez laudum oznaczonym, w porządku informowania taryffy do wyprawy milicyi w(ojewódtz)wa bracl(awskiego) zapisany, r(atio)ne introcontent(orum) ad acta pr(ae)sentia castren(sia) capit(anealia) vin(n)icensia per oblatam podali tenoris sequentis:

Działo się w mieście J(ego) K(rólewskiej) M(ości) Winnicy we dworze JO. x(ię)cia J(ego)m(ości) Alexandra Swat(opelka) Czetwertyńskiego, podkom(orzego) w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), dnia dwudziestego czwartego maja tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego roku. My, konsyliarze, wraz z urzędem gr(odzkim) winn(ickim) na fundamencie laudi kongressu w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), dnia drugiego maja roku, wyż na akcie wyrażonego, w Winnicy nastąpionego, oraz i uniwersału od JW. Jpana Joachima Potockiego, podczaszego litew(skiego), marszał(ka) konfederacyi w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), tegoż miesiąca i roku wydanego a zaś w grodzie winn(ickim) dnia² szóstego tegoż miesiąca oblatowanego, zjehawszy się na miesce³, prawem oznaczone, to jest do miasta J(ego) K(rólewskiej) M(ości) Winnicy, z mocy tegoż laudum przeprowadzając do skutku uchwałę w(ojewódtz)wa. Najsamprzód do rewizyi inwentarzów przystąpiliśmy i one instantaneo produkować J. pp. dziedzicom, possessorom, kommissarzom, gubernatorom i dyspozytorom nakazaliśmy. Po której komportacyi inwentarzów i rejestruw osiadłości chałup, jako też realem conscriptionem podatków diakowego, parobkowego i kucharkowego pod jakimkolwiek pretextem chrześcian, w służbie u Żydów będących, do zaprzysiężenia in eam juramenti rotam, jako inwentarz włości czyli wsi, chałup alias osiadłości znajdujących się, na uchwałę milicyi wojewódtz)wa na terażniejszym terminie produkując, sprawiedliwie spisał, oprócz ludzi służnych dworskich, w chałupach // siedzących, libertowanych excypował, podatek uchwałony diakowego, tudzież parobków, kucharek i pod jakimkolwiek pretextem chrześcian, w służbie u Żydów będących, sprawiedliwie wybrawszy, nic na szkodę w(ojewódtz)wa nie utaił i tenże podatek do skarbu w(ojewódtz)wa importować i rzetelnie wypłacić powinien będzie, Deo ita adjuvante, obowiązaliśmy. A ponieważ distinctim każdy z Ichm. panów dziedziców i possessorów na dobra swoje, jako też Ichm. pp. kommissarze, gubernatorowie i dyspozytorowie pomieniony jurament wykonali, niektórzy zaś dla odległości miejsc nie będąc uwiadomieni o uchwałę w(ojewódtz)wa naszego, w tym czasie wypełnić tegoż nie mogli, tylko oświadczywszy przez siebie zadosyć uczynieniu wyrokom w(ojewódtz)wa naszego,

inducias czasu dopraszali się, więc attentis praemissis in ordine spisania inwentarzów i zaprzysiężenia onych, którzy ieszcze nie podali, inducias czasu pozwalając, inclusive ad diem decimam juny nieodstępnie podanie i zaprzysiężenie inwentarzów oznaczamy i postanowiamy. Co jeżeliby ad effectum pomienioną uchwałę w(ojewódz)twa naszego Ichm. renitentes nie przyprowadzili, tedy rygorowi teje uchwały podlegać powinni będą. A po ułożeniu i spisaniu należytyym porządkiem taryffy wyprawy w(ojewódz)twa naszego, gdy niektóre dobra do dóbr, chałupy do chałup dla zupełnego uregulowania żołnierzy po dwóch, jednym konnym, drugim pieszym, ze stu chałup należących ad mentem uchwały w teje taryffie są aplikowane, praecustodimus, iż jeśliby które dobra do dóbr pieniężną składkę na tychże żołnierzy dodawali, nie więcej jednak jak po złotych pięć z chałupy każdej podług uregulowania, expensu na żołnierzy dwóch ze stu chałup wynoszącego, dopłacać powinni będą. Że zaś wyprawa w(ojewódz)twa naszego nie tylko konnych, ale i pieszych żołnierzów uchwałą jest uformowana i postanowiona, na której kreowanie officierów do piechoty podobnaż wyciąga potrzeba expensu i płaty, przeto ad normam konnych officierów uchwałą w(ojewódz)twa naszego należytą płacę oznaczoną podobnież wynajdujemy, jakoto: Jm. panu rotmistrzowi od piechoty zło(tych) tysiąc, J. p. porucznikowi zło(tych) siedmset, J. pa(nu) chorążemu zło(tych) sześćset ze skarbu w(ojewódz)twa postanawiamy, i ażeby tychże Ichm. officierów do piechoty WW. J. pp. pułkownicy każdy w swoim pułku rotmistrza, porucznika i chorążego podług woli swojej, jednak względem zdolności do tej służby // wojennej, kreowali, obowiązuemy. Na amonicyę woienną, jakoto reparacyą armat, prochy, kule, kartacze, konie pod armaty i inne potrzeby żołnierskie, po trzy tysiące zło(tych) pol(skich), osobliwie także na strażników czyli też underofficierów, jako też na kotły i trembaczów do każdego pułku po zło(tych) pol(skich) tysiąc tymże Ichm. pp. pułkownikom do pierwszej wyznaczonej onymże uchwałą w(ojewódz)twa naszego pensyi przyłączamy, i ażeby skarb w(ojewódz)twa naszego niezawodnie wypłacał, mieć chcemy i Jm. pana podskarbiego obowiązuemy. A że w tychże pułkach dla ozdoby chorągwiów i inn(ych) potrzeb wojskowych słusznie przynależy, ażeby Ichm. kompania pod pułkami mieściła się, więc każdemu z WW. Ichm(ości)ów pp. pułkowników pod swoim pułkiem po dwunastu kompanij z należytyym moderunkiem z teje samej wyprawy zaciągnąć pozwalamy, nie więcej jednak rachując, jak od sta chałup na miejscu żołnierzy dwóch, wyprawiać się mających, jednego towarzysza z pacholkiem. To vel maxime ostrzegamy, chcąc przy tym mieć, aby taż

wyprawa nasza w należytych na zawsze zostawała kompućie i rygorze wojskowym. Obowiązujemy wszystkich Jp. dziedziców i possessorów, ażeby żołnierza desertowanego, pilnie tego inwestygując, w każdym czasie do kommendy własnej przystawiali, a jeżeliby się trafiło, żeby który żołnierz po dwa razy desertował i oczewiście o te przestępstwo był konwinkowany, tedy nieodwłoczną śmiercią karany powinien będzie. A za pierwszym dekretowaniem, jeżeliby pan bądź dyspozytor czyli gromada dezertiera do kommendy nie stawiała, więc też kommenda quam strutissime exequować obligowana będzie. Sin sicus jeżeliby właśnie dezertier u swego pana ani w dóbrach nie znajdował się, na tego miejscu innego żołnierza stawić obowiązani bydyż mają. Dla nieuchronnych zaś potrzeb wojska wyprawy w(ojewódt)wa naszego ażeby dostarczający dla siebie mieli sustentament prochów, każdego z Ichm. pp. dziedziców i possessorów amore boni publici obowiązujemy i postanowiamy, ażeby z majdanów saletrzanych od każdego kotła sami Ichm(o)ść dziedzice i possessorowie saletry po kamieni dwa a zaś którzy Żydzi arędują też majdany, po kamieni cztery do tychże pułków Ichm. pp. pułkowników na pomieniony sustentament prochów oddawali. Którą to saletrą równie na pułki podzieliwszy się, J pp. pułkownicy każdy na pułk swój potrzeby dysponsować $\frac{1}{4}$ powinien będzie. Żeby zaś pod tym pretextem kto inny z Ichm. jakowej extorsyi po majdanach nie uczynił i więcej saletry nie wybierał, serio ostrzegamy, i ażeby WW. Ichm. pp. pułkownicy mieli na to baczenie i takowych extorsyi zabraniali, obowiązujemy. A ponieważ expensa w(ojewódt)wa naszego praesuperam perceptę z dawniejszych podatków importancyi, jako też i teraz novo uchwalonej, a nieuchronna wyciąga potrzeba skarbu naszego, ażeby WW. Ichm. pp. pułkownicy i oficerowie niezawodną dla siebie odbierali pensyą, podatek kramowego, to jest od kupców i kramarzów, jako do podatku kotłowego z drugimi Żydami z miast i miasteczek należącego niełączącemu się, ossobliwy na tychże układamy i tabellę kramowego na miasta, ryczałtem ułożoną, wiele które ma do skarbu importować ułożywszy, dla publicznej wiadomości do akt grodu winn(ickiego) per oblatam podać zleciliśmy. Wyprawę zaś w(ojewódt)wa naszego o takowym porządku ułożywszy i taryffę do grodu podawszy, że jeszcze niektórzy Ichm. dziedzice i possessorowie inwentarzów nie kompotowali i nie zaprzysięgli, którymto Ichm. ex rationibus miejsc odleglejszych przeciąg czasu do dnia dziesiątego juny jest pozwolony. Więc jeżeliby in determinio czasu tego tej uchwale w(ojewódt)wa naszego zadosyć nie uczynili, praecommittimus J. pp. pułkownikom, ażeby wraz zniosłszy się z sobą, każdy do pułku swego ludzi

zdolnych do służby żołnierskiej ze wszystkim moderunkiem dla zupełnego kompletowania wyprawy w(ojewódtz)wa naszego wyexekwowali i dyspartyment równy temiż ludźmi między sobą uczynili. Który to akt nasz rękami własnymi podpisawszy, do wiadomości każdego do grodu per oblatam podaliśmy mocą aktu niniejszego.

U tego aktu, per oblatam podanego, podpisy rąk JOO. JWW. konsyliarzów temi słowy: Alex(ander) Swat(opełk) xiążę Czetwertyński, podkom(orzy) i konsyliarz w(ojewódtz)wa bract(awskiego). Bogdan Ostrowski, chor(ąży), kon(syliarz) i pułkownik w(ojewódtz)wa bract(awskiego). Zacharyasz Jaroszyński, p(odstoli) w(innicki), k(onsyliarz) w(ojewódtz)wa bract(awskiego), mp. Któryto akt, per oblatam podany, de verbo ad verbum, jak się w sobie ma, do xiąg niniejszych gr(odzkich) winn(ickich) jest zaingrossowany.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 309 зв.–311. Оригінал.

¹ braclawski   ² Дали має бути dwudziestego.   ³ miejsce

№ 7

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу складеного консилиарами конфедерації Брацлавського воеводства документа про те, скільки жовніврів для створюваної міліції Брацлавського повіту той чи інший маєток повинен виставити (1768 р., травня.31. Вінниця)

Oblata dyspartymentu wyprawy milicyi w(ojewódtz)wa bract(awskiego) na powiat bract(awski)

Roku tyśiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi gr(odzkiemi) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, regentem konfederackim bract(awskim), comp(ar)entes p(ersona)l(i)ter, JO. x(ią)żę Jm. Alexander Swat(opełk) Czetwertyński, podkom(orzy) bract(awski), JW. Zacharyasz Jaroszyński, podstoli winn(icki), konsyliarze skonfederowanego w(ojewódtz)wa bract(awskiego), ten dyspartyment milicyi tegoż w(ojewódtz)wa bract(awskiego) na powiat bract(awski) pod kommendę JW. Bogdana Ostrowskiego, chor(ążego), konsyliarza i pułkownika bract(awskiego), ułożony, r(atio)ne introcontentorum ad acta praesen(tia) castrensia capit(anealia) vinn(icensia) per oblatam podali tenoris sequentis:

Na powiat braci(awski) dyspartymnt żołnierzy pod kommendą JW. Bogdana Ostrowskiego, chorążego, konsyliarza i pułkownika w(oje-wództ)wa braci(awskiego), ex mente laudi i taryffy, anni praesentis przez JW. konsyliarzów ułożony i spisany die trigesima prima maji millesimo septingentesimo sexagesimo octavo anno w Winnicy. Wieś Klebań w possessy W. p. Suszczewicza i części Troscianca WW. Dorożyńskich i Strazyca, żołnierzy sześć. Wieś Nowosielica xięży Trynitarzów brahiłowskich, wieś Skibince, Hłuboczek, Michałowka, w Hubniku część WW. Terleckiego i Wielogórskiego, część w Kunie W. Wielogórskiego i Błotnickiego, część w Fedorowce W. Wielogórskiego, żołnierzy dwunastu. Klucz Jałaniecki w possessy W. J. p. Świejkowskiego, wieś Jałaniec, Ihnatow, Tachtalia, Suchi Jałaniec, Słoboda Ratusz, żołnierzy ośm. Klucz Szpikowski tegoż W. Świejkowskiego, wieś Szpikow, Lewkowa, Szpikowka, Ułyżka, Rohuzna, Żachnowka, Worobijowka, Stojany, Ułyha, Iwanowce i Czotki przydane, żołnierzy dwadzieścia. Klucz Januszgrodzki JO. x(ięcia) Czetwertyńskiego, starosty daniszewskiego, żołnierzy dwanaście. Wieś Pila-wa W. pp. Porczyńskiego, Godlewskiego, Paluskiego z przydatkiem siedmiu chałup JO. x(ięcia) Czetwertyńskiego, żołnierzy dwóch. Wieś Mielnikowce s(ukcesso)rów wiel(możnego) Odrzywolskiego, żołnierz jeden. Klucz Bosowski, miasto Bosowka, wieś Uhłowata, Popudna, Ochrymowa, żołnierzy siedm. Starostwo Hajsynskie w possessy W. Czczelowej, wieś Mytlince, Kislak, Karbowka, Czczelowka W. Czczela, część Borsukow, wieś Kuszynce, [...]¹, część w Kuszyncach WW. Jabłonowskiego, Hołubeckiego, Olchowskiego, wieś Kustowce, Słobudka Kustowiecka, wieś Kutyszcz w possessy // W. Wydźgi, żołnierzy jedynaście. Miasteczko Żorniszcz w possessy W. J. p. Strutyńskiej cum attinentiis, żołnierzy dwunastu. Miasteczko Czczelnik cum attinentiis w possessy W. p. Wislockiego, żołnierzy czternaście. Wieś Sielnica, część we wsi Żabokrzy-czu W. Ruszkowskiego, żołnierz jeden. Wieś Ostołopow wiel(możnego) Pawłowskiego i Spędowskich, żołnierz jeden. Klucz Daszowski cum attinentiis i klucz Kalnicki, item cum attinentiis, żołnierzy trzydzieści pięć. Wieś Rohuzny w possessy W. Krasnowskiego, żołnierzy trzech. Klucz Obodowski w possessy JW. Jm. pana Starzyńskiego cum attinentiis, żołnierzy pięćdziesiąt dwóch. Klucz Berszadzki JW. Potockiego, st(aros)ty sniatyński(ego), cum attinentiis, żołnierzy pięćdziesiąt siedm. Klucz Czetwertynowski JW. Potockich, żołnierzy jedynaście. Klucz Iliniecki JO. x(ięcia) st(aros)ty czerka(skiego) cum attinentiis, żołnierzy trzydzieści. Wieś Wychwatynce, Zozulany, Botuszany, Żura, Popenki, żołnierzy ósm. Klucz Łukaszowski i Bałabanowski W. Worcella, żołnierzy dwa-

dzieścia cztery. Wieś Pomyjnik z klucza Humańskiego, Hordaszowka, Romanowka, Białe Młyny, Podobna w possessyi J. p. Polanowskiego, żołnierzy dwanaście. Klucz Tymanowski cum attinentiis, wieś Sołowijowka WOO. Dominikanów winn(ickich) przyłączona, żołnierzy sześć. Wieś Widły, Antonowka i Werbka W. Sosnowskiego, żołnierzy dziesięć. Wieś Derhanowka, Kaczanowka i Sciana W. Subańskiego, żołnierzy ósm. Wieś Krzyszczynce w kluczu Tulczyńskim w possessyi W. Pruszyńskiego i wieś Hrynenki tegoż, żołnierzy trzech. Wieś Piasoczyn W. Jezuitów colleg(ii) winn(ickiej), wieś Bondarowka, wieś Batoh, żołnierzy trzech. Wieś Passaty w kluczu Józefgrodzkim W. xiędza Dłuskiego, żołnierzy dwa. Klucz Zahniatkowski cum attinentiis W. Urbanowskiego, żołnierzy dwadzieścia pięć. Miasto Tomaszpol ze wsiami Jaroszowką, Kwaczkowką w possessyi JW. p. Skarbka, żołnierzy dziewięć. Miasto Józefgrad, wieś Będziarowka, Mironowka w possessyi JW. Karwickiego, żołnierzy dziewięć. Klucz Sawrański cum attinentiis, żołnierzy ósmnaście. Wieś Icka w kluczu Tulczyńskim w possessyi W. Czerwińskiego, żołnierzy dwa. Wieś Wysokie W. Tyszkowskiego, wieś Biłohusowka i Odaja WOO. Dominikanów² tulczynskiego, żołnierzy czterech. Miasto Troscianiec ze wsiami z klucza Tulczynskiego w possessyi W. Ostrowskiego, cześnika bidgow(skiego), żołnierzy dziewięć. Wieś Wojtowka z klucza Tulczynskiego, żołnierzy trzy. Wieś Staniłowka, Stepanki, Lubince w possessyi W. Czarneckiego, żołnierzy trzy. Wieś Roskopana, Pawłowka w possessyi W. Nowowiejskiego, Jastrzębince w possessyi W. Grabowskiego, żołnierzy // cztery. Klucz Granowski cum attinentiis JO. x(ięcia) w(ojewo)dy ruskiego, żołnierzy sześćdziesiąt. Wieś Zarwańce i Chmielowa W. Bykowskich, Kownackiego, Benittów y inn(ych), żołnierzy dwa. Klucz Ładyżyński cum attinentiis, żołnierzy ósm. Wieś Uchaża w kluczu Humańskim J. p. Borzęckiego, żołnierzy dwa. Wieś Grodzinowka w kluczu Humańskim i jurysdykcyja w Mańkowce W. OO. Bazyljanów, żołnierzy dwa. Wieś Roźniatowka w kluczu Tomaszpolskim JW. Sosnowskiego, żołnierzy trzech. Wieś Kołbasna w kluczu Jahorlickim w possessyi JW. Podhorodeckiego, części w Nowosielicy W. Zalewskich, żołnierzy trzech. Miasto Rajgrad, wieś Kropiwna, Łojowce W. Spędowskiego, żołnierzy cztery. Wieś Kniażyki z klucza Konelskiego J. p. Bułhackiego, części Michałowki WW. Gniewkowskich, Ostrowskiego, Bukojewskiego, Kamudzińskiego, Pałuskich, Bratkowskiego, Pieniczkowicza, wieś Nosowce, Kosenowa, Kuźmince, Sokolec, Semenki, Kunka W. Ostrowskiego, chorąż(ego) braci(awskiego), żołnierzy czternaście. Wieś Krykliwec w possessyi W. Starzyńskiego, wieś Lulince w possessyi W. Bilskiego,

Słobodka Rajkowka w possessyi tegoż J. p. Bilskiego, żołnierzy sześć. Wieś Jampol W. Orłowskiego, żołnierzy dwa. Miasteczko Mańkowka do klucza Humańskiego w possessyi W. Ostrowskiego, pułkownika wojsk koronn(ych), cum attinent(iis) Gęgelowką, Kiernaszowką, Tymuszową, Iwankami, żołnierzy jedynaście. Miasteczko Buki ze wsiami Antonowką, Kislinem, Rosołowką, Bereczowką³, Popowką w kluczu Humańskim w possessyi W. J. p. Ostrowskiego, puł(kownika) w(ojsk) k(oronnych), żołnierzy trzynaście. In summa wszystkich żołnierzy pięćset ośmdziesiąt siedm.

U tego dyspartymentu podpisy rąk temi słowy: Alex(ander) Swat(o-pełk) xiążę Czetwertyński, podkomorzy w(ojewódtz)wa bracl(awskiego) i konsyliarz. Zacharyasz Jaroszyński, p(odstoli) w(innicki), k(onsyliarz) w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), mp. Któryto dyspartyment, per oblatam podany, jak się w sobie ma, do xiąg niniejszych gr(odzkich) winnickich jest zaingrossowany.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 312–313. Оригінал.

¹ Назва нерозбірлива. ² Далі має бути konwentu. ³ Bereczowką

№ 8

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу складеного консиліарами конфедерації Брацлавського воеводства документа про те, скільки жовнірів для створюваної міліції Вінницького повіту той чи інший маєток повинен виставити (1768 р., травня 31. Вінниця)

Oblata dyspartymentu wyprawy milicyi wojewódtwa braclaw(skiego) na powiat winnicki

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi gr(odzkiemi) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, // regentem konfederackim bracl(awskim), comp(aren)tes p(ersona)l(i)ter, JO. x(iążę) Jm. Alexander Swat(opełk) Czetwertyński, podkomorzy bracl(awski), i JW. Zacharyasz Jaroszyński, podstoli winn(icki), konsyliarze skonfederowanego w(ojewódtz)wa bracl(awskiego), ten dyspartyment wyprawy milicyi tegoż w(ojewódtz)wa bracl(awskiego) na powiat winnicki pod kommendę

W. Stanisława Szczeniowskiego, p(odczaszego) ż(ytomierskiego), s(taros)ty trecht(emirowskiego), pułkownika powiatu winnickiego, ułożony, r(atio)ne introcontentorum ad acta praesen(tia) castr(ensia) capit(anealia) vinn(icensia) per oblatam podali tenoris sequentis:

Na powiat winnicki dyspartymēt żołnierzy pod kommendą wiel(możnego) Szczeniowskiego, podcz(aszego) żyt(omierskiego), s(taros)ty trecht(emirowskiego), pułkownika powiatu winn(ickiego), ex mente laudi i taryffy, anni praesentis przez JWW. konsyliarzów ułożony i spisany die trigesima prima maji millesimo septingentesimo sexagesimo octavo anno w Winnicy. Starostwo Winnickie, to jest miasto Winnica y wsie Stare Miasto, Futory, Pisarzowa, Chyzynce, Tiutki, miasteczko Sałasze, Telepienki, Siekierzynce, Wisznia, Ludwikowka, Miedzwiedowka, Szeremetka, Hawrzychowka, Humienna, Cwizyn, Miedziakow, Futory Miedziakowskie, Medwedka i część starostwa Ułanowsk(iego) in vim rekompensy za nieustanną przez wojsko dezolacją, żołnierzy trzydzieści jeden. Dobra WW. Grocholskich miasto Strzyżawka i wieś Stadnica, Ławrowka, Przeorki, Lisijowka, Michałowka, Zozow, Zozowka, Selewkowka, Oczeretna, Lulince, Paryjowka, miasteczko Woronowica i wsie Soroczyn, Stepanowka, Komarow, Pietniczany z częściami w Trosciancu i Szandyrowie, żołnierzy trzydzieści jeden. Dobra wiel(możnego) Michałowskiego, podcz(aszego) i konsyliarza w(ojewódt)wa bract(awskiego), wsie Holaki, Stupnik, Chomutyńce z przydaną częścią w Wyszkowcach J. p. Kamudzińskiego, żołnierzy pięć. Dobra wiel(możnego) Jarożyńskiego, podstol(ego) winn(ickiego) i konsyliarza w(ojewódt)wa bract(awskiego), miasto Tywrow i wsie Dzwonicha, Szersznie, Słobudka Kurniki nazwana, Kuna Stara i Nowa, Krytyhorb, Żerdenowka, część w Hubniku i dodane części w Kliszczowie Ichm. Piaskowskiego i Zawalskiego, żołnierzy trzynaście. Wieś Czernia(w)ka W. Wroblewskiego z dodaniem częściami w Witawie wiel(możnego) Nelickiego, Pruszyńskiego i Mieleszkiewicza, żołnierzy czterech. Wieś Jurkowka w possessyi W. Żaboklickiego z przyłączonemi częściami w Witawie Ichmo(ście)w panów Karwowskiego i Jagałowicza, żołnierzy trzech. Wieś Kliszczow i Michałowka W. Żaboklickiej z dodaną częścią w Wyszkowcach W. Młodziejowskiego, żołnierzy dwóch. Wieś Buhajowka w possessyi W. Rokickiego, łowczego smoleń(skiego), z tegoż częścią w Sołohubowce i tamże drugą W. Kopystyńskiego, żołnierzy dwóch. Wsie // Stroince, Szczuczynce z dodaną częścią w Sołohubowce wiel(możnego) Prokopowicza, żołnierzy trzech. Miasto Krasne w possessyi JW. Piaskowskiego, wsie Hryszowce, Iwankowce, Czeremoszne, Rachny Polowe, Pirohow, Huta

Stara, żołnierzy siedmnaście. Wieś Onypkowce W. Borowskich z dodatkiem zbywającym od klucza Januszgrodzkiego, żołnierz jeden. Wieś Łopatynce i część w Widłach z dodatkiem części w Wyszkwocach J. p. Majewskiego, żołnierzy dwóch. Wieś Mironowka W. Mroczkowskiego z częściami w Majanowie WW. Barczewskiego i Łastowieckiego, żołnierzy dwóch. Części w Witawie i Majanowie wiel(możnego) Zagórskiego, chor(ążego) wołyń(skiego), żołnierz jeden. Starostwo Lityń(skie) cum attinentiis, żołnierzy dziewięć. Wieś Deszkowce cum attinentiis W. Dydyńskiego, kaszt(elana) lubacz(owskiego), żołnierzy czterech. Wieś Liemieszowka W. Galicza, żołnierz jeden. Wieś Sabarow, Skurzynce, Parpurowce W. Chojeckiego, podwoj(ewody) kijow(skiego), żołnierzy dwóch. Łuka Żabokrzycka, żołnierz jeden. Wieś Russawa i Hołorusawa, żołnierzy czterech. Wieś Wujarzynce, żołnierzy trzech. Klucz Bubnowski cum attinentiis JW. Potockich, w(oje)w(odzi)ców poznańskich, żołnierzy dwadzieścia pięć. Klucz Kossakowski cum attinentiis, żołnierzy dziewięć. Wieś Chruszlince Małe i Wielkie, żołnierzy trzech. Wsie Klembowka i Bałabanowka w possessyi wiel(możnego) Żochowskiego, żołnierzy pięć. Wieś Niemierzynce W. Zakrzewskiego, żołnierz jeden. Klucz Niemirowski cum attinentiis JW. Potockich, w(oje)w(odzi)ców poznań(skich), żołnierzy czterdzieści pięć. Wieś Suprunow W. Paskuckiego possessyi, żołnierzy dwóch. Klucz Woroszyłowski cum attinentiis W. Bąkowskiego, stol(nika) halick(iego), żołnierzy dziesięć. Wieś Sosenka cum attinentiis w possessyi W. Żarczyńskiego, żołnierzy trzech. Miasto Wierzchowka cum attinentiis w possessyi W. Malinowskiego, żołnierzy ośm. Klucz Tulczyński cum attynentiis JW. w(oje)w(o)dy kijow(skiego), żołnierzy czterdzieści jeden. Wieś Łuka Meleszkowska wiel(możnego) Zagórskiego, chor(ążego) wołyń(skiego), żołnierzy dwóch. Wieś Jakuszynce W. Pruszyńskiego, żołnierzy dwóch. Część w Strzelczyncach W. Szaszkiewicza, żołnierz jeden. Wieś Kochanowka wiel(możnego) Leżeńskiego w possessyi, żołnierzy dwóch. Klucz Siedliski cum attynentiis JW. Szczeniowskiego, // st(arosty) tre(chtemirowskiego), regimentarza w(ojska) k(oronnego) p(owiatu) winn(ickiego), żołnierzy pięć. Klucz Dziu(r)zynski¹ cum attinentiis JW. Potockiego, st(aros)ty smotryc(kiego), żołnierzy dwudziestu. Wieś Klitynka wiel(możnego) Klityńskiego, podcz(aszego) smol(eńskiego), żołnierz jeden. Klucz Janowski, Ziatkowski i Bortnicki cum attinentiis JWiel(możnego) Chołoniewskiego, kasz(telana) bie(ckiego), żołnierzy czterdzieście ośm. Części wsi Cybulowa WW. Kordysza, Cyryny, Janiszewskiego, Gutowskich, Pawłowskich i wieś Francuska wiel(możnego) Faszczewskiego, żołnierzy trzech. Klu-

cza Manastyrskiego połowa w possessyи JWiel(możnego) Lanckoruńskiego, kasz(telana) kijow(skiego), i wieś Andruszowka w possessyи wiel(możnego) Szembeka, żołnierzy dwunastu. Klucz Sokołowski JWiel(możnego) Potockiego, w(oje)w(o)dy kijow(skiego), miasto Soko(ło)wka w possessyи wiel(możnego) Jabłonowskiego, wsie Woronowka, Kiszczy(n)ce, Chiżna w possessyи wiel(możnego) Ginawskiego, wieś Bepieczna w possessyи Mikołaja Korzeniowskiego, wieś Zielony Rog tegoż, wieś Mołodeckie w possessyи Mikołaja Korzeniowskiego, wieś Bawa w possessyи W. Skupija, wieś Kamionka Czarna, Jurpol, Papużynce w possessyи wiel(możnego) Swizawskiego, wsie Pułkownicze, Słoboda Korsynka² w possessyи wiel(możnego) Poniatowskiego, wieś Koty w possessyи wiel(możnego) Zawalskiego, Słoboda Krzywe w possessyи W. Zmijowskiego, wieś Kosenuwka w possessyи W. Majakowskiego, wieś Rohy tegoż, wieś Szuczkowa³, Sobkowka w possessyи W. Olszewskiego, wieś Karaczkowka w possessyи W. Chmieleckiego, żołnierzy pięćdziesiąt. Klucze Przyłuski⁴, Wachnowiecki i Zbaraski JW. Borzęckiego, podstol(ego) koronn(ego), cum attin(entiis), żołnierzy trzydzieście sześć. Wieś Napadowka WW. Kornotowskich w kluczu Pikowskim, żołnierz jeden. Wsie Potok, Żukowce, Ryżawka w kluczu Brahiłowskim, wsie Machnowka, Poczapince w possessyи W. Bogatka, klucza tegoż, wieś Buszynka, Majdan Słoboda klucza tegoż, żołnierzy czternaście. Dobra W. Kordysza, cześnika winn(ickiego), wsie Mikulince, Borkow, Rożek, Glinianiec, Bajrakowka, Kordyszowka, Dobowiec i część w Nowosielicy podaje się, wieś Rossosze Wielkie w possessyи W. Mołodeckiego z klucza Lipowieckiego i część we wsi Torkowie J. p. Oranowskiej, żołnierzy dziesięć. Wieś Płomiencyk w possessyи Jm. p. Krasowskiego z klucza Hejłowskiego, żołnierzy dwóch. Wieś Hejłowa w possessyи i wsie Matwiicha, Baczkuryn, Haładowa⁵, Dąbrowka tegoż, wieś Leskowa w possessyи W. Kossakowskiego, część w Bortnikach wiel(możnego) Wojnarowskiego, żołnierzy ośm. Wieś Kryczynce w kluczu Tulczyńskim, wieś Hrynenki W. Gruszyńskiego, wsie Pińkowka, Serazyńka, Olszanka, Bundurowka W. Chłopickiego, część Jelenowieszczyckiego w kluczu Juzefgrodzkim, wieś Szepinka w possessyи J. p. Kusztelego, żołnierzów trzystaście. Wieś Zajączkowka w kluczu Humańskim w possessyи Jm. pana Denarda, wieś Sebetynowka⁶ klucza tegoż w possessyи W. Moczulskiego, wieś Tekucza w possessyи Jmci xiędza Głogowskiego klucza tegoż, wieś Pierńkowka w possessyи Jmci x(ię)dzia Ładowskiego klucza tegoż, klucz Kozminogrobelski do klucza Humańskiego w possessyи W. Mładanowicza, wieś Ositna, Kuzminogrobla, // Sienica, Posuchowka, Antonowka, Ohyjowka,

Orłowa, Korżowa, Wołoczynowka i Lubaczowka w possessyi W. Ruckiego, wieś Jurkowka w possessyi W. Łipińskiego, żołnierzy dwadzieście. Wieś Tarnawa i Terlica z klucza Bosowskiego w possessyi Kisnickiego, żołnierzy trzech. Wieś Rachny, Sledzie i Zwedenowka W. Mnichowskiego, żołnierzy trzech. Wieś Troscianiec W. Wirskiego, żołnierz jeden. Wsie ⁷Ordakowka, Czerepowody⁷ w kluczu Humańskim w possessyi W. Obucha Waszczetyckiego, żołnierzy trzech. Wsie Popowa Grobla w possessyi W. Zielunki, Sawoczka w possessyi W. Żukowskiego, Porożna, Dzikowka w possessyi W. Jana Wolańskiego i superata od włości Hołowaniewskiej chałup dwadzieścia sześć, żołnierzy dwadzieście jeden. Wieś Strzelniki W. Metelskiego, żołnierzy trzech. In summa żołnierzy wszystkich pięćset ośmdziesiąt ośm.

U tegoż dyspartymentu, per oblatam podanego, podpisy rąk w te słowa: Alex(ander) Swatopełk x(ią)żę Czetwertyński, podkom(orzy) i konsyliarz w(ojewódt)wa bract(awskiego). Zacharyasz Jaroszyński, p(odstoli) w(innicki), k(onsyliarz) w(ojewódt)wa bract(awskiego), mp. Któryto dyspartyment, jak się w sobie ma, słowo w słowo do xiąg niniejszych grod(zkich) winn(ickich) jest zaingrossowany.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 313–315. Оригінал.

¹ Dziuryński ² Korsunka ³ Szuszkowka ⁴ Przyłucki ⁵ Hałajdowa ⁶ Sabatynowka ⁷⁻⁷ Oradowka, Czerpowody

№ 9

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу складеного консиліарами конфедерації Брацлавського воеводства документа про те, скільки жовнірів для створюваної міліції Звенигородського повіту той чи інший маєток повинен виставити (1768 р., травня 31. Вінниця)

Oblata dyspartymentu wyprawy milicyi w(ojewódt)wa bract(awskiego) na powiat zwinogrodzki

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi grod(zkiemi) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, regentem konfederac(kim) bract(awskim), comparentes pe(rsona)l(i)ter, JO. x. Jm. Alexander Swatopełk

Czetwertyński, podkomorzy bract(awski), JW. Zacharyasz Jaroszyński, podstoli winn(icki), konsyliarze zkonfederowanego w(ojewódt)wa bract(awskiego), ten dyspartymet wyprawy milicyi tegoż w(ojewódt)wa bract(awskiego) na powiat zwinogr(odzki) pod komendą JO. x. Jmci Janusza Swatopełka Czetwertyńskiego, chorążycza bract(awskiego), pułkownika powiatu zwinogr(odzkiego), ułożony, r(atio)ne introcont(entorum) ad acta praesen(tia) cast(rensia) capit(anealia) winn(icensia) per oblatam podali tenoris sequentis:

Na powiat zwinogrodz(ki) dyspartymet żołnierzy pod komendą JO. x. Jmci Janusza Swatopełka Czetwertyńskiego, chorążycza bract(awskiego), pułkownika powiatu zwinogrod(zkiego), ex mente laudi i taryffy, a(n)ni praesen(tis) przez JWW. konsyliarzów ułożony i spisany die trigesima prima maji millesimo septingentesimo sexagesimo octavo a(nn)o. Miasto Żywotow ze wsiami, żołnierzów ośm, numero ośm. Nowe miasto Żywotowa, żołnierzy dwóch, numero dwóch¹. Wieś Żywotowka, // żołnierzy trzech. Klucz Telezyniecki, żołnierzy jedynaście. Klucz Czołnowicki, żołnierzy trzech. Wieś Kniaża Krynica, żołnierzy sześć. Wieś Osiczna, żołnierzy dwóch. Wieś Litwinowka, żołnierza jednego. Wieś Żydowczyk, Olszanka i Dąbrowka, żołnierzy czterech. Klucz Juszkowski W. Leduchowskiego, żołnierzy jedynastu. Wieś Pobujna W. Tołkacza, żołnierz jeden. Wieś Krzywiaczowka possessyi Jmci pana Baranowskiego, żołnierz jeden. Wieś Rożki i Snieżna possessyi Jmci p. Andruszkiewicza, żołnierzy trzech. Wieś Skibince, Plutynce i Tajnica, żołnierzy trzech. Wieś Lemieszowka, Czerepin, żołnierzy dwóch. Wieś Krasny Kont, Strzyżawka, Matwiicha, Raczki, Nenadycha, żołnierzy pięć. Miasto Tetyjow, wieś Żytniki, Buzowka, Sabadasze, Sorokotiah, Ochmatow, Maryjka, Puhaczowka, żołnierzy trzydziestu pięciu. Wieś Cichy Futor, Kaszperowka, Hajajki², Łobaczow, Rajki, Czerepin, żołnierzy piętnaście. Wieś Zbarażowka i Borskowce W. Kwaśniewskiego, żołnierzy trzech. Wieś Dziniacz³ possessyi W. Brodowskiego, żołnierzy dwóch. Wieś Zaszkw JW. Leduchowskiego i tamże część WW. Żółkiewskich, żołnierzy trzech. Klucz Torczycki, to jest miasto Torczyca i wieś Krzywczycza, żołnierzy czterech. Wieś Łychaczycza w tymże kluczu, Suchy Jar, Wasylich, Parchomowka possessyi W. Juczynicza, wieś Łohwin, Tarhan, Ożohowka, Michałowka, Bohatyрка, żołnierzy czternastu. Miasto Lipowiec cum attinentiis x(ię)cia w(oje)w(o)dy poznań(skiego), żołnierzy trzynastu. Wieś Skitka, żołnierz jeden. Wieś Napadowka, żołnierzy dwóch. Wieś Sokolince WW. Krzewskich i Masłowskich, żołnierz

jeden. Wieś Kropiwna Nisza⁴ z Antonowką, żołnierzy dwóch. Klucz Spiczyniecki cum attinentiis JWW. Muchawskich, żołnierzy dwadzieścia jeden. Klucz Humański cum attinentiis possessyi JW. Potockiego, w(o)je w(o)dy kijow(skiego), żołnierzy dwudziestu dziewięciu. Wieś Horoszkow z klucza Tetyjowskiego, wieś Hołodowka z klucza Tulczyńskiego, część Michałowki i wieś Huty possessyi Iwanowskiego, żołnierzy dziesięciu. Klucz Pieczarski possessyi prześwie(tnej) kapituły kamienieckiej ze wsiami Dembowką, Sokulcem, Petraszowką, żołnie(rzy) ośm. Klucz Kopijowski JW. w(o)je w(o)dy kijow(skiego) cum attinentiis, to jest ze wsiami Kopijowką, Orłowką, Żurawlinką i inszemi, // żołnie(rzy) dziewięciu. Z klucza Humańskiego wsie Wiszniopol, Kołodyste i Zelonkow, Olchowata, Gardowa possessyi W. Markowskiego, żołnie(rzy) dziesięć. Wieś Ułohowata z klucza Humańskiego possessyi JO. x(ię)cia Stefana Czetwertyńskiego, wieś Grodziowa w possessyi J. p. Sierakowskiego, żołnie(rzy) czterech. Wieś Ilkowka, Pułtowce, Szeroka Grobla, Zabuże, Ostapkowce, Pałanka, Łatance, Jankow, Szołudki, Buszynka, Wygnanka, przydana część Bortnik W. Steckiej, JO. x(ię)cia Swatopełka Czetwertyńskiego, podkom(orzego) braci(awskiego), żołnie(rzy) dziesięć. Wieś Horoszkowka, Żołoby, Pałanka, Kopijowka, Januszowka, Teodorowka, Kitajgrad, Kamenohorka JO. x(ię)cia Jm. Czetwertyńskiego, wieś Lipowka possessyi W. Linkiewicza, wieś Sawczyna w kluczu Komargrodzkim Ichm. xx. Franciszkanów komargrodzkich, żołnie(rzy) piętnastu. Wieś Cybulowka, wieś Kusnica, Słoboda Wołoszczyzna, Dochna, Androszowka JO. x(ię)cia Jm. Włodzimierza Czetwertyńskiego, st(aros)ty woron(owskiego), żołnierzy pięciu. Wieś Krasnosiołka, wieś Ilaszowka, Telatynka, miasto Komargrod JO. x(ię)cia Kajetana Czetwertyńskiego ze wsiami Ojczenaszowko, Stepanowką possessyi Jmci pana Faszczewskiego, żołnierzy dziesięciu. Klucz Chaszczowacki cum attinentiis w(o)je w(o)dy kijow(skiego), wieś Berezowka possessyi p. Waniawskiego, wieś Okniny possessyi W. Wielogurskiego, wieś Hajworon possessyi Jm. p. Niewengłowskiego, wieś Zawale possessyi Im. pana Zagurskiego, wieś Diakowce possessyi p. Radeckiego, Słoboda Czereszniowka, Berestowa, Mohilna, Serebrynka, Ładyżynka, Szukajwoda possessyi J. p. Gniwkowskiego, wieś Nowa Grobla, Szlakowa, Isajki, żołnierzy czterdziestu czterech. Część klucza Białocerkiewskiego cum attinentiis, żołnierzy dziewiędziesiąt ośm. Starostwo Sawuliskie W. Bierzyńskiego i Słoboda possessyi J. p. Prawdzica Kulińskiego, żołnierzy ośm. Starostwo Zwinogradzkie cum attinentiis JW. Sołyka i dobra possessorskie

tegoż st(arost)wa, to jest Chłopniowka, Lisicza Bałka, Łaharka, Kołodyszczka i Rosochowata, żołnierzy trzydzieści jeden. Wieś Obozowisko w kluczu Humańskim possessyi W. Siekierzyńskiego, Krasnostawa, Tanskie possessyi W. Poletyki, Dobra Woda, żołnierzy sześć. Klucz Konelski JWW. Murawskich cum attinentiis i wsie tegoż klucza possessyi WW. possessorów, Cebermanowa, Iwachny, tudzież druga część Iwachnow JW. Krasickiego i wieś Kopijowata possessyi W. Zawadzkiego, żołnierzy dwunastu. Miasto Humań ze wsią Sobkowką, w(oje)w(o)dy kijow(skiego), wieś Pikowiec z Żwirkami, Dmitruszki Wielkie i Małe, Wojtowka, Horodeckie, Pałanieckie, Rososzki, Pałanka, Koczurzynce, Żurbince z Hromami, Repetucha, Furmanka, Psiarowka, Dubowa, żołnierzy trzydzieści sześć. // Miasteczko Hołowaniec w Humańszczyźnie, wsie Strużka, Klenowa, Senki, Jozefowka, Szamrajowka, Kruteńke, Łosniowata, Perehnowka, Ostrowiec, Barszczowka, Rohowe, Hajdukowe, Isajki, Połonyste, wieś Bowa, Dawidowka, Krasnopol, Mostowata, Łebedynka, Sworniwata, Rozdoł, Mołdawka, Krasnohorka, Łozowata, Międzyrzyczka, Prodostup, Derenicha, Roskoszna, Nowosiołka, Roznoszynce, Ozdobna, Lipowenki, Gruszka, Berezowa Bałka, Kuławy, Szepilucha, Boznykowata, Leszczowka, Żurawlinka, Bardyczowka, Kazimirowka, Naliwajka, Pokotyłowa, Płoska, żołnierzy pięćdziesiąt. Klucz Oratowski w(ielmożne)go Orańskiego, wieś Oratow, Oratowka, Honoratowka, Zarudzie, żołnierzy siedm. Wieś Krzywe possessyi J. p. Dzwinińskiego, żołnierzy dwa. Dobra WW. Szawłowskich, część Żabokrzycza, w Torkowie, część w Selnicy, dodaje się z Krzywego trzynaście chałup, żołnierzy jeden. Wieś Kobyleckie w kluczu Krasnianskim possessyi W. J. p. Zozulińskiego, żołnierzy jeden.

U tego dyspartymentu, per oblatam podanego, podpisy rąk w te słowa: Alex(ander) Swatopełk x(ią)żę Czetwertyński, podkomorzy i konsyliarz w(ojewódz)tw(a) bract(awskiego). Zacharyasz Jaroszyński, p(odstoli) w(innicki), k(onsyliarz) w(ojewódz)tw(a) bract(awskiego), mp. Któryto dyspartyment, jak się w sobie ma, słowo w słowo do xiąg niniejszych grod(zkich) winn(ickich) jest zaingrossowany.

ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 315–316 зв. Оригінал.

¹ Далі вислів «питего ...» з числовим означенням опускаємо, оскільки воно відповідає кількості жовнірів. ² Hałajki ³ Dzwiniacz ⁴ Niższa

№ 10

1768 р., червня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу тарифи, складеної з нагоди формування міліції Брацлавського воєводства консиліарами конфедерації останнього, із зазначенням кількості хат у маетках та кількості жовнірів, яка співвідносно відповідає їй

Oblata taryffy ułożonej milicyi od prześwietnego w(ojewódz)twa bracł(awskiego)

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca juny pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi grod(zkiami) winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, regentem konfeder(ackim) bracł(awskim), comp(aren)tes p(ersona)l(i)ter, JO. x. Jm. Czetwertyński Swatopelk Alexander, podkomorzy, JWW. Bogdan Ostrowski, chorąży bracławscy, Zacharyasz Jaroszyński, podstoli winn(icki), konsyliarze skonfederowanego w(ojewódz)twa bracł(awskiego), tę taryffę układu milicyi¹-w(ojewódz)twa tegoż w(ojewódz)twa bracł(awskiego)¹, racione int(ro) cont(entorum) ad acta praesentia cast(rensia) capit(anealia) vinn(icensia) per oblatam podali tenoris sequentis:

Taryffa układu milicyi w w(ojewódz)twie bracł(awskim) i powiatach bracł(awskim), winn(ickim) i zwinogrod(zkim), ad mentem laudi anni millesimi septingentesimi // sexagesimi octavi, die secunda mensis maji w Winnicy subsecuta, przez JW. konsyliarzów i urząd grodzki winn(icki) sporządzona. St(aros)two Winnickie, miasto Winnica, Stare Miasto, wieś Futory, wieś Pisarzowka, wieś Chyzynce, wieś Tiutki, miasteczko Szałasze czyli Juzwin, wieś Telepeńki, wieś Siekierzynce, wieś Wisznia, wieś Ludwikowka, wieś Niedziwiedzie Ucho, wieś Szeremetka, wieś Hawryszowka, wieś Humienna, wieś Czwiżyn, wieś Mieziakow, wieś Futory Mieziakowskie, wieś Medwedka, w całym st(aros)twie rachuje się chałup tysiąc pięćset pięćdziesiąt, ma stawić żołnierzy trzydziestu jednego. Klucz Strzyżowski W. Grocholskiego, sędziego ziem(skiego) bracł(awskiego), dziedziczny, miasto Strzyżawka, wieś Stadnica, wieś Ławrowka, wieś Przeorki, wieś Lisijowka, wieś Michałowka, wieś Zozow, wieś Zozowka, wieś Selewkowka, wieś Oczeretna, wieś Lulince, wieś Paryjowka, miasteczko Woronowica, wieś Soroczyn, wieś Stepanowka, wieś Komarow, wieś Piatniczany, część w Trosciancu, część w Szanderowie, te dobra rachują chałup tysiąc pięćset pięćdziesiąt, ma stawić żołnierzy trzydziestu i jednego. Wieś Hołaki w possessyi W. Michałowskiego, podcz(aszego) i konsyliarza w(ojewódz)twa bracł(awskiego), chałup sześćdziesiąt jedna,

diak jeden, najemników dwóch, wieś Stupnik tegoż, chałup sto, diak jeden, najemników dwóch, wieś Chomutynce tegoż, chałup osiemdziesiąt jedna, diak jeden, najemników dwóch, tych dóbr inwentarze zaprzysiężone przez urod(zonego) Szymona Makarewicza, do tychże dóbr dodaje się część w Wyszkowcach W. Kamodzińskiego, chałup ośm, ma stawić żołnierzy pięciu. Wieś Dzwonicha W. Zacharyasza Jaroszyńskiego, podst(olego) winn(ickiego), konsyl(iarza) konfederacyi w(ojewódz)twu bract(awskiego), dziedziczna, chałup sto dwie, diak jeden, najemników trzech, wieś Szersznie z słobudko Kurniki tegoż, chałup sto piętnaście, diak jeden, najemników trzech, Kuna Stara i Nowa tegoż, chałup sto sześćdziesiąt jedna, diaków dwóch, najemników siedm, wieś Żerdenowka tegoż i Krutyhorb, chałup czterdzieście siedm, diak jeden, najemników dwóch, te dobra zaprzysiężone przez urod(zonego) Kobielskiego, miasto Tywrow dziedziczne tegoż, chałup sto osmdziesiąt pięć, diaków dwóch, najemników trzynastu, część w Hubniku tegoż, chałup dwadzieście, części w Kleszczowie WW. Paskowskiego i Kowalskiego, chałup dwadzieście, ma stawić żołnierzy trzynastu. Wieś Klebań w possessyi W. Szuszczewicza, miecz(nika) latycz(owskiego), przez Jakuba Nelickiego, podstarościego tejże wsi, zaprzysiężona, chałup dwieście osmdziesiąt siedm, diak jeden, najemników pięć, ze wsi Trościanca z częściów WW. Dorożyńskich i Strażyca, chałup trzynaście, majo stawić żołnierzy sześciu. Wieś Czerniawa W. Wróblewskiego, // przez Mikołaja Pawłowskiego administratora zaprzysiężona, chałup sto osmdziesiąt ośm, diak jeden, najemników trzech, części w Witawie urod(zonego) Nielickiego chałup cztery, urod(zonego) Stanisława Pruszyńskiego chałup cztery, urod(zonego) Mieleszkiewiczza chałup cztery, zaprzysiężone przez tychże, majo stawić żołnierzy czterech. Wieś Jurkowska possessyi W. Żaboklickiego, zaprzysiężona przez Wojciecha Gołyńskiego, chałup stu czterdzieście cztery, diak jeden, a że nie staje chałup dziewięciu do sta pięćdziesiąt, dodaje się ze wsi Witawy części dwie, to jest W. Antoniego Karwoskiego chałup cztery i część Jm. p. Wojciecha Jagielowicza chałup dwie, ma stawić żołnierzy trzech, jednego konnego a dwóch pieszych. Wieś Kliszczow W. Żaboklickiego, wojskie(go) zwinogr(odzkiego), zaprzysiężona przez Wojciecha Ciszewskiego, chałup dwadzieścia cztery, wieś Michałowka tejże², przez tegoż zaprzysiężona, chałup siedmdziesiąt jedna, a że nie staje chałup pięciu do dwóch żołnierzy, dodaje się ze wsi Wyszkowiec część W. Młodziejowskiego chałup pięć, ma stawić żołnierzy dwóch, konnego i pieszego. Pliskow wieś wiel(możnego) Jakubowskiego, dziedziczna, zaprzysiężona przez Ignacego Szaniawskiego administratora, chałup sto siedmdziesiąt jedna, diak jeden, najemników dwóch, we wsi Cybulowie

tegoż W. Jakubowskiego część, zaprzysiężona przez Antoniego Kossowskiego, chałup siedmdziesiąt dziewięć, diak jeden, najemników dwóch, ma stawić żołnierzy pięciu, konnych dwóch, pieszych trzech. Wieś Nowosielica x(ię)ży Trynitarzów brahiłowskich, zaprzysiężona przez Michała Strzeleckiego, chałup siedmdziesiąt czterech, diak jeden, wieś Skibince WW. Swidzińskich, dziedziczna, zaprzysiężona przez urod(zonego) Jakuba Janickiego, chałup sto trzydzięści sześć, diak jeden, najemników czterech, wieś Hłuboczek tychże, zaprzysiężony inwentarz przez tegoż, chałup sto dwadzieście, diak jeden, najemników czterech, wieś Michałowka tychże, zaprzysiężona przez tegoż, chałup dwadzieście sześć, najemników dwóch, wieś Hubnik tychże, zaprzysiężony inwentarz przez tegoż, chałup ośmdziesiąt trzy, diak jeden, najemników trzech, w tymże Hubniku część possessyi WW. Terleckich, zaprzysiężony inwentarz przez W. Felixa Terleckiego, chałup trzydzięści siedm, [w] tymże Hubniku część possessyi W. Wielogórskiego, sędz(iego) gr(odzkiego) winn(ickiego), zaprzysiężony inwentarz przez Wojciecha Więckowskiego, chałup czterdzięści siedm, diak jeden, najemników trzech, część w Kunie w possessyi W. Andrzeja Wielogórskiego, wojsk(iego) bract(awskiego), sędzie(go) grodz(kiego) winn(ickiego), // zaprzysiężona przez urod(zonego) Wojciecha Więckowskiego, chałup czterdzięści czterech, najemników trzech, w tejez Kunie część W. Błotnickiego, wojskie(go) pińskie(go), zaprzysiężona przez Stefana Radeckiego, chałup siedmnaście, część w Żerdenowcach W. Andrzeja Wielogórskiego, zaprzysiężona przez Wojciecha Więckowskiego, chałup szesnaście, najemników dwóch, majo stawić żołnierzy dwunastu, sześciu konnych a sześciu pieszych. Tamże część w possessyi WW. Terleckich, zaprzysiężona przez W. Terleckiego, chałup ośm, klucz Jałaniecki w possessyi W. Świejkowskiego, podsęd(ka) ziem(skiego) bract(awskiego), przez urod(zonego) Jana Garlińskiego inwentarze zaprzysiężone, wieś Jałaniec tegoż, chałup sto siedmdziesiąt trzy, diak jeden, najemników dwóch, wieś Ichnatow tegoż, chałup ośmdziesiąt pięć, diak jeden, najemników dwóch, wieś Tachtalia tegoż, chałup sześćdziesiąt pięć, diak jeden, najemników dwóch, wieś Suchy Jałaniec tegoż, chałup siedmdziesiąt siedm, diak jeden, najemników dwóch, sloboda Ratusz nazwana tegoż, chałup czternaście, ma stawić żołnierzów ośm, czterech konnych a pieszych czterech, superat chałup dwadzieście dwie³.

ЦДДА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 317–318 зв. Оригінал.

¹ -¹ Так у тексті документа. ² tegoż ³ На цьому документ обривається, половина сторінки порожня.

№ 11

1768 р., вересня 28. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу усної заяви брацлавського хорунжого Богдана Островського, здійсненої ним перед Вінницьким гродським урядом, про свій розрив з конфедерацією

M(anifestati)a W. Ostrowskiego, chorąże(go) braci(awskiego), in diligentia cum recessu

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca septembris dwudziestego ósmego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi grodz(kiemi) winnic(kiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, instygatorem i namieśnikiem burgrabstwa grodu winni(ckiego), stanowszy osobiście, wiel(możny) Imc. pan Bogdan Ostrowski, chorą(ży) braci(awski), solennie manifestuje się w niżej opisany sposób, iż w. manifestujący się, widząc wzruszenie się barskie przeciwne nastąpienemu prawu, bez dostatecznych fundamentów do wewnętrznej całą ojczyznę pobudzające niespokojności, jej obywatelom do utraty życia i substancyi, jest okazyą kraju polskiego oczewistej ruiny przyczyną, tym dobrowolnym recessem swym oświadcza się, że lubo do kupy barskiej przyłączył się był, jednak dla wzruszających miłą krajową spokojność tej kupy postępów od tej samej kupy rzetelnie odstępuje, odłącza się i nigdy do niej przyłączać się nie chce i nie powinien będzie, żadnej z nikim w tej mniemanej konfederacyi znajdującym się korespondencyi i społeczeństwa mieć nie powinien, rady żadnej ani pomocy nie da w niczym spierać ani suplementować nie deklaruje, ale, pod szczęśliwym panowaniem Najjaśniejszego Stanisława Augusta, króla polskiego, Pana swego miłościwego, żyjąc, posłuszeństwo wszelkie jako Panu swemu zachowa, postanowionym od R(zeczy)p(os)p(oli) tej prawom przy gwarancyi Najjaśniejszej Imperatorowej Jej Mci całej Rosyyi posłusznym bydź powinien i nic nad powinność poddanego monarsze swemu wykraczać nie ma // i nie powinien, owszem, o przeciwnościach jakich powziąwszy wiadomość, temu, komu należeć będzie, donieść obliguje się i przyrzeka i niniejszym oświadczeniem, jako wyżej, od wspomnionej kupy statecznie odstupując, żadnego przyłączenia nie deklarując, sub fide, honore et coscientia wyżej wyrażone punkta zachować przyrzekając i obowiązując się, powtórnie w pilności swojej jako najsolennie manifestuje się. Bogdan Ostrowski, ch(orąży) b(racławski).

№ 12

1768 р., жовтня 1. Вінниця

Впис у вінницьку гродську книгу письмової заяви брацлавського войськового й вінницького гродського судді Александра Анджея Вельогурського про свій розрив з конфедерацією (1768 р., серпня 5. Лeticiv)

Oblata recessu W. Wielogórskiego, w(ojskiego) b(racławskiego), s(ędziego) g(rodzkiego) w(innickiego), od konfederacyi

Roku tysiąc siedmset sześćdziesiąt ósmego miesiąca octobris pierwszego dnia

Przed urzędem i aktami niniejszemi grodzkiemi winn(ickiemi) i przede mną, Janem Jedleckim, in(sty)g(ato)rem i namiesnikiem burgrabstwa grod(zkiego) winn(ickiego), comp(are)ns p(ersonali) ter, urod(zony) Jm pan Andrzej Brudnicki ten recess wiel(możnego) Alexandra Andrzeja Wielogórskiego, // wojskiego brac(ławskiego), sędziego gr(odzkiego) winn(ickiego), od konfederacyi, w grodzie latyczewskim roborowany, rat(ione) introcontentorum ad acta praesen(tia) cast(rensia) capit(anealia) vinn(icensia) per oblatam podał tenoris sequentis:

Ja, niżej podpisany, przenikając nieszczęśliwość ojczyzny przez wszczęty bez fundamentu rozruch w Barze, luboli byłem przymuszony dołączenia się i podpisu na tenże zjazd, jednak, życząc sobie szczęśliwego używać pokoju, oświadczam się, iż nie tylko czynię recess od tegoż związku, ale żadnej nie będę mieć kointelligency i korespondency i odtąd żadnym wsparciem ani radą, ani korespondencyą łączyć się nie będę, lecz, wiernie posłuszeństwo prawom ustanowionym przy gwarranty Najjaśniejszej Imperatorowej JM. i całej Rosyi przyrzekając, należytą wierność i poddanstwo Najjaśniejszemu Panu naszemu miłościwemu Stanisławowi Augustowi, krolowi polskiemu, czynić i zachować obowiązuję się. Na to się ręką własną podpisuję. Datum w Latyczowie die quinta augusti millesimo septingentesimo sexagesimo octavo.

U tego recessu per oblatam podanego podpis ręki w te słowa: Andrzej Alex(ander) Wielogórski, w(ojski) b(racławski), s(ędzia) g(rodzki) w(innicki). Roboracya zaś grodu latyczew(skiego) temi słowy: In castro laticoviensi feria sexta pridie festi Transfigurationis X(ris)ti Domini anno ejusd(em) millesimo septingentesimo sexagesimo octavo

introcont(entorum) translat(ionis) ad acta offi(c)i praesen(tis) suscepta roboratio. Który to recess, jak się w sobie ma, słowo w słowo do xiąg niniejszych grodzkich winnickich jest zapisany.

ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 3, арк. 364 зв.–365. Оригінал.

РЕЕСТРИ ДИМІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ОСТАНЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

Реєстри (списки) димів, які з фіскальною метою велися в Речі Посполитій від 1629 р., до середини XVIII ст. зазнали складної еволюції, зумовленої головним чином спробами шляхти всляко ухилитися від належної сплати подимного податку зі своїх маєтків. Така позиція шляхти негативно позначалася на якості самих реєстрів: їхні кількісні показники щораз більше не збігалися з дійсністю; за браком ефективного контролю збирачам (поборцям) подимного часто подавали явно занижені відомості про кількість житлових будівель, з яких треба було сплачувати цей податок. Погіршення достовірності реєстрів поглиблювалось ще й тим, що за умов послаблення функцій державного апарату Речі Посполитої відбувалася децентралізація фінансової системи. У зв'язку з цим подимне, яке, до речі, формально завжди було податком надзвичайним, врешті-решт трансформувалося з державного податку у воеводський (земський).

У час панування «воеводського» подимного інколи робилися спроби вийти із зачарованого кола, в якому опинилися місцеві (та й державні) фінанси. За постановами сеймиків останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст. в окремих воеводствах проводилися люстрації (ревізії) державних (королівських), духовних і шляхетських маєтків, причому люстратори (ревізори), що їх здійснювали, потрібні відомості зобов'язані були збирати безпосередньо на місцях — під час обстеження призначених їм територій. Цим способом визначали більш вірогідну, порівняно з минулим, кількість оподаткованих подимним житлових будівель. На Правобережній Україні в складі воеводств Брацлавського, Волинського, Київського і Подільського останні з таких люстрацій проведено в кінці 40-х і на початку 50-х років XVIII ст.¹ На основі їхніх зведень подимне

---

¹ М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // *Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ 1968, с. 69–98; його ж. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 7. Київ 1972, с. 68–79.

тут стягували до середини 1760-х років², коли його було скасовано сеймом як «обтяжливий» (*uciqzliwy*) податок³.

У середині 1770-х років Річ Посполита почала особливо гостро відчувати нестачу грошових надходжень. Один із виходів з фінансових труднощів було вказано прийнятими Варшавським сеймом 1775 р. конституціями (постановами) про подимний податок. Одна з них із назвою «Генеральне подимне» стосувалася Корони (Польського королівства), куди входили й українські землі⁴, інша — Великого князівства Литовського⁵.

Конституція, видана для Корони, не лише відновила подимне — вона повернула йому статус державного податку. За винятком монастирів кількох католицьких орденів, кузень, цегельень, міських броварень і деяких інших видів будівель, подимне мали сплачувати будівлі всіх інших верств населення у всіх поселеннях. Дим, згідно з конституцією, ототожнювався з будь-яким комином над дахом як горішньою частиною димоходу. Кілька коминів в одному будинку було прирівняно до такої ж кількості димів, а будинок з кількома внутрішніми димоходами, підведеними до одного коми-на над дахом, мав вважатися за один дим. Кожну житлову будівлю без комина конституція співвіднесла з одним димом, незалежно від кількості в цьому будинку внутрішніх димоходів.

Та сама конституція відзначила, що протягом часу, окресленого коронною скарбовою комісією*, в поселеннях мали бути складені

---

² Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 141 (Колекція Александра Чоловського), оп. 1, спр. 2263, с. 1–2; ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 4679, арк. 157–158; ф. 91 (Люба-Радзімінські), спр. 371 II, 2.

³ *Volumina legum*, t. 7. Petersburg 1860, с. 23, 146, 193–194. Слід вказати на те, що в Київському воеводстві і після середини 1760-х років використовували складені раніше подимні реєстри; наприклад, 1771 р. — для розбивки по поселеннях розміру провіанту і фуражу, призначеного для розквартированих частин коронного війська (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 2 (Гродський суд Київського воеводства), оп. 1, спр. 71, арк. 576–587).

⁴ *Volumina legum*. 1860, т. 8, с. 88–90.

⁵ Там само, с. 396–400. Про переписи димів у Великому князівстві Литовському в 1775 р. див.: П. Г. Козловский. Тарифы подимного налога белорусских поветов 1775 и 1790 гг. // *Археологический ежегодник за 1972 г.* Москва 1974, с. 136 та ін.

* Коронну скарбову комісію створено 1764 р. Вона виконувала функції міністерства фінансів та економіки. Від того ж часу діяла і скарбова комісія Великого князівства Литовського.

реєстри, що вказували б на кількість будинків, коминів і димів. Цей обов'язок накладено: у містах з правом самоврядування — на магістрати, в інших міських поселеннях і селах — на їх власників (спадкових — дідичів і тимчасових — посесорів) або управителів маєткових комплексів, куди ці поселення входили (адміністраторів — губернаторів, економів тощо), у присутності в кожному населеному пункті двох господарів з підданих, гідних довір'я; у селах, де мешкала тільки шляхта, — на призначених нею зі свого середовища двох осіб у кожному*.

Тим самим особам наказувалося здати готові реєстри в грод (властиво, як видно з різних документів, — у гродську канцелярію) «відповідного повіту» (*proprii districtus*), присягнувши при цьому перед реєнтом (він очолював гродську канцелярію) або його помічником — сусцептантом, а також перед уповноваженим скарбовою комісією (*oficyalista skarbowym*), що відомості реєстрів достовірні. Винних за нездачу реєстрів у належний термін суд скарбовою комісією мав право карати дванадцятитижневим тюремним ув'язненням і трьома тисячами гривень штрафу на користь державного скарбу.

Уповноважені скарбовою комісією спільно з гродськими регентами або сусцептантами повинні були складати, на основі реєстрових матеріалів, повітові тарифи димів, далі і реєстри, і тарифи відсилати у скарбову комісію.

Конституція надала скарбовій комісії право на свій розсуд перевіряти (*weryfikować*) зміст реєстрів і тарифів протягом року, починаючи від вересня 1775 р. Суд цієї комісії міг покарати винних за подання до гроду реєстрів з неповною інформацією піврічним ув'язненням і шістьма тисячами гривень штрафу.

Міські поселення в Короні, окрім Варшави, Познані, Кракова і Всхови, за розміром сплачуваного подимного тією ж конституцією було поділено на дві групи: одну склали «менші» міста, які мали органи управління (*urząd miejski*), другу — містечка, в яких населення займалося лише (насправді ж, як доводять подимні й інші тогочасні документи, — переважно) землеробством і в кожному з яких налічувалося не більше 300 коминів. Будинки в «менших» (як і в чотирьох названих) містах вимагалося диференціювати в оподаткуванні залежно від того, кам'яні (*murowane*) чи дерев'яні вони, а також від того, де вони розташовані — у центральній частині чи

---

* Далі у цій статті буде видно, що йдеться про шляхту чиншову, служилу й загородову.

на передмістях, причому серед передмість рекомендовано розрізняти «головні» (*pryncypialne*) та «інші». У містечках для всіх житлових будинків подимне встановлювалося в однаковому розмірі.

Села в Короні конституція розбила на дві групи. Щодо Правобережної України⁶, то в одну групу ввійшли Подільське воєводство і з Волинського воєводства Володимирський та західна частина Кременецького повіту, в другу — Київське і Брацлавське воєводства, східна частина Кременецького і Луцький повіт Волинського воєводства. У кожній групі мала бути єдина ставка податку з диму, незважаючи на те, з яких — панських, церковних чи селянських — жител подимне сплачувалося.

Скарбовій комісії було дозволено звільняти від подимного на три роки поселення, в яких більшість будинків згоріло або більшість населення вимерла з різних причин.

Так стисло виглядає зміст «коронної» конституції 1775 р. про генеральне подимне⁷.

---

⁶ Після здійснення 1772 р. першого поділу Речі Посполитої, за часів, що висвітлюються в цій статті, Правобережна Україна в складі чотирьох воєводств займала територію 149 921 кв. км, з чого на Подільське воєводство припадало 16 308, на Волинське — 38 691, на Брацлавське — 34 943, на Київське — 59 979 кв. км. У 1772 р. до Австрії відійшли південно-західна частина Подільського воєводства (Червоногородський повіт; 2 655 кв. км) і південно-західний кут Кременецького повіту (1 095 кв. км) (М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел*. Київ 1993, с. 178). У 1793 р., за другим поділом Речі Посполитої, Росія приєднала до своїх володінь ареал Київського, Брацлавського, Подільського (останнього — в його кордонах від 1772 р.) і східну половину Волинського воєводств, а в 1795 р., за останнім розчленуванням Речі Посполитої, — те, що залишилося 1793 р. від Волинського воєводства (південно-західною частиною його Кременецького повіту від 1772 р. Австрія володіла постійно). Слід підкреслити, що подимне в період, який нас цікавить, збирали лише в тих українських (як, зрештою, і в польських, литовських і білоруських) землях, що упродовж 1772–1793 рр. входили у Річ Посполиту; до них, поряд з названими воєводствами, належали залишки Руського і Белзького воєводств (більшу частину їх території Австрія захопила 1772 р.). Про поділ правобережних воєводств на повіти, згадувані в цій статті, див.: Н. Г. Крикун. *Адміністративно-територіальне устроєство Правобережної України в XV–XVIII вв. (воєводства и повіты)*. Автореф. ... д-ра историч. наук. Киев 1992, с. 23–33.

⁷ Варшавський сейм 1776 р. доповнив цю конституцію такою «декларацією»: «Встановлюємо, що лише ті міські і сільські будинки, муровані і дерев'яні, мають бути вільні від подимного, які відремонтувати неможливо або кошт ремонту яких рівний кошту спорудження такого будинку». Зміст сказаного

Перш ніж розповісти про те, як цю конституцію було реалізовано на українському Правобережжі, спробуємо порівняти її з низкою різних постанов про подимне, виданих до 1775 р. Спочатку доцільно зіставити її з одновидовим джерелом, тобто сеймовою постановою. Таке за змістом зіставлення можливе тільки щодо конституції про подимне, прийнятої в лютому 1629 р.⁸ Річ у тім, що між 1629 і 1775 рр. жоден сейм Речі Посполитої не видав розгорнутої постанови про подимне: після 1629 р. і до останньої чверті XVII ст. матеріали сеймів, де йшлося про цей податок, обмежувалися зазначенням необхідності зібрати його в такому-то розмірі, а згодом, аж до скасування в 60-х роках XVIII ст. подимного, сейми про нього майже не згадували. Варто при цьому наголосити, що в проміжку 1629–1775 рр. положення «подимної» конституції 1629 р. формально залишалися в силі, тому що жоден тодішній сейм цю конституцію не скасовував.

Порівняно з 1775 р., у 1629 р. від подимного звільнялися католицьке духовенство і шляхта, яка володіла земельними маєтками (йдеться про будинки, які належали монастирям, плебаніям, замкам, дворам і фільваркам)⁹. Дим 1629 р. — це тільки одна житлова будівля, незалежно від кількості коминів над дахом у ній. Між іншим, конституція 1629 р. не знає поняття «комин», вперше цей термін у податкових постановах сеймів Речі Посполитої вжито, напевно, 1775 р. У 1629 р. реєстри димів складали теж на місцях, у поселеннях, і таким самим чином, як 1775 р. Здача реєстрів під присягою у гродській канцелярії відбувалася в присутності призначеного сеймом поборці (збирача податку), який з них комплектував повітовий реєстр з відміткою про розмір сплаченого йому подимного (1775 р. посади поборці не передбачалося; податок тоді вимагалось сплачувати внесками — ратами — у найближчу митну комору) і відсилав цей реєстр із зібраною сумою у коронний скарб. Конституція 1629 р. майже не торкалася питання про перевірку правдивості подимних реєстрів¹⁰.

там само далі зводиться до того, що в разі, якщо подимне з таких будинків будуть вимагати сплатити, то їхні власники можуть скаржитися на це у скарбову комісію, а вона повинна протягом шести місяців розглядати внесені скарги (*Volumina legum*, t. 8, с. 554).

⁸ *Volumina legum*, t. 3. 1859, с. 290–291.

⁹ М. Horn. *Zaludnienie województwa bełskiego w roku 1630 // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* (далі — *RDSG*), t. 21. Poznań 1960, с. 81–85.

¹⁰ *Volumina legum*, t. 3, с. 290; М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело, с. 70–71.

Доцільно також зіставити конституцію 1775 р. з постановами (лявдами) сеймиків останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст., відповідно до яких, як сказано вище, в окремих воєводствах проводили люстрації маєтків. Уже сама вимога сеймиків, щоб люстратори складали в поселеннях списки житлових будівель (господарств тощо), вигідно відрізняє їхні, сеймикові, відповідні постанови від конституції 1775 р., як, до речі, і від конституції 1629 р., нехай насправді, і це доводять документи, люстратори не скрізь і не завжди сумлінно ставилися до дорученої їм справи. Що ж до того, на які верстви населення поширювалось подимне і як його збирали, то слід визнати, що стосовно цих питань сеймикові постанови залишались на рівні конституції 1629 р. Сам податок сеймики зобов'язували здавати призначеним ними особам зі шляхетського середовища повітів, які (повіти) підлягали прерогативам того чи іншого сеймика¹¹.

Таким чином, у світлі попередніх постанов (конституцій і лявд) про подимне добре видно хиби і переваги конституції 1775 р. Головні вади були нею ніби успадковані від конституції 1629 р. і зводяться до порядку складання реєстрів на місцях. Слід підкреслити, що, порівняно з люстраціями останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст., щодо цього було зроблено, у всякому разі з формального боку, крок назад. Це не могло не гальмувати адекватного відображення дійсності, бо ж власники маєтків, яким 1775 р. було віддано на відкуп складання реєстрів, діставали, як і 1629 р., змогу приховувати справжню їх забудованість. Не можна замовчувати й допущену конституцією 1775 р. непослідовність у трактуванні поняття «дим»: прирівнявши будинок з кількома внутрішніми димоходами, підведеними до одного комина над дахом, або будинок без комина взагалі до одного диму, вона проігнорувала те, що в таких будинках могло, як і в будинку з кількома коминами, проживати більше однієї господарчо самостійної родини, яка, власне кажучи, й мала бути оподаткованою подимним одиницею.

---

¹¹ М. Г. Крикун. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст., с. 69–70. Відзначимо, що у XVIII ст., до середини 1760-х років, поняття «дим» мало зовсім інший реальний зміст, ніж до і після того періоду. Дим тоді ототожнювали не з однією, а з кількома, часто — з багатьма житловими будівлями. Так, у Київському воєводстві 1724 р. дим дорівнював 80, а 1754 р. — 320 будинкам. Кожне воєводство при тому прирівнювали до невеликої кількості димів; Київське, наприклад, спершу до 100, згодом до 200 димів (Там само, с. 72–73).

До переваг конституції 1775 р. слід передусім віднести те, що вона звернула серйозну увагу на перевірку документації про дими й подимне, бо сейм керувався при цьому виключно прагненням зібрати податок у максимальному розмірі. Тим самим було нібито гарантовано отримання вірогідніших, ніж раніше, відомостей про житла. Обклавши подимним уперше шляхту і духовенство і виділивши із загальної маси будівель будинки з двома і більше коминами, конституція 1775 р. надавала можливість набагато повніше обліковувати, хоч і непрямо (бо через будівлі), населення.

Після прийняття сеймом 1775 р. конституції про генеральне подимне скарбова комісія розробила на початку травня того ж року, а потім розіслала гродським канцеляріям зразки формулярів (*schemata*) реєстрів і тарифів димів¹². На жаль, досі не вдалося ці зразки виявити, хоч, на основі сказаного нами далі, про їхню структуру можна здогадуватися. На Правобережній Україні 1775 р. перепис житлових будівель (його називали також люстрацією димів¹³) було проведено у червні–липні¹⁴. Найраніша з відомих нам присяг у гроді Київського повіту припадає на 15 червня, найпізніша — на 20 липня¹⁵, а в гроді Житомирського повіту, відповідно — на 20 червня і 31 липня¹⁶.

І реєстри димів маєтків, названі також таблицями (*tabele*), і повітові тарифи, переслані, згідно з конституцією 1775 р., у скарбову комісію, згодом відклалися в архіві коронного скарбу. На жаль, цей

¹² T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta* / wyd. drugie, t. 1. Kraków — Warszawa 1897, с. 64.

¹³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 327 VII.1; ЦДІА України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 17.

¹⁴ Про перепис димів на Правобережній Україні 1775 р. див. у дуже стислому вигляді (до того ж, не всі питання, пов'язані з його проведенням, тут висвітлено): Z. Guldon, N. Krikun. *Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze*, t. 24. Warszawa — Poznań 1979, с. 181–186.

¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 17–50.

¹⁶ Там само, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 63, арк. 1–28. Збереглися також фрагментарні, з датуванням їх складання, матеріали цього перепису димів, які належать до інших повітів Правобережної України (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 283 III, 1 та 327 VII, 1; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 201 (Львівська греко-католицька консисторія), оп. 4–6, спр. 355, арк. 2–4, 9–10; *Летопись Сатановского базилианского монастыря 1770–1793 // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*, вып. 5. Каменец-Подольский 1889, с. 371).

дуже цінний матеріал скарбу разом з багатьма іншими його документами загинув у вогні Варшавського повстання 1944 р.¹⁷

Однак діяльність гродських канцелярій щодо обліку димів не залишилася безслідною. Стан справ щодо подимної документації 1775 р. не є настільки безнадійним, як він видається на перший погляд. Річ у тім, що реєстри і тарифи димів відкладалися в гродах як їх окремі книги або записи в гродських книгах. Ті з цих «гродських» матеріалів, що стосуються чотирьох воєводств Правобережної України, зберігалися від середини XIX ст. в архівному зібранні в Києві¹⁸, проте 1943 р. вони загинули. Вціліли лише дві книги, зміст яких повністю пов'язаний з подимним переписом. Одна з них містить реєстри (*tabele*) наявних у маєтках Київського повіту димів, представлені в Київському гроді¹⁹, який діяв у Житомирі (Київ від другої половини XVII ст. належав до Росії). Це джерело, зокрема, дає уявлення про те, хто саме заявляв реєстри в гроді і водночас у ньому присягав, що відомості вірогідні і належно за змістом співвідносяться з відповідною сеймовою ухвалою та універсалами комісії коронного скарбу²⁰. (Заявлення і заприсягання реєстрів у Київському гроді відбувалося в присутності уповноваженого скарбової комісії Ігнація Федоровича.) Так, від Черкаського староства (три містечка і 17 сіл) свідчили й присягали три тамтешні шляхтичі-губернатори і шість свідків з числа підданих маєтку²¹; від Таганецького ключа (8 сіл) — шляхтич з місцевої адміністрації і 13

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Inwentarz Archiwum Skarbu Koronnego. Свого часу Тадеуш Корзон проглядав книги подимних тарифів Брацлавського воєводства і Луцького та Кременецького повітів за 1775 р., які зберігалися тоді в архіві коронного скарбу (Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1, s. 64).

¹⁸ У цьому зібранні (йдеться про теперішній ЦДДА України у Києві) зберігалися книги димів за 1775 р. по Кам'янецькій землі Подільського воєводства, Вінницькому повіту Брацлавського воєводства, Житомирському і Київському повітах Київського воєводства (*Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве*. Киев 1864 (Оттиск из «Университетских известий» за 1862–1864 гг.), с. 143, 185).

¹⁹ ЦДДА України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 17–50. Книга має назву (у перекладі з польської) «Протокол запису присяг відповідно до люстрації (*na lustracyę*) коминів і димів, що знаходяться у воєводстві і повіті Київському, і обліку (*opisania*) кількості коминів і димів в кожній маєтності» (Там само, арк. 1).

²⁰ *Czyniąc zadosyć legi novellae u uniwersalom prześwietney kommissyi skarbu koronnego* (Там само, арк. 9).

²¹ Там само, арк. 17 зв.

підданих²²; від Лисянського графства (три містечка і 39 сіл) — губернатор і чотири підданих з міщан, у тому числі присяжний і двоє вїтїв²³; від Звенигородського староства (містечко і 12 сіл) — шляхтич-адміністратор і 22 піддані²⁴.

Друга з двох згаданих книг — це витяг (*excerpt*) тарифи (або «реестру таблиць») заприсяжених димів Житомирського повіту, зроблений з житомирської гродської книги, куди тарифу внесено в жовтні 1775 р. за поданням сусцептанта житомирської гродської канцелярії Теодора Дунаєвського. Саму тарифу уклав Юзеф Трипольський Дідович²⁵. У цьому документі не зазначено, ким урядово був цей шляхтич. Судячи з того, що Ю. Дідович-Трипольський упорядкував тарифу, його можна вважати уповноваженим скарбової комісії в Житомирському повіті.

Обидві названі книги відображають два етапи складання документація про дими: «київська» — часово перший, коли безпосередньо в тому чи іншому маєтку провадили перепис димів, наслідком чого була поява маєткових реєстрів; «житомирська» ж — другий, коли на основі цих реєстрів у гроді впорядковували тарифу.

1778 р. відомий німецький статистик Антон Фрідріх Бюшінг опублікував список населених пунктів Речі Посполитої із зазначенням загальної кількості димів у кожному з них (у цьому списку дими фігурують як *Schornsteine*, що буквально тут означає «комини»)²⁶. Хоч список не датовано, проте його матеріали, без сумніву, належать до 1775 р., що доводиться зіставленням їх для одних і тих самих поселень з матеріалами відомих нам джерел про дими 1775 р., зокрема, з цифрами, що містяться в щойно згаданих книгах Київського і Житомирського повітів²⁷. Серед рукописів Львівської національ-

²² Там само, арк. 11 зв.

²³ Там само, арк. 17.

²⁴ Там само, арк. 21.

²⁵ Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 63, арк. 1–28.

²⁶ *Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Fridrich Büsching*, t. 22. Halle 1788. Т. Корзон вважав, що цей список є витягом із однієї з книг скарбової комісії і що А. Ф. Бюшінг дістав його з Варшави від свого знайомого (Т. Корзон. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1, с. 9, 66).

²⁷ У тому, що відомості списку поселень, наведеного А. Ф. Бюшінгом, належать до 1775 р., першим, мабуть, переконався Олексій Баранович, який їх зіставляв по Старокостянтинівському і Вишневецькому ключах, котрі входили в Кременецький повіт, з датованими 1775 р. відомостями про кількість димів, узяними з доступного О. Барановичу джерела: цифрові показники цих двох

ної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України є книга, яка майже повторює відомості зі списку А. Ф. Бюшінга. Вона заснована на тарифах димів скарбової комісії за 1775 р. (її укладач помилково вказав 1772 р.)²⁸.

Крім того, відомі сумарні по воєводствах дані з 1775 р., які вказують загальну кількість димів у міських і сільських поселеннях державних, духовних і шляхетських маєтків²⁹ (див. *Таблиці 1 і 2*), а також окремо подані за поселеннями Летичівського повіту Подільського воєводства відомості про дими Католицької й Греко-католицької церков — у плебаніях (резиденціях) приходського духівництва, у монастирях, належних цим Церквам юридиках (частинах міст і містечках) і селах (ці відомості збереглися як виготовлений 1777 р. витяг з летичівської гродської книги 1775 р., куди їх було вписано з тодішнього реєстру димів)³⁰.

документів щодо одних і тих самих поселень виявилися абсолютно ідентичними (О. Баранович. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // *Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України у Києві*, т. 1. Київ 1926, с. 31–32).

²⁸ ЛНБ НАН України, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 234–258 зв., 275–299 зв. Такі ж дані про Волинське воєводство містяться в матеріалах, які є копією, знятою десь у XIX ст., ймовірно, безпосередньо з тарифів скарбової комісії (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddział rękopisów, № 500, с. 247–429).

²⁹ Ці сумарні відомості знані в кількох списках-копіях, абсолютно або майже ідентичних за кількісними показниками. Автори, які їх наводять, не завжди усвідомлюють, що ці відомості належать саме до 1775 р.; вони звичайно беззастережно довіряють зазначеним у цих списках датам (як правило, це один із 1776–1778 рр., для яких є списки-копії) (*Magazin...*, t. 16. 1782, с. 23–26; W. Kula. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski // *RDSG*, t. 13. 1951, с. 54; W. Rusiński. O rynku wewnętrznym w Polsce w drugiej połowie XVIII w. // *RDSG*, t. 16. 1955, tabl. 12, 16; W. A. Serczyk. *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1965, с. 15–16. Див. також ті самі дані в недатованих матеріалах: BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 475 та ін.; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1175, с. 307; *Polen; zur Zeit der zwey letzten Theilungen dieses Reichs: historisch, statistisch und geographisch beschrieben. Nebst einem allegorischen Frontispiz, drey Prospekten und einer Landcharte, welche die verschiedenen Theilungen Polens in den Jahren 1772, 1793 und 1795 dem Auge deutlich macht*. Gedruckt im Jahr 1807, с. 292, 293, 320 та ін.).

³⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4–6, спр. 355, арк. 21–32. Ці відомості стосуються 1 913 димів. Цікаві вони, зокрема, засвідченням наявності в тому чи іншому поселенні (щодо значної кількості поселень) греко-католицької («руської») плебанії «зі шкількою».

Таблиця 1

Поселення і дими 1775 р. за їхньою маєтковою належністю

Воєводства	Поселення						Дими							
	міста і містечка		села		разом		у містах і містечках		у селах		разом у поселених			
	державні	шляхетські	державні	шляхетські	державні	шляхетські	державні	шляхетські	державні	шляхетські	державні	шляхетські		
	душовні	свк і душовні	душовні	свк і душовні	свк і душовні	свк і душовні	душовні	свк і душовні	душовні	свк і душовні	душовні	свк і душовні		
Подільське	12	44	227	679	239	723	962	3191	11374	13787	53301	16978	64675	81653
Волинське	7	103	56	2057	63	2160	2223	2339	21078	3204	99144	5543	120222	125765
Брацлавське	6	51	96	1051	102	1102	1204	621	5769	5473	93211	6094	98980	105074
Київське	22	66	359	1368	381	1434	1815	5376	12589	22991	62985	28357	75574	103941
Разом	47	264	738	5155	785	5419	6204	11527	50810	45455	308641	56982	359451	416433

Magazin..., t. 16, с. 23–26; W. Rusiński. O gunku wewnętrznym w Polsce.... tabl. 1a.

Примітка: Охоплені підимними матеріалами 1775 р. і відповідно відображений у цій таблиці (і в Таблиці 2) терен кожного з чотирьох воєводств має деякі розбіжності з їхніми теренами, площа яких зазначена в посиланні 6 даної статті. Викликані взаємними територіальними претензіями воєводств (про самі претензії та їх причини див.: М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій...*, с. 62–63, 94–102), ці розбіжності піддаються встановленню на підставі виданих стосовно окремих воєводств А. Ф. Бюшінгом відомостей про кількість димів 1775 р. у кожному поселенні (*Magazin...*, t. 22, с. 241 та ін.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 231–258 зв., 275–299 зв.). Потрібно, отже, мати на увазі, що подимна документація віднесла: шляхетські півміста і два містечка (356 димів) та 31 село (1 356 димів), розташовані в Київському воєводстві, до Волинського воєводства; шляхетські місто (456) і 23 села (1 383) та державні два містечка (284) і 36 сіл (1 934) Київського воєводства до Брацлавського; шляхетські містечко (234) і 11 сіл (323) Волинського воєводства до Київського; шляхетські місто (452) і 12 сіл (629) та державні містечко (75) і 4 села (330) Брацлавського воєводства до Київського; шляхетські 4 села (426) Брацлавського воєводства до Подільського; шляхетське село (64) Волинського воєводства до Подільського. Врахувавши цю обставину, дістаємо таку кількість димів, яка відповідає дійсним територіям воєводств: для Подільського воєводства 81 163, Волинського — 124 674, Брацлавського — 102 524, Київського — 108 072.

Таблиця 2

Маєткова структура димів 1775 р.

Воєводства	Дими												разом	
	державні			шляхетські			духовні			разом				
	міські	сільські	міські	сільські	сільські	міські	сільські	сільські	міські	сільські	сільські	міські	сільські	разом
Подільське	3191	13787	11337	51378	1923	37	14565	67088	14565	67088	14565	67088	81653	
Волинське	2339	3204	20575	92739	6405	503	23417	102348	23417	102348	23417	102348	125765	
Брацлавське	621	5473	5769	93017	194	—	6390	98684	194	98684	6390	98684	105074	
Київське	5376	22991	12179	60001	2984	410	17965	85976	2984	85976	17965	85976	103941	
Разом	11517	45455	49860	295857	11506	950	62327	352818	62327	352818	62327	352818	416433	

Magazin..., t. 16, с. 23–26; *Pollen zur Zeit...*, с. 292, 293, 320 та ін.; W. Kula. Stan i potrzeby badań..., с. 54.

Примітки:

1. За недаганим документом, у Волинському воєводстві (напевно, 1775 р.) було 127 575 димів, серед них у шляхетських маєтках — 114 119, в державних — 5 050, в духовних — 8 406 (*Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1175, с. 307*).
2. У використаному Вітольдом Кулею джерелі (W. Kula. Stan i potrzeby badań..., с. 54) щодо Волинського воєводства димів у шляхетських селах показано 91 461, а в державних містах — 2 329.
3. Див. примітку до Таблиці 1.

Названі джерела дають змогу простежити структуру різних видів подимної документації. Судячи зі згаданих книг димів Київського і Житомирського повітів, жодної відмінності в цьому аспекті між реєстрами (таблицями) маєтків та повітовими тарифами не було, а це, напевно, відповідало згаданим нами формулярам скарбової комісії. І в реєстрах, і в тарифах наводяться назви населених пунктів, маєтків, до складу яких ці поселення входять, і католицьких приходів, на території віросповідних прерогатив яких ті чи інші маєтки знаходилися, імена власників маєтків — спадкових або тимчасових, дати здачі в гродську канцелярію під присягою відомостей про дими; далі в окремих рубриках подано кількість димів: 1) у панських будинках (інколи диференційовано за дворами, замками, звичайно ж — сумарно); 2) у католицьких, греко-католицьких і (дуже рідко, бо їх на Правобережній Україні до другого поділу Речі Посполитої майже не було) православних плебаній та в монастирях; 3) у корчмах, гуральнях, сільських броварях; 4) у домах євреїв (у низці присяг вони згадувалися спільно з домами християн); 5) у домах підданого християнського населення; 6) у домах того самого населення, але віддалених від сільського чи міського поселення (*w chatupach odległych*) — на хуторах, у лісі тощо.

Така форма маєткових реєстрів і повітових тарифів у Речі Посполитій не відповідала вимогам конституції 1775 р.: згідно з конституцією, будь-який дим у селах і містечках обкладався однаковим податком, і, отже, достатньо було б подати загальну кількість димів у цих поселеннях. Можливо, з'ясування означеної форми подимної документації слід шукати в універсалі скарбової комісії, розісланому гродським канцеляріям напередодні перепису димів³¹. Але зміст цього універсалу залишається невідомим. Видається, що шукане пояснення може бути таким: скарбову комісію 1775 р. докладніше, ніж передбачалося конституцією, цікавила участь окремих верств населення у сплаті подимного.

Усупереч тій же конституції, реєстри і тарифи 1775 р. не наводять даних про кількість будинків і коминів, у них ідеться лише про дими. Це виключає будь-яку можливість зіставлення на їх основі кількості димів, коминів і будинків, створює певні труднощі при використанні цих джерел, зокрема, в демографічному плані. Крім того, реєстри і тарифи, якщо йдеться про відповідність їх змісту консти-

³¹ Цей універсал внесено в гродські книги, зокрема, в кременецьку книгу 11 травня 1775 р. (Там само, арк. 2).

туції 1775 р., мають ту хибу, що не розрізняють у містах кам'яних і дерев'яних будівель. Такий відхід від конституції свідчить про податкове нівелювання димів у містах. Він унеможлилював визначення скарбовою комісією реальних надходжень подимного з них.

Отримуючи від гродських канцелярій реєстри і тарифи димів, скарбова комісія складала на їх основі воеводські тарифи, що, напевно, включали в себе, з огляду на відсутність значною мірою диференційованого податкового підходу повітових матеріалів до димів, тільки ту інформацію, яку 1788 р. видав А. Ф. Бюшінг. Воеводські тарифи та сама комісія, судячи з усього, брала за основу згаданих сумарних даних про дими.

При використанні подимних матеріалів 1775 р. слід мати на увазі, що через прирівнювання будинку з двома і більше коминами до такої самої кількості димів (згідно з тогочасною конституцією про генеральне подимне) загальна кількість останніх повинна перевищувати загальну кількість житлових будівель, підданих перепису. Для більш-менш задовільного обліку населення на основі реєстрів і тарифів димів потрібно знати цю різницю. На жаль, у масштабі навіть якогось одного маєтку встановити її для 1775 р. практично неможливо, бо, як уже зазначалося, подимна документація того року розповідає тільки про дими. В інших видах джерел дуже рідко подається інформація про комини, а про будинки з кількома коминами — ще менше. Декілька згадок про панські будинки з двома і більше коминами, із зазначенням кількості останніх, знаходимо в люстрації державних маєтків Київського повіту за 1789 р. Ось вони: в замку (*zamek czyli dwór*) міста Нехворощі панська резиденція мала п'ять, а офіцина (прибудова, флігель) — два комини (властиво «малі комини» — *kominki*), фільварковий будинок — два комини і два малих комини, кухонний будинок з двох кімнат — два комини³²; в місті Богуславі в офіцині за замком з двох кімнат виднілось чотири комини³³; у фільварковій будівлі міста Медвина було три комини³⁴. Відомості про кількість на той час кімнат у панських мурованих будинках міста Корсуня (26 — у двоповерховому палаці і 40 — у трьох офіцинах³⁵), хоч і не супроводжуються цифрами про

³² Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 7, т. 3: Акты о населении Южной России XVI–XVII вв. Киев 1905, с. 205 та ін.

³³ Там само, с. 355.

³⁴ Там само, с. 359.

³⁵ Там само, с. 317–318.

комини, однак дають уявлення про їх значну кількість. Загалом, судячи з матеріалів люстрації Київського повіту 1789 р., будинки з кількома коминами становили порівняно невелику частину панських будівель.

Що стосується житлових будівель інших, крім маєткової шляхти, верств населення, то інформацію про будинки серед них з кількома, переважно з двома, коминами вдалося виявити лише у двох джерелах. Обидва були складені під час перепису (люстрації) димів 1790 р. Одне з них — люстраційний інвентар Олицького маєтку, що в Луцькому повіті, згідно з яким в 11 селах із 307 зареєстрованих домогосподарств підданого населення двокоминових було тільки 6³⁶ (див. *Таблицю б*), або 1,95 відсотка. Друге джерело — це список дерев'яних будівель підданої людності міста Дубна Луцького повіту, яка мешкала в юридиці, що належала уніатському ордену Василіян; цих будинків у юридиці налічувалося 30, з них по три комини було у двох, по два — в 11 будинках; інші будівлі мали по одному комину³⁷; отже, будинки з двома-трьома коминами становили 43,3 відсотка.

Говорячи про можливості використання подимних матеріалів 1775 р., відзначимо також, що кількість податних димів тоді перевищувала кількість наявних коминів, тому що не всі житлові будівлі мали комини. На Правобережній Україні це перевищення було, напевно, дуже значним — і в міських, і, особливо в сільських поселеннях. Так, наприкінці вересня 1789 р. у місті Житомирі, за тодішньою «таблицею» (*tabela*), податних димів усього налічувалося: у будинках християн 220 «коминів над дахом» і 390 «димів під дахом», а в будинках євреїв — відповідно 33 і 115³⁸. Усі ці комини і дими (останні тут — власне димоходи — похатньо одинарні і, можливо, такі, до яких підведено по два і більше димоходів) таблиця вважала (хоч прямо про це в ній не сказано) податними димами (кількості будинків, які відповідали б зазначеним нею числам,

³⁶ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, № 4431.

³⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4-6, спр. 355, арк. 114.

³⁸ *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2: *Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* 1890, с. 598. Слід наголосити на зауваженні Івана Каманіна, на основі аналізу наведених показників «таблиці» Житомира 1789 р.: «Наявність коминів свідчить про більшу або меншу заможність домовласника» (И. Каманин Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765–1791 гг.) // *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2, с. 218).

вона замовчує)³⁹. На думку знавця історії української хати Архипа Данилюка, на західноволинському Поліссі, між Західним Бугом і Горинню, комин над дахом з'явився у сільському житлі тільки на початку XIX ст.⁴⁰

Тому назва «коминова подать», яка інколи трапляється у джерелах для ототожнення з назвою «подимне»⁴¹, не є цілком правильною; поняття «подимне» ширше від поняття «коминове», якщо

³⁹ Перепис, складений у травні 1790 р., подає по Житомиру 768 димів (ЦДІА України у Києві, ф. 8 (Цивільно-військова комісія порядку Житомирського повіту), оп. 1, спр. 9, арк. 17–23) — більше, ніж таблиця 1789 р. зазначила разом узятих коминів і димів під дахом. Мало б бути навпаки: кількість оподаткованих димів повинна перевищувати кількість будинків, оскільки в окремих будинках було по два, а можливо, й більше коминів чи димів, і цю обставину 1789 р. в цілому (як видно буде далі в цій статті) враховували так само, як і 1775 р. (абстрагуємося при цьому від того, що за тих кілька місяців, які минули між появою таблиці і перепису, кількість будинків, унаслідок будівництва їх, а значить, і оподаткованих димів, могла зрости, — зваживши на те, що перепис був неповним): неповна люстрація 1790 р., складена в липні, налічила 664 будинки, прирівняні до 680 димів (Там само, арк. 55–62). Можна, отже, твердити, що таблиця 1789 р. не враховувала частини будинків і димів, наявних у Житомирі.

⁴⁰ А. Г. Данилюк. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // *Народна творчість та етнографія*, № 1. Київ 1977, с. 218. У таких поліських хатах залишали отвір або спеціальне віконце для виходу диму (А. Г. Данилюк. *Українська хата*. Київ 1991, с. 23). Принагідно відзначимо, що сільські хати без коминів (ці хати в народі йменували курними) у XVIII ст. переважали не лише на Поліссі. Вони були звичним явищем і на Бойківщині. Про це ретроспективно може свідчити складений Іваном Франком звіт про проведення в 1904 р. етнографічної експедиції, в якій він узяв участь. У бойківській селянській хаті ще на початку XX ст. встановлювали пічку без коми-на, через що, відзначає І. Франко, «дим іде просто на кімнату, наповнює її всю під час кожного палення». Цікаве у зв'язку з цим таке місце у Франковому звіті: «Давню звичку жити в таких задимлених приміщеннях бойки намагаються пояснити по-різному: дим консервує дерево й оберігає його від шашел-ля; далі, така хата безпечна в пожежному відношенні, з неї випускають назовні — дверима та маленьким отвором у стелі, який можна затулити, — тільки холодний дим; нарешті, все тепло, особливо морозної зими, затримується в кімнаті. Здоров'я людей, які проживають там, очевидно, не беруть до уваги, та й, здається, вони досить переносять цей дим, бо в них не часто зустрічаються хвороби очей, легень чи дихальних шляхів, як наслідок частого вдихання диму» (І. Франко. Етнографічна експедиція на Бойківщину // *Жовтень*, № 9. Львів 1972, с. 137–138).

⁴¹ Див., наприклад: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4081, арк. 205.

виходити з реального змісту понять «дим» і «комин» у подимних реєстрах 1775 р. Не можна також вважати правильним джерельний вислів «дими, або комини» (*dymy czyli kominy*), і в багатьох випадках, коли цей вислів ужито, він насправді коминів стосується частково, з огляду на відсутність їх у чималій кількості будинків.

Вивчення питання про достовірність відомостей подимної документації 1775 р. утруднюється станом джерел. Щодо Правобережної України маємо лише один спосіб вирішення цього питання — зіставлення для порівнюваних поселень даних про дими 1775 р. з даними інвентарів (описів маєтків) — джерел у цілому достовірних за змістом, — синхронних або близьких до 1775 р. Слід, однак, зауважити, що інвентарі цих років (а їх збереглося небагато) не завжди згадують панські будівлі у дворах, фільварках, приходські доми, монастирі, корчми, сільські броварі, тобто про будівлі, які 1775 р. зобов'язані були сплачувати подимне. Інвентарі систематично охоплюють тільки домогосподарства підданих, євреїв, чиншової, служилої і загородової шляхти. Зіставлення подимних та інвентарних цифрових показників стосовно Правобережної України із врахуванням цих вищезгаданих будівель (Таблиця 3) показало, що загалом у кожному воеводстві — і в міських поселеннях, і в селах — димів було набагато більше, ніж інвентарних домогосподарств: по містах і містечках — на 20,07 відсотка, по селах — на 13,71 відсотка, по міських і сільських поселеннях разом — на 15,35 відсотка (інвентарні дані беремо за 100 відсотків). Ця перевага, зрозуміло, помітно зменшиться, якщо ми віднімемо від числа димів ту їх частину, що припадає на панські і приходські будівлі, монастирі, корчми і сільські броварі, слабо «присутні» в інвентарях. Для визначення цієї частини у відсотках корисними можуть бути згадувані подимні матеріали Київського і Житомирського повітів 1775 р., а також Овруцького повіту за той самий рік, частково представленого у тарифі димів Житомирського повіту. Підрахунки показують, що, за цими джерелами, дими в означених будівлях у загальній масі димів становлять 6,59 відсотка (Таблиця 4). Віднявши цей відсоток від загальної суми міських і сільських димів, вказаних у Таблиці 3 (щоб зрівняти якісно статистику димів та інвентарних домогосподарств), легко переконатися, що і після того, за тими ж реєстром і тарифою, димів було значно більше (на 6,21 відсотка), ніж інвентарних одиниць. Ця різниця дещо скоротиться, якщо взяти до уваги наявність серед димів будинків з двома і більше коминами, прирівняними кількісно до димів.

Напрошується, таким чином, висновок, що подимні матеріали 1775 р. містять загалом вірогідну інформацію.

Звичайно, цей висновок не виключає можливості того, що окремі власники маєтків вдавалися до різних, у тому числі й успішних для себе, хитрощів, аби подавати занижені відомості про дими — з метою зменшити розмір сплачуваного подимного. До таких власників належав, зокрема, Єнджей Дубровський. У своєму маєтку, що в Овруцькому повіті, він, як сказано в скарзі на нього овруцького підкоморича Павші від квітня 1776 р., після ознайомлення з сеймовою конституцією (ідеться про конституцію 1775 р.) про подимне, наказав своїм підданим «будуватися по чотири [родини, очевидно] під одним дахом (*nakryciem*)»⁴². Інший приклад також ілюструє намагання ухилитися від сплати належної суми подимного. У хроніці Сатанівського василіянського монастиря за 1770–1793 рр. (містечко Сатанів було в Кам'янецькій землі Подільського воєводства) під 1775 р. читаємо: коли здійснювався перепис («люстрація») «коминів», то в цьому монастирі було записано мурованих коминів чотири, у фільварку — один, в юридиці Сатанова — 17, зате було «розібрано» три комини над келіями і три халупки⁴³.

Зроблений щойно загальний висновок про вірогідність змісту подимних джерел 1775 р. слід віднести до облікованих ними

---

⁴² Там само. Характерно, у світлі сказаного, що той самий шляхтич ще до прийняття конституції 1775 р. про подимне, дізнавшись про постанову сеймика Київського воєводства провести люстрацію маєтків у його трьох повітах (до речі, подібну до тих люстрацій, які проводились на Правобережній Україні в останній чверті XVII — першій половині XVIII ст.) з метою обкладання всіх зафіксованих господарств підданих, євреїв, чиншової, загородової і служилої шляхти військовою фуражною повинністю (цю постанову було прийнято в липні 1774 р. (Там само, спр. 4093, арк. 264), за словами того ж Павші, своїм підданим (*gospodarzom*) «наказав порозкидати дома і примушував їх по кілька оселятися (*do mieszczenia*) в одному» будинку (Там само, спр. 4081, арк. 205).

⁴³ Летопись Сатановского базилианского монастыря..., с. 371. Подібні до «українських», випадки приховування у 1775 р. якоїсь кількості димів спостерігаємо й у Великому князівстві Литовському: за свідченням тодішнього люстратора димів, у тамтешніх королівських економіях (маєтках, звідки доходи надходили в королівський — недержавний — скарб), за наказом управителя, литовського підскарбія Антонія Тизенгауза, в один будинок по три і навіть по сім родин (*gospodarzów*) зганяли, а їхні будинки руйнували і переорювали місця, в яких вони до того стояли, щоб від цих будівель і сліду не зосталося (W. Kula. *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1. Warszawa 1956, с. 418).

Таблиця 3

Відомості подимних джерел 1775 р. та інвентарів маєтків
середини 1770-х років щодо порівнюваних поселень

Маєтки	Порівнювані поселення		Дими		Відомості інвентарів		
	міські	сільські	міські	сільські	рік складання інвентаря	міські	сільські
Подільське воеводство							
Меджибізький ключ	1	30	706	1930	1775	728	1822
Старосенявський ключ	1	15	344	1128	1774	249	1098
Проскурівське староство	1	7	312	602	1775	256	576
Барське староство	4	28	1039	2034	1774	975	1785
Струзький ключ	—	3	—	174	1776	—	194
Миньковецький ключ	1	3	167	174	1774	114	171
Лучинецький ключ	1	4	205	331	1776	216	324
Михалпільський ключ	1	3	193	161	1776	197	166
Чернівецький ключ	1	4	249	507	1775	290	438
<i>Разом</i>	<i>11</i>	<i>97</i>	<i>3215</i>	<i>7041</i>		<i>3125</i>	<i>6574</i>
Волинське воеводство							
Дубнівський ключ	2	54	1258	2784	1775	827	2289
Старокостянтинівський ключ	1	8	672	433	1775	515	476
Колоденський ключ	—	4	—	425	1776	—	328
Цуманський ключ	—	9	—	293	1773	—	356
<i>Разом</i>	<i>3</i>	<i>75</i>	<i>1930</i>	<i>3935</i>		<i>1342</i>	<i>3449</i>
Брацлавське воеводство							
Гранівський ключ	1	24	332	2315	1775	305	2189
Гайсинське староство	1	3	88	128	1773	103	136
Брацлавське староство	1	17	215	822	1777	83	443
<i>Разом</i>	<i>3</i>	<i>44</i>	<i>635</i>	<i>3265</i>		<i>491</i>	<i>2768</i>
Київське воеводство							
Канівське староство	1	35	251	1780	1774	159	1341
села Кашперівка, Закутинці, П'ятигірка	—	3	—	176	1774	—	135
село Метийки	—	1	—	20	1775	—	8
село Сербинівка	—	1	—	170	1776	—	145
село Королівка	—	1	—	28	1776	—	25
<i>Разом</i>	<i>1</i>	<i>41</i>	<i>251</i>	<i>2174</i>		<i>159</i>	<i>1654</i>
<i>Разом у воеводствах</i>	<i>18</i>	<i>257</i>	<i>6031</i>	<i>16425</i>		<i>5023</i>	<i>14445</i>

Примітки:

1. Дими: *Magazin...*, t. 22, с. 241 та ін.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 231–258 зв., 275–299 зв.

2. Інвентарі: ЦДІА України у Львові, ф. 134 (Документи шляхетських родів), оп. 1, спр. 1183, арк. 4–5 (села Кашперівка, Закутинці, П'ятигірка); ф. 181 (Лянцкоронські), оп. 2, спр. 786 (Лучинецький, Миньковецький, Михалпільський і Колоденський ключі); Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў

Мінську, ф. 694 (Радзівілы), воп. 2, спр. 9313 (Цуманський ключ); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4145 (Струзький ключ, села Королівка, Метийки, Сербинівка); ф. 141, спр. 893 (Чернівецький ключ); AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), dział LVI, B. 5/IV (Барське староство), B. 12/11 (Брацлавське староство), H. 4 (Гайсинське староство), K. 13 (Канівське староство), P. 18 (Проскурівське староство); zesp. Archiwum Potockich z Łańcuta, № 52/10 (Старокостянтинівський ключ); zesp. Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, ks. 334 (Дубнівський ключ); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 4145 (Меджибізький ключ), 4399 (Гранівський ключ), 4463 (Старосинявський ключ).

Таблиця 4

Структура димів у Київському воєводстві 1775 р.
за їх соціальною належністю

Повіти	Поселення		Дими					
	міські	сільські	у замках, дворах, фільварках	у приходських будівлях і монастирях	у корчмах і броварнях	у домах підданого населення, євреїв, загородової, чиншової і служилої шляхти	у віддалених від населених пунктів хатах підданих	разом
Київський	47	782	952	1203	1276	59611	903	63945
Житомирський	23	459	953	466	747	18440	243	20849
Овруцький	—	8	12	4	8	182	—	206
Разом	70	1249	1917	1673	2031	78233	1146	85000

ЦДІА України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78 (реєстри димів Київського повіту); ф. 11, оп. 1, спр. 63 (тарифа димів Житомирського повіту з вкрапленням відомостей про Овруцький повіт).

Примітка: Джерела, на яких ґрунтується ця таблиця (як і сама таблиця), з причини, зазначеної у примітці до *Таблиці 1*, до складу Київського і Житомирського повітів включили низку поселень, які належали воєводствам — відповідно Брацлавському (місто, містечко, 14 сіл, разом у них 1 302 дими, у тому числі за рубриками таблиці зліва направо 18, 28, 27, 1 192, 37) і Волинському (містечко, 11 сіл і 557 димів = 47+15+20+468+7).

поселень. Треба зазначити, що з різних причин, зокрема через намагання власників маєтків внести якомога менше подимного, значна кількість поселень ні реєстрами, ні тим більше тарифами охоплена не була. У цьому переконує *Таблиця 5*, складена на основі відомостей про дими в поселеннях, згаданих у вказаній раніше публікації А. Ф. Бюшінґа і рукописній книзі, яка її дещо доповнює, та у складеній нами картотеці поселень воєводств Правобережної

України. Картотека, що ґрунтується на різних джерельних матеріалах, серед яких, поряд з подимною документацією 1775 р., помітно вирізняються переписи єврейського населення другої половини XVIII ст.⁴⁴, містить назви багатьох поселень, відсутні у відомих нам списках поселень, що внесли подимне. Варто при цьому зауважити, що якесь число цих «відсутніх» поселень (його встановити, на жаль, не вдалося), насправді 1775 р. подимне сплатили, але назви їх з якихось причин у згадані списки не потрапили. Що такі поселення були, видно з того, що стосовно кожного з трьох воєводств тогочасна сумарна кількість димів, виведена нами на основі цих списків, поступається подібному показникові, виведеному в тому самому році, напевно, коронною скарбовою комісією: в Подільському воєводстві — відповідно 80 177 і 81 163, у Брацлавському — 102 321 і 102 524, у Київському — 106 993 і 108 072, у Волинському — 123 558 і 124 674 дими. Тут, зрозуміло, йдеться про порівнювані, тотожні за площею терени кожного з цих воєводств (їхні площі вказані в посиланні 6 цієї статті). Друга за порядком з кожної наведеної пари цифра взята з *Таблиці 1* — із врахуванням сказаного в примітці до неї, перша — з *Таблиці 5* — з рубрик, об'єднаних назвою «за подимними документами 1775 р.». Тож реально чисельність поселень, які не сплачували подимного, була меншою, ніж та, яку вказано в *Таблиці 5* для означення поселень, не згаданих у списках поселень з димами. Все ж слід визнати, що поселень, які не внесли подимного, було чимало. Це видно з того, наскільки значною для трьох воєводств (у порівнюваних їхніх площах) була різниця між кількістю димів, виведеною в *Таблиці 5* на основі подимних списків і гіпотетичних підрахунків димів у поселеннях, відсутніх у цих списках (про те, як зроблено гіпотетичні підрахунки, див. у примітці 1 до *Таблиці 5*), і підсумковою кількістю димів, узятою з примітки до *Таблиці 1* (відповідно: 115 169 і 108 072 — у Київському воєводстві, 108 369 і 102 524 — у Брацлавському, 128 856 і 124 674 — у Волинському; у Подільському воєводстві ця різниця, порівняно з іншими воєводствами, була невеликою — 81 693 проти 81 163).

Після 1775 р. протягом 14 років переписів димів у Речі Посполитій не проводили⁴⁵. Але подимне сплачувалося кожного року — за тарифами димів 1775 р.⁴⁶ В тарифні книги скарбової комісії інко-

⁴⁴ *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2.

⁴⁵ *Volumina legum*, т. 9. Kraków 1889, с. 101.

⁴⁶ Так, місто Богуслав, що в Київському повіті, щорічно в 1775–1779 рр. вносило в коронний скарб 2 024 злотих подимного (*Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 3,

ли вносили поправки через прохання знизу пом'якшити податковий тягар у зв'язку зі стихійними лихами⁴⁷. Імовірно, такі поправки стосувалися сум подимного, а кількість димів у тарифах залишалася незмінною (стихійні лиха могли перервати нормальну сплату податку за результатами перепису димів 1775 р. лише на кілька років). На користь цього судження свідчить те, що з року в рік наведені сумарні відомості про дими залишалися, як правило, ті самі⁴⁸. Тому можна вважати сумнівним твердження Т. Корзона, що в тарифи скарбової комісії 1775 р. вносили відомості про новоспруджені будівлі⁴⁹. Ще в таблиці (*tabeli*), складеній відомим тогочасним польським статистиком Фридериком Юзефом Мошинським з метою виявлення фінансових можливостей Речі Посполитої і поширеній ним у березні 1789 р., наведено відомості про дими, що кількісно за воєводствами повністю повторюють відомості 1775 р. Щоправда, автор таблиці на той рік не покликався⁵⁰. Він змушений був у своїх підрахунках використовувати цифри 1775 р. на означення димів, бо інших подібних показників до часу виготовлення згаданої таблиці просто не могло бути. Цифровою інформацією про дими 1775 р. наприкінці XVIII ст. користувався російський статистик-економіст Гайнріх Шторх — для характеристики земель, приєднаних до Росії за другим поділом Речі Посполитої: ділення

с. 415), очевидно, з тієї самої кількості димів; ця кількість в даному записі не подана. Див. також квити, що засвідчують сплату подимного з маєтків: Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка (далі — НБ ЛНУ, від. рукописів), Документи маєтків Брацлавського воєводства (тека); Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК), Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 1347.

⁴⁷ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1, s. 65. Т. Корзон відзначає, що серед тарифних книг скарбової комісії він бачив книги з поправками (*z poprawką*) Луцького і Володимирського повітів (Там само).

⁴⁸ Див., наприклад: *Magazin...*, t. 16, s. 23–26; W. Kula. Stan i potrzeby badań..., s. 54. У контексті сказаного зазначимо, що місто Кам'янець-Подільський у першій половині 1789 р., напередодні проведеного того ж року нового перепису димів, сплатило подимне з кількості димів 1775 р. (ЦДІА України у Києві, ф. 39 (Марістрат Кам'янця-Подільського), оп. 1, спр. 126, арк. 95 зв.–97 зв.).

⁴⁹ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1, s. 65.

⁵⁰ S. Konferowicz. *Fryderyk Józef Moszyński statystyk doby sejmku czteroletniego*. Warszawa 1961, s. 64-a, 64-b. Про Ф. Ю. Мошинського див. також: Ł. Kądziała. *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej: Fryderyk Moszyński w latach 1792–1793*. Warszawa 1993.

Таблиця 5

Поселення і дими 1775 р., у тому числі не враховані тодішнього подимного документною документацією

Мастки	Поселення і дими										разом		
	за подимними документами 1775 р.					у поселеннях, які існували 1775 р., але в тодішній подимній документації не згадані (кількість димів виводиться шляхом припущень)							
	міста і містечка	міські дими	села	сільські дими	містечка	міські дими	села	сільські дими	містечка	міські дими	сільські дими	поселення	дими
Подільське воеводство													
шляхетські	44	12830	637	48435	—	—	11	835	—	—	11	692	62100
державні	11	3231	219	13085	—	—	11	667	—	—	11	241	16983
духовні	1	121	28	1590	—	—	1	54	—	—	1	30	1765
шляхетсько-державні	—	—	5	436	—	—	—	—	—	—	—	5	436
шляхетсько-духовні	—	—	5	338	—	—	—	—	—	—	—	5	338
міські	—	—	1	71	—	—	—	—	—	—	—	1	71
<i>Разом</i>	56	16182	895	63955	—	—	23	1556	—	—	23	974	81693
Волинське воеводство													
шляхетські	96	20753	1854	90046	1	250	95	4478	2046	—	95	2046	115527
державні	7	2340	59	3234	—	—	3	159	69	—	3	69	5733
духовні	3	353	149	5186	—	—	12	411	164	—	12	164	5950
шляхетсько-державні	—	—	3	44	—	—	—	—	—	—	—	3	44
шляхетсько-духовні	—	—	18	1533	—	—	—	—	—	—	—	18	1533
державно-духовні	—	—	1	69	—	—	—	—	—	—	—	1	69
<i>Разом</i>	106	23446	2084	100112	1	250	110	5048	2301	—	110	2301	128856
Брацлавське воеводство													
шляхетські	55	14115	1036	83335	1	250	72	5688	1164	—	72	1164	103388
державні	5	967	66	3904	—	—	2	110	73	—	2	73	4981
<i>Разом</i>	60	15082	1102	87239	1	250	74	5798	1237	—	74	1237	108369

Київське воєводство										
шляхетські	70	12344	1302	60669	—	178	6572	1550	79585	
державні	27	6583	371	22931	—	20	1189	418	30703	
духовні	3	424	127	3401	—	15	415	145	4240	
шляхетсько-державні	1	146	4	174	—	—	—	5	320	
шляхетсько-духовні	—	—	8	321	—	—	—	8	321	
Разом	101	19497	1812	87496	—	213	8176	2126	115169	
Разом у воєводствах										
шляхетські	265	60042	4829	282485	2	500	17573	5452	360600	
державні	50	13121	715	43154	—	36	2125	801	58400	
духовні	7	898	304	10177	—	28	880	339	11955	
шляхетсько-державні	1	146	12	654	—	—	—	13	800	
шляхетсько-духовні	—	—	31	2192	—	—	—	31	2129	
державно-духовні	—	—	1	69	—	—	—	1	69	
міські	—	—	1	71	—	—	—	1	71	
Разом	323	74207	5893	338802	2	500	20578	6638	434087	

1. *Magazin...*, т. 22, с. 241 та ін.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 231–258 зв., 275–299 зв.

2. Картоотека поселень, складена автором цієї статті.

Примітки:

1. Кількість димів у поселеннях, не згаданих подимними джерелами, визначено шляхом множення цих поселень на середню кількість димів, виведену щодо наведених цими джерелами поселень, відповідно до форми маєткового володіння.
2. Дими частини не згаданих подимними джерелами поселень входять у сумарну кількість димів, подану в Таблицях 1 і 2.

наведеної ним недатованої кількості населення⁵¹ на шість (коефіцієнт середньої, як він вважав, залюдненості житлової будівлі) дає числа димів 1775 р. Відзначимо також, що в праці анонімного автора, яка вийшла 1807 р., дані про дими, що їх він теж не дає, а відносить до передодня другого поділу Речі Посполитої⁵², стосуються 1775 р. Г. Шторх і анонімний автор, імовірно, не знали, що йдеться про матеріал 1775 р. Щодо Ф. Ю. Мошинського, то, гадаємо, він не міг не знати про часову його належність.

22 червня 1789 р. Варшавський сейм (в історію він увійшов як Чотирирічний, бо діяв протягом 1788–1792 рр.), прийняв постанову (конституцію) про проведення люстрації димів⁵³; люстрація мала бути здійснена на однакових засадах у Короні і Великому князівстві Литовському. За змістом ця конституція була бідніша від конституції про генеральне подимне 1775 р. Сталося так тому, що постанова 1789 р. по суті лишала в силі конституцію 1775 р., а головну увагу звернула на те, що мало відрізнити люстрацію від перепису димів 1775 р. (щоправда, в самій конституції 1789 р. цю розбіжність спеціально не застережено). Так, усі панські замки, двори, фільварки, зосереджені в одному поселенні, треба було вважати як один дим, незалежно від кількості в них житлових будівель. Цей пункт був нововведенням тільки для Корони, бо щодо Великого князівства Литовського його застосовували від 1775 р. — згідно з тодішньою конституцією про подимне, виданою для нього⁵⁴. Ймовірно, власники маєтків Корони домоглися для себе ототожнення всіх панських будівель з одним димом, керуючись вигідним для них «литовським» прикладом. В обліку димів конституція 1789 р. запровадила поділ землеробського (*rolniczego*) населення на тих, які мали господарства з польовими наділами (*gospodarstwa gruntowe*),

⁵¹ H. Storch. *Statistische Übersicht der Statthalterschaften des Russischen Reichs nach ihren merkwürdigsten Kulturverhältnissen*. Riga 1795, taf. XLIII–XLV.

⁵² *Polen; zur Zeit der zwei letzten Theilungen...*, с. 292, 293, 320 та ін. У поліні помилки автора цієї праці опинилися І. Каманін і Владислав Серчик, які безкритично запозичили в нього віднесення наведеної ним кількості димів до передодня другого поділу Речі Посполитої (І. Каманін. Статистические данные о евреях..., с. 215; W. A. Serczyk. *Gospodarstwo magnackie...*, с. 15–16; М. Крикун. [Rec.] W. A. Serczyk. *Gospodarstwo magnackie... // Studia Historyczne*, т. 10, zes. 1/2 (36/37). Kraków 1967, с. 189).

⁵³ *Volumina legum*, т. 9, с. 101.

⁵⁴ Там само, т. 8, с. 396; П. Г. Козловский. Тарифы подымного налога..., с. 136 та ін.

а також огородників (загородників) і халупників. Якщо «землеробська» хата мала кілька самостійних родин (*gospodarzy*), кожна з яких володіла своїм польовим наділом (*osobnym gruntem*) і несла окремо (*osobne*) повинності на користь пана, то таку хату вимагалося, незалежно від кількості в ній коминів, прирівняти до такої ж кількості димів. Відповідальні на місцях за складання реєстрів (*tabeli*) димів (урядово ті самі, що й 1775 р.: магістрати, власники й управителі маєтків тощо) повинні були здавати їх під присягою – на цей раз не в гродських канцеляріях, а повітовим комісіям, створеним за постановою сейму в травні 1789 р.⁵⁵ Сейм зобов'язав ці комісії відсилати реєстри й складені на їх основі тарифи димів у скарбові комісії Корони і Великого князівства Литовського. Він зазначив, що наступна люстрація димів повинна бути проведена через 20 років і протягом того часу подимне має сплачуватися за тарифами 1789 р.

Уважне читання червневої 1789 р. конституції виявляє деяку неохайність, якої припустилися при складанні її тексту. Це видно з надмірної лаконічності формулювань і в змішуванні понять «комин» і «дим», «подимне» і «коминове». Щодо повноти охоплення житлових будівель ця конституція, порівняно з конституцією 1775 р., програє в питанні обліку панських будинків, але виграє щодо обліку землеробських господарств.

Наприкінці червня 1789 р. скарбові комісії розіслали універсали з роз'ясненням порядку обліку димів і формуляри (*schemata*) подимної документації, яку потрібно було виготовляти (йшлося про реєстри і тарифи)⁵⁶. Хоч жодного з цих документів виявити не вдалося, однак на основі подимних матеріалів, які відклалися, їхній зміст відомий. На додаток до того, що було зафіксовано в червневій конституції 1789 р., скарбові комісії вимагали: всі приходські будівлі в тому чи іншому поселенні, незважаючи на їхню віросповідну належність та кількість у них коминів, вважати за один дим⁵⁷ (нагадаймо, що 1775 р. кількість приходських коминів дорівнювала кількості димів), землеробське господарство з кількома коминами

⁵⁵ *Volumina legum*, t. 9, с. 75–95; T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1, с. 71, 74.

⁵⁶ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1, с. 68–69.

⁵⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9; BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 9; див. також: W. Rusiński. *Struktura osadnictwa i zaludnienia powiatu kaliskiego w r. 1789* // *Rocznik Kaliski*, t. 3. Poznań 1970, с. 113.

ототожнювати з одним димом, якщо в нього був спільний наділ, з якого спільно відбувались повинності⁵⁸ (1775 р. будь-яка хата з кількома коминами над дахом прирівнювалась до такої ж кількості димів), подавати окремо відомості про залюднені млини, фабричні й ремісничі дими, про дими євреїв⁵⁹; у міських поселеннях вимагалось розрізняти будинки чотирьох «класів»: 1) будинки муровані у власне місті (його центральній частині) і в головних (*pryncypialnych*) передмістях, де є купецькі крамниці і ведеться торгівля; 2) будинки дерев'яні — там само, де будинки муровані; 3) будинки дерев'яні за власне містом, але поблизу нього, де нема жодної торгівлі; 4) будинки дерев'яні за власне містом, але подалі від нього, де теж нема жодної торгівлі⁶⁰.

19 квітня 1790 р. Ф. Ю. Мошинський оголосив на сеймі зміст складеної ним іншої таблиці, в якій вказав на фінансові можливості Речі Посполитої. Однією з підстав визначення цих можливостей були наведені в таблиці сумарні результати здійсненої 1789 р. люстрації димів — з поділом димів за розташуванням їх у шляхетських і державних маєтках⁶¹ (димів в духовних маєтках Ф. Ю. Мошинський не виділив — на них припадає різниця між загальною кількістю димів у тому чи іншому воєводстві і сумою в ньому ж димів у шляхетських та державних маєтках; див. *Таблицю* 8). Навряд чи сам Ф. Ю. Мошинський довіряв цим цифрам: йому не могли не бути відомі критичні закиди на адресу згаданої люстрації хоч би тому, що напередодні оголошення таблиці скарбові комісії відзначали: люстрація «не охопила навіть найбільші села»⁶². Слід зазначити, що і сейм висловився критично щодо люстрації. В одній з його постанов читаємо: «В тарифах коминів, надісланих скарбовим комісіям з воєводств, не подані деякі села і містечка або їх частина»⁶³.

⁵⁸ BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 9.

⁵⁹ Там само; ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9; W. Rusiński. *Struktura osadnictwa...*, с. 113.

⁶⁰ *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2, с. 598; ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 17–23.

⁶¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 17198 II (druk ulotny). Таблиця відома в кількох копіях. Ті самі сумарні результати люстрації димів 1789 р., що в ній наведені, але без вказання кількості димів щодо шляхетських і державних маєтків, див.: J. Lelewel. *Geografia: Opisanie krajów polskich*. Poznań 1858, с. 59.

⁶² R. Rybarski. *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków 1937, с. 241.

⁶³ *Volumina legum*, t. 9, с. 171.

8 березня 1790 р. сейм ухвалив конституцію про створення у Варшаві комісії (*deputacyi*) «для зіставлення [*porównania*; вживали тоді в Речі Посполитій і рівнозначник цього терміна — *koekwasya*] офіри і податків»⁶⁴. Згідно з конституцією, протягом восьми тижнів депутація повинна була зібрати відомості, які б за повітами містили відомості останніх кількох років про всі угоди (*tranzakcyje*) щодо проданих маєтків і кількості димів, які знаходяться в тих самих маєтках відповідно до останнього запрягнення димів. Відтак депутація мала визначити середньорічну запродажну вартість цих маєтків, спільну для них в межах повіту, і шляхом ділення її на сумарне число димів стосовно цих маєтків визначити пересічну вартість кожного з димів, після чого поширити її на всі дими повіту (тобто й на ті, які в складі тих або інших маєтків згаданими угодами охоплені не були), а діленням суми таких середньоповітових щодо димів чисел на кількість повітів, які складали певне воєводство, — вивести середню вартість диму в ньому. Одержані показники середньоповітової і середньоєвропейської вартості диму слід було вважати підставою для оцінки вартості кожного поселення в межах повіту і воєводства (ця вартість розумілась як результат множення середньої вартості диму — повітової і європейської — на кількість димів у поселенні), а в кінцевому підсумку — для справедливого, як мислилося авторами березневої 1790 р. конституції, оподаткування, зокрема офірою (пожертвою), якою, за конституцією від 6 квітня 1789 р.⁶⁵, стали обкладати шляхетські й духовні маєтки в розмірі відповідно десятої і двадцятої частин доходів з них (так званого десятого і двадцятого грошів).

Справедливість розкладки податків, судячи зі змісту березневої 1790 р. конституції, зумовлювалася вірогідністю відомостей про кількість димів. Та сама конституція, згадавши про останнє запрягнення димів, мала загалом на увазі показники люстрації їх 1789 р. (загалом тому, що після цієї люстрації повітовим комісіям було заявлено, що в якійсь кількості поселень з тих чи інших причин (пожежі тощо) димів стало менше).

Оскільки результати люстрації 1789 р. виявилися не цілком задовільними, то сейм 22 квітня 1790 р. постановив здійснити її

⁶⁴ Там само, с. 163–164.

⁶⁵ Там само, с. 73–74. 30 травня того ж року сейм призначив повітові комісії для визначення розміру офіри з маєтків (Там само, с. 77 та ін.); див. склад цих комісій для українських воєводств (Там само, с. 78, 79, 81).

«доповнення», наголосивши при цьому, що «без належного обліку димів не може бути справедливого оподаткування»⁶⁶.

«Доповнення», як доводять і конституція, де про нього сказано, і подимна документація, що її супроводить, означали не що інше, як проведення нової люстрації димів усіх поселень. Цією постановою сейм в цілому залишив у силі низку основних положень конституції від 22 червня 1789 р. Те, що вводилося 22 квітня, полягало ось у чому. Сейм зобов'язав повітові й воєводські цивільно-військові комісії порядку, створені наприкінці 1789 р.⁶⁷, виділити зі свого складу по два або, при потребі, більше люстраторів, котрі, після складання ними присяги про сумлінне виконання дорученої їм справи, повинні, почавши не пізніше середини травня, протягом двох місяців особисто побувати в кожному поселенні закріпленій за ними для обстеження території і скласти, за виготовленим і надісланим скарбовими комісіями (йшлося тут, як і в сеймовій постанові від 22 червня 1798 р., про коронну і «литовську» комісії) формуляр, реєстри і тарифи всіх без винятків димів — у двох примірниках, з яких один мав бути зданий у відповідну повітову цивільно-військову комісію порядку, а другий — у скарбову комісію. Скарбові комісії були зобов'язані на основі цих тарифів визначити загальну кількість димів воєводств та повітів і передати одержані результати згаданих депутації, щоб вона їх використала як підставу для визначення належного оподаткування маєтків. Люстратори повинні, подано далі в конституції від 22 квітня 1790 р., вказувати

⁶⁶ Там само, т. 9, с. 171–172. Те саме знаходимо в матеріалах цивільно-військової комісії порядку Житомирського повіту (ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 21–22).

⁶⁷ *Volumina legum*, т. 9, с. 146–147. Ці комісії, як правило, повітові, кожна в складі 19 осіб (16 — від шляхти, три — від католицького духовенства), обиралися на шляхетських земських сеймиках. Їх створення було однією із вчинених Чотирирічним сеймом спроб реформувати явно застарілу адміністративну систему на місцях. Про ці комісії див.: Т. Korzon. *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790–1792* // *Ateneum*, т. 1. Warszawa 1882, с. 427–455; його ж. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, т. 5, с. 427–455 (передрук: Т. Korzon. *Odrodzenie w upadku*. Warszawa 1975, с. 264–296); J. Sobczak. *Organizacja i sądownictwo kaliskiej komisji porządkowej cywilno-wojskowej (1790–1792)* // *Rocznik Kaliski*, т. 17. Kalisz 1984, с. 9–22; його ж. *W sprawie organizacji i działalności sądów komisji porządkowych cywilno-wojskowych (1790–1792)* // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (далі — *SMHW*), т. 31. Warszawa 1988, с. 351–359; W. Szaja. *Sądownictwo cywilno-wojskowe w okresie sejmku Czteroletniego* // *SMHW*, т. 27. 1984, с. 170–175.

в особливій рубриці тарифів дими, що виникли на неосілих грунтах після минулого запрягнення димів (тобто, напевно, після люстрації 1789 р.). Крім того, було підкреслено, що шляхта, яка мешкає в державних, шляхетських (*dziedzicznych*) і духовних містах та містечках, має бути піддана люстрації димів нарівні з міщанами, за винятком шляхти, яка на тих чи інших умовах володіла цими поселеннями.

Новий порядок проведення перепису димів, проголошений сеймовою постановою від 22 квітня 1790 р., безумовно означав крок уперед порівняно з тим, що в цьому відношенні було до того. Він міг сприяти збору повнішої інформації про дими.

Нова люстрація не була завершена у призначений час. З доступних нам джерел видно, що загалом у термін вклалися люстратори Житомирського повіту⁶⁸. Зате у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства і в Київському повіті люстрацію було завершено зі значним запізненням⁶⁹. Подекуди люстратори барилися з передачею зібраних ними матеріалів у порядку цивільно-військовій й скарбовій комісії, через що деякі повітові тарифи димів було складено остаточно 1791 р., а до того часу подимне у відповідних повітах стягали за тарифами 1789 р.⁷⁰

Однак поступово скарбові комісії змогли у своїх канцеляріях нагромадити дуже багатий матеріал люстрації 1790 р. Як і вимагалось, його доводили до відома депутації — для визначення нею оптимального розміру податків. Плодом діяльності депутації в тому напрямі є, зокрема, цікава таблиця, опублікована наприкінці минулого століття Т. Корзоном⁷¹. Таблиця не датована, не має жодних пояснень щодо її складання, однак її зміст свідчить про те, що вона опирається на підсумкові відомості люстрації димів 1790 р. (про цю таблицю ширше див. далі).

Усі джерела, що так чи інакше відображають результати люстрації димів 1789 і 1790 рр., не видавалися. Основна їх частина, яка зберігалася у Головному архіві давніх актів у Варшаві, серед них і документи Правобережної України, загинула під час Варшавського

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 26 та ін.

⁶⁹ Там само, спр. 15, арк. 655.

⁷⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 130 I, 1, арк. 96, 157, 159; НБ ЛНУ, від. рукописів, Документи маєтків Брацлавського воєводства; APK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 1347 (kwity).

⁷¹ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 3, tabl. 185.

повстання 1944 р.⁷² Така сама доля спіткала майже всі паралельні українські матеріали, котрі до 1943 р. зберігалися у Центральному архіві давніх актів у Києві⁷³. Зі збереженого до наших днів стосовно Правобережної України вдалося виявити такі документи: за 1789 р. — люстраційні реєстри (таблиці) димів шляхетських і духовних маєтків Київського повіту⁷⁴, реєстр димів (підсумковий для кожного поселення) Луцького повіту⁷⁵, сумарні дані про дими Овруцького повіту⁷⁶ і Житомира⁷⁷; за 1790 р. — люстраційні реєстри (таблиці) Житомирського повіту із заснованими на них тарифами димів⁷⁸, уривкові відомості з реєстрів і тарифів щодо кількох містечок і сіл Волинського і Подільського воєводств⁷⁹ і згаданий люстраційний інвентар сіл Олицького маєтку⁸⁰.

Щойно названі джерела дозволяють заторкнути питання про те, як насправді велися переписи димів 1789 і 1790 рр., якою була структура тодішньої документації. Порядок проведення люстрацій відповідав вимогам, викладеним у конституціях. 1789 року він нічим не відрізнявся від порядку 1775 р. 1790 року спостерігаємо нововведення, на головному з яких тут слід наголосити (про нього згадано раніше) — тоді реєстри димів складали на місцях призначувані для цього люстратори. Одне з цих нововведень тогочасною конституцією про «доповнення» люстрації димів не передбачалося; можливо, воно стало наслідком дії незнаної нам інструкції коронної скарбової комісії. Йдеться про те, що початковою стадією перепису 1790 р. було, хоч, здається, і не скрізь, складання люстраційних інвентарів. Вони є джерелом унікальним, надзвичайно рідкісним. Рідкісність зумовлена тим, що ними користувалися лише для впорядкування реєстрів і тарифів, після чого, напевно, нищили, бо долучати їх до подимної документації, яку люстратори надсилали в цивільно-військові і скарбові комісії, не вимагалось.

⁷² AGAD w Warszawie, Inwentarz Archiwum Skarbu Koronnego.

⁷³ Перелік назв цих матеріалів подано в середині XIX ст. (*Список актовых книг...*, с. 148, 149, 200 та ін.).

⁷⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 1–15.

⁷⁵ AGAD w Warszawie, zesp. Tak zwana Metryka Litewska, IX, 165, k. 1–19.

⁷⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1175, с. 317.

⁷⁷ *Архив ЮЗР*, ч. 5, т. 2, с. 598.

⁷⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 26 та ін.

⁷⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4–6, спр. 355, арк. 100, 101, 107, 113; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 3866 III, арк. 156.

⁸⁰ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, № 4431.

Дотепер вдалося виявити тільки одне таке джерело — люстраційний інвентар Олицького маєтку, його 11 сіл, складений у липні 1790 р. під наглядом люстратора — олицького католицького декана Яна Пясковського. Він зберігся завдяки тому, що з нього тоді ж було знято копію (*excerpt*), яку залишено тамтешньому економові; згодом копія відклалася в архіві князів Радзівіллів, яким Олицький маєток належав (цей архів уцілів і нині зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві і в Центральному державному історичному архіві Білорусі).

Якщо судити з «олицького» документа, люстраційні інвентарі являли собою докладний перелік житлових будівель усіх верств населення (з поданням імен і прізвищ власників будинків) і паралельне щодо цих будівель зазначення кількості коминів і димів. Облік цими інвентарями кількості димів співвідносно з кількістю житлових будівель і коминів відповідав вимогам квітневої 1790 р. сеймової конституції і скарбових комісій. Слід принагідно відзначити, що в олицькому інвентарі всі житла вказано з коминами (див. *Таблицю 6*), хоч названі ним села є на Поліссі, де наприкінці XVIII ст. чимало, якщо не більшість, жител не мали коминів на дахах. Не виключено, що в тому ж документі (як і в багатьох інших люстраційних інвентарях 1790 р.) для значної кількості будівель комин — поняття умовне: з комином у таких випадках ототожнювали внутрішні димоходи.

Реєстри димів 1789 і 1790 рр. структурно ідентичні, хоч і відрізняються за походженням. Інформація, яку вони в собі несуть, подана щодо кожного з поселень, згрупованих у маєткові комплекси, і розбита за рубриками, одні з яких вказують лише дими (це стосується панських і приходських будівель), інші — лише будинки, зрештою, чисельно, як видно з підсумкової рубрики реєстрів, прирівнювані звичайно до димів. Реєстри 1790 р. мали ще рубрику, де зазначено, скільки нових димів (читай: «будинків», бо так фактично було) з'явилося в тому чи іншому поселенні після люстрації димів 1790 р. (*Таблиця 7*). У тарифах люстратори подавали щодо кожного поселення загальне число димів і ставку подимного для тих чи інших груп будівель. Слід підкреслити, що ні реєстри, ні тарифи коминів не згадують.

Про люстраторів, які 1790 р. на місцях (у поселеннях, маєткових комплексах) здійснювали перепис димів, відомості зустрічаємо лише в тогочасних реєстрі й тарифі Житомирського повіту та

Таблиця 6

Комини і дими в 11 селах Олицького маєтку
за люстраційним інвентарем від 12 липня 1790 р.

Будівлі, комини і дими	Два панські двори	Дві плебанії	Папірня	Гамерня	Дев'ять корчем	Сім броварів	Домогосподарства підданого населення					Разом
							діючі					
							299	2	3	3	5	
Житлові будівлі	9	2	1	1	9	7	299	2	3	3	5	341
Комини	15	3	2	2	9	7	299	2	6	6	3	354
Дими	2	2	2	2	9	7	299	4	6	3	—	336

AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Radziwiłłów, dział XXV, № 4431.

Таблиця 7

Структура димів у Київському воєводстві в 1789 і 1790 рр.
за їхньою соціальною належністю

Повіті	Дими											Разом				
	у хатах підданого населення, чиншової, служилої і загородової шляхти															
	з кількома господарями		з польовими наділами		загородників		калушників			фабричні			у хатах ремісників		у домах євреїв	
Київський	1789	693	497	562	256	792	126	1290	28151	9329	2334	232	394	1776	45739	
Житомирський	1790	741	660	316	551	617	20	84	18036	3798	791	1152	946	2029	29000	
																740

на неослітих землях після
люстрації димів 1789 р.

ЦДДА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9.

Примітка: У складі Київського повіту люстрацією подано 22 села, які насправді були на терені Брацлавського воєводства; у них налічено 1 297 димів, у тому числі, за рубриками таблиці зліва направо, 21, 18, 12, 24, 5, 273, 737, 158, 34, 0, 3, 12. У складі Житомирського повіту вказано: 1) 24 села Київського повіту, в них 531 дим, у тому числі, за тими ж рубриками, 11, 3, 25, 17, 0, 1, 176, 129, 41, 85, 20, 8 і новоосілих 15; 2) місто і 3 села Волинського воєводства — 1 088 димів (5, 9, 32, 5, 0, 0, 627, 90, 56, 0, 0, 258, 6).

Таблиця 8

Поселення і дими за переписом 1789 р.

Воєводства	Поселення			Дими					загальна кількість із врахуванням усіх панських і приходських димів
	міста і містечка	села	загальна кількість	у тому числі		решта			
				у шляхетських маєтках	у державних маєтках				
Подільське	55	939	95720	77354	14703	3663		97178	
Волинське	114	2234	130656	124893	5409	354		132646	
Брацлавське	78	1490	157492	147743	6992	2757		159793	
Київське	91	1839	107895	85014	16140	6741		109533	
Разом	338	6502	491763	435004	43244	13515		499150	

Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 17198 II (druk ulotny); тут подано поселення і дими, наведені в перших трьох, зліва направо, рубриках даної таблиці, які стосуються димів. Див. також: J. Lelewel. *Geografia...*, с. 59 (тут є відомості тільки про поселення і загальну кількість димів).

Примітка: Кількість димів у рубриках «решта» і «загальна кількість із врахуванням...» виведена нами. У другій з цих рубрик кількість димів визначено на основі конституції 1775 р. про генеральне подимне.

епізодично в люстраційному інвентарі Олицького маєтку. Ними, відповідно до конституції від 22 квітня, були комісари — члени повітових цивільно-військових комісій порядку, які (комісії) їх призначали. Для проведення перепису кожному люстраторові визначалася територія, що включала в себе звичайно терен двох-трьох римо-католицьких приходів (парафій), кожен з яких, крім церковного, був ще й свого роду податковим округом⁸¹. Такий округ займав відносно значний простір; так, Бердичівський приход налічував 52 поселення⁸², Житомирський — 143⁸³. Складену ними документацію про дими (реєстри і тарифи) стосовно окремих приходів люстратори завіряли своїми підписами⁸⁴.

Спробуємо проаналізувати результати переписів 1789 і 1790 рр. Головну увагу звернемо на ті результати, які за кожним з цих років належать до всіх воєводств Правобережної України. Робимо так, щоб простежити співвідношення відповідних цифрових показників по кожному воєводству і порівняти їх з результатами перепису 1775 р., аби показати динаміку чисельності димів за 1775–1790 рр., до того ж торкнутися питання про вірогідність люстрацій димів 1789 і 1790 рр. Ми змушені використовувати головним чином сумарні, підсумкові дані, бо тільки їх маємо щодо всіх воєводств, тоді як інформація про кількість димів у поселеннях, та й то нерівноцінна, збереглася лише для трьох повітів з 11, на які загалом правобережні тогочасні воєводства ділилися.

Нагадаємо, що результати перепису 1789 р. подані у складеній Ф. Ю. Мошинським таблиці та оголошеній на сеймі 19 квітня 1790 р. (див. *Таблицю* 8). В її відомості нам довелося внести зміни — перенести певну кількість димів з одного воєводства в інші (зміни торкнулися Волинського, Брацлавського і Київського воєводств; їх враховано в *Таблиці* 9 і в примітці 2 до неї), зваживши на те, що укладачі подимних документів 1789 р. окремі маєтки локалізували в тому воєводстві, де вони насправді не знаходилися, бо належали до іншого воєводства, тобто мало місце 1789 р. те, що й під час люстрації димів 1775 р.

Подібні перестановки для згаданих трьох воєводств нами здійснено відносно інформації про дими, яку подає опубліко-

⁸¹ Згаданий декан Ян Пясковський 1790 р. люстрував дими Олицького і Дубнівського приходів (Там само).

⁸² ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 43 зв.–46 зв.

⁸³ Там само, арк. 62 зв.–68.

⁸⁴ Там само, арк. 29, 33 зв., 43 зв., 55, 71, 92 зв., 93, 113.

Таблиця 9

Поселення і дими за переписом 1789 р. із врахуванням дійсної на той час території Волинського, Брацлавського і Київського воєводств

Воєводства	Поселення		села	загальна кількість	Дими			загальна кількість із врахуванням усіх панських і прихороських димів	
	міста і містечка	міста			у шляхетських маєтках	у тому числі			решта
						у державних маєтках	у шляхетських маєтках		
Подільське	55	939	95720	77354	14703	3663	97178		
Волинське	115	2193	130348	124618	5409	321	132335		
Брацлавське	78	1512	158789	149040	6992	2757	161202		
Київське	90	1858	106906	83992	16140	6774	108528		
<i>Разом</i>	338	6502	491763	435004	43244	13515	499243		

Biblioteka Szartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 17198 II (druk ulotny); ЦДДА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9; AGAD w Warszawie, zesp. Tak zwana Metryka Litewska, IX, 165.

Примітки:

1. Див. примітку до Таблиці 8.
2. Дана таблиця є результатом перестановки в Таблиці 8 окремих маєтків з їхніми димами з одного воєводства в інше – з огляду на помилкову локалізацію цих маєтків у тому чи іншому воєводстві 1789 р. Таким чином віднесено 43 села шляхетські (1 360 димів) і одне духовне (33 дими) Київського воєводства до Волинського, шляхетські одне місто і 3 села (1 085 димів) Волинського воєводства до Київського, шляхетські 22 села (1 297 димів) Брацлавського воєводства до Київського.
3. Наведену в таблиці Ф. Ю. Мошинського для Подільського воєводства кількість димів залишаємо незмінною, незважаючи на те, що в ньому 1789 р. значилося кілька (принаймні чотири, ті ж, що й 1775 р.) сіл, які належали Брацлавському воєводству (Biblioteka PAN w Kóbrniku, oddz. rękopisów, № 1241; див. також примітку до Таблиці 1 цієї статті); річ у тому, що кількість димів за поселеннями для 1789 р. щодо Брацлавського і Подільського воєводств досі не вдалося виявити, тож невідомо, скільки димів треба пересунути з одного воєводства в інше. Можливо, що тоді ж до Подільського воєводства було віднесено, як і 1775 р., одне село Кременецького повіту; на жаль, джерела, які б дали відповідні відомості про нього, нам не знані.

вана Тадеушем Корзоном таблиця депутації 1790 р., заснована, коли йдеться про дими, на проведеній того ж року люстрації (див. *Таблицю 10*); щоправда, ці перестановки стосуються тільки шляхетських маєтків (тих самих, до речі, що їх зачепили перестановки стосовно 1789 р.), оскільки в таблиці депутації немає відомостей про дими державних маєтків (у подані ж нею цифри димів стосовно духовних маєтків вносити такі перестановки не було потреби): є підстави твердити, що під час люстрації димів 1790 р. були повторені «помилки» в локалізації по воєводствах окремих маєтків, допущені під час люстрації 1789 р.

Спробуємо порівняти сумарні результати переписів 1775 і 1789–1790 рр. Щоб це зробити, необхідно врахувати дві обставини: по-перше, те, що межі території воєводств Волинського, Брацлавського і Київського в матеріалах 1775 і 1789–1790 рр. представлені по-різному (територія Подільського воєводства в подимній документації тих років показана незмінною; див. примітку до *Таблиці 1* і примітку 3 до *Таблиці 9*); по-друге, те, що матеріали 1789–1790 рр. дещо інакше, ніж однотипні з ними матеріали 1775 р., показують структуру димів у поселеннях.

Стосовно першої обставини потрібно вказати те, що перелік поселень з димами у сусідніх Луцькому і Житомирському повітах (відповідно 1789 і 1790 рр.) дав змогу взаємоперенести поселення з одного з цих повітів, де вони опинилися «помилково», у другий, внаслідок чого Волинське воєводство для 1789–1790 рр. можливо розглядати (див. *Таблиці 11*) в тих самих кордонах, які воно мало 1775 р. (щоб довідатися про справжній терен цього воєводства на основі даних про дими 1775 р., треба в *Таблиці 1* і *2* внести деякі поправки, на які вказано в примітці до *Таблиці 1*).

Необхідно підкреслити, що матеріали 1775, 1789–1790 рр. засвідчують значну розбіжність в означенні теренів Брацлавського і Київського воєводств; то був вияв тривалих взаємних у XVIII ст. незгод-претензій щодо території, розташованої на південь від Росі; кінець незгодам було покладено компромісним рішенням, винесеним наприкінці 1791 р. у Варшаві депутацією (комісією), сеймом призначеною спеціально для припинення брацлавсько-київських непорозумінь щодо кордонів⁸⁵.

---

⁸⁵ Там само, спр. 5, арк. 166–168 зв.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Сапегі), спр. 99 II в, 1792 р.; М. Г. Крикун. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст. // *Історичні дослідження: Вітчиз-*

Щоб порівняння кількості димів стосовно цих двох воєводств за 1775 і 1789–1790 рр. (нагадаємо, що переписи димів двох останніх років охопили цілком ідентичні терени воєводств) було територіально виправданим, адекватним (а саме за цієї умови воно доцільне), треба ті ж воєводства для 1775 р. розглядати в їхніх кордонах 1789–1790 рр., бо відомі нам за ці два останні роки документи не містять даних про дими в Брацлавському воєводстві з розбивкою їх за поселеннями. Такі відомості, якби ми їх мали, дали б змогу згадане порівняння провести стосовно тих самих воєводств в їхніх кордонах 1775 р.

Отже, для порівняння кількості димів Брацлавського і Київського воєводств щодо зазначених двох хронологічних розрізів довелося відомості 1775 р., наведені в *Таблицях 1 і 2*, застосувати до теренів, які обидва воєводства займали в 1789–1790 рр. (див. *Таблицю 11*; при цьому слід пам'ятати відзначене в примітці до *Таблиці 1*, що 1775 р. кордони цих, як і інших, воєводств дещо відрізнялись від кордонів, засвідчених тодішньою подимною документацією).

Коли ж ідеться про специфіку відображення в 1789–1790 рр., порівняно з 1775 р., структури димів стосовно поселень, то слід наголосити на тому, що вона зумовлена в основному тим, що 1789–1790 рр. панські й приходські житлові будівлі інакше, ніж 1775 р., співвідносилися з димами: нагадаємо, що 1789–1790 рр. всі ці будівлі (та й їхні комины), розташовані в одному поселенні, відповідні сеймові конституції націлювали прирівнювати (окремо панські й приходські) до одного диму, тоді як 1775 р. кількість тих самих за становою належністю димів прирівнювалась до кількості наявних коминів або ж, у разі їх відсутності в якійсь із цих будівель, — до кількості таких будівель.

Щоб зіставлення даних про дими 1775 і 1789–1790 рр. було переколивим, доцільно відсоткову частку панських і приходських димів у загальній їх масі, характерну для 1775 р., поширити на 1789–1790 рр. Лише на основі матеріалів Київського воєводства можна встановити величини цієї частки для одного й другого хронологічних зрізів: 1775 р. вона сумарно в Київському і Житомирському та частково в Овруцькому повітах для панських (1 897) і приходських (1 673) димів становила в загальній масі димів

Таблиця 10

Дими в 1790 р. за таблицею депутації для зіставлення податків

Воеводства	Дими		Дими				разом
	згідно з таблицею депутації		із врахуванням усіх панських димів та співвідношення димів у трьох видах маєтків, виведеного на основі сумарної кількості димів у 1775 р.				
	у шляхетських маєтках (без прихордських димів)	у шляхетських маєтках	у шляхетських маєтках	у державних маєтках	у духовних маєтках		
	як у таблиці	після перенесення частини димів з Волинського воєводства в Київське і з Київського воєводства у Брацлавське	у духовних маєтках і прихордські дими у всіх видах маєтків				
Подільське	74994	74994	4730	77052	20855	2408	100315
Волинське	127123	126815	9018	130294	6442	8019	144755
Брацлавське	153461	154758	2648	159003	8332	319	167654
Київське	85527	84538	6704	86859	21701	4112	112672
Разом	441105	441105	23100	453208	57330	14858	525396

Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 3, tabl. 185.**Примітки:**

1. Див. примітки 2 і 3 до Таблиці 9.
2. Дані в рубриках 2, 4–7 наведені нами.

Таблиця 11

Дими в 1775 р. за територіальним складом воєводств 1789–1790 рр.

Воєводства	Поселення	Дими в маєтках			
		шляхетських	державних	духовних	разом
Подільське	962	62715	16978	1960	81653
Волинське	2201	112159	5543	6908	124610
Брацлавське	1334	111918	5865	225	118008
Київське	1707	60203	28596	3363	92162
Разом	6204	346995	56982	12456	416433

Magazin..., t. 16, с. 23–26; t. 22, с. 241 та ін.; *Pollen; zur Zeit...*, с. 292, 293, 320 та ін.; W. Kula. Stan i potrzeby badań..., с. 54; W. Rusiński. O rynku wewnętrznym w Polsce..., tabl. 1a.; ЦДІА України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78; ф. 8, оп. 1, спр. 9; ф. 11, оп. 1, спр. 63; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 494, арк. 231–258 зв., 275–299 зв.

Примітки:

1. Таблицю складено на основі *Таблиць 1 і 2*. У відомості цих таблиць внесено зміни — переміщено дими окремих маєтків з воєводства у воєводство — стосовно тих теренів, які воєводства займали в 1789–1790 рр.: до Брацлавського воєводства від Київського перенесено 143 шляхетські поселення з 13 162 димами, 25 королівських поселень (1 989 димів), до Київського воєводства з Брацлавського — 38 державних поселень (2 218), з Волинського — 34 шляхетських (1 712), до Волинського воєводства з Київського — 12 шляхетських поселень (557).

2. Білоцерківське староство 1775 р. було державним маєтком, мало 146 поселень, у яких налічено 10 843 дими (*Magazin...*, t. 22, с. 287–288; ЦДІА України у Києві, ф. 2, оп. 1, спр. 78, арк. 3–8). Пізніше староство стало приватношляхетським володінням і таким є в подимній документації 1789–1790 рр. Воно постійно було в Київському воєводстві.

Таблиця 12

Відсоткове співвідношення димів шляхетських, державних і духовних маєтків у 1775 р. за територіальним складом воєводств 1789–1790 рр.

Воєводства	Відсоток димів у маєтках			
	шляхетських	державних	духовних	разом
Подільське	76.81	20.79	2.40	100.0
Волинське	90.01	4.45	5.54	100.0
Брацлавське	94.84	4.97	0.19	100.0
Київське	65.32	31.03	3.65	100.0
Разом	83.33	13.68	2.99	100.0

Примітки:

1. Таблицю складено на основі *Таблиці 11*.

2. Оскільки Білоцерківське староство після 1775 р. було шляхетським маєтком, то відсоткове маєткове співвідношення димів у Київському воєводстві стосовно цифрових характеристик, які містить *Таблиці 11*, становило відповідно до її рубрик 77.09 : 19.26 : 3.65, а в цілому по чотирьох воєводствах — 85.93 : 11.08 : 2.99.

(84 890; див. *Таблицю 4*) 2,23 відсотка і 1,97 відсотка, а 1789–1790 рр. у Київському і Житомирському повітах, у тому ж порядку, вона дорівнювала 1,53 відсотка і 1,17 відсотка (відповідно щодо 1 157 і 878 з 75 479 димів; див. *Таблицю 7*).

Поширивши різницю між сумами означених одночасових пар відсоткових показників у 1,5 відсотка (4,2–2,7) на відомості таблиці Ф. Ю. Мошинського, дістаємо можливу повну кількість димів у правобережних воєводствах (див. у *Таблицях 8 і 9* останню, зліва направо, рубрику; ця кількість обчислюється з прирівнювання загальної суми димів у тому чи іншому воєводстві, поданої Ф. Ю. Мошинським, до 98,5 відсотка).

Дещо інакше наведеними коефіцієнтами доводиться користуватися щодо 1790 р., тому що тодішня таблиця депутації зовсім не згадує про дими державних маєтків і, крім того, об'єднує в одну групу всі дими, наявні в духовних маєтках, і приходські дими усіх трьох видів маєтків. Гадаємо, що найраціональніший спосіб, який слід застосувати, щоб дістати сумарні відомості про дими на основі таблиці депутації, полягає у спіранні на її відомостях про «світські» дими шляхетських маєтків. Виявлення ймовірно повної кількості цих димів ґрунтуємо на тих самих джерелах Київського воєводства з 1775 і 1789–1790 рр., які стали нам у пригоді при виведенні відсоткових часток панських і приходських димів. При цьому виходимо з того, що різниця між часткою панських димів 1775 і 1789–1790 рр. становила 0,7 відсотка (2,23–1,53) на користь 1775 р. Додавши до цього показника коефіцієнт приходських димів з 1775 р. (1,97 відсотка), дістаємо відсоток (2,67), з допомогою якого визначаємо кількість усіх димів у шляхетських маєтках 1790 р. (цифри, які є в *Таблиці 10*, у рубриці, озаглавленій «після перенесення частини димів...», прирівнюємо до 97,33 відсотка). Після того можна підрахувати кількість димів для того ж року, припускаючи, що в той час співвідношення між димами, що перебували у володінні шляхетському, духовному і державному, було таким самим, як 1775 р. (*Таблиця 12*); правда, слід мати на увазі, що Білоцерківське староство після 1775 р. перейшло в приватношляхетські володіння⁸⁶.

І ще одне попереднє зауваження, перш ніж перейти до зіставлення сумарної за воєводствами кількості димів за 1775 і 1789–

⁸⁶ В. Щербина. Украинские староства по материалам XVIII в. // *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 3, с. 10; ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 1–2.

1790 рр. У відомих нам реєстрах Київського і Житомирського повітів 1775 і 1789–1790 рр. майже у всіх випадках у рубриці, де мовиться про хати з польовими наділами, в яких (хатах) було по два господарі (наявність в одній тодішній селянській та й у міській хаті на Правобережній Україні більше двох господарів виключається), проставлені цифри відображають кількість саме хат і одночасно стільки ж димів: кожна з цих хат прирівнювали до одного диму. Зведення кількості хат до такої ж кількості димів видно з того, що в сумарні числа димів у поселеннях, де означені хати є, останні входять тією ж кількістю, якою вони представлені в названій рубриці. Напевно, тут ми маємо справу з хатою, господарі якої володіли спільним польовим наділом, а таку хату, нагадаємо, за конституцією від 22 червня 1789 р. слід було вважати як один дим. Сказане, проте, не означає, що не було «двогосподарських» хат, кожна з яких — з двома польовими наділами; та сама конституція вимагала таку хату прирівнювати до стількох димів, скільки до неї належало наділів. У тому, що такі хати були, переконує уже згадуваний нами люстраційний інвентар Олицького маєтку 1790 р.: в цьому маєтку значилися дві хати, на які припадали два комини і чотири дими, а також три хати з шістьма коминами, прирівняні до 6 димів (Таблиця 6). Таких «дводимних» хат було, однак, дуже мало (там само). Виділити їх зі загального числа оподаткованих подимним будівель (для того, наприклад, щоб на основі відомостей про дими підрахувати кількість будівель узагалі), з огляду на стан джерел, практично неможливо.

При зіставленні сумарної кількості димів, поданої переписом 1775 р. і обчисленої на основі підсумкових відомостей перепису 1789 р. та таблиці депутації 1790 р. (Таблиця 13), впадає у вічі значне збільшення за 15 років чисельності димів. Це видно з того ж зіставлення й опосередковано — зі середньорічних показників її приросту, що вражають своєю величиною (там само). Вони, до речі, набагато (окрім того показника, який стосується Волинського воеводства) перевищують середньорічний показник природного приросту населення, що, як прийнято вважати, в епоху панування необмеженої народжуваності (а XVIII ст. належить до тієї епохи) був на рівні приблизно 10 проміле, або одного відсотка⁸⁷.

Чим можна пояснити таке збільшення кількості димів? На нашу думку, значною мірою тим, що перепис 1790 р. за обліком

⁸⁷ I. Gieysztorowa. *Wstęp do demografii staropolskiej*. Warszawa 1976, с. 259.

Таблиця 13

Динаміка чисельності димів за переписами їх 1775, 1789, 1790 рр.
стосовно територіального складу воєводств у 1789–1790 рр.

Воєводства	Кількість димів			Приріст димів за 15 років	Відсоток приросту	Середньорічний відсоток приросту
	1775 р.	1789 р.	1790 р.			
Подільське	81653	97178	100315	18662	22.85	1.52
Волинське	124610	132335	144755	20145	16.17	1.07
Брацлавське	118008	161202	167654	49646	42.07	2.81
Київське	92162	108528	112672	20510	22.25	1.48
<i>Разом</i>	<i>416433</i>	<i>499243</i>	<i>525396</i>	<i>108963</i>	<i>26.17</i>	<i>1.75</i>

Примітка: Таблицю складено на основі *Таблиць 9, 10, 11.*

димів був (враховуючи внесені нами доповнення в його цифровий матеріал), на відміну від попередніх переписів, найбільш повний. На цю думку наштовкує таке міркування: встановлена нами для 1775 р. більш-менш повна кількість димів у чотирьох воєводствах (434 087; див. *Таблицю 5*) перевищує на 4,24 відсотка кількість їх, зафіксовану тогорічним переписом (416 433; *Таблиці 1 і 2*); перевага кількості димів 1790 р. (525 396; *Таблиці 10 і 13*) у тих же воєводствах над кількістю їх 1789 р. (обчисленою нами теж шляхом внесення доповнень до цифр тогорічного перепису: 499 243; *Таблиці 9 і 13*) становила 5,24 відсотка; якщо ж мати на увазі, що приблизно за рік, який розділяє люстрації 1789 і 1790 рр., кількість димів зростає на один відсоток (коефіцієнт, що засвідчує приріст кількості димів унаслідок природного приросту людності), то слід визнати, що обидва перевищення відсотково були практично ідентичними. Сказане дає підставу твердити, що інформаційно, за змістом, за статистичним охопленням теренів воєводств з трьох переписів димів люстрація 1790 р. була не лише найповнішою, а й у цілому повною.

Нагадаймо наведений раніше висновок, що перепис 1775 р. щодо облікованих ним поселень загалом був достовірний. Різниця у 4,24 відсотка між поданою ним кількістю димів і кількістю їх для того ж року, відзначена нами, включає в себе дими не охоплені тодішнім переписом поселень. На жаль, ми не маємо джерел (подібних до тих, які використали при зіставленні їхніх відомостей щодо кількості житлових будівель з відомостями про дими, засвідченими переписом 1775 р.), що дали б змогу встановити, наскільки достовірні відомості переписів 1789–1790 рр. щодо чисельності

димів за поселеннями. Думаємо, що немає підстав вважати ці переписи в такому аспекті невірогідними, хоч би тому, що всі три переписи — джерела однотипні. Взявши це міркування до уваги, доходимо висновку, що перевага за кількістю димів перепису 1790 р. над переписом 1789 р. в основному припадає на дими поселень, не облікованих 1789 р. Проілюструємо цей висновок на прикладі Брацлавського і Київського воєводств. Перепис 1789 р. подає для них відповідно 1 590 і 1 948 поселень (Таблиця 9). Подібні сумарні дані для 1790 р. відсутні, оскільки від того року відомості про дими стосовно поселень дійшли лише по Житомирському і частково по Овруцькому і Київському повітах (Таблиця 7 і примітка до неї). На основі різних джерел вдалося встановити, що 1789–1790 рр. у Брацлавському воєводстві було не менше 1 625, у Київському — не менше 2 319 поселень (Таблиця 14). Судячи з різниці між кількістю димів, обчисленою на основі відомостей переписів 1790 і 1789 рр. стосовно тих же воєводств (у Брацлавському воєводстві різниця становила 6 452, в Київському — 4 144; Таблиця 13), і кількістю не охоплених там само переписом 1789 р. поселень (відповідно щодо воєводств 35 і 371), можна говорити про те, що «пропущені» брацлавські поселення були порівняно великі (на одне з них пересічно припадало 184 дими), тоді як такі ж київські — малі (11 димів). Велика розбіжність між двома останніми показниками не повинна дивувати, тому що на Брацлавщині за кількістю житлових будівель переважали середні і великі поселення, тоді як на Київщині — середні і малі.

Треба наголосити на тому, що абсолютно повним за обліком поселень перепис 1790 р. не був. Констатуємо це, покликаємося на той пункт конституції від 18 листопада 1791 р., який зобов'язував порядкові цивільно-військові комісії провести люстрацію димів у поселеннях, не охоплених люстрацією 1790 р.⁸⁸ (Люстрація мала бути проведена на тих самих, що й люстрація 1790 р., засадах; щоправда, у самій конституції про це так не сказано.) Не думаємо, проте, що в воєводствах Правобережжя таких поселень було багато.

Слід вказати на те, що та сама конституція відзначила: «Надходять численні скарги на помилкове складання (*zapisanie*) люстраторами тарифів-димів»⁸⁹ (ішлося, безсумнівно, про люстраторів

⁸⁸ *Volumina legum*, t. 9, с. 393.

⁸⁹ Там само.

Таблиця 14

Поселення Брацлавського і Київського воеводств у 1789-1790 рр.

Воеводства	Поселення										разом	
	за офірним рестомам Брацлавського воеводства 1789 р.	за офірним і подінимим рестомам Київського воеводства 1789 р.	за офірним 1789 р. і подінимим 1790 р. рестомам Київського воеводства	за подінимим рестомам Київського воеводства 1789 р.	за подінимим рестомам Київського воеводства 1790 р.	за листраціямим Брацлав- ського і Київського воеводства 1789 р.	за офірним і подінимим рестомам 1789 р. та листрацією 1789 р. Київського воеводства	за офірним рестомам Київського воеводства 1789 р. та іншимим рестомам	за іншимим рестомам	разом		
Брацлавське												
приватні												
міста і містечка	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75
села	1350	22	—	—	—	—	—	—	72	—	—	1444
державні												
міста і містечка	—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	—	8
села	—	—	—	—	—	98	—	—	—	—	—	98
разом	1425	22	—	—	—	106	—	—	72	—	—	1625
Київське												
приватні												
міста і містечка	—	28	30	—	—	—	—	—	1	—	—	64
села	—	627	510	32	283	—	—	366	182	—	—	2000
приватно- державні												
міста і містечка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
села	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2

державні												
міста і містечка	—	—	—	1	16	—	—	—	—	1	18	
села	—	—	—	13	205	—	—	—	—	16	234	
разом	—	655	540	32	297	3	371	200	2319			
Разом у воеводствах	1425	677	540	32	297	3	371	272	3944			

1. Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 1241 (офірний ресстр Брацлавського воеводства 1789 р.); BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 13–89 (офірний ресстр Київського воеводства 1789 р.); Архив ЮЗР, ч. 7, т. 3, с. 205–551 (люстрація Київського воеводства 1789 р.); AGAD w Warszawie, ASK, dział XLVI, № 8, 9 (люстрація Брацлавського воеводства); ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9 (люстрації димів — Київського повіту 1789 р., Житомирського повіту 1790 р.).

2. Картогека поселень, складена автором цієї статті.

1790 р.). Виникає запитання: що конкретно означає вислів «численні скарги», наскільки він був репрезентативний щодо загальної маси облікованих люстраторами 1790 р. маєтків, поселень і виведеної ними кількості димів? Гадаємо, що реально випадків зловживання з боку люстраторів, про які згадує конституція, було порівняно небагато: частина шляхти-землевласників не терпіла будь-якого втручання у свої маєткові справи, керуючись при цьому, зокрема, намаганням ухилитися від сплати того чи іншого державного податку в розмірах, які відповідали доходам з її володінь; тому діяльність 1790 р. люстраторів, які особисто обстежували поселення, викликала з боку цієї шляхти негативну реакцію, усіялого роду протидії, виявом яких і могли бути означені скарги.

Конституція від 18 листопада 1791 р. наказала порядковим цивільно-військовим комісіям провести «верифікацію» (буквально — «справдження»), тобто з'ясування того, наскільки зроблене відповідає певним засадам, вимогам) — по суті перелюстрацію тих маєтків (виявлення у них дійсної кількості димів), від власників яких у скарбові комісії надходили скарги на люстраторів 1790 р.⁹⁰ (Конституція обходить питання про те, як ця акція мала здійснюватися;

⁹⁰ Там само. Те саме див. у матеріалах цивільно-військової комісії порядку Житомирського повіту (ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 27 зв.).

напевно, її слід було провадити так само, як люстрацію 1790 р.) Верифікацію окремих маєтків було проведено. Щодо низки маєтків, вона дала меншу (як того і прагнула шляхта, що скаржилася), порівняно з люстрацією 1790 р., кількість димів. Так, якщо у місті Жванці, що в Подільському воеводстві, люстратори 1790 р. виявили 187 «міських» і 215 «сільських» (передміських) димів, то верифікація — тільки 340 «міських» димів; у частині села Серкизова (Волинське воеводство), яка належала шляхтичеві Войнаровському, за люстрацією було 15, за верифікацією — один дим⁹¹. Не виключено, що в таких випадках «верифікатори», йдучи назустріч наполяганням власників маєтків, подавали занижені проти дійсних відомості про дими; не виключено й те, що на час виконання дорученої їм справи подекуди димів насправді було менше, ніж під час люстрації 1790 р. Варто при цьому підкреслити, що наведені два приклади верифікації щодо кількості димів свідчать на користь люстрації 1790 р.

Переписи димів 1775, 1789, 1790 рр. є цінним джерелом. Значення їх зумовлюється не лише змістом, а й тим винятковим місцем, яке вони займають у низці джерел, що дають змогу досліджувати різні питання історії українських земель останньої чверті XVIII ст.: за масовістю охоплення поселень, статистичним багатством їм нема щодо зазначеного століття рівних джерел. Широке використання цих переписів потрібне, особливо з демографічною метою⁹².

---

⁹¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 34 VI, 4.

⁹² Переписи димів 1775, 1789, 1790 рр. були нами використані для визначення чисельності населення (Н. Г. Крикун. Население Правобережної України в 1789 г. // *Проблеми исторической демографии СССР: Сборник статей*. Таллин 1977, с. 92–103.) Слід зауважити, що в підрахунки, які тут наведені, необхідно внести корективи.

МАТЕРІАЛИ РОЗМЕЖУВАНЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 70–80-х РОКАХ XVIII СТОЛІТТЯ

На 70-ті і 80-ті роки XVIII ст. припадають останні в історії Речі Посполитої розмежування з сусідніми державами. Два з них відбулися на українських землях, які належали Польському королівству (складовій частині Речі Посполитої), Російській імперії та Австрійській монархії. Цим розмежуванням історики не приділили жодної уваги, незважаючи на те, що висвітлення їх має певний науковий інтерес. Завдання цієї статті — розповісти про джерела (їх збереглося порівняно чимало), які характеризують обидві акції. Йтиметься в основному про матеріали польського походження. Аналогічних документів, які склалися в Росії та Австрії, виявити вдалося дуже мало.

Перше з двох розмежувань було проведене після того, як внаслідок поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія загарбала західноукраїнські і південносхідні польські землі*. Природно, виникла потреба означити і документально засвідчити новий кордон, який проліг між цими державами. В загальних рисах його попередньо було окреслено в трактаті, підписаному уповноваженими цих держав у вересні 1773 р. Трактат вказав на необхідність провести міждержавний кордон на підставі «відомостей, почерпнутих з давніх розмежувань». Сторони погодилися призначити комісарів «для виготовлення на місцях ґрунтової карти кордону», щоб, виходячи з неї, встановити його остаточну протяжність¹. Комісарів було названо на Варшавському сеймі 1774 р. Вони

---

* До Австрії відійшли такі українські землі (подаємо їх назви за адміністративно-територіальним поділом у кордонах Речі Посполитої до 1772 р.): Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (без правобережної щодо Бугу частини Городельського повіту), південно-західний кут Кременецького повіту Волинського воєводства, Червоногородський повіт Подільського воєводства.

¹ *Volumina legum*, т. 8. Petersburg 1860, с. 16–17.

мали діяти відповідно до ухваленої на тому ж сеймі інструкції і розпоряджень обраної сеймом «делегації для укладення договорів» Речі Посполитої з державами — учасницями її поділу (останніми, опріч Австрії, були Росія і Пруссія). Інструкція передбачала, зокрема, використання комісарами раніше виготовленої карти як однієї з основ для визначення кордону. Вона ж поклала на них відповідальність за встановлення вздовж кордону розпізнавальних знаків — насипних кіпців або валів, мурованих і кам'яних стовпів. Розмітка і картографування кордону покладались на геометрів (інженерів-землемірів). Весь процес розмежування намічалось відтворити в діарії (щоденних записах), а результати — в міждержавному акті².

Той же сейм у 1775 р. зобов'язав щойно створений головний урядово-адміністративний орган Речі Посполитої — Постійну Раду провести з Австрією (як і з Пруссією та Росією) переговори про розмежування. В лютому 1776 р. департамент закордонних справ Постійної Ради підписав у Варшаві з Австрією конвенцію, яка містила підсумки визначення кордону. Варшавський сейм, що засідав у серпні–жовтні того ж року, уповноважив короля Станіслава Августа ратифікувати конвенцію і обмінятися з австрійською правителькою Марією Терезією відповідними ратифікаційними грамотами. Було вказано також на необхідність завершити встановлення польських прикордонних стовпів навпроти вже вкопаних австрійських³.

Джерела, які засвідчують польсько-австрійське розмежування, у видовому відношенні різноманітні. Крім згаданих уже сеймових постанов, це, по-перше, матеріали, що розповідають, як проходило означення кордону. На особливу увагу серед них заслуговують рапорти і діарії комісарів, призначених сеймом 1774 р., та перелік поселень, розташованих вздовж кордону⁴. Це, по-друге, підсумковий «Повний опис кордону між Королівством Галиції і Лодомерії* та Польським королівством» — документ, відомий нам лише з

² Там само, с. 78–80.

³ Там само, с. 530.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Archiwum Koronne Warszawskie (далі — AKW), № 31 c/1.

* Королівство Галиції і Лодомерії — штучна назва провінції, утвореної Австрією з окупованих нею 1772 р. українських і польських земель.

назви в статті австрійського дослідника Йозефа Пальдуса, який мав змогу ознайомитися з ним у віденському державному архіві⁵. По-третє, це карти, на яких зображений міждержавний кордон з прилеглими до нього територіальними смугами.

На картах доцільно зупинитися докладно, зваживши на неабияку цінність інформації, яку вони несуть, а також на те, що в науковий обіг ці карти дотепер не вводилися. Загальні відомості про них подають деякі автори⁶.

Карти зберігаються в варшавському Головному архіві давніх актів (AGAD). Загальна їх кількість 27. Із них 21 карта знаходиться в картографічній збірці, 4 — у фонді «Варшавський коронний архів», 2 — у фонді «Архів Королівства Польського». Із 27 карт у 1776 р. було виготовлено 11 (з них 3 однакові за змістом), 1780 р. — 2 (вони ґрунтуються на матеріалі карт 1776 р.), в середині 80-х років — 14 (це копії карт 1776 р.). Карти, виготовлені 1776 р., після їх появи відклалися в департаменті закордонних справ. Ця установа в Речі Посполитій відповідала за проведення польсько-австрійського розмежування, тож до неї потрапляли всі пов'язані з ним документи і карти. Решта 16 карт була виготовлена за дорученням Станіслава Августа, в роки правління якого карти переховували в його картографічній збірці.

Слід зазначити, що карти 1776 р. значною мірою ґрунтуються на «Оригінальній карті для демаркації Польщі з Австрією», складеній 1774 р. відомим на той час польським географом Каролем (Шарлем) Пертесом відповідно до ухваленої сеймом у тому ж році інструкції. Делегація для укладення договорів, як і вимагалося тією ж інструкцією, передала цю карту польським комісарам, які 1775–1776 рр. брали участь у розмежуванні⁷. Десь 1774 р. або

⁵ J. Paldus. Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772 // *Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien*, Bd. 59. Wien 1916, с. 425.

⁶ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Przewodnik po zespołach. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej / wydanie drugie poprawione i rozszerzone; opracowanie zbiorowe pod red. J. Karwasińskiej. Warszawa 1975, с. 447, 452; B. Olszewicz. Kartografia polska XVIII wieku: Przegląd chronologiczno-bibliograficzny. Lwów — Warszawa 1932, с. 59–60.*

⁷ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiory Kartograficzne (далі — ZK), № 90–8 (масштаб 1:473 000, розмір 122×61 см); № 514–7 а, 514–7 б, 514–7 с (копії середини 1780-х років).

1775 р. з'являється менш докладна порівняно з Пертесовою карта, озаглавлена «Кордони Королівства Галиції від Бялої* до Дністра», автором якої був Я. Бакалович⁸.

За масштабом, а значить, за інформативною насиченістю 11 первинних карт 1776 р. можуть бути поділені на три групи. Одну з них складають карти, масштаб яких понад 1:1 000 000. Вони містять надто загальні відомості. До цієї групи належать 4 карти, з яких три однакові⁹. До другої групи входять 2 карти масштаб близько 1:500 000 і вище (до 1:1 000 000)¹⁰. Ці карти порівняно з картами першої групи більш змістовні. Особливо цінні 5 карт третьої групи, виконані геометром Каролем Сераковським¹¹; їх масштаб 1:28 000. У кожній з них, на відміну від карт двох перших груп, які відтворюють кордон однаково (від Бялої до Дністра), вказано тільки певну його відстань і зазначено, якої частини того чи іншого воеводства і повіту, що залишилися після поділу Речі Посполитої в її складі, ця відстань стосується. На одній карті зображено кордон Австрії з Кам'янецьким повітом Подільського воеводства — від села Канівки на півночі по Збручу до його впадіння в Дністер¹², на чотирьох — з повітами Волинського воеводства (назви крайніх поселень як орієнтирів кордону подаємо так само в напрямі з півночі на південь): Володимирським (з частковим захопленням по Бугу Городельського повіту) — від міста Городла до села Милятина¹³, Луцьким — від Милятина до села Рідкова¹⁴,

* Бяла (Бяла Пшемша) — притока Чарної (Чарної Пшемші), яка впадає у Віслу (на території Малопольщі). Не тільки Бакаловичева, а й Пертесова 1774 р. карта, а також карти, складені 1776 р. і 1780 р. (це ж, зрозуміло, стосується і відповідних карт-копій середини 1780-х років), подають польсько-австрійський кордон від Бялої, за винятком тих карт, які інформують про окремі його ділянки, віддалені від Бялої на схід і південний схід.

⁸ AGAD w Warszawie, ZK, № 514–5 (1:1 140 000, 47×34); AKW, № 31 d/l, арк. 415 (копія середини 1780-х років).

⁹ Там само, AKW, № 31 c/l, арк. 347–349 (1:1 076 070, 13,5×19, 19×31,5), 350–351 (1:1 637 400, 38×23).

¹⁰ Там само, ZK, № 90–9 (1:489 000, 85×60; копії: Там само, № 514–10 а, 514–10 в); № 100–1 (1:627 700, 71×41; копії: Там само, № 514–6 а, 514–6 б, 514–6 с, 514–6 d, 514–6 e).

¹¹ Про К. Сераковського (1759–1819) див.: В. Olszewicz. *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*. Warszawa 1921, с. 35, 38, 54.

¹² AGAD w Warszawie, ZK, № 90–14 (86×380); копія: Там само, № 514–11.

¹³ Там само, № 90–10 (125×185); копії: Там само, № 514–4, 516–3.

¹⁴ Там само, № 90–13 (205×131); копії: Там само, № 514–2, 516–2.

Кременецьким — від Рідкова до села Іванчанів¹⁵, від Іванчанів до села Оріхівців¹⁶.

За повнотою інформації до третьої групи карт 1776 р. примикають карти, виготовлені 1780 р. Кордон вони подають від Бялої до Дністра. Великий масштаб дав змогу наситити ці карти багатьма цікавими відомостями. Одна з них має масштаб 1:220 000, друга — 1:43 000¹⁷. Остання складається з 66 секцій (їх розміри від 17×22,5 до 36,5×22,5), з яких 33 стосуються вище згаданих прикордонних повітів Речі Посполитої: 10 — Кам'янецького, 5 — Володимирського (з частиною Городельського повіту), 5 — Луцького, 13 — Кременецького¹⁸.

Кarti 1776 р. третьої групи і 1780 р. вказують місцезнаходження всіх прикордонних поселень й топографічну структуру багатьох з них, нерідко — і панських замків, дворів, фільварків, промислових осередків (цегельня, млинів, гуралень, броварів), корчем, монастирів, доріг, мостів, а також площі під лісами, орними ґрунтами, луками тощо. Цікаві вони ще й тим, що подають відомості про розташування стовпів, вкопаних з обох боків кордону. На українських землях цих стовпів було з польського боку 1172 (номери 429–1600), а з австрійського — 1006 (номери 550–1555).

У першій половині 1780-х років відбулося розмежування Речі Посполитої і Російської імперії. Воно проходило двома етапами: у 1780–1781 рр. — між Київським і Брацлавським воєводствами та Новоросійською губернією, у 1783 р. — між Київським воєводством та Київським намісництвом (останнє включало в себе більшу частину колишньої Гетьманщини, так званої Малоросії, і складалося стосовно Дніпра з лівобережної (більшої) і правобережної з центром у Києві (меншої) частин). Обидві акції були наслідком багаторічних прагнень урядових кіл Речі Посполитої і Росії, спрямованих на те, щоб покласти край невизначеності міждержавного кордону, незафіксованості його у спільно погоджених і належно оформлених документах. З обох боків ці прагнення активізувалися у 1760-х роках.

¹⁵ Там само, № 90–11 (101×235); копія: Там само, № 513–3.

¹⁶ Там само, № 90–12 (175×163); копія: Там само, № 515–5.

¹⁷ Там само, zesp. Archiwum Królestwa Polskiego (далі — АКР), № 59/2.

¹⁸ Про цю карту див. також: У. Кришталович. Карти демаркації державних кордонів Австрії кінця XVIII — початку XIX століть // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 252: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів 2006, с. 306–308.

Стосовно Речі Посполитої в цьому відношенні слід зазначити, що на Варшавському сеймі 1764 р. було утворено комісію «для ведення переговорів з російським двором» про кордон. З сеймової постанови про комісію видно, що питання про неї постало через те, що на той час так і не відбулося польсько-російського розмежування, здійснення якого вимагалось трактатом про Вічний мир, укладеним Річчю Посполитою з Росією 1686 р.¹⁹ У трактаті зазначено, що розмежування має бути проведено в районі території, яка оточує Київ справа від Дніпра і за тим же трактатом остаточно відійшла до Росії²⁰. Але у XVIII ст. ідея окреслення міждержавного кордону поширилася на все річпосполитсько-російське пограниччя.

Згідно зі згаданою постановою сейму 1764 р., обраних на ньому комісарів зобов'язали обговорити спільно з російськими комісарами проблему кордону. За порадою комісарів обох сторін, зазначалося там же, будуть призначені особи (їх у той час прийнято було називати ревізорами) для безпосереднього обстеження кордону на місцях²¹.

Про діяльність трьох польських ревізорів, призначених після сейму 1764 р., повідомляють уривкові документи. Своє завдання вони мали виконувати відповідно до даних їм повноважень, викладених у «паспорті» та інструкції. Під час об'їзду покордоння ревізори повинні були вести його щоденниковий опис²². При цьому їм слід було керуватися картою, спеціально для них зробленою десь у 1766 р. на основі «давніх» карт і «опитування обізнаних людей». Ця карта зберігається в AGAD. На ній зображено протяжність польсько-російського кордону на стикові Київського і Брацлавського воєводств з Новоросійською губернією²³.

Одним із результатів діяльності польських комісарів була виконана в тому ж 1766 р. карта (вона знаходиться в AGAD), на якій так само відбито київсько-брацлавсько-новоросійську границю²⁴.

¹⁹ *Volumina legum*, т. 7, с. 158. Фундаментальна праця про Вічний мир: К. А. Кочегаров. *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах: заключение договора о Вечном мире*. Москва 2008.

²⁰ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗРИ), Собрание 1-е. Петербург 1830, т. 2, с. 774, 781–782; *Volumina legum*, т. 6, с. 75, 76.

²¹ *Volumina legum*, т. 7, с. 158.

²² AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Popielów (далі — AP), № 91, арк. 31; АКР, № 90, арк. 111

²³ Там само, ЗК, № 509–7 (1:472 000, 73,5×48,5).

²⁴ Там само, № 509–6 (1:110 000, 158×84).

Розмежувальною вона не була, оскільки 1766 р. міждержавний кордон не було окреслено.

На Варшавському сеймі 1768 р. вказувалося, що призначена 1764 р. комісія «для ведення переговорів з російським двором» не виконала повністю покладеного на неї обов'язку. Сейм висловився за те, щоб комісія успішно закінчила свою роботу, тобто щоб вона спільно з паралельною російською комісією провела розмежування²⁵.

Свідченням того, що в 1760-х роках з боку Росії робилися спроби означити і документально оформити кордон з Річчю Посполитою, можна вважати появу царських рескрипту від 11 (22) березня та указу від 11 (22) квітня 1765 р. Рескрипту в нашому розпорядженні нема. Указ відомий з публікації Олексія Андрієвського²⁶. З покликань указу на рескрипт видно, що в обох документах йшлося про одне й те ж. Документи ці вказують на призначення двох російських комісарів. Їх завдання полягало в тому, щоб спільно з польськими комісарами, яких назве Станіслав Август, «неисправленное донныне, по трактату... вечного мира 1686 года, толь важное и нужное дело, касающееся до учреждения между обоих стран государственной границы..., в совершенство привесть». Наказувалося також, щоб для комісарського «общего... на границах съезду и разведения точного установления государственных границ» зібрати «письменные доказательства и основательные известия об уездах [про навколишню територію] пограничных городов и местечек, сколько оные далеко в Польшу простирались в прежние времена до трактата и ныне как они состоят».

На час підписання Річчю Посполитою і Росією у Варшаві 18 вересня 1773 р. трактату, за яким перша дала згоду на відторгнення від неї за поділом 1772 р. на користь другої східної частини Великого князівства Литовського, царські рескрипті і указ 1765 р. та сеймова постанова 1768 р. реалізовані не були. Окупація ж Росією частини володінь Речі Посполитої неминуче загострила питання про розмежування. Не випадково тому одна із статей цього трактату вказала на необхідність провести «порядочнейшее назначение между обоими государствами границы». Його повинні були здійснити комісари²⁷. Цій домовленості не судилося, однак, сповнитися до кінця

²⁵ *Volumina legum*, т. 7, с. 285.

²⁶ А. А. Андрієвский. *Исторические материалы из архива киевского гербнаго правления*, вып. 4. Киев 1883, с. 2–4.

²⁷ *ПСЗРИ*, Собрание 1-е, т. 19, с. 832; див. також: *Volumina legum*, т. 8, с. 27.

1770-х років, аж поки не відбулося розмежування між обома державами в першій половині 1780-х років.

Матеріали, які відбивають розмежування 1780–1781 рр., різноманітні. Здебільшого це документи і карти. Основна інформація про цю подію міститься в документах — опублікованих і неопублікованих. Чимало документів 1781 р. у Варшаві видав Ігнацій Ігнатівський — секретар тодішньої польської комісії по означенню кордону: з огляду на посаду, яку займав, він мав прямий доступ до всіх матеріалів, що торкалися розмежування 1780–1781 рр. Книга, куди ввійшли відібрані І. Ігнатівським документи, містить також складену ним же багату на факти своєрідну хроніку розмежування, докладний опис того, як воно проходило²⁸. Того ж 1781 р. у Петербурзі було надруковано заключні документи цієї акції російською мовою²⁹ (у І. Ігнатівського вони подані і польською і російською мовами). Там же у 1830 р. їх передруковано в «*Полном собрании законов Российской империи*»³⁰.

Виявлені нами неопубліковані документи, як і ряд опублікованих, з'явилися внаслідок діяльності департаменту закордонних справ Постійної Ради і польської розмежувальної комісії. Нині вони

²⁸ *Dzielo komisyy granicznej między Ukrainą y Nowo-Rossyą przez Jaśnie Wielmożnych Ichmciow panow Karola Skarbka Malczewskiego, generała maiora woysk koronnych partyę ukraińską y podolską aktualnie kommanderuiącego, y Jozefa de Witte szeffa regimentu granaderskiego, od Jego krolewskiej Mci y Rzeczypospolitey Polskich; oraz Jaśnie Wielmożnych Ichmciów panow Michała Potemkina, generała maiora woysk ros., y Jakuba Bułhakowa, konsyliarza departamentu spraw cudzoziemskich, od nayiasnieyszey imperatorowey Jmci całej Rossyi wyznaczonych, pełnomocnych kommissarzów na mieyscach w sporze będących, dnia 15 lipca roku 1780 w Kryłowie, miasteczku rossyiskim, rozpoczęte, a dnia 17 lutego roku następującego 1781 w miasteczku polskim Turyi zakończone / Przez Ignacego Ihnatowskiego... sekretarza tey komisyy... zebrane, opisane, na trzy części podzielone i do druku dla powszechney wiadomości podane. Warszawa 1781, ч. 2, с. 1–99; ч. 3, с. 1–60. Третю частину цього видання, де вміщено заключні документи розмежування 1780–1781 рр., докладно в 1886 р. переписав Е. Кальє (Е. Callier. *Rozgraniczenie Ukrainy Polskiej od Nowej Rossyi 1780–1781 // Warta (Poznań 1886), № 622–624*).*

²⁹ *Акт разграничения между Новороссийскою губерниєю и Польскою Украиною, заключенный полномочными ея императорского величества и его величества короля и республики польских комиссарами в 5-й день генваря 1781 года: Описание границы между Новороссийскою губерниєю и Польскою Украиною, утвержденной актом между полномочными ... комиссарами ... в 6-й день февраля 1781 года. [Б. г., б. м.]*

³⁰ ПСЗРИ, Собрание 1-е, т. 21, с. 1–18.

зберігаються в AGAD. Серед цих документів зустрічаються також російські матеріали в польському і французькому перекладах.

З документів, складених під час підготовки розмежування, на увагу заслуговує передусім інструкція, дана десь у 1780 р. департаментом іноземних справ комісарам — генерал-майору Каролу Мальчевському і полковнику Юзефу Вітте, з боку Речі Посполитої відповідальним за проведення цієї акції. Вона містить цінні відомості про те, як правлячі кола Варшави мислили здійснити польсько-російське розмежування. Згідно з інструкцією, воно мало відбутися на виконання сеймової постанови 1768 р. і польсько-російського трактату 1773 р. Польським комісарам слід було зустрітися з російськими комісарами — генерал-майором Михайлом Потьомкіним та радником канцелярії російського Департаменту іноземних справ Яковом Булгаковим на кордоні, щоб обговорити хід виконання дорученої справи. Інструкція націлювала комісарів на окреслення кордонної лінії по межах київсько-брацлавських і новоросійських маєтків. Там же зазначалося, що володільці прикордонних річпосполитських маєтків повинні давати в поміч геометрам, які здійснювали розмежування, своїх підданих «для послуг, які в таких акціях... бувають потрібні, а саме: для очистки межових і в лісах смуг, для насипання кіпців, де в цьому відчуватиметься потреба (або проставлення нумерованих стовпів з коронними [польськими] гербами), підвозу інженерам інструментів та інших речей для різних робіт». В обов'язок комісарів входило також визначення місця проведення кордонної лінії, а обов'язком геометрів було виготовлення карт кордону. Комісарам слід було вести протокол усього зробленого ними та геометрами і відсилати регулярно рапорти у свій департамент закордонних справ³¹.

Дійшла до нас у польському п французькому перекладах аналогічна інструкція, дана в Петербурзі російським комісарам. У ній є деталі, які ніби доповнюють польську інструкцію. Комісари, зазначається в російській інструкції, зобов'язані так спрямувати роботу своїх геометрів, щоб вони спільно з польськими геометрами об'їхали визначені комісарами обох держав місця для розмежування — від гирла Тясмину (притоки Дніпра) до міста Новомиргорода (Миргорода), а звідти по Великій Висі (притоці Синюхи) і Синюсі (притоці Богу, тобто Західного Бугу) до Богу, тобто до гирла Синюхи.

³¹ AGAD w Warszawie, AP, № 91, арк. 44–46, 126–129.

В складені під час об'їзду покордоння карти геометри мали згодом вносити поправки, які б враховували, зокрема, свідчення місцевих жителів, після цього креслити карти в їх остаточному вигляді і передавати комісарам. Останнім по всьому цьому залишилося разом із польськими комісарами об'їхати кордон і проконтролювати, звіряючись з картами, проставлення вздовж нього державних стовпів³².

Розмежування в цілому проходило відповідно до інструкцій, в чому переконує розповідь очевидця І. Ігнатовського. Слід мати на увазі, що він переважно висвітлює діяльність польської комісії, тому, зрозуміло, сказане ним не може претендувати на повне відображення розмежування. Відомості про паралельну російську комісію він подає зрідка, тільки тоді, коли розповідає про спільні наради обох комісій. Таких нарад відбулося шість (в містечку Київського воеводства Турії та в новоросійських містечках Крилові і Новомиргороді): перша пройшла 4 (15) липня 1780 р., остання — 6 (17) лютого 1781 р.³³

Польські комісари, зазначає І. Ігнатовський, кілька разів оповіщали володільців і управителів (губернаторів, економів) прикордонних маєтків Речі Посполитої про розмежування і закликали надавати допомогу геометрам. Її, як свідчить І. Ігнатовський, геометри діставали³⁴. Комісари розробили для геометрів інструкцію, виконуючи яку, останні об'їхали все прикордоння (капітан М. Кохановський — від гирла Тясмину до впадіння в Велику Вись Турії, хорунжий Я. Рембелінський — від гирла Турії до гирла Синюхи; російськими геометрами були капітан І. Федоров і майор Арапов)³⁵ і виготовили карти, на яких вказали, зокрема, володільчу належність прикордонних земель і місця для проставлення стовпів, що їх із стовбурів дерев робили місцеві жителі. Згодом ці жителі під керівництвом геометрів (до М. Кохановського і Я. Рембелінського на цьому етапі розмежування приєднався геометр Чайковський) вкопували стовпи. Згідно з іншою інструкцією, даною комісарами геометрам³⁶, віддаль між сусідніми стовпами вздовж кордонної лінії на кожному боці мала становити одну верству, між протилежними польськими і російськими стовпами в лісі — 10 аршинів, в безліс-

³² Там само, арк. 42–43, 52–52 зв.

³³ *Dzielo komisyyi granicznejey...*, ч. 2, с. 9–18, 27–29, 70–71, 73–80, 87–89, 93–94.

³⁴ Там само, с. 19–24, 83–86, 91–92.

³⁵ Там само, с. 93–94.

³⁶ Там само, с. 80–82.

них місцях — 10 сажнів; між стовпами обох держав мав бути викопаний рів, про ширину і глибину якого слід було ще домовитись³⁷.

Комісари обох держав 5 (16) січня 1781 р. підписали в Новомиргороді «Акт розмежування», документ, який у загальних рисах відбив результати всього зробленого комісіями³⁸. Після цього геометри провели на місцях звірку виконаних ними карт і внесли в них уточнення³⁹. Завершенням розмежувальної акції стало підписання комісарами в Турії 6 (17) лютого того ж року іншого документа — «Опису кордонів». Тут докладно вказувалося, де саме проходить кордон, де й під якими номерами знаходяться державні стовпи. Всього налічувалося 254 польських і 259 російських стовпів⁴⁰.

«Акт розмежування» як основний документ був ратифікований у березні 1781 р. Станіславом Августом⁴¹, у червні того ж року — Катериною II⁴². «Акт розмежування» і «Опис кордонів» розглядалися Постійною Радою в травні 1781 р. Цим документам надавали в Речі Посполитій великого політичного значення.

Вдалося виявити 31 карту, так чи інакше своїм походженням пов'язану з розмежуванням 1780–1781 рр. Всі вони знаходяться в AGAD: 22 карти в картографічній збірці, 3 — у фонді «Варшавський коронний архів», 6 — у фонді «Архів Королівства Польського». Із них 19 карт — це оригінали, виконані у ті ж роки, решта — зняті з них наприкінці 1780-х років копії. Після їх появи оригінали відклалися в канцелярії департаменту закордонних справ, а копії — в картографічній збірці Станіслава Августа, на замовлення якого їх і було виготовлено.

Оригінальні карти поділяються на три групи. До першої відносяться дві карти, накреслені в першій половині 1780 р., напередодні розмежування, з метою ознайомлення польських комісарів і геометрів з районом польсько-російського порубіжжя⁴³. Друга група

³⁷ Там само, ч. 3, с. 7; *ПСЗРИ*, Собрание 1-е, т. 21, с. 2.

³⁸ *Dzielo komisyyi granicznej...*, ч. 3, с. 5–12; *ПСЗРИ*, Собрание 1-е, т. 21, с. 1–3; AGAD w Warszawie, AKW, № 23/4, с. 7–15.

³⁹ *Dzielo komisyyi granicznej...*, ч. 2, с. 90–92.

⁴⁰ Там само, ч. 3, с. 13–60; *ПСЗРИ*, Собрание 1-е, т. 21, с. 3–18; Акт разграничения между Новороссийскою губерниєю и Польскою Украиною...; AGAD w Warszawie, AKW, № 23/4, с. 19–81.

⁴¹ AGAD w Warszawie, AKW, № 23/4, с. 16–18.

⁴² Там само, АКР, № 90, арк. 318–319.

⁴³ Там само, № 63, арк. 312 (1:313 400, 63×37,5); № 90, арк. 264 (1:316 750, 86×37).

включає в себе 6 карт (за змістом власне три, але кожна з них у двох примірниках), виготовлених у другій половині 1780 р., в період обстеження покордоння. Авторами кожної з цих карт були польські і російські геометри, на відміну від карт двох інших груп, які складали лише польські геометри⁴⁴. Карти другої групи послужили основою для накреслення 11 карт третьої групи, що зафіксували остаточні результати розмежування, текстуально відбиті в згаданому вище «Описі кордонів». Час появи цих карт — між 5 (16) січня та 6 (17) лютого 1781 р. У травні того ж року їх було затверджено на засіданні Постійної Ради. Кожна показує певний відрізок київсько-брацлавсько-новоросійського кордону: від гирла Тясмину до впадіння в нього Ірклію, по Ірклію, від його верхів'я по суходолу до Бовтишки (притоки Тясмину), по верхів'ю Бовтишки, знову по суходолу до гирла Турії, від нього по Великій Висі до впадіння її в Синюху, по Синюсі до її гирла. Із 11 карт 10 (дві з них однакові) накреслені в масштабі 1:8 400⁴⁵, одна (вона подає відстань кордону, зображену разом трьома картами із щойно згаданих 10) — в масштабі 1:42 000⁴⁶.

Стосовно ж 12 копійних карт слід вказати на те, що 10 з них повторюють 10 оригінальних карт, масштаб яких 1:8 400, причому кожній карті 1781 р. відповідає своя копія⁴⁷, а дві — карту 1781 р., масштаб якої 1:42 000⁴⁸.

Розмежування Київського воєводства і Київського намісництва, що, як зазначено вище, відбулося 1783 р., було попереджене активною його підготовкою у 1782 р. В цьому, зокрема, переконують видані О. Андрієвським документи: різноманітне листування і рапорти російських урядовців⁴⁹.

З матеріалів, які висвітлюють це розмежування, нам відомі лише ті, в яких відбито його підсумки. Це «Опис кордону Малої Росії з Польщею» і карти. Опис 22 листопада (3 грудня) 1783 р. підписа-

⁴⁴ Там само, АКВ, № 23/4, с. 86 (1:85 250, 146×55,5), 87 (68×42,5), 88 (98×42,5); АКР, № 90, арк. 172, 173, 174.

⁴⁵ Там само, ЗК, № 496–1, 497–2, 497–3, 498–4, 498–5, 498–6, 499–7, 499–8, 499–9, 499–10. Розміри цих карт в тій же послідовності: 620×178, 340×183, 477×213, 465×145, 294×126, 330×70, 268×69, 221×96, 228×67, 410×57.

⁴⁶ Там само, № 499–11 (230×63).

⁴⁷ Там само, № 512–2, 512–1, 511–2, 511–3, 513–4, 511–1, 513–6, 513–5, 513–3, 513–2. Інвентарні номери цих карт наводимо в тій же послідовності, в якій вище подано номери їх оригіналів.

⁴⁸ Там само, № 510–3, 513–1.

⁴⁹ А. А. Андрієвский. *Исторические материалы...*, вып. 4, с. 8–41.

ли комісари майор К. Сераковський (від Речі Посполитої) і майор С. Козачинський (від Росії) у селі Кам'янці Городницького уїзду (повіту) Чернігівського намісництва (останнє, як і Київське намісництво, входило до складу Малоросії, а тому 1783 р. визначався кордон і між ним та володіннями Речі Посполитої). У 1883 р. російськомовний текст опису опублікував О. Андрієвський⁵⁰. В AGAD знаходиться російсько- і польськомовний оригінали цього документа⁵¹.

Вдалося виявити 4 карти, складені під час розмежування 1783 р. Усі вони польські і дійшли до нас лише в копіях, знятих у 1784 р. Дві з них охоплюють весь кордон Київського воєводства і Київського намісництва від гирла Тясмину на півдні в напрямі на північ, а саме: по Дніпру до міста Стайків на його правому березі, звідси сухоходом до притоки Дніпра Стугни, по верхів'ю Стугни, від нього до Унави, по Унаві до впадіння її в Ірпіню, по Ірпіню до його впадіння в Дніпро і далі по Дніпру до розташованого на його правому березі міста Лоева. Доречно зазначити, що Лоїв з оточуючою його на право від Дніпра територією, яка з ним разом становила окремий державний маєток Речі Посполитої (Лоївське староство), знаходився за межами Київського воєводства — у Мінському воєводстві Великого князівства Литовського. Розмежування 1783 р. зачепило цей маєток (територія його нині входить до складу Білорусі), тому що він лежав навпроти Чернігівського намісництва.

Одна з двох зазначених карт одноаркушева⁵², а друга складається з 12 секцій⁵³.

Кожна з двох інших (із згаданих чотирьох) карт (їхній масштаб 1:84 000) показує значний відрізок кордону: одна від Стайків до гирла Ірпіню⁵⁴, друга від гирла Ірпіню до Лоева⁵⁵.

У 1783 р. також проставлялися пограничні стовпи. Згідно з «Описом кордону Малої Росії з Польщею», таких стовпів від Тясмину до Лоева вздовж кордону з боку Речі Посполитої було вконтуровано 353, з боку Росії — 349⁵⁶.

⁵⁰ Там само, с. 42–61.

⁵¹ AGAD w Warszawie, AP, № 91, арк. 1–26.

⁵² Там само, ZK, № 510–1, арк. 1 (1:335 000, 71×116).

⁵³ Там само, № 510–1, арк. 2–7, 9–16 (1:42 000, розмір секцій від 59×58 до 67×110).

⁵⁴ Там само, № 510–1, арк. 8 (98×125).

⁵⁵ Там само, № 510–2 (71×165).

⁵⁶ А. А. Андриевский. *Исторические материалы...*, вып. 4, с. 41–62; AGAD w Warszawie, AP, № 91, арк. 1–26.

Карти 1780–1781 рр. і 1783 р. містять так само, як і карти 1776 р., багату інформацію, особливо відомості топографічного характеру.

Матеріали, про які йшлося в цій статті, — це сеймові постанови, урядові розпорядження, документація розмежувальних комісій і карти. Вони містять у собі цінні відомості про те, як організовувались і проводились розмежування Речі Посполитої з Австрійською монархією і Російською імперією на українських землях у 70-х і 80-х роках XVIII ст., і дають змогу простежити, де саме проходили міждержавні кордони.

ОФІРНИЙ РЕЄСТР БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1789 року

6 квітня 1789 р. сейм Речі Посполитої, якому суджено було ввійти в історію під назвою «Чотирирічного», одноставно прийняв постанову (конституцію) про збирання на утримання новостворюваного 100-тисячного війська постійного (*wieczystego*) податку від річних «сталих і певних» доходів (*intrat*) з шляхетських і духовних маєтків у розмірі відповідно 10 і 20 відсотків. Щоправда, 10 відсотків повинні були сплачувати приналежні до духовної сфери парафіяльні священники (*plebani ... curam animarum majęcy*) і монастирі, дохід яких становив менше 2 000 злотих, монастирі, що утримували своїм коштом школи, де числилось принаймні три викладача (*profesor*) і які мали дозвіл на свою діяльність від Едукаційної комісії*. Такого ж розміру податком обкладались поєзуїтські маєтки** і світські школи, підвідомчі тій же комісії¹. Податок, згідно з постановою, був добровільною з боку шляхти і духовенства пожертвою — офірою (*ofiarę*) на користь держави, від чого йменувався офірним податком, офірою. Від нього звільнено кошти, виділені на єпархіальні (*diocesana*) семінарії з розрахунку до 500 злотих на одного учня, шпиталі для підкидьків, хворих і вбогих, бурси (*konwikty*) для вбогих студентів і священники обох визнань***, які не одержують десятин².

---

* Едукаційна комісія, створена за рішенням сейму 1773 р., опікувалася справами організації освітньої системи Речі Посполитої, була свого роду міністерством освіти; діяла до 1794 р.

** Ідеться про маєтки, які до 1773 р. належали єзуїтському ордену і перейшли в розпорядженні Едукаційної комісії: доходи з них йшли на фінансування її діяльності.

¹ *Volumina legum*, t. 9. Kraków 1889, с. 73–74.

*** Римо-католицького і, як можна здогадуватися, греко-католицького визнання.

² Там само, с. 73. Ідею офіри подав й розробив тогочасний відомий статистик, секретар Великого князівства Литовського Фридерик Юзеф Мошинський (S. Konferowicz. *Fryderyk Józef Moszyński statystyk doby sejmu czteroletniego: Rozprawa habilitacyjna*. Warszawa 1961, с. 48, 53–63, 64а, 64б).

30 травня того ж року сейм видав постанову про те, як має виконуватись попередня постанова (*sposób wynalezienia ofiary*)³. Виконання було доручено призначеним сеймом повітовим комісіям, до складу кожної з яких увійшло 15 осіб (постанова подає їх іменний перелік). Комісії повинні були розпочати свою діяльність 1 липня в адміністративних центрах повітів.

На своєму початковому засіданні члени кожної комісії (комісари) у присутності шляхти* мали присягти (голова (*pierwszy*)** — перед рештою їх, кожен з останніх — перед ним) у тому, що належно справлятимуться з покладеними на себе обов'язками і що, лише переконавшись в засвідченні перед ними справжніх доходів з боку власників маєтків або делегованих ними осіб, допускатимуть їх до присяги перед собою щодо свідчень про ці доходи. Одночасна присутність всіх комісарів у роботі комісії не обов'язкова, вони в такому разі повинні засідати за домовленістю між собою, зафіксованою на письмі, але не менше як у шестиособовому складі, при винесенні рішень — у крайньому випадку — в складі п'яти осіб. Систематичне ухилення того чи іншого комісара від виконання обов'язку потягне за собою позбавлення права на участь в публічній діяльності (*oddalenie ab activitate*) на шість років; це покарання не стосуватиметься хворих, яких зобов'язано перед комісією присягати в тому, що вони дійсно хворіли. Рішення комісією прийматимуться більшістю голосів присутніх, при рівності їх вирішальний голос належатиме головуючому. В роботі комісії може брати участь особа, скерована до її складу Церквою***.

Виконавши згадану присягу, комісари, читаємо далі в травневій постанові, встановлять загальну для повіту вартість (*taxę*) панщини та інших видів робіт селян, а також грошових, зернових й усіх інших складників доходів з маєтків.

Згідно з тією ж постановою, після відкриття роботи комісії її голова мав розіслати (очевидно, за погодженням з нею) на місця в повіті ідентичного змісту листи (*innotescencyi*) з повідомленням про її створення і завдання, а також про те, що через два тижні в центрі повіту вона розпочне свою діяльність, безпосередньо пов'язану з одержанням повідомлень про доходи і визначенням розміру офірного податку.

³ *Volumina legum*, t. 9, c. 77–95.

* Прибулої, імовірно, на заклик голови комісії.

** Його, очевидно, обирали члени комісії.

*** Ідеться про Католицьку церкву.

Власник (дідич) або тимчасовий володілець (посесор — заставний чи орендовний), управитель (адміністратор) маєтку, читаємо далі, повинен пред'явити комісії інвентар доходу (*inwentarz intraty*), за відсутності його — реєстри всіх висівів або врожаїв, складених «за звичаєм повіту», або реєстри панщини й інших робіт та різних інших доходів за три останні роки до 1788 р. включно, як нема їх за цей час, то — за 1787 і 1788 рр.; якщо ж хто тільки рік тому придбав маєток, то достатньо подати такий реєстр за рік, що минув по тому. Коли комісія визнає інвентар або реєстр достовірним (*za dokładny*), то власник або адміністратор мають присягти перед нею в правильності їх складання. Член комісії як власник маєтку на час такої присяги щодо останнього звільнявся від участі в її роботі. Після цього заприсягання комісія повинна підписати інвентар або реєстри і на підставі їх вивести середньорічну величину доходності, що враховує надходження від землеробства й інших галузей господарства — відповідно до повітового звичаю, практикованого при продажах маєтків*, та розмір офіри з останніх — десяту (для шляхетських) і п'яту (для духовних) частину засвідчених даними документами доходів. Все це відбуватиметься за встановленою комісіями часовою черговістю для маєтків — за розташуванням їх у римо-католицьких парафіях, на які повіти умовно поділялися (до кожної парафії входила певна, але неоднакова, кількість маєтків).

У разі перебування дідича під час роботи комісії за межами повіту він повинен був присягнути там, де перебував (у Речі Посполитій — у відповідній гродській або земській канцелярії, за кордоном — перед тамтешньою інстанцією). Така присяга мала містити заяву дідича про дане ним управителеві свого маєтку розпорядження подати комісії правдиві відомості стосовно доходності останнього. Управитель цей документ як витяг з книги, куди присяга була внесена, пред'являв комісії і тільки по тому допускався до подачі відомостей і заприсягнення.

Комісія, підкреслено в постанові, всіляко дбатиме про охоплення офірним податком всіх маєтків і поселень. Виявлення випадків ухилення від подання належних відомостей тягтиме за собою допит (*requizyсуа*) комісією за посередництвом возного, обов'язково вписуваний у гродську або земську книгу, мета якого — нагадати

---

* Видається, що вислів «інвентар доходу» в цьому фрагменті постанови означає відомості про дохід за три роки.

про необхідність цього подання; якщо ж винуватець після цього допиту протягом чотирьох тижнів перед комісією не стане для подання інвентаря або реєстрів чи не стане його адміністратор, то обрані нею три члени її (люстратори) на місці обстежать (злюструють) стан маєтку, виведуть дохід з нього і повідомлять про це комісію, а ця накаже винуватцеві присягти в правильності висновків люстраторів; останні ж за свій труд отримують грошове винагородження від винуватця (у всьому іншому діяльність комісарів мала бути безоплатною). Винуватцеві за люстрування його маєтку постанова погрожувала сплатою подвійного доходу до коронного скарбу, що діяв у Варшаві, на протязі чотирьох років. А хто б після допиту возним не став перед комісією і до люстрації не допустив або чинив опір діяльності комісії в своєму маєтку й закликаному нею на допомогу військовому підрозділові, той має бути оголошений ворогом вітчизни, позбавлений маєтків, які перейдуть в розпорядження комісії, вона ж продасть їх державному скарбу.

Один із членів комісії зобов'язаний був скласти підсумковий документ — протокол під назвою «Офіра на військо зі світських і духовних маєтків повіту», вказати в ньому в сумарному вигляді складники та суму річного доходу з кожного поселення й визначений на його основі розмір офіри, по чому слід було скріпити протокол підписами членів комісії, один із примірників його здати до повітової гродської канцелярії (*grodu*), другий — відіслати коронній скарбовій комісії у Варшаві; вслід за цим — інвентарі і реєстри повернути власникам відповідних маєтків на збереження, з тим, щоб суди їх не вважали документами для доказів.

Діяльність комісії мала тривати найпізніше до останнього дня вересня 1789 р. А офіру, за тією ж травневою постановою, слід здати до коронного скарбу до кінця жовтня; кожного наступного року її потрібно сплачувати двома частинами (ратами) — в січні і червні.

Від сплати офіри звільнялася шляхта, що не мала підданих і висіви зернових на землях якої не перевищували 10 корців.

* * *

Офірна документація Брацлавського воеводства 1789 р. дійшла до нас у витягах (*excerpty*) з протоколів комісій його Брацлавського, Вінницького і Звенигородського повітів та у вигляді протоколу комісії Брацлавського повіту. Витяги, як видно з надто стислих преамбул до них стосовно Брацлавського і Вінницького повітів, зроблено на бажання не названої на ім'я особи (*strony*). Можливо,

цією особою був якийсь Станіслав Кшижановський: після реєстру в рукописі, де він міститься, значиться: *Skrypta potrzebna dla Pana Stanisława Krzyżanowskiego*. Не виключено, що поява витягів припадає на останні роки XVIII ст. або на самий початок XIX ст.: в зазначеному рукописі далі наведені оригінальні документи Брацлавського повіту (уїзду) Подільської губернії, датовані 1801, 1803 і 1806 рр., писані, до речі, письмом, подібним до письма витягів. Невідомо, яким чином цей рукопис потрапив до бібліотеки Дзялинських у місті Курніку, розташованому недалеко від Познані (нині бібліотека Польської Академії Наук)⁴. Можливо, до цього якимсь чином причетні шляхтичі Свейковські, які в другій половині XVIII — XIX ст. володіли маєтками в Брацлавському воєводстві і Подільській губернії (щойно згадані документи за 1801, 1803 і 1806 рр. стосуються цих маєтків). Принагідно зазначимо, що в Курницькій бібліотеці зберігаються й деякі інші рукописи, тематично пов'язані зі Свейковськими.

Протокол — джерело оригінальне, недатоване (далі переконаємося, що його складено 1789 р. і вкажемо, коли саме). Зберігається він в Державному архіві Вінницької області⁵. Протокол (разом з подібними за змістом протоколами Вінницького і Звенигородського повітів, на сліди теперішнього знаходження яких нам потрапити не вдалося, імовірно, ці протоколи загинули) до 1793 р., коли територія Брацлавського воєводства відійшла до Російської імперії, переховувався у Вінницькій гродській канцелярії (в цьому воєводстві гродський суд (грод) діяв тільки у Вінниці), згодом — у суді Вінницького уїзду (повіту) Брацлавського намісництва (1794–1796 рр.) і Подільської губернії (від 1797 р.). Передача до новоствореного в 1852 р. при Київському університеті Святого Володимира Центрального архіву вінницьких книг гродських і земських⁶

⁴ Biblioteka PAN w Kórniku, oddział rękopisów, № 1241, 38 стор. (рукопис не пагінований).

⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО), ф. 897 (Комісія зі збору пожертвувальн на армію по Брацлавському повіту Брацлавського воєводства), оп. 1, спр. 1, 115 арк. Протокол використано нами з цифрової копії; за надання її (а також цифрової копії списку відісланих до Києва книг Брацлавського воєводства, про які див. у наступному посиланні) висловлюю вдячність заступникові директора ДАВіО Олександрові Петренку.

⁶ Серед книг Брацлавського воєводства, відісланих до Києва Вінницьким повітовим судом від 18 серпня 1852 р. до 29 січня 1853 р., офірні протоколи Брацлавського, Вінницького і Звенигородського повітів не значаться (Там

(земський суд у Брацлавському воєводстві діяв так само один і так само у Вінниці) не поширилася на офірні протоколи, і тому вони залишилися і залишалися у Вінницькому повітовому суді.

«Авторами» офірних протоколів Брацлавського воєводства, судячи з протоколу Брацлавського повіту, були, напевно, ті самі особи, що їх до складу його повітових комісій було включено на сеймі. Із 45 осіб земських урядників воєводства було 17 (за ієрархією їх по низхідній: підкоморій, хорунжий, земський суддя, два стольники, три підчаших, підсудок, підстолий, ловчий, два війських, два менших війських, два скарбники); далі йшли: брацлавський підвоєвода, брацлавський і звенигородський старости, вінницькі гродські суддя, регент, віцерегент (*wicesregent*), бурграфій і чотири судделегати (відповідальні за виконання рішень гродських судів з кримінальних питань), два пограничні судді і земський коморник воєводства, генерал-ад'ютант, п'ять королівських шамбелянів (придворних осіб), коронні кухмістр, ротмістр, два старости

само, ф. 470 (Вінницький повітовий суд), оп. 1, спр. 265, арк. 41–65 зв.). Натомість у списку невідсланих книг вони фігурують як «Регистр именьям о доходах с оных 1789 года» (№ 362, 156 арк.) та «Протокол действий той же комиссии с регистром имений 1789 года» (№ 363, 119 арк.) (Там само, арк. 65). (Варто вказати на те, що ці книги не значаться в «Списке актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве», наведеному Едуардом Станкевичем у виданні Київського університету «Университетские известия» за 1862–1864 рр. Перелік книг стосовно Брацлавського воєводства обіймає в списку 26 сторінок.) «Протокол... с регистром имений...» — це протокол офірної комісії Брацлавського повіту, на що вказує така сама кількість аркушів. «Та же комиссия» — це, зваживши на перелік книг, які у згаданому списку невідсланих книг передують книгам під номерами 362 і 363, цивільно-військова комісія порядку. Але такі комісії як органи місцевого в Речі Посполитій управління шляхти спільно з католицьким духовенством були створені за постановами сейму, датованими листопадом і груднем 1789 р. (*Volumina legum*, t. 9, с. 146–147), тобто через кілька місяців після створення офірних комісій. Згідно з грудневою постановою сейму, у Брацлавському воєводстві мали діяти (і діяли!) дві порядкові комісії — Брацлавсько-Звенигородська і Вінницька. У книзі під № 362 ідеться про офірні протоколи комісії Вінницького та Звенигородського повітів і ось чому. Судячи з переліку поселень у витягах з протоколів трьох повітів, територія Вінницького повіту була значно менша, а Звенигородського — ще менша, ніж територія Брацлавського повіту, тож слід визнати, що обсяг цієї книги в аркушах порівняно з обсягом «брацлавської» книги стосувався двох повітів, був виправдано пропорційним. До того ж потрібно мати на увазі, що, на чому далі буде наголошено, офірні комісії Вінницького і Звенигородського повітів діяли у Вінниці. Не випадково тому їхні протоколи подали в одній книзі.

інших регіонів Речі Посполитої, кам'янецький каштелянич, два князі Четвертинські (мали маєтки у воєводстві), шляхтич цього ж воєводства без уряду⁷. Представництво у цих комісіях можна характеризувати як урядово-пропорційне, в ньому явно переважала брацлавська шляхта, так чи інакше зацікавлена в роботі комісій.

З «брацлавського» протоколу і витягів з протоколів видно, що комісія Брацлавського повіту працювала в Брацлаві, тоді як комісії Вінницького і Звенигородського повітів — у Вінниці, можливо навіть в одному приміщенні: місто Звенигородка було надто невеличким поселенням (1789 р. у ньому числилось 195 господарств християн і якась кількість євреїв⁸), щоб у ньому могла нормально діяти офірна комісія.

Протоколи містили розлогі вступи. Зі вступу до протоколу брацлавської комісії (він охоплює 17 сторінок, повний текст його наводимо в додатку)⁹ видно, що вона прискіпливо, сумлінно намагалася виконувати настанови травневої сеймової конституції.

Своє перше офіційне засідання комісія розпочала, як і вимагалось сеймовою постановою, 1 липня, у присутності, мабуть, свого роду гарантів її успішної діяльності, капітана коронного війська Яна Шкляровича, капітана саксонського війська Героніма Козловського, мінського ротмістра Ігнація Козловського, чернігівського мечника Станіслава Костки Бельського, поручника коронного війська Стефана Зубжицького, а також багатьох осіб, зацікавлених сплатою офіри (ідеться, очевидно, про шляхту, можливо й про когось із духовенства).

Із членів комісії в засіданні взяли участь її голова (*pierwszy, prezydujący*) — коронний великий кухмістр Леонард Ворцель (*Worcell*), брацлавський староста Тадеуш Козловський, брацлавський підчаший Ігнацій Мощенський, брацлавський скарбник Францішек Раковський, вінницький гродський віцерегент Марцін Контський, шамбеляни (підкоморії) Марцін Леженський і Гіпполіт Ярошинський, вінницький гродський субделегат Ігнацій Міхал Подчаський. Не з'явилися на засідання такі члени комісії: брацлавський земський підсудок Фелікс Бжозовський, вінницький підстолій Онуфрій Щеньовський, звенигородський ловчий Міхал

⁷ *Volumina legum*, t. 9, c. 81.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zespół Archiwum Skarbu Koronnego, dział 46, № 9.

⁹ ДАВіО, ф. 897, оп. 1, спр. 1, арк. 2–10.

Собанський, князь Марцелій Святополк Четвертинський, стенг-вільський староста Фелікс Поляновський, брацлавський земський коморник Томаш Вігурський, вінницький гродський субделегат Миколай Чайковський — з огляду на те, що через запізнення із записом згадуваної вище травневої 1789 р. сеймової конституції у вінницьку гродську книгу (запис було здійснено 26 червня) вони своєчасно не могли довідатись про відкриття роботи комісії 1 липня; відносно цієї причини їх було зобов'язано присягти на наступному засіданні комісії.

Того ж 1 липня на засіданні голова і присутні члени комісії присягли згідно з вимогою конституції. Складання протоколу доручено І. М. Подчаському.

2 липня комісія прийняла звернення (*innotescencya*) до шляхти (*obywatelów*; очевидно, і до духовенства) повіту. Згідно з цим документом, повний текст якого наведено у вступі до протоколу, його слід було вписати у вінницьку гродську книгу і в копіях, підписаних головою комісії, розіслати в парафії за посередництвом спеціально призначеного для цього посланця (*umysłnego*).

У зверненні викладено свого роду програму дальшої діяльності комісії — відповідно до травневої сеймової постанови. Наголошено на необхідності подання комісії інвентарів маєтків за 1786–1788 або 1787–1788 рр. або тільки за 1789 р. і відбиття в них відомостей про підданих, їхні повинності (відробіткові, натуральні і грошові) і про все інше, що складає дохід з того чи іншого маєтку. Що ж до реєстрів висівів (про реєстри врожаїв не сказано), то підкреслено, що до уваги потрібно брати висіви у розмірі понад 10 корців.

Далі у зверненні наведено часову черговість подання комісії інвентарів і реєстрів за розташуванням маєтків у римо-католицьких парафіях. Спершу це слід було зробити стосовно парафій Гранівського деканату: Гранівської зі своєю Ілінецькою філією (*afilacya*) — 17 липня, на коли призначено наступне засідання комісії (дещо більше двох тижнів після першого засідання; нагадуємо, що травнева сеймова постанова встановила двотижневий проміжок між цими засіданнями¹⁰), Оратівської — 19, Монастирської — 23, Уманської — 26, Голованівської — 30 липня, Чечельницької зі своїми філіями Юзефгородською і Рашківською — 4 серпня. Далі

¹⁰ Офірна комісія Київського повіту своє перше засідання провела 1 липня, а друге призначила на 14 липня (Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, № 500, с. 1–5).

йшли маєтки парафій Брацлавського деканату: Томашпільської, М'ястківської, Копіївської з філією Тульчинською, Немирівської — відповідно 8, 12, 20 і 25 серпня. Через недогляд в цьому переліку пропущено парафії Тетіївську Гранівського деканату і Брацлавську однойменного деканату — обидві вони «присутні» й у власне протоколі, і у витягах з нього. Доречно зазначити, що там же філії парафій фігурують як парафії¹¹.

Судячи зі вступу до протоколу, брацлавська комісія таки зібралася вдруге на засідання 17 липня. На ньому насамперед заслухали присяги Ф. Бжозовського, О. Щеньовського, М. Собанського, князя М. Святополка Четвертинського, Т. Вігурського, М. Чайковського, а також брацлавського декана, каноніка Ігнація Ольшевського, який у комісії представляв римо-католицьке духовенство, стосовно того, що вони з поважних причин пропустили перше засідання. Ф. Поляновський не з'явився і цього разу — «через свої важливі причини», але обіцяв прибути. Не зазначено, хто з інших членів комісії був на цьому засіданні. Не подано, як видається, тому, що всі вони, поряд з тими, котрі присягли, взяли участь у ньому. У такому разі комісія працювала майже в повному своєму складі.

На тому ж засіданні комісія для визначення дохідності маєтків і розміру офіри зайнялася виведенням спільної для повіту вартості повинностей підданого населення. Наведені нею при цьому відомості цікаві тим, що певною мірою відбивають соціально-економічні відносини в тогочасному Брацлавському воєводстві. Одні оціночні показники комісія схвалювала одностайно, інші — більшістю голосів. Слід мати на увазі, що «вартісна» частина вступу викладено дещо невиразно.

День тяглої і пішої панщини оцінено у, відповідно, 12 і 8 грошів, а кожен літній день — як день панщини тяглої (заорки, оборки) або пішої (закоски, обкоски, зажинки, обжинки, заграбки, обграбки, толоки). У разі, як піддані не відбували панщини, а

---

¹¹ Варто вказати на те, що офірна комісія Київського повіту у своєму зверненні до своєї шляхти, подібному за змістом до звернення брацлавської комісії, назвала 22 вересня останнім днем поданням їй документації з місць: територіально цей повіт значно більший від Брацлавського. Цим же зверненням вона зобов'язала плебанів (парафіяльних священників) виголосити (*opublikować*) його шляхті в костелах, прибити до дверей останніх і надіслати в шляхетські маєтки (Там само). Чи відсутність останнього фрагменту у зверненні брацлавської комісії означає, що сказане в ньому (фрагменті) не мало місця в Брацлавському воєводстві? Навряд.

відробляли шарварки, косили два дні, громадили і кидали на вози сіно, жали малу кількість кіп, то дохід від підданого за таку косовицю, громадження і кидання сіна та звезення його на панський двір мав становити два злотих (злотий був лічильною одиницею, складався з 30 грошів). Жаття будь-яких зернових (*zboża*) прирівняно до 10 грошів, жаття і звезення — до 13 грошів, жаття, звезення й обмолот — до 20 грошів. Де шарварки повністю відносили до польових робіт, то день їх оцінено як день пішої панщини, де їх використовували для польових робіт і направи [доріг, гребель тощо], то день мав іти за півдня пішої панщини, а де шарварки повністю відроблялись для направи, то день мав лічитися як день пішої панщини. Якщо сільська громада по черзі сторожила на користь пана або наймала сторожів, то таке сторожування не потрібно піддавати виведенню доходу; якщо ж громада сплачувала сторожчину з чиншем, то її слід було вважати дохідною; якщо ж давала сторожчину, а за рахунок надходжень з неї панський двір наймав сторожа, то в такому разі на оплату його належало виділити з надходжень від сторожчини 100 злотих, решту її вважати доходом. Вартість даниних курки і каплуна визначено у, відповідно, 8 і 12 грошів, яйця — в шеляг (шеляг становив третину гроша або шість денарів). Моток з прядива підданого прирівняно до 12 грошів, з прядива панського — до 8 грошів, десятий пень (вулик) пану — до 6 злотих, фіра сіна пану — до двох злотих. Стосовно данини збіжжям (осипом, фуражем і чим-будь іншим), то де її вносили готівкою, там вона вважалася дохідною, а де давалась натурою, то корець жита треба було лічити за три, гречаної крупи — за чотири, пшона — за п'ять, ячменю — за два, пшениці — за чотири злотих, проса — за два злотих 15 грошів, вівса — за злотий 10 грошів, січки — за 6 грошів, анису — за 18 злотих. Сплачена овеча десятина і гостина була доходом, а коли овеча десятина здавалась натурою, то мала бути оцінена на п'ять злотих від підданого. Якщо доставку пану святочних дров піддані оплачували, то оплата вважалась доходом, а де дрова доставлялися, там фіра дров оцінювалась у шість грошів. Оплату за найм степових пасовищ належало виводити як середньорічну з трьох років. Очкове бралось до уваги те, яке вказане в інвентарях маєтків. Сплата за волів, корів, яловиць як за данину або ця данина їх натурою кваліфікувались як дохід, причому віл вартував 50, корова — 35 злотих. Камінь лою виносив дев'ять злотих. Доходи від підданих з їхніми послугами, данинами і повинностями,

враховані корчемноорендними контрактами, мали бути саме такими. Омастова (жиром) данина готівкою або натурою та данина готівкою від мельників були доходом. Надходження від ставщини (оплати за користування ставом), спуску ставу, садового, зрубу лісу (*siekierkowe*), оплати найманих паробків і ремісників, лісового, дозволу полковати, звірячих шкур, одержаних від полкування, повинні були також враховуватись при визначенні доходів. Праця козаків (слуг), за винятком чотирьох у містах і містечках, де бували ярмарки, так само мала братись до уваги, зате війти, присяжні, гуменні, ланові, осавули, побережники в дохідному відношенні не бралися до уваги. Де замість корчемної оренди практикувалася пропінанція, то власник маєтку або його управитель (*rządca*) мав у комісії під присягою подати відомості про дохід з неї.

На другому засіданні комісія також визначила для своїх членів такий час (*kadencya*) для виведення доходів і офіри з маєтків на основі поданої їй з місць потрібної документації: 21 липня — 12 серпня (помилково вказано 13 серпня) цією справою мали займатись Т. Козловський, Ф. Бжозовський, М. Леженський, Г. Ярошинський, І. Ольшевський, І. М. Подчаський, 13 серпня — 6 вересня — І. Мощенський, О. Щеньовський, Ф. Раковський, М. Контський, М. Чайковський, І. М. Подчаський, І. Ольшевський, 7–30 вересня — Л. Ворцель, М. Собанський, князь М. Святополк Четвертинський, Ф. Поляновський, Т. Вігурський, І. М. Подчаський, І. Ольшевський.

Означеною справою, отже, були охоплені всі члени комісії, причому першою каденцією — шість, другою — сім, третьою — сім, а І. М. Подчаському й І. Ольшевському судилося працювати протягом всіх каденцій — першому як відповідальному за складання документації комісії, у тому числі окремих і загального протоколів, другому як єдиній у комісії духовній особі. У разі відсутності когось із членів комісії протягом якоїсь каденції бажано було, щоб у ній участь взяв той її член, котрий, не зобов'язаний брати в ній участь, на той час перебував у Брацлаві.

Для отримання докладних відомостей про назви якомога всіх поселень повіту комісія вирішила писемно звернутись до чільників духовенства (*zwierzchności duchownych*; до кого саме посадово?) з проханням надіслати своє розпорядження (*innotescensya*) до деканатів обох обрядів, аби ті наказали підлеглому собі духовенству (*kapłanom i księżom obrządku łacińskiego*) подати списки (*registra*) поселень у своїх парафіях, з виокремленням старих сіл, слобід, хуторів і присад.

У полуденний час (*na sessyi południowej*) другого засідання було розпочато розгляд документів для визначення доходів й офіри. Розпочато його з подання гранівським деканом і водночас пробощем Анципою інвентарів «його» пробовства (плебанії-садиби). Сумарій (сумарне зведення) інформації цього джерела комісія включила в протокол під назвою «Офіра на військо з земських маєтків Брацлавського повіту, як світських, так і духовних». Подібним чином приймалася й оброблялася комісією документація інших маєтків.

Далі у вступі до протоколу читаємо, що уманське пробовство, незважаючи на звернення до нього, вписані в гродську книгу, так і не подало відомостей про його доходи, не надійшли також такі відомості про хутір вінницького гродського субделегата Вельгорського, що в Монастирській парафії, про село Тарнавку Комаргородську в Мястківській парафії*. Тож комісія доручила Ф. Поляновському, Г. Ярошинському і М. Чайковському дізнатися, чи в протоколі офірного податку Вінницького повіту значаться ці поселення, у разі ж, як не значаться, — протягом чотирьох тижнів виїхати в уманське пробовство й дані поселення, провести там люстрацію і про неї повідомити їй, комісії, а також призначити час явки на її засідання власників або посесорів цих маєтків та особи від уманського пробовства, а також час їхньої присяги там само.

Щодо окремих поселень, сказано також у вступі, комісія не отримала інформації про доходи і звернулася до сейму Речі Посполитої (*Najiaśnieyszych Rzeczypospolitey Stanów*) з проханням прийняти своє рішення з цього приводу, та його, якщо воно було, не отримала. В очікуванні цього рішення комісія постановила внести у свій загальний протокол кількості підданих і тягла в даних поселеннях.

Наприкінці вступу комісія висловила глибоку вдячність І. М. Подчаському за те, що він протягом чотирьох місяців невтомно, не щадячи свого здоров'я, «охоче тримав перо». Йдеться, повторюємо, про складання ним документації, у тому числі протоколів — окремих стосовно каденцій і загального.

Вступ підписали власноручно Т. Козловський, І. Мощенський, О. Щеньовський, М. Собанський, князь М. Святополк Четвертинський, Ф. Раковський, Ф. Поляновський, М. Чайковський. Ці самі

---

* Комісія, як побачимо далі, так і не отримала бажаної інформації від уманського пробовства. Тарнавку у свій протокол внесла Вінницька офірна комісія, але в ньому відсутній хутір Вельгорського.

підписи наведено під загальним протоколом офіри Брацлавського повіту — з тим, що до них долучено власноручний підпис І. М. Подчаського, біля якого його ж рукою записано: *protokół trzymający**.

Чотири місяці, віддані І. М. Подчаським дорученій йому комісії справі, — це й місяці її діяльності: від 1 липня до кінця жовтня. З цього часу дві декади липня пішли на вирішення організаційних питань, 72 дні — на вивчення різної документації, що поступала на розгляд комісії, визначення доходів та розміру офіри з маєтків, складання «каденційних» протоколів (якщо, зрозуміло, «каденційний» графік виконувався справно і вчасно), а жовтень — на складання загального протоколу офіри Брацлавського повіту.

У такому разі комісія цього повіту працювала на один місяць довше, ніж було передбачено травневою сеймовою постановою. Тому вона не могла відправити в коронний скарб зібраний офірний податок до кінця жовтня, як вимагала та сама постанова: потрібно було ще витратити час на його збір. Доречно вказати на те, що ні з цитованого вступу до протоколу, ні з інших джерел не дізнаємося, хто і як займався цим збором.

Що ж до щойно згаданого протоколу, то, як і вимагалось тією ж постановою, виготовлено було його у двох примірниках, з яких один відіслано коронній скарбовій комісії, а другий потрапив до Вінницької гродської канцелярії. Коли у Варшаві отримали згаданий примірник, невідомо. Своєю постановою від 9 листопада 1789 р. сейм зобов'язав офірні комісії, котрі своєчасно не надіслали протоколи, до 15 грудня їх надіслати¹². Чи до цих запізнілих комісій належала Брацлавська повітова і якщо так, то наскільки, встановити годі.

Висловлені міркування можна, як видається, з певними корективами віднести і до Вінницької та Звенигородської повітових комісій, протоколи яких, як сказано вище, дотепер не виявлено.

* * *

Пізнавальне значення офірних реєстрів полягає головним чином у наведенні ними інформації про доходи. Ідеться про доходи «пропорційовані» (*uproporcjonowane*), виведені як середньорічні в основному на підставі інвентарів і реєстрів за 1786–1788 і 1787–

---

* У даному вступі лаконічно говориться й про виконання Брацлавською повітовою комісією тогочасних сеймових постанов щодо проведених люстрацій і складання подимних реєстрів.

¹² *Volumina legum*, t. 9, c. 135.

1788 рр.

Реєстр Брацлавського воеводства 1789 р. подає доходи стосовно 74 міст і 1 382 сіл (до сіл умовно відносимо 12 хуторів, п'ять присад (невеличких присілків), п'ять гут). Всі вони були шляхетськими маєтками, за винятком дев'яти сіл: Пісочин і Бондурівка (Немирівська парафія) були володінням поєзуїтським, підвідомчим Едукаційній комісії у Варшаві; Олександрівка, Кривецьке, Ксьондзівка, Ксьондзівка, Білоусівка належали Римо-католицькій церкві — перші чотири пробоствам (плебаніям) у містах, відповідно, Юзефгороді, Чечельнику, Брацлаві, Гранові, п'яте — домініканському конвенту (монастирю) в місті Тульчині, Герезанівка і Маньковечка — греко-католицькому чину василіян у місті Умані* (всі ці міста були центрами римо-католицьких парафій). Доречно зазначити, що пробоства зауважені протоколом і витягом з реєстру в ряді інших центрів парафій — містах Голованівському, Ілнцях, М'ястківці, Томашполі, Красному, Вороновиці, Вінниці, Звенигородці, Немирові, зауважені також конвенти в місті Браїлові та, францісканський, в місті Комаргороді, юридики немирівського пробоства в місті Монастирищі й домініканського ордену у Вінниці. Греко-католицькій церкві підлягали також монастирок у місті Гранові і юридика василіянок у Вінниці, Православній — названі поза переліком поселень Мошнівський, Жаботинський і Мотронинський монастирі. Всі ці духовні об'єкти фігурують з їхніми доходами, за винятком немирівського пробоства. Чомусь не названо пробоства в таких містах — центрах парафій: Брацлав, Літин, Ворошилівка, Тиврів, Браїлів, Пиків, Прилука, Оратів, Рашків, Гранів, Умань, Тульчин, Копіївка, Чечельник, Тетіїв, Морахва. Пробоства Погребищенської і Володарської парафій знаходились у сусідньому з Брацлавським Київському воеводстві, Чернівецької — також у сусідньому Подільському воеводстві, оскільки відповідні міста Погребище, Володарка і Черніївці з частинами (більшими) їхніх парафій були розташовані саме там¹³. Поділу Звенигородського повіту на парафії реєстр не подає. До речі, наявність звенигородського пробоства засвідчує наявність однойменної парафії, остання охоплювала й однойменне старство, котре як королівщина офірним податком не обкладалось. Потрібно зауважити, що стосовно сіл Вінницької парафії П'ятничан, Стадниці, Переурок і Лаврівки

* Ці два села у витягу з протоколу (Брацлавського повіту) не зазначені.

¹³ BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 31, 44.

(нині Вінницького району) реєстр не подає доходів, отже, — й розміру офірного податку.

Поселення, що сплачували офіру, за повітами розподіляються так: Брацлавський — 41 місто, 765 сіл (*Таблиця 1*), Вінницький — відповідно 25, 424 (*Таблиця 2*), Звенигородський — 8, 193. Усіма своїми поселеннями дев'ять парафій входили, згідно з реєстром, до складу Брацлавського повіту, 11 парафій — до складу Вінницького повіту. Поселення семи парафій представлені в обох цих повітах. Подібне стосовно воєводств Речі Посполитої було передбачене травневою постановою сейму. Частини Погребищенської, Володарської і Чернівецької парафій, розміщені в Брацлавському воєводстві, належали до Вінницького повіту.

Державними маєтками в складі воєводства були староства, поруч із Звенигородським, Брацлавське, Гайсинське, Вінницьке і Літинське; перші два належали до Брацлавського, інші — до Вінницького повіту. За люстрацією цих маєтків 1789 р., Брацлавське староство мало місто і 20 сіл, Гайсинське — місто і чотири села¹⁴, Вінницьке — три міста (у тому числі Вінницю, частково враховану реєстром) і 25 сіл, Літинське — місто і 17 сіл¹⁵. Що ж до Звенигородського староства, то, за тією ж люстрацією, воно включало у себе два міста і 28 сіл¹⁶.

Отже, воєводство у 1789 р. за офірним реєстром і люстрацією налічувало 81 місто і 1 480 сіл (у тому числі чотири села з неподаними доходами). На Брацлавський повіт припадало 43 міста, 789 сіл, на Вінницький — відповідно 28, 470 (серед сіл чотири без доходів), на Звенигородський — 10, 221¹⁷.

В офірних протоколах відсутні сумарні цифри доходів. Наші підрахунки показують, що 74 міста сплатили (з урахуванням пробоств, юридик, конвентів й монастирка в Гранові — всі вони розміщувались у містах) офіру від 1 421 209 злотих, тоді як 1 382 села — від

¹⁴ AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. 46, № 9.

¹⁵ Там само, № 8.

¹⁶ Там само, № 9.

¹⁷ За результатами «азначення» населення і люстрації димів 1789 р., відбитими в таблиці, яку Ф. Ю Мошинський подав 19 квітня 1790 р. на сеймі, Брацлавське воєводство мало 81 міське і 1 490 сільських поселень (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, druk ulotny, № 17198 II; Н. Г. Крикун. Население Правобережной Украины в 1789 г. // *Проблеми исторической демографии СССР: Сборник статей* / под ред. Р. Н. Пуллата. Таллин 1977, с. 93–94).

Таблиця 1

Середньорічні доходи з маєтків Брацлавського повіту
за офірним реєстром 1789 р.

Римо-католицькі парафії	Поселення		Доходи у злотих		
	міста	села	з міст	з сіл	разом
Брацлавська	3	45	43465	209231 ¹	252696
Гранівська	5	41	68451 ²	213179 ³	281630
Уманська	5	177	125925	880414 ⁴	1006339
Голованівська	3	95	45271 ⁵	377285	422556
Тульчинська	2	14	76883	100570	177453
Копіївська	—	33	—	219929 ⁶	219929
Чечельницька	4	125	93973	604656	698629
Оратівська	3	12	40860	43697	84557
Ілінецька	1	17	26671 ⁷	47792	74463
Немирівська	—	3	—	9060 ⁸	9060
Монастирська	2	18	15664	62807	78471
Мястківська	5	34	87735 ⁹	231565 ¹⁰	319300
Томашпільська	1	8	14639 ¹¹	22135 ¹²	36774
Тетіївська	2	41	45466	199968 ¹³	245434
Рашківська	4	67	63820	289082	352902
Юзефгородська	1	35	14099	130807 ¹⁴	144906
<i>Разом</i>	<i>41</i>	<i>765</i>	<i>762922</i>	<i>3642177</i>	<i>4405099</i>

Примітки

¹ У тому числі 3 819 злотих від трьох частин села Жерденівки, належних до Гранівської парафії, 1 590 злотих — від двох частин села Остолопова, належних до Немирівської парафії Вінницького повіту, 3 840 і 5 476 злотих — від частини відповідно села Вишківців і села Михайлівки, кожна з яких (частин) належить до Копіївської парафії.

² У тому числі 200 злотих від гранівського монастирка.

³ Без трьох частин села Жерденівки (див. *Примітку 1*).

⁴ У тому числі 3 279 злотих від частини села Охматова і 3 436 злотих від частини села Багви, які (частини) приналежні до Тетіївської парафії.

⁵ У тому числі 924 злоті від голованівського пробства.

⁶ Без частини сіл Вишківців і Михайлівки (див. *Примітку 1*), з 1 485 злотими від частини села Кислицького, належної до Томашпільської парафії Брацлавського повіту, з 1 306 і 2 133 злотими від двох частин села Савчини, належних відповідно до Мястківської і Томашпільської парафій того ж повіту.

⁷ У тому числі 1 310 злотих від ілінецького пробства.

⁸ У тому числі 296 злотих від семи частин села Шолудьків, належних до Немирівської парафії Вінницького повіту.

⁹ У тому числі 2 100 злотих від мястківського пробства.

¹⁰ Без частини села Савчини (див. *Примітку 6*).

¹¹ У тому числі 930 злотих від томашпільського пробства і 200 злотих — від комаргородського конвента францісканців.

¹² У тому числі 200 злотих від поташової шури і 650 злотих — від шляхової корчми, без частини села Кислицького і частини села Савчини (див. *Примітку 6*).

¹³ Без частини сіл Охматова і Багви (див. *Примітку 4*).

¹⁴ У тому числі 2 082 злоті від юзефгородського пробства з селом Олександрівкою.

Таблиця 2

Середньорічні доходи з маєтків Вінницького повіту
за офірним реєстром 1789 р.

Римо-католицькі парафії	Поселення		Доходи у злотих		
	міста	села	з міст	з сіл	разом
Ворошилівська	1	4	10161	24125	34286
Тиврівська	1	13	13672	37252	50924
Красненська	1	31	40931 ¹	181698	222629
Браїлівська	1	21	39629 ²	140065 ³	179694
Вороновицька	1	19	17217 ⁴	61142	78359
Пиківська	1	30	13064	100650	113714
Прилуцька	2	44	33613	198924	232537
Погребищенська	1	16	7179	89749	96928
Морахв'янська	2	23	67810 ⁵	127178 ⁶	194988
Немирівська	2	56	74261 ⁷	173938 ⁸	248199
Янівська	1	14	24537	81259	105796
Глінецька	4	41	62965	165829	228794
Літинська	—	11	—	39740	39740
Монастирська	1	12	23592 ⁹	37213	60805
Томашпільська	1	19	12313	104811	117124
Чернівецька	—	8	—	41664	41664
Вінницька	3	20 ¹⁰	22953 ¹¹	49620	72573
Оратівська	2	32	22746	117111	139857
Мястківська	—	5	—	13741	13741
Володарська	—	4	—	22240	22240
Рашківська	—	1	—	4590	4590
<i>Разом</i>	<i>25</i>	<i>424</i>	<i>486643</i>	<i>1812539</i>	<i>2299182</i>

Примітки

¹ У тому числі 174 злоті від красненського пробовства.

² У тому числі 2 832 злоті від браїлівського конвента.

³ У тому числі 3 695 злотих від трьох частин села Дзялова, приналежних до Морахв'янської парафії.

⁴ У тому числі 467 злотих від вороновицького пробовства.

⁵ З двома передмістями Морахви — від 8 780 злотих

⁶ Без трьох частин села Дзялова (див. *Примітку 3*); у тому числі 7 200 злотих від поезуїтського села Пісочина.

⁷ У тому числі 81 злотих від юридики немирівського пробовства.

⁸ Без двох частин села Остолопова і семи частин села Шолудьків (див. *Примітки 1 і 8 до Таблиці 1*).

⁹ У тому числі 523 злотих від монастирської юридики.

¹⁰ Названо ще чотири села, але не зазначено доходів і офіри з них.

¹¹ У тому числі у Вінниці 660 злотих від дворика каштеляна, 60 злотих — від юридики василіянок, 2 333 злотих — від юридики домініканців, 1 800 злотих — від пробовства; не вказано доходу від поезуїтської юридики.

6 397 640 злотих; разом це становить 7 818 849 злотих. За повітами подібні показники щодо доходів виглядають у тій же послідовності так (кількості поселень у повітах за тими самими документами див. вище): Брацлавський — 762 922, 3 642 277, 4 405 099 злотих (*Таблиця 1*), Вінницький — 486 643, 1 812 539, 2 299 182 злотих (*Таблиця 2*), Звенигородський — 171 644, 942 924, 1 114 568 злотих. До доходів Звенигородського повіту слід додати 1 500 злотих від однойменного пробства і 1 064 злотих — від трьох православних монастирів. Тож загальна сума доходів виносить 7 821 413 злотих. 34 941 злотий з них належав духовним об'єктам.

Варто вказати на те, що 29 міст і 97 сіл, від кожного з яких дохід становив відповідно понад 20 і 10 тисяч злотих, сплатили офіру від 2 158 781 злотого (*Таблиця 3*), тобто 27,6 відсотка від щойно наведеної загальної суми доходів. Перед у цьому відношенні вели: серед міст — Умань (66 357 злотих), Немирів (63 356), Тульчин (57 953), Красне (40 931), Браїлів (39 628), Мошни (33 659), Сміла (33 598) й інші, серед сіл — Баланівка (26 918), Ковалівка (23 326), Лебедин (22 158), В'язовок (21 640), Козацька Долина (19 713), Орловець (18 709), Бабчинці (18 397), Суботівка (17 708), Турія (17 452) тощо.

Величина доходу, безперечно, відбивала рівень господарської потужності маєтку, якого вона стосувалася. Та було б помилкою прямо узалежнювати її від кількості господарств підданого населення. Прикладом справедливості цього твердження є результати зіставлення стосовно 18 поселень Ілінецького ключа кількості доходів, поданої офірним реєстром, і кількості господарств, наведеної у таблиці його населення, яку було складено 30 серпня того самого 1789 р.¹⁸, тобто тоді, коли складали реєстр. Середній дохід з господарства підданого, згідно з цим зіставленням, коливається між 27,2 злотих у селі Тягуні і 108 злотих у селі Скибині (*Таблиця 4*). Дохід був величиною, за його джерелами, багатоваріантною, конкретний механізм його виведення залишається, на жаль, невідомим.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie, zesp. Archiwum Sanguszków, № 608, с. 1104–1107. Стислу інформацію про це джерело див. у: Н. Г. Крикун. Документальні історичні джерела по демографії Правобережної України XVIII століття // *Історикографічні та історикокультурні проблеми української історії: Історичні джерела по соціально-економічній історії Росії та України XVI–XVIII століть: Межвузовський збірник наукових праць*. Днепропетровськ 1983, с. 82.

Таблиця 3

Міста і села Брацлавського воєводства, середньорічний дохід кожного з яких за офірним реєстром 1789 р. становить відповідно від 20 і 10 тисяч злотих

Повіті	Поселення		Доходи у злотих		
	міста	села	з міст	з сіл	разом
Брацлавський	14	45	424739	582058	1006797
Вінницький	10	23	325210	302925	628135
Звенигородський	5	29	140421	383428	523849
<i>Разом</i>	<i>29</i>	<i>97</i>	<i>890370</i>	<i>1268411</i>	<i>2158781</i>

Таблиця 4

Співвідношення в 1789 р. кількості господарств підданих (за таблицею населення, датованою 30 серпня) та дохідності їх (за офірним реєстром) в Ілінецькому ключі, що в Брацлавському повіті

Поселення	Кількість господарств	Доходи у злотих	Середній дохід з господарства
місто Ілінци	299	25361	84,8
село Стрижаків	41	3082	75,2
село Дібровинці	43	3070	71,4
село Даньківка	40	1996	49,9
село Василівка	43	2756	64,1
село Кабатня	9	698	77,6
село Лиса Гора	32	1981	62,0
село Красеньке	111	6868	62,0
село Борисівка	38	2470	65,0
село Уланівка	27	2567	95,1
село Павлівка	59	3330	56,5
село Тягун	105	2853	27,2
село Неминка	76	4106	54,0
село Бабин	85	4544	53,5
село Свинярна	36	2593	72,0
село Скибин	17	1832	108,0
село Райки	24	980	40,9
село Яблунівка	42	2067	49,2
<i>Разом</i>	<i>1127</i>	<i>73153</i>	<i>64,9</i>

Archiwum Państwowe w Krakowie, zesp. Archiwum Sanguszków, № 608, с. 1104–1107 (таблица населення).

Витяги з протоколів називають шляхту-власників (дідичів) маєтків, але майже виключно — володільців лише частин сіл, — за винятком витягу з протоколу Звенигородського повіту, де таких володільців не було. Перелік власників усіх маєтків натомість подають протоколи. Згідно з протоколом, у Брацлавському повіті цих власників було 91. З них 57 значаться, як і у витязі, такими, що володіли частинами сіл Вишківці, Губник, Куна, Лука Жабокрицька, Жабокрич, Бортники, Жерденівка, Тимонівка, Михайлівка, Кущинці, Торків, Чечелівка, причому 45 фігурують як «урожоні» (*urodzeni*), тобто їх віднесено до нижчої верстви шляхти, 10 — як «вельможні», два — як «ясновельможні». «Вельможних» власників кількох з частиною поселень Гіпполіта й Антонія Ярошинських так само поіменовано й у протоколі, й у витязі. Імена відсутніх у витязі 32 власників одного і більше поселень (див. ці імена в нижче наведеній публікації цього документа) стосуються 11 «вельможних», 12 «ясновельможних», дев'яти «ясноосвічених» (*jasnieoświeconych*) князів (п'ятеро Четвертинських, двоє братів Любомирських, Чарторийський, Сангушко).

У воєводстві була представлена велика земельна, магнатська земельна власність. Її особливо виразно відображено в протоколі Брацлавського повіту. При допомозі чотирьох інших тогочасних джерел¹⁹ вдалося встановити, що станом на 1789 р. найбільшими

¹⁹ Російський державний архів (далі — РГВИА), ф. 846 (Военно-учений архів), ед. хр. 20925: «Mapa dóbr dziedzicznych pobereskich J. O. Xięcia Jmci Alexandra Lubomirskiego zawierająca kluczce Józefgrodzki, Sawrański, Jahorlicki, Krutiański, Czczelnicki, Raszkowski i Cekiński ... przeze mnie [M. Żebrowskiego], geometrę JKMcі przysięgłego uformowana i sporządzona diebus aprilis 1791 anno» (7 міст, 168 сіл, а саме, за ключами: 28 поселень — Юзефгородський, 42 — Савранський, 34 — Ягорлицький, 15 — Крутянський, 37 — Чечельницький, 13 — Рашківський, 6 — Цекинівський); W. Serczyk. Włość Humańska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki społecznej i gospodarczej) // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, № 45: *Prace historyczne*, zesz. 5. Kraków 1961, с. 75–76: список поселень Уманської волості 1794 р. (9 міст і 267 сіл, а саме, за ключами: 39 — Уманський, 10 — Соколівський, 16 — Буцький, 26 — Торговицький, 10 — Тальнівський, 30 — Голованівський, 36 — Хашеватський, 22 — Теплицький, 87 — Богопільський) — на підставі: Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 49 (Потоцькі), оп. 2, спр. 309, арк. 1–19; РГВИА, ф. 846, ед. хр. 18333: «Ведомости к атласу Вознесенского наместничества ... 1795 года» (створене за травневим 1795 р. указом Катерини II, Вознесенське намісництво своєю північною частиною охоплювало схід, південь і значну частину центру території

землевласниками в Брацлавському воєводстві були генерал коронної артилерії Станіслав Щенський Потоцький, князі Александр і Юзеф Любомирські та російський генерал-фельдмаршал князь Григорій Потьомкін: їм належало 803 поселення, пойменовані офірним реєстром, з річним доходом 4 200 509 злотих (Таблиця 5), що становило відповідно 55,2 і 53,7 відсотка від загального числа обкладених офірою поселень (1 456) і доходу (7 818 849 злотих), зафіксованих цим документом.

Варто вказати на те, що князь Г. Потьомкін володів 189 (із 201) поселеннями Звенигородського повіту — так званою Смілянською волостю (в останню входило також 21 поселення, розташоване поруч у Смілянській парафії Київського воєводства — відповідно до офірного реєстру 1789 р.²⁰), що князям А. і Ю. Любомирським належало в складі семи ключів так зване Побережжя, яке займало південну частину воєводства — між Дністром та його притокою Ягорликом, Богом (Південним Бугом) та його притокою Кодимою, що маєтки С. Щ. Потоцького займали значний обшир центральної частини воєводства — Уманську волость, Тульчинський, Немирівський, Тростянецький, Браїлівський, Кальницький і Дашівський ключі.

10-й гріш офіри від 7 818 849 злотих доходів з 1 456 поселень — це 781 884,9 злотого. При цьому слід мати на увазі, що біля поселень

Брацлавського воєводства; «відомість» містить перелік поселень цих частин); Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3548: складений в Тульчині після смерті в 1805 р. Станіслава Щенського Потоцького список поділених між його нащадками маєтків, який містить перелік 347 поселень Тульчинського, Тростянецького, Теплицького, Уманського, Соколівського, Браїлівського, Жащоватського, Торговицького, Буцького і Дашівського ключів, але не подає відповідних відомостей про Немирівський ключ (добре обізнаний з джерелами, що стосувалися маєткової спадщини С. Щ. Потоцького, Антоній Юзеф Ролле зазначає, що цей ключ включав у себе три міста і 49 сіл (J. Antoni. Dwór Tulczyński // його ж. *Opowiadania historyczne*. Lwów 1875, c. 232)).

²⁰ BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 26. Г. Потьомкін купив Смілянську волость у генерал-майора російської армії князя Ксаверія Любомирського за укладеною між ними 2 січня 1787 р. угодою за два мільйони срібних рублів. В угоді перелічено 187 поселень у складі семи ключів (Ю. Мариновський, І. Удовик. Документи про Смілянську волость (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування // *Архіви України*, № 5–6. Київ 2008, с. 96–99, 102, 113–118). Введення (інтромісія) Г. Потьомкіна у володіння волості відбулося 17 січня того самого року (E. Heleniusz. *Pamiętki polskie z różnych czasów*, t. 1. Kraków 1892, с. 288).

Таблиця 5

Середньорічні доходи з маєтків найбільших землевласників
Брацлавського воєводства за офірним реєстром 1789 р.

Землевласники	Маятки	Міста	Села	Доходи у злотих	
Станіслав Щенсний Потоцький	Уманський, Торговицький, Сокопівський, Будицький і Теплицький ключі (вся Уманська парафія)	5	177	1004339	
	Голованівський, Хацоватський і Богопільський ключі (вся Голованівська парафія)	3	95	422256	
	Немирівський ключ (вся Немирівська парафія)	2	59	257259	
	Тульчинський і Тростянецький ключі (вся Тульчинська парафія і більша частина Копівської парафії)	2	35	326104	
	Браїлівський ключ (вся Браїлівська парафія)	1	21	179694	
	Дашівський і Кальницький ключі (частина Ілінецької парафії у Вінницькому повіті)	2	21	116543	
	Мястківська парафія	-	1	6072	
	Разом	15	409	2312267	
	князь Олександр Любомирський	Рашківський, Крутянський, Рибницький і Ягорлицький ключі (вся Рашківська парафія)	4	60	321419
		Юзефродський ключ (вся Юзефродська парафія)	1	35	144906
Цекмінівський ключ (частина Мястківської парафії)		1	7	45312	
Чечельницький і Савранський ключі (частина Чечельницької парафії)		2	80	308025	
Разом	8	182	819932		
князь Григорій Потьомкін	Смільнянський, Кам'янський, Шполянський, Вільшанський, Злогопільський, Мошнівський і Гордищенський ключі (Звенигородський повіт)	8	181	1068310	
	Разом	31	772	4200509	

Пиківської парафії цифри на означення офіри не проставлено, проте вони виводяться з наведених доходів. До 781 884,9 злотого потрібно додати 10 відсотків офіри від 4 182 злотих доходу мястківського і юзефгродського пробоств, від 4 832 злотих доходу комаргородського францісканського і браїлівського конвентів, від 2 333 злотих доходу з юридики домініканського ордену у Вінниці, оскільки доходи кожного з цих духовних об'єктів перевищували 2 тисячі злотих, а тому офіра з них мала становити 20 відсотків. Така сама офіра була чомусь накладена на три православні монастирі, а тому до вказаної загальної суми цього податку слід додати від 1 064 злотих жнього доходу 106,4 злотих. Разом до 781 884,9 злотого додаємо, отже, 1 241 злотий з духовних об'єктів. Вся офіра становить, таким чином, 783126 злотих, з чого на шляхетські маєтки припадає 776 223, на духовні об'єкти — 5 573, на два поезуїтських села — 1 330 злотих.

За 1789 р. з земель Польського королівства (Корони) Речі Посполитої до коронного скарбу з шляхетських, духовних і поезуїтських маєтків надійшло офіри відповідно 4 856 760 і 1 418 078 злотих, разом — 6 274 838 злотих²¹. У загальнокоронній сумі офіри частка Брацлавського воєводства виносила аж 12,5 відсотка²².

Розчарування величиною зібраної офіри в суспільно-політичних колах Речі Посполитої було великим. Наприклад, відомий тогочасний публіцист Станіслав Шашіц розраховував, що збір у Короні дасть удвічі більшу суму²³. Зловживання при складанні повітових протоколів і сплаті офіри, безумовно, мали місце, хоч би тому, що травнева сеймова постанова 1789 р. зовсім обійшла питання про механізм сплати — збору офіри. І все ж, на переконання Тадеуша Корзона, глибокого знавця Речі Посполитої періоду правління у ній

---

²¹ R. Rybarski. *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*. Kraków 1937, с. 318; див. також: Т. Корзон. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, т. 3. Kraków — Warszawa 1897, с. 237 (загальна сума офіри 6,3 млн. злотих). І Тадеуш Корзон, і Роман Рибарський чимало розповіли про офірний податок — на підставі згаданих сеймових постанов і протоколів скарбових комісій Корони і Великого князівства Литовського (Т. Корзон. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, т. 3, с. 236–273; R. Rybarski. *Skarbowość Polski...*, с. 274–325). Для даної нашої публікації ці розповіді виявились малокоорисними.

²² Доречно зазначити, що в 1789 р. Київське воєводство сплатило, за тогочасним реєстром, 535 705 злотих офірного податку від 5 081 171 злотого доходу (BZNO, oddz. rękopisów, № 500, с. 90).

²³ Т. Корзон. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, т. 3, с. 237.

короля Станіслава Августа, ці зловживання не потрібно перебільшувати, зваживши на патріотичні під час роботи Чотирирічного сейму настрої великої частки шляхетського загалу й римо-католицького духовенства, їхнє прагнення допомогти керівництву держави вивести останню з глибокого політичного занепаду²⁴.

З ініціативи згаданого вище Фридерика Юзефа Мошинського сейм 4 березня 1790 р., з метою збільшити надходження від офірного податку, постановив збирати його за іншою засадою — вказав на необхідність вважати одиницею обкладання ним дим (господарство, житлову будівлю)²⁵. Створена сеймом для реалізації цієї постанови комісія (*deputacya*) на чолі з Ф. Ю. Мошинським 13 березня розіслала відповідний друкований обіжник до всіх гродських і земських, контракткових та інших канцелярій з рекомендацією подати їй протягом восьми тижнів відомості за 1784–1789 рр. про угоди (*transakcyje*) стосовно проданих маєтків, засвідчену ними вартість останніх та кількість облікованих у цих маєтках димів. На основі зібраних відомостей комісія для кожного повіту вивела середню вартість диму, виходячи ж із встановленого нею п'ятивідсоткового доходу з цієї вартості, — розмір з нього офіри — десятивідсоткової для шляхетських і п'ятнадцятивідсоткової для духовних маєтків; ці ставки офіри помножила на числа димів шляхетських і духовних маєтків, відомі з люстрації димів 1789 р. і внесених 1790 р. в її результати певних коректив²⁶. Підсумки цих підрахунків комісія виклала у складеній нею таблиці, опублікова-

²⁴ Там само, с. 243–244. Т. Корзон звернув увагу на те, що на подив швидко повітові комісії впоралися з покладеними на них обов'язками. У революційній Франції, пише він, податок під назвою «*contribution patriotique*», ухвалений 1789 р., ще в середині 1793 р. не був зібраний (Там само, с. 245).

²⁵ *Volumina legum*, t. 9, с. 163–165. Тут постанова датована 8 березня, а насправді її слід датувати 4 березня (Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 3, с. 249). Варто вказати на те, що Ф. Ю. Мошинський був на тодішньому сеймі послом від Брацлавського воєводства і був власником у Брацлавському повіті, згідно з протоколом офірної комісії останнього (тут його названо Фридрихом (графом)), Бершадського ключа (міста і 19 сіл). Про нього див. також: А. Zahorski, М. Złomska. *Moszyński F. J.* // *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1977, с. 112–117.

²⁶ Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 3, с. 249–250. Про люстрацію димів 1789 р. стосовно українських воєводств та внесені в її результати корективи див.: М. Крикун. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 238: *Праці Історично-філософської секції*. Львів 1999, с. 528–537, 543–553.

ній Т. Корзоном²⁷. Таблиця, зокрема, подає спільні для трьох повітів Брацлавського воєводства такі показники: 45 трансакцій, вартість охоплених ними маєтків — 19 432 550 злотих, 18 951 дим у них же, середня вартість диму — 1 025 злотих 12 грошів 6 денарів, річний дохід з диму — 51 злотий 10 грошів, офіра з диму шляхетського — 5 злотих 4 гроші, духовного — 7 злотих 21 гріш, усіх у воєводстві димів шляхетських — 153 461, духовних — 2 648, офіра з димів шляхетських — 787 766, духовних (з поезуїтськими) — 20 390 злотих, разом — 808 156 злотих.

Стосовно шляхетських (з поезуїтськими) маєтків офіра, виведена з дохідності димів, перевищила офіру, виведену з дохідності цих маєтків лише на 10 214 злотих (787769–777553), тоді як це перевищення стосовно духовних об'єктів було з нез'ясованих причин значнішим — 14 817 злотих (20390–5573).

Проект збору офіри по-новому, викладений в зазначеній таблиці відповідно до сеймової постанови від 4 березня 1790 р., реалізований не був²⁸.

Брацлавський протокол називає й тих, хто володів маєтками доживотно, орендовно і заставно. Доживотниками були «вельможні» Косаковський, Мостовський, Кордишовський, Спендовський, Омецінський, Збройовський, Габріель Бобровський, княгиня Любмирська, «урожоні» Пашкевич, Лозовський, орендовними і заставними володільцями (посесорами) — «вельможні» Понятовський, Казімеж Модзелевський, Ігнацій Ярошинський, Шалайський, Антоній Черніцький, Подгородинський, Тадеуш Моргулес, Юзеф Копестинський, вінницький підсудок Міхал Собанський, Бережанський, Ягеллович, Тадеуш Зарчинський, Беное, Францішек Собещанський, Адам Калінський, Мрочковський, Казімерський, Маліновський, Цеплінський, Жалінський, Феліціан Бжозовський, «урожоні» Крулицький, Савіцький, Рембовський.

57 дідичів за тим же протоколом, що тримали по частині села (двоє «ясновельможних», 10 «вельможних», 45 «урожоних»), а також двоє «вельможних», що мали по кілька і частину села, самі присягли перед повітовою комісією про стан доходів зі своїх маєтків (стосовно 17 сіл).

На виконання згадуваної вище сеймової постанови від 30 травня за межами Брацлавського повіту, за його протоколом, присягли

²⁷ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 3, між с. 248 і 249.

²⁸ Там само, с. 250.

14 дідичів (у Варшавському гроді — 4, у Вінницькому — 10), п'ять доживотників (по одному в Житомирському, Кременецькому, Вінницькому гродах, в Коронному трибуналі в Любліні; про одного не сказано, де саме), чотири посесори (один у Кам'янецькому, троє у Вінницькому гродах). Ксьондз Новоселецький присягнув у Радомському гроді, «ясновельможний» Стемпковський — у Вінницькому гроді (його маєтковий статус не вказано).

За дорученням цих осіб і багатьох інших — тих, хто на час діяльності комісії перебували за межами повіту, присягли замість них адміністратори їхніх маєтків (комісари, губернатори, економи тощо) — вихідці з безземельної шляхти «урожоні» Францішек Курницький, Тадеуш Лозінський, Боровський, Збігневський, Міхал Яцковський, Томаш Мілобєндзький, Кобельський, Шимон Стронський, Лапінський, Адольф Пустовський, Зелінський, Шимон Гроновський, Валентий Окот, Шимон Пенькович, Францішек Перловський, Павел Познанський, Томаш Залуський, Собєстіан Щавурський, Францішек Лисаковський, Тишоловський, Павел Вежинський, Францішек Поплавський, Антоній Лашовський, Францішек Сєдніцький, Войцєх Марцінкевич, Томаш Яросєвич, Тхожевський (*Tchorzewski*), Антоній Нагальський, Віктор Семашко; до адміністраторів, що присягли, належали також «вельможні» Ян Огородзінський і Шклярєвич.

З цих осіб Т. Лозінський (*kassyer*) присягнув від імені свого патрона «ясновельможного» Леонарда Ворцєля, нагадуємо — голови брацлавської офірної комісії, власника двох містечок і восьми сіл. У даному випадку Л. Ворцєль, відповідно до травневої сеймової постанови, повинен був вийти зі складу комісії. До речі, ніхто, крім нього, зі шляхти Брацлавського повіту, яка тримала маєтки у власності або посєсії, не входив до складу офірної комісії останнього. Чи не зроблено так з метою надати роботі комісії безсторонності, об'єктивності?

В одному випадку від імені дідича присягнув його опікун — Парчевський. Щодо трьох дідичів і 10 посєсєрів не зазначено, чи вони самі чи замість них хто присягли.

Слід також вказати на те, що дев'ять «урожоних» власників сіл Торкова і Кущинців після запрягнення від себе в повітовій комісії були звільнені від сплати офіри, причому про двох з них сказано: через те, що в їхніх володіннях висівається менше 10 корців зерна, а нагадуємо, що травнева сеймова конституція таких володільців

увільнила від офіри. Інші сім з дев'яти теж, очевидно, належали до такої самої незаможної шляхти.

Протокол наводить також дуже цікаві відомості про структуру доходів з кожного поселення, питому вагу в ній кожного їх складника — як вимагала травнева сеймова постанова. Цю структуру, яка вимагає окремого дослідження, добре ілюструють подані в додатку копії перших двох сторінок протоколу.

Незважаючи на певні властиві йому недоліки, головний з яких, притаманний для тогочасних масових джерел Речі Посполитої, — неповнота наведеної ним інформації, офірний реєстр Брацлавського воєводства слід вважати цінним джерелом для визначення дохідності маєтків, для глибшого вивчення соціально-економічних відносин у цьому краї.

* * *

Наведені нижче документи дають уявлення про те, як складався офірний реєстр Брацлавського воєводства і яким є зміст витягів з протоколів повітових комісій. Слід мати на увазі, що у витяг з протоколу комісії Брацлавського повіту нами внесено з нього імена (їх подано курсивом) тих власників маєтків, котрі (власники) у витязі відсутні.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Вступ до протоколу офірної комісії Брацлавського повіту 1789 р.

Protokół

Dobrowolney Offiary Dziesiątego Grosza na Woysko z Dóbr Ziemiskich i Duchownych Woiewództwa i Powiatu Braclawskiego przez Kommissyą, Seymem 1788 r^u zaczętym ustanowioną, w myśl Prawa wyciągniętego y ustanowionego

Działo się na Groncie Dóbr Miasta J.K.Mci Braclawia, w Wojewódzwie i Powiecie Braclawskim leżących, w Zamku J.K.Mci, tamże będącym, Dnia Pierwszego Miesiąca Lipca Tysiąc Siedmset Ośmdziesiąt Dziewiątego Roku.

W Przytomności WWch i Uur. Jana Szklarzewicza, Kapitana Woysk Koronnych, Hieronyma, Kapitana Woysk Saskich, Ignacego, Rotmistrza

Mińskiego, Kozłowskich Braci, Stanisława Kostki Bielskiego, Miecznika Czerniechowskiego, Stefana Zubrzyckiego, Porucznika Woysk Koronnych, i Innych wielu, Dzieła tego Przytomnych.

My, Kommissarze Powiatu Braclawskiego, Prawem Tysiąc Siedmset Ośmdziesiąt Dziewiątego Roku pod Tytułem «Sposób wynalezienia Ofiary z Dóbr Ziemskich i Duchownych w Koronie i Wielkim Xięstwie Litt.», na Seymie Walnym Warszawskim zapadłym, w Roku tymże Dnia Dwódziesiątego Szóstego Miesiąca Czerwca w Xięgi Grodzkie Winnickie zapisanym, wyznaczeni, na Terminie, tymże Prawem oznaczonym, na Gront Czas i Mieysce, wyżej wyrażone, ziechawszy, do rozpoczęcia Dzieła, wspomnionym Sobie Prawem poleconego, przystępując, Nayprzed Pierwszy z Nas w Porządku J.W. Leonard Worcell, Kuchmistrz Wielki Koronny, Orderu Świętego Stanisława Kawaler, w Przytomności Obywatelów i Nas, Kommissarzy, ziechających, Przysięgę, Rothą w rzeczonym Prawie wyrażoną, wykonał, a potem od każdego z osobna z Kommissarzy przytomnych, to iest: J.W. Wch Tadeusza Kozłowskiego, Starostę Braclawskiego, Ignacego Moszczeńskiego, Podczaszego Braclawskiego, Orderu Świętego Stanisława Kawalerów, Franciszka Rakowskiego, Skarbnika Braclawskiego, Marcina Kąskiego, Vices Gerenta Grodzkiego Winnickiego, Marcina Leżeńkiego, Hippolita Jaroszyńskiego, Nadwornych J.K.M. Podkomorznych, Ignacego Michała z Pieczyngów Rola Podczaskiego, Subdelegata Grodzkiego Winnickiego, w Myśl tegoż Prawa podobną Przysięgę w Przytomności Tegoż Obywatelstwa odebrał. A ponieważ WW. Felix Brzozowski, Podśudek Ziemski Braclawski, Onufry Szczeniowski, Podstoli Winnicki, Michał Sobański, Łowczy Zwino-grodzki, J.O. Xiąże Marcelli Czetwertyński, WW. Felix Polanowski, Starosta Stęguilski, Tomasz Wigurski, Komornik Ziemski Braclawski, Mikołay Czaykowski, Subdelegat Grodzki Winnicki, tymże Prawem wyznaczeni Kommissarze, dla późnego, iako wyżej, w Xięgi Publiczne Grodzkie Winnickie umieszczenia nieraz wspomnionego Prawa, wczesnego zawiadomienia o niniejszym Terminie nie miec mogli i dla takowej Przyczyny w czasie niniejszym nie ziechali, przeto w Czasie późniejszym powtórnemu Naszemu Ziechaniu się, niżej oznaczyć się mającym, Nieprzytomnym teraz Kommissarzom i Duchowney Osobie ziechanie się i Pszysięgi dopełnienia Czas zachowuiemy. A tymczasem w porządku następney czynności Naszey Pióro czyli raczey Ciągnięcie Protokołu Wiellⁿ Ignacemu Podczaskiemu, Subdelegatowi Grodzkiemu Winnickiemu, nieraz rzeczonym Prawem wyznaczonemu Kommissarzowi, oddaemy i Temu za przyjęcie tey Pracy i nieodstępne do czasu

Dziatwie, na Gronie Dóbr Miasta JkM Mi Dnia Mawia
w Województwie i Powiecie Dractawskim leżących w Zamku
JkM tamie bieżącym Dnia Pierwszego Miesiąca Lipca, Ty
siąc, Siedm Set, Osmadziesiąt, Dziewiątego Roku.

W Przytomności Wwki Włd. Jara i Szkarawicza Kapita
na Wojsk Koronnych, Hieronima Kapitana Wojsk Saszkich,
Ignacego Rotmistrza Minickiego Kostowskiich Dworzi, Stanis
stawa Kordki Wielkiego Mieczanika Czerniechowskiego, Stepa
na Zubrzyckiego Porucznika Wojsk Koronnych i Jmnych
wielu Dzieta tego Przytomnych.

My Kommissarze Powiatu Dractawskiego Somem Tyjnie
Siedm Set, Osmadziesiąt, Dziewiątego Roku pod Tytułom Spra
sob wynalazienia Ofiary z Dóbr ziemskich i Duchownych w
Kronie i Wielkim Księstwie Litw na Sejmie Walnym War
szawskim zapadłym, w Roku tymże Dnia Dwudziestego Sto
stego Miesiąca Czerwca w Filii Prodiu Winnickim zapo
sanym wyznaczeni, Na Terminie tymże prawem canaso
nym, na front Czas i Mieysce wyżej wyrażone, zohowa
szy, do rozpuszczenia Dzieta wspomnianym Sobie Prawem pol
conego przystąpić, Wyprzed Pierwszy i Nas w Dóbrach
JkM Leonard Worcell kuchmistrz, Wielki Koronny Odoru
Świętego Stanisława Kawaler w Przytomności Obywateli
i Nas Kommissarzy zischatych Przysiężę Polby, w niezaw
nym Prawie wyrażona, wykonał, a potem od każdego z owy
bna z Kommissarzy przytomnych to iest: Wwki Pawła
za Kostowskiiego z Koroty Dractawskiego, Ignacego Mura
szewskiego Podczaszego Dractawskiego, Ordery Sotowskiego sto
nistarwa Kawalerów, Franciszka Rakobickiego Marszałka
Dractawskiego, Marjina Katskiego Vice-Prezenta Wydziału
go Winnickiego, Marjina Lizenckiego, Hieronima Jara
szewskiego Nadwornych JkM Podkomorzanych, Tymiego

Michał...

w Komisji swojej złożyli, a komplet Pierwszy
 takowy przyrządek do Rezolucji Najjaśnieyszego
 Rzeczypospolitej Stanów odstąpił, który Komis-
 sja Nasza nieodebrała; Szeto niemożąc ius ta-
 kowych Stadów i Urzędów zaliczować, In de-
 quelland daluzego rozważenia do Najjaśnieysz-
 zych Rzeczypospolitej Stanów nastąpić mo-
 gącego w Protokół Nasz Komisji z wysze-
 gólnieniem Liczby Podanych i innych Ciągła, za-
 ciągnać zleciłimy.

W gdy Nam do ukończenia Dzieta Naszego
 przychodzi niemożemy nieoddać Publicznego Swia-
 dectwa Ciągłej i ustawianej przez Ceterę Mie-
 jace niedostępnę Tracy W^o Ignacego Michata
 Podcałskiego Subdelegata Podzielnego Winnickie-
 go i Komisjara Prawem Onuczonego, który od Pasa-
 ku zaszedł, aż do ukończenia Dzieta Komisji ocho-
 ceo trzymania Się podowrzył, bez względu na opi-
 szczenie swoich Interesów i uszczerbek Zdrowia i przy-
 kładna, i postawienia godna, i ułtowania Interesu
 własnego i Zdrowia nieowadzezał.

Woztowski

Jan Bract

Januszowski, Podzieln. Winnicki Komisj.

Michał Sobociński, Podzieln. Winnicki Komisj.

Marceli Jurek, Podzieln. Winnicki Komisj.

Telex Polnowski

Michał z Czerwonia Czerwoni, S.D.W. Komisjary

Остання сторінка вступу до протоколу офірного реєстру
 Брацлавського повіту 1789р.

ukończenia Dzieła niniejszego w Kommissyi naszej bawienia się Wdzięczność Naszą dla uwiecznienia tak Chwalebney i Ciągłej dla Oyczyzny usługi w Protokule naszym Kommissyinyim oświadczamy. Aże Prawem, w niniejszym wykonaniu będącym, pod Artykułem Pierwszym umieszczonym, Uwiadomienia Obywatelów o kolejnym przez dnie wyznaczyć się mające Parafiów z podaniem Inwentarzów przystępowaniu na JW^o Prezydniącego włożony iest Obowiązek, Zatym, dopełniając tegoż Artykułu Prawa, J.W. Leonard Worcell, Kuchmistrz Wielki Koronny, Orderu Świętego Stanisława Kawaler, w Kommissyi Naszey Prezydniący, Innotescencye w tey Istocie Kommissya Woiewództwa i Powiatu Braclawskiego, Prawem Seymu terazniejszego Tysiąc Siedmset Ośmdziesiąt Dziewiątego Roku, pod Tytułem «Sposób wynalezienia Offiary z Dóbr Ziemijskich i Duchownych w Koronie i Wielkim Xięstwie Litewskim» wypadłym a do Xiąg Grodzkich Winnickich pod Dniem Dwódziesiątym Szóstym Miesiąca Czerwca w Roku tymże Sposobem Oblaty zapisanym, ustanowiona, Działanie Swoie w Czasie i Mieyscu, niżej wyrażonym, rozpoczowszy, dopełniając Prawa, w niniejszym wykonaniu będącego, pod Artykułem Pierwszym umieszczonego, Uwiadomienie Obywatelów o Kolejnym z podaniem Inwentarzów przystępowaniu zlecającego, nie mogąc z Akt Publicznych dokładnego o rozległości i rozciąłości Powiatu Braclawskiego powziąć zawiadomienia, Przeto, stosując się do bliższości mieysca z Powodu należności Parafiów, niżej wyrażonych, do Dekanatu Braclawskiego i Granowskiego, Braclawowi przylegleyszego, Parafie, niżej Specyfikowane, Dekanatu Braclawskiego z Affiliacyami, teraz Sobie wiadomemi, a nie wyłączając Opuszczeniem Affiliacyi, teraz dla niewiadomości opuszczonych i niedołożonych, iakoto: Dekanat Braclawski, w Krórym Parafie: Tomaszpolska, Braclawska, Miastkowska, Kopijowska, Niemierowska, niemniej Dekanat Granowski, w którym Parafie Granowska, Oratowska, Manasterzyska, Tetyjowska, Humańska, Czeczelnicka i Hołowaniewska, równie z Swoiemi Affiliacyami, przez niniejszą Innotescencyę uwiadamia, Ostrzegając JOO., JWWch, WW. i UUr., Dóbr wszelkich Ziemijskich, Duchownych i Świeckich, Obywatelów, Właścicielów, Possessorów, Kommissarzów, Ekonomów lub Dyspozytorów. Tu Słowa Prawa «Iż Ci Inwentarze lub, gdzieby onych nie było, Regestra Wysiewów wszelkich lub Zbiorów na Dworskich Folwarkach podług zwyczaiu Województwa i Powiatu, bądź Pańszczyzny czyli Robocziny i różnych Prychodów Trzech Lat ostatnich, a ieśliby kto nie miał trzech lat ostatnich Regestrów czyli Inwentarzów,

przynajmniej Ostatnie dwóletne ad Annum Millesium Septingentesimum Octogesimum Octavum Inclusive okazać maia, a ktoby Rokiem przed Prawem kupił Dobra, z Roku tylko tego iak Dziedziczy». A zatym JOO., JWW., WWM y WUr. Dziedzicom, Possessorom, Onychże Kommissazom, Ekonomom i iakimkolwiek bądź Tytułem Ziemskimi Świeciami lub Duchownemi Dobrami Zarządzaiącym na Mocy Prawa Zaleca, aby Inwentarze wszelkich Dochodów, iakoto z Liczbą Chałup, ciągła, wielością Gospodarzy, w iednych Obeyściach mieszkaiących a osobne Powinności odbywaiących lub Czynsze oplacaiących, z zwyczajnym odbywaniem Powinności, Arędami czyli wszelkich Trunków Propinacyami, Czynszami, Podoroszczyną, Dziesięciną Pszczelną i Owczą, Oczkowym, Pańszczyzną, Dniami Letniami, Rogowszczyną, Sadowym, Gosztyną, Pofurnym i Ralcem, Kossowym, Omastowym, Stawszczyną, Spustami Stawów, Osepem, Motkami, Warstatowym, Drobiem danym i naymem Pastwisk etc. i iakimkolwiek bądź Tytułem zwanemi, bądź to w Pieniądzach, bądź w Robociźnie, bądź w Produktach czyli Daninie, Dochodami, zgoła z wszystkimi gatunkami Intrat Miast, Misteczek, Wsiów, Przysad, Słobód, Futorów, Odojów, wszelkich Osiadłości Mieszkalnych i Coby tylko osobną składało Intratę, przed Kommissyą, teraz w Mieście J.K.Mci Braclawiu działaiącą, okazali, i w następującym Porządku, to iest: z Dekanatu Granowskiego. Parafia Granowska z Affiliacyą Iliniecką na Dzień Siedmnasty, Parafia Oratowska na Dzień Dziewiętnasty, Parafia Manasterzyska na Dzień Dwódziesiąty Trzeci, Parafia Humaniska na Dzień Dwódziesiąty Szósty, Parafia Hołowaniewska na Dzień Trzydziesty Miesiąca Lipca, Parafia Czeczelnicka z Affiliacyą Iózefgrodzką i Raszkowską na Dzień Czwarty, Parafia Tomaszpolska na Dzień Ósmy, Parafia Miastkowska na Dzień Dwónasty, Parafia Kopijowska z Affiliacyą Tulczyńską na Dzień Dwódziesiąty, Parafia Niemierowska na Dzień Dwódziesiąty Piąty Miesiąca Sierpnia w Roku terażniejszym Tysiąc Siedmset Ósmdziesiąt Dziewiętym stawili się a to pod Ostrością Prawa, w niniejszym wykonaniu będącego, w Artykule dwónastym opisanego, która dla Ostrzeżenia każdego Obywatela co do słowa zaciąga się. Słowa Prawa, jako zaś Kommissya obowiazana iest do Piłności, żeby żadna czyiażkolwiek Osiadłość opuszczona nie byta, tak Właściciele y Possessorowie w Czasie, z Kolei na Siebie przypadaiącym, zaniedbać podania Inwentarzów lub Regestrów Swoiey Intrały nie będą powinni y gdyby kto znalazł się taki, Któryby Obowiazku tego uchybił, Kommissya przez Woźnego rekwirować Go będzie, a gdyby po Czasie Rekwizycyi, która w Aktach Ziemskich lub Grodzkich Oblatowaną ma bydz, w przeciagu

Czterech Tygodni rekwirowany Sam nie stanął lub nikogo do okazania Intraty nie zesłał, Kommissya Lustracyą z Osób Trzech, przez Siebie wybranych, na Gront do wyprowadzenia Intraty zesze, którą przez Lustratorów, przed Sobą złożoną, wyexaminuie i przysiądź Właścicielowi lub Jego Domowemu, podług wyższych Ostrzeżeń zeslanemu, rozkażą, dla Lustrujących zaś nadgrode, z Sprawiedliwości wynikającą, na Dobrach Lustrowanych przyzna i Lustrującym na Pismie wyda, za którą Lustrwany iak za Inskrypcyą Liquidy Debiti odpowiedzieć Lustrującym Obowiązany będzie. Takowy zaś, któryby dobrowolnie Intraty podług Przepisu Prawa nie podał a z tego Powodu Kommissya Wojewódzka do wysłania z pomiędzy Siebie Lustratorów na Gront przynaglona była, tedy każdy, Lustracyą do Siebie Ściągający, za karę podwójny Prowent, z Dóbr wyciągnięty przez Lat Cztery, do Skarbu Rzeczypospolitey wnosić powinien. Gdyby zaś Kto nie tylko po Rekwizycyi do Kommissyi nie stanął, ale i Lustracyi nie dopuścił albol i też przeciw Kommissyi Wojewódzkiej i Pomocy Woyskowej targnoł się i tę wypierał gwałtownie, takowy iako Nieprzyziaciel Oyczyzny, Prawu nie posłuszny, Własność w Oyczyźnie utraci, a maiątek Jego Plus Offerenti na Wieczny Czynsz, przez tę Kommissya przedany, na użytek Skarbu zostanie Sposobem, na Lustracyą Starostw opisanym, do Czego Pomoc Woyskowa przez Kommissyą u naybliższej Kommendy rekwirowana dodana ma bydź. Ponieważ zaś tymże Prawem prócz Przysięgi, przez Kommissarza lub Ekonomia czyli Dyspozytora mieyscowego wypełnić się maiącey, Dziedzic, w różnych Województwach lub Powiatach maiący Dobra, tam, gdzie mieszka, w Ziemstwie lub Grodzie ma przysiądź, iako Kommissarzom lub Ekonomóm zalecił iak naysprawiedliwiey Intratę stosownie do zwyczaiu Kraiowego podać i podanie takowey Intraty na Szkodę Skarbu ani przez Siebie ani przez Subordynowane Osoby nie namówił, Przeto Ostrzega się wszystkich Ekonomizujących Offycyalistów, aby, Staiąc do Kommissyi końcem okazania i podania oraz zaprzysiężenia Inwentarzy, Extrakty Przysiąg Panów Swoich, gdziekolwiek bądź wykonane, iezeliby one mieli Sobie nadesłane od Panów Swoich, dla okazania tychże Kommissyi z Sobą przywozili. Że zaś przy Inwentarzach zwykł się wszelkiego rodzaju dochodów dodawać Summaryusz, Ostrzega się zatem Obywatelów i Ich Offycyalistów Skarbowych, aby tylko, wielość Danin Robocizny i Opłaty w Summaryusz nie wciągając, ich szacunku (:bo ten przez Kommissyą ustanowiony i zapisany zostanie:) zapisywali. Lenie zaś Summaryuszowe dla wciągnięcia Summ ogólnie każdego Rodzaju Prowentu próżne zostać maią. Aże ieszcze tymże Prawem, pod Artykułem

Jedynastym umieszczonym, w tych wyrazach: Summy czynszowe lub zapisowe wieczyście dla Kościołów, do Dóbr przywiązane i na nich zabezpieczone mające, z Intrat Dziedzicznych potrąciwszy, Grosz, z Prawa wyznaczony, według różnicy Dochodu dla Rzeczypospolitey z Funduszu Duchownego do Skarbu Składać, Resztę zaś takowych Czynszów albo Prowizyi Duchownym Osobom, komu należą Punktualnie wypłacać z Intrat będącym, Summy takowe dla ustanowienia Podatku i potrącenia Kommissyom likwidować zalecono. Przeto ktoby takowe na Dobrach Swoich wieczystych zapisów i Czynszów miał Ciężary, te razem z Inwentarzami w Kommissyi okazać obowiązany zostanie. Któratio Innotescencya aby w Całym Powiecie Braclawskim w iak nayprętszym Czasie każdego Obywatela doszła wiadomości, tym końcem umyślnego dla rozwiezienia teyże po Parafiach Kommissya Wysła. Dan w Braclawiu na Sessyi Kommissyiney Dnia Drugiego Miesiąca Lipca Tysiąc Siedemset Ośmdziesiąt Dziewiątego Roku. A tak ułożone Innotescencye JW. Leonard Worcell, Kuchmistrz Wielki Koronny, Prezydujący w teyże Kommissyi, podpisał. A dla uwiadomienia Każdego Obywatela w Powiecie Braclawskim, posiadanie Swoie mającego, do Xiąg Grodzkich Winnickich w Sposób Oblaty domieścić i po Parafiach porozwozić Kommissya Województwa Braclawskiego zaleciła. Tymczasem Dzieło Swoie dla ogólnego ziechania się i odebrania od teraz nieprzytomnych Kommissarzy i Kommissarza Duchownego Przysięgi oraz dając Czas Obywatelom Spisania Inwentarzy i przygotowania się dla rozpoczęcia w onym Czasie roboty, od Nayiaśniejszych Stanów, teraz Seymujących, Sobie poleconey, Dzień Siedmnasty Miesiąca Lipca w Roku, teraz idącym, przeznaczamy. Na Dniu zaś, z przeznaczenia przypadłym, ziechawszy, nayprzód na Pierwszym Terminie nieprzytomnych, to iest: WWch Jmć Xiędza Ignacego Olszewskiego, Kanonika Katedralnego Smoleńskiego, Dziekana Braclawskiego, Felixa Brzozowskiego, Podśędka Ziemskiego Braclawskiego, Onufrego Szczeniowskiego, Podstolego Winnickiego, Michała Sobańskiego, Łowczego Zwinogrodzkiego, J.O. Xięcia Marcellego Światopelka Czetwertyńskiego, WWch Tomasza Wigurskiego, komornika ziemskiego braclawskiego, Mikołaią Czaykowskiego, Subdelegata Grodzkiego Winnickiego, Przysięgi podług Myśli Prawa w Pzytomności Obywatelstwa y Nas, Kommissarzy, J.W. Prezydujący wysłuchał. Lubo zaś Wiell. Felix Polanowski, Starosta Stęgwilski, w terażniejszym Czasie dla ważnych Swoich Przyczyn nie ziechał, iednak w Czasie Sobie wyznaczoney Kadencyi ziechać oświadczył się i Przeto w Czasie onym ziechania mieysce Przysięgi wypełnienia dla Tegoż W^o Felixa Polanowskiego,

Starosty Stęgwilskiego, zachowawszy, do otaxowania Pańszczyzny i Powinności z Danin podług Przepisu Prawa Zabraliśmy się. A tak nayprzód, że Pańszczyzna nie więcey ma bydź Kłasyfikowana, iak tylko na Dwoie, to iest: Ciągła i Piesza, że Ciągła po Groszy dwanaście, Piesza po Groszy Ośm, że Dnie Letnie, iakoto Zaorki Oborki, iako Ciągła, zaś Zakoski, Obkoski, Zażynki, Obżynki, zgrabki, obgrabki i Tłoki powinne, iako Piesza Pańszczyzna. W tych zaś Dobrach, gdzie Poddani inney do Rolnictwa oprócz Szarwarków oraz dwóch Dni Koszenia, Gromadzenia i rzucania Siana, tudzież małe liczby żęcia Kop Właścicielom nie odbywają Pańszczyzny, tam Kossowicy Dni Dwa od Poddanego z zgromadzeniem Siana i z rzucaniem czyli zwiezieniem odbywane po złott. Polskich Dwa, użęcie kopy iakiegokolwiek Gatunku zboża Groszy Dziesięć, Użęcie takieyże Kopy z Zwiezieniem Groszy Trzynaćcie, Użęcie kopy z Zwiezieniem i Omłócebiem Groszy Dwadziescia większością Głosów ustanowiliśmy. Gdzie zaś Szarwarki Całkiem idą do robocizm Polowych, tam Całkiem też na Podatek Dziesiątego Grosza z Szacunkiem Pańszczyzny Pieszey, tam zaś, gdzie częścią do reparacyi, częścią do roli użyte bywają, przez połowę tylko na Podatek Dziesiątego Grosza, także z Szacunkiem Pieszey Pańszczyzny liczone będą, a gdzie na koniec do reparacyi całkiem bywają użyte, tam Całkiem do Intraty Dziesiątego Grosza należec nie będą. Stróże, gdzie Gromada Sama do Dworu w koley odbywa albo ie na Swoie naymuie miejsce, tey w Intratę zaliczac nie módz. Atoli gdzie Gromada Strózczyzną przy Czynszach Opłaca, a powtórną w koley odbywa lub naymuie Stróżę, w tych Dobrach cała Pienięzna za Strózczyzną Opłata do Intraty zaliczoną zostanie. W Których zaś miejscach Gromada Strózczyzną Składa, a z tych Pieniędzy Stróża Dwór Opłaca, w takowym Przypadku na Stróża do Folwarku Złoty Polskich Sto potrącono ma bydź, Reszta zaś Strózczyzny do Intraty zaliczona będzie. Kurę daną po Groszy Ośm, Kapłona po Groszy Dwanaście iednostaynością zdania oszacowaliśmy. Motek, z Poddąńskiego Przędziwa uprzedzony, groszy dwanaście, z Dworskiego Groszy Ośm. Pień Dziesięcinny złotych Sześć większością zdań. Siana Fura, od Poddanych dawanego, złott. Dwa wartować iednostaynością ustanowiliśmy. Względem zaś Prowentów, w Zbożu od Poddanych Osepami czyli Furażami, czyli innym iakimkolwiek bądź Terminem mianowanych dawać się zwykłych, gdzie zwyczaj zostae zamiast Zboża pomierney dawania Opłaty, tam Całkowicie w Intratę policzyć. Gdzie zaś zboże in Natura od Poddanych wybierane bywa, w tych Dobrach Żyta Korzec złotych Trzy, Krup Hreczannych Złoty Cztery, Iagiel korzec złotych Pięc, Pszenicy Korzec złotych

Cztery, Jęczmienia Korzec złotych Dwa, Prosa Korzec złotych Dwa Groszy Piętnaście, Owsa Korzec złoty Jeden Groszy Dziesięć, Sieczki Korzec Groszy Sześć, Hanyshu Korzec złotych Ośmnaście Większością zdań likwidować oświadczyliśmy. Dziesięcina i Gostyna Owcza iaką Ceną Pieniądzmi Opłacana była, w takoweyże do Prowentu zaliczoną zostanie. W tych zaś Dobrach, w których Dziesięcina Owcza w Naturze wybierana była, tam Owca Dziesięcinna po złotych Pięć policzona będzie. Drwa Świąteczne gdzie w Intratę i w iakowey Cenie od Poddaństwa w Pieniądzach wybierane bywaią, takoważ Wielość do Intraty podawać należec będzie, ale gdzie Drwa w Naturze Dworowi oddawane bywaią, tam przywiezienie Fury Drew po Groszy Sześć zaliczyć się. Naiem zaś Pastwisk Stepowych z Lat trzech Proporcyonowanemi bydz y do Intraty włączonemi Iednomyślnie ustanowiliśmy. Jaie Szeląg ieden, Oczkowego iaki gdzie iest zwyczaj opłacania, taki Szacunek w Inwentarzu domieszczonym będzie. Gdzieby zaś prócz Raty Karczemney osobno ieszcze bądź Pieniądze pod Porękawicznego lub iakim Innym nazwiskiem, bądź to Woły, Krowy, Jałowice bierane bywaią, takowy Pieniądz i w naturze Daniny /: Same tylko Commestibiliorum Darowizny wyłączaiąc :/ do Intraty zaliczone będą. W Porządku czego Wół złotych Piędziesiąt, Krowę za złotych Trzydzieści Pięć. Łoiu kamień złotych Dziewięć podług Praktykowaney w tym Powiecie Ceny oszacowaliśmy. Iednakże gdzieby Poddani do Aręd Kontraktami podani byli lub Inne posługi oraz Daniny, Powinnosci czyli Oplaty, do tychże Aręd Karczemnych kontraktem postąpione, bydz się okazały, te iako iuz w Arędarską weszli Intratę powtórnie rachowane bydz nie mogą. Podatek Omastowego, w Pieniądzach bądź w naturze dananego, również Oplata od Mielników, pod nazwiskiem Kołowego albo iakimkolwiek innym odbierana, do Intraty rachowaną zostanie. Stawszczyzna, Spusty Stawów, Sadowe, Siekierkowe, Podatek, na naiem Parobków lub Rzemieślników przez Gromady do Skarbu Składany, również Lasowe, Oplata za pozwolenie Polowania bądź w Pieniądzach, bądź w Zwierzęcych Skórch in Sequellam odciążenia na Offiarę Dziesiątego Grosza policzone będą. Równymże Sposobem Kozacy /: Czterech tylko do Miast i Miasteczek, gdzie Jarmarki bywać zwykły, wyłączaiąc, nie z więcej iednak iak z iednego Poddanego Pługowego na iednego Kozaka potracaiąc :/ do Intraty zaliczonemi zostaną. Wóyci atoli Przysiężni Gumieni, Łanowi, Assawuli i Pobereźnicy do utrzymania Prowentów a Pobereźnicy, do Samego tylko Strzeżenia Lasów używane, od Intraty wyłączaią się. Na ostatek w których Dobrach zamiast Aręd ustanowione są Propinacye, tam Właściciele czyli onych Rządcy, w Kommissy zaprzy-

siądz mający, zysk z Propinacyi do Intraty tak podawać mają, iak gdyby przy przedaży Dóbr Prowent z Aręd do Inwentarzy domieszczać mieli.

A co się dotyczy Lustracyi Starostw, w Myśl Prawa, w Roku niniejszym Tysiąc Siedmset Ośmdziesiąt Dziewiątym na Swymie Walnym Warszawskim ustanowianego, postępując, Lustratorów z pomiędzy Nas, to iest: J.W^o Ignacego Moszczeńskiego, Podczaszego Braclawskiego, Orderu Świętego Stanisława Kawalera, WWch Hippolita Jaroszyńskiego, Szambelana Jego Królewskiey Mości, Marcina Kątskiego, Vices Gerenta Grodzkiego Winnickiego, Współ Kollegów naszych, Obraliśmy, Którzy w Przytomności Naszey Przysięgę, Prawem Tysiąc Siedmset Sześćdziesiąt Czwartego Roku, dla Lustratorów przepisaną na tę Rothę: «Ja N. N. Przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu, w Trócy Świętey Iedynemu, Iż przy Lustracyi, Mi powierzoney, Osobiście anie przez inne Osoby Inwentarze i Regestra Importancyi wszystkich in Genere Królewsczyzn, od Possessorów czyli Kommissarzów bądź Gubernatorów Ich podane, wiernie i Sprawiedliwie na Grontcie rewidować, co do Intraty należy, weryfikować i poprawiać z należyтым wypytaniem się i Pilnością o Dochodach, nic nie folgując, będę, ani respektem i Przyażnią na Przyjaciele i Krewnego, ani nienawiścią na Nieprzyjaciela nie uwodząc się, ani Podarunków żadnych i Obietnic, ani przed, ani podczas, ani po Lustracyi od nikogo brać, ani akceptować nigdzie nie będę, Taryffę sprawiedliwą Kwarty uformuję i tę Lustrację w czasie wyznaczonym, nie zasłaniając niczym, tylko iedyną Sprawiedliwą Chorobą, Skończyć i włożony na Mnie obowiązek Lustracyi dopełnić starać się będę. Tak Mi Panie Boże dopomóż i niewinna Męka Syna Jego», wykonali. Uskuteczniając zaś Dalszy Opis Prawa Seymu, teraz odprawującego się, wysłuchania Przysięgi i na wielość Kominów w Miastach, Miasteczkach i Wsiach, tak dawno osiadłych Krolewskich, Duchownych i Ziemskich Świeckich, od Obywatelów i Magistratów Kommissyi Swoiey zalecającego, Kommissyie Innotescencye do wszelkich Miast, Miasteczek, tudzież Wsiów, tak dawniej, iako i nowo osadzonych, aby bądź przy podaniu Intrat, bądź później, w Czasie iednak przez Konstytucyę Seymu terażniejszego, do skutecznienia Dzieła teraz odprawującego się, przepisany, Regestra Kominów, we wszystkich Dobrach iakiegokolwiek rodzaju znajdujących się, Ludności podług Schematów, przez Kommissyą Skarbową przysłanych, przywozili i one przed Kommissyą Swoią podług Opisu Prawa zaprzysięgli, z podpisem Ręki J.W^o Prezydującego rozesać zaleciliśmy. A przystępując do wyprowadzenia Intrat na wynalezienie Dziesiątego Grosza do Skarbu Publicznego, Kadencye do Zasiadania

Kommissarzom podług Prawa wyznaczyła w następującym Porządku. Od Dnia Dwudziestego Pierwszego Miesiąca Lipca Roku terażniejszego do Trzynastego Sierpnia Inclusive Roku tegoż Jaśnie Wielmożny Tadeusz Kozłowski, Starosta Braclawski, Orderu Świętego Stanisława Kawaler, WW. Felix Brzozowski, Podsedek Ziemski Braclawski, Marcin Leżeński, Hippolit Iaroszyński, Chambell. J.K.M., Imć Xiądz Ignacy Olszewski, Kanonik Katedralny Smoleński, Dziekan Braclawski, Ignacy Michał Podczaski, Subdelegat Grodzki Winnicki. Od Trzynastego Sierpnia do Szóstego Września Inclusive JW. Ignacy Moszczeński, Podczaszy Braclawski, Orderu Świętego Stanisława Kawaler, WW. Onufry Szczeniowski, Podstoli Winnicki, Franciszek Rakowski, Skarbnik Braclawski, Marcin Kątski, Vices Gerent Grodzki Winnicki, Imć Xiądz Ignacy Olszewski, Kanonik Katedralny Smoleński, Dziekan Braclawski, Ignacy Michał Podczaski, Mikołay Czaykowski, Subdelegaci Grodzcy Winnicy. Od Szóstego Wrzesnia aż do Ostatniego Dnia tegoż Miesiąca Jaśnie Wielmożny Leonard Worcell, Kuchmistrz Wielki Koronny, Wielmożni Michał Sobański, Łowczy Dwinogrodzki, J.O. Xiąże Marcelli Światopełk Czetwertyński, Felix Polanowski, Starosta Stęgwilski, Tomasz Wigurski, Komornik Ziemski Braclawski, Imć Xiądz Ignacy Olszewski, Kanonik Katedralny Smoleński, Dziekan Braclawski, Ignacy Michał Podczaski, Subdelegat Grodzki Winnicki. Ostrzegając wszystkim Kommissarzom, iezeliby ziechali, wolnego zasiadania, choć nie na Swoiey Kadencyi, w przypadku zaś nieziechania którego, Innego Kommissarza do zasiadania na mieyscu Swoim uproszenie. Dla powzięcia zaś dokładney o ilości Wsiów i Wszelkich Osad wiadomości Kommissyja przedsięwzięła pisać do zwierzchności Duchownych, aby te Innotescencye Swoie wydali do Dekanatów Oboyga Obrządków, Izby zalecili Kapłanom i Xiężom Obrządku Łacińskiego, aby Regestra Parafiów Swoich z wyszczególnieniem tak Starych Wsiów, iako też i Słobód, Futorów, Przysad y wszelkich Osiadłości iak naydokłanieny Spisali i do Kommissyji Naszey przysłali. Na Sessyi zaś Południowey do wyciągnięcia Intraty i ustanowienia Podatku z Parafii Granowskiej przystąpiliśmy i nayprzód WJmć Xiądz Ancypa, Proboszcz i Dziekan Granowski, Inwentarz Probostwa podał, z Którego Summaryusz w Osobny Protokół pod Tytułem Offiara na Woysko z Dóbr Ziemskich, tak Świeckich, iako i Duchownych Powiatu Braclawskiego, Spisawszy, Tegoż do wykonania Przysięgi przypuściliśmy, a gdy i na rzetelność Dymów zaprzysiądz zabiera się, więc Rothy Przysięgi w Prawie nie znalazłszy, do napisania tey w Słowach: «Ja, NN., Przysięgam

Panu Bogu Wszechmogącemu, w Trócy Świątey Iedynemu, Iako wszystkie Dymy podług terazniejszego Prawa, nie opuszczając żadnego Dymu i wyszczególniając Gospodarzy Grontowych, gdzieby dwóch lub więcej w iedney Chałupie osobne odbywających Powinności lub Opłacających Czynsze mieszkało, z wyszczególnieniem dokładnym Dymów Grontowych, Ogrodowych i Chałupnych Sprawiedliwie i Rzetelnie podałem i, nie na Szkodę Skarbu Publicznego z Chałup pod iakimkolwiek Nazwiskiem mieszkalnych uprzedzając, Spisanie Podymnego nie zrzuciłem ani utaiłem, ani o zrzuczonych i utajonych nie wiem, tak Mi Boże dopomóż i niewinna Męka Jezusa Chrystusa» przystąpiliśmy, Którą natychmiast przy podaniu Tabelli Dymów WJmć Xiądz Ancypa wykonał. Podług którey odtąd Każdy, Dymów Ilość zaprzysięgający, Przysięgę ma wykonać i na ten koniec w Akt Nasz co do Słowa Rothę tey Przysięgi wpisaliśmy. A tak początek Offiary Przyjęcia y Dymów uczyniwszy, w podobnym Sposobie następne przyimowanie Offiary i Dymów kontynuować przedsięwzięliśmy i Wpisywanie tychże w Osobne Protokuła Protokuł trzymającemu Koledze naszemu, iako też w Osobliwy Protokuł wciągnięcie Ludności poleciliśmy. Aże w Trakcie ciągnącego się przyimowania Offiary Probostwo Humańskie, aczkolwiek od Kommissyi naszej o koniecznym podawaniu Probostwa rekwirowane zostało i Innotescencye w Aktach Publicznych zaoblatowane, dotąd Swoiego podania uczynić zaniedbało, równymże Sposobem podania z Parafii Manasterzyckiej Futoru Wiell. Wielhorskiego, Subdelegata Grodzkiego Winnickiego, z Parafii zaś Miastkowieckiej Wsi Tarnawki, Komargrodzka zwanej, nie widząc, a w Moc Prawa żadney Osiadłości opuszczoney zostawić nie mogąc, wyznaczamy z pomiędzy Siebie Wielmożnych Felixa Polanowskiego, Starostę Stęgwilskiego, Hippolita Iaroszyńskiego, Chambell. Iego Królewskiej Mości, Mikołaja Czaykowskiego, Subdelegata Grodzkiego Winnickiego, Prawem oznaczonych Kommissarzy, Zalecając Tymże Delegowanym Naszym, aby przeyrzawszy się w Protokule Kommissyi Powiatu Winnickiego, a w tym nie znalazłszy Dóbr powyżey wspomnianych Futoru W^o Wielhorskiego, Subdelegata Grodzkiego Winnickiego, i Dóbr Wsi Tarnawki, Komargrodzka zwanej, zalikwidowania, tak do Tychże Dóbr, iako też do Probostwa Humańskiego, w Przeciągu Niedziel Czterech ziechali, Lustracya podług Przepisu Prawa w Komplecie, Tymże Prawem przepisany, urządzili i Dzieło Swoie Lustracyine w Kommissyi Swoiey złożyli, Termin Stawienia się Właścicielom, bądź Possessorom w miejscu Kommissyi Swoiey oznaczyli. A Właściciele lub

Possessorowie tak Dóbr Wspomnionych, iako tez Probostwa Humańskiego, dla wykonania w Myśl Prawa Przysięgi w Czasie, przez Delegowanych Sobie oznaczonym, na Mieyscu Kommissyji Swoiey Stawić się maią pod Surowością, Tymże Prawem opisaną. Gdy oraz w Ciągu przyimowania Offiary Obywatele, Stoiąc przy Prawie, Które z Prowentów w Leciech Normalnych użytkowanych Grosz Dziesiąty na Offiarę likwidować kazało, Nowych Osiadłości i Przysad bez załączenia Intraty w Kommissyji Swoiey złożyli a Komplet Pierwszy takowy przypadek do Rezolucyi Nayiaśnieyszch Rzeczypospolitry Stanów odesłał, Którey Kommissya Nasza nie odebrała, Przeto, niemogąc iuz takowych Osiadłości i Przysad zalikwidować, In Sequellam dalszego rozrządzenia, od Nayiaśnieyszch Rzeczypospolitey Stanów nastąpić mogącego, w Protokuł Nasz Kommissyiny z wyszczególnieniem Liczby Poddanych i onych Ciągła zaciągnąć zleciliśmy.

A gdy Nam do ukończenia Dzieła Naszego przychodzi, nie możemy nie oddać Publicznego Świadcstwa Ciągłej i ustawiczney przez Cztery Miesiące nieodstępney Pracy W^o Ignacego Michała Podczaskiego, Subdelegata Grodzkiego Winnickiego i Kommissarza, Prawem Oznaczonego, Który, od Początku zaczęcia aż do Ukończenia Dzieła Kommissyji ochoczko trzymania Pióra podiowszy się, bez względu na opuszczenie Swoich Interessów i uszczerbek zdrowia z przykładną i naśladowania godną usilnością Interessu własnego i zdrowia nie oszczędzał.

Kozłowski

Ig. Moszczeński, Podcz. Bracl., Komrz.

Onufry Szczeniowski, Podśudek Z. Win., Komisarz

Michał Sobański, Podstoli Winnicki, Kom., mp.

Marcelli Jozef Xiąże Światopółk Czetwertyński

Franciszek Rakowski, Skarbnik Braclawski, Kommissarz, mp.

Felix Polanowski

Mikołay z Czaykowicz Czaykowski, sgw, Kommissarz, mp.

Державний архів Вінницької області, ф. 897 (Комісія зі збору пожертвувань на армію по Брацлавському повіту Брацлавського воєводства), оп. 1, спр. 1, арк. 2–10.

№ 2

Витяги з протоколів офірної комісії Брацлавського, Вінницького і Звенигородського повітів 1789 р.*

Excerpt z protokołu dzieła Prześwietnej Kommissyi województwa i powiatu Braclawskiego, roku 1789 w mieście J(ego) K(rólewskiej) M(o)ści Braclawiu odprawionego, tak summ wszystkich, jako też od tychże dziesiątego grosza wynikłych z całego powiatu Braclawskiego, na żądanie strony rekwirującej wyprowadzony w tej istocie

Nazwiska miast i wsiów		Intrata roczna uporczyonowana			Grosz dziesiąty na ofiare		
		zł.	gr.	den.	zł.	gr.	den.
1		2	3	4	5	6	7
<i>Parafia Braclawska</i>							
<i>probostwo braclawskie</i>	Xiądzówka	713	16	—	71	10	11
<i>successorowie w. Józefa Spendowskiego, starosty daniczewskiego</i>							
	Rajgród	9390	—	6	939	—	—
	Słobodka	1162	14	—	116	7	7
	Rajgródzka	88	1	—	8	24	2
	Huta Rajgródzka	2597	25	6	259	23	10
	Ostołopowa część	4871	4	15	487	3	9
<i>w. Nehrebecki, podczaszy dzwinogrodzki</i>	Łojowce	5540	4	6	554	—	8
	Kropiwna	262	16	—	26	7	11
	Wyższa	305	18	—	30	16	15
	Alexandrówka						
	Huciska						
	przysiołek						
<i>successorowie w. Łęczyńskiego</i>	Kropiwna Niższa	6034	20	—	603	14	—
<i>jw. Bogdan Ostrowski, podkomorzy braclawski</i>							
	Kuźmińce	11532	26	—	1153	8	11
	Nossówce	9403	17	6	940	10	13
	Ditto część	287	6	—	28	21	11
	ur. Krasnosielscy	6811	1	—	681	3	2
	Kunka	2855	27	—	285	17	13
	Kossynowa	2951	1	6	295	3	2
	Semenki	3374	28	—	337	14	14
	Sokulec						
<i>jw. Seweryn Potocki, krajczy koronny</i>							
	Ładyżyn	22541	20	2	2254	5	—
	Futory Wielkie	7657	8	—	765	21	14
	Dmytrenki	816	8	12	81	18	16
	Bassałyczówka	1831	29	6	183	5	17

* Скорочення: zł. — złote, gr. — grosze, den. — denary. Ditto означає «те саме».

1	2	3	4	5	6	7	
	Pałanka	4990	1	6	499	—	2
	Bubnówka	10522	16	—	1052	7	11
	Jarmolińce	7183	19	6	718	10	17
	Żerdenówka	3314	14	—	331	13	7
	Sobotówka	17708	5	6	1770	24	10
	Brudek	4011	4	—	401	3	7
	Orłówka	6190	8	9	619	—	15
	Metanówka	6220	—	12	622	—	1
	Petraszówka	2945	26	12	294	17	12
	Poburka	7853	18	6	785	10	15
	Szymanówka	3647	10	6	364	22	1
	Antonówka	1812	17	15	181	7	14
	Charpaczka	7202	16	12	720	7	12
	Stepaszki	6562	19	12	656	7	17
	Mańkoweczka	3048	14	6	304	25	8
	Mytkówka	2157	12	12	215	22	5
	Czterwernówka	7074	19	12	707	13	17
	Ulanica	6566	21	—	656	20	2
	Strusów	3598	—	6	359	24	1
	Szepszynka	1173	7	9	117	9	15
	Łukaszówka	2480	27	6	248	2	13
	Biłousówka	8388	11	12	838	25	3
<i>ww. Koniepcolscy, bracia</i>	Wyganka	2312	7	12	231	6	14
	Pałanka	1502	10	6	150	7	1
	Zabuże	4469	—	12	446	27	1
ur. Jana Kawieckiego	Wyszkowiec część	49	14	—	4	28	7
w. Poniatowskiego	Ditto	220	12	6	22	1	4
w. Szymona	Ditto	98	24	—	9	26	7
Młodziejewskiego	Ditto	313	18	—	31	10	11
ur. Jana Mysłowskiego	Ditto	313	24	—	31	11	7
w. Józefa Mysłowskiego	Ditto	63	26	—	6	11	11
w. Ben. Mysłowskiego	Ditto	114	16	—	11	13	11
ur. Stef. Bratkowskiego	Michałówki część	144	4	—	14	12	7
ur. Daniela Łazowskiego	Ditto	34	6	—	3	12	11
ur. Kaz. Czaykowskiego	Ditto	370	21	—	37	2	2
ur. Mary. Słotwińskiego	Ditto	209	19	—	20	28	16
ur. Mich. Gościmińskiego	Ditto	311	24	—	31	5	7
ur. Mich. Komodzińskiego	Ditto	304	10	—	30	13	—
ur. Woyciecha Jagiełłowicza	Ditto	1098	20	—	109	26	—
uu. Alex. i Anto. Bratkowskich braci	Ditto	355	22	—	35	17	4
ur. Antoniny Kamodzińskiej	Ditto						
Parafia Granowska							
<i>jox. Adam Czartoryski, generał ziemi podolskiej</i>							
	Granów	24166	26	12	2416	20	12
	Czartoryjka	5357	29	6	535	23	17
	Słobodyska	5971	9	—	597	3	16
	Gródek	6278	24	12	627	26	9

Osława na Wojsko z Dóbr Ziemiickich
iako i Swieckich iako y Duchow: Pomiaw Braclawskiego

Parafia Braclawska.		Summa Cychow calku Inwaly	Opłata calki Spow. Duchow
		Litor	Litor
Do Poboczna Budy	za Pansuzy Cias 12	180 --	71104
	Ditt' Posa 8	20 --	
	za Samow 8	11 6	
	za Mow 8	3 22	
Liadowia Wics	za Kury 8	3 22	
	Cyuzsu	128 6	
	Chawoszczny	50 --	
	Stawoszczny	316 20	
	Summa Chawoszcz.	719 16	
Wagrod Miasowicki	za Pansuzy Cias 12	972	939
	Ditt' Posa 8	584	
Dziadkowia Liwa i W.	Ditt' Posa 8	24	
Jurefa Spowoszczny	Ditt' Posa 8	115 22	
Sty Daniai Dzworow	za Mow 8	18 20	
W. Spowoszczny Liw.	za Kury 8	22	
Daw: Kury i zemi 12	za Liw i Posa 1	3 22	
za w. Spow. Kury i zemi	Cyuzsu	879 19	
22. Spow. Ditt' w. Spow.	Chawoszczny	133 20 6	
za Kury i zemi 12	Podowoszczny	141	
ciak: Kury i zemi 12	Wotow od Mibow	64	
Stawoszczny	Stawoszczny	6691 20	
	Summa Chawoszcz.	9390 6	
Dziadkowia Liwa	Pansuzy Cias: 12	140 --	116 7 3
	Ditt' Posa 8	118 4	
	Mow 8	3 14	
	Kury 8	3 20	
Poboda Kury	Liwa 1	15	
	Cyuzsu	143 21	
	Podowoszczny	21	
	Stawoszczny	730 --	
	Summa Chawoszcz.	1162 14 5	
Dziadkowia Liwa	Ditt' Posa 8	6 12	824 2
Stawoszczny	Cyuzsu	81 10	
	Summa Chawoszcz.	88 1	

Перша сторінка протоколу офірного податку
Брацлавського повіту 1789 р.

Ратуша Брацлавська		Сумма повинностей Брацлавських		Сумма повинностей Брацлавських	
		Злате	Гривні	Злате	Гривні
Резиденція вельмож	Повинности Св. 12	698		10 ^{1/2} Гривня на Гривню	259 23 10
	Дити Ревн. 7 ⁰	261 10			
	Мотви 7 ⁰	16			
	Повинности вельмож	163 25			
	Курь 7 ⁰	19 10			
	Св. 1. 1.	2 27 6			
	Сумми	166 11			
Сумма Управит.		1270			
		2597 25 63			
Резиденція вельмож	Повинности Св. 12	1062 12		10 ^{1/2} Гривня на Гривню	487 3 9
	Дити Ревн. 7 ⁰	780 16			
	Мотви 7 ⁰	21 14			
	Повинности вельмож	27 6			
	Курь Рев. 7 ⁰	47 24			
	Курь 7 ⁰	23 2			
	Св. 1. 1.	7 20 15			
Сумми		50			
Сумма Управит.		178			
		210			
Годушні	Повинности Ревн. 12	33			
	Повинности вельмож	26			
	Повинности вельмож	39			
	Сумми	297 2			
Сумма Управит.		4871 4 153			
Резиденція вельмож	Повинности Св. 12	929 18		10 ^{1/2} Гривня на Гривню	554 1 9
	Дити Ревн. 7 ⁰	698 4			
	Мотви 7 ⁰	20			
	Повинности вельмож	26 24			
	Курь Ревн. 7 ⁰	227 18			
	Курь 7 ⁰	22 12			
	Св. 1. 1.	7 18			
Сумми		38			
Сумма Управит.		448			
		212			
Годушні	Повинности Ревн. 12	18			
	Повинности вельмож	28			
	Повинности вельмож	64			
	Сумми	2900			
Сумма Управит.		5540 4 83			

Друга сторінка протоколу офірного податку Брацлавського повіту 1789 р.

1	2	3	4	5	6	7	
	Korytna	6838	8	—	683	24	15
	Narajówka	9708	15	12	970	25	10
	Sobestyanówka	14860	12	3	1486	2	4
	Iwangród	6884	9	6	688	12	17
	Krasnopólka	8141	11	3	814	4	2
	Skarżenówka	4100	28	9	410	2	16
	Topolówka	3376	6	9	337	18	13
	Markówka	4713	10	6	471	10	1
	Cwilichówka	4560	—	15	456	—	2
	Kiwaczówka	4581	18	—	458	4	15
	Lewuchy	8392	15	—	839	7	9
Kublicz		13906	26	9	1390	20	13
	Ohyjówka	7709	8	12	770	27	16
	Karabelówka	6889	25	6	688	29	10
	Tyszkówka	2665	9	6	266	15	17
	Mytków	4793	6	12	479	9	12
	Mikołajów	6175	4	12	617	15	9
	Stepanówka z Ważną	7705	5	3	770	15	9
	Rachnówka	2782	29	16	278	9	2
	Michałówka	6135	15	9	613	16	10
	Adamówka	4668	13	6	466	25	6
<i>probostwo granowskie</i>	Xiądzówka	1952	24	—	195	8	7
w° Hipp. Jaroszyńskiego, pod. winn.							
	Skibińce	7165	29	—	716	17	6
	Ditto część u. Łazowskiego dożywocie	54	—	—	5	12	—
	Hłuboczek	6478	26	6	647	26	11
	Hubnika część	5618	27	—	561	26	13
w° Felixa Barcikowskiego	Ditto	1644	6	—	164	12	11
u. Jakóba Terleckiego	Ditto	50	16	—	5	1	11
u. Felixa Terleckiego	Ditto	617	—	—	61	21	—
w° Hipp. Jaroszyński	Michałówka	2011	5	—	201	3	9
<i>jw. Aloiz Choloniewski, kasztelan buski</i>							
	Ziatkówce	13539	29	12	1353	29	17
	Meleszków	7439	12	6	743	28	—
	Ihnatówka	2113	17	—	211	10	13
	Tymar	2771	—	—	277	3	—
<i>jox. Janusz Czetwertyński, kasztelan czerniechowski</i>							
	Joannopól	6684	5	8	668	12	10
	Kamienohurka	1766	3	—	176	18	5
	Kopijówka	4289	13	6	428	28	6
	Teodorówka	3627	3	—	362	21	—
	Januszówka	2133	16	6	213	10	14
w. Piotr Czczel	Borsuki	3301	20	—	330	5	—
	Czczelówka	3486	25	—	348	20	9
jw° Alexandra Moszeńskiego	Ditto część	4428	27	—	442	26	13
w° Antoniego Jaroszyńskiego	Kuny część	9340	29	12	934	2	17

1	2	3	4	5	6	7	
w° Błotnickiego	Ditto	813	14	—	81	10	7
w° Antoniego Jaroszyńskiego	Krutychorb	1233	6	12	123	9	12
	Maryanówka	6110	14	12	611	1	8
	Żerdenówki część	3659	6	12	365	27	12
ur. Jakóba Terleckiego	Ditto	10	—	—	1	—	—
u. Felixa Terleckiego	Ditto	149	28	—	14	29	15
juw° Alexandra Moszeńskiego	Kuszczyniec część	2175	—	—	217	15	—
uu. Michałowskich	Ditto	113	10	6	11	10	1
u. Borowskiej	Ditto	164	1	—	16	12	2
uur. Brzeskich	Ditto	203	28	—	20	11	15
u. Dyonizego Hołubickiego	Ditto	179	6	—	17	27	11
u. Karola Hołubickiego	Ditto	179	6	—	17	27	11
u. Felixa Hołubickiego	Ditto	146	22	—	14	20	4
uu. Jabłońskich	Ditto	985	22	—	98	17	4
uu. Czyżewskich	Ditto	42	26	—	4	8	11
u. Karwowskiego	Ditto	154	28	—	15	14	14
u. Kobielskiego	Ditto	50	—	—	5	—	—
xiąży Bazylianów	Manastyrek Granowski	200	—	—	20	—	—
Parafia Humańska							
xiąży Bazylianów	Mańkowieczka	1633	12	—	163	10	4
	Gierzanówka	2962	16	—	296	7	11
juw. Stanisław Potocki, generał artylerji koronnej							
	Humań	66357	13	—	6635	22	5
	Grodziowa	5798	22	—	579	26	4
	Babanka	6653	15	—	665	10	9
	Swiniaarka	3805	21	—	380	17	2
	Oxanina	7242	24	—	724	8	7
	Korzków Kąt	2403	29	—	240	11	16
	Korżowa	8201	3	—	820	3	5
	Zajączkówka	2129	13	—	212	28	5
	Stepkówka	5525	23	—	552	17	5
	Suszkówka	7894	21	—	789	14	2
	Sobkówka	3343	14	—	334	10	7
	Psiarówka	10616	7	—	1061	18	13
	Hromy	5241	3	—	524	3	5
	Polaneckie	5966	19	—	596	19	16
	Koczerzyńce	6426	20	—	642	20	—
	Tomaszówka	3299	—	—	329	27	—
	Jurkówka	3737	24	—	373	23	7
	Lubaszówka	2447	11	—	244	22	2
	Serebryja	4385	26	—	438	17	11
	Pohoryła	5010	21	—	501	2	2
	Ositna	6605	17	—	660	16	13
	Kuźmina Grobla	4958	—	—	495	24	—
	Sinica	6686	18	—	668	19	14
	Pałanka	7373	28	—	737	11	14
	Rosuszka	5799	1	—	579	27	2

1	2	3	4	5	6	7	
	Holakówka	3191	19	—	319	4	16
	Horodeckie	7420	6	—	742	—	11
	Wójtówka	5799	9	—	579	27	16
	Pieńkówka	2104	1	—	210	12	2
	Xiędzówka	2787	15	—	278	22	9
	Babany Stare	6426	11	—	642	19	2
	Mołodeckie	10719	4	—	1071	27	7
	Tańskie	6745	19	—	674	16	16
	Apolanka	4069	23	—	406	29	5
	Pikowiec	2117	7	—	211	21	13
	Dmytruszki Małe	3867	17	—	386	22	13
	Dmytruszki Stare	3482	27	—	348	8	13
	Zwirki	1659	10	—	165	28	—
	Dobrowoda	5409	16	—	540	28	11
	Rohy	8628	23	—	862	26	5
	Kossenówka	10078	11	—	1007	25	2
	Babaneczka	3821	26	—	382	5	11
	Werbowata	3443	27	—	344	11	13
	Koczubijówka	5149	18	—	514	28	14
	Maxymówka	4580	—	—	458	—	—
	Szaryna	2747	26	—	274	23	11
	Żurbińce	1479	6	—	147	27	11
	Ładyżynka	10006	7	—	1000	18	13
	Tekucza	7381	29	—	738	5	16
Targowica		15866	21	—	1586	20	2
	Lewkówka	4987	18	—	498	22	14
	Podwysokie	13588	12	—	1358	25	4
	Rossochowata	3968	—	—	396	24	—
	Krzywe Kolano	4101	25	—	410	5	9
	Korsuńka z	5203	12	—	520	10	4
	Dowheńkiem						
	Nerubayka	12446	4	—	1244	18	7
	Ostrowiec	6770	4	—	677	—	7
	Rohowa z						
	Haydukową	3586	—	—	358	18	—
	Kruteńkie	6374	9	—	637	12	16
	Perehonówka	7496	22	—	749	20	4
	Kopenkowata	5945	1	—	594	15	2
	Nebelówka	10990	26	—	1099	2	11
	Olszanka	3597	28	—	359	23	15
	Dubowa	4801	26	—	480	5	11
	Kamencze	9845	15	—	984	16	9
	Swerdlikowa	6851	1	—	685	5	2
	Maydanieckie	7088	4	—	708	24	7
	Muszurów	12612	27	—	1261	8	13
	Romanówka	12369	14	—	1236	28	7
	Maxyblota	3886	17	—	388	19	13
	Białe Młyny	2228	29	—	222	26	16
	Hordaszówka	6626	10	—	662	19	—

1	2	3	4	5	6	7	
	Talne z Paryżem	9121	13	—	912	4	5
	Hliboczek	5557	11	—	555	22	2
	Biłaszki	9783	20	—	978	11	—
	Talnianki	6436	11	—	643	19	2
	Potasz	3197	28	—	310	23	14
	Pałaneczka	3677	15	—	367	22	9
	Wiszniopól	8901	4	—	890	3	7
	Zielonków	4887	20	—	488	23	—
	Legieżyna	7439	14	—	743	28	7
	Kobrynowa Grobla	4152	9	—	415	6	16
	Szczęsnopól	5056	1	—	505	18	2
	Futor						
	ur. Sokołowskiego	56	—	—	5	18	—
	Kiszczyńce	8514	28	—	851	14	15
	Zielony Róg	4710	16	—	471	1	11
Sokołówka		14012	9	—	1401	6	16
	Bespieczna	2881	15	—	288	4	9
	Kinaszówka	2892	18	—	289	7	14
	Tomaszówka	3179	20	—	317	29	—
	Pomyjnik	6619	—	—	661	27	—
	Krasnopólka	4264	9	—	426	12	16
	Berestowiec	2611	26	—	261	5	11
	Cebermanówka	3939	8	—	393	27	14
	Jarawatka	2540	23	—	254	2	5
	Obozowisko	2392	27	—	239	8	13
	Wierzchniaczka	6319	21	—	631	29	2
	Chrystynówka	8880	22	—	888	2	4
	Zukaywoda	5536	3	—	553	18	5
	Ułłowata	3964	17	—	396	13	13
	Czaykówka	2133	22	—	213	11	4
	Leszczynówka	3601	8	—	360	3	14
	Botwinówka	1669	4	—	166	27	7
	Cebermanowa						
	Grobla	2181	19	—	218	4	16
	Krasnostawka	2033	19	—	203	10	16
	Mytkówka	5058	27	—	505	26	13
	Mańkówka	17126	4	—	1712	18	7
	Dzięgielówka	5440	25	—	544	2	9
	Nesterówka	4820	9	—	482	16	—
	Dobra	5667	9	—	566	21	16
	Podobna	6268	10	—	626	25	—
Buki		10679	18	—	1067	28	14
	Antonówka	6237	25	—	623	23	9
	Popówka	5931	25	—	593	5	9
	Krzywiec	5811	14	—	581	4	7
	Chizna	10827	4	—	1082	21	7
	Woronne	5686	28	—	568	20	14
	Kąty	3710	23	—	371	2	5
	Nowa Grobla	4378	22	—	437	26	4

1	2	3	4	5	6	7	
	Rusałówka	6041	17	—	604	4	13
	Kiślin	3171	12	—	317	4	4
	Bawa	3383	4	—	538	9	7
	Rąbany Most	6051	12	—	605	4	4
	Ryżyna	6732	4	—	673	6	7
	Berezówka	4754	22	—	475	14	4
	Kraczkówka	1926	11	—	192	19	2
	Iwanka	5630	3	—	563	—	5
	Jankówka	5184	16	—	518	13	11
	Pułkownicze	5219	18	—	521	28	14
	Papuzynie	6766	3	—	676	18	5
	Jurpól	6085	23	—	608	17	5
	Czarna Kamionka	9523	27	—	952	11	13
	Pobuyna	2255	23	—	225	17	3
	Ochmatowa część	791	12	—	79	4	4
	Kucówka	400	4	—	40	—	7
	Krasny Kąt	2724	1	—	272	12	2
Teplik		17008	24	—	1700	26	7
	Strażgród	4047	2	—	404	21	4
	Roskoszówka	2314	8	—	231	13	14
	Komarówka	3534	19	—	353	13	16
	Janów	4046	26	—	404	20	11
	Syczówka	4361	22	—	436	5	4
	Swinarki	3823	24	—	382	11	7
	Tałałajówka	2552	24	—	255	8	7
	Obozówka vel	6849	29	—	684	29	16
	Jahupiec						
	Kamianki	2885	—	—	288	15	—
	Zajączkówka	4163	4	—	416	9	7
	Szelpachówka	3755	22	—	375	17	4
	Kożuchówka	3067	6	—	306	21	11
	Uchoża	3253	18	—	325	10	14
	Rososze z Widłami	3674	25	—	367	14	9
	Taszlik Krzywý	5345	29	—	534	17	16
	Berezówka	2666	13	—	266	19	5
	Seredynka	4418	21	—	441	26	2
	Taszlik Gnily	5128	1	—	512	24	2
	Siekierzany	3897	8	—	389	21	14
	Połoh	4744	21	—	474	14	2
	Łozowata	2861	23	—	286	5	5
	Czarna Grobla	2639	27	—	263	29	13
	Miachkochod	3031	7	—	303	3	13
	Rakówka	2408	23	—	240	26	5
	Chmarówka	2689	18	—	268	28	14
	Krasnosiółka	3055	27	—	305	17	13
	Mszarówka	3569	—	—	356	27	—
	Moczulki Wielkie	10347	23	—	1034	23	5
	Moczulki Małe	5603	6	—	560	9	12
	Zawadówka	6047	2	—	604	21	4

1	2	3	4	5	6	7
Załuże	3175	1	—	317	15	2
Pszczelna z Szpilowym	6611	7	—	661	3	13
Oradówka	5750	3	—	575	—	6
Parafia Hołowaniewska						
<i>jw. Stanisław Potocki, generał artylerji koronnej</i>						
Hołowaniewskie	25358	3	—	2535	24	6
Międzyrzyczka	3109	15	—	310	28	9
Ozdobna	3006	14	—	300	19	7
Szeplówka	3141	15	—	314	4	9
Gruszka	7710	23	—	771	2	5
Nowosielica	2228	24	—	222	26	7
Daniłowa Bałka	2454	20	—	245	14	—
Łozowata	7932	14	—	793	7	7
Krasneńkie	1760	15	—	176	1	9
Hruszka	7828	23	—	782	26	3
Klonowa	5064	11	—	506	13	2
Semiduby	2893	17	—	289	10	13
Krasnopol	3110	10	—	311	1	—
Werbowa	3618	12	—	361	25	4
Sworniwata	5854	10	—	585	13	—
Krasnohurka	4463	21	—	446	11	2
Naliwayki	3676	7	—	367	18	13
Jemiłówka	2632	2	—	263	6	4
Roskoszna	4156	25	—	415	20	9
Nowosiółka	4657	8	—	465	21	14
Bużnikowata	4129	10	—	412	28	—
Żurawlinka	2314	29	—	231	14	16
Pokotyłowa	5038	23	—	503	26	5
Orłowa	2886	12	—	288	19	4
Lebedynka	4416	—	—	441	18	—
Tabanowa	4088	26	—	408	26	11
Dawidówka	2957	4	—	295	21	7
Połonyste	3493	2	—	349	9	4
Rozdół	4028	21	—	402	26	2
Mołdawka	5242	19	—	524	7	16
Luszniewata	5004	1	—	500	12	2
Witutów Bród	4347	—	—	434	21	—
Łaszczówka	2156	20	—	215	20	—
Puszkowa	3355	—	—	335	15	—
Lipoweńkie	4055	12	—	405	16	4
Dowha Przystań	2363	29	—	236	11	16
Podgurze	654	27	—	65	14	13
Suchi Taszlik	1548	10	—	154	25	—
Kohutówka	3695	4	—	369	15	7
Kazimirówka	1878	2	—	187	24	4
Kapitanka	3883	19	—	388	10	16
Wołcza Bałka	372	21	—	37	8	2
Korytna	302	3	—	30	6	5

1	2	3	4	5	6	7
Owsianik	1011	28	—	101	5	13
Dorożynka	1184	15	—	118	13	9
Berezowa Bałka	1036	2	—	103	18	4
Garlinka	245	26	—	24	17	11
Ludwinka	824	1	—	82	12	2
Kuca Bałka	842	14	—	84	7	7
Katarynka	3296	6	—	329	18	11
Łukaszówka	716	14	—	71	19	7
Płoska	2323	9	—	232	9	16
Trojanka	7224	28	—	722	14	14
Roznoszynce	5194	8	—	519	12	14
Chaszczerwata	13116	7	—	1311	18	12
Taszkik z	6227	29	—	622	23	16
Strunkowem	4177	19	—	417	22	16
Hayworon	4177	19	—	417	22	16
Czerniatka	4951	7	—	495	3	12
Szłakowa	4478	14	—	447	25	7
Terłówka	3183	11	—	318	10	9
Diakówka	3714	—	—	371	12	—
Ternówka	5827	12	—	582	22	4
Oknina	4201	2	—	420	3	4
Berestiahy	2355	18	—	235	16	14
Tawżna	12393	21	—	1239	11	2
Temna	5333	21	—	533	11	2
Peliampól	3935	2	—	393	15	4
Kamienny Bród	6177	10	—	617	22	—
Józefówka	6184	13	—	618	18	5
Szamrajówka	3488	19	—	348	25	16
Sabatynówka	4818	25	—	481	26	9
Czemerpól	5055	20	—	505	17	—
Zawale	3147	14	—	314	22	7
Salkowa	2652	14	—	265	7	7
Mohylna	9832	15	—	983	7	9
Moszczenna	3715	11	—	371	16	2
Posuchówka	5139	11	—	513	28	2
Antonówka	4070	28	—	407	2	14
Ryżawka	8066	8	—	806	18	14
Czerpowod	7217	22	—	721	23	4
Ropotucha	7968	7	—	796	24	13
Furmanka	4223	5	—	422	9	9
Horodnica	7815	28	—	781	17	14
Senki z	7317	9	—	731	21	16
Wierchówką						
Olchowata z	7854	27	—	785	14	13
Gardową						
Kołodyste	7626	25	—	762	20	9
Kamienna Krynica	5713	27	—	571	11	13
Trojany	6765	3	—	676	15	5
Stawki	3554	29	—	355	14	16

1		2	3	4	5	6	7
	Dżulinki	9121	16	—	912	4	11
Bohopól		5872	18	—	587	7	14
	Czausowa	1697	3	—	169	21	5
	Łaszczówka	503	16	—	50	10	11
	Stanisławczyk	431	2	—	43	3	4
Probostwo Hołowaniewskie		924	—	—	92	12	—
Parafia Tulczyńska							
<i>konwentu tulczyńskiego xięży</i>							
<i>Dominikanów</i>							
<i>ju. Stanisław Potocki, generał artylerji koronney</i>							
	Tulczyn	57952	25	12	5795	8	10
	Klebań	14038	8	12	1403	24	15
Trościaniec		18930	5	—	1893	—	9
	Stratyówka	6777	22	12	677	23	2
	Budy	5199	11	15	519	28	3
	Sewerynówka	4275	9	12	427	15	17
	Zacharyaszówka	2058	11	13	205	7	3
	Kozińce	5042	—	9	504	6	1
	Letkówka	6856	14	—	685	19	7
	Alexandrówka	6387	15	6	638	22	10
	Demkówka	7808	5	12	780	24	10
	Sawińce	6054	12	6	605	13	4
	Kapuściany	6996	14	12	699	19	9
	Kiernasówka	16728	16	6	1672	16	12
	Annopól	6611	25	15	661	5	11
Parafia Kopijowska							
	Kryszczyńce	6580	—	3	658	—	—
	Kinaszów	8352	8	12	835	6	15
	Wóytówka	11740	23	12	1174	2	7
	Szura	4460	7	—	446	—	13
	Żurawłówka	6171	25	—	617	5	9
	Samhorodek	3553	13	6	345	10	6
	Stratyoweczka	3620	27	12	362	2	14
	Batóg	3994	17	12	399	13	14
	Wasylkówka	3551	23	6	355	5	6
	Icka	6370	16	15	637	1	13
	Kopijówka	16025	11	9	1602	16	3
	Nesterwarka	1633	28	6	613	11	15
	Bohdanówka	5277	12	6	527	22	4
	Cybulówka	7153	15	6	715	10	10
	Huty	3840	18	12	384	1	16
	Hryneńki	3711	25	6	371	5	10
	Wierzhówka	15155	—	3	1515	15	—
	Kitaygród	7356	29	9	735	20	17
	Chołodówka	10222	14	12	1022	7	8
	Kobylówka	9641	13	12	964	4	7
	Michałówki część	5476	5	9	547	18	10

1	2	3	4	5	6	7	
<i>jox. Janusz Czetwertyński, kasztelan sz. successorowie</i>	Krasnohurka	1670	14	12	167	1	8
<i>jw. Kossakowskiego, k. k.</i>	Tymanówka z przysiółkami	13382	9	—	1338	6	16
<i>jw° Steckiego</i>	Borthiki część	1944	7	6	194	12	13
<i>jw° Aloyzego Chołoniewskiego</i>	Ditto część	9391	9	—	939	3	16
<i>Tegoż</i>	Wyszkowiec część	3839	29	12	383	29	17
<i>jox. Janusz Czetwertyński, kasztelan czerniechowski</i>	Horoszkówka	7412	13	6	741	7	6
	Pałanka	4484	10	9	448	13	1
	Lipówka	10994	6	—	1099	12	11
	Sawczyna	1585	25	—	158	17	9
	Stefanówka	2023	22	7	202	11	4
	Żołoby	3918	1	14	391	24	3
	Kiślickie część	2240	9	17	224	25	—
<i>ww. Słoneckich</i>	Łuka Żabokrzycka	3748	—	—	347	24	—
<i>w° Jana Bukojemskiego</i>	Ditto część	690	—	—	69	—	—
<i>w° Szawłowskiego</i>	Żabokrzycka część	538	17	—	53	25	7
<i>jw° Stroynowskiego</i>	Ditto	5083	11	—	508	10	2
<i>w° Ruzzkowskiego</i>	Ditto	254	—	—	25	12	—
<i>jw° Stroynowskiego</i>	Torkowa część	1192	26	6	119	8	11
<i>ur. Kajetana Skopowskiego</i>	Ditto	384	4	—	38	12	7
<i>u. Tomasza Kieyzera</i>	Ditto	34	4	—	3	12	7
<i>u. Jana Nahujowskiego</i>	Ditto	20	—	—	2	—	—
<i>u. Franciszka Łabenckiego</i>	Ditto	341	24	—	34	5	7
<i>u. Jozefa Zaleskiego</i>	Ditto	244	4	—	24	12	7
<i>uu. Bojarskich</i>	Ditto	90	—	—	9	—	—
<i>u. Szymona Wilińskiego</i>	Ditto	52	4	—	5	6	7
<i>u. Piotra Bułdeja</i>	Ditto	187	26	—	18	23	10
<i>u. Piotra Bułdeja</i>	Ditto druga część	24	20	—	2	14	—
<i>ur. Jakoba Marszewskiego</i>	Ditto	79	6	—	7	27	10
<i>u. Anton. Brudzewskiego</i>	Ditto	177	22	—	17	23	4
Parafia Czeczelnicka							
<i>jw. Frydrych hrabia W. X. Litewskiego</i>	<i>Moszyński, sekretarz</i>						
	Berszada	26346	19	3	2634	19	17
	Berłówka	8105	25	12	810	17	10
	Jałaniec	8505	8	—	850	15	14
	Leśnicze	9554	5	15	955	12	11
	Michałówka	3743	28	9	374	11	15
	Kiedrasówka	8147	27	—	814	23	13
	Romanówka	5879	18	—	587	28	14
	Kiryoweczka	4503	9	3	450	9	17
	Owsijówka	11722	11	7	1172	7	3
	Sołhutów	8874	—	6	887	12	1
	Łuhowata	5888	1	3	588	24	2
	Uście	15609	16	3	1560	28	12

1	2	3	4	5	6	7
Kiryjówka	9532	10	12	953	7	1
Wójtówka	16698	1	6	1609	24	2
Rohuzka	7490	11	—	749	1	2
Potasznia	4129	7	15	412	27	14
Mańkówka	9214	9	15	921	13	—
Szumilów	3402	3	17	340	6	7
Beryzki	7830	17	15	783	1	14
Luboszówka	2551	4	13	255	3	9
<i>successorowie w. Kajetana Sobańskiego, podstolego braclawskiego</i>						
Krzykliwiec	8261	26	12	826	5	12
Wołoski y Ruski	1456	26	12	145	20	12
Nowepole	4070	1	9	407	—	3
Pawłówka	8535	11	—	853	16	2
Torkanówka	9441	19	9	944	4	17
Bundurówka	24609	2	—	2460	27	4
Obodówka	9708	3	—	970	24	5
Cybulówka	2442	15	—	244	7	9
Józefówka sloboda	26918	7	9	2691	24	1
Balanówka	2807	28	9	280	23	15
Dymidówka	8995	6	—	899	15	11
Gordyjówka	6970	2	9	697	—	5
Trościańczyk	4751	19	9	475	4	17
Kosarżynce	7924	23	9	792	14	6
Sumówka	6462	20	—	646	8	—
Kruszynówka	13591	24	6	1359	5	8
Piątkówka	6508	14	6	650	25	8
Żabokrzyczka	7354	5	6	735	12	10
Kataszyn	1156	23	12	115	20	7
Maydan Torkanowski, przysada	9478	15	—	947	25	9
Klembówka	5009	25	—	500	29	9
Ściana	6875	4	—	687	15	7
Pisarzówka vel Dereniówka	5851	17	6	585	4	1
Pisarzówka Ruska	1543	29	—	154	11	16
<i>do probostwa xiądzia proboszcza Nowosieleckiego jox. Józef Lubomirski, starosta romanowski</i>	28605	6	—	2860	15	11
Czczelnik	2658	29	—	265	26	16
Biały Kamień	93	28	—	9	11	1
Ditto część dożywotnia ur. Paszkiewiczza	1215	26	12	121	17	12
Wołczek	13152	9	—	1315	6	16
Demówka	1825	16	—	182	16	11
Wołowa	7747	24	12	774	25	8
Lubomirka	11627	2	—	1162	21	4
Stratówka						

1	2	3	4	5	6	7	
	Popowa Grobla	9494	28	9	949	11	15
	Beryzki	5585	26	—	558	17	11
	Gierbina	2684	4	—	268	12	7
	Piszczana	15183	21	—	1518	17	2
	Pużayków	8905	26	6	890	20	1
	Baybuzówka	4985	23	—	498	17	5
	Przysada teyże	103	—	—	10	9	—
	Ludwikówka	1241	1	—	124	3	2
	Krzysztofówka	937	24	9	93	23	8
	Beniówka	1710	22	9	171	20	5
	Kamienowata	6381	25	9	638	5	10
	Bundurowa	9099	4	9	909	27	8
	Kossówka sloboda	577	18	9	57	22	15
	Lachowa sloboda	235	—	—	23	15	—
	Strutynka przysada	10	—	—	1	—	—
	Popieluchi	6709	18	9	670	28	15
	Popielówka sloboda	1179	17	9	117	28	14
	Rudnickie	5296	12	—	529	19	5
	Rozbuyna	3042	—	9	304	6	1
	Kniahyenin	5365	18	9	536	16	15
	Łuh	8390	20	—	839	2	—
	Nowypól sloboda	200	—	—	20	—	—
	część wsi Łuhu						
	ur. Berezański,	1839	13	—	183	28	5
	zastawa						
	Godziemba	7436	16	—	743	19	11
	Baksza	6142	16	9	614	7	12
	Józefówka	2620	6	—	262	—	11
	Hetmanówka	2830	6	—	283	—	11
	Nedelkowa	3711	3	—	371	3	5
	Kreczenowa	4779	20	9	477	29	16
	Polaneckie	6617	19	9	661	22	17
	Osiczki	3538	26	9	353	26	12
	Stanisławczyk	436	2	9	43	10	5
	Kazawczyn	4864	6	9	486	11	12
	Józefpól	3209	4	—	320	27	7
	Peryzna z						
	Janiszówką	6472	21	—	647	8	2
	Iwaszkowa	6510	22	9	651	2	5
	Brytawka	3152	17	9	315	7	14
	Werbka	15562	26	—	1556	8	12
	Henrykówka	1152	23	9	115	8	6
Sawrań		14411	18	9	1441	4	15
	Tarnowata	1221	16	9	122	4	12
	Meczetna	3837	25	9	383	23	10
	Tokarówka	548	9	—	54	24	1
	Czausowa	1279	8	—	127	27	15
	Kamienna Bałka	704	9	9	70	12	17

1	2	3	4	5	6	7	
	Konieczpól	3170	12	—	317	1	4
	Krymki sloboda	520	—	—	52	—	—
	Kumory	5361	12	—	536	4	4
	Berizki	1570	16	—	157	1	11
	Łukanówka sloboda	210	—	—	21	—	—
	Krzywe Jezioro	5127	14	—	512	22	7
	Brudnickie	487	28	—	48	23	14
	Zawadówka	535	26	13	53	17	12
	Giedwiłowa	1270	25	—	127	2	9
	Mazurowa	1701	22	10	170	5	5
	Michalczenkowa	958	26	13	95	26	12
	Tryduby	3510	11	—	351	1	2
	Sekretarka	3030	11	2	303	1	2
	Olszanka	2750	27	9	275	2	14
	Przysada teyże	72	—	—	7	6	—
	Dubinowa	1743	19	15	174	11	—
	Ĳrasneńkie	1548	23	9	154	26	6
	Onyskowa	1583	23	6	158	11	6
	Meczetna Mała	1506	23	16	150	20	7
	Adamówka	435	15	—	43	16	9
	Rożkowa sloboda	156	21	—	15	20	2
	Kurzęce Łozy	2990	12	15	299	1	5
	Slusarzowa	1265	28	—	126	17	14
	Sokulec	916	16	3	91	19	11
	Oczeretna	1595	26	6	159	17	12
	Czabarowa sloboda	340	—	—	34	—	—
	Justynówka sloboda	350	—	—	35	—	—
	Rohuzka	6023	2	—	602	9	4
	Czczelnicka						
	Buryłowa sloboda	304	15	—	30	13	9
	Rembówka	548	5	9	54	24	10
<i>w. Sabatyn</i>	Jakubówka	1907	15	—	190	22	9
	Hołdaszówka	2817	1	—	281	21	2
<i>ww. Urbanowscy</i>	Honorówka	8435	28	—	843	17	14
Parafia Oratowska							
<i>jw. Leonard Worcell, kuchmistrz koronny</i>							
	Bałabanówka	13994	5	6	1399	13	10
	Podwysokie	6419	17	12	641	28	14
	Frankopól	6022	27	6	602	8	13
	Stupki	1188	29	—	118	26	16
	Łukaszówka	15757	9	6	1575	21	17
	Chmielówka	3231	9	12	323	3	17
	Jackowica	3480	7	12	348	—	14
	Sabarówka	4188	19	6	418	25	17
	Nowosiółka	4004	4	3	400	12	8
	Juszkowce	5586	13	—	558	19	5
<i>jww. Przędzieccy</i>	Dziurńków	11108	8	9	1110	24	15

1	2	3	4	5	6	7	
	Obozówka	2935	26	—	293	17	11
	Junaszki	1925	2	—	192	15	4
	Nakażne	3047	12	—	304	22	4
	Dołoteckie	1666	12	—	166	19	4
Parafia Iliniecka							
<i>jox. Sanguszko, wojewoda wołyński</i>							
	Ilince	25361	5	—	2536	3	9
	Krasneńkie	6868	10	—	686	25	—
	Borysówka	2470	7	—	247	—	13
	Wasylówka	2755	26	—	275	17	11
	Łysa Góra	1980	26	—	198	2	11
	Kabatnia	697	26	9	69	23	12
	Dańkówka	1995	24	—	199	17	7
	Dobrowinice	3069	22	—	306	29	4
	Jabłonowica	2067	3	—	206	21	5
	Skibin	1831	19	—	183	4	16
	Strzyżaków	3082	24	—	308	8	7
	Babin	4543	25	—	454	11	4
	Swiniajna	2592	24	—	259	8	7
	Neminka	4105	15	12	410	16	10
	Tiahun	2852	14	—	285	7	7
	Pawłówka	3330	12	—	333	1	4
	Ulanówka	2567	4	—	256	21	7
	Rayki	980	2	—	98	—	4
Probostwo Ilinieckie		1310	—	—	131	—	—
Parafia Niemierowska							
<i>jox. Felix Czetwertyński</i>							
	Ostapkówce	4711	15	—	471	4	9
	Szołudki	2495	3	—	249	15	5
	Buszynka	1557	—	—	155	21	—
Parafia Manasterzyska							
<i>successorowie ww. Kordyszowscy</i>							
	Koneła	9837	10	—	983	22	—
	Popówka	3119	28	—	311	29	14
	Cerbermanówka	2249	29	6	224	29	14
	Ostrożany	2646	17	—	264	19	13
	Zubrycha	3518	9	—	351	24	16
	Zarubińce	3921	21	—	392	5	2
	Iwachny	3392	17	—	339	7	13
	Kopijowata	4606	12	—	460	19	4
	Szarnypól	2475	3	—	247	15	5
	Medowata	897	14	—	89	22	7
	Cybulów	11773	4	9	1177	9	8
w. Da. Kotowicz	Ditto	1076	22	—	107	20	4
w. Wielohorski	Futory Konelskie	463	19	—	46	11	—
	Justyngród słoboda	129	18	—	12	28	12
w. Karol Sarnicki							

1	2	3	4	5	6	7
Bossówka	5826	29	—	582	20	16
Ułuhowata	1971	7	—	197	3	13
Ochrymowa	6113	4	—	611	9	7
Pański Most	2188	14	—	268	25	7
Popudnia	5525	24	—	552	17	7
Terlica	3089	1	—	308	27	2
Tarnawa	3648	6	—	364	24	11
Parafia Miastkowska						
<i>successorowie jw. Bielskiego, ł. n. koronnego</i>						
Miastkowska	25711	4	9	2571	3	8
Wysoka Grobla	3663	25	12	366	11	10
Dzugastra	7513	18	—	751	10	14
Haraczkówka	13124	4	9	1312	12	17
Dmitraszówka	11057	13	3	1105	22	2
Bolhan	6352	12	12	635	4	5
Kukuły	4843	3	—	484	9	5
Olszanka	15862	29	9	1586	8	17
Chrestyszczce	5069	4	12	506	27	8
Chrestyska sloboda	3516	20	2	351	20	—
Szarapanówka	9458	15	6	945	25	10
<i>jw. Skarbek, starosta kołomyjski</i>						
Żabokrzyzyc	18986	—	9	1898	18	1
Tarnawka	6697	18	6	669	22	15
Czobotarka	6890	19	—	689	1	16
Sokolówka	13116	22	—	1311	20	4
Lewków	7247	27	12	724	23	14
<i>jw. Prot Potocki, starosta guzowski</i>						
Jampól	20716	24	16	2071	20	9
Halzbijówka	6134	12	13	613	13	5
Porohy	2005	3	—	200	15	5
Dzugastra vel	2648	29	6	264	26	17
Dzygów Brod	9275	6	6	927	15	11
Kaczówka	12002	12	—	1200	7	4
<i>jox. Antoni Czetwertyński, chorąży braclawski</i>						
Januszgród	12202	28	6	1220	8	15
Kołodenska	5270	27	12	527	2	14
Capówka	4715	7	10	471	15	13
Werbowa	3607	19	8	360	22	17
Krzyżopól	7410	20	2	741	2	—
Antopól	4256	10	16	425	19	2
Sawczyny część	1306	7	12	130	18	14
<i>jox. Alexander Lubomirski, kasztelan kijowski</i>						
Cekinówka	8017	25	9	801	23	10
Przysada	76	1	—	7	18	2
Cekinówki	3958	19	—	395	25	16
Jankułowa	3958	19	—	395	25	16
Podlisówka	4862	10	—	486	7	—

1	2	3	4	5	6	7	
	Gruszka	4536	29	—	453	20	16
	Kośnica	11024	15	9	1102	13	10
	Kietrosy	6440	—	9	644	—	1
	Trybusówka	6395	29	—	639	17	16
Probostwo Miastkówskie		2100	—	—	420	—	—
<i>jox. Felix Czetwertyński</i>	Dzygówka z Felicyanówką	16466	23	—	1646	20	5
<i>jw. Stanisław Potocki, gen. artyl. koron.</i>	Kunicze	6072	5	12	607	6	10
Parafia Tomaszpóleka							
Probostwo Tomaszpóleka		930	—	—	93	—	—
Konwent Komargródzki XX Franciszkanów		2000	—	—	400	—	—
<i>jox. Kajetan Czetwertyński, kasztelan lwowski</i>	Komargród	11708	28	—	1170	26	14
	Kośnica	4240	12	—	424	1	4
	Sawczynny część	2132	22	—	213	8	4
	Antonów	1763	12	—	176	10	4
	Andryszówka	3528	24	12	352	26	8
	Kniaża	3528	24	12	352	26	8
	Eliasówka	2446	24	12	244	20	8
	Telatynka	2279	27	—	227	29	13
	Odaja	2813	26	12	281	11	12
	Kiślickie część	1485	2	12	148	15	5
	Kajetanka	682	22	—	68	8	4
	Karczma szlakowa	650	2	12	65	—	5
	Szura potaszowa	200	—	—	20	—	—
Parafia Tetyjowska							
<i>jw. Ludwika Leduchowska, wojewodzina czerniechowska</i>	Tetyjów	25688	19	7	2268	25	17
	Kasperówka	12005	17	10	1200	16	14
	Zrayki	4608	10	—	460	25	16
	Łobaczów	6320	10	6	632	1	1
	Hałayki	10354	9	8	1035	12	17
	Czerepinka	3449	27	16	344	29	14
Piatyhory		19777	12	14	1977	22	5
	Żytniki	5475	13	8	547	16	6
	Puhaczówka	5873	4	2	587	9	7
	Mariyka	1988	17	6	198	25	13
	Buzówka	9388	8	8	938	24	15
	Horoszków	8855	26	6	885	17	11
	Sabadasz	3781	12	12	378	4	5
	Żaszkowska sloboda	5085	21	10	508	17	3
	Tamże futur	66	—	—	6	18	—
	Żaszków	4439	21	2	443	29	2
	Stadnica	5144	19	—	514	13	16
	Kłuki	5240	2	—	524	—	4

1	2	3	4	5	6	7
Olszanka	2890	8	12	289	—	16
Strzyżawka	5557	12	—	555	22	4
Plutyńce	1883	23	10	188	11	6
Skibińce	5062	13	4	506	7	6
Żydowczyk	5518	10	14	551	25	1
Matwiicha	4666	20	6	466	20	1
Rakowiec	1821	27	—	182	5	13
Dąbrówka	6006	4	12	600	18	8
Tychy Futor	4510	5	—	451	—	9
Krzywczonka	3985	28	—	398	17	14
Alexandrowka	4006	8	9	400	18	2
Taynica	4636	7	12	463	18	14
Wysokie	4531	14	—	453	4	7
Lemieszycha	4512	21	10	451	8	3
Snieżna	3971	7	9	397	3	14
Denhoffówka	1884	14	—	188	13	7
Rosuszki	4801	6	—	480	3	11
Nenadycha	4467	26	9	446	23	12
Liwinówka	3769	19	—	376	28	16
Czerepin	4096	15	—	409	19	9
Tamże część	537	20	—	53	23	—
Dzwiniacza	5134	1	6	513	13	2
Brudek	1735	26	6	173	17	11
Zbarażówka	6619	26	12	661	29	12
Borkówce	4483	24	9	448	11	8
Ochmatowa część	3278	17	6	327	25	13
Bahwa	3436	4	—	343	18	7
Sorokotiah	7798	24	12	779	26	8
Parafia Raszkowska						
<i>ww. Urbanowscy, skarbnikowiczowie wołyńscy</i>						
Zahnitków	6163	8	15	616	9	16
Podeyma	4082	1	6	408	6	2
Podeymica	2223	9	12	222	9	17
Studenna	6993	8	12	699	9	16
Manasterzyszcze	2020	21	12	202	2	3
Bezsztanków	12553	6	9	1255	9	12
Kajetanówka	2037	—	—	407	12	—
<i>jox. Alexander Lubomirski, k. k.</i>						
Raszków	29286	13	—	2928	19	5
Futor	70	—	—	7	—	—
u. Jasienickiego						
Kamionka	13074	24	9	1307	14	8
Kuźmin	7242	—	9	724	6	1
Oknica	1386	4	—	138	18	7
Sewerynówka	1311	15	—	131	4	9
Chrustowa	11508	1	9	1150	24	3
Serby	7693	29	—	769	17	16
Pisarzówka	6403	15	—	640	10	9

1	2	3	4	5	6	7	
	Hrabowa	5062	10	9	506	7	1
	Szerszyńce	9063	9	9	906	9	17
	Biłocz	7158	6	—	715	24	11
	Stroińce	4286	—	—	428	18	—
	Piszczanka	10437	25	—	1043	23	9
	Wadyturkuły	4231	20	—	423	5	—
Krute		22029	9	9	2202	27	17
	Plot	9083	1	9	908	9	3
	Łabuszna	6972	17	9	697	7	14
	Kodyma	6323	21	9	632	11	3
	Budeje	8934	3	9	893	12	6
	Strymba	2209	5	—	220	27	9
	Słobodzieja	8284	26	9	828	14	12
	Tymków	5642	16	—	564	7	10
	Tamże Futor u. Rużyckiego	100	—	—	10	—	—
	Tamże Futor u. Kobyłańskiego	36	—	—	3	18	—
	Bursztynki	1328	29	9	132	26	17
	Kiełbasna	10703	20	—	1070	11	—
	Krasnobuki	4629	10	9	462	28	1
	Mołokisz	5583	14	9	558	10	8
	Haraba	4710	8	9	471	15	—
Rybnica		8450	28	—	845	2	14
	Erzów	4417	—	9	441	21	1
	Saraceja	1321	26	9	132	5	12
	Giederym	4262	14	—	426	7	7
	Wychwatyńce	4631	5	9	463	3	10
	Zozulany	4341	4	9	434	3	8
	Czarna	4906	18	—	490	19	14
	Topała	3674	21	—	367	14	2
	Mokra	3695	16	9	369	16	12
	Dyhory	2069	7	—	206	27	13
	Gawinosy	2259	29	—	225	29	16
	Kulna	5480	19	—	548	1	16
	Lubomirka	1297	28	—	129	23	14
	Hłuboczek	1674	14	—	167	13	7
	Kossy	2586	20	9	258	20	1
	Flora	1494	1	9	149	12	3
	Okna	2849	15	—	284	28	9
	Tyskołung	3351	20	—	335	5	—
	Kajetanówka	2543	12	13	254	10	5
	Woronków	4715	6	9	471	15	12
Jahorlik		4052	23	—	405	8	5
	Konstancya	1100	3	—	110	—	5
	Cybulówka	3786	15	9	378	19	10
	Krasny Kąt	402	17	—	40	7	13
	Harmaczka	2770	24	9	277	2	8
	Michałówka	1751	20	—	175	5	—

1	2	3	4	5	6	7
Żurka	407	13	9	40	22	6
Żura	3498	5	9	349	24	10
Ihnatowka	488	2	9	48	24	5
Botuszany	3987	19	—	398	22	11
Popenki	3764	19	9	376	13	17
Przysada Popenek	1898	10	—	189	25	—
Dubowa	1952	23	9	195	8	6
Doybany	2161	17	9	216	4	14
Parafia Józefgródzka						
Probostwo z Alexandrówką	2082	5	9	416	13	2
<i>jox. Alexander Lubomirski, k. k.</i>						
Józefgród	14098	26	9	1409	26	12
Nestoita	11164	26	9	1116	14	12
Smolanka	2867	16	6	286	22	11
Sarażynka	6335	9	15	633	16	—
Mirony	4206	8	—	420	18	14
Swinna	2557	12	9	255	22	5
Borszcz	3690	1	9	369	—	3
Honorata	2474	10	9	247	13	1
Xiędzówka	1976	24	9	197	20	8
Fernatia	4999	18	—	499	28	14
Jewtodia	2540	18	—	254	1	14
Moszniagi	2494	7	9	249	12	14
Jeleniówka	3528	10	—	352	25	—
Obżyła	5573	3	—	557	9	5
Berezówka	2719	11	9	271	1	3
Tamże Futor	60	—	—	6	—	—
Borsuki	3057	3	9	305	21	6
Pereyma	7181	9	9	718	3	17
Czernecze	9227	10	9	922	22	1
Leśniczówka	3468	27	9	346	26	14
Kozacka	3679	2	9	367	27	5
Korytna	3466	10	9	346	19	1
Kryniczki	6469	2	9	646	27	5
Szłakowa	5788	24	9	578	26	8
Rakułowa	3750	25	—	375	2	9
Passat	3155	14	—	315	16	7
Płoska	3737	1	9	373	22	17
Bobryk Mały	1489	11	9	148	28	3
Bobryk Wielki	3203	19	9	320	10	17
Gozdawa	2789	23	9	278	29	6
Jasionowa	343	9	9	34	9	17
Poznanka	1830	25	9	183	2	10
Holma	943	21	9	94	11	3
Bendzary	3091	28	9	309	5	15
Niemierówskie vel Jezierna	4862	3	9	486	6	6

Excerpt z protokołu dzieła Prześwientej Kommissyi województwa Bracławskiego a powiatu Winnickiego, roku 1789 w mieście J(ego) K(rólewskiej) M(o)ści Winnicy odprawionego, tak summ wszystkich, jako też od tychże dziesiątego grosza wynikłych z całego powiatu Winnickiego, na żądanie strony rekwirującej wprowadzony w tej istocie

Nazwiska miast i wsiów	Intrata roczna uproporconyowana			Grosz dziesiąty na ofiarę		
	zł.	gr.	den.	zł.	gr.	den.
1	2	3	4	5	6	7
Parafia Woroszyłowska						
Woroszyłówka	10161	13	6	1196	4	6
Sutyska	10382	21	—	1038	8	1½
Borstków	7204	5	12	720	12	10
uu. Zawadźkich	511	10	6	51	4	½
jw° hrabi Bąkowskiego	1024	91	15	102	12	17½
ww. Łastowiecki	247	8	4	24	21	15
Ditto	330	24	—	33	2	7
w° Zagórskiego	995	29	8	99	17	17
w° Barczewskiego	1534	24	12	153	14	8½
w° Mikołaja Czaykowskiego	75	14	—	7	10	7
w° Jagiełłowicza	202	26	—	20	8	10½
u. Mieleszkiewiczza	10	—	—	2	—	—
uu. Nelickich	13	26	—	1	11	10
u. Pruszyńskiego	27	26	—	2	23	10
u. Przędzieckiego	13	26	—	1	11	10
u. Uchańskiego	19	—	—	1	27	—
jw° Zagórskiego	1271	27	6	127	6	13
uu. Nossalskich	91	18	—	9	4	14
uu. Karwowskich	137	2	—	13	21	3
w° Wincentego	30	—	—	3	—	—
Jaroszyńskiego						
Parafia Tywrowska						
Tywrów	13672	4	18	1367	6	3
Huta	292	23	12	29	8	6
Szersznie	5021	26	—	502	5	10
Kurniki	2282	4	12	228	6	8
Janków	2237	24	2	223	23	7
Dzwonicha	5946	29	9	594	20	17
Potusza	1951	24	—	192	5	7
ww. Żaboklickich	2948	4	12	294	24	8
ww. Thuchowskich	617	7	—	61	21	12
w° Porczyńskiego	1605	2	6	160	15	4
w° Pańskiego	75	20	12	7	17	1
Ditto	1235	21	6	123	17	2
w° Godlewskiego	1614	1	12	161	12	3
ww. Bohdaszewskich	2641	25	12	264	5	10

1	2	3	4	5	6	7	
w° Bratkowskiego	Ditto część	1446	14	2	144	19	7
ww. Bohdaszewskich	Ditto	867	26	12	86	23	12
	Zarwanka	628	17	14	62	25	14
w° Ignacego Jaroszyńskiego	Kleszczowa część	1567	17	—	156	22	12
w° Jaroczewskiego	Ditto	1588	10	—	158	25	—
u. Biesiadowskiego	Sokolinieć część	49	24	—	4	8	7
u. Andrzeja Krzewskiego	Ditto	200	17	12	20	1	13
u. Ignacego Krzewskiego	Ditto	166	5	6	16	8	9
w° Bohdaszewskiego	Ditto	934	18	2	93	13	15
w° Godlewskiego	Ditto	538	2	—	53	24	3
u. Andrzeja Krzewskiego	Kołuchowa	281	6	—	28	3	10
u. Tomasza Hotwińskiego	Ditto część	245	28	—	24	17	14
uu. Pirohowskiego	Ditto	239	11	6	23	28	2
uu. Widawskich	Ditto	101	28	12	10	5	15
Parafia Krasniańska							
Krasne		40756	21	15	4075	20	3
	Huta słoboda	1086	10	12	108	19	3
	Kraanjanika	4211	22	—	421	5	3
	Pirohów	9859	3	—	985	27	5
	Rachny Pokowe	10697	24	—	1069	22	7
	Czeremoszna	4398	12	12	439	25	4
	Szpików	14844	9	12	1484	12	17
	Lewkówce	7307	21	6	730	23	2
	Sielnica	4959	9	—	495	27	16
	Szpikówka	1826	2	—	182	18	3
	Słoboda Huta	225	16	6	22	16	11
	Stojany	4994	10	6	499	13	½
	Ułyha Wielka	6753	23	—	675	11	5
	Ułyka Mała	3753	16	—	375	10	10
	Rohuzna	9784	23	—	978	14	5
	Worobijówka	4456	22	12	445	20	4
	Żachnówka	5317	15	—	531	22	9
	Ujarzyńce	14162	12	12	1416	7	4
	Strzelniki	10807	8	—	1080	21	14
	Buszynka	5300	29	—	530	2	16
	Rachny Lasowe	9241	13	9	924	4	6
	Sledzie	5445	11	—	544	16	2
	Zwedenówka	2932	19	9	293	7	17
	Hryszówce	7130	27	—	713	2	12
	Iwankówce	4677	8	6	467	21	15
	Kobyleckie	2874	29	12	287	14	17
	Strońce	6368	29	9	636	26	17
	Słoboda Majdan	196	—	—	19	18	—
	Szczuczynce	4059	13	6	405	28	6
	Onypkówce	2872	2	—	287	6	3
	Łopatyńce	4365	12	—	436	16	3
	Iwanówce	6786	5	19	678	18	10
	Probostwo						
	Krasniańskie	173	20	—	17	11	—

Записи з Псаломки Дієста Пресвітері Коммуни Уоєвоєдства Брацлавського в повіті Вінницького року 1789. у Мѣсяці жовтні. Винный Землемірного тау сумно у вѣдѣхъ, інакшъ вѣдѣхъ Давнягого Завоу, випитиельхъ зъ Члѣго Дієста Вінницького на Дієні Обшчы рѣшениельхъ выпитиельхъ, в тѣхъ псаломкѣ.

Назва іша		Інтрата роєвнѣ		Росѣ Дієста на Офѣтѣ	
Міастъ	Всїѣвъ	Злѣтѣ		Злѣтѣ	
Уорозлѣтѣ					
	Учѣтѣ	11061	13 6	1106	3 6
	В Дорѣшѣ	10302	21	1030	0 1
	Мл. Загорѣльхъ Міанова Чезѣ	7204	5 12	720	12 10
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	511	10 6	51	4 12
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1024	9 15	102	12 17
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	247	0 6	24	22 15
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	350	24	33	2 7
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	995	29 0	99	17 17
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1534	24 12	153	17 0
	Мл. Міко (Звѣтѣ) Чезѣ	73	14	7	10 7
	Мл. Ягїтѣ Дітѣ	202	26	20	0 10
	Мл. Мелѣльхъ Дітѣ	10		1	--
	Мл. Селѣльхъ Дітѣ	43	26	1	11 10
	Мл. Сѣльхъ Дітѣ	27	26	2	20 10
	Мл. Сѣльхъ Дітѣ	13	26	1	11 10
	Мл. Уханѣльхъ Дітѣ	19		1	27
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	127	17	127	6 13
	Мл. Ягїтѣ Дітѣ	91	10	9	4 11
	Мл. Ягїтѣ Дітѣ	107	2	10	24 3
	Мл. Ягїтѣ Дітѣ	30		3	--
Парѣя Тѣвровѣ					
	Тѣвровѣ	13672	4 12	1367	6 3
	Анта	292	23 12	29	0 6
	Вѣгнѣ	5821	26	582	3 10
	Вѣгнѣ	2202	4 12	220	6 0
	Вѣгнѣ	2237	24 2	223	23 7
	Вѣгнѣ	3916	29 9	391	20 17
	Вѣгнѣ	1921	24	192	5 7
	Мл. Загорѣльхъ Міхѣльхъ	2940	4 12	294	24 0
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	617	7	61	21 10
	Мл. Загорѣльхъ Вілава	1605	2 6	160	15
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	75	20 12	7	17
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1235	21 6	123	5 7
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1614	1 12	161	10
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	2641	25 12	264	2
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1446	14 2	144	14
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	067	26 12	06	23
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	620	17 14	62	23
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1567	17	156	23 10
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	1300	10	130	25
	Мл. Загорѣльхъ Дітѣ	12	26	11	0 7

Перша сторінка витягу з протоколу офірного податку
Вінницького повіту

1	2	3	4	5	6	7
Parafia Brahiłowska						
Brahiłów	36796	24	6	3679	20	7
Siomaki	7376	18	6	737	19	5
Ludawka	4100	25	6	410	2	9
Sanisławczyk	20253	16	9	2025	10	11
Noskówce	16410	1	—	1641	—	1
Budki	4198	6	12	419	24	12
Dymidówka	9225	7	—	922	15	12
Mohylówka	7141	20	12	714	5	1
Kudyjówce	3180	5	6	318	—	9
Zmierzynki Wielkie	4896	18	—	489	19	14
Zmierzynki Małe	3895	8	6	389	15	15
Lelaków	1917	26	12	191	23	12
Sidawa	1762	26	12	176	8	12
Potok	15306	9	12	1530	18	17
Żukówce	6783	21	6	678	11	2
Nowosielica	4896	28	12	489	20	15
Działów	3315	15	—	331	16	9
Machnówka	3755	8	—	375	15	14
Lisianka	2634	28	—	263	14	14
Poczapińce	7733	16	—	773	10	10
Maydan	1487	10	—	148	22	—
Poczapiński						
Ryzawka	6097	2	15	609	21	5
Konwent Brahiłowski	2832	—	—	566	12	—
Parafia Woronowicka						
Woronowica	16749	22	7	1674	29	4
Hańszczyzna	2477	2	—	247	21	3
Paryjówka	1304	3	10	130	12	6
Soroczyn	1834	21	9	183	14	2
Komarów	7291	12	—	729	4	3
Michałówka	4386	1	12	438	18	3
Helenówka	2805	25	2	280	17	9
Fedorówka	1991	7	3	199	3	12
Markówka	1528	25	11	152	26	10
Stepanówka	7283	6	6	728	9	11
Łatańce	4227	21	15	492	23	16
jw° Grocholskiego	5483	7	12	548	9	14
Ditto						
Ditto druga część zastawna	1743	28	12	174	11	16
u. Kutkowskiego	27	22	—	2	23	16
u. Sienckiego	13	26	—	1	11	10
u. Jaworskiego	13	26	—	1	11	10
u. Łopuszańskiego	13	26	—	1	11	10
u. Hołyńskiego	13	26	—	1	11	10
u. Kuczyńskiego	41	18	—	4	4	14

1	2	3	4	5	6	7	
u. Medyńskiego	Ditto	7	—	—	—	21	—
u. Piotra Łopuszańskiego	Ditto	10	—	—	1	—	—
u. Klimaczewskiego	Ditto	27	22	—	2	23	3
u. Strażycy	Ditto	41	18	—	4	4	14
u. Dorożyńskiego	Ditto	27	22	—	2	23	3
uu. Zaleskich	Ditto	190	28	—	19	2	14
jw° Michała Wielhorskiego	Ditto	55	18	—	5	16	14
jw° Fr. Grocholskiego	Kalniszówki część	1901	9	—	190	3	16
jw° Wielhorskiego	Ditto	317	18	—	31	22	14
jw° Fr. Grocholskiego	Szandyrowa część	2449	21	—	244	29	1
u. Hałazińskiego	Ditto	210	28	—	21	2	14
u. Kakowskiego	Ditto	202	5	—	20	6	9
uu. Rudolfów	Ditto	324	—	—	32	12	—
	Kordyszówka	3395	9	6	339	15	16
	Glinianiec	1966	16	6	196	19	11
	Dubowiec	1849	28	—	184	29	14
	Zarudyńce	3499	21	12	349	29	3
	Rosocha	1347	22	12	134	23	4
	Czaulskie	834	25	—	83	14	9
	Probostwo	466	20	—	46	20	—
	Woronowickie						
Parafia Pikowska							
	Pików Stary	7362	24	—	—	—	—
	Pików Nowy	5701	15	6	—	—	—
	Antonopól	1834	23	6			
	Krzywoszyńce	4806	23	6			
	Rogitńce	4769	17	4			
	Glińsk	7376	20	12			
	Zofijówka	463	14	12			
	Holaki	4014	4	6			
	Chomutyńce	3385	—	16			
	Stupnik	4557	18	2			
	Pohoryła	636	12	—			
	Futory	3011	18	10			
	Krzywoszynieckie	4520	29	8			
	Kustówce	1269	27	6			
	Słobudka						
	Kustowiecka	2434	2	—			
	Szepijówka	1572	16	6			
	Kutyszczę Wielkie	4466	12	—			
	Lemieszówka	4400	3	—			
	Lulińce	1081	15	—			
	Raykówce	5925	16	6			
	Żyhałówka	1689	23	—			
	Popówka	2498	14	12			
	Napadówka	3674	10	—			
	Kutyszczę Małe	552	20	—			
	Krzyżanówka	7058	18	—			
	Ostrożek Wielki						

1	2	3	4	5	6	7
	Ostrożek Mały	3049	7	10		
	Wiszeńka	3507	6	8		
	Mączyńce	2407	22	—		
	Niemierzynce	3092	8	12		
	Łużna	5558	20	6		
	Klitynka	3389	16	15		
	Kropiwna	1936	27	2		
	Ditto część	1705	20	—		
Parafia Przyłucka						
Przyłucka		20951	23	—	2095	5 5
	Cholawinice	2498	17	9	249	25 13
	Turbów	10610	18	15	1061	1 15
	Łosiejówka	3709	13	—	370	28 5
	Kurawa	3079	6	—	307	27 10
	Konstantynówka	3190	22	6	319	2 4
	Kotiużynce	5685	19	—	568	16 16
	Psiarówka	4569	15	12	456	28 10
	Zbaraż	3357	2	12	335	21 4
	Hubin	1413	29	6	141	11 16
	Hermanówka	1859	21	12	185	29 3
	Warszycza	2308	25	—	230	26 9
	Nowogrobla	6614	7	—	661	12 12
	Czerniatyn Wielki	3187	15	6	318	22 9
	Czerniatyn Mały	3481	6	—	348	3 10
	Oweczacze	6022	5	6	602	6 9
	Mączyn	5885	2	—	588	15 10
	Szenderówka	4580	23	12	458	2 7
	Rotmistrzówka					
	słoboda	1016	—	—	101	18 —
	Kochanówka vel					
	Kochangród	4064	13	8	406	28 8
	Kozińce	2440	22	10	244	2 5
Samhorodek		12661	13	12	1266	4 7
	Łopatyn słoboda	689	15	—	68	28 9
	Sopin	6553	29	6	625	11 17
	Ordyńce	5141	29	6	514	5 16
	Owsianiki	8402	18	13	840	7 15
	Kossakówka	2913	6	—	291	9 10
	Kobylna	1008	1	—	100	24 1
	Przyborówka	528	1	—	52	24 1
	Siewakówce	3195	25	—	319	17 9
	Łozowata	8590	29	—	859	2 16
	Pieńkówka	1091	7	—	109	3 12
	Wachnówka	15738	3	13	1573	24 6
	Bryckie	8819	—	—	831	27 —
	Koniuszówka	1627	18	12	162	22 15
	Stare Mosty	889	17	9	88	28 13
	Biała	5129	13	6	512	28 6

1	2	3	4	5	6	7	
Oczeretna	15127	13	6	1512	22	6	
Paryówka	3449	19	—	344	28	6	
Sobolówka	2288	18	—	228	25	14	
Lisijówka	3977	18	6	397	22	15	
Sosenka	7906	8	2	790	18	14	
Zozów z Selewkówką	12485	9	12	1248	15	17	
Zozówka	3656	15	—	365	19	9	
Jasionka sloboda	138	3	4	13	18	11	
Parafia Pohrebyska							
Spiczynice	7178	24	16	717	26	8	
Bulhaje	5537	12	2	553	22	3	
Żydówce	6172	—	—	617	6	—	
Czeremoszna	6042	9	2	604	6	16	
Malinki	5033	19	6	503	10	16	
Pedosy	2649	26	12	264	29	12	
Kuleszów	2518	13	12	251	25	6	
Stepanki	4000	22	4	400	2	4	
Wasyłkowce	7758	2	6	475	24	4	
Staniłówka	7427	6	9	742	10	3	
Lulińce	2689	26	—	268	29	10	
Andruszówka	8653	19	—	863	10	16	
Plisków	11682	4	—	1168	6	7	
Czerniawka	9566	28	10	956	10	15	
Kożanka	6175	2	9	617	15	4	
Dołżek	3607	22	12	360	23	4	
Lewkówka	3233	12	—	323	10	3	
Parafia Morachwiańska							
Morachwa	35680	7	12	3568	—	13	
Morachwa Stara	2535	25	—	253	17	9	
Trawna	2270	8	—	227	14	—	
w° Fr. Humieckiego	717	20	—	71	23	—	
possessya jw° dziedzica	Przedmieście sloboda	6789	16	15	678	28	12
dożywocie u. Zaremby	Ditto część	247	29	—	24	23	16
possessya u. Rogowieckiego	Ditto	192	29	—	19	8	16
	Przedmieście Klekotyna	1549	29	3	154	11	16
possessya u. Ilińskiego	wieś Klekotyna	2568	21	12	256	26	3
	Ditto część	404	3	6	40	12	6
	Zajączkówka	3004	1	9	300	12	2
possessya jw° dziedzica	Michałówka	5511	12	3	551	4	3
possessya u. Policzkowskiego	Ditto część	75	26	—	7	7	10
	Semenówka	568	25	—	56	26	9
	Joachimówka	6139	6	—	613	27	10
	Teodorówka	5484	4	—	548	12	7
	Pieńkówka	7044	5	—	704	12	9
	Woźniówce	1841	2	7	184	3	4

1	2	3	4	5	6	7	
possessya jw° dziedzica	Działów	2047	13	4	204	22	6
possessya jw° Bukojemskiego	Ditto część	557	—	—	55	21	—
possessya w° Turzkiego	Ditto	1090	3	—	109	—	5
	Dłużek	5909	22	15	590	29	5
	Pacióra	798	3	9	79	24	6
	Tarasówka	13493	13	9	1349	10	6
possessya uu. Faszczewskich	Ditto część	2850	20	—	225	2	—
possessya u. Plonowki	Ditto	545	2	—	54	15	3
	Xiądzówka	5516	9	4	1103	7	15
	Gołęczyńce	5634	21	14	1126	28	6
Czuryłów		22349	7	—	2234	27	12
	Rekieczyńce	5011	26	16	501	5	12
	Adamówka	1616	14	—	161	19	7
	Sapieżanka	5564	4	—	556	12	7
	Popielówka	5345	10	15	534	16	1
	Derebczyn	15488	25	6	1548	26	9
	Derebczynka	4819	10	12	481	28	1
	Alexandrówka	5909	6	6	590	27	11
	Rusawa	10510	2	12	1051	—	4
Parafia Niemierowska							
Niemierów		63274	20	—	6327	14	—
	Raczki	2671	22	—	267	5	3
	Muchówce	4412	11	—	441	7	1
	Zarudyńce	2116	6	—	211	24	10
	Jezioro	777	10	—	77	22	—
	Karolina	1402	—	—	140	6	—
	Bijówce	1125	1	—	112	15	1
	Wołowodówka	8355	4	—	835	15	7
	Woytówce	9148	24	—	914	26	7
	Krykówce	7125	4	—	712	15	7
	Bayrakówka	4161	5	—	416	3	9
	Berezówka	2475	11	—	247	16	1
	Muchowiecka						
	Berezówka	1219	5	—	121	27	9
	Łuczańska						
	Łuka	5190	2	—	519	—	3
	Sieliszcze	1085	26	—	108	17	10
	Telehijówka	407	28	—	40	23	14
	Supronówka	1172	1	3	117	6	3
	Medweża z Kanawą	4361	26	—	436	5	10
	Słoboda	958	9	—	95	24	16
	Szczęśliwa						
	Dubowczyk z Jażwinkami	4240	25	—	424	2	9
	Bobłów	3302	19	9	330	7	17
	Rubań	5202	29	13	520	8	17
	Obódne	7769	20	9	776	29	1

1	2	3	4	5	6	7	
possessya jw° dziedzica	Chwastówce	399	12	—	39	28	3
possessya u. Ratowskiego	Ditto część	671	9	9	67	3	17
possessya w. Musztafy	Ditto	2574	19	—	257	13	16
jw° dziedzica	Czepielówka	309	29	—	30	29	16
possessya w°	Ditto część	803	29	—	80	11	16
Korzeniowskiego	Siepaczki	178	29	—	17	26	16
dozywocie	Ditto część	956	15	—	95	19	4
uu. Wieniawskich	SałaWińce	1159	21	12	115	29	3
	Buszynka z Szramkami	4405	29	—	440	17	16
	Hirenki	554	28	—	55	14	14
	Saźki	1381	20	6	138	5	—
	NikiPorówce	4484	10	—	448	13	—
	Sorokotiażyńce	4166	3	12	416	18	6
	Korowayna	1154	8	—	115	12	14
	Glinianiec z Kudłajami	3157	15	6	315	22	9
	Szklarówka	703	26	—	70	11	10
	Wielkolas z MasłóWką	2962	6	—	296	6	10
	Kowalówka	22326	11	—	2232	19	1
	Potok	2179	19	—	217	28	16
	Skitka	2608	4	—	260	24	7
	Manastyrek z Wałami	704	12	12	70	13	4
	Huńka z Bundurówką	2089	25	10	208	29	10
	Maryanówka sloboda	1410	25	12	141	2	10
u. Mączyńskiego	Strzelczyńce	1623	6	—	162	6	10
Ditto	Ditto część	1913	13	—	191	10	5
jw° Potockiego P. W. Kor.	Ditto	1116	—	—	111	18	—
	Piasoczyn pojezuicka	7200	—	—	720	—	—
	Bondurówka ditto	6102	26	6	610	8	10
possessya	Ostolopów	1174	—	—	114	12	3
u. Siekierzyńskiego	Ditto część	415	28	—	41	17	14
Peczara		11904	28	6	1190	14	15
	Sokulec	5433	15	6	543	10	9
	Daniłówka	5999	1	12	599	27	3
	Puhaczówka	2776	17	6	277	19	13
	Ometyńce	8258	8	6	825	24	15
	Mielnikówce	3493	4	—	349	9	7
ur. Kucharski	Szołudki	28	16	—	2	25	10
u. Kreczyńskiego	Ditto część	60	—	—	6	—	—
u. Zawrockiego	Ditto	33	13	6	3	10	6
uu. Rzepeckich	Ditto	20	—	—	2	—	—

1		2	3	4	5	6	7
uu. Biernackich	Ditto	86	10	12	8	19	1
u. Zawrockiego	Ditto	33	25	6	3	11	9
u. Spędowskiego	Ditto	33	25	6	3	11	9
	Jurydyka probostwa	81	5	—	8	3	9
Parafia Janowska Janów		24537	7	15	2453	21	14
	Słobudka	2793	15	4	279	16	9
	Baykówka	6521	19	6	652	4	17
	Pieńkówka	4228	29	11	422	26	17
	Jackówce	1704	27	12	170	14	13
	Huszczynce	9222	9	16	922	6	17
	Hulówce	7420	23	4	742	2	5
	Pisarzówka	3953	26	12	395	11	12
	Salnik	5145	8	12	514	15	15
	Kalinówka	3609	17	15	360	28	14
	Radawka	4560	25	6	456	2	9
	Pawłówka	5796	22	12	579	20	4
	Czerepaszynce	11448	27	12	1144	26	13
	Kordelówka	8468	4	12	846	24	8
	Zalewańszczyzna	7182	19	—	718	7	16
Parafia Iłłmiecka							
	Lipowiec	22361	5	12	2236	3	10
	Strutyńka	1155	2	—	115	15	3
	Kamionka	3309	8	7	330	27	15
	Lulińce	3136	28	—	313	20	14
	Żorniszczce	11467	2	6	1146	21	4
	Iwanka	5731	20	6	573	5	1
	Jakubówka	6339	29	—	633	29	16
	Łuhowa	1918	1	6	191	24	2
	Wiazowica	938	18	—	93	25	14
	Futory	664	—	—	16	12	—
	Lipowieckie						
	Troszcza	5649	19	—	564	28	16
	Popówka	4822	8	—	482	6	14
	Ormianka	2212	2	—	221	6	3
	Hordyjówka	2175	8	—	217	15	14
	Lacka Słoboda	5033	27	—	503	11	12
	Napadówka	11560	25	12	1156	2	10
	Słoboda Chorosza	411	10	—	41	4	—
	Medówka	7498	25	—	749	26	9
	Czahów	6820	23	6	682	2	6
	Julianka	142	2	—	14	6	3
	Oczytków	5235	17	—	523	16	12
	Bogdanówka	3666	21	12	366	20	3
	Daszów	23568	25	—	2356	26	9
	Polowe	1577	13	—	157	22	5
	Bundury	4869	7	—	486	27	12

1	2	3	4	5	6	7	
	Jastrubińce	5294	2	4	529	12	4
	Kupczyńce	6871	20	12	687	5	1
	Biłki	5716	—	—	571	3	—
	Krzysztofówka	4345	26	—	434	17	10
	Sitkówce	5801	9	—	580	3	16
	Tałałajówka	1708	—	—	170	24	—
	Jurkówce	5594	25	—	559	14	9
	Soroka	3040	—	—	304	—	—
	Dzurdzińce	2065	11	—	206	16	1
	Budy	970	23	—	97	2	5
Kalnik		5567	22	—	556	23	3
	Parchomówka	3878	2	—	387	24	3
	Chrzanówka	3144	13	—	314	13	5
	Kontylina	4775	19	—	477	16	16
	Żadanówka	2955	1	—	295	15	1
	Kosłanówka	5280	10	—	528	1	—
	Paryówka	2359	14	—	235	28	7
	Szabelina	1273	22	—	127	11	3
	Rososze	13389	8	6	1338	27	15
	Alexandrówka	3500	25	6	350	2	9
<i>Parafia Lityńska</i>							
	Deszkowice	8280	7	12	828	—	13
	Xawerówka	2683	1	14	268	9	3
	Łukaszówka	1560	23	3	156	2	3
	Iskrzynia	819	28	12	81	29	15
	Słoboda z	1504	25	6	150	14	9
	Maydanem						
	Mikulińce	14456	2	—	1445	18	3
	Rożek	1530	—	—	153	—	—
	Borków	6895	8	—	689	15	14
	Maydan	263	3	—	26	9	5
w° Zaliwskiego	Nowosielicy część	916	—	—	91	18	—
w° Piotra Zaliwskiego	Ditto	830	14	6	83	1	7
<i>Parafia Manasterzyska</i>							
Manasterzysko		23066	5	12	2306	18	10
	Cheyłowa	3037	7	6	303	21	13
	Połowińczyk	2193	4	—	219	9	7
	Leśkowa	2005	8	—	200	15	14
	Matwiicha	1213	22	12	121	11	4
	Baczkuryn	3036	—	—	303	18	—
	Chałaydowa	4121	—	—	412	4	17
	Dąbrówka	1731	24	—	173	5	7
	Kniażyki	4111	24	—	411	5	7
	Teolin	594	14	—	59	13	7
	Kniażkrynica	8202	17	—	820	7	12
	Iwachny	2303	27	—	230	11	12
	Sabasztów	4073	—	—	407	9	—

1	2	3	4	5	6	7	
ur. Kudrewicza	Ditto część	592	22	—	59	8	3
	Jurydyka	522	16	—	52	7	10
	Manasterska						
Parafia Tomaszpółska							
	Tomaszpól	12312	18	—			
	Kwoczówka	4196	2	4	419	18	4
	Tomaszpółka	3166	26	3	316	20	11
	Jaryszówka	4282	24	9	428	8	8
	Siedlisko	4436	18	6	443	19	15
	Xiążdówka	1756	24	6	175	20	7
	Rakowa sloboda	3209	21	12	320	29	3
	Wygoda	511	28	—	51	5	14
	Tachtalia	4509	13	12	450	28	6
	Suchy Jałaniec	4950	15	15	495	1	10
	Jałaniec	11058	9	6	1105	24	17
	Ratusz	2346	28	9	234	20	15
	Ihnatówka	6513	21	16	651	11	3
	Widły	7653	27	6	765	11	13
	Antonówka	12325	20	6	1232	17	½
	Jurkówka	10194	10	9	1019	13	½
	Pieńkówka	7824	17	—	782	13	12
	Foluszówka	3189	10	6	318	28	½
	Rusawka	5064	11	—	506	13	1
	Hołoworusawa	7620	6	6	762	11	—
Parafia Czerniejowska							
	Trościaniec	2565	17	12	256	16	13
	Babczyńce	18397	6	6	1839	21	11
	Mironówka	2298	1	6	229	24	2
	Pilonówka	1413	17	15	141	10	14
	Bukatynka	2559	14	12	255	28	8
	Sainka	3190	25	9	319	2	9
	Mierzwińce	2628	—	—	262	24	—
	Buksza	8608	22		860	26	3
Parafia Winnicka							
	Winnica Stara i Nowa	600	—	—	60	—	—
	Dworek JW ^o kasztelana	660	—	—	66	—	—
	Jurydyka pp. Bazyliańek	60	—	—	6	—	—
	Ditto i dochody XX Dominikanów						
	Jurydyka pojezuicka	2332	13	—	466	15	—
	Siedliszcze	3833	7	—	383	9	2
	Hniwań	1905	8	—	190		
	Gryżyńce	1178	14	—	117	20	5

1	2	3	4	5	6	7	
	Biskupka	2179	24	12	217	29	9
	Komarów	1591	16	—	159	4	10 ^{1/2}
	Bochenniki	2887	14	6	288	22	7 ^{1/2}
	Czerlenków	2212	20	12	221	8	1
w° Wyrzykowskiego	Rowiec	983	2	6	98	9	4
	Zarwańce	2007	21	—	200	23	1½
w° Bykowskiego	Ditto część	1389	6	—	138	27	5
uu. Benetów	Ditto	154	19	6	15	13	16
	Strzyżawka	13667	15	6	1366	22	9
	Kołomyjówka	2107	—	—	210	23	12
	Ławrówka						
	Peczurki (Pereurki)						
	Stadnica						
	Piatniczany						
	Jaroszkówka	5248	5	—	524	24	9
	Studenica	827	4	6	82	21	7
	Jurkówce	931	1	14	93	3	3
	Sabarów	1663	20	6	166	11	½
	Jakuszyńce	4794	19	—	479	13	16
	Łysohurka	1186	27	9	118	20	13
	Maydan						
	Jakuszyniecki	108	24	—	10	26	7
	Kaydaszycha						
	Futor						
	Ditto z tegoż	868	18	—	768	18	1
	Ditto Ditto						
	Suprunów	5470	27	—	547	2	12
	Maydan	1439	8	—	143	27	14
	Suprunowski						
	Łuka	7211	18	6	721	4	12
	Sołowijówka	1207	10	2	120	22	—
	Probostwo	1800	—	—	180	—	—
	Winnickie						
Parafia Oratówka							
	Oratów	12529	2	—	1252	27	3½
	Zarudzie	8316	10	—	831	19	—
	Oratówka	3227	—	—	322	21	10½
	Honoratówka	2924	2	—	292	12	3½
	Słoboda						
	Antonówka	1238	24	—	193	26	7
	Czołnowice	6751	15	—	675	4	9
	Popówka	2736	3	9	273	18	6
	Zakrynicza	4158	29	—	415	26	16
	Kozów	5067	26	—	506	23	10½
	Dowhałówka	3009	18	—	300	28	14
	Pohreby	2521	18	—	252	4	14
	Teleżyńce	5990	28	6	599	2	13
	Michałówka	2100	9	4	210	—	15

1	2	3	4	5	6	7	
	Hołodki	2126	17	—	212	9	12½
	Sitkówce	2654	23	—	265	14	5
	Skala	8083	25	6	808	11	9½
	Wierzchówka	1386	8	—	138	18	14
	Skomoroszki	2269	29	6	226	29	16
	Huńcza	3591	15	12	359	4	10
	Rachny	3942	8	12	394	6	13½
	Siemierzycza	2228	25	12	222	26	10
	Mierzwin	2747	17	6	274	20	13
	Rastówka Wielka	7596	8	6	759	18	15
	Rastówka Mała	2862	6	6	286	6	11
jw° Wislockiego	Jakimówka	304	12	12	30	13	4
w° Szydłowskiego	Ditto część	1385	28	12	138	17	15
u. Matkowskiego	Ditto	187	7	6	18	21	13
u. Bartoszewskiego	Ditto	82	12	—	8	7	3½
u. Jankowskiego	Ditto	73	18	—	7	10	14
	Buhajówka	3170	26	12	317	2	12
w° Rożyckiego	Sołohubówka	1707	18	—	170	22	14
ur. Rządewskiego	Ditto część	1621	24	12	162	5	8
	Oszczna	4997	23	6	499	23	6
	Sabarówka	469	18	—	46	28	14
u. Śkródzki	Żywotówka	1628	29	8	162	26	17
u. Wielhorskiego	Ditto część	2028	29	14	202	26	16
u. Zagurskiego	Ditto	1681	20	13	168	5	1
	Rużyczna	2943	7	—	294	9	12
	Humenówka	447	12	12	44	22	4½
	Zywotów Stary	10216	12	12	1021	19	4½
jw° Uskowskiego	Zywotów Nowy	4833	20	—	483	11	—
jw° Cieszkowskiego	Ditto część	1308	6	—	130	24	10
u. Bekierskiego	Ditto	102	—	—	10	6	—
Parafia Miaszkowska							
ur. Bardeckiego	Hołubecze	4169	—	—	416	27	—
	Ditto część	158	—	—	15	24	—
	Słoboda	944	8	—	94	12	14
	Frantkówka	1523	8	—	152	9	14
	Nowosiółka	4088	28	—	408	26	14
	Zielenianka	2857	20	—	285	23	—
Parafia Wotodarska							
	Parchomówka	12010	27	—	1201	2	12½
	Tarhan	3371	15	—	337	4	9
	Łochwin	5113	19	—	511	10	17
	Michałówka	1744	10	9	174	13	1
Parafia Raszkowska							
	Franuczka	4589	24	—	458	29	7½

Koniec protokołu powiatu Winnickiego

Excerpt podobny z protokołu dzieła Przesławnej Kommissyi powiatu Zwinogródzkiego, w mieście J(ego) K(rólewskej) M(o)ści Winnicy expedyowanego

Nazwiska miast i wsiów		Intrata roczna uproporcjonowana			Grosz dziesiąty na ofiarę		
		zł.	gr.	den.	zł.	gr.	den.
1		2	3	4	5	6	7
	Ożychówka	2442	17	2	244	9	—
	Lubcza	4443	27	—	444	11	—
	Szenderówka						
	Buda						
	Komarowiecka	12563	6	—	1256	9	—
	Buda słoboda						
	Torczyca	5119	16	—	511	28	12
	Suchy Jary	4306	25	—	430	20	—
	Wasylicha	3953	20	—	395	11	—
	Lichaczycza	1784	—	—	178	12	—
	Kazimirówka	1010	13	—	101	1	6
	Ogół klucza Torczyckiego	16174	14	—	1617	13	—
	Krzywiec	10633	12	—	1063	10	—
	Bohatyrka						
	Probostwo	1500	—	—	150	—	—
	Zwinogródzkie						
	Manastyrek	185	20	—	37	4	—
	Motrański						
	Manastyrek	474	10	—	94	2	—
	Żabotyński	405	7	2	81	1	6
Smiła	Ditto Moszeński	33597	29	6	3359	28	6
	Tenetyńka	1757	15	—	175	20	12
	Sunki	1717	6	—	711	21	—
	Udodówka	531	9	—	53	3	6
	Bozukowice	1422	1	—	142	6	—
	Hołowiatyn	4481	16	—	448	4	12
	Hulaygród	1464	12	—	146	12	6
	Sołopówka	923	21	—	92	11	—
	Czubówka	1708	4	—	170	24	8
	Pleskaczówka	2673	22	—	267	11	—
	Żabotyn	11563	26	12	1156	11	6
	Rebedaylicha	1705	—	—	170	15	—
	Prusy	8292	19	—	829	7	12
	Jarowe	2497	—	—	249	21	—
	Kopiczyjna	1790	12	—	179	1	6
	Jabłonówka	11316	25	—	1131	20	12
	Berezniaki	10043	27	9	1004	11	12
	Serdiukowa	4789	4	9	478	27	9
	Popówka	5305	22	9	530	17	6
	Tarnawka	5170	22	9	517	2	6

1	2	3	4	5	6	7	
	Smilanka	2685	27	—	268	17	12
	Kniaża Nowa	1607	12	—	160	20	17
	Futor ur.						
	Nowickiego	215	18	—	21	17	—
	Futor Aryi Żyda	105	—	—	10	15	—
	Zalewek	5161	1	12	516	3	3
	Raygród	5626	29	3	562	21	—
	Konstantynów	5903	23	12	590	11	3
	Krymki	2472	5	9	247	6	9
	Erazmówka	2597	27	—	259	23	12
	Iwangród	4573	21	9	457	11	—
	Strzemiówka	2578	9	—	257	25	—
	Birki	2563	28	—	256	17	13
	Neswatkowa	1297	25	6	129	23	—
	Radywanówka	2928	26	—	292	26	12
	Szpakowa	3021	16	6	302	7	6
	Krasnosielica	10102	8	—	1010	6	15
Kamionka		17244	—	—	1724	12	—
	Jurczycha	3156	—	—	315	18	—
	Tymoszkówka	5187	9	—	518	12	—
	Bandurowa	785	9	—	78	15	—
	Bołtyska	10665	3	—	1066	15	—
	Burty	1366	27	—	136	20	—
	Kochanówka	2945	6	—	294	15	—
	Berezówka	3069	—	—	306	27	—
	Rewówka	4127	21	—	412	23	—
	Plakówka	4568	24	—	456	26	—
	Stawidła	3470	21	—	347	2	—
	Telepina	10153	3	—	1015	9	6
	Werbówka	7000	6	—	700	—	12
	Hołykowa	2950	15	—	295	1	3
	Balandyna	11728	9	—	1172	24	15
	Jasinowata	1997	21	—	199	23	—
	Ameligród	1196	6	—	119	18	9
	Konieczpól sloboda	1859	—	—	185	27	—
	Kapustyna	10519	24	—	1051	29	6
	Antonówka	3888	14	9	388	25	9
	Stupiczna	6163	3	—	616	9	6
	Sobolówka	7549	6	—	754	27	12
	Masłowa	4581	24	—	458	5	6
	Nesterówka	1125	24	—	112	17	6
	Kobylanka	797	11	—	79	22	—
	Krasnybród	1079	16	—	107	27	9
	Romanówka	1201	12	—	120	4	9
	Gliniana Bałka	1700	27	—	170	2	12
	Potok	1889	24	—	188	29	6
	Kalihurka Mokra	10890	6	—	1089	—	9
	Wesoły Kąt	2821	8	—	282	3	15
	Skotarowa	2932	6	—	293	6	9

Wydział powiatowy z Polobokami Powiatu		Intrata roczna		Wzrost Dwieżyca	
Przebieżny Komisji Wydziału zwiastowania		Złote		Złote	
podległego w Mieście K. M. i. Winnicy przedywanego.					
	Ozarkowka	2442	17 2	244	9
	Zubca	4443	27	444	11
Klasa szlachecka	Wojewódzka	2368	6	1256	9
	Wojewódzka				
Klasa Torczyli	Torczyca	5119	16	511	20 12
	Tuchy Torcy	4366	25	436	30
	Wąpłachy	3953	20	395	11
	Zahuszczyca	1704		170	12
	Kazimierzowka	1010	13	101	2 6
Opół Klasa Torczyckiego		16174	14	1617	13
Klasa szlachecka	Smysław	10633	12	1063	10
	Wohatynka				
	Probostwo Zwinnograd	1500		150	
	Manastyrz Mobariski	105	20	57	11
	Manastyrz Zabochycki	774	10	94	2
	Wło. Moszczeński	405	7 2	81	1 6
Klasa szlachecka	Smity	33397	29 6	3359	20 6
	Tencynka	1757	15	175	20 12
	Smity	7117	6	711	21
	Wohatynka	331	9	33	3 6
	Wohatynka	1422	1	142	6
	Wohatynka	4481	16	448	4 12
	Wohatynka	1464	12	146	12 6
	Wohatynka	923	21	92	11
	Wohatynka	1700	4	170	24 6
	Wohatynka	2673	22	267	11
	Wohatynka	11563	16 12	1156	11 6
	Wohatynka	1705		170	15
	Wohatynka	8292	19	829	7 12
	Wohatynka	2497		249	21
	Wohatynka	1790	12	179	1 6
	Wohatynka	11316	25	1131	22 12
	Wohatynka	10043	27 9	1004	11 12
	Wohatynka	4789	4 9	478	27 9
	Wohatynka	3303	22 9	330	17 6
	Wohatynka	5170	22 9	517	2 6
	Wohatynka	2005	27	200	17 12
	Wohatynka	1607	12	160	20 17
	Wohatynka	215	10	21	17
	Wohatynka	105		10	13
	Wohatynka	5161	1 12	516	8 3
	Wohatynka	3326	29 3	332	21
	Wohatynka	5903	23 12	590	11 3
	Wohatynka	2473	3 9	247	6 9
	Wohatynka	2327	27	232	23 12

Перша сторінка витягу з протоколу офірного податку
Звенигородського повіту

1	2	3	4	5	6	7	
	Szczerbakówka	384	22	—	38	14	—
	Jarosławka	4761	6	—	476	3	9
	Romeykówka	1632	21	—	163	8	—
	Ruszkówka	1621	21	—	162	5	—
	Tołmacz	7164	18	—	716	13	15
	Kajetanówka	5993	9	—	599	9	15
	Oknina	7426	10	9	742	19	—
	Lubomirka	3955	6	—	395	15	9
Szpoła		24993	7	—	2499	9	12
	Tereszki	5800	—	—	580	—	—
	Suchi Taszlik	2264	16	9	226	13	12
	Wielki Taszlik	16889	2	—	1688	27	3
	Maryanówka	4876	21	—	487	20	—
	Wasyłków	11667	4	—	1166	21	6
	Iskrzyna	3883	9	—	388	9	15
	Stecówka	6265	14	—	626	16	9
	Kniaża	8901	3	—	890	3	6
	Czyczerkozówka	6090	1	9	609	—	2
	Topilno	8783	—	—	878	—	—
	Nataczajów	4983	18	—	498	10	15
	Burty Wie(ł)kie	9988	2	—	998	24	3
	Nasaczów	10556	24	—	1055	20	9
	Mielnikówka	1672	9	—	167	6	—
	Rotmistrzówka	8680	25	9	868	2	9
	Kowalicha	2844	16	9	284	13	12
	Szandżarycha	2630	—	—	263	—	—
	Samorodek	2325	3	—	232	15	6
	Kucówka	6370	12	—	637	1	3
	Matuzów	17228	27	—	1722	26	12
	Łozowatka	6093	10	9	609	10	—
	Synehajówka	8226	18	—	822	19	15
	Futor						
	u. Kobielskiego	465	18	—	46	16	15
w mieście Szpolu	Dworek	231	15	—	23	4	9
	Stanisławczyk słoboda	5221	23	—	522	5	6
Olszana		22469	19	9	2246	28	15
	Wierbówka	7040	—	—	704	—	—
	Walawa	16740	15	—	1674	1	9
	Woronówka	7337	28	9	733	23	15
	Zielona Dąbrowa	6576	12	—	657	19	9
	Kozacka Dolina	19712	21	—	1971	8	—
	Pawłówka	1547	12	—	154	22	9
	Maydanówka	5199	18	—	519	28	15
	Budyszcz	4449	12	—	444	21	3
	Pedynówka	13362	23	9	1336	8	12
	Gnilec	4008	2	—	400	24	9
	Jaroszówka	14199	20	—	1419	29	—
	Petryki	2480	27	—	248	2	12

1	2	3	4	5	6	7	
	Moryńce	10249	18	—	1024	28	15
	Swiniarka	5212	21	—	521	8	—
	Towsta	9260	27	—	926	2	12
	Żurawka	7717	15	—	771	22	—
	Turia	17452	8	—			
	Mikołajówka	1850	21	9	185	2	1
	Listopadowa	4123	21	9	412	11	—
	Krasnianka	907	24	—	90	23	6
	Lipianka	10567	28	—	1056	23	15
	Lebedyn	22157	19	—	2215	22	15
	Żurawka	6050	22	—	605	2	3
Złotopól		10580	—	—	1058	—	—
	Meżyhórka	3600	6	—	360	—	12
	Kapitanówka	3474	24	—	347	14	6
	Pastirska	11526	—	—	1152	18	—
	Makijówka	10544	6	—	1054	12	12
	Buda Makijowska	3030	3	—	303	—	6
	Ositniaczka	12906	12	—	1290	19	—
	Maria	2780	27	—	278	2	12
	Pisarzówka	1808	9	—	180	24	15
	Rąbany Most	542	12	—	54	7	—
	Józefówka	165	15	—	16	16	3
	Wodziany	7484	27	3	748	14	12
	Michałówka	5590	20	—	559	2	—
	Nadzianowa vel Regimentówka	5253	13	12	525	10	6
	Futor Rozlew zwany	268	—	—	26	24	—
	Starosieleczko	2737	28	9	273	23	15
	Budki	3279	19	9	327	28	15
	Baaklija	14229	15	—	1422	28	9
	Orłowiec	18709	10	9	1870	28	—
	Kalinowa	2763	9	—	276	9	15
	Xawerówka	5648	6	—	564	24	9
	Mhljów Stary	5998	27	—	599	26	12
	Mhljów	13807	21	—	1380	23	—
	Derengowiec	12396	12	—	1239	18	9
	Olchówczyk	1432	1	—	143	6	—
	Czerepin	4282	1	9	428	6	—
	Zawodówka	6535	24	—	653	17	6
	Miropól	2339	—	—	233	27	—
Horodyszcze		25469	19	—	2546	28	15
	Futor w Mhljowie	105	—	—	10	15	—
	w° Morguka						
	Wiązówek	21640	9	—	2164	—	15
Moszny		33659	5	—	3365	27	9
	Budyszczka	773	9	—	77	9	15
	Siekirna	234	19	9	23	14	—
	Łozówek	1161	15	—	116	7	9

1	2	3	4	5	6	7
Tobulec	1473	13	9	147	10	9
Plowaki	642	6	—	64	7	—
Chreszczatyk	1185	1	9	118	15	—
Michałówka	1289	22	9	128	29	6
Stanisławka	42	16	9	4	7	12
Szelepuchi	460	27	—	116	2	12
Berezniaki	884	15	—	84	13	9
Baybuzy	1410	16	9	141	1	12
Międzyrzycz	3398	13	9	339	25	12
Słoboda	704	13	9	70	13	6
Międzyrzyczka						
Worobijówka	2177	12	—	217	22	—
Popówka	2014	1	9	201	12	—
Kononcz	3031	11	—	303	11	—
Chmielna	4108	7	—	410	24	12
Pukara	1949	7	9	194	27	12
Białe Jezioro	8070	16	9	807	1	12
Kumeyki	2176	6	—	217	18	9
Mironówka	374	7	9	37	12	12
Huta						
Międzyrzycka	266	—	—	26	18	—
Łuka	1858	25	9	185	26	9
Drabówka	3163	12	—	316	10	—
Zakrzewka	329	15	—	32	28	9
Alexandrówka	6875	3	—	687	15	6
Koniec excerptu z protokołów Kommissyi wojewódzkich, w myśl prawa sporządzonych						

Державний архів Вінницької області, ф. 897, оп. 1, спр. 1, арк. 11–115;
Biblioteka PAN w Kórniku, oddział rękopisów, № 1241.

НАСЕЛЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ У ЖИТОМИРСЬКОМУ ПОВІТІ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1791 року*

Склад населення домогосподарств в Україні в минулому досі не привертав уваги дослідників¹. А тим часом знання його необхідне для більш поглибленого розуміння соціально-економічних процесів, для вивчення головної виробничої сили — людини.

У листопаді 1789 р. Чотирирічний сейм прийняв постанову (конституцію) про створення у воєводствах, землях і повітах Речі Посполитої органів місцевої адміністрації — цивільно-військових комісій порядку з широкими повноваженнями. Згідно з цією постановою, в обов'язки кожної комісії входив і щорічний, починаючи з 1790 р., облік населення підвідомчої їй території. Відомості про населення мали надходити до комісії від парафіяльних священників у вигляді окремих списків (реєстрів) усіх осіб відповідного віросповідання, котрі належать до парафії, із зазначенням їхнього соціального становища, статі, віку і домів, в яких вони живуть. Комісії порядку, підсумувавши дані парафіяльних списків, були зобов'язані відсилати зібраний матеріал у Варшаву, на розгляд центрального фінансово-економічного органу Речі Посполитої — скарбової комісії і найближчого сейму².

---

* Стислий варіант викладу теми цієї статті (без ідеографічного зображення структури населення домогосподарств у селі Гизівщина і майже без таблиць) див.: М. Г. Крикун. Списки населення Житомирського повіту 1791 р. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 20. Львів 1984, с. 41–47.

¹ В останній час цим питанням цікавиться Ірина Ворончук; див.: І. Ворончук. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI — середині XVII ст. // *Український археографічний щорічник*, вип. 3/4. Київ 1999, с. 212–229; її ж. *Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела)*. Київ 2009, с. 15–32.

² *Volumina legum*, t. 9. Kraków 1889, с. 153–154; Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 5. Kraków — Warszawa 1897, с. 198–199. Перше видання цієї праці Т. Корзона вийшло в 1882 р.

Комісії порядку, що діяли до 1792 р., провели велику роботу з обліку населення, але тільки з кінця XIX ст. на цей бік їхньої діяльності почали звертати увагу дослідники. Уперше, мабуть, на неї вказав відомий польський історик Тадеуш Корзон, однак сам він не використовував демографічних матеріалів, що відклалися за час роботи комісій порядку, хоча у своїй багатотомній монографії, присвяченій внутріполітичній історії Речі Посполитої останньої третини XVIII ст., і відвів багато місця підрахункам населення³. Пізніше цими матеріалами зацікавився Юзеф Клечинський⁴. Після нього понад півстоліття демографічна діяльність порядкових комісій перебувала у забутті. У післявоєнні роки певне зацікавлення до неї виявили деякі історики Польщі. Надзвичайно цінними вважають їхні матеріали про населення авторитетний знавець економічної історії Польщі другої половини XVIII ст. Владислав Русінський⁵ і відомий історик-демограф Тадеуш Ладогурський⁶. І все ж демографічні відомості комісій порядку польськими дослідниками спеціально не вивчаються, вони використовуються лише зрідка у допоміжних цілях як джерело для перевірки, порівняння. Однією з основних причин такого ставлення до цього джерела є крайня уривковість, фрагментарність тих матеріалів комісій порядку, що дійшли до нас. Відомо, що комісії вели свої книги, куди заносились і парафіяльні списки та інші документи, котрі складались у зв'язку з обліком населення. Книги ці трапляються дуже рідко, очевидно, тому, що їх навмисно знищували противники всіх прогресивних нововведень Чотирирічного сейму, об'єднані у Торговицьку конфедерацію. Відомо, що торговичани на контрольованій ними території припиняли діяльність порядкових комісій⁷.

В одній з небагатьох книг порядкової комісії Житомирського повіту Київського воєводства, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві, авторові цієї статті вдалося виявити списки населення 28 парафій, складені напри-

³ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 1. 1897, c. 79, 84.

⁴ J. Kleczyński. *Spisy ludności w Rzeczypospolitej Polskiej // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Serya 2, t. 5 (ogólnego zbioru tom 30-ty). Kraków 1894, c. 50–54.

⁵ W. Rusiński. *Uwagi o rozwarstwieniu wsi w Polsce XVIII w. // Kwartalnik Historyczny*, № 2. Warszawa 1953, c. 167.

⁶ T. Ładogórski. *Próba oceny rejestrów ludności okręgu siewiersko-pileckiego z lat 1787–1806 // Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i studia*. Warszawa 1967, c. 13–14.

⁷ T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski...*, t. 5, c. 205.

Таблиця 1

**Населення 78 поселень Житомирського повіту
за парафіяльними списками 1791 р.**

Домогосподарства	Чоловіча стать	Жіноча стать
У 2 768 домах міщан і селян	9466	8873
У 90 домах дрібнопомісної та чиншової шляхти	241	230
У 28 домах священників і 17 домах парафіяльних шкіл	175	136
У 36 панських дворах (фільварках) — слуги (челядь), деякі з них з родинами	119	91
У коростишівському костельному шпиталі	12	6
У корчмах і винокурнях працюють у наймах, деякі з них з родинами	19	12
Працюють у наймах у пилипонів (старообрядців) в селі Пилипах	6	1
<i>Разом</i>	10038	9349
	19387	

кінці 1791 р. У сукупності це 472 сторінки, заповнені багатими демографічними відомостями⁸.

Усі 28 парафій розташовувались у Житомирському повіті і були розкидані на значній його території. Населені пункти, що належали до цих парафій (6 містечок і 72 села), становили близько 11 % від усіх населених пунктів Житомирського повіту за даними 1790 р.⁹

Авторами списків були уніатські священники, які скріпили їх своїми підписами*. Зміст списків стосується українського населення, котре на тих землях до включення їх у складі Правобережної України в Російську імперію 1793 р. офіційно відносили до уніатського віросповідання.

Усі списки складені за єдиною схемою, розробленою скарбовою комісією¹⁰: назва населеного пункту парафії, номер дому, його населення із зазначенням статі, віку, ступеня спорідненості стосовно господарів дому.

⁸ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 8 (Цивільно-військова комісія порядку Житомирського повіту), оп. 1, спр. 15, арк. 147–161 зв., 163–174 зв., 176–182 зв., 184–192, 193–199 зв., 201–216, 217–226, 227–238, 239–250, 251–267, 269–274 зв., 289–300 зв., 308–341 зв., 674–685, 686–691, 692–701, 702–714 зв., 800–803, 865–870 зв., 872–880, 881–890, 891–904 зв.

⁹ Перепис димів Житомирського повіту за 1790 р. називає 717 населених пунктів (Там само, спр. 9, арк. 26 і наст.).

* Список Мало-Браталівської парафії не має закінчення, а Велико-Рачківської парафії — початку. Всі інші списки повні.

¹⁰ J. Kleczyński. Spisy ludności..., с. 51.

Привертає увагу помітна кількісна перевага чоловічого населення над жіночим: на одну особу жіночої статі в середньому припадало 1,07 особи чоловічої статі (Таблиця 1). Це цілком узгоджується з даними деяких інших джерел, наприклад, з даними п'ятої ревізії 1795 р. для тієї частини тодішньої Волинської губернії, котра до 1793 р. належала до Житомирського повіту: в Овруцькому уїзді (повіті) співвідношення між чоловічим і жіночим населенням дорівнювало 1,07:1, а в Новоград-Волинському та Житомирському уїздах — 1,09:1¹¹.

Переважаання чоловічої статі над жіночою — звичайне для XVIII ст. явище, що спостерігалось в Україні, Росії, Польщі та інших країнах. З цього приводу висловлюють різні думки: одні вважають, що кількісно жіноча стать справді поступалася чоловічій, інші ж, і їх, мабуть, більшість, наполягають на тому, що облік чоловічого населення вівся більш строго і, отже, джерела про багатьох осіб жіночої статі просто не згадують.

Подальший аналіз змісту парафіяльних списків у всіх наступних таблицях стосується тільки домів підданого населення, шляхти і парафіяльних священиків, позаяк невідомо, скільки осіб інших віросповідань мешкало у фільварках, шпиталі, корчмах і винокурнях.

У 78 населених пунктах у середньому на одну житлову споруду припадало 6,6 особи (Таблиця 2)¹². Якщо виходити з того, що чоловіче населення звичайно відносилось до жіночого як 1:1, то на один дім у середньому припадатиме 6,8 особи. Ряд інших документів свідчать, що наприкінці XVIII ст. на території Житомирського повіту в одній житловій будівлі у середньому налічувалось щонайменше 6,5–7 осіб, тобто приблизно стільки ж, скільки відомо

¹¹ Российский государственный военно-исторический архив в Москве (далі — РГВИА), ф. 846 (Военно-учений архив), ед. хр. 18653, ч. 3, 8, 9.

¹² Зазначимо, що в 32 домах з 2 903 проживало конфесійно змішане населення: звичайно один із подружжя названий католиком (*ritus lalini*), інші ж віднесені до уніатів. Це не виключає наявності, принаймні у частині цих домів, дітей, котрих з волі батьків-католиків приписували до римського обряду. Така практика була, очевидно, досить поширеною. Наприклад, у 1799 р. в юридикці Ковеля, яка належала до тутешнього костьолу, з 21 селянського двора у дев'яти населення було уніатське (українське) і католицьке (польське): католиків значилося 15 осіб чоловічої та 5 жіночої статі, а уніатів, відповідно, — 5 і 18 (Державний архів Житомирської області, ф. 178 (Римо-католицька консисторія), оп. 1, спр. 6, арк. 292 зв.–293). Навряд чи можна з впевненістю стверджувати, що окрім згаданих стосовно 32 домів католиків-батьків у них не було інших осіб католицького віросповідання.

з парафіяльних списків. Так, за п'ятою ревізією 1795 р. цей коефіцієнт в Овруцькому уїзді дорівнював 6,6, у Житомирському — 7, у Новоград-Волинському — 7,1¹³.

Матеріал парафіяльних списків дозволив також торкнутися майже не дослідженого для Правобережної України XVIII ст. питання про те, з кого складалася сім'я і населення житлової будівлі загалом. Зміст *Таблиці 3*, присвяченої цій проблемі, дуже багатий (він може зацікавити й істориків-етнографів), однак обмежимося загальними коментарями до неї.

Першу частину *Таблиці 3* складає населення, пов'язане між собою прямою спорідненістю (господарі — глави домів, їхні діти, внуки, правнуки, батьки господарів). До другої частини включені родичі по бічній лінії по відношенню до господарів (брати, сестри, племінники, дядьки, тітки, двоюрідні брати і сестри). У третій частині мова йде про родичів, не зв'язаних узами кровної спорідненості з населенням, що віднесене до перших двох груп (зяті, невістки, інші чоловіки та дружини тощо). Нарешті, в четверту частину таблиці ввійшло все інше населення, не рідне господарям та їхнім сім'ям (сусіди і комірники, які винаймали житловий куток, слуги-челядь). Перші дві частини разом охоплюють 16 271 особу обох статей кровних родичів, тобто 85,1 % від облікованого населення 2 903 домів, причому понад 15 тисяч осіб — це родичі по прямій лінії. Третя частина охоплює 1 423 особи, або 7,44 % від усього населення, а четверта — 1 427 осіб, або 7,46 %. Загалом же споріднене по відношенню до глав домів населення становило 92,54 %; з врахуванням тільки його на один дім у середньому припадало 6,1 % особи обох статей.

Число синів і внуків господарів суттєво перевищує в парафіяльних списках число їхніх же дочок і внучок. Така велика різниця, напевно, була наслідком того, що священики не внесли у свої списки багатьох дочок і внучок. До речі, саме ця різниця і зумовила, головним чином, помітний розрив між кількістю чоловічого та жіночого населення 28 парафій.

Потрібно підкреслити один факт: ті нечисленні описи (інвентарі) маєтків Правобережної України XVIII ст., які містять

---

¹³ РГВИА, ф. 846, ед. хр. 18653, ч. 3, 8, 9. Див. також: Н. Г. Крикун. Населення Правобережної України в 1789 г. // *Проблеми исторической демографии СССР: Сборник статей* / под ред. Р. Н. Пуллата. Таллин 1977, с. 99.

Таблиця 2
Розподіл населення 28 парафій

Кількість осіб на один дім	Парафії													
	Романівська	Врублевська	Недашківська	Мало-Браталівська	Велико-Браталівська	Стовпівська	Скологівська	Мшанецька	Базарська	Печенівська	Чуднівська	Троянівська	Новаківська	Курнівська
	Доми													
1	3	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
2	7	4	6	—	—	3	—	1	1	1	4	3	2	5
3	14	6	1	—	2	8	10	5	7	1	9	7	3	3
4	36	22	21	—	9	15	9	13	6	6	15	23	12	17
5	30	21	7	1	12	18	17	13	11	4	25	38	14	15
6	32	23	8	1	5	16	11	17	12	10	30	30	26	19
7	27	14	10	1	11	14	15	11	12	8	6	17	23	18
8	19	10	3	2	5	10	5	8	15	6	10	18	13	6
9	3	6	—	5	4	7	6	3	9	5	8	6	11	8
10	8	2	1	2	5	8	1	—	6	2	3	5	8	3
11	6	1	—	1	2	2	1	1	4	3	3	—	5	—
12	2	1	1	1	1	—	2	3	2	—	2	2	5	1
13	—	—	—	—	1	1	1	1	5	3	1	—	3	—
14	1	—	1	1	—	—	1	—	1	—	—	—	1	1
15	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	3	—
16	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
17	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом: домів населення в домах	188	112	59	15	58	102	82	78	91	49	117	149	129	96
Пересічно на один дім	1097	652	312	136	383	632	537	480	666	350	709	880	944	578
Пересічно на один дім	5,8	5,8	5,3	9,1	6,6	6,2	6,5	6,2	7,3	7,1	6,3	5,9	7,3	6,0

демографічний матеріал, враховують тільки глав домогосподарств і їхніх дітей, та й то останніх, як правило, не всіх. У наших парафіяльних списках господарі обидвох статей та їхні діти разом становлять 70,2 % від загальної кількості населення.

Матеріал Таблиці 3 дає змогу визначити склад населення середньостатистичного дому в абсолютному і відсотковому відношенні. Таблиця 4 ілюструє участь окремих категорій жителів у заселеності такого дому. На загальному фоні різко виділяється питома вага дітей господарів домів, тоді йдуть самі господарі, помітна роль й інших груп населення.

Таблиця 2 (продовження)

за домами в 1791 р.

													Разом		
Чайківська	П'ятківська	Оранівська	Приборська	Горбулівська	Сологвинська	Коростишівська I	Коростишівська II	Макарівська	Велико-Рацьківська	Гизвинська	Чорторигійська	Пилипівська	Левківська	домів	населення
—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	7
—	2	4	5	5	2	1	9	1	1	1	—	2	2	71	142
4	7	7	28	18	2	10	10	3	1	6	5	4	5	176	528
9	7	16	25	35	6	16	24	4	7	9	9	6	15	392	1568
14	13	19	42	43	6	21	24	5	11	14	15	12	16	481	2405
15	15	21	28	41	14	20	18	8	8	16	2	14	17	477	2862
14	15	17	31	28	24	19	19	11	3	22	14	10	11	425	2975
11	5	15	20	24	11	8	14	5	10	12	11	6	11	293	2344
8	2	12	10	18	11	7	6	—	4	13	10	5	3	190	1710
4	—	6	9	7	9	4	2	4	12	10	6	6	3	136	1360
3	2	7	11	6	5	2	3	1	3	7	2	2	2	85	935
4	—	6	1	4	5	2	7	1	2	5	—	1	4	65	780
2	—	6	2	2	4	—	—	2	3	—	3	1	1	42	546
1	—	2	3	1	1	—	—	2	2	1	3	1	2	26	364
—	—	2	1	2	2	—	3	—	1	—	—	1	1	18	270
1	—	—	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	8	128
—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	51
1	—	2	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	6	108
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	38
91	68	143	210	237	102	110	140	47	69	117	81	71	92	2903	
661	393	1061	1380	1502	804	667	871	334	550	858	594	483	607		19121
7,3	5,8	7,4	6,6	6,3	7,9	6,0	6,2	7,0	8,0	7,3	7,3	6,8	6,6	6,6	

Важливо зупинитися на жильцях, які винаймали куток у господарів, і слугах-челяді (наймитах). У сукупності вони склали досить значну частку в загальній масі населення — трапляються в 614 домах (Таблиця 5), що від 2 903 виносить 21,1 %. Поняття «комірник» і «сусід» у функціональному їх сенсі по суті ідентичні, тотожні¹⁴. Сусіди та комірники зазвичай були економічно

¹⁴ І. Кравченко. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. // *Студії і історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*, т. 2. Київ 1929, с. 88.

Таблиця 3

Населення 2 903 домів міщан, селян, дрібнопомісної і
чиншової шляхти та парафіяльних священників
стосовно глав домів у 1791 р.

Категорії населення			Чоловіча стать	Жіноча стать
1	2	3	4	5
I	Хазяї:	жонаті	2484	
		вдівці	166	
		нежонаті	22	
	Хазяйки:	заміжні		2484
		вдови		227
		незаміжні		2
		покинуті чоловіками		2
	Сини:	нежонаті	3760	
		жонаті	877	
		вдівці	9	
	Дочки:	незаміжні		3174
		заміжні		177
		вдови		6
		покинуті чоловіками		2
Внуки:	нежонаті	711		
	жонаті	6		
Внучки:	незаміжні		655	
	заміжні		5	
Правнуки:	нежонаті	5		
Правнучки:	незаміжні		4	
Батьки і вітчими:	жонаті	10		
	вдівці	27		
Матері і мачужи:	заміжні		10	
	вдови		185	
Баби:	вдови		2	
II	Брати:	нежонаті	194	
		жонаті	247	
		вдівці	13	
	Сестри:	незаміжні		99
		заміжні		13
		вдови		19
	Племінники:	нежонаті	185	
		жонаті	7	
	Племінниці:	незаміжні		194
		заміжня		1
	Внучатий племінник:	нежонатий	1	
	Дядьки:	жонатий	1	
		вдівці	2	
	Тітки:	вдови		
Двоюрідні брати:	нежонаті	2		
Двоюрідні сестри:	незаміжні		3	
Інші кровні родичі (krewni):	нежонаті			
	жонатий	3		
	незаміжні	1	3	
	заміжня		1	

1	2	3	4	5
	Кровні родичі з неточним, переважно сумнівним зазначенням спорідненості:		156	111
III	Зяті:			
	чоловіки дочок:	жонаті	177	
		вдівці	3	
	чоловіки сестер:	жонаті	13	
		вдівці	2	
	чоловіки внучок:	жонаті	5	
	Чоловік племінниці:	жонатий	1	
	Невістки:	заміжні		877
	дружини синів:	вдови		7
	дружини братів:	заміжні		247
		вдова		1
	Дружини внуків:	заміжні		6
	Дружини племінників:	заміжні		7
	Дружина дядька:	заміжня		1
	Брат зятя (чоловік дочки):	нежонатий	1	
	Сестри зятів (чоловіків дочок):	незаміжні		2
	Сестри невісток:			
	дружина сина:	незаміжня		1
	дружина брата:	незаміжня		1
Мати зятя (чоловіка дочки):	вдова		1	
Вихованці (wychowane):	нежонаті	19		
	жонаті	2		
Вихованки:	незаміжні		10	
	вдова		1	
Дружини вихованців:	заміжні		2	
Син вихованців:	нежонатий	1		
Інші родичі (з неточним, переважно сумнівним зазначенням спорідненості):		3	32	
IV	Сусіди:	нежонаті	18	
		жонаті	102	
		вдівці	8	
	Сусідки:	незаміжні		10
		заміжні		102
		вдови		45
		покинуті чоловіками		5
	Сини сусідів:	нежонаті	98	
		жонатий	1	
	Дочки сусідів:	незаміжні		105
	Невістка сусідів (дружина сина):	заміжня		1
	Внук сусідів:	нежонатий	1	
	Внучки сусідів:	незаміжні		2
	Брати сусідів:	нежонаті	3	
	Сестри сусідів:	незаміжні		3
Матері сусідів:	вдови		3	
Комірники:	нежонаті	10		
	жонаті	84		
	вдівці	6		

1	2	3	4	5
	Комірники:	незаміжні заміжні вдови		7 84 33
	Сини комірників:	нежонаті	92	
	Дочки комірників:	незаміжні заміжні		83 3
	Внучка комірників:	незаміжня		1
	Сестри комірників:	незаміжні		3
	Батько комірника:	вдівець	1	
	Матері комірників:	вдови		6
	Зяті комірників (чоловіки дочок):	жонаті	3	
	Слуги (наймити):	нежонаті жонаті вдівці	322 8 2	
	Служниці (наймички):	незаміжні вдови		149 5
	Дружини слуг:	заміжні		8
	Сини слуг:	нежонаті	7	
	Дочки слуг	нежонаті		3
Всього			9882	9239

Таблиця 4

**Населення середньостатистичного дому
стосовно глав домів
(загальне число домів — 2903)**

Категорії населення	Кількість населення			Середня кількість осіб на один дім			Відсоток до загальної кількості осіб на один дім
	чоловіча стать	жіноча стать	разом	чоловіча стать	жіноча стать	разом	
Кровні родичі по прямій лінії							
хазяї	2672	2715	5387	0,92	0,94	1,86	28,23
діти	4646	3359	8005	1,60	1,16	2,76	41,88
інші	759	861	1620	0,26	0,30	0,56	8,50
по боковій лінії							
інші (з сумнівним зазначенням спорідненості)	156	111	267	0,05	0,04	0,09	1,36
Некровні родичі							
Жильці-піднаймачі	427	496	923	0,15	0,17	0,32	4,86
Слуги	339	165	504	0,12	0,05	0,17	2,58
Разом	9882	9239	19121	3,39	3,20	6,59	100,00

Таблиця 5
Сусіди, комірники і слуги в домах підданого населення, дрібнопомісної та чиншової шляхти і парафіяльних священиків у 1791 р.

Кількість осіб на один дім	У домах поряд з хазяями та їхніми сім'ями зазначені																				
	тільки сусіди і комірники				тільки слуги				сусіди і комірники і слуги				разом								
	домів		осіб обох статей		домів		осіб обох статей		домів		осіб обох статей		домів		осіб обох статей						
	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях	сім'я	у сім'ях					
3	—	—	6	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	—	—	18	
4	12	9	23	3	32	—	—	36	3	—	—	—	—	—	—	—	3	47	9	23	45
5	22	16	38	6	42	—	—	46	5	2	4	3	—	—	—	—	5	69	18	42	60
6	36	29	80	8	43	1	2	49	5	4	9	1	—	—	—	—	5	84	34	91	63
7	36	30	87	8	53	2	4	62	9	5	15	4	—	—	—	—	11	98	37	106	85
8	39	35	104	6	33	1	2	42	2	2	5	—	—	—	—	—	2	74	38	111	50
9	34	32	111	4	24	1	2	29	2	—	—	2	—	—	—	—	2	60	33	113	37
10	21	19	72	3	22	1	2	30	8	7	21	2	—	—	—	—	9	51	27	95	44
11	19	20	86	1	16	—	—	22	5	4	14	1	—	—	—	—	10	40	24	100	34
12	8	6	24	2	11	1	2	15	6	4	16	4	1	3	11	25	12	25	12	45	32
13	8	9	50	—	5	1	2	8	2	1	5	1	—	8	—	15	11	15	11	57	17
14	7	6	22	1	7	—	—	20	5	9	33	—	2	4	4	19	17	17	17	59	25
15	—	—	—	—	2	—	—	9	3	3	16	1	1	2	5	5	4	18	15	15	15
16	1	1	5	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	1	5	1	5	1
17	—	—	—	—	1	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	4
18	—	—	—	—	3	—	—	6	2	3	8	—	2	8	1	5	5	16	7	16	7
19	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	5	—	—	4	—	1	1	5	4	5	4
Разом	249	212	702	48	307	8	16	391	58	45	151	22	6	17	80	614	271	886	541	886	541

Таблиця 6
Кількість малих

Сімей в одному домі	Осіб обох статей в одному домі												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	доми												
1	7	71	176	361	393	342	225	96	38	9	2	2	—
2	—	—	—	31	88	133	182	164	106	63	35	19	10
3	—	—	—	—	—	2	18	32	45	64	43	28	24
4	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	5	15	8
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Разом</i>	7	71	176	392	481	477	425	293	190	136	85	65	42

несамостійною групою населення. Своєї землі вони не мали, їхні взаємини з главами домів ґрунтувалися на усних договірних умовах. За користування житлом вони відробляли у господарствах, де винаймали куток. За влучним висловом Дмитра Похилевича, «комірник [і сусід також] — ... не селянин (не в сенсі верстви населення, а у виробничому сенсі)»¹⁵. Звичайно це була біднота, але вона прагнула до утворення своїх власних господарств і тому в більшості своїй, як вважає Григорій Попов, у сусідах та комірниках засиджувалася недовго, переважно на рік-два¹⁶.

Структура сусідів і комірників значно простіша, ніж структура населення, спорідненого з главами домів (Таблиця 3). За парафіяльними списками, 92,4 % їх (853 з 923) жили сім'ями (Таблиця 5), решта були неодруженими або вдівцями. Цікавим є той факт, що загалом серед сусідів і комірників жіноча стать явно переважає над чоловічою (496 осіб супроти 427; Таблиця 3).

Зазначимо також, що деякі сусіди і комірники були родичами глав домів. У наших парафіяльних списках є таких три сім'ї сусідів, глави яких були братами господарів; у Таблиці 3 ці сім'ї віднесені до групи родичів (до другої та третьої частин).

Що ж стосується слуг-челяді, котрі працювали у господарствах міщан, селян, священників, дрібнопомісної і чиншової шляхти, то

¹⁵ Д. Л. Похилевич. Малоземельное и безземельное сельское население в Русском воеводстве Речи Посполитой в XVI в. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1961. Рига 1963, с. 37.

¹⁶ Г. Попов. До історії сусідства на Правобережжі // *Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права*, вип. 2 (Збірник соціально-економічного відділу Української Академії Наук, №6). Київ, 1926, с. 218 і наст.

Таблиця 6 (продовження)

сім'ей у 1791 р.

						Разом			Відсоток до загальної кількості			Середня кількість осіб на одну сім'ю
14	15	16	17	18	19	домів	сім'ей	осіб обох статей	домів	сім'ей	осіб обох статей	
—	—	—	—	—	—	1722	1722	8959	59,32	38,25	46,85	5,2
4	1	—	—	—	1	837	1674	6365	28,83	37,18	33,29	3,8
9	10	4	1	1	—	281	843	2935	9,68	18,73	15,35	3,5
12	5	3	1	1	1	53	212	701	1,83	4,71	3,67	3,3
1	1	1	1	4	—	9	45	146	0,31	1,00	0,76	3,2
—	1	—	—	—	—	1	6	15	0,03	0,13	0,08	2,5
26	18	8	3	6	2	2903	4505	19121	100,0	100,0	100,0	4,2

свого часу їхнє життя у XVIII ст. в Подільському та Брацлавському воєводствах, що займали південну частину Правобережної України, уважно вивчав Опанас Неселовський¹⁷. Відкидаючи його вульгарно-соціологічну концепцію (він безпідставно для того часу розглядав інститут наймитства з позицій розвитку капіталізму, ототожнюючи наймитів із сільським пролетаріатом), все-таки вважаємо, що ті висновки дослідника, котрі відповідають змістові використаних ним джерел, є правильними і можуть бути поширені на територію Житомирського повіту. Слуги-наймити

Таблиця 7

Малі сім'ї стосовно глав домів у 1791 р.

Кількість сімей у домі	Сім'ї жильців-піднаймачів і слуг		Споріднене стосовно глав домів населення		Відсоток до загальної кількості (стосовно спорідненого з главами домів населення)	
	у скількох домах	сім'ї	доми	сім'ї	домів	сім'ей
1	5	5	1897	1897	65,46	44,84
2	165	165	728	1456	25,12	34,41
3	66	78	222	666	7,66	15,74
4	11	17	44	176	1,52	4,16
5	3	6	6	30	0,21	0,71
6	—	—	1	6	0,03	0,14
Сім'ей	250	271	2898	4231	100,00	100,00

¹⁷ О. З. Неселовський. Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст. // *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*, т. 2. Кам'янець-Подільський 1927, с. 1 і наст.

Таблиця 8

Структура населення в 1791 р.

Глави домів і населення, пов'язане з ними спорідненістю					Жильці-піднаймачі (комірники і сусіди)		
Глави домів	родичі	доми	сім'ї	осіб обох статей	в домах	сім'ї	осіб обох статей
Одиначи (неодружені вдівці й вдови)		16	7	16	3	6	22
Хазяїн + хазяйка		96	96	192	28	20	73
Хазяїн + хазяйка, у тому числі вдівці, вдови і неодружені	діти неодружені	1439	1439	7369	147	134	463
	діти сімейні	273	552	1888	28	19	75
	діти неодружені і сімейні	429	975	3464	32	24	90
	діти і внуки сімейні	8	26	90	—	—	—
	діти, брати, сестри, племінники неодружені і сімейні брати і сестри	262	497	2064	26	19	78
	неодружені і сімейні батьки- вдівці і вдови сімейні	54	95	298	5	4	11
	діти неодружені і батьки	15	15	43	4	5	17
	діти неодружені і сімейні та батьки	97	101	589	12	10	39
	діти, брати, сестри, неодружені і сімейні та батьки	9	20	74	—	—	—
	брати і сестри неодружені і сімейні	72	141	601	8	7	25
	діти неодружені, дядьки і тітки	30	47	154	2	3	12
	діти неодружені і баба	1	1	7	—	—	—
доми з нечітким і сумнівним зазначенням родинних зв'язків	98	214	821	6	5	12	
<i>Разом</i>		2903	4231	17694	307	257	923

були вихідцями із бідних селянських сімей, з утікачів, приймали їх на службу переважно на рік на певних умовах. У 28 парафіях Житомирського повіту в 1791 р. тільки 6,6 % їх жили сім'ями, майже всі інші були неодружені (Таблиця 5). Чоловіків серед слуг було вдвічі більше, ніж жінок (339 осіб супроти 165; Таблиця 3). Очевидно, що потреба у чоловічій допоміжній праці відчувалась гостріше, ніж у жіночій. На думку О. Неселовського, праця наймочок використовувалася в основному в домашньому господарстві, тоді як праця наймитів — у дворовому господарстві (на польових

Таблиця 8 (продовження)

СТОСОВНО ГЛАВ ДОМІВ

Слуги			Разом			Відсоток до загальної кількості		
в домах	сім'ї	осіб обох статей	до мів	сімей	осіб обох статей	домів	сімей	осіб обох статей
3	3	6	16	16	44	0,55	0,36	0,23
22	1	28	96	117	293	3,31	2,60	1,53
166	4	235	1439	1577	8067	49,57	35,03	42,19
38	—	54	273	571	2017	9,40	12,68	10,55
43	—	53	429	999	3607	14,78	22,19	18,86
1	—	3	8	26	93	0,28	0,58	0,49
45	3	53	262	519	2195	9,02	11,53	11,48
5	—	6	54	99	315	1,86	2,20	1,65
5	2	15	15	22	75	0,52	0,49	0,39
15	1	25	97	112	653	3,34	2,49	3,41
—	—	—	9	20	74	0,31	0,44	0,39
11	—	14	72	148	640	2,48	3,29	3,35
3	—	3	30	50	169	1,03	1,11	0,88
—	—	—	1	1	7	0,03	0,02	0,04
6	—	6	98	219	839	3,38	4,86	4,39
365	14	504	2903	4502	19121	100,00	100,00	100,00

роботах, у ремеслі тощо)¹⁸. Вік слуг і служанок дуже розмаїтий: від броків до глибокої старості, однак переважали особи до 20–25 років, а особливо ж — від 12 до 20 років.

Парафіяльні списки Житомирського повіту досить конкретно інформують про сімейну структуру житлових будівель (Таблиці 6–9). В абсолютній більшості домів проживали, з врахуванням сусідів, комірників і слуг, малі, індивідуальні сім'ї, у котрі звичайно входили господарі та їхні неодружені діти, а також окремі несімейні

¹⁸ Там само, с. 1.

особи. Ці доми концентрували до 50 % усього населення. Трохи більше 40 % домів мало по два і більше сімейних осередків. У цих домах було зосереджено дещо понад 50 % населення. У середньому на кожну малу сім'ю припадало 4,2 особи обох статей, у тому числі слуг, причому середнє число осіб на одну таку сім'ю зменшується у міру збільшення в домі цих сімей. Ділення загальної кількості малих сімей на кількість домів дає середню величину 1,55 малої сім'ї на один дім.

Реальне уявлення про сімейну структуру лише спорідненого по відношенню до глав домів населення отримуємо шляхом віднімання від чисел *Таблиці 6* даних про сім'ї жильців-піднаймачів і слуг (*Таблиця 7*). Тільки з врахуванням цього населення близько 65 % усіх домів мали по одній індивідуальній сім'ї, в інших же домах мешкали великі сім'ї, що склалися переважно з двох-трьох сімейних осередків. У середньому на кожен такий малосімейний осередок припадало 4,2 особи обох статей, а на кожний дім — 1,46 малої «спорідненої» сім'ї.

Основні положення даної статті ілюструє ідеографічне зображення структури населення в житлових будівлях однієї з 28 парафій, подане у вигляді додатку¹⁹. Немає особливої потреби його аналізувати у світлі усього сказаного, та й говорить воно само за себе дуже добре. Вкажемо тільки на одну обставину. Всюди в ролі глави дому виступає одна людина, хоча парафіяльні списки не завжди впевнено стверджують це. Треба сказати, що на 1791 р. у Житомирському повіті представлений у наших парафіяльних списках тип домів є панівним, доми ж із двома главами-співвласниками трапляються вкрай рідко. Так, скажімо, за подимним переписом 1790 р. у всьому цьому повіті з 17 392 домів з польовими наділами (у 717 населених пунктах) тільки 83 (тобто 0,5 %²⁰) мали по два господарі-співвласники. Більшої кількості глав в одному домі джерелами не зафіксовано.

¹⁹ Значення умовних знаків, використаних у додатку, див.: P. Laslett. Introduction: The History of the Family // *Household and Family in Past Time* / ed. P. Laslett and R. Wall. Cambridge 1972, с. 41, 42; H. Palli. *Perede struktuurist ja selle uurimisest. Vändra kihelkonna taluperede struktuur aastal 1683 // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, kd. 23: *Ühiskonnateadused*, № 1. Tallinn 1974, с. 65–67. Трикутнички означають чоловічу стать (заштриховані — глав домогосподарств), кружечки — жіночу; обведені хвилястою лінією кілька осіб — малу, індивідуальну родину; L — Local — сусід або комірник, S — Servant — слуга.

²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 26 і наст.

Таблиця 9

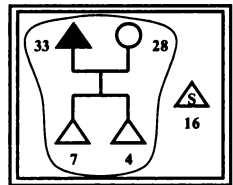
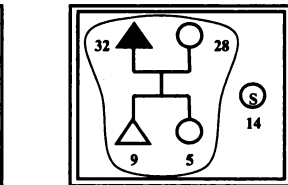
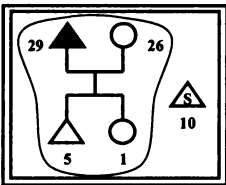
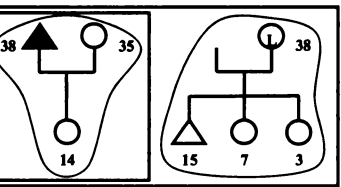
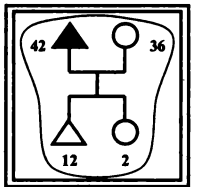
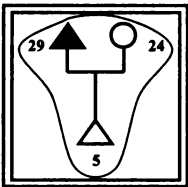
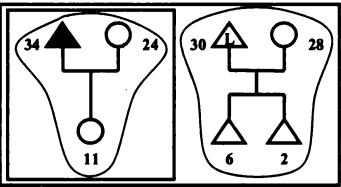
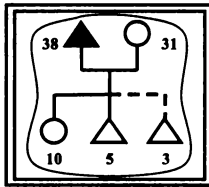
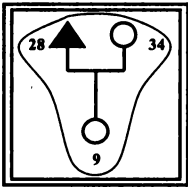
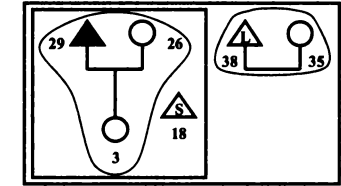
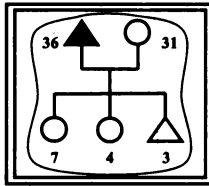
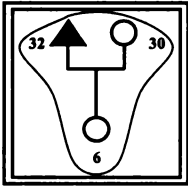
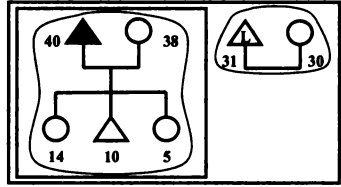
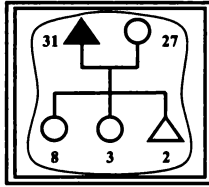
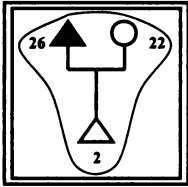
Розподіл домів у 1791 р. за складом населення у них

Тип дому за складом населення		Категорії дому		
		без слуг	зі слугами	разом
Одинаки і одиначки	а) вдівці і вдови	3	—	3
	б) інші	10	3	13
Несімейні родичі, що проживають разом	а) брати і сестри	9	—	9
	б) інші родичі, у тому числі з братами і сестрами хазяїв	3	1	4
Дім з однією сім'єю	а) подружня пара	74	22	96
	б) подружня пара з дітьми	1169	154	1323
	в) вдівець або вдова з дітьми	108	13	121
	г) вдівець або вдова і родина сина або дочки	62	9	71
Дім з однією сім'єю з родичами	а) сім'я і батьки подружжів	85	15	100
	б) сім'я з іншими родичами	93	16	109
	в) поєднання а) і б)	26	2	28
Дім з кількох сімей, у тому числі з несімейними родичами і без них	а) сім'я глави дому і родина його (або його жінки) батьків	28	1	29
	б) сім'я глави дому і його дітей	557	77	634
	в) сім'я глави дому і родини його братів і сестер	189	40	229
	г) тільки сім'я дітей глави дому (останній — вдівець або вдова)	38	7	45
	г) інші варіанти	58	5	63
Доми з сумнівним зазначенням спорідненості		26	—	26
<i>Разом</i>		2538	365	2903

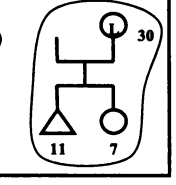
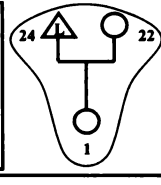
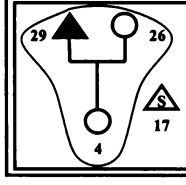
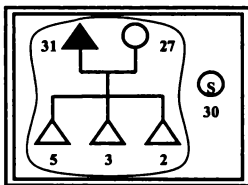
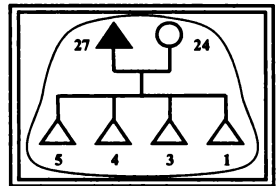
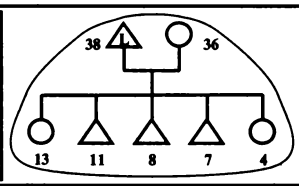
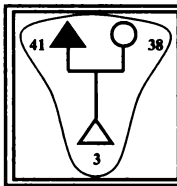
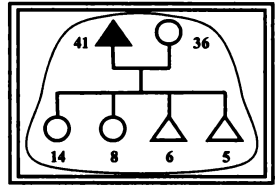
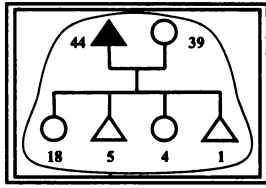
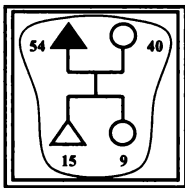
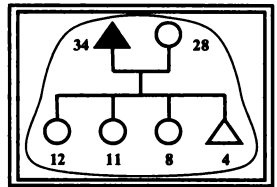
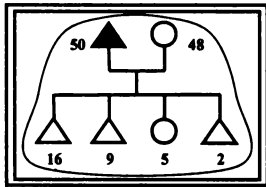
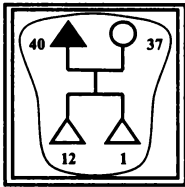
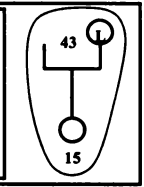
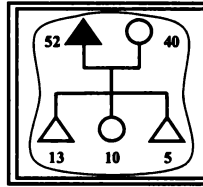
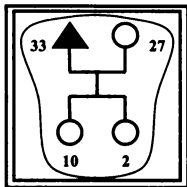
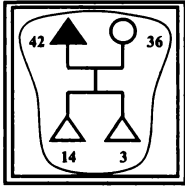
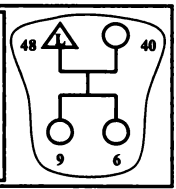
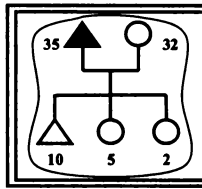
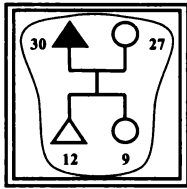
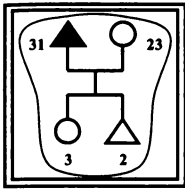
Викладений матеріал переконує у великій цінності парафіяльних списків населення 1791 р. як демографічного джерела, хоча повністю їхній зміст і ступінь його достовірності можуть бути розкриті лише у зіставленні з іншими джерелами. Списки дають змогу досить докладно дослідити структуру населення дому і сім'ї. Демографічна ситуація, відображена ними, зумовлювалася насамперед пануючими на кінець XVIII ст. соціально-економічними відносинами. Застійний характер уже віджилого феодального способу виробництва зумовив збереження і складної структури населення значної частини житлових споруд, і наявності у них великих сімей.

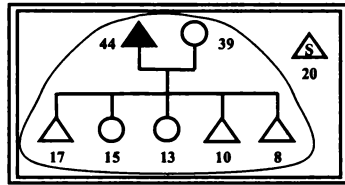
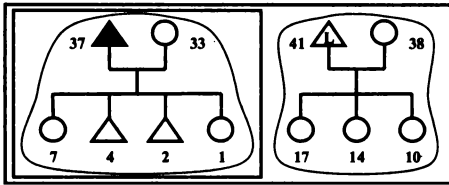
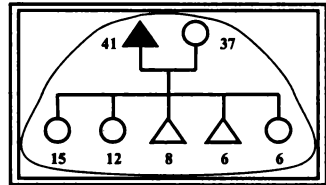
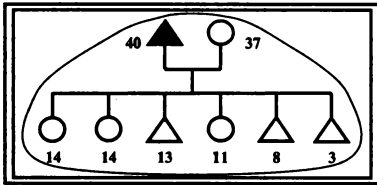
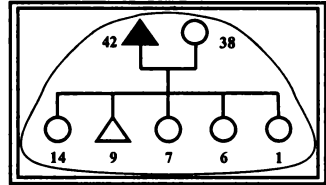
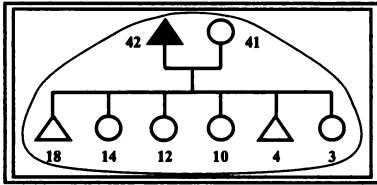
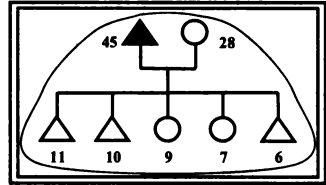
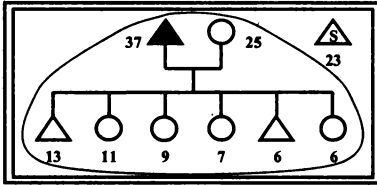
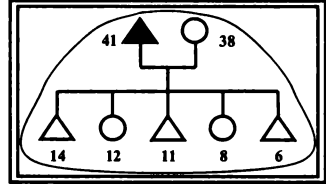
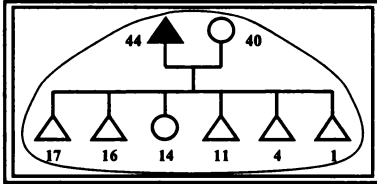
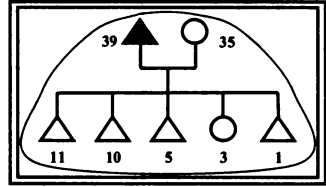
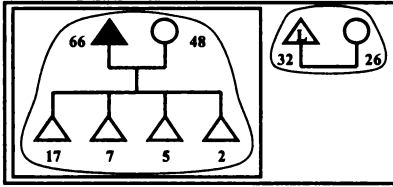
ДОДАТОК

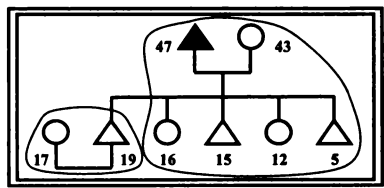
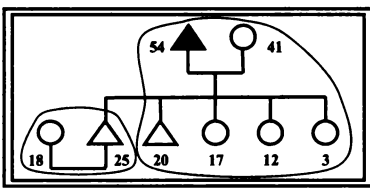
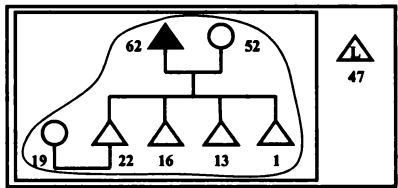
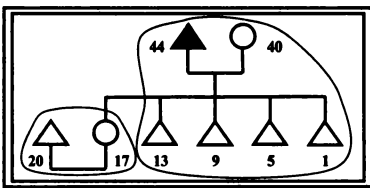
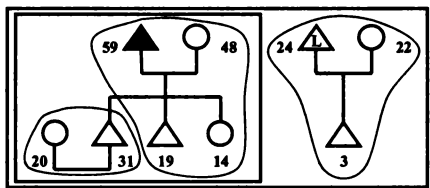
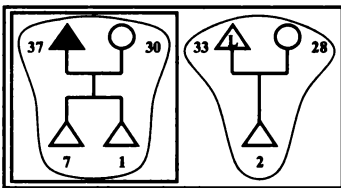
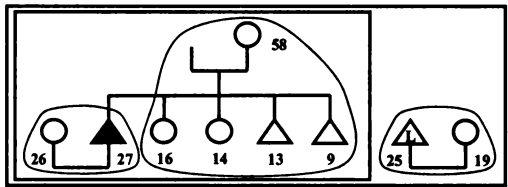
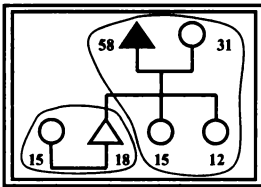
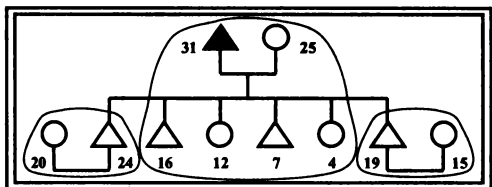
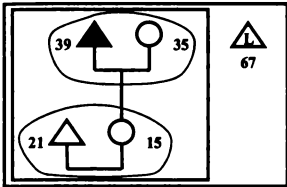
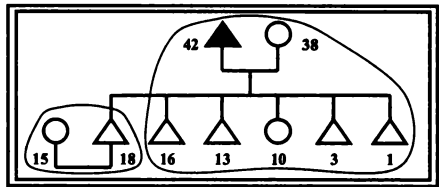
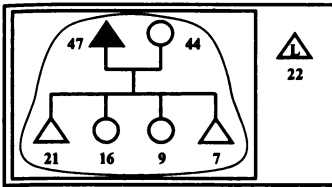
Структура домогосподарств
у селі Гизівщина 1791 р.

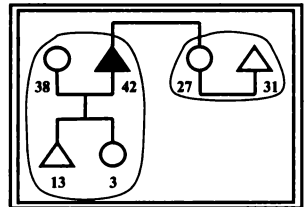
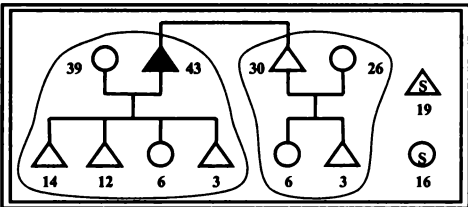
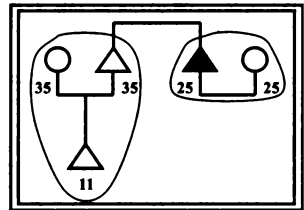
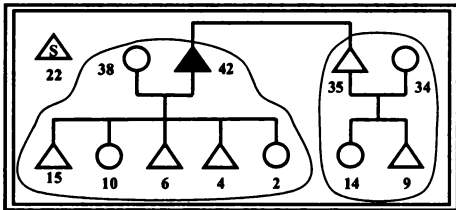
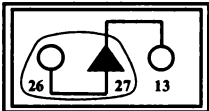
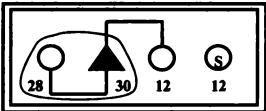
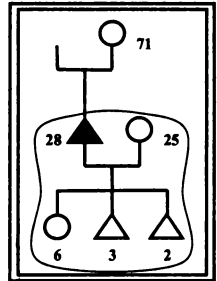
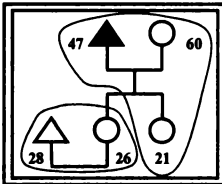
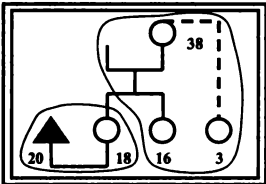
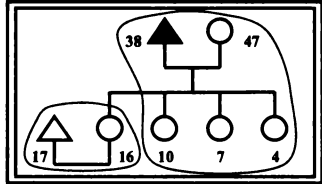
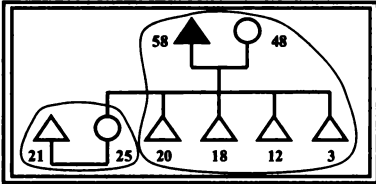
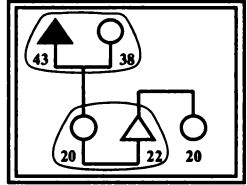
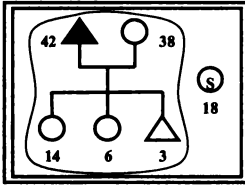
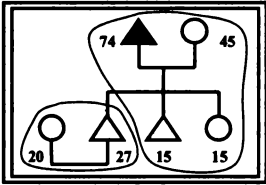

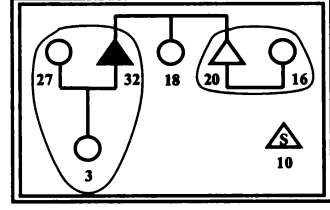
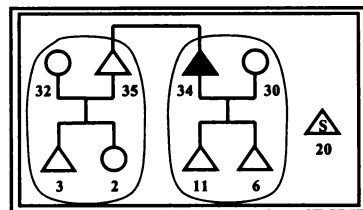
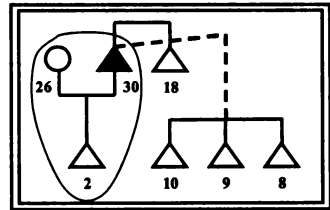
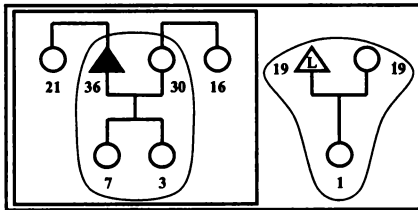
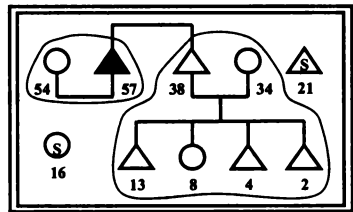
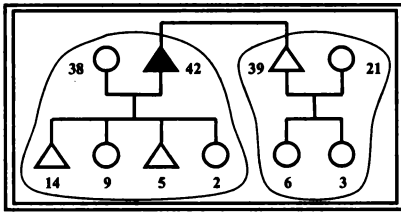
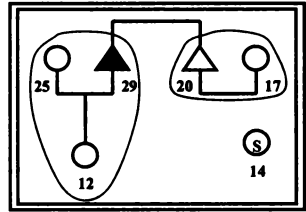
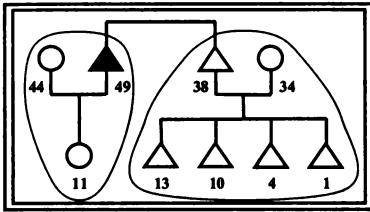
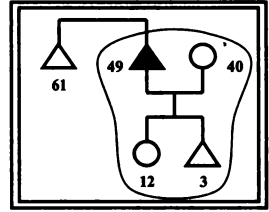
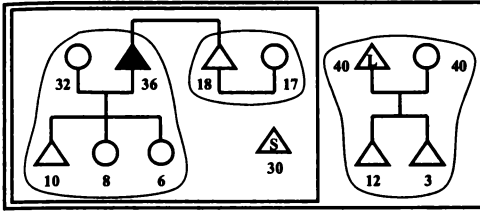

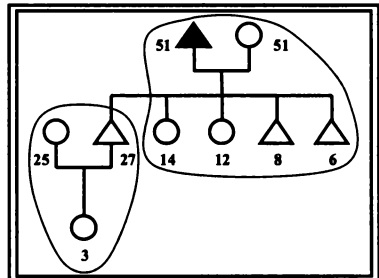
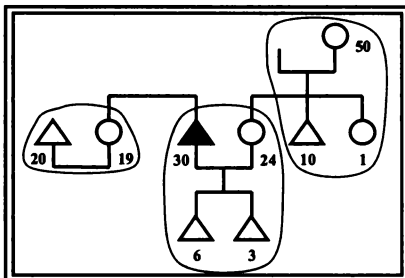
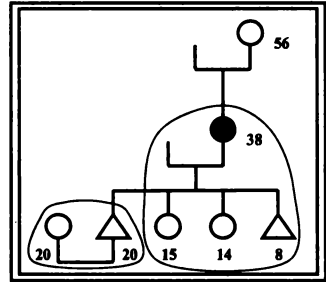
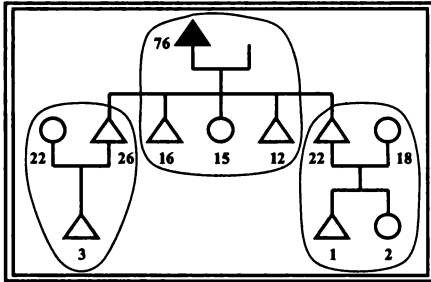
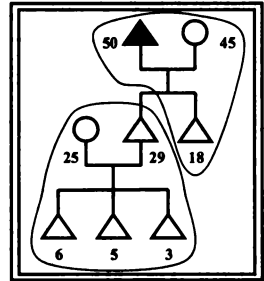
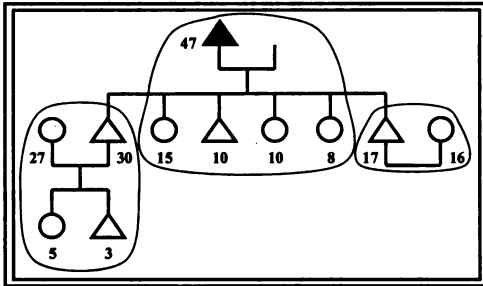
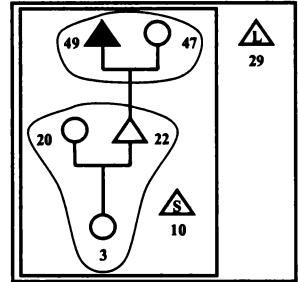
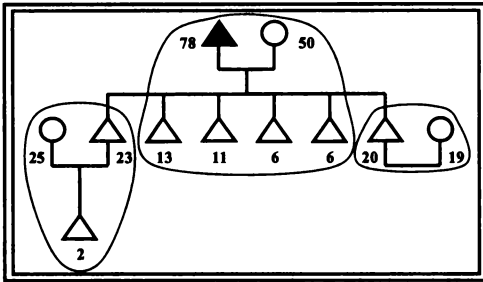

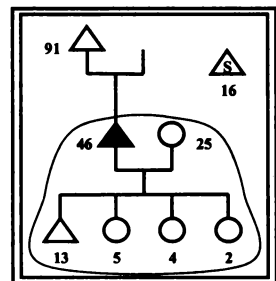
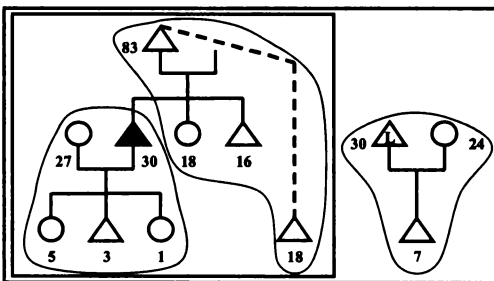
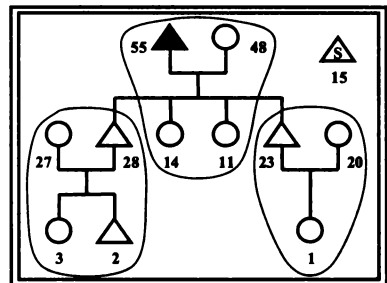
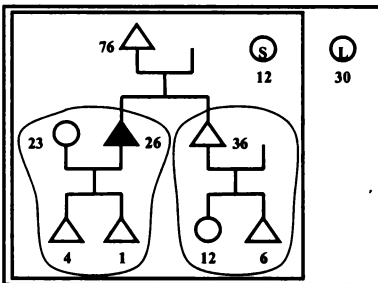
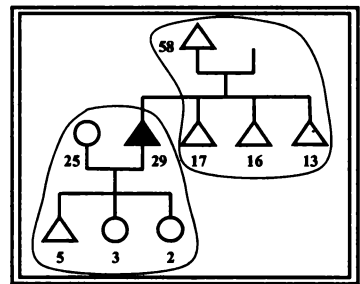
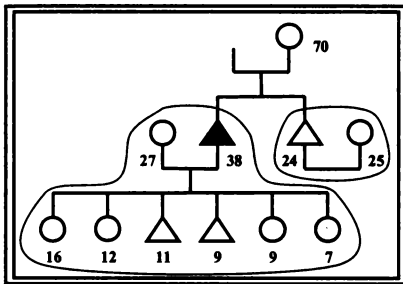
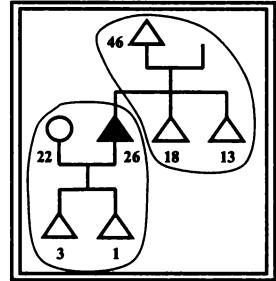
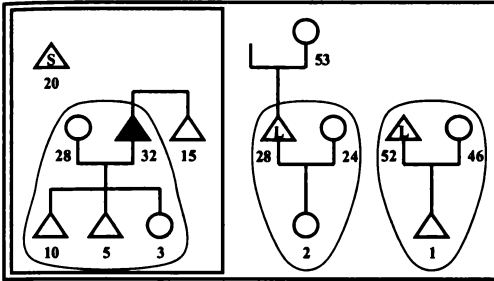

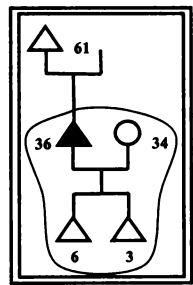
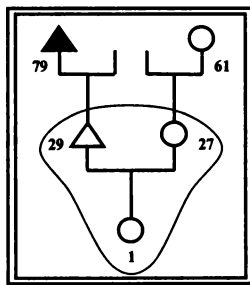
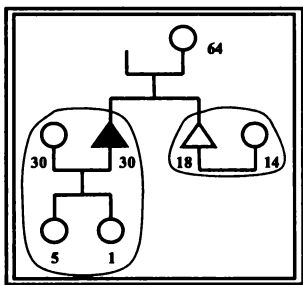
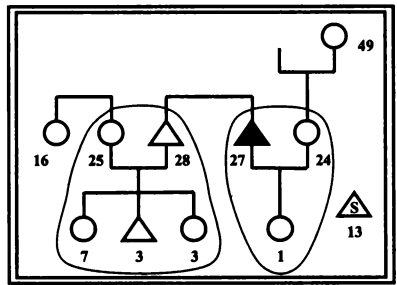
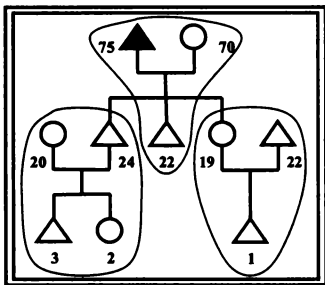
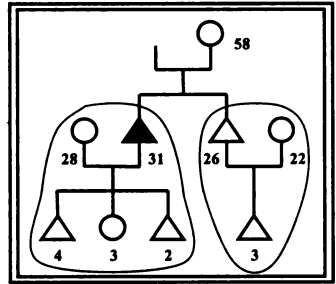
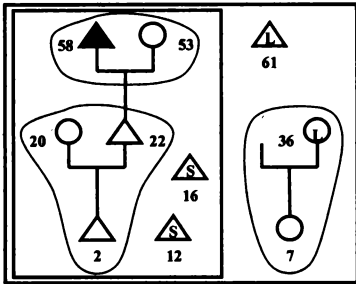
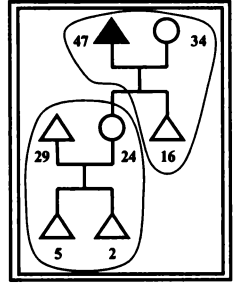
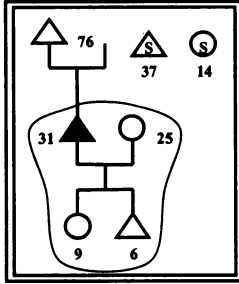
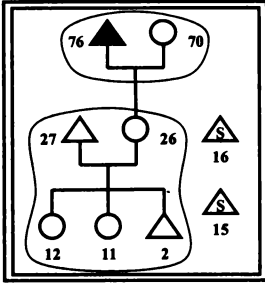

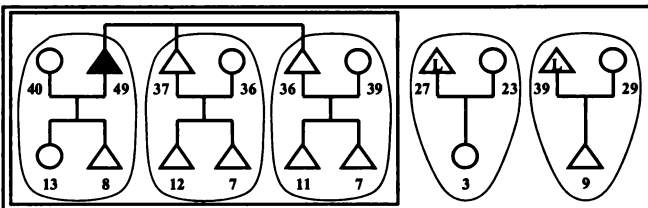
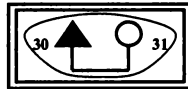
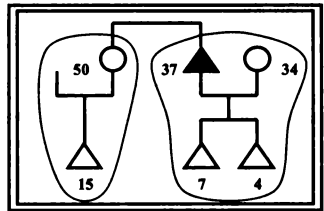
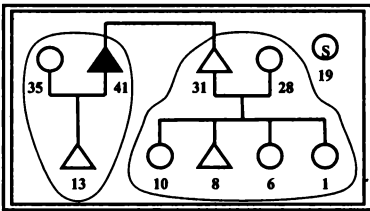
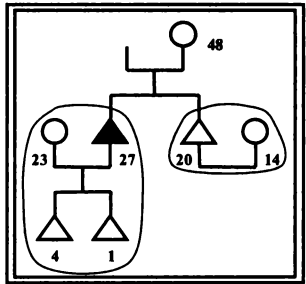
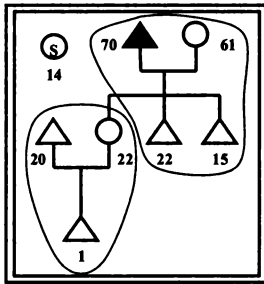
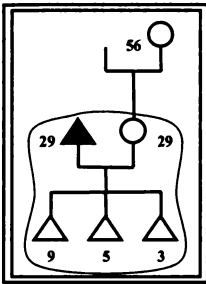
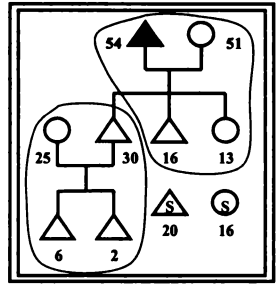
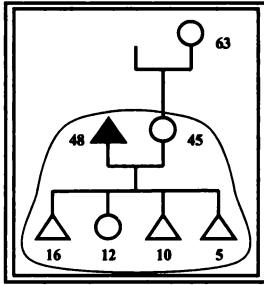
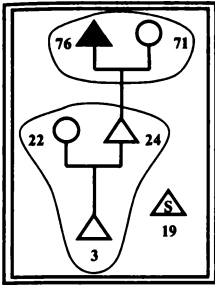

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ (ЗА П'ЯТОЮ РЕВІЗІЄЮ)

Дослідники історії України рідко згадують про п'яту ревізію 1795–1796 рр., проведену на Правобережній Україні невдовзі після приєднання її до Росії за другим і третім поділами Речі Посполитої¹. Побіжно торкаються питань соціальної демографії Правобережжя на матеріалах п'ятої ревізії Тамара Брянцева², Володимир Кабузан³, Арнольд Перковський⁴. Між тим це джерело має важливе значення для статистичного відтворення соціальної структури населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. Для характеристики соціальної демографії Правобережної України нами використано головним чином остаточні результати п'ятої ревізії, відбиті в «Окладній книзі по всій державі» від 1 січня 1806 р.⁵

Виконуючи іменний (імператорський) указ від 23 червня 1794 р. про проведення п'ятої ревізії (завершити її у загальнодержавному масштабі потрібно було на кінець 1795 р.⁶), канцелярія генерал-

---

¹ Ревізія охопила територію в складі Брацлавського, Подільського, Волинського і Вознесенського намісництв. У даному повідомленні ця територія розглядається в межах Подільської, Волинської і Київської губерній, створених на базі теренів названих намісництв за імператорським указом, датованим 12 (23) грудня 1796 р. (Н. Крикун. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников*. Киев 1992, с. 29, 39, 60, 68, 100, 111, 137–138, 144). Ці губернії проіснували до 1920-х років.

² Т. П. Брянцева. Генеральний перепис 1795–1798 рр. про міське населення Волині // *Вісник Київського університету. Серія історії*, № 17. Київ 1975, с. 69–76.

³ В. М. Кабузан. *Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.* Москва 1971, с. 38, 115–118.

⁴ А. Л. Перковський. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // *Історичні джерела та їх використання*, вип. 4. Київ 1969, с. 200–203.

⁵ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 571 (Департамент разных податей и сборов Министерства финансов), оп. 9, ед. хр. 8, арк. 68, 90, 91, 93, 94.

⁶ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗРИ), Собрание 1-е, т. 23. Санкт-Петербург 1830, с. 529.

губернатора приєднаних земель Тимофія Тутолміна виробила «Настанову» («Руководство») для здійснення генерального перепису в нових губерніях, створених замість колишніх воєводств⁷. «Настанова» враховувала соціально-економічну та політичну специфіку Правобережної України, зумовлену її кількасотлітнім перебуванням у складі Речі Посполитої. Відповідальними за організацію ревізії призначалися, згідно з «Настановою», «особливі благонадійні чиновники», які повинні були побувати особисто в кожному населеному пункті відведених їм територій і зібрати «від володільців, світських і духовних, і магістратів привілейованих міст і містечок» іменні списки населення, так звані ревізькі казки («казки»), у трьох примірниках та на місці переконатися в їхній достовірності. Чиновники зобов'язані були на кінець червня 1795 р. завершити цю роботу і відіслати зібрані казки в повітові канцелярії для опрацювання⁸.

Складання казок на Правобережжі було справою новою і складною. Не завжди воно проходило гладко і своєчасно, не скрізь казки відзначалися належною повнотою. Іменний указ від 10 січня 1796 р., яким наказувалося закінчити ревізію в найближчий час і в першій половині того ж року за її даними приступити до збирання подушного податку, свідчить, що перепис населення явно затягнувся, причому це стосувалося і Правобережної України. Щоб прискорити завершення ревізії, імператриця Катерина II наказала стягати з кожної податної душі чоловічої статі, не внесеної в казку, по 5 копійок понад звичайну норму⁹. В ревізьких казках 1795 р. по Старокостянтинівському повіту, на думку Олексія

⁷ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), Госархив, разряд XVI (Внутреннее управление), ф. 16, оп. 1, ед. хр. 758, ч. 2, арк. 381–406.

⁸ Ревізькі казки Правобережної України 1795–1796 рр. зберігаються в Київському, Житомирському, Рівненському, Луцькому і Вінницькому державних обласних архівах; ті з них, що знаходилися в Кам'янці-Подільському, загинули від пожежі в 2003 р. Дотепер здійснено лише одне їх видання; див.: Ю. Легун, О. Петренко. *Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія*, ч. 1: *Бершадський повіт*, т. 1: *Ревізійні списки селян сіл Крикливець, Крушинівка, Лугувате, Любашівка, Ободівка, Поташина, П'ятківка, Рогізка, Татарівка, Христище, Яланець*. Вінниця 2003. Див. також довідкове опрацювання: Ю. Легун, О. Петренко. *Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області*. Вінниця 2005.

⁹ ПСЗРИ, Собрание 1-е, т. 23, с. 852.

Барановича, який їх вивчав, відповіді на питання часто нечіткі, трапляються пропуски душ¹⁰. У серпні 1795 р. один із чиновників Житомирського повіту повідомляв, що в казки не вносяться хлопчики у віці кількох місяців¹¹. «Несправність» багатьох ревізьких казок і «різні виявлені в них неточності» були засвідчені 1797 р. казенною палатою Волинської губернії¹².

Процес обробки казок і узагальнення даних у повітових, а згодом і в губернських канцеляріях, просувався повільно. Значною мірою це зумовлювалося тим, відзначав Т. Тутолмін в своєму донесенні Катерині II від 29 липня 1796 р., що у підвладних йому губерніях «потрібно було збирати ревізькі казки за 64 різновидними формами для безпомилкового внесення кожного окремо стану у властивий йому клас»¹³, тобто групу. Перелічні («перечневые») і окладні (сумарні) книги, що велися в канцеляріях і містили підсумкові результати ревізії, мали чимало вад: пропуски відомостей про окремі населені пункти, неточності тощо¹⁴.

Незважаючи на ці недоліки, п'ята ревізія є цінним демографічним джерелом. Кращого і навіть рівного йому за багатством матеріалу по Правобережній Україні більш раннього часу та рубежу XVIII–XIX ст. немає. На користь цього джерела свідчить і те, що дані ревізії час від часу звірялися з дійсною заселеністю з метою виявити так звані прописні, тобто пропущені, в тому числі навмисно приховані, і бігли душі. З 1800 р. перевірки («поверки») п'ятої ревізії відбувалися фронтально у загальнодержавному масштабі, причому майже все прописне й бігле населення було виявлене і відображене в ревізькій документації, власне — окладній книзі 1806 р.¹⁵

Ревізія охопила усі верстви населення обох статей. Чоловічу статтю вона врахувала повніше, ніж жіночу. Подібне часткове

¹⁰ О. Баранович. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. // *Студії з історії України*, т. 1. Київ 1926, с. 31.

¹¹ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 141 (Колекція Александра Чоловського), оп. 1, спр. 2296, с. 29.

¹² РГИА, ф. 558 (Государственная экспедиция для ревизии счетов Сената), оп. 2, ед. хр. 29а, арк. 22.

¹³ РГАДА, Госархив, разряд XVI, ф. 16, оп. 1, ед. хр. 758, ч. 3, арк. 780.

¹⁴ РГИА, ф. 558, оп. 2, ед. хр. 29а, арк. 22–23.

¹⁵ В. М. Кабузан. *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. (по материалам ревизий)*. Москва 1963, с. 129.

«ігнорування» жіночої статі було взагалі притаманне для джерел XVIII ст. Що ж до ревізії, то це пояснюється тим, що подушне сплачувало лише чоловіче (правда, не все) населення, і в повнішому обліку саме чоловічої статі держава була насамперед зацікавлена. З фіскальних міркувань в державні окладні книги вписували відомості тільки про чоловічу стать, причому поруч з податною її частиною вказували «для одного тільки обліку» і неподатну. Не становить щодо цього винятку і згадана окладна книга 1806 р. Тому наш аналіз соціальної структури населення на основі цієї книги ґрунтуватиметься на її даних про чоловічу стать (*Таблиця 1*)*. Обидві статі кількісно були приблизно рівні, значить, висновки, зроблені щодо чоловічої статі, можна без ризику поширити на жіночу.

Укладачі ревізії виходили з поділу суспільства на стани, який цілком утвердився в Росії з часів видання Маніфесту про вільності дворянства і Жалуваної грамоти дворянству. Цей поділ чітко фіксував права й обов'язки станів: привілейованих (неподатних — дворянства і духовенства) та непривілейованих (податних — купецтва, міщанства і селянства).

За остаточними підсумками п'ятої ревізії, шляхта (дворянство) становила 7,79 % усього населення Правобережної України. Шляхетський стан соціально не був однорідним. Він чітко ділився на дві частини — помісну і непомісну. Помісна шляхта, яка володіла маєтками, становила 0,64 %. Щодо права на землю її можна розбити на дві групи: спадкових (вотчинних) володільців-власників і посесорів, що орендували або брали в заставу маєтки. Співвідношення між цими групами дорівнювало у Київській губернії 1 : 2,3, у Волинській — 1,1 : 1¹⁶.

Непомісної шляхти серед усього населення трьох губерній Правобережжя було 7,15 %, вона в 11,2 рази перевищувала кількість помісної шляхти. Непомісні шляхтичі не володіли маєтками ні на правах власності, ні на правах посесії. У функціонально-майновому відношенні цю шляхту ділили на дві категорії — чиншову і службову. Чиншова господарювала на землі помісних володільців, за що сплачувала їм грошовий оброк — чинш. Що ж до службової

---

* Усі відсотки, які далі в статті наводяться без будь-яких посилань і застережень, взяті з *Таблиці 1* або виведені з неї.

¹⁶ РГИА, ф. 571, оп. 9, ед. хр. 8, арк. 68; Российский государственный военно-исторический архив (далі — РГВИА), ф. 23 (Воинские комиссии Военной коллегии), оп. 1, ед. хр. 1255, арк. 286–287.

(служилої) шляхти («в услужении»), то найбільш поширеним засобом її існування було зайняття різних посад у поміщиків, починаючи від управителя маєтку і кінчаючи домашніми слугами. Тільки порівняно незначна частина цієї шляхти мала можливість паралельно зі службою вести своє власне господарство на землі поміщика.

На матеріалі відомих нам джерел співвідношення між чиншовою і службовою шляхтою можна визначити фрагментарно. Окладна книга 1806 р. виділяє по Волинській губернії шляхту, з одної боку, чиншову разом з так званою околичною (дрібнопомісною), з другої — службову. Між собою вони співвідносяться відповідно як 4,4 : 1¹⁷. Якщо вилучити околичну шляхту, якої на Волині було чимало, то питома вага чиншовиків тут значно зменшиться. За топографічним описом Вінницького уїзду (повіту) Подільської губернії, складеним у 1799 р. на матеріалах п'ятої ревізії, шляхта проживала у 133 із 161 населеного пункту (в це число не входить Вінниця). Загальна її кількість — 6 286 душ обох статей, із них 8,8 % — помісна, 81,7 % — чиншова і 9,5 % — службова шляхта. Співвідношення між чиншовою і службовою шляхтою — 8,6 : 1, або, у відсотках, 89,5 : 10,5¹⁸.

Духовенство, біле і чорне, як окремий стан становило 1,4% загальної кількості населення. Як і паства, воно було представлене трьома віровизнаннями — православним, греко-католицьким (уніатським) і римо-католицьким. Ревізія засвідчила масовий, далеко не скрізь добровільний відхід українського населення Правобережжя, після приєднання його з Російською імперією, від уніатства до православ'я. Віросповідний склад духовенства був таким: Волинська губернія — православне 62,2, уніатське 26,1, католицьке 11,7 %; Київська губернія — відповідно 91,4, 6,3 і 2,3 %¹⁹. Вплив Католицької церкви поширювався майже виключно на польське населення.

Значна частина шляхти і духовенства проживала в міських поселеннях. Так, у Волинській губернії, згідно з її «Географічним і економічним описом» 1798 р., що базувався на ревізійних відомостях²⁰, в містах і містечках було зосереджено 20,5 % всієї шляхти і 20,8 % всього духовенства (Таблиця 2).

¹⁷ РГИА, ф. 571, оп. 9, ед. хр. 8, арк. 90–91.

¹⁸ Там само, ф. 1350 (Третий департамент Сената), оп. 312, ед. хр. 216.

¹⁹ Там само, ф. 571, оп. 9, ед. хр. 8, арк. 68, 90–91.

²⁰ РГВИА, ф. 846 (Военно-ученый архив), ед. хр. 18653, ч. 1–12.

Таблиця 2

Соціальна структура населення Волинської губернії в 1798 р.,
за п'ятою ревізією*

Поселення	Двори (житлові будівлі)	Шляхта	Духо- венство	Міщани і купці	Селяни				Інші (іноземці, цигани тощо)	Всього	
					державні		у приватному володінні				вільно- мешкаючі
					казенні	старо- стигські	шляхти	Церкви			
<i>Кількість населення, осіб</i>											
Міські	30415	13431	3065	52734	907	593	92459	4678	5508	367	173742
Сільські	135433	51995	11640	16631	3518	30847	747385	27001	13924	545	903486
Всього	165848	65426	14705	69365	4425	31440	839844	31679	19432	912	1077228
<i>Соціальний склад сільського і міського населення, %</i>											
Міські	—	7,71	1,77	30,34	0,52	0,35	53,20	2,70	3,20	0,21	100,00
Сільські	—	5,76	1,28	1,84	0,39	3,41	82,72	3,00	1,54	0,06	100,00
У цілому	—	6,08	1,37	6,44	0,42	2,91	77,96	2,94	1,30	0,08	100,00
<i>Співвідношення сільського і міського населення, %</i>											
Міські	18,3	20,5	20,8	76,0	20,5	1,9	11,0	14,8	28,3	40,2	16,1
Сільські	81,7	79,5	79,2	24,0	79,5	98,1	89,0	85,2	71,7	59,8	83,9

* Таблиця враховує населення обох статей.

До верхівки, в становому розумінні, власне міського населення належали купці-християни і купці-євреї. У трьох губерніях вони становили лише 0,14 %. Це були великі і середні торгівці, поділені на Правобережжі в кінці XVIII ст. на три гільдії.

Стан міщан — міських ремісників і дрібних торгівців християнських віровизнань і всього (поза станом купців) єврейського населення міст, містечок і сіл — був порівняно нечисленним (5,78 %). Ревізькі міщани-християни становили меншу частину міського християнського населення, про що свідчить згаданий вище опис Волинської губернії 1798 р. У 146 містах і містечках Волині міщани і купці склали тільки 30,34 % населення. Якщо до цієї кількості додати кількість міських шляхтичів і духовних осіб, то на решту населення міст і містечок припадатиме 60,18 % (Таблиця 2). Важливо відзначити, що у 116 міських поселеннях Волині (із 146) до міщан віднесли виключно євреїв. Серед цих поселень були й такі значні на той час міста, як Бердичів, Рівне, Заслав, Корець, Любар та інші²¹. Це зовсім не означає, що у цих містах і містечках був відсутній ремісничо-торговий прошарок. Він, безсумнівно, був, як був і серед тієї більшої частини не зарахованого до міщан населення в містах і містечках, де подано деяке число міщан-християн. Згідно з тим же описом, на Волині 76 % міщан проживали в міських і 24 % в сільських поселеннях (Таблиця 2).

Найбільшим за чисельністю було селянство. До нього зараховували, поряд із власне селянами, міських християн, які не ввійшли до складу шляхти, духовенства, купецтва і міщанства. Цей стан в цілому на Правобережній Україні становив 84,74 % усього населення. Селяни поділялися на залежних і «вільних». Питома вага їх у кількості населення дорівнювала відповідно 83,69 і 1,05 %. Залежні селяни, в свою чергу, складалися з державних і приватновласницьких. Державних селян було порівняно небагато (5,32 %). Вони належали до особисто вільних. Їхня залежність мала економічний характер: одні з них (казенні) залежали безпосередньо від держави, в казну якої вносили повністю феодальну ренту, інші (старостинські) мешкали в державних маєтках, які тимчасово на різних умовах перебували у володінні верхівки шляхти, що йменувалася старостами. Надходження від феодальних повинностей старостинських селян по-різному розподілялися між державною казною

---

²¹ Там само.

і старостами. Решта державних селян (рангові) закріплювалися за окремими посадами-рангами.

Приватновласницькі селяни були кріпосними. Майже всіма ними володіла шляхта (76,96 %), іншими — Церква (1,36 %) і міські магістрати (0,05 %). Отже, кріпосне селянство становило 78,37 % усього населення Правобережної України і 92,48 % усього селянства.

До «вільних» селянського стану зараховували так званих вільномешкаючих («вольноживущих») і російських старообрядців (пилипонів). Вони жили на договірних умовах і в державних, і в приватних маєтках, відбуваючи певні повинності з орендованої землі. Джерела не розшифровують соціального складу вільномешкаючих. Напевно серед них було чимало «гульгтяїв» — найбільш рухливої частини простого населення, яка аж ніяк не піддавалася феодальному закабаленню і жила з найманої праці.

Питома вага селянського стану в містах і містечках була дуже великою. За описом Волинської губернії 1798 р., вона становила 59,97 %, причому 55,9 % міських жителів були кріпосними. В цілому ж у міських поселеннях Волині було скупчено 11,24 % усього селянського стану губернії, в тому числі кріпосних — 11,14 % (Таблиця 2).

Отже, п'ята ревізія відбила досить повно типову феодальну структуру суспільства на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.: панівне становище шляхти, точніше — поміщицької верхівки, при опорі її на духовенство, наявність величезної маси експлуатованого селянства. Відмічена цим джерелом нечисленність міських станів — купецтва і міщанства, на базі яких формувалася буржуазія, значною мірою була зумовлена соціально-економічною відсталістю Правобережжя. За таких умов капіталістичні відносини могли розвиватися дуже повільно, долаючи на своєму шляху величезні перешкоди.

ЗЕМСЬКІ УРЯДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XV—XVIII СТОЛІТТЯХ

На українських теренах земські уряди (*officia terrestria*, одн. *officium terrestre*) найперше з'явилися у Галицькій Русі та Холмській і Белзькій землях (ці території найраніше опинилися у складі Польської Корони) у другій половині XIV ст., а потім — у 1420-х роках¹. Інші земські уряди призначалися на тих же теренах унаслідок запровадження у них польського адміністративно-територіального устрою та права: не пізніше 1432 р. Галицька Русь була перетворена в Руське воєводство (у ньому зберігся поділ на чотири землі, під тими ж назвами, які існували до 1432 р.); десь наприкінці XV або на початку XVI ст. до цього воєводства було приєднано Холмську землю, після чого воно постійно ділилося на п'ять земель; не пізніше 1435 р. Белзька земля стала одноіменним воєводством у межах Мазовецького князівства (Белзька земля перебувала у ньому протягом 1388–1462 рр. і як воєводство знову належала до Корони); 1434 р. у Руському воєводстві було ліквідовано руське право і запроваджено польське, приблизно тоді ж те саме було здійснено щодо Белзького воєводства². Подібні зміни

---

¹ *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy / opracował K. Przyboś. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1987, c. 23; Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku: Spisy / opracowali H. Gmiterek i R. Szczygieł; pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik 1992, c. 18; K. Przyboś. Urządnicy ziemscy województwa ruskiego // *Studia Historyczne*, zesz. 4. Kraków 1985, c. 511.*

² М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // *Проблеми слов'янознавства*, вип. 42. Львів 1990, с. 24–32 (у доопрацьованому вигляді ця стаття: М. Крикун. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів 2011, с. 15–35; див. також: Н. Г. Крикун. Распространение польского административно-территориального устройства на украинских землях // *Историки-слависты МГУ*, кн. 8: Славянский мир: Ознаменованіе 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи. Москва 2011, с. 130–140); S. Kutrzeba. *Przywilej jedlnieński z r. 1430 i nadanie prawa polskiego Rusi*. Kraków 1911; K. Przyboś. *Urządnicy ziemscy...*, c. 511–512; H. Gmiterek, R. Szczygieł. *Wstęp // Urządnicy województwa bełskiego...*, c. 9.

відбулися й у західній частині Поділля, яке теж опинилося під владою Корони: між 1432–1434 рр. воно (далі його зватимемо Західним Поділлям) стало воєводством, а з 1434 р. потрапило у сферу впливу польського права³. Одним із виявів таких змін було поширення привнесених з Польщі земських урядів.

Унаслідок втілення в життя у Великому князівстві Литовському адміністративно-територіальної і правової реформ, проголошених Віленським сеймом 1565–1566 рр., земські уряди з'явилися в існуючому з 1471 р. Київському і новостворених 1566 р. Волинському та Брацлавському воєводствах⁴ (ці воєводства з 1569 р. належали Короні). Останнім серед українських земель у межах Польського королівства їх одержала Чернігово-Сіверська земля, 1635 р. перетворена в Чернігівське воєводство⁵.

* * *

Земські уряди на українських землях XV–XVIII ст. дотепер не привертати до себе спеціальної уваги в українській історіографії. Лише нещодавно почали з'являтися праці, у яких йде мова про ці уряди в окремих воєводствах⁶.

³ М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою..., с. 25–28; S. Kutrzeba. *Przywilej jedlnieński...*, с. 10.

⁴ М. Любавский. *Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва 1900, Приложения, с. 228–229, 231; М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою..., с. 32–39.

⁵ *Voluntina legum*, t. 3. Petersburg 1859, с. 381–382, 410; М. Василенко. Правове положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // *Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали* / під ред. М. Грушевського. Київ 1928, с. 290–300; М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою..., с. 39.

⁶ М. Г. Крикун. Початки подільського повітового устрою // *Проблеми української історичної медієвістики*. Київ 1990, с. 33–52 (у доопрацьованому вигляді ця стаття: М. Крикун. Витоки повітового устрою Подільського воєводства // М. Крикун. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях...*, с. 83–105); його ж. Поширення польського адміністративно-територіального устрою..., с. 24–41; його ж. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. // *Український археографічний щорічник*, вип. 1. Київ 1992, с. 157–178; його ж. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI–XVIII ст. // *Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць*. Київ 1992, с. 68–84. Причинкове значення мають праці: О. Адріяшев. *Актові книги Київського Центрального архіву давніх актів* // *Центральний архів стародавніх актів у Києві: Збірник статей*. Київ 1929, с. 33–123; Я. Д. Исаевич.

Тим часом висвітлення цієї проблеми має неабияке наукове значення для пізнання структури шляхетського стану, шляхетських родів та суспільно-політичної кар'єри їх представників, для глибшого проникнення в адміністративно-територіальний устрій, пов'язаний з наявними у воєводствах, землях і повітах земськими урядами⁷. Дуже важливе воно й у археографічному аспекті: складення якомога повнішого за хронологією переліку осіб, що були зайняті у кожному з цих урядів, дасть змогу при виявленні й виданні джерел ідентифікувати тих урядників, які фігурують у них без імен або тільки з іменем; з такими випадками у джерелах, особливо в кореспонденції, доводиться зустрічатися досить часто.

Поглиблене вивчення даної проблеми можливе на основі існуючих джерел і літератури. До джерел насамперед належать постанови (конституції) сеймів Польського Королівства, від 1569 р. — Речі Посполитої, опубліковані у *Volumina legum*⁸; вони містять нормативні акти, що дозволяють розкрити правовий бік існування

Гродские и земские акты важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI–XVIII вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1961. Рига 1963, с. 90–99; П. І. Захарчишина. Писарі й архівісти земських і гродських канцелярій на західноукраїнських землях у XV–XVIII ст. // *Архіви України*, № 1. Київ 1969, с. 15–16; О. А. Купчинський. Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV–XVIII ст. // *Архіви України*, № 5. 1976, с. 14–25; його ж. *Судово-адміністративні фонди ЦДІА УРСР у Львові (Земські та гродські суди XV ст. — 1784 р.)*. Львів 1978. 112 с. (На правах рукопису); Н. М. Яковенко. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI першої половини XVII ст. // *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / підготували до видання Г. В. Боряк та ін. Київ 1991, с. 5–36.

⁷ L. Buczacki. Urzędy powiatowe w Wielkopolsce na przełomie XVI i XVII wieku // *Przegląd Historyczny*, t. 74, zes. 3. Warszawa 1983, с. 471; A. Gąsiorowski. Wstęp // *Urzednicy wielkopolscy XII–XV wieku: Spisy / opracowali M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko*. Wrocław 1985, с. 9; Z. Góralski. *Urzędy i godności w dawnej Polsce*. Warszawa 1983, с. 12.

⁸ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydane*, t. 1–8. Petersburg 1859–1860; t. 9. Kraków 1889; t. 10: Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku / wydał Z. Kaczmarczyk przy współudziale J. Matuszewskiego, M. Szanieckiego i J. Wąsickiego. Poznań 1952. Оскільки більшість сеймів Речі Посполитої, починаючи від 1570 р., відбувалися у Варшаві (Chronologia sejmów polskich 1493–1793 / zestawil i wstępem poprzedził W. Konopczyński // *Archiwum Komisji Historycznej*, seria 2, t. 4 (ogólnego zbioru XVI), № 3. Kraków 1948, с. 127–168), то в даній статті місце проведення таких сеймів не буде вказуватися.

земських урядів та час появи багатьох із них. Значення мають королівські привілеї останньої чверті XIV — середини XV ст. Усі вони видані, декотрі — у першому томі *Volumina legitima*. Чимало цікавої інформації містять книги, що велися під керівництвом канцлера і підканцлера — вищих урядовців Польського королівства; їх сукупність складає так звану Коронну метрику. Усі документи, вписані в ці книги до 1574 р., у вигляді регестів вийшли друком у *Matricularum Regni Poloniae summaria*⁹. Щоправда, українські землі в них назагал представлені тільки Руським, Белзьким і Подільським воєводствами. Не менш важливі і книги так званої Руської (Волинської) метрики, які є наслідком діяльності у 1569–1673 рр. Руської канцелярії (структурного підрозділу коронних королівських канцелярій), компетенції якої поширювалися на Волинське, Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства¹⁰. Значний джерельний матеріал містять книги гродських і земських судів та канцелярій – внесені у них ділові записи, заяви, судові декрети, сеймикові постанови. Неабияка кількість документів із цих книг опублікована, особливо у виданнях «Архив Юго-Западной России»¹¹ і *Akta grodzkie i ziemskie*¹². Фрагментарні відомості про земські уряди зустрічаємо й у багатьох інших публікаціях.

Початок історіографічного зацікавлення у Польщі земськими урядами¹³ ознаменований виходом у світ 1577 р. праці Марціна Кромера «Польша, або дві книги про положення, населення, звичай,

⁹ *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in chartophilacio maximo varsoviansi asservantur* (далі — MRPS), р. I–III, IV (vol. 1–3), V (vol. 1–2). Varsoviae 1905–1961; р. VI. Warszawa 1999. Див. також: *Sumariusz Metryki Koronnej*, t. 1–3. Kraków 1999–2004; t. 4–5. Warszawa 2009–2010.

¹⁰ П. Кеннеді Грімстед. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673) // *Український історичний журнал*, № 5. Київ 1989, с. 52–62. Див. також: П. Кулаковський. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог — Львів 2002. Книги Руської метрики нині зберігаються у складі Литовської метрики в Російському державному архіві давніх актів у Москві; частина цих матеріалів видана.

¹¹ *Архив Юго-Западной России* (далі — Архив ЮЗР), ч. 1 (т. 1–12), 2 (т. 1–3), 3 (т. 1–6), 4 (т. 1), 5 (т. 1–2), 6 (т. 1–2 + том «Приложений»), 7 (т. 1–3), 8 (т. 1–6). Київ 1859–1911.

¹² *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі — AGZ), t. 1–25. Lwów 1868–1935.

¹³ Стислий і надто загальний огляд історії літературного інтересу в Польщі до земських урядів див.: Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 7 і наст.

установи і публічні справи Польського королівства»¹⁴. На думку цього автора, земські уряди йменуються так тому, що «відносяться не до всього Королівства, а до окремих [його] земель і воєводств»¹⁵. Розповідь М. Кромера є виключно інформативною. Подібне можна сказати і про праці пізніших польських авторів, що з'явилися друком до кінця XVIII ст. і торкалися питання земських урядів. Загалом ці автори повторюють повідомлене М. Кромером. Зокрема це стосується книги авторитетного в другій половині XVIII ст. правника Вінцента Скетуського «Політичне право польського народу»¹⁶ та праці відомого у середині XVIII ст. гданського правника Готтфріда Ленгніха «Шляхетське право Польського Королівства»¹⁷.

Науковий інтерес до земських урядів у Польщі виникає на початку XIX ст.¹⁸, а в середині того ж століття з'являється нарис історії давніх урядів Польщі Йоахима Лелевеля як додаток до першого тому другого видання праці польського геральдика першої половини XVIII ст. Каспера Несецького¹⁹.

Поява праці Й. Лелевеля започаткувала дослідження питання земських урядів у регіональному і тематичному плані. Цей етап триває й дотепер. Його можна поділити на кілька хронологічних відрізків, з яких останній, від 1960-х років, ґрунтується на широкому використанні джерел. Висновки і спостереження польських учених²⁰ мають неабияке спеціальне й методологічно-методичне

---

¹⁴ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / przekład S. Kazikowskiego; wstęp i opracowanie R. Marchwińskiego. Olsztyn 1984, c. 116–118, 121–122, 128–140.*

¹⁵ Там само, с. 129–130.

¹⁶ W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1. Warszawa 1782, c. 159–166, 204–211.

¹⁷ B. Lengnich. *Prawo pospolite Królestwa Polskiego / wydanie nowe, w poprawnem tłómaczeniu obadwa łańskie połączone. Kraków 1836, c. 254–266, 328–332.*

¹⁸ Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, c. 8.

¹⁹ Dostojności i urzędy ziemskie i nadworne, tudzież zaszczyty i tytuły // K. Niesiecki. *Herbarz Polski, powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza*, t. 1. Lipsk 1839, c. 389–463. Цей нарис у доповненому вигляді див.: J. Lelewel. *Dostojnicy i urzędy ziemskie i nadworne, tudzież zaszczyty i tytuły // його ж. Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 4. Poznań 1856, c. 37–218.

²⁰ Подаємо назви найважливіших, на нашу думку, досліджень польських авторів про земські уряди в Польщі: A. Bieniaszewski. *Urządnicy wschowscy XV–XVIII wieku // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 15 (30), zesz. 2. Warszawa — Poznań 1984, c. 141–176; L. Buczacki. *Urzędy powiatowe w*

значення і для української історіографії. Зауважимо, що в польській історіографії у міжвоєнний час виявився певний інтерес до земських урядів на українських землях²¹.

Значним поштовхом до активізації вивчення земських урядів у Польщі стало складання й видання якомога повних списків відповідних урядників у розрізі опрацьовуваної теми «Склад і позиція (*postawy*) суспільно-політичних осередків: урядники, їхні функції й кар'єри», яка є складовою частиною накресленої 1976 р. для дослідження проблеми «Польське суспільство: динаміка структурних змін і розвитку свідомості». Для формування списків залучено фахівців, яких очолив професор Александр Гонсьоровський²². Результатом цієї праці є видання багатьох томів²³. Польські

Wielkopolsce..., c. 471–493; S. Ciara. Sprzedaż urzędów i królewskich w Polsce w drugiej połowie XVIII w. // *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.* Warszawa 1989, c. 223–232; W. Czapliński. Sprzedawanie urzędów w Polsce w połowie XVII wieku // *Przegląd Historyczny*, t. 50, zesz. 1. 1959, c. 51–61; A. Gąsiorowski. Starszeństwo urzędów w Polsce późnośredniowiecznej // *Roczniki Historyczne*, t. 35. Poznań 1969, c. 33–66; його ж. *Urzednicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*. Poznań 1970; його ж. Wybór urzędników podczas bezkrólewia w Polsce późnośredniowiecznej // *Europa. Słowiańszczyzna. Polska*. Poznań 1970, c. 417–425; Z. Lasocki. *Urzednicy i dostojnicy ziemi dobrzyńskiej w XIV i XV wieku*. Warszawa 1934; W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*. Warszawa 1962; A. Szymczakowa. Uposażenie urzędników łęczyckich i sieradzkich do połowy XV wieku // *Acta Universitatis Łodziensis, Folia historica*, № 23. Łódź 1986, c. 109–137; її ж. *Urzednicy łączycy i sieradzcy do połowy XV wieku*. Łódź 1984; A. Wolff. *Starszeństwo urzędów — metoda ustalania na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza udzielnego*. Warszawa 1928; його ж. Kompetencje urzędników ziemskich mazowieckich (1370–1526) // *Przegląd Historyczny*, t. 37. 1948, c. 194–211; його ж. *Studia nad urzędnikami mazowieckimi. 1370–1526*. Wrocław 1962; та інші. Загальна науково-популярна праця про давньопольські уряди, в тому числі земські: Z. Góralski. *Urzędy i godności...*

²¹ L. Białkowski. Urzednicy ziemscy podolscy wieku XVI i początku XVII // *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*, t. 8: 1926–1927. Kraków 1928, c. 174–180; K. Sochaniewicz, A. Wolff. Urzednicy województwa bełskiego do połowy XVI w. // *Miesięcznik Heraldyczny*, r. 10, № 1. Warszawa 1931, c. 8–24; K. Maleczyński. *Urzednicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783*. Lwów 1938.

²² A. Gąsiorowski. Wstęp, c. 5.

²³ Доречно вказати на те, що окремими томами вийшли списки придворно-державних урядників Польського королівства і Великого князівства Литовського (*Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / opracowali K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała i inni. Kórnik 1992; Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / opracowali*

історики спромоглися, зокрема, також дати ґрунтовні списки земських урядників Руського, Белзького, Подільського, Волинського, Київського і Чернігівського воєводства²⁴.

Списки урядників, складені за хронологічним принципом, включають усі виявлені відомості про урядників воєводств, про час, протягом якого вони займали той чи інший уряд, про переміщення їх з уряду на уряд.

* * *

Найраніший розгорнутий перелік земських урядів Корони містить мирний договір, укладений 31 грудня 1435 р. у Бресті (йдеться про Брест (*Brześć*), що в Куявії) між Польщею і Тевтонським орденом. Він поданий у списку осіб (серед них бачимо й тих, хто представляв Руське та Подільське воєводства і Белзьку землю), які підписали цей акт: при більшості цих осіб вказано уряди, які вони посідали. На основі інших тодішніх і пізніших матеріалів можна твердити, що цей перелік має строго ієрархічний характер — уряди в ньому подані у залежності від їх важливості та престижності по низхідній. Виглядає він так: воєвода, каштелян, підкоморій, хорунжий, суддя, стольник, ловчий, чашник, підсудок, підстолий, війський²⁵. Для того часу перелік не є повний. Так, у нього не включений писар, який спільно з суддею і підсудком становили земський суд; перша відомості нам згадка про писаря, що відноситься до українських земель, стосується 1423 р. (для Холмської землі)²⁶. Не включає він також мечника (1434 р. його зустрічаємо у Сяноцькій землі²⁷) і підчашого (1436 р. його зауважено в Перемишльській землі²⁸; нема підстав не

Н. Lulewicz i A. Rachuba. *Kórnik* 1994). Про придворні й державні уряди див.: Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 61–153.

²⁴ *Urządnicy województwa ruskiego...*; *Urządnicy województwa bełskiego...*; *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy / opracowali E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka; pod red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik 1998*; *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy / opracował M. Wolski. Kórnik 2007*; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy / opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik 2002*. Поза рамками цієї серії вийшов окремий том подільських урядників: *Urządnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku (powiaty czerwonogrodzki, kamieniecki, latyczowski): Spisy / opracował K. Przyboś. Kraków 1994*. Див. також: П. Кулаковський. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. Київ 2006, с. 402–418.

²⁵ *Volumina legum*, t. 1, с. 57–58.

²⁶ *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 18.

²⁷ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 23.

²⁸ Там само.

віднести існування цього уряду тут до попередніх років). Таким чином на середину, 1430-х років налічується 14 урядів. Не виключено, що тоді ж до земських зараховували й уряд гродськосудового старости, відомий у Польщі з рубежу XIII–XIV ст.

Наступне джерело, де подано розгорнутий перелік земських урядів, — згаданий вище твір М. Кромера. Тут названо їх у такому порядку: воєвода, каштелян, підкоморій, судовий староста, мечник, хорунжий, чашник, підчаший, крайчий, підстолій, стольник, війський, суддя, підсудок, писар, скарбник, ловчий, конюший²⁹; разом — 18 урядів. Крайчого більш ніхто, крім М. Кромера, серед земських урядів не подає. Конюший у Короні в земському аспекті — уряд теж надзвичайно рідкісний; з українських земель згадки про нього стосуються тільки Перемишльської землі 1484–1608 рр.³⁰ Зважаючи на цей факт, у подальшій нашій розповіді про ці два уряди не буде мови. Зіставляючи перелік земських урядів, поданий польсько-тевтонським договором 1435 р., з переліком М. Кромера, зауважуємо, що останній не був послідовний у дотриманні ієрархії урядів; імовірно, він і не мав за мету точно її відтворити.

Польський юрист кінця XVI — початку XVII ст. Ян Янушовський у своєму компендіумі про право Речі Посполитої наводить, поза урядами воєводи й каштеляна, про які говорить окремо, перелік земських урядів, що їх називає «повітовими» (*districtuum*; хоч загалом вони мали адміністративну прив'язку до воєводств і земель, а коли до повітів, то далеко не скрізь у повному комплекті; у цьому переконаємося далі на українському матеріалі), у такій ієрархічній послідовності: підкоморій, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, ловчий, підсудок, чашник, підстолій, писар, мечник, скарбник, війський³¹. Отже, у Я. Янушовського проглядається та сама, що й у М. Кромера, номенклатура урядів, якщо не враховувати того, що він до них не відносить старосту і не згадує крайчого й конюшого.

Прийнятою сеймом 1611 р. конституцією під назвою *Ordo officialium terrestrium* («Порядок земських урядників») було нормативно встановлено таку ієрархію земських урядів: підкоморій,

²⁹ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, c. 121–122, 130.

³⁰ *Urządnicy województwa bełskiego...*, c. 23, 205–206.

³¹ *Statuta, prawa y constitucie koronne łacinskie y polskie z statutów Łaskiego y Herborta y z constituciy koronnych zebrane y na ksiąg dziesięciuro, na części, tytuły, prawa y paragrafy ... spisane, sporządzone y wydane przez Iana Ianuszowskiego. Kraków 1600, c. XXX.*

судовий староста, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолий, чашник, ловчий, війський, писар, мечник, війський менший. Там же читаємо, що цей перелік іде «після дигнітарств» (по *dygnitarstwach*), під якими малося на увазі воеводу і каштеляна³². Конституція сейму 1635 р. до цього списку додала скарбника, зазначивши, що цей уряд «приймають» (це означало, що він уже існував) воеводства Київське, Волинське і Чернігівське³³, а на сеймі 1638 р. скарбника було «поміщено» після меншого військового³⁴. Таким чином список земських урядів набув, щодо їх номенклатури і співвідношення, завершеного, як виявилось згодом, вигляду. Саме таким бачимо, наприклад, цей список у конституції сейму 1673 р. про збирання поголовного податку (*subsidium charitativum*) у Короні³⁵, в названій вище праці Я. Скетуського, що побачила світ 1782 р.³⁶

Номенклатура земських урядів у Короні в XV–XVIII ст. відзначалася (при тому, що в ній до початку XVII ст. відбувалися ієрархічні пересування) загалом постійністю. Це зумовлювалось позицією шляхти, яка тримала під своїм контролем роздачу урядів, монопольне право на яку мав король. Під тиском шляхти королі давали зобов'язання у виданих ними привілеях, а згодом у схвалених сеймами так званих *pacta conventa* (договірних артикулах (статтях), що складались з нагоди обрання на польський престол певної особи) не вносити в дану номенклатуру кількісних і якісних змін³⁷.

³² *Volumina legum*, t. 3, c. 16.

³³ Там само, с. 420.

³⁴ Там само, с. 455.

³⁵ Там само, t. 5, c. 96–97.

³⁶ W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, c. 205–206.

³⁷ *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 12. Cracoviae 1891, c. 13–14 (Пйотрковський привілей 1388 р.), 188 (Берестейський привілей 1425 р.), 229 (Єдльненський привілей 1430 р.), 309 (Краківський привілей 1433 р.); *Volumina legum*, t. 1, c. 40 (Краківський привілей), 91 (привілей Бельзької землі / воеводству 1462 р.); t. 2, c. 6 (королівське зобов'язання, дане на Пйотрковському сеймі 1550 р.), 83, 87 (привілеї Волинської землі / Волинському й Брацлавському воеводствам та Київській землі / воеводству, видані на Люблінському сеймі 1569 р.), 152 (артикули короля Генрика 1574 р., затвержені 1576 р. Стефаном Баторієм на Краківському сеймі 1576 р.); t. 3, c. 364 (*pacta conventa* 1632 р.); t. 5, c. 16–17 (*pacta conventa* 1669 р.); Joannis Długossii seu Longini canonici cracoviensis Historiae Poloniae libri XII, t. IV (libri XI, XII) // J. Długosz. *Opera omnia* / cura A. Przewdziecki edita, t. 13. Cracoviae 1877, c. 393 (Єдльненський привілей); *Jus polonicum, codicibus veteribus, manuscriptis et*

У джерелах Руського, Белзького і Подільського воєводств (як і польських земель Корони) дуже часто вживані латиномовні відповідники польських й українських назв земських урядів: *palatinus* — воєвода, *castellanus* — каштелян, *succamerarius* — підкоморій, *capitaneus castrensis* — гродський староста, *vexillifer* (рідше — *signifer*) — хорунжий, *iudex terrestris* — земський суддя, *dapifer* — стольник, *subpincerna* (*pocillator*) — підчаший, *subiudex* — підсудок, *subdapifer* — підстолий, *pincerna* — чашник (пол. *czesnik*), *venator* — ловчий, *tribunus* (*tribunus maior*) — війський (війський більший), *notarius* — писар, *gladifer* (*ensifer*) — мечник, *tribunus minor* — війський менший, *thesaurarius* (у Я. Янушовського — *quaestor*) — скарбник³⁸.

Для означення урядів вживали й збірну термінологію: воєводство — *palatinatus*, каштелянство — *castellanatus*, підкоморство — *succamerariatus*, староство (старостинство) — *capitaneatus*, хорунжество («хорунгіство», «хоружство», пол. *chorągstwo*) — *vexilliferatus* (*signiferatus*), судівство (пол. *sędstwo*) — *iudicatus*, стольництво (стольникиство) — *dapiferatus*, підчашство — *subpincernatus* (*pocillatoratus*), підсудство (підсудківство, пол. *podsędstwo*) — *subiudicatus*, підстолюство — *subdapiferatus*, чашництво (чашниківство, пол. *czesnikostwo*) — *pincernatus*, ловчівство («ловечство», «ловецтво») — *venatoratus*, військівство («войское», пол. *wojstwo*) — *tribunatus*, писарство — *notariatus*, мечництво (мечниківство) — *gladiferatus* (*ensiferatus*), скарбництво (скарбниківство) — *thesaurariatus**.

* * *

Претенденти на земський уряд мали належати до шляхетського стану, бути осілими (*possessionati*), тобто землевласниками (*regnicolae*, *terrigenae*) в адміністративно-територіальній одиниці, до якої цей уряд відносився³⁹. Пйотрковський сейм 1562–1563 рр.

editionibus quibusque collatis / edidit J. V. Bandtkie. Varsaviae 1831, c. 226 (Єдльненський привілей).

³⁸ Латиномовний відповідник крайчого — *incisor*, конюшого — *agaso*. Про лінгвістичне походження урядових назв з префіксом *nid-* (пол. *pod-*; підкоморій, підчаший, підсудок, підстолий) див.: A. Zajda. *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*. Kraków 1970, c. 9–18. На увагу заслуговує й інша лінгвістична праця про земські уряди: J. Łoś. *O nazwach urzędów staropolskich podkomorzy, łowczy // Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*, t. 2. Lwów 1925, c. 113–120.

* Збірна назва для уряду крайчого — краецтво (крайчівство; *incisoratus*), для уряду конюшого — конюштво (конюшівство; *agasonatus*).

³⁹ *Monumenta mediae aevi historica...*, t. 12, c. 8–9 (Краківський привілей 1386 р.), 14 (Пйотрковський привілей), 188 (Берестейський привілей), 229

за територіальний критерій землевласницької осілості визнав воєводство і землю у складі воєводства (якщо останнє ділилося на землі)⁴⁰; для уряду воєводи земельний критерій не існував, оскільки кожне воєводство мало одного воєводу. Цієї постанови надалі загалом дотримувались. Отже, від 1563 р. осілість не мала повітового характеру. На сеймі 1563–1564 рр. було підкреслено, що той, хто не був осілим і обманом здобув земський уряд, назвавши себе власником маєтку, території, до якої даний уряд відноситься, у випадку викриття цього вчинку повинен бути позбавлений уряду та покараний на сплату 200 гривень кожного разу, як буде позваний на суд справжнім власником цього маєтку⁴¹. На підтвердження цієї постанови сейм 1613 р. зазначив, що всі незаконно одержані на земські уряди королівські привілеї (тобто не підкріплені справжньою осілістю) не мають правової сили, є недійсні, а кожного відповідного винуватця слід карати примусовою, у судовому порядку, сплатою 200 гривень⁴². Очевидно, обидва ці сеймові документи були прийняті тому, що порушення засади осілості при видачі привілеїв на уряди були доволі часті. Порушення тривали і після 1613 р. — як у XVII, так і XVIII ст. Свідченням цього є, зокрема, інструкція сеймика Волинського воєводства послам від даного воєводства на сейм, датована лютим 1764 р. У ній міститься вимога, щоб воєводи, каштеляни і гродські старости обов'язково були осілі в своїх воєводствах «за давніми правами»; ті з них, хто протягом півроку до схвалення інструкції не мав «правдивої й невигаданої посесії»,

---

(Єдльненський привілей), 309 (Краківський привілей 1433 р.); *Volumina legum*, t. 1, с. 25 (Кошицький привілей 1374 р.), 40 (Краківський привілей 1433 р.), 91 (привілей Белзькій землі — воєводству 1462 р.), 114, 117 (Нешавські статuti 1454 р. і підтвердження їх у статуті Яна Ольбрахта 1496 р.), 134 (конституція Пйотрковського сейму 1503 р.), 139, 140 (конституція Радомського сейму 1505 р.), 167 (конституція Пйотрковського сейму 1510 р.), 260 (конституція Пйотрковського сейму 1538 р.), 280 (конституція Краківського сейму 1540 р.); t. 2, с. 18 (конституція Пйотрковського сейму 1562–1563 рр.), 26 (конституція сейму 1563–1564 рр.), 83, 87 (привілеї Волинській і Київській землям 1569 р.); t. 3, с. 94 (конституція сейму 1613 р.); t. 7, с. 98 (*pacta conventa* 1764 р.); *Jus polonicum*..., с. 185 (Кошицький привілей), 272–273 (Нешавські статuti), 333 (підтвердження Нешавських статутів у статуті Яна Ольбрахта); J. Długosz. *Opera omnia*, t. 13, с. 393 (Єдльненський привілей); M. Kromer. *Polska czyli o położeniu*..., с. 122.

⁴⁰ *Volumina legum*, t. 1, с. 18.

⁴¹ Там само, с. 26.

⁴² Там само, t. 3, с. 94.

мусять бути на позов будь-якого шляхтича осуджені в шляхетському трибуналі, причому осілим повинен вважатися тільки той, хто володіє власним (дідичним) або заставним маєтком; володіння ж королівщиною (державним маєтком) або маєтком орендованим не може вважатися підставою для віднесення до осілих⁴³.

Діяла й засада пожиттевості (доживотності) зайняття земських урядів (вона, зрештою, стосувалася й інших урядів Корони, а також Великого князівства Литовського). «Уряди ... раз надані, — писав М. Кромер, — відібрати не можна інакше, як тільки внаслідок цілковитого або часткового обмеження судом правомірності, цебто внаслідок втрати громадянських прав або ж шляхетства»⁴⁴. У прийнятих сеймом 1768 р. під диктовку російського уряду так званих «кардинальних правах» сказано: надані за королівськими привілеями уряди ніхто ні в кого під жодним приводом (*pretextem*) відбирати не повинен, а коли б для позбавлення їх були якісь належні підстави (*sprawiedliwe przyczyny*), то лише своїм одностайним (*unanimiti*) рішенням може це вчинити сейм⁴⁵. Фактично уряд можна було втратити лише за державну зраду⁴⁶. Дії ж, які відповідали державній зраді, надзвичайно рідко саме так кваліфікувались. Тож по суті не було засобів, щоб усунути з уряду дискредитовану особу або особу, яка не бажала виконувати обов'язки, властиві цьому урядові⁴⁷.

Щодо королівських призначень (номінацій) на земські уряди, то тривалий час термін видачі відповідних привілеїв у разі виникнення вакансії не був визначений. Уперше його встановлено 1501 р., за короля Александра; відтоді він мав складати найбільше два місяці⁴⁸. На Краківському сеймі 1543 р. було ухвалено, що номінації повинні відбуватися на самому початку скликаних сей-

⁴³ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 718 I, арк. 160. Про осілість як підставу для одержання земського уряду див. також: L. Buczacki. *Urzędy powiatowe w Wielkopolsce...*, с. 478–479; K. Przyboś. *Urządnicy ziemscy...*, с. 517; Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 27.

⁴⁴ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 152.

⁴⁵ *Volumina legum*, т. 7, с. 278.

⁴⁶ Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 36–37.

⁴⁷ Там само, с. 37. Про доживотність урядів див. також: J. Matuszewski. *Sprzedawalność urzędów w Polsce // Czasopismo Prawno-Historyczne*, т. 16, zes. 2. Poznań 1964, с. 103–105.

⁴⁸ *Jus polonicum...*, с. 362.

мів — перед тим, як останні мають приступити до належної їм діяльності (*in principio conventus, prius quam ipse conventus generalis inchoabitur*)⁴⁹. Краківський сейм 1588 р. продовжив установлений 1501 р. термін до півроку і вказав, що поява вакансії перед самим скликанням сейму зобов'язує короля заповнити її протягом тижня після його відкриття⁵⁰. Сейм 1607 р. підтвердив цю постанову⁵¹, а сейм 1632 р. вніс у неї зміну: у тодішніх *pacta conventa* читаємо: у ході роботи сейму повинні заповнюватися лише ті земськоурядові вакансії, які з'явилися не більше як за шість тижнів до його відкриття (*extra tempus comitiorum*), причому питання про них слід розглядати першим за порядком денним, а королівські канцелярії негайно мають оформляти видачу королівських привілеїв⁵². Таке саме положення щодо зазначених вакансій містять *pacta conventa* 1648⁵³, 1669⁵⁴, 1674⁵⁵, 1699⁵⁶, 1736⁵⁷ і 1764⁵⁸ років⁵⁹.

Формуляр номінаційного привілею текстуально стандартним не був, проте структура його загалом була сталою і включала в себе: 1) мотиви номінації (вказувалося на заслуги відповідної особи); 2) зазначення уряду, який ця особа отримує і які йому належать прерогативи; 3) звернення, адресоване земським урядникам адміністративної території, до якої уряд відноситься, з закликом прийняти до свого кола номіната і дати йому в місцевій земській ієрархії належне місце⁶⁰.

Королівські канцелярії, керовані канцлером і підканцлером, імовірно мали у своєму розпорядженні списки усіх земських,

⁴⁹ *Volumina legum*, t. 1, c. 280.

⁵⁰ Там само, t. 2, c. 258.

⁵¹ Там само, c. 435.

⁵² Там само, t. 3, c. 364.

⁵³ Там само, t. 4, c. 95.

⁵⁴ Там само, t. 5, c. 17.

⁵⁵ Там само, c. 143.

⁵⁶ Там само, t. 6, c. 21.

⁵⁷ Там само, c. 303.

⁵⁸ Там само, t. 7, c. 98.

⁵⁹ У *pacta conventa* 1669 р. також включено пункт про те, що перші ж найближчі вакантні земські уряди Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств будуть роздаватися тільки шляхті, яка є тамтешня, але змушена була удатися до втечі (*exulibus terrigenis*) внаслідок відомих політичних подій середини XVII ст., започаткованих 1648 р., і що роздача їх відбудеться на коронаційному сеймі (Там само, t. 5, c. 17); цей сейм відбувся того ж 1669 р.

⁶⁰ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, c. 26.

урядників по воєводствах, землях і повітах і стежили за тим, які з урядів ставали вакантними⁶¹. Роздача земських урядів була одним із тих важелів, за допомогою яких королі здійснювали свій вплив на шляхту, заручалися її підтримкою; вона давала їм додаткові можливості у політичному маневруванні, у втіленні в життя своїх задумів⁶². Зі свого боку, шляхта постійно виявляла бажання здобути ті чи інші уряди, хоч не всі вони давали їх носіям якісь матеріальні вигоди⁶³, бо не всі уряди мали владний характер.

У Польському Королівстві до 1569 р. зовсім не було вітчизняних аристократичних титулів. Вони з'явилися щойно у зв'язку з укладенням Люблінської унії — виключно князівські, походили з території Волинського, Брацлавського й Київського воєводств, що по цій унії відійшла до Польського королівства. На Люблінському сеймі 1569 р. королівськими привілеями князівські титули тамтешніх аристократичних родів були збережені⁶⁴. Шляхетська маса пильно стежила, щоб не з'являлися «домашнього» походження титуловані аристократичні роди, бо такі роди, як і нетитуловані магнатські, з огляду на їхні маєткові позиції і політичні впливи мали значно більші, ніж вона, можливості придбати ті чи інші посади, у тому числі й земські уряди; ось чому, зокрема, шляхта скоса споглядала на започатковане у XVI ст. придбання вихідцями з заможних її верств аристократичних титулів з-за кордону, переважно дарованих німецькими імператорами⁶⁵. Прикметна з цього погляду постанова сейму 1638 р., де недійсними оголошені здобуті з-за кордону князівські титули, оскільки вживання їх, персональне і в документації земських і гродських канцелярій, суперечить засаді

⁶¹ Там само.

⁶² Там само, с. 24; A. Filipczak-Kocur. Walka o rozdawnictwo urzędów na sejmach za Zygmunta III Wazy // *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.*, с. 232.

⁶³ Про матеріальне забезпечення земських урядів див.: W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, с. 26 і далі в даній статті.

⁶⁴ *Volumina legum*, т. 2, с. 80–87. Тоді ж князівські титули були залишені й для Великого князівства Литовського у його нових кордонах. Усього княжих родів на Україні, враховуючи другорядні, збіднілі чи в той або інший час згаслі, з кінця XIV до середини XVII ст. проживало понад 50 (Н. Яковенко. Здобутки і втрати Люблінської унії // *Київська старовина*, № 3. Київ 1993, с. 83). То були в основному волинські роди.

⁶⁵ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski. *Historia państwa i prawa Polski*, т. 2: *Od połowy XV wieku do r. 1795* / wyd. drugie, poprawione i uzupełnione; pod red. J. Bardacha. Warszawa 1966, с. 76.

шляхетської рівності (*aequalitas szlachecka*); там же застережено, що українські князівські титули, які існують у Короні з 1569 р., і надалі зберігаються⁶⁶. Цю постанову підтвердив сейм 1641 р., наголосивши на тому, що застереження, висловлене в конституції 1638 р., залишається у силі і що князівські роди в Короні мають складати спільно зі шляхтою єдиний рицарський стан (*pro uno statu equestri maiq̄ bydź*)⁶⁷. Ці фрагменти конституцій 1638 і 1641 рр. були підтвержені на сеймі 1673 р., який до того ж вказав на значну поширеність у Речі Посполитій чужоземних аристократичних титулів — не лише князівських, а й графських «і всіляких інших» (*principatus, comitatus y wszelkie inne*)⁶⁸. І все ж у XVII і XVIII ст. до придбання і вживання іноземних титулів ставилися загалом терпимо — жодна із тогочасних сеймових постанов проти цієї практики не спрямована. Ті з них, де мовиться про аристократичні титули, наголошували, що вживання цих титулів (очевидно, й іноземного походження) не повинно суперечити кардинальній zasadі шляхетської рівності — «матері всього рицарського стану»⁶⁹. Серед тодішньої шляхти, однак, живучим було несприйняття іноземних титулів, тим більше, що спрямовані проти них у XVII ст. сеймові конституції скасовані не були, залишалися (нехай і формально) нормативними актами. Інколи дане несприйняття проявлялося і на сеймиках. Так, у згаданій вище лютневій 1764 р. інструкції сеймика Волинського воеводства послам від нього на сейм містилась вимога до останнього скасувати неправомірно існуючі в Речі Посполитій «екзотичні» аристократичні титули⁷⁰; малися на увазі, безперечно, титули іноземного походження.

Однак подібні заяви шляхти не мали впливу на правлячі кола Речі Посполитої. Більш того: під час правління Станіслава Августа (1764–1795) з дозволу сеймів набула певного поширення раніше неможлива практика роздачі вітчизняних аристократичних титулів окремим представникам верхніх шарів шляхти⁷¹. До Станіслава

⁶⁶ *Volumina legum*, t. 3, c. 441–442.

⁶⁷ Там само, t. 4, c. 8–9.

⁶⁸ Там само, t. 5, c. 73.

⁶⁹ Там само, t. 6, c. 302 (*pacta conventa* 1736 р.); t. 7, c. 97 (*pacta conventa* 1764 р.).

⁷⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 718 I, арк. 164.

⁷¹ J. S. Bystroń. *Dzieje obyczajów w dawniej Polsce: Wiek XIV–XVIII*, t. 1. Warszawa 1976, c. 159–160. Так, на коронаційному сеймі 1764 р. князівський

Августа польські королі теж мали право роздавати аристократичні титули, але тільки іноземцям; це право стосовно іноземців зберігалось і за Станіслава Августа⁷².

Повна відсутність у Короні до 1569 р. вітчизняних аристократично-титульних родів, а з 1569 р. до середини XVIII ст. існування порівняно небагатьох, кількісно не збільшуваних таких родів українського походження (титульно одинарних, бо тільки князівських; отже, в Короні серед титульної аристократії не було ієрархічного поділу), а також у XVI–XVIII ст. нечисленної «аристократії», що користувалася іноземними титулами, — усе це давало можливість багатом з нетитулованої землевласницької шляхти вирізнятися шляхом здобуття різних урядів, доступ до яких був формально відкритий для всієї землевласницько-маєткової частини шляхетського стану. Незважаючи на глибоке вкорінення у шляхетську свідомість ідеології станової рівності, серед нетитулованої шляхти відбувався неухильний, зумовлений дією матеріально-економічних чинників, процес диференціації, який викликав і посилював прагнення до політично-суспільного, нехай у дуже багатьох випадках й чисто гонорового відзначення, вирізнення, зокрема й винагородження за певні заслуги. А для основної частини шляхти мало чи не єдиним засобом для виділення було здобуття земських урядів. Воно надавало певного суспільно-політичного блиску й престижності, проторювало шлях до дальшої кар'єри. Земські уряди ніби заміняли такі форми відзначення, як західні титули типу *sir, von*, ордени й інше⁷³. А Гонсьоровський дійшов висновку, що у XVI–XVIII ст. привабливість посідання земських урядів, порівняно з попередніми століттями, неухильно зростала, знаходячи свій вияв у відомому тоді прислів'ї: «Шляхтич без уряду є те саме, що пес без хвоста» (*szlachcic bez urzędu jest jak pies bez ogona*)⁷⁴. Ці уряди стали невід'ємною частиною суспільно-політичного устрою, а прагнення до оволодіння ними породило справжню земськоурядову

титул було надано братам Станіслава Августа (*Volumina legum*, t. 7, c. 160), на сеймі 1775 р. — Адаму Понінському (Там само, t. 8, c. 127).

⁷² Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, c. 76.

⁷³ L. Buczacki. *Urzędy powiatowe w Wielkopolsce...*, c. 473, 477; T. Zielińska. *Magnateria polska epoki saskiej: Funkcje urzędów i królewskczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*. Wrocław 1974, c. 10; Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, c. 57, 58.

⁷⁴ A. Gąsiorowski. *Starszeństwo urzędów...*, c. 53.

титуломанію. «Поляки, — писав М. Кромер, — визнали, що сама гідність, навіть, без матеріальних вигід, за якими переважно гоняться менш шляхетні люди, є достатньо великою й чудовою винагородою за дійовість й достойні зусилля»⁷⁵. Г. Ленгніх так висловив значення земських урядів: «Хоч уся шляхта [Речі Посполитої] рівна між собою, все ж зайняті нею гідності вивищують одних над іншими»⁷⁶.

За здобуття урядів велась боротьба, яка підсилювалася тим, що уряди не були спадковими, дідичними, і це створювало ілюзію відносної їх легкодоступності. Конституція сейму 1669 р. заборонила успадковувати земські (й інші) уряди під загрозою втрати привілеїв на них тими, хто зважиться вдатися до цього⁷⁷. У Речі Посполитій з часом склався своєрідний, невідомий за її межами, своєрідний звичай дідичення урядницьких титулів, не раз аж до третього коліна; наприклад, син старости після його смерті чи й за життя носив титул старостича, дочка — старостянки, внук того ж старости, якщо його батько не займав уряд, титулувався старостичовичем, внучка ж — старостичівною⁷⁸. Усі такі титули були чисто гоноровими, але обов'язково супроводжувались приналежними дідові чи батькові найменуваннями, що відповідали вагомості уряду («уроожний», «вельможний», «ясновельможний»)⁷⁹.

Як тільки надходила звістка про смерть, бувало й гадану, когось із урядників, розпочинався штурм короля і королівських канцелярій, щоб дістати відповідний уряд. Часом, не чекаючи на смерть хворого урядника, на всяк випадок старалися одержати номінацію на зайнятий ним уряд⁸⁰. Нерідко у XVII ст. здобували номінації на уряди, що їх посідали цілком здорові особи. У Руському воеводстві це, на думку Казімежа Пшибося, розпочалося 1646 р.⁸¹ А в кінці XVII–XVIII ст., коли децентралізація державно-адміністративної системи Речі Посполитої особливо прогресувала, дійшло до того, що на один вакантний уряд видавалось водночас або протягом короткого часу по кілька номінацій — усупереч включеному на сеймі 1699 р. у *pacta*

⁷⁵ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, c. 155.

⁷⁶ B. Lengnich. *Prawo polspolite...*, c. 206.

⁷⁷ *Volumina legum*, t. 5, c. 11.

⁷⁸ A. Gąsiorowski. *Starszeństwo urzędów...*, c. 54; Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, c. 57, 58.

⁷⁹ Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, c. 55, 56, 58.

⁸⁰ W. Czaplinski. *Sprzedawanie urzędów w Polsce...*, c. 55.

⁸¹ K. Przyboś. *Urzędnicy ziemscy...*, c. 516.

conventa пунктові, що містив королівську обіцянку не видавати двох номінацій на один вакантний уряд⁸². Таке спостерігається, наприклад, у жидачівській земській ієрархії Руського воєводства і стосується особливо урядів чашника (1696 р. чашників налічувалося 4, 1733 р. — 5, 1764 р. — 3), ловчого (1697 р. — відповідно 4, 1733 р. — 4), мечника (1733 р. — 3), стольника (1697 р. — 4). Так було і в теребовельській ієрархії: 1733 р. на чашництво видано 5 привілеїв, на підчашство — 9, на скарбниківство — 3, на стольниківство — 7, 1762 р. на мечниківство — 5⁸³. Подвійні, потрійні й т. д. номінації на один уряд «не можна пояснювати тільки дезорганізацією самоврядувального життя й прагненням шляхти до здобуття за всяку ціну уряду, що підносить престиж особи ... Видається, що причиною цього явища була передусім політика монархів, які роздавання урядів трактували як інструмент схилення шляхти на свій бік»⁸⁴.

Поширеним способом доступу до урядів було одержання королівського листа, який містив обіцянку видати номінацію на той із них, що незабаром буде вакантним унаслідок смерті відповідного урядника, переміщення його на інший уряд або відмови від уряду. Ці листи йменувалися експектативними (*litteras expectanciales*, частіше — *litteras expectativas*, дослівно: «вичікувальні листи») чи просто експектативами⁸⁵. Юліуш Бардах підкреслює, що практикування таких документів призводило до узалежнення зацікавлених у них осіб від монарха⁸⁶.

Шляхетський загал болісно сприймав такі дії влади, що були на користь головним чином заможній частині титулованої аристократії й нетитулованій магнатерії. Польські правителі у кінці XIV — першій половині XV ст. під тиском шляхти змушені були зобов'язуватися не вдаватися до експектатив⁸⁷. Однак ці документи

⁸² *Volumina legum*, t. 6, c. 16.

⁸³ K. Przyboś. *Urzednicy ziemscy...*, c. 515.

⁸⁴ Там само, c. 516.

⁸⁵ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, c. 203; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, c. 132.

⁸⁶ J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *Do połowy XV wieku* / wyd. trzecie, poprawione i uzupełnione. Warszawa 1965, c. 456.

⁸⁷ *Monumenta mediae aevi historica...*, t. 12, c. 8 (Краківський привілей 1386 р.), 14 (Пйотрковський привілей), 188 (Берестейський привілей), 309 (Краківський привілей 1433 р.); *Volumina legum*, t. 1, c. 40 (Краківський привілей 1433 р.); *Jus polonicum...*, c. 226 (Єдльненський привілей); J. Długosz. *Opera omnia*, t. 13, c. 333 (Єдльненський привілей).

практикувалися й далі. Так, чимало їх видав Сигізмунд I, про що невдоволена шляхта заявила на Пйотрковському сеймі 1550 р.; через це усі вони, а також експектативи, видані за два роки правління Сигізмунда Августа, були на цьому сеймі оголошені недійсними — як такі, що суперечать шляхетському праву (*przeciw prawu pospolitemu*). Крім того, той же сейм заборонив надалі видавати експектативи⁸⁸. Пославшись на цю конституцію як чинну, сейм 1699 р. заборону експектатив підтвердив⁸⁹; у свою чергу сейм 1717 р. підтвердив конституцію 1699 р.⁹⁰ Усе це свідчить, що видача експектатив міцно врослася, всотилася в політичний механізм Корони і Речі Посполитої взагалі. Після 1717 р. нормативних актів про експектативи сейми не приймали, але це не означає, що їх не практикували.

Кількаразові номінації на один і той же уряд і видача експектативних листів не обходились без оплати їх з боку зацікавлених осіб королеві та високопоставленим достойникам, котрі сприяли в їх видачі. Такий своєрідний продаж урядів мав місце і при одноразових номінаціях. Не санкціонована законом, ця практика не відбивалася у номінаційних привілеях, тому неможливо встановити, наскільки вона була поширена. Про неї в основному дізнаємося лише уривками з приватної кореспонденції, якої збереглося надто мало, щоб на її підставі можна було робити якісь певні висновки⁹¹.

Початок цього явища припадає на XVI ст.⁹², у XVII–XVIII ст. воно набрало поширення не без впливу на Річ Посполиту Франції — класичної країни щодо продажу-купівлі тогочасних урядових посад: тут від кінця XVI ст. цей продаж (*vénalité des offices*) був цілком законний і обов'язковий. Французький вплив у цьому плані особливо посилювався внаслідок посередництва французенок Марії Людвіки Гонзаги (дружини Владислава IV і Яна Казимира) і Марії Казіміри д'Арк'ен (дружини Яна III Собеського)⁹³. Дійшло до того, що в Польщі почали роздаватись голоси за розповсюдження французької системи продажу-купівлі урядів. Так, на сеймі 1685 р. познанський воєвода Кшиштоф Гжимултовський відверто за-

⁸⁸ *Volumina legum*, t. 2, c. 7.

⁸⁹ Там само, t. 6, c. 34.

⁹⁰ Там само, c. 118.

⁹¹ W. Czapliński. *Sprzedawanie urzędów w Polsce...*, c. 56.

⁹² W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, c. 22–23.

⁹³ W. Czapliński. *Sprzedawanie urzędów w Polsce...*, c. 51–52, 58.

явив з цього приводу: «Чому ж би [і в Речі Посполитій] не оцінити (*oszacować*) всіх дигнітарств [тобто урядів] — від найвищого ... аж до найнижчого (*ostatniego*) земського уряду?»⁹⁴. Пропозиція К. Гжимултовського, як і слід було чекати, не пройшла: реалізація її в очах шляхти суттєво підривала догмат про шляхетську рівність; не могла її підтримати й королівська влада, бо в разі втілення пропозиції в життя вона втрачала б грошові надходження від видачі номінацій — вони ішли б у державний скарб, минаючи королівський двір⁹⁵.

За наполяганням шляхти на сеймі 1699 р. до *pacta conventa* був включений пункт, що забороняв продаж урядів: якби хто зважився щось королеві «пожертвувати і дати» за уряд, читаємо в цьому пункті, то він має бути позбавлений уряду і покараний у судовому порядку⁹⁶. Проте ця постанова виявилась недієздатною⁹⁷. Той же пункт міститься в *pacta conventa* 1764 р., але сформульовано його надто загально⁹⁸.

* * *

Земські уряди поділялись на дигнітарства (пол. *dygnitarze*, лат. *dignitarii*, *dignitates* — від *dignitas* — гідність) і власне уряди (пол. *urzędy*, лат. *officia*). До першої групи належали воєводства й каштелянства, за висловом М. Кромера, «ніби наділені гідністю й почесстю»⁹⁹. Від кінця XV ст., коли почалося формування польського вального сейму, воєводи й каштеляни *ex officio* входили до складу його верхньої палати — сенату (до того часу — в королівську раду), тому їхні уряди йменувались сенаторськими. У сенаті за кожним воєводою і каштеляном було закріплено його місце; 1569 р. нумерація цих місць зазнала змін унаслідок включення до сенату, згідно з постановою тогочасного Люблінського сейму, воєвод і каштелянів із воєводств, які входили до Великого князівства Литовського, у тому числі Волинського, Брацлавського і Київського, що тоді ж були приєднані до Корони. З огляду на високопоставленість

⁹⁴ Krzysztofa Grzymułtowskiego wojewody poznańskiego listy i mowy / wyd. A. Jabłonowski // *Źródła dziejowe*, t. 1. Warszawa 1876, c. 134.

⁹⁵ S. Ciara. Sprzedaż urzędów i królewszczyzn..., c. 230.

⁹⁶ *Volumina legum*, t. 1, c. 15, 20.

⁹⁷ S. Ciara. Sprzedaż urzędów i królewszczyzn..., c. 223; див. також: J. Matyszewski. Sprzedawalność urzędów w Polsce, c. 116–117.

⁹⁸ *Volumina legum*, t. 7, c. 98.

⁹⁹ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, c. 122.

«сенаторства» воєвод і каштелянів не відносили до земських урядників, хоч насправді ними вони були; про них і земських урядників ішла мова окремо, не взаємопов'язано¹⁰⁰.

Кількість воєвод відповідала числу воєводств як адміністративно-територіальних одиниць. Каштелянів було так само стільки, скільки воєводств, за винятком випадків, коли воєводства ділилися на землі; у такому разі число каштелянів дорівнювало числу земель.

Функції дигнітаріїв склалися в Короні у XIV ст. і відтоді до кінця XVIII ст. залишалися практично незмінними. Воєвода керував шляхетським ополченням (посполитим рушенням) «своєї» території — на заклик короля збирав і приводив його до призначеного збірного пункту; головував на елекційних сеймиках, що скликалися ним для обрання по чотири кандидати на вакантні уряди судді, підсудка, писаря, а згодом — й підкоморія, і подавав список цих обранців королеві для призначення по одному з них на відповідний уряд; здійснював нагляд за цінами, вагами й мірами в королівських (з 1764 р. — й приватних) містах; чинив юрисдикцію щодо євреїв; до утворення 1578 р. Коронного трибуналу як вищої шляхетської інстанції очолював так званий вічовий суд, куди входили, крім нього, й інші земські урядники воєводства. Цей суд, а потім і Трибунал у масштабах Корони були апеляційною інстанцією щодо рішень (декретів) земських і гродських судів воєводства¹⁰¹.

Каштелян допомагав воєводі у зборі шляхетського ополчення на терені «безземельного» воєводства і відповідав за збір його у своїй землі; у разі відсутності воєводи виконував деякі його цивільні функції, був якби його намісником¹⁰².

---

¹⁰⁰ Див., наприклад: M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 116–118, 121–122 (воєводи і каштеляни), 128–140 (власне земські уряди); B. Lengnich. *Prawo pospolite...*, с. 254–266 (воєводи і каштеляни), 328 (земські уряди); W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 159–166 (воєводи і каштеляни), 204–211 (земські уряди).

¹⁰¹ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 116–118, 121–122; B. Lengnich. *Prawo pospolite...*, с. 254–264; W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 159–163; J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, с. 454; A. Gąsiorowski. *Urządnicy zarządu lokalnego...*, с. 37–43; Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 66–70.

¹⁰² M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 122; B. Lengnich. *Prawo pospolite...*, с. 262–266; W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 163–166; J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, с. 454; A. Gąsiorowski. *Urządnicy zarządu lokalnego...*, с. 60–68; Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 72–73.

Власне земські уряди з точки зору їх функціонування можна поділити на три групи. Першу з них становили уряди підкоморія, гродського старости, судді, підсудка і писаря — вони були функціональними у повному розумінні цього слова.

В обов'язок підкоморія входило проведення розмежування спірних земель приватношляхетських маєтків за декретами і дорученням земського суду, куди зверталися з відповідними скаргами зацікавлені сторони; він займався розмежуванням і в тих випадках, коли воно в основі своїй судовим не було, тобто коли його здійснювали за відсутності гострих поземельних незгод або при повній відсутності цих незгод. У своїй діяльності підкоморій спирався на призначуваних ним коморника, який у випадках його відсутності видав розмежуванням, мірників і копачів¹⁰³. Підкоморіїв було у воеводствах стільки ж, скільки каштелянів, інколи ж — скільки повітів. Тривалий час у Короні король номінував підкоморіїв, не узгоджуючи свого вибору з думкою шляхти воеводств і земель. Так само діялося у Великому князівстві Литовському понад двадцять років від запровадження у ньому земських урядів. Коли на Віленському сеймі 1565–1566 рр. постало питання про земський уряд підкоморія, то представники українсько-білорусько-литовської шляхти звернулися до господаря (котрий одночасно був і польським королем) Сигізмунда Августа з проханням («прозьбою») дозволити призначити підкоморія так само, як призначувано в Короні суддю, підсудка й писаря, тобто шляхом номінації однієї з чотирьох кандидатур, обраних на сеймику; відповідь («отказ») Сигізмунда Августа, дана 21 грудня 1565 р., гласила: «даван(ь)е подкоморих ... рачить его кр(олевская) милость при воли своей господарской зоставовати, и кого где воля его кр(олевской) милости будеть подкоморых, людей добрых ... осельх подавати рачить, так яко и в Коруне Полской подкоморых ... сам господар король его милость подавати рачить»¹⁰⁴. Краківський сейм

¹⁰³ Н. М. Яковенко. Підкоморські книги..., с. 8–10, 14–15; М. Крикун. [Рец. на кн.:] Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / підготували до видання Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін.; передм. В. В. Німчук, Н. М. Яковенко. К., 1991. 339 с. // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка* (далі — *Записки НТШ*), т. 225: *Праці історично-філософської секції*. Львів 1993, с. 452–458; М. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 131, 162; W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 205–206; A. Gąsiorowski. *Urządnicy zarządu lokalnego...*, с. 43–51.

¹⁰⁴ *Документи Московського архива Міністерства юстиції* (далі — *Документи МАМЮ*), т. 1. Москва 1897, с. 175; *Русская историческая библиотека* (далі — *РИБ*), т. 30: *Литовская метрика*, ч. 3, т. 1. Юрьев 1914, стлб. 377.

1588 р. постановив, що надалі король повинен номінувати на підкоморство так само, як на уряди судді, підсудка й писаря, причому, ця номінація має відбуватися протягом щонайбільше шести тижнів після смерті попереднього підкоморія або призначення його на інший уряд¹⁰⁵. Саме так відтоді до кінця XVIII ст. призначали підкоморіїв.

Прерогативи гродського старости досить повно подав ще М. Кромер. Після нього вони практично не зазнали змін. Згідно з М. Кромером, цей староста був наділений деякими адміністративними функціями і володів вагомою юрисдикцією. Він виступав як страж і охоронець королівського замку (гроду), який вважався його резиденцією й одночасно центром воєводства, землі або повіту; очолював гродський суд, що головним чином розглядав кримінальні справи закріпленого за ним воєводства, землі чи повіту (до складу суду входили також призначені тим же старостою суддя й писар; у разі його відсутності в суді старости головував у ньому призначений ним підстароста; суд кілька разів у рік збирався на свої сесії — рочки (пол. *roczki, kadencje*, лат. *termini*); виконував вироки інших судів, що діяли на тій же адміністративній території, якщо ті, хто мав їх виконувати, відмовлялися або не в змозі були це зробити¹⁰⁶.

У завдання земського суду в складі судді, підсудка і писаря входив розгляд на щорічно скликуваних кількох сесіях — роках (пол. *roki, kadencje*, лат. *termini*) цивільних справ, переважно з земельних питань, у межах адміністративно-територіального округу (воєводства, землі, рідше — повіту), на який поширювалася його юрисдикція¹⁰⁷. Засада виборності на сеймиках по чотири кандидати на суддівство і підсудство виробилася у Польщі звичаєво і як норма

¹⁰⁵ *Volumina legum*, t. 2, s. 254. Див. також: Н. М. Яковенко. Підкоморські книги..., с. 14.

¹⁰⁶ М. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 136, 137, 139. Див. також: W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 207; М. Грушевский. *Барское староство: Исторические очерки (XV–XVIII в.)*. Киев 1894, с. 266–267; М. Г. Крикун. Повітовий устрій Подільського воєводства... с. 163–164; S. Kutrzeba. *Starostowie, ich początek i rozwój do końca XIV wieku // Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Historyczno-Filozoficzny, serja II*, t. 20 (45). Kraków 1903, с. 231–348; A. Gąsiorowski. *Urządnicy zarządu lokalnego...*, с. 145–260; B. Waldo. *Urząd starosty sądowego w Małopolsce w XV i XVI wieku*. Łódź 1985.

¹⁰⁷ М. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 152.

була зафіксована щойно в Нешавських статутах 1454 р.; що ж до писарства, то її було впроваджено в тих же статутах¹⁰⁸. Зазначена засада виборності була підтверджена Яном Ольбрахтом 1496 р.¹⁰⁹ і в конституціях сеймів — Радомського 1505¹¹⁰, Пйотрковських 1538¹¹¹ й 1550¹¹² та Краківського 1588¹¹³ рр.; вона незмінно діяла до кінця XVIII ст.¹¹⁴

До другої групи земських урядників слід віднести хорунжого й войського; для них були характерні обмежені функції, які з часом втрачали своє значення¹¹⁵. В. Палуцький справедливо вважає, що традиційне трактування урядів хорунжого й войського як чисто почесних, титулярних безпідставне¹¹⁶.

Сталим обов'язком хорунжого було у війну, на період якої скликалось посполите рушення, нести хоругву попереду загону свого воєводства, землі, повіту¹¹⁷. Як і в XIV ст.¹¹⁸, він надавав допомогу воєводі і каштеляну в справі збору цих загонів. У XV ст. хорунжий брав участь у роботі вічового суду¹¹⁹. Видається, що так було і в XVI ст. Згідно з В. Скржетуським, хорунжі повинні були з хоругвами бути присутніми на похоронах королів¹²⁰.

Войський забезпечував громадський спокій на території, яка йому підлягала (у воєводстві, землі, повіті), одразу після того, як шляхта вирушила з неї у складі посполитого рушення; тому на час війни він мав постійно перебувати в замку міста, що було

¹⁰⁸ *Volumina legum*, t. 1, c. 115; *Jus polonicum...*, c. 279.

¹⁰⁹ *Volumina legum*, t. 1, c. 117; *Jus polonicum...*, c. 279, 333.

¹¹⁰ *Volumina legum*, t. 1, c. 139.

¹¹¹ Там само, c. 237.

¹¹² Там само, t. 2, c. 8.

¹¹³ Там само, c. 224.

¹¹⁴ W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, c. 205. Див. також: A. Gąsiorowski. *Urzednicy zarzadu lokalnego...*, c. 51–56.

¹¹⁵ J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, c. 455; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, c. 132.

¹¹⁶ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, c. 28.

¹¹⁷ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, c. 130; B. Lengnich. *Prawo pospolite...*, c. 231. Г. Ленгніх пише, що хорунжий воєводства або землі міг призначати повітових хорунжих (B. Lengnich. *Prawo pospolite...*, c. 231), проте це твердження, наскільки нам відомо, невірне.

¹¹⁸ J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, c. 255.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, c. 208. Про хорунжих див. також: A. Gąsiorowski. *Urzednicy zarzadu lokalnego...*, c. 56–58.

адміністративним центром відповідної території, та урядувати звідти¹²¹. Виконання притаманних війському функцій поєднувалось з одержанням ним певних матеріальних зисків — як закріплених, так і не закріплених за його урядом. Через те цей уряд особливо приваблював тих багатьох зі шляхти, кому нестатки і відсутність вигідних зв'язків не дозволяли високо піднятися у земській і позаземській ієрархії. Враховуючи це, королі, з метою привернути на свій бік шляхетські землевласницькі низи, виділяли нові місця під даний уряд. І якщо він раніше був тільки земський, тобто стосовно воєводства, землі або повіту, то тепер з'явилися військи щодо королівських замків, які адміністративними центрами не були (цих війських іменували «гродськими»), і навіть військи незамкові. Більшість шляхти такої практики не схвалювала, бо вона породжувала зайві інтриги. Особливо шляхту дратувало виникнення значного числа «нових», як їх називали, війських, за панування Сигізмунда I. Тож недаремне Пйотрковський сейм 1538 р. заборонив надалі номінувати цих війських (*novi tribunatus*), а надані до цього сейму такі військівства постановив ліквідувати після смерті або переходу на інший уряд тих, хто встиг їх отримати¹²². Та призначення «нових» війських тривали і після 1538 р. Пйотрковський сейм 1550 р. вирішив скасувати усі такі номінації; він також оголосив недійсними номінації незамкових війських через те, що поява «нових» війських негативно позначається на чисельності посполитого рушення¹²³.

До кінця XVIII ст. конституцій про війських, подібних до конституції 1550 р., сейми не приймали. Це дає підставу твердити, що її здебільшого виконували, брали до уваги. У XVII–XVIII ст. усі нові уряди військового (і власне земського, і гродського) з'являлися, як правило, лише з дозволу сейму.

Зважаючи на відносну функціональну важливість уряду військового, В. Палуцький ставить його в земскоурядовій ієрархії перед ловчим. Він навіть не проти, щоб поставити його перед стольником або чашником; він же вказує, на випадки у Короні переходу на уряд військового з ієрархічно вищих земських урядів, кваліфікуючи це як доказ престижності військівства¹²⁴.

¹²¹ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 13; B. Lengnich. *Prawo pospolite...*, с. 332; W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 209; J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, с. 455.

¹²² *Volumina legum*, t. 1, с. 260.

¹²³ Там само, t. 2, с. 7: «A iż też wojenney służby woyskiemi niemało ginie».

¹²⁴ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, с. 30.

Десь у середині XVI ст., як вважає В. Палуцький, за прикладом Серадзького, Ленчицького й ряду інших етнічно польських воєводств Корони земських (і «старих», і гродських) війських почали йменувати більшими, а «нових» — меншими¹²⁵. Відлуння цього поділу як норму зустрічаємо у цитованих вище сеймових постановах 1611, 1638, і 1673 рр. Поза ними, в інших джерелах до 1765 р. згадки про меншого військового відсутні¹²⁶. Поява їх 1765 р. у численних номінаційних привілеях не забезпечена жодним нормативним актом¹²⁷. До речі, в номінаційних привілеях військи не менші часто іменуються просто «військими». В. Скшетуський, подаючи поділ на більших і менших війських, зазначає, що «перед тим», тобто колись, більших війських звали «земськими», а менших — «гродськими»¹²⁸.

Матеріали про пересування з одного земського уряду на інший доводять, що військівство менше з 1765 р. в урядовій ієрархії було, як і в XVII ст., передостаннім: по низхідній за ним ішло лише скарбниківство¹²⁹.

Третю групу склали всі інші земські уряди: стольник, підчаший, підстолій, чашник, ловчий, мечник, скарбник. Усі вони були виключно почесними, титулярними¹³⁰. До цієї групи можна приєднати і військового меншого.

Ієрархію земських урядів не слід розглядати як службову: воєвода не був начальником каштеляна, а за його посередництвом й інших по низхідній урядників; відповідно це ж стосується каштеляна, підкоморія і т. д. Компетенції, якими був наділений той чи інший уряд, загалом виконувались при допомозі не нижче розташованих урядників, а призначеного носієм цього уряду апарату; це зауваження не стосується почесних урядів, які свого апарату не могли мати¹³¹. Не впроваджуючи форм службової залежності,

¹²⁵ Там само, с. 29.

¹²⁶ Якщо не рахувати підозрілої (бо, напевно, такої, що не відповідає дійсності) згадки про менших війських у Польському королівстві, що на неї натрапляємо в першому томі не раз використовуваної тут праці Г. Ленгніха, що вперше побачив світ 1742 р. (B. Lengnich. *Prawo polskite...*, с. 332).

¹²⁷ *Urzednicy wojewodztwa ruskiego...*, с. 73, 81, 103, 163, 188, 245, 300.

¹²⁸ W. Skrzetuski. *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, с. 209. Про війських теж див.: A. Gąsiorowski. *Urzednicy zarzadu lokalnego...*, с. 58.

¹²⁹ *Urzednicy wojewodztwa ruskiego...*, с. 360, 361, 362, 371, 376, 393, 394, 395, 399; *Urzednicy wojewodztwa belskiego...*, с. 219, 226, 227, 259.

¹³⁰ M. Kromer. *Polska czyli o polozeniu...*, с. 130.

¹³¹ A. Gąsiorowski. *Starszenstwo urzedow...*, с. 44.

земська ієрархія функціонувала як механізм престижності, як своєрідна ієрархія престижів¹³².

Від часу впровадження системи земських урядів шляхта щодалі настійніше протидіяла скупченню в одних руках кількох із них. Тим самим вона виступала проти надмірного зосередження влади і впливів у можновладців, від XVI ст. йменованих магнатами. Виступи ці мали вагомі підстави — багато представників цієї суспільної верхівки займали високі й дохідні уряди при королівському дворі і в центральнодержавному апараті. Водночас шляхта дбала і про те, щоб якнайбільше вихідців з її кола отримували земські уряди¹³³.

Позиція шляхти спричинилася до того, що звичаєво, а згодом і законодавчо виробилася засада, для означення якої застосовували латиномовний термін *incompatibilitas*, що дослівно перекладається як «непоєднуваність», «незлучуваність», «роздільність»¹³⁴. Згідно з нею, одна особа не могла займати кілька земських (а також придворних та центральноуправлінських) урядів. Попервах заборона стосувалася окремих урядів, а з часом її було поширено й на решту інших. Такі уряди звалися *incompatibilia*, *incompatibiles*¹³⁵.

Першим нормативним актом щодо цієї засади був Червінський привілей 1422 р. Відповідно до однієї з його статей, земський суддя не міг бути одночасно гродським старостою, якщо ці уряди відносились до тієї самої «землі» (*terra*)¹³⁶. «Землею» тут вважалася не лише земля, а й воеводство: у XV, як і в XIV, та значною мірою у XVI ст. в офіційних документах Польського королівства термін «воеводство» вживали дуже рідко, його звичайно заступав термін «земля»¹³⁷. На підставі вказаної статті привілею було здійснено відокремлення судової влади від виконавчої (старостинської)¹³⁸, що, правда, нагадуємо, влада гродського старости була й судовою.

¹³² L. Buczacki. Urzędy powiatowe w Wielkopolsce..., с. 477.

¹³³ J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, т. 1, с. 62; Z. Góralski. *Urzędy i godności...*, с. 34.

¹³⁴ Du Cange du Fresne Ch. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, т. 4. Niort 1885, с. 330; *Słownik łaciny średniowiecznej*, т. 5, zes. 3 (37). Wrocław etc. 1980, с. 347.

¹³⁵ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, с. 218.

¹³⁶ *Jus polonicum...*, с. 222.

¹³⁷ М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою..., с. 27–28, 31–32; К. Orzechowski. Terra w terminologii polskich źródeł do końca XIV wieku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*, т. 35, zes. 2. 1983, с. 21–66.

¹³⁸ А. Prochaska. Przywilej czerwiński z 1422 r. // *Przegląd Historyczny*, т. 4. 1907, с. 287

Нешавські статuti 1454 р. містили зобов'язання короля не призначати в будь-якій «землі» Корони, крім Краківської, воєводу або каштеляна гродським старостою¹³⁹. Цей та інші пункти тих же статутів були підтверджені 1496 р.¹⁴⁰, що відчутно вдарило по прагненнях можновладців сконцентрувати у своїх руках велику адміністративно-судову владу на місцях. Існує думка, що для південно-східної частини Польського королівства, куди входили. Малопольща та українські землі в складі Руського і Подільського воєводств, від 1462 р. — ще й Белзького, вказана заборона стосувалася тільки воєводи (за винятком краківського)¹⁴¹. Однак її не скрізь дотримувалися, інакше б Пйотрковський сейм 1538 р. її не повторив¹⁴². Цей же сейм 1562–1563 рр. постановив, що нікому не дозволяється водночас володіти двома гродовими староствами, крім тих осіб, які по стільки староств уже мають, але такий стан має тривати лише до їхньої смерті¹⁴³. На цьому ж сеймі було зазначено, що жоден воєвода або каштелян не може бути не тільки гродським старостою (як і раніше, це не стосувалося краківських воєводи і каштеляна), а й будь-яким іншим земським урядником у тому ж воєводстві¹⁴⁴. У польській історіографії ця постанова тлумачиться як така, що конституювала давній звичай-практику незайняття однією особою двох і більше земських урядів¹⁴⁵. Відтоді дана *incompatibilitas* була нормою, якої, за свідченням документів останніх десятиріч XVI–XVIII ст., строго дотримувались. Але порушення цієї норми траплялися, на що вказує підтвердження її сеймом 1669 р.¹⁴⁶.

Інколи порушувалася і принцип непокіння в одних руках урядів воєводи або каштеляна та гродського старости. Спеціальною постановою Краківський сейм 1576 р. заборонив ці порушення щодо Волинського воєводства¹⁴⁷. У *pacta conventa* 1764 р. *incompatibilitas*

¹³⁹ *Volumina legum*, t. 1, c. 114; *Jus polonicum...*, c. 272.

¹⁴⁰ *Volumina legum*, t. 1, c. 147; *Jus polonicum...*, c. 333.

¹⁴¹ J. Bardach. *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, c. 462.

¹⁴² *Volumina legum*, t. 1, c. 260.

¹⁴³ Там само, t. 2, c. 18. Той же сейм дозволив одній особі володіти необмеженою кількістю несудових староств, якщо навіть ця особа була неосілою щодо воєводств, у яких ці староства розташовані (Там само).

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, c. 19

¹⁴⁶ *Volumina legum*, t. 5, c. 11.

¹⁴⁷ Там само, t. 2, c. 265.

відносно воевод і каштелянів розширено. Зокрема читаємо: «Також не будемо давати і призначати дигнітарств і гродових староств одному дому [родині], тим більше одній особі, і зобов'язуємося не давати двох судових староств одній особі і сенаторам тих воеводств, земель і повітів, в котрих би судові староства знаходились»¹⁴⁸.

Однак законодавчо дозволені винятки з деяких заборон у плані *incompatibilitas* мали місце.

Староста, суддя, підсудок, писар і підкоморій одержували *ex officio* певні грошові доходи: перші чотири — з оплат за виконання судових прерогатив й від діяльності земської та гродської судових канцелярій, останній — за проведення розмежувань маєтків. Староста одержував, крім того, більшу частину доходів, що йшли від повинностей населення королівського маєтку, центром якого був грод¹⁴⁹.

За деякими з решти земських урядів, але далеко не скрізь, були закріплені землеволодіння, здебільшого ж — надходження від мит. У привілеях Владислава II Ягайла містилось зобов'язання не скасовувати цих надходжень¹⁵⁰. Однак з часом вони меншали й зникали. Маючи на увазі ці уряди, М. Кромер писав: «доходи земських урядників ... майже жодні»¹⁵¹. Ось уривкові відомості про матеріальне забезпечення (пол. *uposażenie*) тих же урядів на українських землях: белзький воевода до кінця XVIII ст. урядово володів трьома селами, а в кінці XVIII ст. ще й новозаснованим містечком, белзький ловчий у XV–XVIII ст. — одним селом; руський воевода з XVI ст. щорічно одержував 100 гривень, белзький каштелян у першій половині XVI ст. — щорічно 10 гривень від мит, белзький хорунжий в XVI ст. — по 12 злотих з белзьких мит, пізніше — з холмської митниці (комори), холмський каштелян у XVI–XVIII ст. — мито з влодавської комори, що на Підляшші, перемишльський, холмський й любачівський військи в XV–XVI ст. — різні мита¹⁵².

¹⁴⁸ Там само, т. 7, с. 98.

¹⁴⁹ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, с. 7.

¹⁵⁰ *Monumenta medii aevi historica...*, т. 12, с. 188 (Берестейський привілей), 229 (Єдльненський привілей), 319 (Краківський привілей 1433 р.); *Volumina legum*, т. 1, с. 40 (Краківський привілей 1433 р.); J. Długosz. *Opera omnia*, т. 13, с. 393 (Єдльненський привілей); *Jus polonicum...*, с. 226 (Єдльненський привілей).

¹⁵¹ M. Kromer. *Polska czyli o położeniu...*, с. 155.

¹⁵² W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, с. 55, 136–137, 141, 155, 165–166, 174, 185–186 191–193. Про матеріальне забезпечення

За Зборівським договором 1649 р., польський король обіцяв у Брацлавському, Київському і Чернігівському воеводствах дигнітарства й інші уряди, у тому числі власне земські, «роздавати обивателям шляхетського стану грецької релігії згідно з давніми правами»¹⁵³. Автор «Львівського літопису», сучасник укладення Зборівського договору, занотував так цитований щойно пункт: «Аби воевода київський завше русин бул і всі урядникове в Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах русь були»¹⁵⁴.

Приводом до появи цього пункту договору було, напевне, те, що до вибуху повстання під проводом Б. Хмельницького в наданні номінацій на земські уряди у названих воеводствах, а також Волинському, не раз доходило до дискримінації тамтешньої української православної шляхти (під «грецькою релігією» у Зборівському договорі розумілося саме православ'я).

Політичні обставини, що невдовзі виникли в Україні, перешкодили виконанню зазначеного пункту договору. Згодом у Речі Посполитій дискримінація православної шляхти посилилася, а далі її взагалі було позбавлено права займати будь-які уряди. І лише на сеймі 1768 р. під тиском Росії, яка при цьому переслідувала свою мету, цей пункт було відновлено¹⁵⁵, а сейм 1775 р. його підтвердив¹⁵⁶. Проте це нічого практично не змінило, оскільки землевласницької православної шляхти, котра могла б отримувати уряди, в українських землях, що належали Польщі, на той час майже не було.

* * *

У воеводствах Корони ієрархія земських урядів здебільшого була повною. Вона представлена одним комплектом урядів у воеводстві, що не ділилося на землі і повіти. Таке воеводство виступало як шляхетський за суспільно-політичною сутністю округ, на який поширювалися повноваження одного земського й одного гродського судів, що діяли в політичному центрі воеводства. Цей округ прийнято йменувати земським і гродським судово-

---

земських урядників, крім монографії Владислава Палуцького, див. також: А. Gaşiorowski. *Urządniczy zarząd lokalnego...*, с. 70–95.

¹⁵³ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 8, ч. 3: *Хмельниччина в розцвіті (1648–1650)*. Київ — Відень 1922, с. 210, 212, 216.

¹⁵⁴ О. Бевзо. *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / 2-ге вид.* Київ 1971, с. 124.

¹⁵⁵ *Voluntina legit*, т. 6, с. 269.

¹⁵⁶ Там само, т. 7, с. 47.

адміністративними повітами; у щойно зазначеному варіанті повіти були територіально ідентичними.

У разі, коли воєводство включало у себе адміністративні землі, останні теж мали по повному набору земських урядів, за винятком уряду воєводи, — за умови, якщо у землі діяв один гродський суд (земський суд у кожній землі функціонував тільки один; у даному випадку обидва ці суди знаходилися в місті, що було адміністративним центром землі). Подібно до воєводства, котре мало один земський й один гродський суди, дана земля теж може бути кваліфікована як територіально ідентичні земсько- і гродськосудовий повіти.

Наявність у «безземельному» воєводстві більше одного земського суду автоматично тягла за собою «присутність» тут відповідно другого, третього і т. д. комплектів земських урядів, за винятком урядів каштеляна. При цьому в окремих воєводствах ті з цих комплектів, котрі не були прив'язані до адміністративних центрів їх, існували в урізаному вигляді (до їх складу входили, як правило, лише підкоморій, суддя, підсудок, писар, староста). У цьому варіанті воєводство, як і воєводство кільказемельне, складалося з кількох земськосудових повітів, кожен з яких водночас був і гродськосудовим повітом, оскільки де діяв земський суд, там діяв і суд гродський.

У «безземельне» воєводство і в землю могли входити території, в адміністративних центрах яких функціонував лише гродський суд. Тож кожна з них являла собою тільки гродськосудовий повіт і мала дуже обмежений набір земських урядів (зрозуміло, він не включав підкоморія і судової трійки). Нарешті, у воєводствах і землях траплялися території, де й гродських судів не було; їх виділяли як повіти з історичних та політикогеографічних міркувань і наділяли кожно одним або кількома урядами, загалом титулярними (йдеться про повіти війських, званих гродовими, замковими).

Отже, сукупність і структура земських урядів була різною у різних воєводствах, що свого часу підмітив ще М. Кромер¹⁵⁷. Вони визначалися судово-адміністративним устроєм воєводств і частково діючою у них традицією¹⁵⁸.

¹⁵⁷ М. Кромер. *Polska czyli o położeniu...*, с. 132–133.

¹⁵⁸ М. Г. Крикун. *Повітовий устрій Подільського воєводства...*; його ж. *Повітовий поділ Київського воєводства...*; Н. Г. Крикун. *Адміністративно-територіальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.*

Далі подаємо характеристику земських урядів у всіх українських воєводствах, наголошуючи на тому, коли і як ці уряди виникли і яку еволюцію пройшла їх ієрархія.

Руське воєводство

У XV ст. Руське воєводство складалося із Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель; від кінця XV або початку XVI ст. до нього належала і Холмська земля. Будучи земсько-судовими повітами, ці землі пережили еволюцію поділу їх на повіти гродськосудові й іншого порядку. Для XV ст. у Львівській, Галицькій, Перемишльській і Сяноцькій землях Ксаверій Ліске налічив 17 повітів, вважаючи, що кожен з них був гродськосудовим округом¹⁵⁹. Звідси потрібно вилучити Скальський повіт, оскільки він був частиною Подільського воєводства¹⁶⁰. Лишається, отже, у чотирьох землях 16 повітів. Освальд Бальцер вважав це явним перебільшенням, бо, на його думку, дана цифра включає в себе не лише гродськосудові повіти, а й звичайні негродські староства-держави (тенути)¹⁶¹. За джерельними спостереженнями Пшемислава Домбковського, в тих же землях у XV ст. названо 25 повітів (з урахуванням тих, які тоді ж зникли)¹⁶²; адміністративної природи цих повітів автор не розкриває. Насправді ж їх було не більше 24:

(воєводства і повіты). Автореф. дисс. ... д-ра истор. наук. Киев 1992, с. 23–26; S. Kutrzeba. Sądy grodzkie i ziemskie w wiekach średnich // *Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział Historyczno-Filozoficzny*, serya II, t. 15 (40). 1901, с. 289–411; t. 17 (42). 1902, с. 75–236, 333–386; його ж. Starostowie, ich początek i rozwój...; його ж. *Studia do historii sądownictwa w Polsce. VI: Geografia sądów ziemskich od XVI do XVIII wieku // Przegląd Prawa i Administracji*, t. 26: *Rozprawy i zapiski literackie*. Lwów 1901, с. 816–836; A. Gąsiorowski. *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku: Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośrednio-wiecznej*. Poznań 1965; його ж. *Urzednicy zarządu lokalnego...*; J. Bardach. *Powiat w Polsce późnośrednio-wiecznej // Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 19, zes. 2. 1967, с. 143–155.

¹⁵⁹ X. Liske. *Przedmowa // AGZ*, t. 14. 1889, с. X.

¹⁶⁰ М. Г. Крикун. Повітовий устрій Подільського воєводства..., с. 159 і наст.

¹⁶¹ O. Balzer. [Rec.] Xawery Liske: *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum t. z. Bernardyńskiego we Lwowie. Tom XIV: Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440 do 1456*. Lwów 1889, 4-to, str. XX, 634 і 1 niel. // *Kwartalnik Historyczny*, t. 4. Lwów 1890, с. 549–556.

¹⁶² P. Dąbkowski. *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku*. Lwów 1939, с. 187–188.

Червоногородський повіт належав до Подільського воєводства¹⁶³. У Холмській землі перед 1469 р. налічувалося п'ять повітів, наприкінці XV ст. — три¹⁶⁴.

У XVI ст. кількість повітів у землях дуже скоротилась. Відтоді до 1772 р., коли територія Руського воєводства відійшла до Австрійської монархії, гродьскосудовими повітами були: у Львівській землі — Львівський і Жидачівський, у Галицькій — Галицький і Теревовельський, у Холмській — Холмський і Красноставський, у Перемишльській і Сяноцькій — по одному однойменному. Крім того, у Галицькій землі з XVI ст. до 1772 р. виділяли несудовий Коломийський повіт. Такого ж типу повіти з XVI ст. існували у Львівській та Перемишльській землях, проте до 1772 р. вони не «дожили»; у Львівській це був повіт Городоцький (проіснував до 1631 р.), у Перемишльській — Самбірський (до 1728 р.) і Стрийський (до 1672 р.)¹⁶⁵.

На території Руського воєводства земські уряди почали з'являтися ще до перетворення її у воєводство і надання їй польського права. Джерела засвідчують це щодо Львівської, Перемишльської, Сяноцької і Холмської земель; можливо, це стосується і Галицької землі. Рішучий перелом у формуванні тут ієрархії цих урядів відбувся після запровадження 1434 р. польського права. На середину XV ст. загалом склалася ієрархія земель як земськосудових повітів. Натомість у повітах земель, де діяли або не діяли гродські суди, цей процес відбувався, за небагатьма винятками, щойно в XVII–XVIII ст. (Таблиця 1). Так, коломийські уряди, крім одного, були введені згідно, з конституцією Гродненського сейму 1726 р.¹⁶⁶, а більшість красноставських — відповідно до конституції сейму 1736 р.¹⁶⁷

¹⁶³ М. Г. Крикун. Повітовий устрій Подільського воєводства..., с. 159 і наст.

¹⁶⁴ H. Gmiterek, R. Szczygieł. Wstęp, с. 9.

¹⁶⁵ K. Przyboś. Urzędnicy ziemscy..., с. 7–14; H. Gmiterek, R. Szczygieł. Wstęp, с. 5–7, 12–13.

¹⁶⁶ *Volumina legum*, t. 6, с. 230; *Urzędnicy województwa ruskiego...*, с. 77.

¹⁶⁷ *Volumina legum*, t. 1, с. 323; *Urzędnicy województwa bełskiego...*, с. 202. Принагідно зауважимо, що сейм 1673 р. постановив відновити (*novo erigitus*) жидачівські уряди хорунжого, стольника, підчашого, ловчого, мечника, войського, скарбника (*Volumina legum*, t. 5, с. 75), проте на той час усі вони, окрім підчашства (*Urzędnicy województwa ruskiego...*, с. 175), існували (Там само, с. 167, 172, 173, 178, 180, 186–190). К. Пшибось вважає, що в даній конституції йдеться про повторні номінації (Там само).

Таблиця 1

Земські уряди в Руському воєводстві у XV–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Львівська земля		Галицька земля		Галицька земля		Перемишльська земля і повіт		Сяноцька земля і повіт		Холмська земля	
	Львівська земля і повіт	Жидачівський повіт	Галицька земля і повіт	Теребовельський повіт	Галицька земля і повіт	Коломийський повіт	Перемишльський повіт	Сяноцька земля і повіт	Холмська земля і повіт	Холмська земля і повіт	Красноставський повіт	
Воєвода	1432	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Каштелян	1434	—	1434	—	—	—	1433	1433	1434	1434	1434	—
Підкоморій	1422	1445	1434	—	—	—	1421	1434	1434	1434	1432	1793
Староста	1352	1661	1390	1403	—	—	1437	1352	1409	1409	1433	1433
Хорунжий	1433	1661	1436	1689	1727	1727	1437	1434	1436	1436	1736	1736
Судья	1431	1435	1435	—	—	—	1435	1429	1427	1427	—	—
Стольник	1431	1652	1444	1661	1727	1727	1436	1439	1427	1427	1736	1736
Підчаший	1437	1673	1449	1661	1727	1727	1436	1449	1449	1449	1736	1736
Підсудок	1435	—	1435	—	—	—	1435	1435	1427	1427	—	—
Підстолій	1435	1648	1439	1655	1727	1727	1439	1436	1436	1436	1736	1736
Чашник	1452	1662	1434	1662	1727	1727	1601	1635	1427	1427	1736	1736
Ловчий	1436	1661	1553	1462	1727	1727	1437	1587	1436	1436	1736	1736
Войський	1436	1490	1448	1454	1727	1727	1448	1434	1440	1440	1522	1522
Писар	1440	—	1441	—	—	—	1436	1446	1423	1423	—	—
Мечник	1483	1661	1463	1661	1727	1727	1437	1434	1436	1436	1736	1736
Войський менший	1765	1765	1765	1765	1765	1765	1765	1765	1765	1765	1765	1765
Скарбник	1635	1672	1638	1705	1727	1727	1635	1635	1631	1631	1736	1736

Urzędniccy województwa ruskiego..., с. 23; *Urzędniccy województwa bełskiego*..., с. 18.

Подані в *Таблиці 1* жидачівські уряди підкоморія й судді протривали зовсім недовго: перший з них згаданий лише у 1445–1447 рр., другий — у 1435–1442 рр.¹⁶⁸ Припинення існування цих урядів (як, напевно, й урядів підсудка і писарів, що звичайно діяли спільно з суддею) означало, як видається, припинення розглядуваного процесу формування Жидачівського повіту як земськосудового. Інші подані в *Таблиці 1* уряди в основному витримали випробування часом.

Руський воєвода 1432 р.¹⁶⁹ мав титул «генерального» (*palatinus generalis Russiae*). У сенаті Речі Посполитої він займав 15-те місце серед представлених у ньому воєвод, яких за конституцією люблінського сейму 1569 р. було 34¹⁷⁰, а за конституцією сейму 1768 р. — 37¹⁷¹.

Львівський каштелян у джерелах зустрічається ще під 1374 і 1384 рр. — у період, коли Галицькою Руссю правив (за дорученням польсько-угорського короля Людовіка, а після його смерті — угорського уряду) князь Владислав Опольський (Опольчик)¹⁷². Згодом протягом півстоліття відомості про нього відсутні. Як інституціонально «польський» цей уряд існував від 1434 р.¹⁷³ У сенаті за ним було закріплено 12-те місце серед «більших» каштелянів, яких 1569 р. налічувалося 30¹⁷⁴, а 1768 р. — 33¹⁷⁵. Перші згадки про галицького каштеляна відносяться до 1377 і 1378 рр., після чого він «виринає», як і львівський каштелян, 1434 р.¹⁷⁶ У сенаті він мав 13-те місце у числі «менших» каштелянів, яких 1569 р. було 47¹⁷⁷, 1768 р. — 49¹⁷⁸. До «менших» належали також каштеляни перемишльський, сяноцький та холмський (вперше вони згадані відпо-

¹⁶⁸ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 117, 180.

¹⁶⁹ J. Długosz. *Opera omnia*, t. 13, с. 438.

¹⁷⁰ *Volumina legum*, t. 2, с. 93.

¹⁷¹ Там само, т. 7, с. 292. Обидві цифри не враховують краківського каштеляна — першої за значенням серед світських членів сенату особи; він — єдиний з каштелянів, хто за рангом вважався вищим від воєводи. Натомість тут враховані віленський і троцький каштеляни та жмудський староста, прирівняні до воєвод.

¹⁷² *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 115.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ *Volumina legum*, t. 2, с. 93.

¹⁷⁵ Там само, т. 7, с. 292.

¹⁷⁶ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 42.

¹⁷⁷ *Volumina legum*, t. 2, с. 93.

¹⁷⁸ Там само, т. 7, с. 292.

відно у 1433, 1433, 1434 рр.¹⁷⁹; в сенаті у них були, відповідно, 12-те, 14-те і 15-те місця)¹⁸⁰.

Старости на території Руського воєводства з'явилися задовго до його виникнення. Хронологічно першими тут були староста «руський» (*capitaneus Russiae*), званий ще «генеральним» (у Таблиці 1 він значиться львівським), і сяноцький. Уряди цих старост запровадив Казимир III 1352 р.¹⁸¹: руського старости — для управління від імені короля Галицькою Руссю, окупованою Польщею; старости сяноцького — для управління її частиною — однойменною землею. Остання згодом, за того ж короля, відійшла під повний контроль руського старости, але сяноцький староста продовжував діяти як управитель «своєї» землі. Під час правління у 1372–1379 рр. князя Владислава Опольського побіч генерального старости функціонував староста перемишльський (з 1375 р.); від 1376 р. — й сяноцький¹⁸². Від 1387 р. у Галицькій Русі урядували тільки призначувані польськими королями старости. Таблиця 1 враховує тільки їх і призначених тими ж королями до 1372 р. старост. Ці, як і поставлені князем Владиславом Опольським старости, були наділені широкими адміністративно-судовими повноваженнями.

Перенесення 1434 р. норм польського права на територію Руського воєводства призвело до різкого обмеження прерогатив тамтешніх генерального і земельних старост: генеральний був зведений до рангу земельного львівського старости; як і інші земельні старости, він втратив юрисдикцію щодо цивільних справ унаслідок поділу старостинського суду на гродський і земський. Земельні старости від 1434 р. були гродськими, оскільки почали очолювати гродські суди.

Визнання за гродським староством як урядом статусу земського пройшло в Короні певну еволюцію. Унаслідок заборони поєднувати в одній особі уряд цього старости з урядом земського судді або воєводи чи каштеляна гродський староста з 1422 р. по суті розглядався як земський урядник. Згодом його «земськість» видавалася більш очевидною, через що йому було заборонено займати будь-який земський уряд у «своєму» воєводстві або землі. Недаремно М. Кромер вніс уряд цього старости у свій перелік земських урядів.

¹⁷⁹ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 200, 262; *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 152.

¹⁸⁰ *Volumina legum*, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

¹⁸¹ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 147–148, 291.

¹⁸² Там само, с. 236, 291.

У Таблицю 1 не ввійшли наявні у виданих списках урядників Руського воєводства відомості про війських, функціонально пов'язаних з несудовими замками (городами) у містечках Перемишльської землі Медиці (роки згадок про тутешніх війських — 1538–1542)¹⁸³, Стрию (1527–1672)¹⁸⁴ і Самборі (1462–1728)¹⁸⁵ та в містечку Львівської землі Городку (1531–1631)¹⁸⁶. Території, на які поширювалися компетенції цих війських, були несудовими повітами, що, поза військими, не мали «своїх» земських урядів.

Території повітів Стрийського до 1527 р. і Самбірського до 1530 р. були гродськосудовими — у кожній з них діяв гродський суд; ці суди були ліквідовані за указами Сигізмунда I, виданими на прохання шляхти Перемишльської землі¹⁸⁷. Присутність гродських судів у Самборі і Стрию дозволяє припускати, що до їх ліквідації у відповідних повітах були, поза військими, й деякі інші земські уряди.

Белзьке воєводство

На території Белзької землі після перетворення її у воєводство з наданням польського права визначилося п'ять судових повітів — Белзький, Буський, Грабовецький, Городельський і Любачівський¹⁸⁸. Усі вони були гродськими, а перші два — ще й земськими: Белзький земський суд «обслуговував», окрім Белзького, Грабовецький та Городельський повіти, а Буський, окрім Буського, — Любачівський повіт¹⁸⁹. 1571 р. Любачівський повіт перестав бути судовим, відтоді на нього поширилися прерогативи Белзького гроду¹⁹⁰.

¹⁸³ Там само, с. 195.

¹⁸⁴ Там само, с. 251.

¹⁸⁵ Там само, с. 249.

¹⁸⁶ Там само, с. 109.

¹⁸⁷ Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (Ч. 1–80) / подав М. Грушевський // *Записки НТШ*, т. 64. Львів 1905, с. 91–92 (про Самбірський гродський суд); F. Bostel. Z przeszłości Struja i starostwa stryjskiego // *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*, т. 14. Lwów 1896, с. 600–615 (про Стрийський гродський суд).

¹⁸⁸ A. Janeczek. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa — Wrocław — Kraków 1991, с. 34; H. Gmiterek, R. Szczygieł. Wstęp, с. 13.

¹⁸⁹ H. Gmiterek, R. Szczygieł. Wstęp, с. 10.

¹⁹⁰ Там само, с. 13.

Кожен повіт мав земських урядників, номенклатура яких була різною і характеризувалася сильно вираженою хронологічною непослідовністю. Більш упорядкованою вона була у Белзькому і Буському повітах, бо тут діяли земські суди і, крім того, у Белзькому — підкоморій; оскільки Буський повіт останнього не мав (до 1764 р.), то можна вважати, що він в ієрархії земських урядів займав нижчу від Белзького повіту сходинку (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Земські уряди в Белзькому воєводстві у XV–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Повіти				
	Белзький	Буський	Грабовецький	Городельський	Любачівський
Воєвода	1435	—	—	—	—
Каштелян	1427	1764	—	—	1557
Підкоморій	1426	1764	—	—	—
Староста	1384	1396	1473	1444	1403
Хорунжий	1456	1658	1653	1658	1702
Суддя	1435	1453	—	—	—
Стольник	1506	1676	1736	1736	1736
Підчаший	1574	1676	1736	1736	1736
Підсудок	1436	1500	—	—	—
Підстолий	1635	1676	1736	1736	1736
Чашник	1634	1676	1736	1736	1736
Ловчий	1523	1676	1736	1736	1736
Войський	1423	1469	1636	1444	1494
Писар	1462	1499	1736	—	—
Мечник	1637	1676	1736	1736	1736
Войський менший	1766	1765	1765	1765	1765
Скарбник	1635	1676	1736	1736	1736

Urządnicy województwa bełskiego..., с. 18.

М. Кромер писав, що у Белзькому воєводстві, окрім воєводи, каштеляна і старости, було по одному підкоморію, хорунжому, чашнику, стольнику, судді, підсудку й писарю, а інших земських урядів тут не було¹⁹¹. Однак він не зовсім мав рацію, оскільки не зауважив чи не знав, що існували й буські суддя, підсудок і писар¹⁹², белзькі ловчий¹⁹³ і підчаший¹⁹⁴, військи у всіх повітах, крім Грабовецького¹⁹⁵.

¹⁹¹ М. Кромер. *Polska czyli o położeniu...*, с. 133.

¹⁹² *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 85, 89, 93.

¹⁹³ Там само, с. 37.

¹⁹⁴ Там само, с. 44.

¹⁹⁵ Там само, с. 74, 101, 126, 143.

Може викликати сумнів твердження М. Кромера щодо чашника (він мав на увазі, безперечно, чашника белзького, бо інші чашники у Белзькому воєводстві з'явилися у XVII–XVIII ст.). Перша відома хронологічно засвідчена згадка про цього чашника стосується 1634 р., проте у ній зазначено, що даний уряд від якогось часу закинутий (*officium ab aliquo tempore neglectum*)¹⁹⁶. Тому не виключено, що за М. Кромера це чашництво існувало і, в такому разі, він не помилився, згадавши про нього.

Чимало урядів у воєводстві виникло за постановами таких сеймів: 1658 р. (буське і городлівське хорунжества)¹⁹⁷, Краківського 1676 р. (сім урядів у Буському повіті)¹⁹⁸, 1736 р. (вісім у Грабовецькому, по сім у Городельському і Любачівському повітах)¹⁹⁹ і 1764 р. (буські каштелянство й підкоморство, причому прикметно, що Буський повіт у даній постанові названий «землею»)²⁰⁰.

Від 1569 р. у сенаті белзький воєвода посідав 21-е місце, белзький каштелян — 18-те серед більших каштелянів, любачівський — 45-е у числі менших каштелянів, буський (з 1764 р.) — 49-е серед них же²⁰¹.

Подільське воєводство

Для Подільського воєводства була характерна лише повітова адміністративно-територіальна структура (це стосується й інших воєводств, про які піде мова далі).

З 1434 р. до третьої чверті XVI ст. повітовий поділ Подільського воєводства характеризувався двоїстістю. З одного боку, воно являло собою два територіально рівнозначні Кам'янецькі судові повіти — гродський і земський, створені за польським взірцем шляхетські округи. З другого — це були повіти, що певною мірою успадкували риси тих повітів, які існували в Західному Поділлі у другій половині XIV — першій третині XV ст.; ними управляли воєводи, призначувані з місцевого («руського») населення правителями (спершу литовськими князями Коріатовичами, потім великим

¹⁹⁶ Там само, с. 30. Див. також *Таблицю 2*.

¹⁹⁷ *Volumina legum*, t. 4, с. 267.

¹⁹⁸ Там само, t. 5, с. 186.

¹⁹⁹ Там само, t. 6, с. 323.

²⁰⁰ Там само, t. 7, с. 160. Див. також *Таблицю 2*.

²⁰¹ Там само, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

князем литовським і королем польським), тому ці повіти доцільно йменувати «воєводствами»²⁰².

Подільські повіти від 1434 р. очолювали призначені польським королем старости-державці (тенутарії), котрі функціонально ніби замінили колишніх тутешніх воєвод²⁰³. Влада старост-державців обмежувалася подільським генеральним старостою й прерогативами земського і гродського судів. Джерела XV–XVI ст. згадують дев'ять таких повітів, серед них і Кам'янецький. Таким чином, поняття «Кам'янецький повіт» у той час виступало у трьох адміністративних проявах²⁰⁴.

Десь перед 1581 р. повіти старост-державців зникли внаслідок, імовірно, того, що можливості практичного застосування компетенцій старост-державців неухильно звужувалися межами власне староств-держав (тенут). Через те влада цих старост почала здійснюватися виключно у кордонах королівських маєтків, що перебували у їхньому пожиттєвому володінні.

За постановою сейму 1581 р.²⁰⁵, у місті Летичеві був створений окремий гродський суд. Тим самим Подільське воєводство було поділене на Кам'янецький і Летичівський гродськосудові повіти. Цей поділ зберігся до початку 1790-х років.

Будучи до 1581 р. округом, де функціонували земський і гродський суди, воєводство могло мати один комплект земських урядів,

---

²⁰² Про місцевих воєвод і повіти на Поділлі до утворення Подільського воєводства див.: М. Г. Крикун. Початки подільського повітового устрою, с. 33–52. Такий самий устрій був поширений і в Галицькій Русі до того, як вона стала воєводством, причому не тільки в другій половині XIV — першій третині XV ст., а й у першій половині XIV ст. (И. А. Линниченко. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси // *Журнал Министерства народного просвещения*, июль. Санкт-Петербург 1891, с. 156; його ж. *Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.* Москва 1894, с. 19; М. Грушевский. *Барское староство...*, с. 128, 137–139).

²⁰³ Термін воєвода непольського зразка зустрічається в подільських документах якийсь час і після 1434 р. (AGZ, t. 12. 1887, с. 138 (1445 р.); *Архив ЮЗР*, ч. 8, т. 1: *Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в.* 1893, с. 21–22 (1456 р.); М. Грушевский. *Барское староство...*, с. 114–115 (1444 р.)), проте мав він тоді зовсім інше, ніж раніше, значення; в середині XV ст. цей термін повністю у них зникає.

²⁰⁴ М. Г. Крикун. Повітовий устрій Подільського воєводства..., с. 157–178.

²⁰⁵ *Volumina legum*, t. 2, с. 208.

які й з'явилися тут відразу після перетворення Західного Поділля у воєводство і надання йому польського права²⁰⁶.

З виникненням Подільського воєводства, очевидно, автоматично з'явилися уряди воєводи і каштеляна як неодмінні атрибути воєводств узагалі. Перші відомі згадки про них припадають відповідно на 1434²⁰⁷ і 1435²⁰⁸ рр. Обидва вони тоді найменовані «кам'янецькими». Потім це найменування збереглося за каштеляном, воєвода ж тривалий час згадується то як «кам'янецький», то як «подільський»; лише у другій половині XVI ст. чи першій половині XVII ст. за ним закріпилася назва «подільський». У сенаті цей воєвода мав 17-те місце, а кам'янецький каштелян — 14-те (серед більших каштелянів)²⁰⁹.

Щодо інших земських урядів, то напевно вони почали проникати в Подільське воєводство невдовзі після прирівняння його у правах з воєводствами етнічно польських земель. А сталося це після видання королем Владиславом III у липні 1434 р. відповідного привілею (останній стосувався і Руського воєводства)²¹⁰. Залишається відкритим питання, як хронологічно відбувалося це проникнення. Тут ми змушені лише фіксувати перші відомі нам згадки про уряди в джерельних публікаціях. Зауважимо, що в XV ст. усі засвідчені документами уряди означені як «кам'янецькі». Те ж саме мало місце у XVI ст., коли, за нашими спостереженнями, що ґрунтуються на перегляді тодішніх кам'янецьких земських книг, з'являється, але дуже повільно поширюється означення їх терміном «подільський»²¹¹.

²⁰⁶ Ці дві події щодо Західного Поділля відбулися 1434 р., але розділяє їх кількомісячна перерва; можливо, Подільське воєводство утворилось десь між 1432–1434 рр. (М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-територіального устрою..., с. 26–27).

²⁰⁷ *Starodawne prawa polskiego pomniki: Z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych, głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich ziemi krakowskiej, wyciągnął i wydał A. Z. Helcel*, t. 2. Kraków 1870, с. 389.

²⁰⁸ *Volumina legum*, t. 1, с. 57.

²⁰⁹ Там само, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

²¹⁰ J. Długosz. *Opera omnia*, t. 13, с. 548; М. Г. Крикун. Поширення польсько-го адміністративно-територіального устрою..., с. 26.

²¹¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА України у Києві), ф. 37 (Кам'янецький земський суд), оп. 1, спр. 1–29. Подані спостереження вказують на неправомірність вживання Леоном Бялковським тільки найменування «подільський» для урядів підкоморія, хорунжого, стольника, чашника, підчашого, ловчого і мечника (L. Białkowski. *Urządnicy ziemscy podolscy...*). Це тим більше дивує, що свою розвідку про подільських урядників він ґрунтує виключно на кам'янецьких земських книгах.

Підкоморій уперше згаданий 1435 р.²¹², староста, йменованій звичайно «генеральним», а в XVII–XVIII ст. «генералом подільських земель», — 1375 р.²¹³, хорунжий — 1439 р.²¹⁴, суддя — 1441 р.²¹⁵, стольник — 1464 р.²¹⁶, підчаший — 1439 р.²¹⁷, підсудок — 1437 р.²¹⁸, підстолий — 1440 р.²¹⁹, чашник — 1523 р.²²⁰, ловчий — 1456 р.²²¹, войський — 1436 р.²²², писар — 1442 р.²²³, мечник — 1470 р.²²⁴

Отже, перші згадки стосуються усієї номенклатури подільських земських урядів XV–XVI ст. і охоплюють загалом період 148 років (див. Таблицю 3). Зрозуміло, це не значить, що до них той чи інший уряд у воєводстві не існував. Так, присутність підсудка 1437 р. автоматично «тягла» за собою наявність судді і писаря, тоді як наведені перші відомості про одного й другого стосуються дещо пізніших років.

Утворення, за сеймовою постановою 1581 р., Летичівського гродьськосудового повіту протягом багатьох десятиріч не мало наслідком зміни в номенклатурі подільських земських урядів. Щоправда, одразу або невдовзі після цієї події виник летичівський

²¹² *Volumina legum*, t. 1, c. 58.

²¹³ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1: 1340–1506. Санкт-Петербург 1846, № 4; В. Розов. *Українські грамоти*, т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ 1928, № 10; *Грамоти XIV ст.* / упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показники М. М. Пещак; відп. ред. В. П. Русанівський. Київ 1974, № 24; A. Przewdziecki. *Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów*, t. 1. Wilno 1841, c. 119–121; *Źródła do dziejów polskich* / wydane przez M. Grabowskiego i A. Przewdzieckiego, t. 1. Wilno 1843, c. 139–140. Див. також: М. Крикун. Витоки повітового устрою Подільського воєводства, с. 86–87.

²¹⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich* / wydali I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś (далі — ZDM), cz. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286–1442*. Wrocław — Kraków 1975, № 2225.

²¹⁵ *Urządnicy podolscy...*, c. 106.

²¹⁶ Там само, с. 134.

²¹⁷ J. Dunikowski. O rodzie Swierczków na Rusi w wieku XV i o początkach rodziny Dunikowskich // *Miesięcznik Heraldyczny*, r. 10, № 9, c. 204, 206.

²¹⁸ *Herbarz Polski, cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich* / ułożył i wydał A. Boniecki, t. 10. Warszawa 1907, c. 17.

²¹⁹ ZDM, cz. 5: *Dokumenty z lat 1401–1440*. 1970, № 1474.

²²⁰ L. Białkowski. *Urządnicy ziemscy podolscy...*, c. 177; MRPS, t. 4, № 13538.

²²¹ AGZ, t. 4. 1873, c. 165.

²²² Там само, t. 2. 1870, c. 196.

²²³ ZDM, cz. 8, № 2361.

²²⁴ *Urządnicy podolscy...*, c. 78.

Таблиця 3

Земські уряди в Подільському воєводстві у XV–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Повіти		
	Кам'янецький	Летичівський	Червоногородський
Воєвода	1434	—	—
Каштелян	1435	—	—
Підкоморій	1435	1767	—
Староста	1375	—	—
Хорунжий	1439	1659	1729
Суддя	1441	1767	—
Стольник	1464	1671	1727
Підчаший	1439	1670	1729
Підсудок	1437	1767	—
Підстолій	1440	1665	1727
Чашник	1523	1656	1729
Ловчий	1456	1671	1729
Войський	1436	1609	1472
Писар	1442	1767	—
Мечник	1470	1662	1729
Войський менший	1765	1765	1765
Скарбник	1639	1649	1729

Urządnicy województwa podolskiego..., с. 32; *Urządnicy podolscy...*, с. 39–188.

войський, перша відома згадка про якого стосується 1609 р.²²⁵ Отже, назагал список урядів лишався однокомплектним. Згідно з постановою сейму 1635 р., він був доповнений урядом подільського скарбника — перша згадка про нього припадає на 1639 р.²²⁶

З кінця другої чверті XVII ст. натрапляємо на летичівські, поза войським, уряди. Не виключено, що до появи їх спричинилися виїзні сесії Кам'янецького земського суду, які, відповідно до постанови сейму 1641 р.²²⁷, практикували у Летичеві. Сесії розглядали справи маєтків, розташованих у Летичівському (гродськосудовому) повіті; повноваження ж кам'янецьких сесій того ж суду торкалися тільки території Кам'янецького гродськосудового повіту²²⁸.

²²⁵ Там само, с. 185.

²²⁶ Там само, с. 111.

²²⁷ *Volumina legum*, t. 4, с. 17.

²²⁸ Про цей територіальний розподіл прерогатив летичівських і кам'янецьких сесій Кам'янецького земського суду в даній постанові сказано: «відповідно до вчиненого через ріку Ушицю розмежування воєводства з Летичівським повітом (z Latuczowem)» (*Volumina legum*, t. 4, с. 17). Тут, безумовно, малося на увазі здійснене 1612 р. розмежування Кам'янецького і

Пряких доказів про реалізацію цієї постанови не виявлено, але на думку, що летичівські сесії таки відбувалися, наштотують неодноразові у матеріалах кам'янецьких сесій земського суду за 1642 р. згадки про те, що розгляд тих чи інших справ відкладається на летичівську сесію²²⁹, котру, за тією ж сеймовою постановою, слід було відкривати першого четверга через три тижні після закінчення попередньої кам'янецької сесії. Свідчень, що летичівські сесії відбувалися після 1642 р., не маємо, проте цілком ймовірно, що їх у той час проводили. У такому разі можна припустити, що якби не потрясіння, які спіткали Подільське воєводство 1648 р. і згодом, то летичівські сесії трансформувалися б десь у середині XVII ст. в окремих Летичівський земський суд, а значить, відтоді існував би відповідний земськосудовий повіт, що територіально накладався б на однойменний гродськосудовий повіт. А це неминуче призвело б до появи летичівської земськоурядової ієрархії.

З огляду на відсутність у Летичеві земського суду уряди там сформувалися в урізаному комплекті, притаманному повітам неземськосудовим, тобто без урядів підкоморія і судової трійки. Перші відомі нам згадки про летичівські уряди, поза війським, в хронологічному порядку такі: скарбник — 1649 р.²³⁰, чашник — 1656 р.²³¹, хорунжий — 1659 р.²³², мечник — 1662 р.²³³, підстолій — 1665 р.²³⁴, підчаший — 1670 р.²³⁵, ловчий і стольник — 1671 р.²³⁶

Слід мати на увазі, що від 1581 р. існував уряд летичівського судового старости, проте фізично окремим він не був, тому що,

---

Летичівського гродськосудових повітів. Про нього див.: М. Крикун. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI — XVIII ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 32. Львів 1997, с. 43–46.

²²⁹ М. Г. Крикун. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні в першій половині XVII ст. // *Архіви України*, № 5. 1985, с. 50. У доопрацьованому вигляді цю статтю під назвою «Кам'янецькі земські книги про міграції населення на українських землях у першій половині XVII століття» див. у: М. Крикун. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях...*, с. 333.

²³⁰ K. Niesiecki. *Herbarz Polski...*, t. 10. 1846, Dodatek, с. 117.

²³¹ Там само, t. 5, с. 327.

²³² *Urządnicy podolscy...*, с. 154.

²³³ Там само, с. 168.

²³⁴ K. Niesiecki. *Herbarz Polski...*, t. 10. 1846, Dodatek, с. 117.

²³⁵ *Urządnicy podolscy...*, с. 172.

²³⁶ Там само, с. 165 (ловчий), 183 (стольник).

згідно з сеймовою постановою 1581 р., в одній особі поєднувались старостинства кам'янецьке і летичівське.

Конституція сейму 1766 р. дозволила Летичівському повітові з 1767 р. мати підкоморія і склад земського суду²³⁷. Призначеного року ці уряди почали діяти²³⁸. 1765 р. Кам'янецький і Летичівський повіти отримали, як, до речі, і землі та повіти інших воєводств Корони (у тому числі Руського і Белзького воєводств; див. *Таблиці 1 і 2*), уряд меншого войського.

1726 р. на Гродненському сеймі земські уряди були надані Червоногородському повіту²³⁹. Подільський повіт з такою назвою існував у західній частині межиріччя Стрипи і Збруча до перетворення Західного Поділля у воєводство і поширення на нього польського права як очолюваний воєводою з місцевої людності, відтоді до третьої чверті XVI ст. — як повіт старости-державці²⁴⁰. Потім ця назва зникла, а територія, охоплювана нею, входила в XV–XVIII ст. до складу Кам'янецьких земського й гродського повітів. Не пізніше середини 1630-х років назва «Червоногородський повіт» відродилася²⁴¹ для означення терену в тому ж межиріччі (ймовірно, вона охоплювала в той час усе це межиріччя). Політична окремішність даної території виражалася хіба що наявністю червоногородського войського²⁴². Коли б не відомі події, започатковані в 1648 р., може й стала б вона повітом — якщо не судовим, то все ж забезпеченим набором земських урядів, характерним для несудових повітів. Та сама назва знову виникає десь у першій чверті XVIII ст. — напередодні згадуваної сеймової постанови, у 1720–1725 рр., вона джерельно засвідчена²⁴³. Повіт до 1772 р., коли його територія відійшла до Австрії, входив у Кам'янецьку землю — так у XVIII ст. звався терен Кам'янецького гродськосудового, а від 1767 р. — й Кам'янецького земськосудового повітів.

²³⁷ *Volumina legum*, t. 7, с. 212.

²³⁸ *Urządnicy podolscy...*, с. 171 (писар), 175 (підкоморій), 176 (підсудок), 180 (суддя).

²³⁹ *Volumina legum*, t. 6, с. 230.

²⁴⁰ М. Г. Крикун. Повітовий устрій Подільського воєводства..., с. 159–171.

²⁴¹ ЦДДА України у Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 40, арк. 15 (1636 р.); спр. 41, арк. 334 зв. (1637 р.); спр. 42, арк. 496 (1639 р.).

²⁴² Перша відома нам згадка про нього відноситься до 1472 р. (AGZ, t. 12, № 3550).

²⁴³ *Список актовых книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве*. Киев 1864 (Отгиск из «Университетских известий» за 1862–1864 гг.), с. 143.

Червоногородських урядників (поза війським) вперше зустрічаємо: 1727 р. — підстоля і стольника²⁴⁴, 1729 р. — мечника, хорунжого, скарбника, чашника, підчашого, підстоля і ловчого²⁴⁵, 1765 р. — військового меншого²⁴⁶.

Волинське воєводство

Волинське воєводство, постійно (до 1791 р.) ділилося на повіти Луцький, Кременецький та Володимирський, кожен з яких був у судовому відношенні і земським, і гродським²⁴⁷. Повіти з тими ж назвами існували задовго до перетворення Волинської землі у воєводство як старостинські округи — ними управляли намісники-старости, призначувані великим князем литовським, наділені широкими повноваженнями, зокрема старости очолювали суди, що розглядали цивільні й кримінальні справи²⁴⁸.

У відомих нам джерелах найраніші згадки про волинських старост такі: луцького — 1336 р.²⁴⁹, кременецького — 1418 р.²⁵⁰, володимирського — 1442 р.²⁵¹. З них, на думку Михайла Грушевського, луцький староста за посадовим рівнем до утворення Волинського воєводства певною мірою відповідав тодішньому воєводі у Великому князівстві Литовському, уряд якого існував з 1413 р.²⁵²

Виникнення Волинського воєводства (як одночасно з ним Брацлавського та ряду інших воєводств Литовської держави) з усіма політичними наслідками для нього відбулося в руслі

²⁴⁴ *Urządnicy podolscy...*, с. 45 (підстолей), 47 (стольник).

²⁴⁵ Там само, с. 39 (хорунжий), 40 (чашник), 41 (ловчий), 42 (мечник), 43 (підчаший), 45(підстолей), 46 (скарбник).

²⁴⁶ Там само, с. 50.

²⁴⁷ М. Г. Крикун. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. // *Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць*. Київ 1990, с. 134–145.

²⁴⁸ М. Любаский. *Областное деление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*. Москва 1892, с. 209; М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5: *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XVI–XVII віків*. Київ 1994, с. 295–300.

²⁴⁹ *Urządnicy wołyńscy...*, с. 93.

²⁵⁰ *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / collectus opera A. Prochaska*. Cracoviae 1882 [*Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 6], № 233.

²⁵¹ О. Halecki. *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełły*. Kraków 1915, с. 45, 300.

²⁵² М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 317.

адміністративно-політичної реформи, ухвалені Віленським сеймом 1565–1566 рр. і спрямовані на швидке здійснення намірів правлячих кіл Польщі та їхніх «союзників» у Великому князівстві Литовському інкорпорувати останнє до її складу²⁵³. Одним із безпосередніх підступів до інкорпорації мало бути максимальне наближення політичного, у тому числі й адміністративного, устрою литовського до польського. Звідси й запровадження у Великому князівстві Литовському воєводств там, де їх ще не було, польської політичної системи взагалі²⁵⁴, отже, й проникнення у Литовську державу з Польщі земських урядів.

Серед багатьох «прозьб», висловлених представниками шляхти Великого князівства Литовського на Віленському сеймі 1565–1566 рр., на які 21 грудня 1565 р. Сигізмунд Август дав «отказы», була й така: «Дыкгнитарств або достоенств всих старых зацности мест не опускаючи, ... абы его кр(олевская) милость также на том сойме новых достоенств подле обетницы своее господарьское причинити рачил»²⁵⁵. Йшлося про надання земських урядів — дигнітарських та інших, поширених у Короні, при збереженні існуючих у литовській державі урядів «старых». Судячи із наведеної «прозьбы», господар раніше обіцяв це надання здійснити. «Отказ» Сигізмунда Августа був позитивний, задовольняв прагнення шляхетського загалу у Литві²⁵⁶.

«Списанье поветов Великого князьства Литовского и врядников в них» (далі — «Списанье») — недатований документ, створений унаслідок реформаторської діяльності Віленського сейму 1565–1566 рр., дає уявлення про те, яким був у Волинському воєводстві та інших воєводствах Великого князівства Литовського на початковому етапі його, воєводства, існування склад земських

---

²⁵³ Там само, с. 339. Про цю реформу див.: М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 690–719; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик*. Юрьев 1911, с. 16–57.

²⁵⁴ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 699; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): Опыт исследования политического и общественного строя*. Санкт-Петербург 1901, с. 625; його ж. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия...*, с. 54; М. Г. Крикун. *Поширення польського адміністративно-територіального устрою...*, с. 34–37.

²⁵⁵ *Документы МАМЮ*, т. 1, с. 173; *РИБ*, т. 30, стлб. 373.

²⁵⁶ *Документы МАМЮ*, т. 1, с. 173; *РИБ*, т. 30, стлб. 374.

урядів, запроваджених або закріплених на виконання згаданого «отказа» Сигізмунда Августа. Цей склад включав таку ієрархію: загальновоєводські уряди воеводи, каштеляна і хорунжого, по кожному повіту — уряди підкоморія, судді, підсудка, писаря, по Володимирському та Кременецькому повітах — ще й маршалка, поставленого перед підкоморієм²⁵⁷.

Перший привілей на «воєводство землі Волинское» датований 12 вересня 1566 р.²⁵⁸; перший привілей на волинське каштелянство — 24 травня того ж року²⁵⁹. Обидва уряди завжди йменувалися «волинськими». У сенаті воевода займав 16-е, каштелян (серед більших каштелянів) — 13-е місце²⁶⁰.

Уряд маршалка, невідомий у Короні як земський, на території Волинського воєводства існував задовго до адміністративно-територіальної реформи середини 1560-х років, найпізніше від 1463 р.²⁶¹ Особа, яка його займала, іменувалася «маршалком Волинської землі»²⁶². Цим маршалком звичайно був луцький староста²⁶³, рідше — староста володимирський²⁶⁴. Останнім «маршалком Волинської землі» був князь Костянтин-Василь Острозький — ним він став 1550 р. і «маршалкував» до своєї смерті (1608 р.); одночасно він посідав уряд володимирського старости²⁶⁵.

Маршалок Волинської землі відповідав за збір шляхетського ополчення у її межах²⁶⁶. З перетворенням цієї землі у воєводство

²⁵⁷ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 228–229.

²⁵⁸ И. Малиновский. *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рад Великого княжества Литовского*. Томск 1901, с. 73–74; Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.* Харьков 1902, с. 144; J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795*. Kraków 1885, с. 90; його ж. *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa 1895, с. 26.

²⁵⁹ *Urządnicy wołyńscy...*, с. 73.

²⁶⁰ *Volumina legum*, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

²⁶¹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: 1366–1506 / wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. Lwów 1887, № 58.

²⁶² J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze...*, с. 21–24.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Там само, с. 24; *Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie*, t. 3: 1432–1534 / wydane przez B. Gorczaka. 1890, с. 248; *Urządnicy wołyńscy...*, с. 136–138.

²⁶⁵ J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze...*, с. 24.

²⁶⁶ М. Любавский. *Областное деление Литовско-Русского государства...*, с. 211; М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 311; Z. L. Radziwiński.

за місцевим, уже земським, маршалком збереглася та сама функція, але тільки стосовно Володимирського і Кременецького повітів, оскільки компетенції маршалка Луцького повіту мав виконувати каштелян²⁶⁷. Обидва ці маршалки йменувалися маршалками «його королівської милості» без повітових означень «володимирський» і «кременецький». Першими повітовими волинськими маршалками були Петро Загоровський і Михайло Єло Малинський. Про належність першого з них до Володимирського повіту, а другого — до Кременецького свідчить «Списанье поветов... князьства...», у якому вони приписані саме до них²⁶⁸.

М. Єло Малинський маршалком «його королівської милості» став за господарським привілеєм, датованим 22 серпня 1565 р.²⁶⁹, тобто виданим до відкриття уже згаданого Віленського сейму, яке припало на 18 листопада того ж 1565 р.²⁷⁰ У привілеї маршалківство трактується як придворна посада, зокрема сказано, що М. Єло Малинський «маєт ся ... радити и справовати и предложеньства и поцѣтливости уживати по тому, яко и иные маршалѣки наши маршалствы ему равные з стародавна радили и справовали и тепер радять и справують». Судячи з цієї цитати, придворних маршалків напередодні реформи середини 1560-х років було чимало: можливо, вони представляли землі Великого князівства Литовського і навіть їх частини; у такому разі можна говорити про своєрідну закономірність закріплення їх за повітами 1566 р. і надання їм статусу земських урядників. Разом з тим вони, можна думати, продовжували бути придворними маршалками; звідси, видається, і вказане вище їх титулування, що не включало означення повітової належності зайнятого ними уряду. Про наступних володимирських і кременецьких маршалків нічого не відомо — їх, очевидно, не було: цей уряд не вписувався у запозичену з Корони земську ієрархію.

Słowo o namiestnikach rusko-litewskich i marszałkach Wołyńskiej ziemi wywołane pracą p. Józefa Wolffa «Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego», poprzedzone i zakończone uwagami i uzupełnieniami do ni je // *Przegląd Polski*, t. 20, kwartał 1 (ogólnego zbioru t. 77). Kraków 1885, s. 377.

²⁶⁷ М. Г. Крикун. Повітовий поділ Київського воєводства..., с. 70.

²⁶⁸ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 228–229. Дещо пізніше від часу виникнення «Списання» згадки про цих осіб як маршалків «його королівської милості»: Попис войска великого князьства Литовского лѣта 1567 // *РИБ*, т. 33, ч. 3. Петроград 1915, с. 1237, 1240; *Акта унији Польски з Литwą. 1385–1791* / wydali S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków 1932, с. 324.

²⁶⁹ И. Малиновский. *Сборник материалов...*, с. 48–49.

²⁷⁰ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 690.

Підкоморство у Волинській землі, як і на інших теренах Великого князівства Литовського, з'явилося 1566 р. на повітовому рівні за дозволом, даним Сигізмундом Августом на Віленському сеймі 21 грудня 1565 р. у відповідь на «прозбу» шляхетського загалу ввести його²⁷¹ і оформленим у Литовському (Другому) статуті 1566 р.²⁷²

Уряд хорунжого на Волині найраніше фігурує під 1466 р.²⁷³ До середини 1760-х років Волинське воеводство мало одного хорунжого. Від 1566 р. його іменовано «волинським»²⁷⁴.

Одним із наслідків реформи Віленського сейму 1565–1566 рр. була заміна у Великому князівстві Литовському старостинського суду у повіті судами земськими і гродськими — структурно й функціонально зліпками з однойменних судів Корони. Їх було конституційовано Литовським статутом 1566 р.²⁷⁵ відповідно до дозволу Сигізмунда Августа на їх створення від 21 грудня 1565 р.²⁷⁶ У Волинському воеводстві уряди судді, підсудка і писаря виникли в

²⁷¹ *Документи МАМЮ*, т. 1, с. 170; *РИБ*, т. 30, стлб. 368.

²⁷² *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 23, II: Материалы. Москва 1854, с. 101. Певний інтерес становить привілей Сигізмунда Августа «земенину» кременецькому Івану Патрикею Курозвонському на «підкоморство кремнянское» від 28 серпня 1566 р. Підкоморство, згідно з цим документом, було «з рук Олексьего Белецкого з певных причин взятое» (Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), кн. 48, л. 84–84 об.). Олексій Белецький був першим у ряду кременецьких підкоморіїв (М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 229). Підкоморство у нього було відібране («взято») на прохання шляхти Кременецького повіту через те, що він був неосілим у цьому повіті і тільки недавно став власником маєтку в ньому; це відібрання узгоджувалося з відповідним пунктом Литовського статуту 1566 р., який вимагав для одержання підкоморства (як і іншого земського уряду) повітової осілості (*Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 23, с. 101).

²⁷³ *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1, № 64.

²⁷⁴ Згадку про найменованого першого хорунжого Волинського воеводства («хоружий земли Волинское»), датовану 18 березня 1566 р., див.: Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства...*, Приложение, с. 151. Подібні згадки про хорунжого, що заступив цього першого згідно з господарським привілеєм від 27 серпня 1566 р., див.: РГАДА, ф. 389, кн. 50, л. 60 об.–61 (привілей); *Попис войска великого князства Литовского...*, с. 1237.

²⁷⁵ *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 23, с. 63.

²⁷⁶ *Документи МАМЮ*, т. 1, с. 170; *РИБ*, т. 30, стлб. 368.

1565–1566 рр.²⁷⁷ і йменувалися за назвами повітів. Тоді ж з'являються повітові війська²⁷⁸.

Отже, 1566 р. у Волинському воеводстві (див. Таблицю 4) було, враховуючи судового старосту, 10 земських урядів, з них воевода, каштелян, хорунжий були загально-воеводські, маршалок — у подвійному (для двох повітів), решта (підкоморій, староста, суддя, підсудок, писар, війський) — у потрійному (для трьох повітів) складі. Так було до і деякий час після Люблінської унії²⁷⁹.

Згодом номенклатура волинських земських урядів розширилась. Сейм 1578 р. дозволив Волинському (як і Київському та Брацлавському) воеводству мати уряди підчасшого, стольника, чашника і підстоля²⁸⁰. У виявлених джерелах підчасший уперше фігурує 1579 р.²⁸¹, стольник, чашник і підстоля — 1580 р.²⁸² Усі вони до середини 1760-х років діють як «волинські», тобто загальноноеводські.

Сейм 1589 р. затвердив (*postanawiamy*) таку ієрархію власне земських урядів (*mieysca urzędników*) Волинського (і Брацлавського) воеводства, вказавши, що вона має відповідати ієрархії «коронних воеводств» (*aby mieysca swe obyczajem mieysc koronnych województw odprawowali tym porządkiem*)²⁸³, тобто, як можна здогадуватись, тих воеводств, котрі до Люблінської унії входили у Корону: підкоморій, хорунжий, суддя, стольник, підчасший, ловчий, підсудок, чашник, мечник, скарбник, війський. У цьому переліку пропущено (очевидно, через недогляд) підстоля і писаря, старосту ж не названо тому, що він на той час, мабуть, ще не утвердився на постійно у статусі земського урядника. Прикметно, що не бачимо в ньому і маршалка. Натомість у сеймовій постанові 1589 р. згадано

²⁷⁷ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, № 79; *Документы МАМЮ*, т. 1, с. 177; *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700)*. 1886, с. 218; *Urzędnicy wołyńscy...*, с. 49, 53, 56, 82, 87, 90, 108–113, 116.

²⁷⁸ *Urzędnicy wołyńscy...*, с. 66, 101, 125.

²⁷⁹ Що так було на час укладення унії, видно з матеріалів Люблінського сейму 1569 р. (*Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским*. Санкт-Петербург 1869, с. 721, 741, 748, 755; *Akta unji Polski z Litwą...*, с. 323, 324, 327).

²⁸⁰ *Volumina legum*, т. 2, с. 189.

²⁸¹ *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни*, т. 1. Киев 1849, с. 176.

²⁸² *Urzędnicy wołyńscy...*, с. 131 (чашник), 144 (підстоля), 149 (стольник).

²⁸³ *Volumina legum*, т. 2, с. 287.

Таблиця 4

Земські уряди у Волинському воєводстві у XV–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Волинська земля / воєводство	Повіти					
		Луцький	Володимирський	Кременецький	Ковельський	Дубнівський	Поліський
Воєвода	1566	—	—	—	—	—	—
Каштелян	1566	—	1794	—	—	—	—
Підкоморій	1566	—	1566	1566	1794	1794	—
Староста	—	1366 / 1387	1353 / 1442	бл. 1369 / 1418	—	—	—
Хорунжий	1566	1466 / 1765	1489 / 1765	1765	1794	1794	1794
Суддя	—	1566	1566	1565	1794	—	—
Стольник	1580	1765	1765	1765	1794	1794	1794
Підчасий	1579	1765	1765	1765	1794	1794	1794
Ловчий	1599	1765	1765	1765	1794	1794	—
Підсудок	—	1566	1566	1566	—	—	—
Підстолій	1580	1765	1765	1765	1794	1794	—
Чашник	1580	1765	1765	1765	1794	1794	1794
Войський	—	1566	1566	1566	1794	1794	1794
Писар	—	1566	1566	1566	1794	—	—
Мечник	1590	1765	1765	1765	1794	1794	—
Войський менший	—	1765	1765	1765	1794	—	—
Скарбоник	1606	1765	1765	1765	1794	—	1794
Маршалок	1463	—	—	—	—	—	1794

Urzędniczy wołyńscy... с. 33.

ловчого, мечника й скарбника, уряди яких виникли у Волинському (і Брацлавському) воєводстві десь незадовго до її прийняття або були нею запроваджені; вони теж іменувалися «волинськими». Ловчий вперше з'явився 1599 р., мечник — 1590 р., скарбник — 1606 р.²⁸⁴

Звертає на себе увагу в постанові 1589 р. те, що вона конституювала польську ієрархію земських урядів у двох українських воєводствах. Отже, можна твердити, що загалом ця ієрархія виробилася задовго до відомої сеймової постанови 1611 р. під назвою *Ordo officialium terrestrium* і дуже відрізнялася від поданого М. Кромером переліку земських урядів, який, видається, не цілком відповідав дійсній ієрархії.

Варто вказати на те, що скарбник волинський присутній у сеймовій постанові 1589 р., а в *Ordo officialium terrestrium* — відсутній. Між тим, бачимо його на час видання останнього документа²⁸⁵. Доречно зазначити, що в сеймовій постанові 1635 р., котра, як відомо, ввела скарбниківство в ієрархію земських урядів Корони, сказано, що воно і без того є у Волинському (а також Київському і Чернігівському) воєводстві²⁸⁶.

У постанові сейму 1613 р. читаємо, що земські урядники Волинського воєводства «мають свої особливі права і звичаї зайняття (*zasiadania*) своїх місць і виголошення згідно з ними промов (*ferowania z nich wot*) на сеймиках та публічних з'їздах, а тому вони повинні не підлягати конституції 1611 р., а залишатися при давньому своєму порядку і звичаї»²⁸⁷. На жаль, нам не вдалося встановити, чому з'явився цей документ. Можна припустити, що на початку XVII або й у кінці XVI ст. волинська (і брацлавська) ієрархія земських урядів помітно відрізнялася від поданої у сеймовій постанові 1589 р.

1647 р. своєрідність волинської ієрархії була ліквідована: тодішній сейм постановив, що ця ієрархія структурно повинна відповідати *Ordo officialium terrestrium* 1611 р. й виглядати так; підкоморій, судовий староста, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, ловчий, підсудок, підстолій, чашник, війський, писар, мечник; до цього переліку додано, скарбника, враховуючи сказане про нього

²⁸⁴ *Urządnicy wołyńscy...*, с. 133 (ловчий), 138 (мечник), 147 (скарбник).

²⁸⁵ Там само, с. 147.

²⁸⁶ *Volumina legum*, t. 3, с. 420.

²⁸⁷ Там само, с. 94–95.

у сеймовій постанові 1635 р.²⁸⁸ Цей перелік співпадає з переліком 1611 р., за винятком, крім сказаного про скарбника, того, що в обох цих документах по-різному розміщений ловчий.

У середині 1760-х років загальновоєводські волинські уряди, окрім воєводства і каштелянства, були перетворені у повітови. Ініціативу у цій справі виявила волинська шляхта, яка в інструкції послам на конвокаційний сейм, ухваленій на воєводському сеймику 10 лютого 1764 р., зобов'язала їх домагатися від сейму запровадження окремих урядів для Володимирського і Кременецького повітів²⁸⁹; йшлося саме про уряди, які віддавна мали загальноволинський характер і тому, в разі введення володимирських і кременецьких однойменних з ними урядів, мали перетворитися в луцькі. Конвокаційний сейм, що відбувся того ж року, позитивно прореагував на цю вимогу і визнав за доцільне рекомендувати внести в *practa conventa* претендента на королівський престол пункт про надання Волинському воєводству означених двох складів урядів²⁹⁰. При затвердженні на елекційному сеймі (він теж відбувся 1764 р.) *practa conventa* Станіслава Августа, котрий став королем, цей пункт було включено²⁹¹.

24 червня 1765 р. королівська канцелярія видала номінаційні привілеї на уряди чашника, ловчого, підчашого, підстоля, скарбника, стольника для кожного з трьох повітів Волинського воєводства²⁹², а також — привілеї на менше войсківство для тих же повітів²⁹³.

Брацлавське воєводство

Від створення на терені східної частини історичного Поділля в 1566 р. і до 1791 р. Брацлавське воєводство територіально було одним судовим повітом — земським і гродським. Понад три десятиліття обидва шляхетські суди знаходилися у місті Брацлаві. За постановою сейму 1598 р.²⁹⁴ їх, як, до речі, і сеймик воєводства, було

²⁸⁸ Там само, т. 4, с. 59.

²⁸⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 7181, арк. 165.

²⁹⁰ *Volumina legum*, т. 7, с. 38.

²⁹¹ Там само, с. 101.

²⁹² *Urządnicy wołyńscy...*, с. 45, 48, 51, 55, 59, 65, 69, 80, 81, 85, 89, 92, 100, 105, 107, 111, 115, 118, 124. Див. також: ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 46 (Єловицькі), тека XXXI, № 4498–4500.

²⁹³ *Urządnicy wołyńscy...*, с. 68, 103, 127.

²⁹⁴ *Volumina legum*, т. 2, с. 373.

перенесено у місто Вінницю; встановлено, що тут суди почали діяти не пізніше вересня того ж року²⁹⁵. Відтоді столицею воєводства була Вінниця, проте саме воно далі йменувалося по-старому — «Брацлавським».

До Люблінської унії воєводство у джерелах фігурує як «повіт Брацлавський і Вінницький», «повіт Брацлавський», «повіт Вінницький»²⁹⁶. Подвійна назва судового повіту інколи поширювалася й на назву самого воєводства («воєводство Брацлавское и Венецкое»)²⁹⁷.

Така назва повіту (та воєводства) викликана, імовірно, тим, що задовго до середини 1560-х років головні опорні пункти Великого князівства Литовського у Східному Поділлі, Брацлавське і Вінницьке староства, перебували в руках одного намісника-старости, самі ж староства з оточуючими їх і підпорядкованими їм землями становили однойменні повіти²⁹⁸. Брацлавсько-вінницькими, часом ще й звенигородськими старостами (Звенигородське староство-повіт інколи зустрічається в матеріалах першої половини і середини XVI ст.²⁹⁹) до виникнення Брацлавського воєводства бували звичайно луцькі (рідше — володимирські) старости, вихідці з волинської знаті — князів і панів (останнім таким старостою був (у 1548–1576 рр.) князь Богуш Федорович Корецький)³⁰⁰: територія Східного Поділля у той період вважалася адміністративно

²⁹⁵ М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна (далі — ДБВ). Львів 2008, с. 15–16.*

²⁹⁶ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 164–166, 180, 183, 192, 200, 205, 231; *РИБ*, т. 30, стлб. 866; Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства...*, Приложение, с. 153–154, 172, 186; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия...*, с. 58, 74; *Архив ЮЗР*, ч. 8, т. 5: *Акты об украинской администрации XVI–XVII вв.* 1907, с. 155–157, 164, 503; ч. 8, т. 6, с. 215; *Akta unji Polski z Litwą...*, с. 319; *Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie*, т. 7: 1554–1572 (*Dyplomatarysz galezi niesuchojezskiej*, т. II). 1910, с. 324.

²⁹⁷ *Документы МАМЮ*, т. 1, с. 468; *РИБ*, т. 30, стлб. 430.

²⁹⁸ Г. В. Боряк. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. (до 1566 р.) // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*, вип. 11, с. 64; див. також: В. Nykiel. *The Fifteenth- and Sixteenth-Century Starosts and the Starosty Magistrates of Bratslav and Vinnytsia (to 1569)* (машинопис).

²⁹⁹ Г. В. Боряк. Територія і залюдненість Брацлавщини..., с. 64–65.

³⁰⁰ Ф. И. Леонтович. *Очерки истории Литовско-Русского права*, вып. 1. Санкт-Петербург 1893, с. 391; М. Любавский. *Областное деление Литовско-Русского государства...*, с. 60, 262–263; М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 135.

приналежною до Волинської землі³⁰¹. До речі, відлуння цієї приналежності бачимо згодом у королівському «Привілеї (!) повернення Волинської землі королівству Польському», виданому в травні 1569 р. під час роботи Люблінського сейму і включеному у його постанови (тут кілька разів зустрічається «земля Волинська, тобто воєводства Волинське і Брацлавське»)³⁰², у постанові сейму 1590 р. (Брацлавське воєводство у ній віднесене до воєводств «волинських»³⁰³) і в складеному того ж 1590 р. документі, що засвідчив довічне дарування ряду маєтків («в землі Волинській – у воєводстві Брацлавському»)³⁰⁴.

Після князя Б. Ф. Корецького Брацлавське і Вінницьке староства, а також Звенигородське староство перебували в основному в руках однієї особи. Так було до кінця 1630-х років, старостами брацлавськими і вінницькими (вінницькі ще йменувалися «звенигородськими») були окремі особи³⁰⁵.

Після укладення Люблінської унії найменування Брацлавського воєводства «повітом Брацлавським і Вінницьким» зникає, у джерелах воно частіше зветься «повітом Брацлавським», рідше — «повітом Вінницьким»; так тривало до 1730-х років³⁰⁶.

До середини 1730-х років, коли у складі воєводства виникли несудові повіти (про це див. далі), воно як одноповітове мало один

³⁰¹ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 5, с. 408; М. Г. Крикун. *Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства...*, вип. 8. 1982, с. 88; М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел / 2-ге вид.* Київ 1993, с. 64, 83. Див. також: Ф. И. Леонтович. *Очерки истории Литовско-Русского права*, вып. 1, с. 390–391.

³⁰² *Volumina legum*, t. 2, с. 82–84.

³⁰³ Там само, с. 312.

³⁰⁴ *Zródła dziejowe*, t. 20: *Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1894, с. 120.

³⁰⁵ ДБВ, с. 15–16; Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648*. Warszawa 2000, с. 189, 191.

³⁰⁶ *Архив ЮЗР*, ч. 7, т. 1, с. 459–461, 478–481; ч. 8, т. 2: *Акты Барского староства XVII–XVIII вв.* 1894, с. 390–391; ч. 8, т. 6: *Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII в.* 1911, с. 280–283, 288–292; *Zródła dziejowe*, t. 21: *Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw)* / opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa 1894, с. 389, 397, 413, 422, 427, 429, 430, 539, 556, 578, 580, 593, 620; *MRPS*, р. V, vol. 2. 1961, № 10575, 10658; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 141 (Колекція Александра Чоловського), спр. 187, с. 55; ЦДДА України у Києві, ф. 49 (Потоцькі), оп. 1, спр. 1360, 1366.

комплект земських урядів. Початково ця однокомплектність зафіксована в «Списанье», згідно з яким Брацлавське воєводство дістало уряди воєводи, каштеляна, підкоморія, хорунжого, судді, підсудка, писаря³⁰⁷. Привілей на «воєводство Брацлавское и Венецкое» був виданий 25 березня 1566 р. або дещо раніше того ж року³⁰⁸. 25 березня 1566 р. датований привілей на брацлавське каштелянство³⁰⁹. Місце брацлавського воєводи у сенаті сейму — 32-е, каштеляна — 29-е серед більших каштелянів³¹⁰.

Підкоморій, суддя, підсудок і писар у реєстрі брацлавської шляхти, яка в червні 1569 р. у брацлавському замку присягла на вірність Польській Короні, означені поіменно, кожен «брацлавським і вінницьким» — відповідно до поданої у ньому назви повіту («повіт Брацлавський і Вінницький»)³¹¹. Перший підкоморій був номінований після 12 квітня 1568 р., перший суддя — після 13 січня 1567 р.³¹² Натомість перший брацлавський хорунжий (хоружий) з'явився щойно 1574 р.³¹³

До зазначених у «Списанье» урядників слід насамперед додати судового старосту. Особа, що займала цей уряд, до середини 1730-х років продовжувала йменуватися старостою брацлавським і вінницьким, а відтоді — ще й звенигородським. Потрібно додати й військового: у квітні 1567 р. Сигізмунд Август йменував зем'янина Брацлавського воєводства Миська Петничанського війським «замку и повету Венецкого» «аж до его живота або

³⁰⁷ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 231.

³⁰⁸ Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства...*, с. 144–145; И. Малиновский. *Сборник материалов...*, с. 62–63; И. И. Лаппо. *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии...*, с. 590; М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 725; *Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego / opracował Z. L. Radzimiński*, t. 2, cz. 1: *Linia Niesuchojeńska*. Lwów 1911, с. 235–236; J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze...*, с. 7; ДБВ, с. 5–6, 135–136.

³⁰⁹ Н. А. Максимейко. *Сеймы Литовско-Русского государства...*, с. 143–144; И. Малиновский. *Сборник материалов...*, с. 70–71; М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 725; J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze...*, с. 97; ДБВ, с. 136–137.

³¹⁰ *Volumina legum*, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

³¹¹ *Akta unji Polski z Litwą...*, с. 319; *Źródła dziejowe*, t. 20, с. 101; ДБВ, с. 157, 159.

³¹² М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років, с. 18–19.

³¹³ Там само, с. 19. Слід вказати на те, що брацлавське хорунжівство було обіцяно надати однією з ухвал Люблінського сейму 1569 р. (*Volumina legum*, t. 2, с. 99).

до иншого большого опатренья» [призначення], причому на початку відповідного номінаційного привілею зазначено причину його видання: «в повете Брацлавском и Веницком войского еще нет»³¹⁴. Той самий вінницький військний згаданий і в реєстрі присяги шляхти Брацлавського воєводства, що відбулася у червні 1569 р.³¹⁵

Першим війським Брацлавського повіту і замку став Василь Жабокрицький — десь після тієї ж присяги: під час проведення її він війським не був³¹⁶.

1578 р. сейм, як уже зазначалося, дарував Брацлавському, Волинському та Київському воєводствам уряди підчашого, стольника, чашника і підстоля. Перші згадки про стольника, як небіжчика, і підстоля припадають на 1582 р.³¹⁷, про підчашого — на 1585 р.³¹⁸ Стосовно чашника сеймове «дарування» було реалізоване через багато років: його вперше зустрічаємо 1617 р.³¹⁹

У постанові сейму 1589 р., яка, про що вже сказано вище, визначила ієрархію («місця») земських урядів Брацлавського (і Волинського) воєводства, названо й уряди ловчого, мечника та скарбника. Уперше мечник згаданий 1607 р., скарбник — 1616 р.³²⁰ Ловецтво виникло до 1603 р.³²¹

Отже, зрештою воєводство одержало весь можливий комплект земських урядів (див. *Таблицю 5*). Кожен з них, крім військівства, іменувався тільки «брацлавським», військівство було і «брацлавське», і «вінницьке». Цей комплект земських брацлавських урядів беззмінно проіснував до середини 1730-х років.

Сейм 1736 р. дозволив мати земські уряди Вінницькому і Звенигородському повітам³²², які відновили своє існування десь близько 1735 р. На цей рік припадають перші відомі нам згадки про них³²³. (Брацлавський повіт, зрозуміло, продовжував існувати,

³¹⁴ *Архив ЮЗР*, ч. 8, т. 5, с. 164.

³¹⁵ *Akta unji Polski z Litwą...*, с. 319; *Źródła dziejowe*, т. 20, с. 101; *ДБВ*, с. 157.

³¹⁶ *ДБВ*, с. 18.

³¹⁷ Там само, с. 19, 158.

³¹⁸ Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej...*, с. 209.

³¹⁹ Там само.

³²⁰ Там само, с. 210–211.

³²¹ М. Крикун. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років, с. 20.

³²² *Volumina legum*, т. 6, с. 323.

³²³ *Архив ЮЗР*, ч. 3, т. 3: *Акты о гайдамаках (1700–1768)*. 1876, с. 131, 177.

Таблиця 5

Земські уряди в Брацлавському воєводстві у XV–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Брацлавське воєводство	Вінницький повіт	Звенигородський повіт
Воєвода	1566	—	—
Каштелян	1566	—	—
Підкоморій	1568	—	—
Староста	1411 / 1423	1431 (1437)	1423
Хорунжий	1574	1736	1736
Суддя	1567	—	—
Стольник	1582	1736	1736
Підчаший	1585	1736	1736
Підсудок	1569	—	—
Підстолій	1582	1736	1736
Чашник	1617	1736	1736
Ловчий	1603	1736	1736
Войський	1569 або 1570	1567	1736
Писар	1569	—	—
Мечник	1607	1736	1736
Войський менший	1765	1765	1765
Скарбник	1616	1736	1736

ДБВ, с. 5–7, 14–23; Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej...*, с. 189, 191, 203, 204, 208–211; В. Nykiel. *The Fifteenth- and Sixteenth-Century Starosts and the Starosty magistrates of Bratslav and Vinnytsia (to 1569)* (машинопис).

проте відтоді він становив тільки частину воєводства). Сейм дарував їм тільки почесні уряди. 1736 р. були видані привілеї на звенигородське хорунжество, вінницькі стольництво і підстольство. У рішенні сеймика Брацлавського воєводства від 24 вересня 1736 р. сказано, що видано їх не тим особам, яким вони мали бути адресовані, а «начебо» іншим — тим, хто у цьому воєводстві є неосілий³²⁴. Видається, що, твердячи це, сеймик частково мав рацію: 1736 р. вінницьке підстольство отримав не Петро Судимонтович Чечель, як передбачалось³²⁵, а Адам Холоневський³²⁶. 1736 р. було видано і привілеї на звенигородське чашництво: відповідний урядник підписався під названим рішенням сеймика³²⁷. Щонайпізніше бачимо: 1739 р. — звенигородського войського³²⁸,

³²⁴ Там само, с. 224.

³²⁵ Там само.

³²⁶ *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 223.

³²⁷ *Архів ЮЗР*, ч. 3, т. 3, с. 225.

³²⁸ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 327.

1745 р. — звенигородського ловчого³²⁹, 1755 р. — звенигородського стольника³³⁰, 1765 р. — вінницького скарбника³³¹ і т. д. Ці уряди, зрозуміло, з'явилися значно раніше, ніж датовані перші відомі нам свідчення про них.

З 1736 р. власне брацлавські земські уряди ділилися на загальновоєводські (воєвода, каштелян, підкоморій, староста, суддя, підсудок, писар) і повітові.

Київське воєводство

Київське воєводство виникло 1471 р. у складі Великого князівства Литовського на території однойменної землі, що від 1362 р. була удільним князівством у цій державі. У тому вигляді, в якому у дану землю було впроваджено інститут воєводи, він існував у Литві від 1413 р. 2 жовтня цього року на Городлівському сеймі польський король і «найвищий» (*supremus*) князь литовський Владислав II Ягайло та великий князь литовський Вітовт, поряд з тим, що визначили характер об'єднання Великого князівства Литовського з Польською Коронаю, дали його «панам, шляхті і боярам» князівства обіцянку ввести уряд воєводи у Вільні і Троках та скрізь, де виявиться необхідним це зробити (*et in aliis locis, ubi nobis videbitur expedire*), подібний до коронного уряду воєводи³³². Обіцянка тоді ж була виконана — були призначені воєводи у Вільні і Троках, згодом — у ряді інших місць.

До середини 1560-х років київський воєвода та інші воєводи Великого князівства Литовського повноваженнями значно перевищували воєвод коронних. Павло Клепатський переконливо довів, що київському воєводі у вказаний період належала чимала адміністративна, військова, судова й господарсько-фінансова влада³³³.

³²⁹ Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, с. 272.

³³⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 46, тека XXI, № 1220; тека XXXI, № 4491.

³³¹ Архив ЮЗР, ч. 5, т. 2: *Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.* 1890, с. 100.

³³² *Akta unji Polski z Litwą...*, с. 67–68; див. також: S. Kutrzeba. *Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* Warszawa — Lublin — Łódź — Kraków 1914, с. 495–504.

³³³ П. Г. Клепатский. *Очерки истории Киевской земли, т. 1: Литовский период.* Одесса 1912, с. 74–94; див. також: М. Грушевський. *Історія України-Руси, т. 5, с. 300–301*; М. Любавский. *Областное деление Литовско-Русского государства...*, с. 237; М. Г. Крикун. Поширення польського адміністративно-

Зокрема, йому були підпорядковані усі найважливіші управлінські уряди в межах воєводства.

Вагомість посади київського воєводи зумовлювалась особливо тим, що (це стосується усіх тодішніх литовських воєвод) він поєднував і повноваження центрального, столичного (київського) старости — господарського намісника, що безпосередньо «завідував» округом, який звався Київським повітом³³⁴. На середину 1560-х років у Київському воєводстві, як довів П. Клепатський, було, окрім Київського, ще вісім округів-повітів — Житомирський, Овруцький, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Путивльський, Мозирський, Черкаський, причому останній поділявся на підповіти-обводи Черкаський, Білоцерківський, Канівський³³⁵. Серед цих повітів провідними були Київський, Житомирський та Овруцький.

У 1566–1569 рр. воєводство складалося з Київського і Мозирського повітів — шляхетських, округів, у кожному з яких діяли земський і гродський суди. 1569 р., після укладення Люблінської унії, Мозирський повіт відійшов до Великого князівства Литовського³³⁶, і відтоді воєводство майже два століття було одноповітовим в адміністративно-судовому відношенні³³⁷. Звідси — тривалий час однокомплектний характер земської ієрархії воєводства (Мозирський повіт мав свій набір урядів).

Від 1566 р. уряд київського воєводи був функціонально коронним. Першим таким воєводою став маршалок волинський та староста володимирський князь В.-К. Острозький; цей уряд він займав з 1559 р. до кінця життя (1608 р.)³³⁸.

Компетенції київського воєводи помітно відрізняли його від воєвод коронних, у тому числі «українських» (за винятком воєводи чернігівського в 1635–1648 рр.). Він одночасно очолював Київський гродський суд. Цей воєвода, як і до 1566 р., вважався київським старостою³³⁹, щоправда, формально і лише до середини XVII ст.,

---

територіального устрою..., с. 32–33; К. P[ulaski]. *Wojewodowie kijowscy w wieku XV i XVI // Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej»*, т. 2. 1876, с. 621–642.

³³⁴ W. Pałucki. *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich...*, с. 114.

³³⁵ П. Г. Клепатський. *Очерки истории Киевской земли*, т. 1, с. 170–430.

³³⁶ М. Крикун. *Адміністративно-територіальний устрій...*, с. 138–139.

³³⁷ М. Г. Крикун. *Повітовий поділ Київського воєводства...*, с. 68–84.

³³⁸ J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze...*, с. 24.

³³⁹ Г. Л. де Боплан. *Опис України*. Київ 1990, с. 28; *Źródła dziejowe*, т. 5: *Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy*

бо з того часу Київ належав Російській державі; отже, у цьому поєднанні урядів не діяла засада *incompatibilitas*. Контрольоване ним староство складалось лише з Києва³⁴⁰ властиво — з підпорядкованої юрисдикції воєводи-старости його частини. З утратою Річчю Посполитою Києва гродський (і земський) суд перенесено було у Житомир. З середини XVII ст. зникають згадки про уряд київського старости,

Контроль за діяльністю гродського суду давав київському воєводі змогу широко впливати на суспільно-політичне життя воєводства, зокрема, на розподіл королем земських урядів. Ось що, до прикладу, про вплив на цей розподіл відомо нам з датованого 26 травня 1619 р. листа коронного великого гетьмана Станіслава Жулкевського майбутньому коронному підканцлеру і канцлеру Томашу Замойському: «Коли я одержав собі від короля й[ого] м[ило]сті київське воєводство [уряд воєводи], то вирішив, щоб усі уряди, які б вакували, за моїм посередництвом (*intercessya*) й[ого] королівська] м[илі]сть мав роздавати. І це діялось, так що ані каштелянії, ані жодного уряду (а вакувало їх сила за мого воєводства³⁴¹) не зважився й[ого] королівська] м[илі]сть давати як тільки на моє прохання; цим я завоював собі повагу у тамтешньої шляхти, і всі уряди проходили через мої руки»³⁴².

У сенаті київський воєвода посідав 13-є місце³⁴³.

Каштелянство у Київському воєводстві було запроваджено 1566 р. Відповідний господарський привілей датований 25 березня

XVII wieku. 1877, с. 100 (люстрація Київського воєводства 1615–1616 pp.) 195 (люстрація Київського воєводства 1636 р.); E. Rulikowski. *Opis powiatu kijowskiego* / wydał M. Dubiecki. Kijów 1913, с. 179; A. A. Witusik. *Młodość Tomasza Zamojskiego: O wychowaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*. Lublin 1974, с. 154.

³⁴⁰ У люстрації воєводства 1636 р. читаємо: «Київське староство ... жодних сіл ані фільварків не має» (*Źródła dziejowe*, t. 5, с. 195). Коментуючи сказане Г. Л. де Бопланом, що були київський воєвода і київський староста, Н. Яковенко зазначає: «Київського староства, а відтак і старости не існувало» (Г. Л. де Боплан. *Опис України*, с. 132). Староство було: формально був і староста, нехай функціонально він і воєвода були однією особою. До речі, у Г. Л. де Боплана ж — «юрисдикція воєводи або старости, що одне й те саме» (Там само, с. 28); отже, окремо київського старости не існувало.

³⁴¹ Київським воєводою С. Жулкевський був у 1608–1618 pp. (AGZ, t. 10, № 3084; *Urzędnicy centralni i nadworni Polski...*, № 217).

³⁴² A. A. Witusik. *Młodość Tomasza Zamojskiego...*, с. 155–156.

³⁴³ *Volumina legum*, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

цього року³⁴⁴. У сенаті за київським каштеляном було закріплено 10-те місце³⁴⁵.

«Списанье» подає по Київському воєводству, окрім воєводи і каштеляна, ще й підкоморія, хорунжого, суддю, підсудка й писаря³⁴⁶. Підкоморій уперше в джерелах з'являється 1566 р.³⁴⁷, хорунжий — 1570 р.³⁴⁸, суддя, підсудок і писар — 1566 р.³⁴⁹ Постанова сейму 1578 р., як сказано вище, дозволила воєводству мати підчасшого, стольника, чашника і підстолія. Невдовзі по сеймі, 5 липня 1578 р., було здійснено королівські «данини», тобто видано привілеї на «підчашство»³⁵⁰ і «стольниківство»³⁵¹. 30 травня 1579 р. даровано «данину» на київське «чашниківство»³⁵². Підстолій уперше зустрівся 1585 р.³⁵³

Перша znana про войського згадка стосується 1577 р., йменується він, як і всі інші земські уряди воєводства, «київським»³⁵⁴.

На 1584 і 1589 рр. припадають такі ж згадки, відповідно, про київських ловчого і скарбника³⁵⁵, на 1618 р. — про мечника³⁵⁶.

Щонайпізніше 1638 р. з'являється житомирський войський³⁵⁷, 1649 р. — овруцький войський³⁵⁸, 1646 р. — овруцький підстолій³⁵⁹. Ці уряди не випадково мали житомирську і овруцьку прописку: Житомир і Овруч у Київському воєводстві за політичним значенням поступалися тільки Києву. Втрата ними 1566 р. ролі повітових центрів була здебільшого формальною. Річ у тім, що з того ж

³⁴⁴ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, с. 725; J. Wolff. *Senatorowie i dygnitarze...*, с. 108.

³⁴⁵ *Volumina legum*, t. 2, с. 93; t. 7, с. 292.

³⁴⁶ М. Любавский. *Литовско-русский сейм...*, Приложения, с. 228.

³⁴⁷ Н. М. Яковенко. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ 1993, с. 189.

³⁴⁸ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 19.

³⁴⁹ Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej...*, с. 205, 206, 207.

³⁵⁰ РГАДА, ф. 389, кн. 195, л. 38 об.–38а.

³⁵¹ Там само, л. 38а об.–39.

³⁵² Там само, л. 179 об.–180 об.

³⁵³ Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej...*, с. 49.

³⁵⁴ K. Górski. *Historia piechoty polskiej*. Kraków 1893, с. 231.

³⁵⁵ Н. Litwin. *Napływ szlachty polskiej...*, с. 206, 207.

³⁵⁶ Там само, с. 207.

³⁵⁷ AGAD, Метрыка Koronna, ks. 184, k. 172–172 v.; ЦДІА України у Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 10, арк. 336.

³⁵⁸ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 106.

³⁵⁹ Там само, с. 91.

року почала складатися у воєводстві триповітовість за панівною в Короні моделлю. У Житомирі й Овручі відтоді стали почергово проводити сесії Київського земського суду (кожного разу після київської його сесії). Там також були задіяні філії канцелярії (уряду, вряду), яка функціонувала при Київському гродському суді, усі сесії якого відбувалися у Києві; філії невдовзі перетворилися у самостійні канцелярії, пов'язані так само з цим гродським судом³⁶⁰.

З кінця першого десятиріччя XVII ст. земський суд засідав тільки у Києві, і так тривало до переведення його в Житомир через політичні обставини³⁶¹; сейм 1667 р. постановив, що сесії цього суду мають відбуватися у Житомирі і Овручі³⁶². Так процес формування судової триповітовості воєводства був перерваний, але наприкінці 1650-х він став відновлюватися внаслідок надання воєводству житомирського й овруцького комплектів титулярних урядів (очевидно, поза військівствами — житомирським і овруцьким) (див. Таблицю б).

Запровадження вказаних урядів було так чи інакше викликане укладенням 1658 р. представниками Речі Посполитої і козацької старшини на чолі з гетьманом Війська Запорозького Іваном Виговським Гадяцького договору. Договір, затверджений сеймом, який відбувся 22 березня — 2 травня 1659 р., проголосив включення, на засадах широкої автономії, до складу Речі Посполитої так званого Князівства Руського, що мало бути створене з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств.

У самому договорі безпосередньо про житомирсько-овруцькі земські уряди не йдеться. Тут лише зазначено в загальній формі: щоб у трьох воєводствах були різні уряди, в тому числі сенаторські³⁶³. Далі там само міститься королівське зобов'язання надавати українцям (*narodowi Ruskiemu*) уряди воєводи і каштеляна (*dygnitarstwa senatorskie*) тих же воєводств. У Київському воєводстві вони повинні надаватись лише православній шляхті, у Брацлавському і Чернігівському — поперемінно (*alternatą*): якщо попередній уряд воєводи або каштеляна очолював православний, його мав заступити католик, і навпаки³⁶⁴. Крім того, сказано, що

³⁶⁰ М. Г. Крикун. Повітовий поділ Київського воєводства..., с. 70–72, 75.

³⁶¹ Там само, с. 72.

³⁶² *Volumina legum*, т. 4, с. 439.

³⁶³ Там само, с. 300; М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. 10, ч. 1: Роки 1657–1658. Київ 1936, с. 356.

³⁶⁴ *Volumina legum*, т. 4, с. 298.

Таблиця 6

Земські уряди в Київському воєводстві у XV–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Повіти		
	Київський	Житомирський	Овруцький
Воєвода	1411	—	—
Каштелян	1566	1775	1775
Підкоморій	1566	1766	1765
Староста	—	1458	1478
Хорунжий	1566	1659	1659
Суддя	1566	1766	1765
Стольник	1578	1688	1664
Підчаший	1578	1659	1688
Підсудок	1566	1766	1765
Підстолій	1585	1661	1646
Чашник	1579	1682	1688
Ловчий	1584	1671	1659
Войський	1577	1638	1649
Писар	1566	1766	1765
Мечник	1618	1672	1672
Войський менший	1765	1765	1765
Скарбник	1589	1691	1692

Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego..., с. 19–146.

Овруцьке і Житомирське староства одержать статус судових³⁶⁵, тобто матимуть свої гродські суди. Це мало означати, що Житомир і Овруч стануть судовоадміністративними повітовими центрами, а однойменні повіти будуть включені у номенклатуру земських урядів: Князівству Руському, як видно з Гадяцького договору, судилося копіювати устрій Речі Посполитої.

У складній політичній ситуації, що настала невдовзі після укладення Гадяцької угоди, а згодом і зруйнувала її, польський уряд пішов на те, щоб за всяку ціну закріпитися на Наддніпрянській Україні. Один із способів, до яких він удався в цьому напрямі, було надання земських урядів тій із тамтешньої шляхти, котра залишилася вірною Речі Посполитій і котрій Гадяцьким договором дозволено було повернутися до своїх маєтків у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах, якщо вона емігрувала звідси у західні володіння Корони. Робилося це й у відповідь на прохання й вимоги самої шляхти цих воєводств, занепокоєної можливою втратою своїх політичних та економічних позицій.

³⁶⁵ Там само, с. 300.

Одну з таких вимог висловлено в інструкції послам на сейм (той, що затвердив Гадяцький договір), ухваленій у місті Володимирі 17 березня 1659 р. на сеймику шляхти — вигнанців з Київського й Чернігівського воєводств. Вимога зводилася до того, щоб сейм розпорядився провести розмежування Київської, Житомирської й Овруцької «земель» і дозволив надавати «дигнітарства й земські уряди» шляхті кожної з цих земель (*w pomienionych ziemiach*) «за прикладом Руського воєводства»³⁶⁶.

Погодившись з вимогою про розмежування, сейм 1659 р. визнав доцільним, щоб Житомирська й Овруцька «землі» мали свої гродські суди, і постановив «роздати» цим землям «дигнітарства та різні (*wszelakie*) земські уряди»³⁶⁷.

У згаданій інструкції і в сеймовій постанові Київське воєводство трактується як триземельне, а не триповітове, хоч на землі або повіти на той час воно формально не ділилося. Видається, що саме сеймик виявив ініціативу щодо такого трактування, а сейм його підтримав. Київській шляхті йшлося, очевидно, про те, щоб надання житомирсько-овруцьких земських урядів відбувалося за поширеним у Короні «земельним» принципом, тобто щоб указані уряди були даровані одній і другій землям у повному комплекті, за винятком уряду воєводи; недаремно в інструкції вказано: «за прикладом Руського воєводства»; у цьому воєводстві земельний розподіл земських урядів був класично виражений.

Однак, дозволивши обом «землям» мати тільки гродські суди, сейм дарував їм лише титулярні уряди, характерні для повітів, які не мали діючих земських урядів. Засвідчує це номенклатура житомирсько-овруцьких земських урядів, що існувала від 1659 р. 2 травня на тому ж сеймі відбулась номінація на хорунжества житомирське й овруцьке³⁶⁸, а після сейму, 11 і 13 червня, — на, відповідно, житомирське підчаштво³⁶⁹ та овруцьке ловецтво³⁷⁰.

³⁶⁶ Архив ЮЗР, ч. 2, т. 2: *Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в.* 1888, с. 52–53.

³⁶⁷ *Volumina legum*, t. 4, с. 296.

³⁶⁸ Там само. Згадуючи ці сеймові номінації, Євгеніуш Янас і Вітольд Клавчевський твердять, з посиланням на житомирську гродську книгу, що ще 1650 р. був номінований житомирський хорунжий (*Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 109). Однак, видається, відповідне місце в цій книзі вони відчитали помилково.

³⁶⁹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 125.

³⁷⁰ Там само, с. 81.

Далі наводимо хронологічно перші виявлені згадки про такі житомирські й овруцькі уряди: житомирське підстольство — 1661 р.³⁷¹, овруцьке стольництво — 1664 р.³⁷², житомирське ловецтво — 1671 р.³⁷³, житомирське й овруцьке мечництва — 1672 р.³⁷⁴, житомирське чашництво — 1682 р.³⁷⁵, житомирське стольництво, овруцькі чашництво й підчашство — 1688 р.³⁷⁶, житомирське скарбництво — 1691 р.³⁷⁷, овруцьке скарбництво — 1692 р.³⁷⁸

Наявність житомирських і овруцьких земських урядів є свідченням існування у Київському воеводстві однойменних повітів. Судовими вони не були, оскільки у воеводстві продовжували діяти один земський та один гродський суди. Десь на рубежі XVII–XVIII ст., можливо, у кінці XVII ст., в Житомирі і Овручі почали функціонувати гродські судді. Найраніші відомості про них стосуються: житомирського — 1701 р.³⁷⁹, овруцького — 1710 р.³⁸⁰ Вони займалися розглядом справ на сесіях Київського гродського суду (резиденція якого була у Житомирі), що відбувалися в Житомирі й Овручі.

Конвокаційний сейм 1764 р. (відбувся 7 травня — 23 червня) дозволив існування гродських Житомирського й Овруцького судів і вказав, що перші свої рочки вони повинні провести через 12 (Житомирський) і 18 (Овруцький) тижнів після закінчення кронаційного сейму³⁸¹. Так і сталося³⁸². Тим самим Житомирський і Овруцький повіти (а саме вони, а не землі, розвинулись після надання сеймом 1659 р. земських житомирсько-овруцьких урядів) набрали гродськосудового характеру. З відкриттям цих судів житомирський і овруцький старости увійшли в земськоурядову номенклатуру.

³⁷¹ Там само, с. 131.

³⁷² *Архів ЮЗР*, ч. 2, т. 2, с. 553.

³⁷³ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 118.

³⁷⁴ Там само, с. 127 (житомирське); *AGZ*, т. 21. 1911, с. 603 (овруцьке).

³⁷⁵ *AGZ*, т. 10, № 5819.

³⁷⁶ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 76 (овруцьке чашництво), 87 (овруцьке підчашство), 140 (житомирське стольництво).

³⁷⁷ Там само, с. 134.

³⁷⁸ Там само, с. 95.

³⁷⁹ *Архів ЮЗР*, ч. 3, т. 2: *Акты о козаках (1679–1716)*. 1868, с. 409.

³⁸⁰ Там само, с. 723.

³⁸¹ *Volumina legum*, т. 7, с. 34–35.

³⁸² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 4079 II, арк. 55 (відомості про Овруцький суд); ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 44, арк. 136–136 зв., 196–197 зв.

На коронаційному сеймі 1764 р. Житомирському і Овруцькому повітам було дозволено мати, кожному, земський суд і підкоморія з 1765 р.³⁸³ 6 листопада 1765 р. було номіновано овруцького суддю³⁸⁴, 11 листопада того ж року — овруцьких підсудка, писаря й підкоморія³⁸⁵, 9 жовтня 1766 р. — житомирських підкоморія, суддю, підсудка, писаря³⁸⁶. Отже, Житомирський і Овруцький повіти стали й земськосудовими. Поповнивши свій давній склад земських урядів урядами підкоморія й судової трійки, вони вже мали весь їх комплект (1765 р. запроваджено уряди житомирського й овруцького менших військових³⁸⁷), належний землям як адміністративно-територіальним одиницям, за винятком каштеляна.

Сейм 1775 р. «ліквідував» цю прогалину: йдучи назустріч послам Київського воєводства, він дарував йому уряди житомирського й овруцького каштелянів³⁸⁸. Відповідні номінації відбулися 11 квітня (в останній день роботи цього сейму)³⁸⁹ й через два дні потому³⁹⁰.

Чернігівське воєводство

Згідно з Деулінським перемир'ям 1618 р. (остаточно за Поляновським мирним договором 1634 р.) Московська держава уступила Речі Посполитій частину Сіверської землі в складі Стародубського, Чернігівського і Новгород-Сіверського уїздів. Невдовзі Стародубський уїзд було приєднано до Смоленського воєводства, створеного в складі Великого князівства Литовського, а інші два уїзди включено до Польського королівства. Для означення останніх до утворення з них Чернігівського воєводства в документації королівської канцелярії найчастіше вживали назву «Чернігівське князівство», рідше — «Сіверське князівство» та «Сіверщина»³⁹¹.

У 1620-х роках на цю провінцію стали поширювати польську систему земських урядів. До кінця цих років з'явилися підкоморій,

³⁸³ *Volumina legum*, t. 7, c. 155–156.

³⁸⁴ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, c. 95.

³⁸⁵ Там само, с. 86 (писар), 90 (підкоморій), 91 (підсудок).

³⁸⁶ Там само, с. 124 (писар), 130 (підкоморій), 130 (підсудок).

³⁸⁷ Там само, с. 108 (овруцький), 146 (житомирський).

³⁸⁸ *Volumina legum*, t. 8, c. 112.

³⁸⁹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, c. 118.

³⁹⁰ Там само, с. 81.

³⁹¹ П. Кулаковський. *Чернігово-Сіверщина...*, с. 67.

хорунжий, суддя, підсудок, писар, підстолій, війський, підчаший, чашник³⁹² (див. Таблицю 7). Офіційно їх іменували «чернігівськими й новгород-сіверськими» та «новгород-сіверськими». «Навряд чи в такому поділі урядників, — пише Петро Кулаковський, — існувала якась логіка. Ймовірно, титул уряду залежав від бажання самого номіната, а королівська канцелярія охоче за плату задовольняла бажання новоспеченого урядника»³⁹³.

Таблиця 7

Земські уряди в Чернігівському воєводстві у XVII–XVIII ст.
за першими джерельними згадками

Уряди	Повіти	
	Чернігівський	Новгород-Сіверський
Воєвода	1635	—
Каштелян	1635	—
Підкоморій	1633	1623
Староста	—	1633
Хорунжий	1634	1623
Суддя	1634	1623
Стольник	1634	1636
Підчаший	1623	1624
Підсудок	1634	1623
Підстолій	1633	1623
Чашник	1626	1626
Ловчий	1634	1636
Войський	1620	1623
Писар	1633	1623
Мечник	1634	1636
Войський менший	1765	1765
Скарбник	1634	1636

П. Кулаковський. *Чернігово-Сіверщина...*, с. 402–418; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 146–247.

Коронаційний сейм, який відбувся 8 лютого — 17 березня 1635 р., своєю постановою «Чернігівська ординація»³⁹⁴ проголосив, на прохання шляхти (*obywatelów*) згаданої провінції й сеймових послів Київського воєводства, перетворення Чернігівського уїзду в повіт з традиційними для такої адміністративної одиниці земськими урядами. Повіт отримав право на каштеляна, що

³⁹² Тут і далі стосовно переліків урядів див.: Там само, 402–418; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...*, с. 147–247.

³⁹³ П. Кулаковський. *Чернігово-Сіверщина...*, с. 62.

³⁹⁴ *Volumina legum*, t. 3, с. 381–382.

фактично прирівнювало його до землі. Конституція, як підкреслює П. Кулаковський, стосувалася тільки Чернігівського повіту, тому що, на його погляд, Новгород-Сіверський уїзд на час її схвалення перебував під контролем московських військ, і щоб чернігівська шляхта уникла подібної долі, вона мала отримати ряд вагомих привілеїв, здатних мобілізувати її на спротив ворогові³⁹⁵. Уже під час роботи цього сейму було номіновано чернігівського підкоморія, через кілька днів потому — чернігівських підстоля, чашника, писаря, 1634 р. — чернігівських каштеляна, хорунжого, суддю, підсудка, стольника, ловчого, мечника, скарбника, 1735 р. — підчашого, войського.

Після вдалого для Речі Посполитої закінчення Смоленської війни з Москвою 1634 р. звичайний сейм 1635 р. (31 січня — 17 березня) прийняв постанову «Ординація Чернігівського воєводства»³⁹⁶, що було дальшим вагомим кроком на шляху «річпосполитизації» Чернігово-Сіверщини. Посилаючись на необхідність її «колонізувати (*osadzić*) якнайліпше коронною шляхтою», конституція проголосила створення Чернігівського воєводства у складі повітів Чернігівського та Новгород-Сіверського (отже, Новгород-Сіверщина перестала бути уїздом) і зберегла наявні дві ієрархії земських урядів. «За прикладом Київського воєводства» конституція визнала поєднання в одній особі посад чернігівського воєводи і чернігівського гродського старости (сейм дав дозвіл на створення в Чернігові гродського суду), визнала отже, те, що на Чернігівське воєводство не повинна поширюватись засада *incompatibilitas (absque ulla incompatibilitate)*. Воєводу номіновано було на цьому сеймі.

Особи, що перед цим же сеймом посідали чернігівські й новгород-сіверські та новгород-сіверські уряди, автоматично ставали відповідними земськими урядниками Новгород-Сіверського повіту. До названих вище урядників добавились 1635 р. стольник, ловчий, мечник і скарбник. Оскільки той же сейм дозволив цьому повіту мати в Новгороді-Сіверському гродський суд, то новгород-сіверський негородовий староста, номінований у жовтні 1633 р., автоматично став гродським.

Так завершилося складання двох земських урядницьких ієрархій у Чернігово-Сіверщині / Чернігівському воєводстві.

³⁹⁵ П. Кулаковський. *Чернігово-Сіверщина...*, с. 140.

³⁹⁶ *Volumina legum*, t. 3, с. 410.

За чернігівським воєводою в сенаті було закріплене 36-е місце, за чернігівським каштеляном 33-є³⁹⁷.

Унаслідок повстання під проводом Богдана Хмельницького Річ Посполита назавжди втратила Чернігівське воєводство, але ієрархії земських урядів останнього повністю зберігалися у ній до поділу її 1795 р. Від 1765 р. ці ієрархії включали в себе й уряд меншого войського.

* * *

Коли воєводство мало не один, а кілька рангів (комплектів) земських урядів, то між цими комплектами і однойменно-паралельними їм урядами існувала ієрархічна підпорядкованість. Але ця норма не стосується каштелянства, якщо у воєводстві воно було одинарне. Така підпорядкованість у Руському воєводстві мала земельний та повітовий характер. Співвідносність земельних комплектів урядів зумовлювалася ранговістю земель, котра відповідала місцю, яке у сенаті сейму займав той чи інший каштелян. Вища сходинка від Руського воєводства у сенаті належала каштеляну львівському, за ним по низхідній ішли каштеляни перемишльський, галицький, сяноцький, холмський. Отже, престижність та вагомість будь-якого уряду Львівської землі була вища, ніж ідентичного уряду будь-якої іншої землі воєводства; це ж стосувалося урядів земельних комплектів перемишльських щодо їх відповідників галицьких, сяноцьких, холмських і т. д.³⁹⁸

Щодо місць, котрі в ієрархії земських урядів Руського воєводства займали повіти, центри яких не співпадали з центрами земель, то формально їх ранговість відповідала підпорядкованості земель. Проте документально старшинство цих повітових місць не простежується: не практикувалося переміщення з уряду такого-то типу повіту однієї землі на уряд такого ж типу повіту іншої землі. Сейм 1673 р. помістив жидачівські уряди після урядів Сяноцької землі³⁹⁹, а краківський сейм 1676 р. — «після Галицької і Холмської земель»⁴⁰⁰; тобто їх було поставлено одразу після земельних ієрархій, чим засвідчено першість жидачівських урядів серед означених повітових комплектів урядів Руського воєводства (Жидачівський

³⁹⁷ Там само, т. 2, с. 93; т. 7, с. 292.

³⁹⁸ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 305–413; *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 217–280.

³⁹⁹ *Volumina legum*, т. 5, с. 75.

⁴⁰⁰ Там само, с. 188.

повіт входив до складу Львівської землі). Ієрархічність інших комплектів повітових урядів нормативно не вказана, проте вона, судячи з ранговості земель, до яких повіти входили, була такою: після жидачівських урядів ішли теребовельські, за ними — коломийські (Коломийський повіт не був, на відміну від Теребовельського, гродьскосудовим, тому за значенням поступався йому, а через це й коломийські уряди поступалися теребовельським), останнє ж місце належало урядам красноставським (можливо, воно належало коломийським урядам, оскільки Красноставський повіт був гродьскосудовим).

«Повітові» переходи з уряду на уряд в Руському воєводстві були внутрі- або міжземельними. Наприклад, з урядів Жидачівського повіту здійснювалися переміщення на земельні львівські або ж перемишльські, галицькі, сяноцькі, подібно з уряду Теребовельського повіту — на земельні уряди галицькі або львівські, перемишльські, сяноцькі. Такі ж пересування з Красноставського повіту стосувалися, коли йдеться про Руське воєводство, тільки земельних урядів холмських (з цього повіту також були переходи в Белзьке воєводство)⁴⁰¹.

Співпідпорядкованість ієрархій Белзького воєводства була остаточно встановлена на сеймі 1736 р.⁴⁰²: відтоді після земельної (повітової) белзької ієрархії по низхідній ішли повітові буська, грабовецька, городельська, любачівська⁴⁰³. Але загалом урядові переміщення у цьому воєводстві були скеровані на белзьку ієрархію; у земськоурядовому відношенні між собою чотири, крім белзького, повіти контактували слабо.

Оскільки ієрархія комплектів урядів інших українських воєводств законодавчо не засвідчена, то для її виведення необхідно керуватися тільки історією складання земських урядів у них у зв'язку з їх повітовою структурою. Такий критерій переконує, що в Подільському воєводстві на передньому плані була подільсько-кам'янецька ієрархія, далі — ієрархії летичівська й червоногородська; у Волинському воєводстві передувала волинсько-луцька ієрархія, за нею йшли володимирська і кременецька; у Брацлавському на першому місці була брацлавська, після неї — вінницька і звенигородська;

⁴⁰¹ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 305–413; *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 217–280.

⁴⁰² *Volumina legum*, т. 6, с. 323.

⁴⁰³ *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 217–280.

у Київському — київська, за нею — житомирська й овруцька; у Чернігівському — чернігівська, далі — новгород-сіверська.

Панівна засада мала окремі винятки, що стосувалися нижчих урядів: незалежно від рангу землі або повіту престижним було перейти на будь-який уряд, ієрархічно вищий від попереднього, причому частіше перехід мав характер не послідовного пересування з уряду нижчого на вищий, тобто за принципом строгої черговості, а пересування через кілька урядів. Та ж засада діяла і в міжвоєводських «земськоурядових» стосунках, до речі, дуже жвавих: переходи з урядів одного воєводства на уряди інших воєводств були широко розповсюджені. Так, Руське і Белзьке воєводства у цьому відношенні контактували між собою й з іншими українськими воєводствами, особливо сусідніми, та воєводствами етнічно польських земель, теж особливо сусідніх. Воєводства «віддавали» своїх і «приймали» з інших воєводств урядників, зрозуміло, за умови, що прийшли були осілими у новому воєводстві.

Судячи зі списків земських урядників Руського і Белзького воєводств, найвищих урядів можна було досягти через зайняття нижчих, навіть найнижчих. За нашими спостереженнями, підкоморства і каштелянства домагалися й ті, хто земську кар'єру розпочав зі скарбниківства, а воєводства — й ті, хто її розпочав з мечниківства. Але мало хто таким шляхом ставав підкоморієм, каштеляном, а тим більше — воєводою. Серед тих, хто здобув підкоморство чи каштелянство, переважали урядники, які займали лише кілька нижчих від нього сходинок у земській ієрархії; недаремно воєводство діставали так багато підкоморіїв, каштелянів і навіть чимало тих, хто не займав до цього жодного земського уряду (такі особи переходили на воєводство з придворних урядів або міністерських посад)⁴⁰⁴.

На посади у земських урядах було залучено багато шляхти. Так, у Руському воєводстві (без Холмської землі), за підрахунками Казімежа Пшибося, від 1434 р. до кінця існування Речі Посполитої було її 1 994 особи⁴⁰⁵.

* * *

Одразу після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) на окупованих Австрійською монархією українських землях (території Руського воєводства, за винятком більшої частини Холмської

⁴⁰⁴ *Urządnicy województwa ruskiego...*, с. 305–413; *Urządnicy województwa bełskiego...*, с. 217–280.

⁴⁰⁵ К. Przyboś. *Urządnicy ziemscy...*, с. 519.

землі, майже всього Белзького воєводства, Червоногородського повіту Подільського воєводства і південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства), а також польських (з усіх цих земель було створено провінцію «Королівство Галичини і Лодомерії» у складі Австрійської монархії) були ліквідовані ті земські уряди, які мали функціональний характер. А 1775 р. тут було знесено титулярні земські уряди і замінено їх австрійськими, титулярними і також доживотними, урядами⁴⁰⁶.

На українських землях, які після 1772 р. продовжували перебувати у складі Речі Посполитої, земські уряди існували й далі. За другим її поділом (1793 р.) до Росії відійшли Подільське (на схід від Збруча), Брацлавське, Київське і східна половина Волинського воєводства. Територія західної половини Волинського воєводства, що залишилася за Польщею, згідно з постановою Гродненського сейму, який відбувся того ж року після поділу (у постанові йшлося про зміни в адміністративно-територіальному поділі Речі Посполитої⁴⁰⁷), була поділена на Волинське й Володимирське воєводства; до останнього увійшла і рештка Белзького воєводства (містечко Дубенка з оточуючими їй 30 поселеннями), тим же сеймом ліквідованого⁴⁰⁸. Обидва воєводства, як і інші воєводства держави, були поділені на землі: Волинське — на Луцьку, Кременецьку і Поліську, Володимирське — на Володимирську, Ковельську і Дубенецьку⁴⁰⁹. Той же сейм Холмську землю перетворив у одноіменне воєводство. Щоправда, рештки Красноставського повіту, що zostалися після поділу Речі Посполитої 1772 р., від цієї землі були відторгнуті і прилучені до Люблінського воєводства; натомість до Холмського воєводства були приєднані від Люблінського воєводства Лукувська і новостворена Парчевська землі⁴¹⁰. На тому ж Гродненському сеймі було прийнято постанову «Порядок воєводських урядів у Короні», за якою кожна земля у складі воєводства мала мати своїх урядників: «виборних» (*elekcujnych*) — підкоморія, суддів (останніх повинно було бути шість) і «упривілейованих» (*uprzywilejowanych*), тобто титулярних (ієрархічно вони йшли

⁴⁰⁶ S. Grodziski. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1971, c. 43.

⁴⁰⁷ *Volumina legum*, t. 10, c. 310–311.

⁴⁰⁸ Z. L. Radziwiński. *Laudum pierwszego i zarazem ostatniego sejmiku...*

⁴⁰⁹ *Volumina legum*, t. 10, c. 310–311.

⁴¹⁰ H. Gmiterek, R. Szczygieł. *Wstęp*, c. 8.

після виборних) — хорунжого, стольника, підчашого, підстоля, чашника, ловчого, військового першого, мечника, військового другого, скарбника (після упривілейованих тією ж постановою перелічено різні функціональні уряди, серед них — і судового писаря; отже, його до традиційного комплекту земських урядників віднесено не було; очевидно, уряд підсудка також передбачений не був). Там же зазначено, що «старі», королем поіменовані, судді зберігатимуть доживотно свої уряди, а новообрані судді не матимуть місця серед урядників; що існуючі судові старостинства зберігаються як доживотні, а нових таких старостинств не створюватиметься⁴¹¹.

Відлунням постанов Гродненського сейму про зміни в адміністративному поділі і порядок урядів було виникнення територіальних нових земських урядів, про які маємо, однак, дуже фрагментарні відомості. Десь наприкінці 1793 р. виникає уряд красноставського підкоморія⁴¹², у лютому 1794 р. — каштеляна володимирського⁴¹³. 2 січня 1794 р. було видано королівський привілей на «чашництво Поліської землі Волинського воєводства»⁴¹⁴. Приблизно у той же час з'являється привілей на ковельське мечництво і поліське військівство: у роботі сеймику Володимирського воєводства, що відбувся 20–25 лютого 1794 р., брали участь посідачі цих урядів⁴¹⁵. На цьому ж сеймику було обрано по чотири кандидати на підкоморства ковельське й дубенецьке на предмет призначення по одному з кожної четвірки па даний уряд⁴¹⁶; цілком імовірно, що ці призначення відбулися. Напрошується думка, що було запроваджено уряди володимирського й холмського воєвод та різні інші уряди Поліської, Ковельської й Дубенецької земель, документально нам, на жаль, не відомі.

Унаслідок третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) Росія приєднала до своїх володінь Волинське й Володимирське воєводства (останнє — без Дубенецької землі) та частину Холмського воєводства на правому березі Бугу, а Австрія — Дубенецьку землю, лівобережжя Холмського воєводства та Красноставську землю Люблінського воєводства. Третій поділ знаменував кінець

⁴¹¹ *Volumina legum*, t. 10, c. 300.

⁴¹² H. Gmiterek, R. Szczygieł. Wstęp, c. 13.

⁴¹³ Z. L. Radziwiński. *Laudum pierwszego i zarazem ostatniego sejmiku...*, c. 6.

⁴¹⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 46, тека XXXI, № 4530.

⁴¹⁵ Z. L. Radziwiński. *Laudum pierwszego i zarazem ostatniego sejmiku...*, c. 10, 11.

⁴¹⁶ Там само, с. 9–10.

існування шляхетської Речі Посполитої. Одним із його наслідків було припинення назавжди видачі привілеїв на «польські» земські уряди.

За цим поділом, на окуповану Австрією територію також поширилася ліквідація урядів у Королівстві Галичини і Лодомерії. А на загарбаних Росією за другим і третім поділами Речі Посполитої українських землях довгий час толерувалося вживання тамтешньою шляхтою земських, дарованих останнім польським королем, урядів⁴¹⁷. Крім цього, зустрічаємо тут навіть земські уряди на давній взірць, територіально «прив'язані» до уїздів і губерній, створених на цих землях, — наприклад, уряди хорунжого й підсудка Рівненського уїзду⁴¹⁸. Зауважимо, що в літературі питання вживання земських урядів на українських землях, прибраних Росією, зовсім не вивчалось.

Земські уряди на українських землях проіснували загалом близько 360 років. Це засвідчує, що вони міцно вписалися в історію України. І вже хоч би тому питання про них потребує докладного вивчення. Наша стаття може розглядатися лише як причинок, своєрідний ключ до початку ширшого дослідження питання. Видані істориками списки урядників українських воеводств є основою для такого дослідження.

---

⁴¹⁷ Полное собрание законов Российской империи, Собрание 1-е, т. 23. Санкт-Петербург 1830, № 17108 (1793 р.), 17112 (1793 р.), 17332 (1795 р.); т. 24, № 18135 (1797 р.); S. Kutrzeba. *Historia ustroju Polski w zarysie / wydanie drugie*, т. 3. Lwów — Warszawa 1920, с. 196; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 46, тека XXII (серія III), № 1247 (1802 р.); тека XII (серія III), № 972 (1807 р.), 992 (1810 р.).

⁴¹⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 46, тека XXII (серія III), № 1247 (1802 р.).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абази (Абаза) Мехмет (Abazy (Abaza) Mechmet) 297, 298, 319, 324, 332
- Абрагам, див. Ібрагім
- Август II (Augustus II) 285, 290, 319, 324, 331
- Август III 354
- Аврам 108
- Александр 43, 210, 600
- Андрієвський Олексій 463, 469
- Андріяшев Олександр 13, 590
- Антонович Володимир 263, 264
- Арапов 466
- Арк'ен Марія Казіміра де 607
- Аркуша Олена 192
- Ахмет (Achmet) III 295, 307, 311, 318, 323, 331
- Бабинський Василій 88
- Багалій Дмитро 274–276
- Байбуза Григорій 107, 111, 115, 120, 125, 142
- Бакалович Ян 460
- Баковицький Григорій 211
- Бальцер Освальд (Balzer Oswald) 216, 218, 598, 620
- Баранович Олексій 17–20, 24, 151, 223–228, 231, 232, 235, 236, 238, 240, 241–247, 250, 254, 255, 258, 259, 418, 419, 582
- Барановський Станіслав (Baranowski Stanisław) 365, 381
- Батюшков Помпей 14
- Бевзо Олександр 618
- Бенашовський Войтех 123, 124
- Беное 495
- Бережанський 495
- Бершадський Сергій 24
- Белецький 133
- Белецький Олексій (Олексій) 77, 638
- Бельський Станіслав Костка (Bielski Stanisław Kostka) 477, 498
- Бжозовський Фелікс (Brzozowski Feliks) 477, 481, 498, 504, 508
- Бжозовський Феліціан 495
- Биковський Шимон (Bykowski Szymon) 365, 377
- Біла 82
- Білокриницький Іван 67
- Білостоцький Яцко 211
- Білоус Наталія 263, 271, 272
- Білчинський Іев 68
- Бобровський Габріель 495
- Богуфал Адам 133
- Богуш Дешковський Іван 141
- Богуш Марцін 285
- Бойко Іван 24, 145, 151
- Бокій Печихвостський Гаврило 58
- Бокій Ян 43
- Болбас Ростоцький Григорій 77
- Болгарин Михайло 68
- Боплан Левассер Гійом де (Beauplan Le Vasseur Guillaume de) 14–16, 20, 153, 164, 286, 293, 649, 650
- Борзобогатий Іван 27
- Боровицький Василій 68
- Боровицький Ждан 68
- Борович Ждан 211
- Боровський 496
- Боряк Геннадій 14, 98, 264, 591, 610, 643

---

* Показчик не враховує шляхти, поійменованої в публікаціях «Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації» (док. 7–10) та «Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року» (док. 2).

- Борятинський Ю. 274
 Браїловський Яцко 133
 Братковський Федір 104–106
 Брянцева Тамара 580
 Бугуринська 62
 Буйновський 292, 293
 Букоємський Адам 58, 75, 79, 80
 Букоємський Григорій 79
 Букоємський Семен 64
 Булгаков Яков 465:
 Бурбінський Войцех Ігнацій
 (Burbiński Wojciech Ignacy) 368,
 385, 386
 Бутич Іван 262, 266, 272
 Бучайська Марія, див. Куневська
 Марія
 Бучайський Лаврин 66, 68, 69
 Бучайський Петро 46, 55, 60–70, 72,
 74, 78, 82, 83, 86, 89, 90
 Бушинська Огап'я 95, 110–112, 114,
 115
 Бушинський Єсиф 107, 108
 Бушинський Семен 95, 110–115
 Бушинський Юнашко 117–119
 Бушинський Юсип 117–119
 Бушинський Южно 117–119
 Бушковський Семен 108
 Бюшінг Антон Фрідріх (Büsching
 Anton Friedrich) 21, 351, 418–420,
 423, 429
 Бялковський Леон (Białkowski Leon)
 300, 594, 629, 630
 Васечко 62
 Василевич Дахно 48
 Василенко Микола 590
 Вася 267
 Величко Самоїл 265
 Вербський Валентий 123, 124
 Вербський Матис 106
 Верховський Лев 60, 78
 Вежинський Павел 496
 Вельгорський (Wielhorski) 482, 509
 Вельогурський Анджей (Wielogórski
 Andrzej) 372, 408
 Виговський Іван 10, 271–273, 652
 Вишневецький Дмитро (1) 46, 47, 55
 Вишневецький Дмитро (2) 255
 Вишневецький Михайло 220
 Вишневецький Олександр 220
 Вишневецькі 210
 Вігурський Томаш (Wigurski Tomasz)
 478, 479, 481, 498, 504, 508
 Вільга Ярош 56, 58, 81, 82
 Вінниченко Олексій 11, 191
 Віслобоков Кирило 98
 Вітовт 648
 Вітте Юзеф 465
 Владислав II Ягайло 648
 Владислав Опольський (Опольчик)
 623, 624
 Владислав III 629
 Владислав IV 607
 Владімірський-Буданов Михайло
 192, 247
 Влостовська Катерина 266, 277
 Волковський Овсяник Андрій 43,
 48, 50
 Вольський Мар'ян (Wolski Marian)
 45, 294, 595
 Вондолковський Юзеф 354
 Вороницький Лев 69, 76
 Вороницький Матис 61, 62, 71
 Ворончук Ірина 76, 230, 553
 Ворцель Леонард (Worcell Leonard)
 477, 481, 496, 498, 501, 508
 Габсбурги 212
 Гаммер Йозеф (Hammer Josef) 295,
 305
 Ганна, дочка Куневської Овдотті 47
 Гарабурда Михайло 99
 Генрик Валуа (Валезій; Генріх III,
 Henry Valois) 78, 214, 597
 Генріх III, див. Генрик Валуа
 Гирич Ігор 98, 610
 Гірка Іван 133
 Гісцова Любов 610
 Гоголівна Марія (1) 44
 Гоголівна Марія (2) 44
 Гоголівна Настасія 44
 Гоголь Лукаш 44

- Гоголь Матвій 44
 Голубуцький Володимир 149, 163
 Горбачевський Микита 215
 Горн Маврикій (Horn Maurycy) 146,
 149, 151, 152, 155, 156, 161–163, 223,
 228, 232, 234, 236, 239, 242, 247, 414
 Гостський Ярофій (Hoski Jarofiei) 63,
 77, 211
 Грабина Леонід 215
 Грабовецький Володимир 145, 149,
 160
 Грицько 134
 Гроссман Юрій 145, 146, 151, 160
 Грушевський Михайло 14, 213, 214,
 263, 265, 299, 611, 618, 625, 628, 634,
 636, 644, 648
 Губинський Марко 133
 Гулевич Андрій 207
 Гулевич В. 34
 Гумецький Стефан (Humiecki Stefan)
 285, 286, 289, 290, 292–294, 296–298,
 301–303, 305, 306, 309, 311, 319, 324,
 330, 332, 335
 Гусейн (Husein) 319, 327, 332
 Гуслистий Кость 163
 Гавловський 362
 Гедиміновичі 18
 Гжимултовський Кшиштоф 607, 608
 Гловацький Андрій 209, 216
 Гонзага Марія Людвіка 607
 Гонсьоровський Александр (Gąsio-
 rowski Aleksander) 64, 291, 294,
 300, 589, 591, 594, 595, 604, 605, 609,
 611, 612, 614, 618, 620
 Горецький Юрій (Gorecsky Jerzi) 111,
 115
 Граєвський Станіслав 27
 Гродецький 121
 Гроновський Шимон 496
 Гулчевський Стефан 137
 Гульдон Зенон (Guldon Zenon) 24,
 36, 38, 223, 236, 246, 249, 416
 Данилюк Архип 425
 Дашковський Гаврило 75
 Девлет-Гірей 312
 Денгофф Станіслав Міхал Ернест
 353
 Дениски (Денисковичі) 45
 Денисківка Богдана (Парасковчя)
 45, 46, 50, 55, 59, 66, 67, 71, 72, 81
 Денисківна Парасковчя, див. Денис-
 ківна Богдана
 Дениско Станько 45
 Денисковичі, див. Дениски
 Деревецький Грицько 48
 Десьє Ян 341
 Дешука Микола 58
 Дзідушицький Францішек 285, 290
 Дзялинські 475
 Дмитерко Оксана 11
 Догель Мацей (Dogiel Maciej) 14,
 171, 172, 306, 330
 Долбуновський Шашкович Мисько
 (Михайло) 58
 Долотецький Ждан 73, 74
 Долотецькі 75, 76
 Домбковський Пшемислав (Dąbkow-
 ski Przemysław) 620
 Домбровський 291
 Дрогешевський Ян 109
 Дубровський Єнджей 427
 Дубицька Магдалена 81, 96
 Дунаєвський Теодор 418
 Дунін 354
 Дчуса Григорій 78
 Дчуса Михайло 55, 57, 58, 63, 64, 78
 Дяк Миколай 78
 Енгельс Фрідріх 147
 Етінген 362
 Єдлецький Міхал 370
 Єдлецький Ян (Jedlecki Jan) 370, 383,
 385–389, 396, 400, 404
 Єли, див. Єловичі
 Єловицький Савин 49–50, 72, 74, 77
 Єловичі (Єли) 45, 51
 Єрмолинська Ганна 46, 55
 Єрмолинський (Ярмолинський)
 Северин 55, 81
 Жабокліцький Геронім 300
 Жабокліцький Никодим 285

- Жабокліцький Стефан (Żaboklicki Stefan) 364, 375, 384
 Жабокрицький Василь 646
 Жабокрицький Януш 211
 Жалінський 495
 Жаславські, див. Заславські
 Жевуський Вацлав 359
 Жевуський Северин 359
 Жеславські, див. Заславські
 Жеребило Іван 134
 Жікгимонт Август, див. Сигізмунд Август
 Жмайло Марко 163
 Жоравницький Томаш 211
 Жославські, див. Заславські
 Жулкевський Станіслав 650
- Загоровський 255
 Загоровський Олександр 207
 Загоровський Петро 637
 Загоровський Стефан 258
 Загоровський Федір 211
 Задорожний Василь 98
 Закревський 134
 Залеський Казімеж 202
 Залуський Анджей Хризостом (Zalu-
 ski Andrzej Chryzostom) 284, 306,
 330
 Залуський Томаш 496
 Залуський Юзеф Анджей 359
 Замойська Йоанна Барбара 302
 Замойська Катерина 300
 Замойський Томаш 300, 650
 Замойський Ян (Zamoiski Jan) 95–97,
 110–113, 115, 125, 127, 138, 213, 217
 Замойський Ян 300–302
 Зарецький Іван 73
 Зарчинський Тадеуш 495
 Заславський Владислав Домінік 232
 Заславський Кузьма 94, 98, 99,
 102–104, 122
 Заславський Михайло 19, 94, 102,
 104, 106, 121, 122
 Заславський Юрій 232
 Заславський Януш Кузьмич 94, 104,
 106, 121, 122
- Заславський Януш Янушович 19, 94,
 102, 104, 106, 121, 123, 124
 Заславські (Жаславські, Жеславські,
 Жославські) 93, 99, 103–107
 Заставський 108
 Захарчишина Пелагея 591
 Заяць Андрій 51
 Збараський Юрій 207
 Збараський Януш 77, 97, 132, 133,
 139, 140
 Збігневський 496
 Збройовський 495
 Звір (Звер) Іван 63
 Зелінський 496
 Зубжицький Стефан (Zubrzycki Ste-
 fan) 477, 498
- Ібрагім (бібл. Абрагам) 322, 323
 Ібрагім, див. Імбраїм
 Іваницький Сергій 361
 Іванішев Микола 192
 Іванкович Луцько 79
 Іванкович Федір 79
 Іванов Петро 13
 Іванович Кунець 70, 87
 Івашко 82
 Ігнатовський Ігнацій (Ihnatowski
 Ignacy) 464, 466
 Імбраїм (Ібрагім) 291, 293, 295–300,
 302–305, 307, 311, 313, 322–324, 331
 Ісаевич Ярослав 590
 Ісмаїл 295
- Кабузан Володимир 580, 582
 Казимир III 624
 Казімерський 495
 Каліновський Адам 246
 Калінський Адам 495
 Кальє Едмунд (Callier Edmund) 464
 Каманін Іван 277, 424, 434
 Капля Васько 38
 Карпов Геннадій 265
 Катерина II 358, 359, 467, 490, 581, 582
 Качковський Францішек 354
 Кашевський Ян 255
 Кемпа Томаш (Kempa Tomasz) 95,
 96, 299

- Кеннеді Примстед Патрісія 592
 Кентжинський Войцех (Kętrzyński Wojciech) 312
 Кирил (Терлецький) 90
 Ківалов Сергій 98, 158
 Клачевський Вігольд (Kłaczewski Witold) 175, 286, 594, 654
 Клепатський Павло 167, 169, 648, 649
 Клецовський Стефан 113
 Клечинський Юзеф (Kleczyński Józef) 253, 554
 Кобельський 496
 Коблинський Монтолт Я. 34
 Ковальський Микола 151
 Козар Кіндрат 112, 115
 Козачинський С. 469
 Козинський Демид 63
 Козірадський 295
 Козловський Віктор (Kozłowski Wiktor) 30
 Козловський Геронім (Kozłowski Hieronim) 477, 498
 Козловський Ігнацій (Kozłowski Ignacy) 477, 498
 Козловський Павло 411, 434
 Козловський Тадеуш (Kozłowski Tadeusz) 477, 481, 482, 498, 508, 510
 Колмовський Григорій 218
 Колодзейчик Даріуш (Kołodziejczyk Dariusz) 15, 297, 306, 312, 318, 323
 Кондрацький Юзеф 366
 Конєцпольська Ельжбета 294
 Конєцпольський Александр 301, 323
 Конєцпольський Кшиштоф 301, 323
 Конєцпольський Станіслав (Koniecpolski Stanislaus) 286, 297, 327, 332
 Конєцпольський Станіслав 301, 302
 Конєцпольський Ян Александр (Koniecpolski (Jan, Joannes)) 290, 292–294, 299–302, 305, 311, 319, 323, 324, 330, 332, 335
 Конопчинський Владислав (Konopczyński Władysław) 50, 198, 360, 361, 591
 Контський Марцін (Kątski Marcin) 477, 481, 498, 507, 508
 Копестинський Юзеф 495
 Копистеринський Дахно (Kopisterzinski Dachno) 100
 Коптевицький Богдан 62, 70, 71
 Копчинський 141, 142
 Кордишовський 495
 Кордт Веніамін 15, 20, 286, 309
 Корецький Богуш 49, 50, 56–58, 61, 93, 98, 99, 643, 644
 Корецький Яхим (Йоахим) (Korecki Joachim) 97, 127, 128, 130, 132, 133, 139, 218
 Корзон Тадеуш (Korzon Tadeusz) 349, 416–418, 431, 435, 438, 439, 448, 493–495, 553, 554
 Коритенський Михайло 86
 Королевич Васько 79, 82
 Королевич Павлушко 82
 Коротович Мартин 139
 Косаковський 495
 Косинський Криштоф 163
 Костоґрижа Іван 272
 Костро Казімеж (Kostro Kazimierz) 306
 Котляр Микола 13
 Котовський Якоб 108
 Кохановський М. 466
 Кочегаров Кирило 462
 Кошка Іван 104, 106
 Кравченко Володимир 24, 43, 98, 152
 Кравченко Іван 559
 Красінський Адам Станіслав 359
 Красінський Міхал Геронім (Kraśński Michał Hieronim) 360, 362, 363, 373
 Краснопольський Григорій 74
 Красносельська Уляна 107, 108, 117, 118, 120
 Красносельський Іван 115
 Красносельський Михайло 117, 118, 120
 Красносельський Стефан 107, 108, 117–120
 Красносельський Юхно 120
 Кречетніков Петро 362
 Крикун Микола 9, 18, 21, 42, 52, 57, 81, 92, 94, 97, 98, 145, 146, 149, 151,

- 152, 155, 156, 159, 167, 168, 175,
185–187, 189, 192, 194, 196, 203, 215,
220–222, 224, 231, 238, 247, 255, 271,
288, 292, 293, 297, 299, 302, 309–311,
336, 337, 341–343, 349, 362, 368, 410,
413–416, 420, 434, 446, 456, 485, 488,
494, 553, 557, 580, 589, 590, 610, 611,
615, 619–621, 628–630, 632–635,
637, 643–646, 649
- Крикун Олена 11
- Крип'якевич Іван 13, 160, 161, 262,
263, 265
- Кришталович Уляна 21, 461
- Кромер Марцін (Kromer Marcin)
592, 593, 596, 599, 600, 605, 608–614,
617, 626, 627, 641
- Кропивницький Северин 105, 619
- Крузер Кароль Максиміліан 294
- Крузер Гелена 294
- Круліцький 495
- Крутта Антоніо (Krutta Antonio)
288, 289
- Кулаковський Петро 10, 42, 81, 220,
592, 595, 656–658
- Кулан Глібко 133
- Кулбицький Себестіан 107, 108
- Куля Вітольд (Kula Witold) 228, 351,
419, 421, 427, 431, 449
- Куневська з Привередовських 52
- Куневська Василиса 51, 78
- Куневська Ганна (1) 55–57, 81, 82
- Куневська Ганна (2) 46, 81
- Куневська Любка 46
- Куневська Магдалена 47, 73, 75, 76
- Куневська Марина (Маруша) 46, 69,
76, 77
- Куневська (Бучайська, Сосницька)
Марія 45, 46, 50, 51, 65, 82, 83, 86,
87, 89–91
- Куневська Нерадка 46
- Куневська Овдоття 46
- Куневський Андрій Ієвович 47,
71–73, 82, 83, 87
- Куневський Андрій 45, 46, 50–61, 65,
71, 72, 74, 75, 77–79, 81–83, 85, 86
- Куневський Михайло 46, 50, 51–55,
59, 60, 65, 72–74, 77, 79, 83, 85, 86
- Куневський Семен (Сенько) 52, 55,
77–79
- Куневський Ієв 46
- Куневський Петро 46
- Куневський Федько 51, 52
- Куневський Юхно 45, 51
- Купчинський Олег 38, 201, 591
- Курницький Францішек 496
- Курозвонський Іван Патрикєвич
77, 638
- Куської П. 274, 275
- Кутшеба Станіслав (Kutrzeba Stani-
sław) 24, 30, 32, 33, 589, 611, 620,
637, 648, 664
- Кучевський Єронім 132
- Кшижановський Станіслав (Krzyża-
nowski Stanisław) 475
- Ладогурський Тадеуш (Ładogórski
Tadeusz) 554
- Лазаревський Олександр 202
- Лапінський 496
- Лаппо Іван 13, 14, 168, 192, 199, 219,
222, 635, 645
- Ласко Михайло 104, 106, 117, 124,
132, 139, 141
- Лашовський Антоній 496
- Левкович Гриць 82
- Легун Юрій 581
- Лединський Трохим 68
- Леонтович Федір 13, 643, 644
- Лешневський Матвій 216
- Леженський Марцін (Leżeński Mar-
cin) 477, 481, 498, 508
- Лелевель Йоахим (Lelewel Joachim)
15, 436, 443, 593
- Ленґніх Готтфрід (Lengnich Gottfried)
593, 605, 609, 612, 614
- Лещинський Станіслав 354
- Лисаковський Францішек 496
- Ліневський Война 109
- Ліневський Міхал 238
- Ліневський Томаш 255
- Лінниченко Іван 628
- Ліске Ксаверій (Liske Ksawery) 620
- Літвак Борис 152

- Ловмянський Генрик (Łowmiański Henryk) 228, 231
 Лозінський Тадеуш 496
 Лозовський 495
 Лопушинський Мартин (Łopuszyński Marcin) 95, 130–132
 Луковський Ян 106
 Лупул Василь 299, 320, 327, 332
 Любавський Матвій 13, 14, 18, 19, 158, 167, 170, 196, 197–199, 590, 634–639, 643, 645, 651
 Любомирська 495
 Любомирський Александр 491, 492
 Любомирський Геронім Августин (Lubomirski Hieronimus) 290–292, 311, 319, 324, 331
 Любомирський Ксаверій 491
 Любомирський Станіслав 362
 Любомирський Юзеф 491, 492
 Любомирські 490
 Людовік 623
 Львов І. 274, 275
 Маковський Пйотр 369
 Максимейко Микола 57, 196, 197, 636, 638, 643, 645
 Малинський Єло Михайло 637
 Малинський Михайло 55
 Малинський Остафій 74
 Малиновський 495
 Малиновський Іоаннікій 636, 637, 645
 Малиновський Миколай (Malinowski Mikołaj) 194, 202
 Малофей 82
 Мариновський Юрій 491
 Марцінкевич Войцех 496
 Матвієнко Антоніна 98
 Махаринський 134
 Мацейовський Бернард (Maciejowski Bernard) 211, 222
 Мехеммед (Mechmet) 318, 323, 331
 Мехмет 295
 Мехмет III 295
 Мехмет IV 299
 Мельчарський Станіслав (Mielczarski Stanisław) 33, 34
 Миколай 287
 Микулинський Іван (Mikulinski Iwan) 96, 97, 123–125, 127, 134, 137, 139
 Мишко Дмитро 149
 Мишковський К. 217
 Мілобєндзький Томаш 496
 Місанович Батко 27
 Міхал 82
 Міхаловський Кшиштоф (Michałowski Krzysztof) 363, 382
 Модзелевський Казімеж 495
 Моравський Щенсний (Morawski Szczęsny) 361, 363, 383
 Моргулес Тадеуш 495
 Моружко Іванець 82
 Мостовський 495
 Мошинський Фридерик Юзеф 431, 434, 436, 444, 445, 450, 471, 485, 494
 Мощеницький Василь 74
 Мощенський Ігнацій (Moszczeński Ignacy) 477, 481, 482, 498, 507, 508, 510
 Мренченко Матвій (Mrzenczinko Matthia) 100
 Мрочковський 495
 Мудрий Мар'ян 192
 Музиченко Петро 98, 158
 Мустафа II (Musztafa) 295, 318, 323, 331
 Нагальський Антоній 496
 Наливайко Северин 163, 213
 Немира 134
 Непокупний Анатолій 308
 Неселовський Опанас 565, 566
 Несецький Каспер (Niesiecki Kasper) 593, 632
 Никель Беата (Nykiel Beata) 93, 94, 647
 Німчук Василь 98
 Новоселецький 496
 Ободенський Семен 111, 115, 117, 124, 132
 Огородзінський Ян 496
 Окольський Шимон 165

- Окот Валентий 496
 Олеша Опросимія 96, 109
 Олеша Федір 96, 109
 Олеші 96
 Оліфер 82
 Ольшевський Ігнацій (Olszewski Ignacy) 479, 481, 504, 508
 Омелянський Гурко 48
 Омецінський 495
 Онискович Лазко 82
 Онискович Сенько 82
 Оратовський Сергій 113
 Оришевський Ян (Oriszewski Joannes, Oryszewski Joannes) 93, 100
 Орловський Михайло 353
 Ортинський Станіслав Костка (Ortyński Stanisław Kostka) 364, 373, 382
 Остікова Ганна 32
 Островський Богдан (Ostrowski Bogdan) 363, 365, 369, 372, 375, 377, 382, 387, 389, 393, 394, 396, 404, 407
 Острозький Василь Костянтин 27, 67, 69, 95, 130, 131, 636
 Острозький Ілля 43, 44, 48
 Острозький Костянтин 43, 44
 Острозький Олександр (Ostroski Aleksander) 211, 300
 Острозькі 232, 300
 Острянин Яків 163
 Павло, син Куневської Ганни 47
 Павлович Михайло 64, 69, 70, 74, 78, 79, 87, 88
 Павлович Прокіп 70, 74, 87, 88
 Павловичова Марія 70, 87, 88
 Павлюк Павло 163
 Павша 427
 Палуцький Владислав (Pałucki Władysław) 594, 601, 602, 606, 607, 612–616, 618, 649
 Пальдус Йозеф (Paldus Josef) 459
 Паньков Анатолій 98, 158
 Парчевський 496
 Пашкевич 495
 Перковський Арнольд 580, 582
 Перловський Францішек 496
 Пертес Кароль (Шарль) 459
 Пертес Шарль, див. Пертес Кароль
 Петничанський Мисько 645
 Петренко Олександр 10, 475, 581
 Петрок 58
 Пещак Марія 630
 Пенькович Шимон 496
 Пишневич Івашко (Старийзакон) 43, 44, 47, 48
 Піддубняк Олекса 10, 42, 52, 92, 194, 221, 643
 Пінчукович Кирило 262, 267
 Пісочинська Овдоття 45, 46, 62, 68, 91
 Пісочинський Гнівош 44–51, 53, 54, 59, 220
 Пісочинський Лаврин (Piesoczyński Ławrin) 42, 43, 45–55, 59–83, 86, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 103, 109, 116, 203, 207, 220
 Пісочинські 203
 Пічета Володимир 24
 Пішко Євтихій 263
 Плоський Павел (Płoski Paweł) 127, 128, 130
 Подгородинський 495
 Подчаський Роля Ігнацій Міхал (Podczaski Rola Ignacy Michał) 477, 478, 481–483, 498, 508, 510
 Познанський Павел 496
 Покощовський Іван 75, 79, 80
 Покощовський Ігнат 72, 83, 86, 87
 Половецький Роман 80
 Полоцький Данило 266
 Поляновський Фелікс (Polanowski Feliks) 478, 479, 481, 482, 498, 504, 508–510
 Понінський Адам 604
 Понятовський 495
 Поплавський Францішек 496
 Попов Григорій 157, 216, 564
 Попович Іванко 133
 Попович Шипіло 82
 Порчинський Габріель (Porczyński Gabriel) 365, 366, 381, 382

- Поршнев Борис 148, 154
Посник Кіндрат 71
Посник Петро 68
Потоцький Адам 96, 109
Потоцький Вавжинець 363
Потоцький Йоахим Кароль (Potocki Joachim Karol) 363, 369, 370, 373, 375, 383, 384, 386, 388, 390
Потоцький Станіслав Щенсний 491, 492
Потоцький Фелікс Казімеж 291
Потоцький Якуб 211, 221
Потоцький Ян 221
Потьомкін Григорій 491, 492
Потьомкін Михайло 465
Похилевич Дмитро 145, 564
Пронь 82
Процкович Івашко 85
Процкович Ляш 82
Процкович Мацько 82
Процкович Радко 82
Пуласький Казімеж (Pułaski Kazimierz) 42, 44, 45, 211, 649
Пуласький Казімеж 360
Пуласький Юзеф (Pułaski Józef) 360, 362, 363, 365, 373–375, 378
Пуллат Раймо 485
Пустовський Адольф 496
Пустошинський Іван 55
Путята Федір 74
Пшездзецький Александр (Przedziecki Aleksander) 194, 202, 354, 597, 630
Пшибось Казімеж (Przyboś Kazimierz) 589, 595, 605, 606, 621, 661
Пясковський Юноша Миколай (Piaskowski Junosza Mikołaj) 368, 385
Пясковський Ян 441, 444
Радзівілл Януш 264, 441
Радзімінський 354
Радзімінський Люба Зигмунт (Radziwiński Luba Zygmunt) 22, 636, 645, 662, 663
Радогостський Богдан 78
Радогощський Богдан 77
Радогощський Іван 77
Радогощський Миколай 77
Радогощські 77, 78
Раковський Францішек (Rakowski Franciszek) 477, 481, 482, 498, 508, 510
Рахновський Семен 113
Рембелінський Я. 466
Рембовський 495
Ресевський Ян 63
Репнін Микола 358, 359
Рибарський Роман (Rybarski Roman) 30, 32, 34, 36, 37, 236, 436, 493
Рило Василь 71
Риндзюньський Павло 154
Риневич В'ячеслав 266, 272
Рогачовський Юрій 45, 61, 62
Розанда (Роксолана) Домна 299–301, 307, 320, 321, 327, 328, 332, 334
Роксолана Домна, див. Розанда Домна
Ролле Антоній Юзеф (Rolle Antoni Józef) 491
Роман, син Куневської Овдотті 47
Романович-Славатинський Олександр 192
Росцішевський Валентий 202
Росцішевський Еварест 202
Росцішевський Юноша Болеслав 202
Росцішевські 202
Рудецька Огрефіна 44
Ружинський Кирик 42, 61
Руліківський Едвард (Rulikowski Edward) 202, 300, 650
Русанівський Віталій 98, 630
Русин Андрій 55
Русінський Владислав (Rusiński Władysław) 419, 420, 435, 449, 554
Руссе Жан (Rousset Jean) 306, 330
Рушиц Дам'ян 296, 301, 302
Савіцький 495
Салеман 362
Самойлов(ич) Йов, див. Сомкович Богдан
Сангушко Дмитро 49

- Сангушко Роман 40, 49, 50
 Сангушко Федір 43, 47, 49
 Свейковські 475
 Свенцький Войцех 366
 Севериновський Базилій 15, 16
 Севрук (Sewruk) 101
 Сергій 140
 Середа Олександр 287, 303, 307, 310, 312
 Серчик Владислав Анджей (Serczyk Władysław Andrzej) 149, 419, 434, 490
 Седницький Францішек 496
 Семашко Віктор 496
 Сенявська Катажина 354
 Сенявська Ельжбета Гелена 353
 Сенявський Адам Миколай 341, 353
 Сенявський Миколай 64
 Сераковський Кароль 460, 469
 Сигізмунд Август (Жикгимонт Август) 53, 74, 93, 94, 98, 99, 102, 103, 122, 194–197, 210, 214, 607, 610, 635, 636, 638, 645
 Сигізмунд I 43, 607, 613
 Сигізмунд III 96, 116, 133, 138, 198, 212, 213
 Сичковський 56
 Сіліцький Александр 354
 Сіцінський Евфимій (Юхим) 353
 Скіндер Іван 264
 Скіндерівна Ганна 95, 138
 Сکشетуський Вінцент (Skrzetuski Wincenty) 593, 597, 609–614
 Слезка Іван 132
 Слупиці 93, 106, 125
 Слупиця Богдан 93, 94, 102, 103, 122
 Слупиця Григорій (Ждан) 94, 104–107, 121–124
 Слупиця Григорій 94
 Слупиця Ждан, див. Слупиця Григорій
 Слупиця Матяш 94
 Слупиця Семен 94, 102, 104, 106, 121–124
 Слупиця Тихон 94
 Слупиця Юрій 94
 Святковський Лукаш 217
 Смірнов Василій 312
 Собанський Міхал (Sobański Michał) 477–479, 481, 495, 498, 504, 508, 510
 Собещанський Францішек 495
 Собчук Володимир 20, 230
 Солтик Каєтан Ігнацій 359
 Сомкевич Богдан, див. Сомкович Богдан
 Сомкович (Сомкевич, Сомковський) Богдан (Самойлов(ич) Йов) 262, 264–266, 268, 270–273
 Сомкович Войтех 267
 Сомковський Богдан, див. Сомкович Богдан
 Сосницька Марія, див. Куневська Марія
 Сосницька Настасія 46, 68, 91
 Сосницький Іван 46
 Сошенський Гаврило 71
 Спендовський 495
 Стадницький Ян Францішек 294
 Станіслав Август (Stanisław August) 358, 407, 408, 459, 463, 467, 494, 603, 604, 642
 Станкевич Едуард 476
 Стареховський 66
 Старийзакон, див. Пишневич Івашко
 Старченко Наталія 64, 65
 Сташці Станіслав 493
 Стемповський 496
 Стемповський Матвій 218
 Степанов Михайло 267
 Степанович Петро 46, 55
 Стефан Баторій (Stephanus) 42, 64, 65, 83, 96, 100–102, 109, 205
 Стороженко Микола 192
 Сторожинський Гнівош 44, 47, 48
 Страшинська 202
 Страшок Віктор 53
 Стрижак Олексій 308
 Стрижовський Гнівош 115
 Стронський Шимон 496
 Струс Юрій (Strus Gerzy) 106, 112, 118, 120, 124, 131, 139

- Тарли 302
 Тарло Ян 302
 Терентовський 274
 Тесленко Ігор 53, 69, 266, 272
 Тизенгауз Антоній 427
 Тиксій 133
 Тиша Биковський Гаврило 263
 Тиша Биковський Михайло 263
 Тишовський 496
 Товстий Іцко 140
 Топольський Єжи (Topolski Jerzy) 254
 Трепка Валеріан 216
 Трипольський Дідович Юзеф 418
 Трясило, див. Федорович Тарас
 Тулуп Іван 133
 Тутолмін Тимофій 581, 582
 Тхожевський (Tchorzewski) 496
 Тютки (Thiutki) 101
 Удовик Іван 491
 Умінський Ян Пйотр 306
 Фашчевський Даніель (Faszczewski Daniel) 365, 377
 Федір 133
 Федір, син Куневської Любки 47
 Федоров І. 466
 Федоров Хома (Хоменко (Фоменко) Степан) 274
 Федорович Ігнацій 417
 Федорович Тарас (Трясило) 163
 Філарет 274
 Фоменко Степан, див. Федоров Хома
 Фотинський Орест 249
 Франко Іван 425
 Хазко 140
 Харковський Томаш (Charkowski Tomasz) 370, 387
 Харленський М. 32
 Харлинський Ян 207
 Хілінський 341
 Хмельницький Богдан 10, 166, 245, 248, 262, 264–268, 270–273, 299, 321, 328, 334, 618, 659
 Хмельницький Іван (Ян) 263
 Хмельницький Тимофій (Тиміш, Tymosz) 299, 321, 328, 334
 Хмельницький Юрій (Юрась) 266, 267, 272
 Хмельницький Ян, див. Хмельницький Іван
 Хмельовський Ян (Chmielowski Jan) 126
 Хоболтовський Костюшкович Богдан 43, 44, 48, 50, 58
 Ходика Андрій 263, 264, 271
 Ходкевич Григорій 94, 99
 Ходкевичівна Анна (Chodkiewiczówna Anna) 97, 127–130, 132, 133, 139
 Ходченко Лесько 272
 Хоменко Степан, див. Федоров Хома
 Хоментовський Марцін (Chomętowski Martinus) 290, 291, 293, 294, 305, 306, 311, 319, 324, 330, 332, 335
 Хоментовський Марцін 293
 Хоментовський Станіслав 305
 Хоментовський Якуб 293
 Хом'як Петро 55, 56, 58, 81, 82
 Хребтович Іван 60
 Хреницький Іван 207, 216, 217
 Хшонстовський Анджей (Chrząstowski Andrzej) 95, 126, 130–132
 Цалій 140
 Царевський Кирило 192
 Цеклінський Станіслав, див. Чеклінський Станіслав
 Цеплінський 495
 Цешковський Ігнацій (Cieszkowski Ignacy) 364, 369, 375, 383, 384
 Цілуйко Кирило 308
 Чайковський 466
 Чайковський Миколай (Czajkowski Mikołaj) 478, 479, 481, 482, 498, 504, 508–510
 Чарнецький Миколай 218
 Чарторийська Зофія Марія 353
 Чарторийський Август Александр 353
 Чарторийські 490

- Чеклінський (Цеклінський) Станіслав (Cziekliniski Stanislaus) 93, 101, 102
- Чеконський Політан 134
- Черленковський Сільвєстр 121
- Черніцький Антоній 495
- Четвертинський Василь 98, 99
- Четвертинський Марцелій (Czetwertuński Marcelli) 478, 479, 481, 482, 498, 504, 508, 510
- Четвертинський Святополк Олександр (Czetwertuński Swiatopełk Aleksander) 363, 366, 367, 369, 373, 375, 382, 387, 389, 390, 393, 396, 400, 401, 403, 404
- Четвертинський Святополк Януш (Czetwertuński Swiatopełk Janusz) 365, 377, 401
- Четвертинські 477
- Чечель Василь 120
- Чечель Григорій 106, 108, 124, 125, 139
- Чечель Ребієвський 133
- Чолганський Андрій 54
- Чосновський Юзеф (Czosnowski Józef) 363, 375, 382
- Шалайський 495
- Шандеровський 108
- Шевальє П'єр 165
- Шекера Іван 146
- Шикуловський Яцко 123, 124
- Шишкович Василь 74
- Шклеревич 496
- Шкляревич Ян (Szkłarzewicz Jan) 477
- Шолкевич Семен 14
- Шпаковський Ян 90
- Шпановський Чаплич Іван 88
- Шпановський Чаплич Федір 88, 211, 222
- Шторх Гайнріх Ф. (Storch Heinrich F.) 23, 431, 434
- Щавурський Собєстіан 496
- Щеньовський Онуфрій (Szczeniowski Onufry) 477, 479, 481, 482, 498, 504, 508, 510
- Щеньовський Станіслав (Szczeniowski Stanisław) 365, 381, 397
- Щербина Володимир 450
- Щитинський Павло 345
- Юсуф (Jusuff) 285, 287, 291–293, 295, 297, 298, 304, 306, 307, 318, 323, 331
- Юхан (Ян) III 212
- Юшковський Аврам 120
- Яблоновський Александр (Jabłonowski Aleksander) 16–20, 24, 156, 168, 184, 221, 226, 232, 238, 311, 644
- Яблоновський Станіслав Ян 286, 291, 311
- Яблоновський Ян 285
- Ягеллович 495
- Яків 271, 273
- Яковенко Наталія 98, 169, 232, 264, 591, 602, 610, 611, 651
- Ян, див. Юхан
- Ян Казимир 607
- Ян Ольбрахт 599, 612
- Ян III Собєський 607
- Янас Евгеніуш (Janas Eugeniusz) 175, 286, 595, 654
- Яненко-Хмельницький Павло 262
- Янковський Павло 140
- Янушовський Януш (Januszowski Janusz) 596, 598
- Янчинська Олександра (Janczyńska Aleksandra) 127, 128
- Ярмак 82
- Яролинський Северин, див. Єролинський Северин
- Ярополк 35
- Яросевич Томаш 496
- Ярошинський Антоній 490
- Ярошинський Гіпполіт (Jaroszyński Hippolit) 477, 481, 482, 490, 498, 507–509
- Ярошинський Захаріаш (Jaroszyński Zachariasz) 363, 366, 367, 369, 383, 387, 389, 390, 393, 396, 400, 401, 403, 404
- Ярошинський Ігнацій 495

Ярошинський Миколай (Jaroszyński Mikołaj) 365, 377
 Ясеницький Єсько 48
 Ясіновський Юрій 11
 Ясінський Михайло 216
 Яхненки 108
 Яцкович Вакула 82
 Яцковський Міхал 496
 [...]децький Федір 211
 Abazy (Abaza) Mechmet, див. Абази (Абаза) Мехмет
 Achmet, див. Ахмет III
 Anusik Zbigniew 147, 238
 Augustus II, див. Август II
 Babel Agnieszka 360
 Baliński Michał 354
 Balzer Oswald, див. Бальцер Освальд
 Bandtkie Jan Wincenty 598
 Baranowski Albertus 110
 Baranowski Ignacy Tadeusz 160, 161
 Baranowski Stanisław, див. Барановський Станіслав
 Bardach Juliusz 214, 602, 606, 609, 612, 613, 615, 616, 620
 Beauplan Le Vasseur Guillaume de, див. Боплан Левассер Гійом де
 Białkowski Leon, див. Бялковський Леон
 Bielińska Maria 591
 Bielski Stanisław Kostka, див. Бельський Станіслав Костка
 Bieniaszewski Adam 593
 Bobrowicz Jan Nepomucen 593
 Bobrowski 130
 Boniecki Adam 630
 Borucki Marek 193
 Bostel Ferdynand 625
 Brawer Abraham Jakob 20
 Brudnicki Aleksander Andrzej 408
 Brzozowski Feliks, див. Бжозовський Фелікс
 Buczacki Leopold 591, 593, 600, 604, 615
 Burbiński Wojciech Ignacy, див. Бурбінський Войцех Ігнацій

Büsching Anton Friedrich, див. Бюшінґ Антон Фрідріх
 Burszta Józef 36
 Bykowski Szymon, див. Биковський Шимон
 Bystron Jan Stanisław 603
 Callier Edmund, див. Кальє Едмунд
 Charkowski Tomasz, див. Харковський Томаш
 Chłapowski Krzysztof 64, 291, 300, 594
 Chmielowski Jan, див. Хмельовський Ян
 Chodkiewiczówna Anna, див. Ходкевичівна Анна
 Chodykiewicz Dominik 386
 Chodynicki Henryk 191
 Chomętowski Martinus, див. Хоментовський Марцін
 Chrzastowski Andrzej, див. Хшонстовський Андржей
 Ciara Stefan 64, 291, 594, 608
 Cieszkowski Ignacy, див. Цешковський Ігнацій
 Cieślak Edmund 212
 Czajkowski Mikołaj, див. Чайковський Миколай
 Czamańska Ilona 220
 Czapliński Władysław 232, 594, 605, 607
 Czaradzki Grzegorz 221
 Czetwertyński Swiatopełk Aleksander, див. Четверинський Святополк Олександр
 Czetwertyński Swiatopełk Janusz, див. Четверинський Святополк Януш
 Czetwertyński Marcelli, див. Четверинський Марцелій
 Czieklini Stanislaus, див. Чеклінський Станіслав
 Czosnowski Józef, див. Чосновський Юзеф
 Danko 132
 Dąbrowski Stanisław 211
 Dąbkowski Przemysław, див. Домбковський Пшемислав

- Długossius Joannes, див. Długosz Jan
 Długosz Jan (Długossius Joannes) 597,
 599, 605, 617, 623, 629
 Długosz Józef 96, 232
 Dogiel Maciej, див. Догель Мацей
 Domna, див. Розанда Домна
 Drzewinski Lawryn 211
 Dubas-Urwanowicz Ewa 42, 221
 Dubiecki Marcin 650
 Du Cange du Fresne Charles 615
 Duda Franciszek 24
 Du Mont Jean 284
 Dunikowski Juliusz 631
 Dworzaczek Włodzimierz 220, 301,
 323
 Epsztejn Tadeusz 42
 Essar Dennis F. 15, 286
 Falniowska-Gradowska Alicja 300
 Faszczewski Daniel, див. Фащевський
 Даниель
 Filipczak-Kocur Anna 602
 Gąsiorowski Aleksander, див. Гонсьо-
 ровський Александр
 Gieysztorowa Irena 451
 Gierowski Józef 193
 Gmiterek Henryk 192, 589, 621, 525,
 662, 663
 Gorczak Bolesław 43, 339, 636
 Gorecsky Jerzi, див. Горецький Юрій
 Gorkowski Andrzej 284
 Góralski Zbigniew 591, 592, 594, 600,
 604, 605, 615
 Górski Konstanty 175, 651
 Górzyński Sławomir 42, 221
 Grabowska Agata 360
 Grabowski Michał 630
 Grodziski Stanisław 662
 Guldon Zenon, див. Гульдон Зенон
 Güler Mustafa 287, 306, 312
 Halecki Oskar 634
 Hammer Josef, див. Гаммер Йозеф
 Hejnosz Wojciech 190, 218
 Helcel Antoni Zygmunt 629
 Heleniusz Eustachi 491
 Henry Valois, див. Генрик Валуа
 Homecki Adam 36
 Horn Maurycy, див. Горн Маврикій
 (Маврицій)
 Hoski Hawrilo 211
 Hoski Jarofiei, див. Гостський Ярофій
 Humiecki Stefan, див. Гумецький
 Стефан
 Husein, див. Гусейн
 Hurmuzaki Eudoxiu 330
 Ihnatowski Ignacy, див. Ігнатівський
 Ігнацій
 Imbraim, див. Імбраїм
 Iwan 131
 Iwanasko 131
 Jabłonowski Aleksander, див. Ябло-
 новський Александр
 Jałowicky Mikołaj 211
 Janas Eugeniusz, див. Янас Євгеніуш
 Janczynska Aleksandra, див. Янчин-
 ська Олександра
 Janczynski Andrzej 128
 Janczynski Jarosz 128
 Janeczek Andrzej 625
 Januszowski Janusz, див. Янушов-
 ський Януш
 Jaroszyński Hippolit, див. Ярошин-
 ський Гипполіт
 Jaroszyński Mikołaj, див. Ярошин-
 ський Миколай
 Jaroszyński Zacharyasz, див. Ярошин-
 ський Захаріаш
 Jazłowiecki 126
 Jedlecki Jan, див. Єдлецький Ян
 Jendrzey 131
 Jełowicki Zacharyasz 130
 Jusuff, див. Юсуф
 Kaczmarczyk Zdzisław 214, 591, 602,
 604, 606
 Karwasińska Jadwiga 459
 Kądziała Łukasz 64, 291, 431, 594
 Kątski Marcin, див. Контський Мар-
 цин

- Kempa Tomasz, див. Кемпа Томаш
 Kętrzyński Wojciech, див. Кентжинський Войцех
 Kleczyński Józef, див. Клечинський Юзеф
 Kłaczeński Witold, див. Клачевський Вітольд
 Kłodziński Abdon 285
 Kolankowski Ludwik 14, 58
 Kołodziejczyk Dariusz, див. Колодзейчик Даріуш
 Konferowicz Stanisław 431, 471
 Koniecpolski Jan (Joannes), див. Конєцпольський Ян Александр
 Koniecpolski Stanisław, див. Конєцпольський Станіслав
 Konopczyński Władysław, див. Конопчинський Владислав
 Kopisterzinski Dachno, див. Копистєринський Дахно
 Korcek Joachim, див. Корєцький Яхим (Йоахим)
 Korzon Tadeusz, див. Корзон Тадеуш
 Kosiński Adam Amilkar 305
 Kostro Kazimierz, див. Костро Казімеж
 Kowalski Waldemar 297
 Kozłowski Hieronim, див. Козловський Геронім
 Kozłowski Ignacy, див. Козловський Ігнацій
 Kozłowski Tadeusz, див. Козловський Тадеуш
 Kozłowski Wiktor, див. Козловський Віктор
 Kozyrski Robert 193
 Krasiensky Iwan 211
 Krasieński Michał Hieronim, див. Красінський Міхал Геронім
 Kriegseisen Wojciech 193
 Kromer Marcin, див. Кромер Марцін
 Krutka Antonio, див. Крутта Антоніо
 Krzyżanowski Stanisław, див. Кшижановський Станіслав
 Kubala Ludwik 299
 Kula Witold, див. Куля Вітольд
 Kukulski Zygmunt 300
 Kuraś Stanisław 630
 Kurtyka Janusz 286
 Kus Józef 32
 Kutrzeba Stanisław, див. Кутшеба Станіслав
 Kuczewski Michał 211
 Lasocki Zygmunt Bronisław 594
 Lasslet Peter 568
 Ledochowski Makar 211
 Leleweł Joachim, див. Лелєвєль Йоахим
 Lengnich Gottfried, див. Ленґніх Готтфрід
 Leśnodorski Bogusław 214, 602, 604, 606
 Lezeński Marcin, див. Леженський Марцін
 Lipiński Tymoteusz 354
 Lipski Andrzej 221
 Liske Ksawery, див. Ліске Ксаверій
 Litwin Henryk 147, 175, 205, 644, 651
 Lityński Adam 193
 Lubomirski Hieronimus, див. Любомирський Геронім Августин
 Lubomirski Tadeusz Jan 161
 Lulewicz Henryk 595
 Łabenka Vincenty 131
 Ładogórski Tadeusz, див. Ладогурський Тадеуш
 Łojko Jerzy 591
 Łopuszyński Marcin, див. Лопушинський Мартин
 Łopuszynski Mikołaj 131
 Łopuszynski Stanisław 131
 Łopuszynski Janusz 192
 Łoś Jan 598
 Łowmiański Henryk, див. Ловмянський Генрик
 Łysiak Ludwik 193
 Machynia Mariusz 50
 Maciejewski Janusz 360
 [Maciejowski] Bernard, див. Мацейовський Бернард

- Maczewicz Jaczko
 Maisel Witold 157, 216
 Majewski Wiesław 221
 Malczewski Karol 465
 Maleczyński Karol 594
 Malinowski Mikołaj, див. Малиновський Миколай
 Martynkowski Franciszek Ksawery 354
 Matuszewski Józef 591, 600, 608
 Mayer Zbigniew 216
 Marczyński Wawrzyniec 353
 Mechmet, див. Мехеммед
 Michajło 132
 Michalski Jerzy 189
 Michałowski Krzysztof, див. Міхаловський Кшиштоф
 Mielczarski Stanisław, див. Мельчарський Станіслав
 Mikita 131
 Mikulinski Iwan, див. Микулинський Іван
 Morawski Szczęsny, див. Моравський Щенсний
 Morzy Józef 231
 Moszczeński Ignacy, див. Мощенський Ігнацій
 Mrzenczinko Matthia, див. Мренченко Матвій
 Musztafa, див. Мустафа II
 Muszyńska Jadwiga 297
 Naworski Zbigniew 193
 Nieć Julian 24
 Niemcewicz Julian Ursyn 212
 Niesiecki Kasper, див. Несецький Каспер
 Nycz Michał Adam 255
 Nykiel Beata, див. Никель Беата
 Obuchowska-Pysiowa Honorata 36
 Odrzivilsky Jan 108
 Ogrzalek Serethko Anthoni 211
 Oleszko Florian 211
 Olszewicz Bolesław Henryk 459, 460
 Olszewski Henryk 193
 Olszewski Ignacy, див. Ольшевський Ігнацій
 Oriszewski Joannes, див. Оришевський Ян
 Ortyński Kostka Stanisław, див. Ортинський Костка Станіслав
 Oryszewski Joannes, див. Оришевський Ян
 Orzechowski Kazimierz 615
 Ostroski Aleksander, див. Острозький Олександр
 Ostrowski Bogdan, див. Островський Богдан
 Owloczynsky Jerzy 211
 Paldus Josef, див. Пальдус Йозеф
 Paliulis Algirdas 43
 Palli Heldur 568
 Pałucki Władysław, див. Палуцький Владислав
 Pawiński Adolf 192
 Pernal Andrew B. 15, 286
 Piaskowski Junosza Mikołaj, див. Пяковський Юноша Миколай
 Piekosiński Franciszek 193
 Piesoczyński Ławrin, див. Пісочинський Лаврін
 Piotr (1) 131
 Piotr (2) 132
 Płaza Stanisław 193
 Płoski Paweł, див. Плоський Павел
 Podczaski Rola Ignacy Michał, див. Подчаський Rola Ігнацій Міхал
 Podlesiecki Kuryło 131
 Polanowski Feliks, див. Поляновський Фелікс
 Porczyński Gabriel, див. Порчинський Габріель
 Poświęch Andrzej 232
 Potocki Joachim Karol, див. Потоцький Йоахим Кароль
 Prochaska Antoni 190, 191, 615, 634
 Przedziecki Aleksander, див. Пшездєцький Александр
 Przyboś Kazimierz, див. Пшибось Казімеж
 Przyłęcki Stanisław 301
 Pułaski Józef, див. Пуласький Юзеф

Pułaski Kazimierz, див. Пуласький
 Казімеж
 Radziwiński Luba Zygmunt, див. Ра-
 дзімінський Люба Зигмунт
 Rakowski Franciszek, див. Раковський
 Францішек
 Rachuba Andrzej 595
 Rolle Antoni Józef, див. Ролле Анто-
 ній Юзеф
 Rulikowski Edward, див. Руліков-
 ський Едвард
 Rousset Jean, див. Руссе Жан
 Rusiński Władysław, див. Русінський
 Владислав
 Rużynski Roman 130
 Rybarski Roman, див. Рибарський
 Роман
 Sanguszko Hreory 211
 Sczaniecki Michał 591
 Szczerbicz Paulus 110
 Semkowicz Władysław 637
 Serczyk Władysław Andrzej, див. Сер-
 чик Владислав Андржей
 Sewruk, див. Севрук
 Siemaszko Alexander 211
 Siemaszko Wasyly 211
 Siemieński Józef 193
 Siemiginowski Iwan 131
 Skobielski Piotr 636
 Skrzetuski Wincenty, див. Скшетусь-
 кий Вінцент
 Skupiewski I. 330
 Sobański Michał, див. Собанський
 Міхал
 Sobczak Jacek 438
 Sobór Bogdan 193
 Sochaniewicz Kazimierz 191, 594
 Sochacka Anna 286
 Stanisław 131
 Stanisław August, див. Станіслав Ав-
 густ
 Stephanus, див. Стефан Баторій
 Storch Heinrich F., див. Шторх Гайн-
 рих Ф.
 Strus Gerzj, див. Струс Юрій

Sułkowska-Kuraś Irena 630
 Szaja Wiesław 438
 Szajnocha Karol 299
 Szczeniowski Onufry, див. Щеньов-
 ський Онуфрій
 Szczeniowski Stanisław, див. Щеньов-
 ський Станіслав
 Szczygielski Waclaw 359, 360, 363
 Szczygieł Ryszard 589, 621, 625, 662,
 663
 Szklarzewicz Jan, див. Шкляревич Ян
 Szostowicki Jan 130
 Szymczakowa Alicja 594
 Śladkowski Wiesław 193
 Śląski Bolesław 35
 Śreniowski Stanisław 191, 199, 200
 Tarnawski Aleksander 95, 299
 Ternes Jerzy 193
 Thiutki, див. Тютки
 Topolski Jerzy, Топольський Єжи
 Trawicka Zofia 193
 Tygielski Wojciech 232
 Ujma Magdalena 193
 Urban Waclaw 193
 Uruski Seweryn 305
 Waldo Barbara 611
 Wall Richard 568
 Wąsicki Jan 591
 Wielhorski, див. Вельгорський
 Wilhorsky Waclaw 211
 Wielogórski Andrzej, див. Вельгург-
 ський Андржей
 Wigurski Tomasz, див. Вігурський
 Томаш
 Witusik Adam Andrzej 650
 Włodarczyk Jerzy 193
 Włodarski Aleksander 305
 Włodarski Bronisław 38
 Wolski Marian, див. Вольський
 Мар'ян
 Wolff Adam 594
 Wolff Józef 94, 636, 645, 649
 Worcell Leonard, див. Ворцель Лео-
 нард

Wójcicki Jacek 360
Wybranowski 126
Wyrobisz Andrzej 38, 39

Zahorski Andrzej 494
Zajda Aleksander 598
Zakrzewski Andrzej 193
Załuski Andrzej 284, 330
Załuski Andrzej Chryzostom, див. За-
луський Анджей Хризостом
Zamoiski Jan, див. Замойський Ян

Zasławski 211
Zielińska Tereza 604
Zielińska Zofia 193
Złomska Małgorzata 494
Zubrzycki Stefan, див. Зубжицький
Стефан
Żaboklicki Stefan, див. Жабокліцький
Стефан
Żebrowski M. 490

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

- Австрійська монархія, див. Австрія
Австрія (Австрійська монархія) 9,
20, 21, 212, 413, 457, 459, 460, 621,
633, 662, 664
Адріанополь (Едірне, Адгуапоropolis)
320, 328, 333
Аксу, див. Бог
Бабин 489
Бабчинці 488
Багва 486
Базалія 344
Базарська парафія 558
Баланівка 488
Балта 309
Бар (Bar) 100, 252, 254, 294, 359, 360,
362, 363, 372, 373, 408
Баранівка 19
Барське староство 345, 428, 429
Батіг 242
Белзька земля 189, 589, 595, 597, 599,
625
Белзьке воєводство 9, 10, 14, 18, 21,
144, 149, 154, 155–158, 161–163, 197,
204, 209, 213, 239, 242, 413, 457, 589,
592, 595, 598, 625–627, 633, 660–662
Белзький повіт 625, 626
Бендер, див. Бендери
Бендери (Бендер, Тегиня, Тигиня,
Thehinia) 287, 298, 319, 324, 331
Бендерська земля, див. Тегинська
земля
Бердичів 15
Бердичівський приход 444
Бережці 35, 39
Березинці 81
- Берестейське воєводство 9, 13, 81,
144
Берестя 27, 39
Бершадський ключ 494
Бершадь 372
Бирожківці 133
Біла Церква 277, 366
Білашів 259
Білгородська орда, див. Буджацька
орда
Біликівка 97, 134, 135
Білогородка 229
Білозерський ключ 350
Білопілля (Крига) 277, 275–277
Білопільський ключ 348
Білорусь 30, 53, 143, 144, 220, 231,
276, 441, 469
Білоусівка 484
Білоцерківське староство 368, 449,
450
Білоцерківський обвід / підповіт
167, 184, 649
Більче 254
Бісівка 81
Бовтишка 468
Бог (Бут, Південний Бут, Аксу, Boh)
14, 15, 93, 99, 286, 288, 292, 304, 306,
309, 310, 312, 322, 323, 325, 329, 360,
465, 491
Богдан, див. Молдавське князівство
Богопільський ключ 490, 492
Богословські фільварки 355
Богурин (Бутрин) 63
Богуслав 187, 423, 430
Божок 14
Бозько-Дністровський лиман 287

* Показчик не враховує поселень, наведених у публікаціях «Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конференції» (док. 7–10) та «Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року» (док. 2).

- Бойківщина 425
 Бокійма, див. Букойма
 Болотківці 62, 63, 87
 Бондурівка 484
 Бориня 275, 277
 Борисівка 489
 Боришківці 250
 Боровицький ключ 350
 Бортники 490
 Борятин 162
 Бочечки 275, 277
 Браїлів 484, 488
 Браїлівська парафія 487, 492
 Браїлівський ключ 491, 492
 Браславль, див. Брацлав
 Брацлав (Браславль, Бряслав, Braclaw, Bratslavia) 100, 103, 105–108, 110–112, 115, 117, 120, 122–125, 127, 368, 477, 481, 484, 501, 542
 Брацлавська парафія (Braclawska parafia) 479, 486, 501
 Брацлавське воєводство (Брацлавське і Вінницьке воєводство, Брацлавщина, Поділля, Braclawskie województwo, Podolia) 9–11, 13, 15, 22, 58, 69, 80, 81, 92–95, 97, 98, 100, 101, 104–108, 110, 112, 116–118, 120, 121, 123–125, 131, 132, 135, 139, 141, 144, 151, 154, 156–158, 178, 185–187, 189, 190, 193, 194, 197, 200, 203, 204, 216, 221, 222, 238–240, 242, 246, 250, 284, 287, 293, 298, 300, 302, 303, 310, 339, 342, 343, 350, 358, 360–363, 366, 368, 370–373, 382–390, 393, 396, 400, 404, 410, 413, 417, 420, 421, 428–432, 439, 443, 444–449, 452–456, 461, 462, 471, 474–476, 479, 484, 485, 489, 491–495, 497, 504, 565, 592, 597, 601, 602, 608, 616, 618, 639, 641–647, 652, 653, 660, 662
 Брацлавське і Вінницьке воєводство, див. Брацлавське воєводство
 Брацлавське намісництво 188, 311, 475, 580
 Брацлавське староство (Bratslaviensis capitaneatus) 100, 101, 428, 429, 485, 643, 644
 Брацлавський деканат (Braclawski dekanat) 479, 501
 Брацлавський повіт (Braclawski powiat) 98, 99, 362, 377, 378, 393, 394, 404, 474–477, 482–486, 488–490, 494–497, 501, 504, 508, 643, 646
 Брацлавський уїзд (повіт) 475
 Брацлавщина, див. Брацлавське воєводство
 Брест Куявський (Brześć Kujawski) 595
 Бродівський дистрикт 20
 Брянська область 144
 Бряслав, див. Брацлав
 Буджацька (Білгородська) орда 144
 Бут, див. Бог
 Бут (Західний Бут) 14, 21, 35, 37–39, 41, 425, 457, 460
 Бугрин, див. Богурин
 Буджак 319
 Буджацький санджак 298
 Буковина, див. Північна Буковина
 Букойма (Бокійма) 79
 Буський повіт 625–627
 Бухни 345
 Буцький ключ 490–492
 Буша (Здіслав) 95, 110, 112–114, 117, 118, 138
 Буша, р. 113
 Бушинці 110, 111
 Бушинці Рудівці (Руденці) 107, 108, 117, 118
 Бяла (Бяла Пшемша) 460, 461
 Бяла Пшемша, див. Бяла
 Варшава (Warszawa) 10, 31, 57, 60, 98, 99, 160, 206, 207, 243, 285, 289, 305, 307, 358, 374, 412, 418, 439, 441, 446, 458, 463–465, 474, 483, 484, 553, 591
 Василівка 489
 Васильків 271, 272
 Велика Вись 310, 465, 466, 468
 Велика Горожанка 166
 Велике князівство Литовське (Литва, Литовська держава, Litvania, Welkie

- Księstwo Litewskie) 9, 13, 14, 18, 25, 38, 49, 57, 65, 69, 76, 81, 92, 98, 99, 144, 147, 156, 158, 167, 168, 170–172, 184, 189, 190, 194–198, 220, 276, 324, 383–386, 388, 411, 427, 434, 435, 463, 469, 493, 501, 590, 594, 600, 602, 608, 610, 634, 635, 637, 638, 648, 656
- Великий Жванчик, див. Жванець
- Великий Куяльник 309
- Великий Лазучин 344
- Великий Олексин 259
- «Великий Цвет» 19
- Великі Луки 64
- Велико-Браталівська парафія 558
- Велико-Рачківська парафія 559
- Вершниця 183, 185
- Вила (Чатал, Widly) 308, 329, 334
- Вили, див. Якимівці
- Виповзів 81, 210, 221
- Вир 274
- Вихвалинці, див. Чехова
- Вишгородок 22
- Вишківці 486, 490
- Вишневець 22
- Вишневецьке передмістя в Кременці 81
- Вишневецький ключ 418
- Вишненське староство 162
- Віленське воєводство 81
- Вілія 79
- Вільно (Вільнюс) 10, 648
- Вільнюс, див. Вільно
- Вільськ 347
- Вільшаниця, див. Ольшаниця
- Вільшанський ключ 492
- Вінниця (Winnica) 96, 107, 108, 130, 132, 134, 137–141, 188, 362, 366, 370, 371, 373, 375, 377, 382, 383, 385–390, 393, 394, 396, 400, 404, 407, 408, 475, 477, 484, 485, 487, 493, 585, 613
- Вінницька область 10, 96, 475
- Вінницька парафія 485, 487
- Вінницьке староство 485, 643, 644
- Вінницький повіт (Winnicki powiat) 377, 378, 396, 404, 417, 439, 474–477, 482, 485–489, 492, 645–647
- Вінницький район 485
- Вінницький уїзд (повіт) 475, 585
- Вісла 24, 31, 35, 38, 39
- Влоцлавек 34, 38, 39
- Вознесенське намісництво 188, 490, 580
- Волинська губернія (Волинь) 9, 23, 557, 581, 584–588
- Волинська земля (Волинь) 13, 25–27, 31–36, 38, 43–45, 69, 189, 197, 214, 599, 634, 636, 644
- Волинська область 18, 35, 43, 47, 55, 144
- Волинське воєводство (Волинь, Wolyńskie województwo) 9, 10, 13–18, 20–23, 25–27 31–36, 38–41, 52, 58, 65, 67, 69, 89, 97, 98, 116, 121, 123, 124, 144, 154, 155, 157, 158, 169–171, 174, 178, 189, 190, 193, 194, 196–200, 203–207, 209, 213, 215–217, 220–228, 230–235, 238, 245–250, 255–257, 259, 261, 277, 339, 341, 343, 350, 384–386, 410, 413, 419–421, 428–430, 432, 440, 443–446, 448, 449, 451, 452, 456, 457, 460, 590, 592, 595, 597, 599, 602, 603, 608, 616, 618, 634–636, 638–642, 644, 646, 660, 662, 663
- Волинське намісництво 188, 580
- Волинь, див. Волинська губернія
- Волинь, див. Волинська земля
- Волинь, див. Волинське воєводство
- Володарка 484
- Володарська парафія 484, 485, 487
- Володівці 95, 138
- Володимир 14, 21, 27, 196, 197, 199, 208, 212, 216, 259
- Володимирська земля 22, 662
- Володимирське владцтво 241, 662, 663
- Володимирське воєводство 22
- Володимирський повіт 18, 20, 25, 27, 28, 31, 34–36, 43, 116, 170, 196, 220, 225–227, 232–235, 258, 259, 413, 431, 448, 449, 460, 461, 634, 636, 637, 640, 642

- Володимирсько-Новгородський повіт 21
- Володимирсько-Чернігівський повіт 21
- Волохи, див. Молдавське князівство
- Волочиська 15
- Волицина, див. Молдавське князівство
- Ворожба 274–277
- Ворожба, р. 274
- Вороновиця 484
- Вороновицька парафія 487
- Ворошилівка 484
- Ворошилівська парафія 487
- Вроцлав 10, 202
- Врублевська парафія 558
- Всхова 412
- Вуха (Ucha) 308, 329, 334
- В'язове 275, 277
- В'язовок 488
- В'ясловичі 102–106, 121–124
- Гадяч 273
- Гайсинське староство 428, 429, 485
- Галинка 260
- Галицька земля 13, 160, 620–622, 659
- Галицька Русь 189, 589, 623, 624
- Галицьке Прикарпаття 149
- Галицький повіт 621, 622
- Галичина, див. Королівство Галіції і Лодомерії
- Гатна Деражня 252
- Гвинтове 275, 277
- Гережанівка 484
- Гетьманщина (Малоросія) 9, 461, 469
- Гизівщина 553, 570
- Гизівщинська парафія 559
- Глібів 250
- Глушківці 242
- Гнила Ольшаниця 134
- Гоголь (Hohul) 100
- Голешів (Голишів) 55
- Голишів, див. Голешів
- Голованівська парафія (Holowaniewska parafia) 478, 486, 492, 501, 502
- Голованівське 484
- Голованівський ключ 490, 492
- Головчинці 345
- Голодьки 255
- Голозубинці 294
- Гомельська область 53, 220
- Гопчиця 133, 134
- Гончариха 14
- Горбанівка (Дедикова) 355
- Горбасів 252
- Горбулівська парафія 559
- Горинський повіт 21, 22
- Горинь 14, 19, 425
- Городельський повіт 457, 460, 461, 625–627
- Городло 35, 460
- Городищенський ключ 492
- Городниця 350
- Городницький уїзд 469
- Городня 57, 58, 102
- Городок 625
- Городоцький повіт 621
- Гостюжинці 344
- Гошанський район 63
- Грабовецький повіт 625, 626
- Гранів 484, 485
- Гранівська парафія (Granowska parafia) 478, 486, 501, 502
- Гранівський деканат (Granowski dekanat) 478, 501, 502
- Гранівський ключ 428, 429
- Гречана 254
- Грубешівський анклав 13, 21
- Грубешувський повіт 35
- Грузевиця 252, 253
- Грузьке 275, 277
- Губин 133–136
- Губинський маєток 97, 132
- Губків 224, 350
- Губківська волость 17
- Губник 490
- Гулівці 81
- Гумниця 259
- Гусаківці 98, 99, 102–104, 106, 121–124

Гданськ 24–28, 30–41, 62, 152, 212,
213

Гьоксу, див. Синя Вода

Гьольмен, див. Кодима

Данилівка 81

Даньківка 489

Дашівський ключ 491, 492

Дедикова, див. Горбанівка

Делі (Deli) 308, 329, 334

Делігьоль, див. Тилігул

Деражня 252

Деренківці 102–104, 106, 121–124

Дерманський ключ 249

Десниця 133

Джамбуїлуцька (Перекопська) орда
144

Дзвиняче 241

Дзялів 487

Дике Поле 144

Дібровинці 489

Дніпро 16, 168, 169, 183, 185, 220,
274–276, 286, 461, 462, 465, 469

Дністер (Турла, Turas) 14, 93, 95, 131,
286, 288, 292, 298, 299, 302, 313, 319,
321, 323, 327, 328, 331–334, 360, 362,
372, 460, 461, 491

Дністровсько-Бозьке межиріччя
287, 303

Добротвір 15

Дубенецька земля 22, 662, 663

Дубенка 662

Дубнівський ключ 428, 429

Дубнівський повіт 640

Дубно 22, 424

Дубосари 303

Дунаївці 294

Дунай 286, 288, 291

Дунайгород 294

Духанівка (Кротова Діброва, Крото-
во) 275, 277

Едірне, див. Адріанополь

Ельба (Лаба) 143

Європа 143

Єдисанська (Очаківська) орда 144

Єдичкульська орда 144

Єрусалим 303

Єськівці (Юськівці) 54, 59, 61, 65,
66, 81

Жабинці 250

Жабокрич 490

Жабориця 347

Жаботинський монастир 484

Жван 254

Жванець 294, 456

Жванець (Великий Жванчик, Жван-
чик) 294

Жванчик, див. Жванець

Жерденівка 486, 490

Жеславль, див. Заслав

Жидачівський повіт 621, 622, 659,
660

Житомир 15, 171–174, 176, 178–183,
185–187, 417, 424, 425, 440, 650–652,
655

Житомирська область 556

Житомирське староство 180, 653

Житомирський прихід 444

Житомирський повіт (Житомирщи-
на) 13, 18, 167, 168, 175–177, 179,
180, 182–184, 186, 187, 231, 260, 340,
343, 348–351, 414, 417, 418, 422, 425,
426, 429, 438, 441–443, 446, 447,
450, 451, 453, 455, 553–556, 565, 582,
653–656

Житомирський уїзд 556, 557

Житомирщина, див. Житомирський
повіт

Жорнища 96

Журбинці 133, 344, 348

Загірці 81

Загорів 259

Загуківці 250

Закарпаття 160

Закриниче 239, 240

Закутинці 428

Замостя 112, 113, 115, 127, 213

Запорозька Січ 144

Запоточчя 81

Заслав (Жеславль) 20, 99, 229

- Заславська волость 19, 27, 229, 230
 Затурці 34
 Захарівці 252, 253
 Захід, див. Західна Європа
 Західна Європа (Захід) 39, 143
 Західне Поділля 189, 590, 627–629, 633
 Західний Буг, див. Буг
 Збараж 15, 20
 Збруч 9, 14, 460, 633
 Звенигородка 187, 477, 484
 Звенигородське староство 485, 643, 644
 Звенигородський повіт
 (Zwinogradzki powiat) 185–188, 377, 378, 400, 401, 404, 474–477, 484, 485, 488, 489, 491, 492, 646, 647
 Звиняч 254
 Звягельська волость 17
 Здвиг 184
 Здзіслав, див. Буша
 Зеневичі 260
 З-за Дніпра 277
 Зіньків 242, 250
 Зіньківський ключ 242
 Злотопільський ключ 492
 Зожів 259
 Золочівка 259
 Зубрівці 254
 Іванівці 345
 Іванків 260
 Іванківська волость 260
 Івановичі 347
 Іванчани 461
 Івниця 344
 Ізяславське намісництво 23, 188
 Ізяславський район 51
 Ілінецька парафія (Iliniecka parafia) 478, 486, 487, 492, 502
 Ілінецький ключ 488, 489
 Ілінці 484, 489
 Інфлянти 53
 Ірклій 468
 Ірпінь 469
 Ірша 183
 Ічня 277
 Кабаківці 95, 138
 Кабатин 489
 Кадиївці 294
 Казімеж Дольний 152
 Кайнар, див. Ягорлик
 Кайнарджі, див. Ягорлик
 Калетин 102–104, 106, 121–124
 Калинівський район 96
 Калинська Деражня 345
 Калиня 242
 Кальник (Kalnik) 127, 128
 Кальницький ключ 492
 Каманка, див. Кам'янка
 Кам'янець (Кам'янець-Подільський) 211, 242, 292–294, 353, 356, 361, 431, 581
 Кам'янецький повіт 13, 18, 224, 342, 353, 460, 461, 628, 631, 633
 Кам'янецька земля 417, 427, 633
 Кам'янець-Подільський, див. Кам'янець
 Кам'яниця (Kamienicza) 133, 299
 Кам'яниця Дністрова, див. Кам'янка
 Кам'янка 469
 Кам'янка (Кам'яниця Дністрова, Каманка, Kamionka) 298–302, 307, 320, 327, 332, 333
 Кам'яногірка 96
 Кам'янський ключ 492
 Канівка 460
 Канівське староство 428, 429
 Канівський обвід / підповіт 167, 184, 649
 Карпів 102–104, 106, 121–124
 Карпівці (1) 346
 Карпівці (2) 347
 Катеринославське намісництво 311
 Кашперівка 428
 Київ 171, 172, 174, 178, 180, 181, 210, 262, 264–268, 270, 272, 417, 440, 461, 475, 650–652
 Київська губернія 188, 202, 580, 583–585
 Київська земля 597, 599
 Київська область 202
 Київська Русь 13

- Київське воєводство (Kijowskie województwo) 9, 10, 13–17, 22, 69, 81, 97, 98, 116, 121, 123, 124, 127, 134, 136, 144, 151, 154, 156–158, 167–171, 173–175, 177, 178, 183–190, 193, 194, 197, 202, 203, 216, 220–222, 224, 231, 238, 244, 246, 247, 256, 259–261, 275–277, 284, 285, 293, 338–340, 342–345, 349, 351, 352, 360, 361, 366, 368, 384–386, 410, 413, 415, 417, 420, 421, 428–430, 433, 442–450, 452–455, 462, 468, 469, 484, 491, 493, 590, 592, 595, 597, 601, 602, 608, 618, 639, 646, 648–657, 661, 662
- Київське намісництво 188, 461, 468, 469
- Київське староство 167, 650
- Київський повіт 167–169, 171, 173, 175–177, 179, 182–187, 202, 343, 349–351, 417, 418, 422–424, 426, 429, 430, 439, 440, 442, 443, 450, 453, 455, 461, 478, 479, 649, 653, 654
- Київський уїзд (повіт) 202
- Київсько-Корсунський обвід 184
- Кирим, див. Крим
- Кислицьке 486
- Китайгород 254
- Кілія 291
- Кладнів 35
- Клевань 22
- Клячів 113
- Княже 242
- Княжика 348
- Ковалівка 488
- Ковель 556
- Ковельська земля 22, 662, 663
- Ковельський повіт 640
- Ковельський район 43
- Кодима (Гьольмен, Kodema) 308–310, 322, 323, 329, 334, 491
- Кодня 15, 344
- Козацька Діброва (Козацьке, Свічки) 275, 277
- Козацька Долина 488
- Козацьке, див. Козацька Діброва
- Козелецький район 221
- Козлиничі 49
- Козяча могила (Ягняча могила, Кузи-ли дєпе, Jągnięcia mogiła) 308, 322, 323, 329, 334
- Колки 22
- Колодненський ключ 428
- Колодяжне 347
- Коломийський повіт 621, 622, 660
- Комаргород 484
- Конотоп 277
- Копистерин (Kopisterin) 93, 100
- Копіівка 484
- Копіївська парафія (Kopijowska parafia) 479, 486, 492, 501, 502
- Корець 277
- Корецька волость 249
- Корецький район 50
- Королівка 428, 429
- Королівство Галіції і Лодомерії (Галичина) 20, 21, 458, 460, 662, 664
- Корона, див. Польща
- Коростишів 277
- Коростишівська парафія (1) 559
- Коростишівська парафія (2) 559
- Корсунь 210, 423
- Косиківці 294
- Котовський район 309
- Кошелівці 81
- Коянлик (Куяльник, Kojańlyk) 308, 309, 322, 323, 329, 334
- Краків 10, 109, 110, 201, 207, 262, 271, 412
- Краківська земля 616
- Красилів 21
- Красна Лука 81
- Красне 484
- Красненська парафія 487
- Красненьке 489
- Краснокорець 240
- Красностав (Хлапогин) 72, 74
- Красноставська земля 663
- Красноставський повіт 621, 622, 660, 662
- Кременець 21, 22, 81, 196, 208
- Кременецька земля 662
- Кременецький дистрикт 20

- Кременецький повіт 18, 20–22, 25,
27, 31, 45, 54, 55, 71, 72, 81, 116, 170,
196, 217, 225, 227, 229, 232–235, 244,
344, 413, 417, 418, 431, 445, 457, 461,
634, 636–638, 640, 642, 662
- Кречевиці 49
- Кривецьке 484
- Кривче 254
- Крига, див. Білопілля
- Крига 274
- Крилів 466
- Крилівський ключ 350
- Крим, див. Кримське ханство
- Кримське ханство (Крим, Кирим)
144, 310, 311
- Кротова Діброва, див. Духанівка
- Кротово, див. Духанівка
- Крупа 43
- Крутянський ключ (Krutiański klucz)
362, 490, 492
- Ксьондзівка (1) 484
- Ксьондзівка (2) 484
- Кузили дepe, див. Козяча могила
- Куна 98, 99, 102–104, 106, 121–124,
490
- Кунів 42, 51–56, 58–60, 62–67, 70–84,
86–90, 241
- Кунівський ключ 241
- Купель 255
- Курнівська парафія 558
- Курнік 10
- Кучман йолу, див. Кучманський
шлях
- Кучманський шлях (Кучман йолу,
Kuczmaniński Szlak, Kuczmaniński
szliak) 93, 100, 308, 309, 322, 329,
334
- Кушинці 490, 496
- Куявія 595
- Куяльник, див. Коянлик
- Лаба, див. Ельба
- Лаврівка 485
- Ладижка 16
- Ланівці 22
- Лановецький район 54
- Лебедин 488
- Левківська парафія 559
- Левківці 255
- Ленчицьке воєводство 614
- Летичів (Latyczow) 221, 408, 628, 631,
632
- Летичівський повіт 13, 16, 18, 251,
257, 419, 628, 630–633
- Лешнів 15, 20
- Липівка 202
- Липовець 202, 203
- Лиса Гора 489
- Лисин 241
- Лисянське графство 418
- Литва, див. Велике князівство Ли-
товське
- Литовська держава, див. Велике кня-
зівство Литовське
- Лівобережжя 274–277
- Літин 484
- Літинське староство 485
- Лішня (Lisznia) 100
- Лоева Гора 210, 220
- Лоїв 220, 469
- Лоївське (Любецько-Лоївське) ста-
роство 220, 469
- Лопавші 241
- Лоринці (Ролинці) 98, 99, 102–104,
106, 121–124
- Лука Жабокрицька 490
- Лукувська земля 662
- Луцьк 14, 21, 27, 57, 66, 82, 86, 87, 90,
91, 157, 196, 197, 207–211, 216, 256
- Луцька земля 662
- Луцьке староство 74
- Луцький повіт 18, 20–22, 25, 27, 28,
31, 43–45, 47, 51, 55, 60, 72, 78, 79,
83, 87, 116, 170, 196, 225, 227, 229,
232–235, 258, 413, 417, 424, 440, 446,
460, 461, 634, 637, 640
- Луцький район 47, 55
- Луцько-Острозька єпископія 46, 53,
68, 90, 91
- Лучинецький ключ 428
- Любар 14
- Любарська волость 17

- Любачівський повіт 625–627
 Любецький обвід / округ / повіт 167, 184, 649
 Любецько-Лоївське староство, див. Лоївське староство
 Люблін (Lublin) 75, 77, 116, 127, 130, 196, 215, 496
 Люблінське воеводство 35, 662, 663
 Любче 32
 Лясковиця 250
 Ляхівці 244
 Львів (Leopolis) 27, 101, 102, 152, 202, 286, 290, 292, 294
 Львівська земля 18, 620–622, 659, 660
 Львівська область 213
 Львівський повіт 166, 621, 622
 Мазовецьке князівство 189, 589
 Макарівська парафія 559
 Макарівський район 202
 Мала Горожанка 166
 Малий Олексин 259
 Малів 258, 259
 Мало-Браталівська парафія 555, 558
 Малопольща 215, 216, 616
 Маньківці 345
 Маньковечка 484
 Марал 291
 Марків ліс (Markow silva) 308, 322, 329, 334
 Марківці 252
 Малоросія, див. Гетьманщина
 Медведівка 14, 18
 Медведівський ключ 350
 Медвин 423
 Меджибіж 254
 Меджибізька волость 341
 Меджибізький ключ 428, 429
 Медика 624
 Медина 303
 Мекка 303, 306
 Мельниця 48, 49
 Мельницька волость 43
 Метийки 428, 429
 Миколаївська губернія 311
 Милятин 460
 Миньковецький ключ 428
 Миргород, див. Новомиргород
 Миропіль 347
 Михайлівка 486, 490
 Михалпільський ключ 428
 Михальче 369, 383, 384, 388
 Мідниця 133
 Мінськ 10
 Мінська губернія / намісництво 9, 188
 Мінське воеводство 220, 469
 Млинівський район 79
 Могилів 254
 Мозир 172
 Мозирський повіт 167–170, 220, 649
 Мокрий Ягорлик 303
 Молдавія, див. Молдавське князівство
 Молдавське князівство (Богдан, Волохи, Волощина, Молдавія, Valachia) 46, 95, 144, 212, 213, 284–286, 292, 307, 320, 321, 328, 332–334
 Монастирська парафія (Manasterzyska parafia) 478, 482, 486, 487, 501, 502, 509
 Монастирище 484
 Морахва (Мурафа, Morachwia, Murachwa) 93, 100, 113, 384, 386, 484, 487
 Морахв'янська парафія 487
 Морач 274
 Москва 10, 265–267, 274
 Москва, див. Росія
 Московія, див. Росія
 Московське князівство, див. Росія
 Мосор 32
 Мотронинський монастир 484
 Мошни 488
 Мошнівський ключ 350, 492
 Мошнівський монастир 484
 Мурафа, див. Морахва
 Мшанецька парафія 558
 М'ястківка 484
 М'ястківська парафія (Miastkowska parafia) 479, 482, 486, 487, 492, 501, 502, 508

- Навоз 248, 259
 Нагоряни 254
 Наддніпрянська Україна 653
 Наддніпрянський повіт 185–187
 Надслучський повіт 21, 72
 Недашківська парафія 558
 Немеринці 348
 Немеринецький ключ 348
 Неминка 489
 Немирів 484, 488
 Немирівська парафія (Niemierowska
 parafia) 479, 484, 486, 487, 492, 501,
 502
 Немирівський ключ 491, 492
 Немирівський маєток 362
 Ніжин 277
 Новаківська парафія 558
 Нова Сенява 252
 Новий Заслав 239, 240
 Новий Концеполь (Саврань, Устя
 Саврань) 286, 372
 Новий Олексинець 15
 Новгород-Сіверський повіт 657, 658
 Новгород-Сіверський уїзд 656, 658
 Новоград-Волинський уїзд 556, 557
 Новогрудське воеводство 81
 Новоколястинів 252
 Новомиргород (Миргород) 465–467
 Новоросійська губернія 311, 461, 462
 Носівці 102–104, 106, 121–124

 Обуховичі 260
 Овруцьке староство 180, 652
 Овруцький повіт 13, 18, 167, 168,
 175–177, 179, 180, 182–184, 186, 187,
 260, 343, 344, 349–351, 426, 429, 447,
 453, 649, 653, 654–656
 Овруцький уїзд 556, 557
 Овруч 171, 172, 174, 177–179, 181,
 182, 185, 187, 651, 652, 655
 Огавчиці 29
 Огіївці 347, 348
 Одеська губернія 311
 Одеська область 286, 291, 309
 Ожиговецька волость 255
 Озаринці 254

 Оздів (Остдів) 47
 Олевська вілость 344
 Олександрівка 484, 486
 Олика 22
 Олицький маєток 424, 440–442, 444
 Ольшаниця 133
 Ольшаниця (Вільшаниця) 139
 Оранівська парафія 559
 Оратів 484
 Оратівська парафія (Oratowska
 parafia) 478, 486, 487, 501, 502
 Оріхівці 461
 Орловець 488
 Осецький маєток 31, 32
 Османська імперія (Оттоманська
 Порта, Порта, Процвітаючі Во-
 рота, Туреччина, Ottomanum
 imperium, Praefulgida Portha) 11,
 15, 144, 212, 274, 284–288, 291–293,
 295, 297–300, 302–302, 306–312,
 321, 323, 328, 329, 333–335, 360
 Остдів, див. Оздів
 Остер 210
 Остерське староство 221
 Остерський округ / повіт 167, 649
 Остирблі 47
 Остолопів 486, 487
 Остріг 20, 22, 68, 87, 88, 259
 Острозький район 63
 Остропіль 16
 Остропільська волость 17
 Оттоманська Порта, див. Османська
 імперія
 Охматів 486
 Охматків 258, 259
 Очаків 287, 288
 Очаківська земля 287
 Очаківська орда, див. Єдисанська
 орда
 Очаківський (Сілістрійський) еялет
 298, 318
 Очаківський санджак 298

 Павлівка 489
 Паволоч 187, 260
 Парчевська земля 662

- Перевороття 250
 Перекопська орда, див. Джамбуй-луцька орда
 Перемишльська земля 160, 162, 595, 596, 620–622, 625
 Переурки 485
 Переяслав, див. Переяславль
 Переяславль (Переяслав) 271, 273
 Печенівська парафія 558
 Піків 484
 Піківська парафія 487, 493
 Пилипівська парафія 559
 Пирогівка 133
 Південний Буг, див. Бог
 Південно-Східна Європа 143
 Північна Буковина (Буковина) 144, 160
 Підляшся 254, 617
 Пінський повіт 13, 18, 171
 Пінчуківський Кирилівський дім 262, 267, 268
 Пісочин 484, 487
 Пісочне, див. Пісочно
 Пісочно (Пісочне) 43, 44, 47–50, 220
 Пляшівка 19
 Побережжя 362, 491
 Поворськ 43, 49
 Погребища (Погребище) 135, 484
 Погребище, див. Погребища
 Погребищенська парафія 484, 485, 487
 Поділ 262
 Поділля, див. Брацлавське воєводство
 Поділля, див. Подільське воєводство
 Подільська губернія 9, 23, 188, 311, 475, 580, 584, 585
 Подільське воєводство (Поділля, *Podolskie województwo*) 9–11, 13–16, 22, 93, 95, 144, 149, 154–156, 189, 190, 197, 204, 209, 221, 224, 236, 239, 240, 242, 245–256, 285, 294, 320, 327, 333, 337, 339–341, 343, 345, 346, 353, 354, 360, 384–386, 410, 413, 417, 419–421, 427, 428, 430, 432, 440, 443, 445, 446, 448, 449, 452, 460, 484, 565, 592, 595, 598, 616, 620, 621, 627, 628, 629, 631, 632, 660, 662
 Подільське намісництво 580
 Познань 412, 475
 Покотилівка 133
 Полісся 425
 Поліська земля 662, 663
 Поліський повіт 640
 Полонська волость 27
 Полонне 20
 Польська корона, див. Польща
 Польське королівство, див. Польща
 Польща (Корона, Польська корона, Польське королівство, Річ Посполита, *Regnum Poloniae, Respublica*) 9, 11, 13, 14, 18, 21–25, 30, 31, 35, 44, 49, 57, 61, 64, 65, 78, 89, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 109, 110, 122, 131, 132, 143, 144, 149, 153, 155, 157–159, 165, 168, 172, 174, 176–178, 181, 183, 185, 188–190, 195–198, 201, 206, 208, 210–215, 217–219, 223, 236, 243, 244, 256, 264, 272, 276, 284–288, 290–292, 295, 297–299, 302, 307, 308, 310–312, 318, 319, 322–324, 327–336, 352–354, 358–360, 362, 363, 365, 366, 369, 372, 374, 376, 377, 379, 407, 410–414, 418, 422, 431, 434–437, 457–463, 465, 466, 469–471, 476, 477, 482, 493, 497, 501, 553–556, 581, 589–598, 602–605, 607–611, 616, 618, 623, 624, 635–639, 641, 644, 645, 648, 650, 652–654, 656, 658, 659, 661, 662, 664
 Попівці 252
 Пораївці (Porażowce) 127, 128
 Порта, див. Османська імперія
 Правобережжя, див. Правобережна Україна
 Правобережна Україна (Правобережжя) 9, 11, 205, 236, 238, 242, 246, 247, 249, 253, 254, 256, 257, 275–277, 336, 337, 346, 352, 372, 410, 413, 414, 416, 417, 422, 424, 426, 427, 429, 440, 444, 451, 555, 557, 580–584, 587, 588
 Прибалтика 143

- Приборська парафія 559
 Прикарпаття 166
 Прилука 484
 Прилуки 277
 Прилуцька парафія 487
 Принськ 113
 Прип'ять 13, 16, 184–186
 Проскурівське староство 428, 429
 Процвітаючі Ворота, див. Османська імперія
 Пруссія 458
 Прушинці 133
 Пузирки 348
 Пустомитівський район 213
 Путивль 275
 Путивльський обвід / округ / повіт 167, 649
 Путивльський уїзд (повіт) 144, 274
 П'ятигірка 428
 П'ятка 347
 П'ятківська парафія 559
 П'ятничани (1) 250
 П'ятничани (2) 485
 Радом 358
 Радомишль 259
 Радошин 49
 Райки 489
 Рафалівка 21
 Рахманів 344
 Рашків (Рашкова, Raszkow) 95, 96, 132, 286, 298–302, 307, 320, 327, 332, 333, 484
 Рашківська парафія (Raszkowska parafia) 478, 486, 487, 492, 502
 Рашківський ключ (Raszkowski klucz) 362, 492
 Рашкова, див. Рашків
 Рашкова (Raszkowa) 95, 131, 298
 Республіка Молдова 302
 Речица (Річиця) 53
 Ржищів 271, 273
 Рибниця 302, 303
 Рибницький ключ 362, 492
 Рівне 21, 22
 Рівненська область 18, 50, 63, 79, 144
 Рівненський уїзд 664
 Рідків 460, 461
 Ріпинці 250
 Річ Посполита, див. Польща
 Річиця, див. Речица
 Річки 274–277
 Розважів (1) 259
 Розважів (2) 260
 Ролинці, див. Лоринці
 Романів 347
 Романівська парафія 558
 Російська імперія (Росія) 9, 22, 23, 35, 167, 188, 311, 358, 363, 407, 408, 417, 431, 456, 458, 461–464, 469, 470, 475, 555, 556, 583, 585, 650, 662–664
 Росія, див. Російська імперія
 Росія (Московія, Московське князівство, Москва, Ducatus Moschoviae, Rosnya) 53, 63, 144, 153, 168, 174, 265–267, 276, 318, 324, 331, 618, 656, 658
 Роставиця 133
 Роставиця, р. 133
 Русь 53
 Руське воеводство (Ruskie województwo) 9, 13–15, 21, 144, 149, 154–158, 160–163, 175, 177, 189–191, 197, 204, 209, 212, 213, 294, 384–386, 413, 457, 589, 592, 595, 598, 605, 616, 620, 621–623, 629, 654, 659, 661
 Саранський ключ (Sawrański klucz) 490, 492
 Саврань, див. Новий Конєцполь
 Савчина 486
 Саксонія 285, 324, 331
 Самбір 272, 624
 Самбірський повіт 621, 622
 Санкт-Петербург 10, 465
 Сатанів 346, 353, 354, 357, 427
 Сатанівська волость 345, 353, 354
 Свинярна 489
 Свічки, див. Козацька Діброва
 Своротівка 19
 Священна Римська імперія (Sacrum Romanum Imperium) 331, 334

- Семенів 81
 Семигородське князівство, див.
 Трансільванське князівство
 Сербинівка 428, 429
 Серет 14
 Серкизів 456
 Серадзьке воєводство 215, 614
 Синюха, див. Синя Вода
 Синя Вода (Синюха, Ѓьоксу, Sina
 Woda) 304, 308–310, 312, 322, 323,
 329, 335, 465, 466, 468
 Сіверська земля, див. Чернігово-Сі-
 верська земля
 Сіверське (Чернігівське) князівство
 189, 656
 Сілістра (Сілістрія) 287
 Сілістрійський еялет, див. Очаків-
 ський еялет
 Сілістрійський санджак 287
 Сілістрія, див. Сілістра
 Сінне 29
 Січинці 294
 Сіянці 62, 63, 67
 Скала 254
 Скальський повіт 620
 Скибин 488, 489
 Скіндерполь, див. Черніївці
 Сковишин 99
 Сколівська парафія 558
 Скорошківці (Skomoroszkowce)
 127, 128
 Славутський район 72
 Слобідська Україна 144
 Словечна 184
 Слонівка 14, 15
 Случ 14–17, 19, 183, 224
 Сміла 488
 Смілянська волость 491
 Смілянська парафія 491
 Смілянський ключ 492
 Смоленське воєводство 656
 Соб (Sob) 93, 100
 Сокола 133
 Соколівський ключ 490–492
 Солотвинська парафія 559
 Сорока (Сорика, Soroка) 321, 328, 333
 Сорика, див. Сорока
 Спішва 133
 Ставок 49
 Стадниця 484
 Стайки 469
 Станішівка 260
 Стародуб 144
 Стародубський уїзд 656
 Старокостянтинівська волость 232
 Старокостянтинівський ключ 418,
 428, 429
 Степанська волость 29, 232
 Стир 13, 14, 19
 Стовпівська парафія 558
 Стохід 13, 19, 22
 Стрибіж 347
 Стрижаків 489
 Стрий 624
 Стрийський повіт 621, 625
 Стрипа 9, 633
 Струзький ключ 428, 429
 Стугна 469
 Суботівка 488
 Сульжинецька волость 241
 Сульжинці 20, 241
 Суржинці 242
 Сумський полк 274
 Суск 258, 259
 Суха Воля 259
 Сухий Ягорлик 303
 Східна Європа 143
 Східна Німеччина 143
 Східне Поділля 94, 612, 643
 Сяноцька земля 565, 620–622, 659
 Таганецький ключ 417
 Тальнівський ключ 490
 Таращанське староство (Taraszanskie
 starostwo) 368, 385
 Тарнавка Комаргородська (Tarnawka
 Komargrodzka)
 Тарноруда 346
 Татаринівці 55, 58, 62, 81
 Татарища 250
 Татківці 242
 Тевтонський орден 595

- Тегинська (Бендерська) земля 298
 Тегиня, див. Бендери
 Теплицький ключ 490–492
 Тербовельський повіт 13, 18, 156, 621, 660
 Терешпіль 347
 Тернопільська область 18, 54
 Тернопільський дистрикт 20
 Тетерів 183, 185, 186
 Тетіїв 15, 484
 Тетіївська парафія (Tetyjowska parafia) 479, 486, 501
 Тиврів 484
 Тиврівська парафія 487
 Тигиня, див. Бендери
 Тилігул (Делігьоль) 308, 309, 322, 323
 Тимонівка 490
 Тимків 250
 Тихомельська волость 244, 246
 Томашпіль 484
 Томашпільська парафія (Tomaszpol-ska parafia) 479, 486, 487, 501, 502
 Торговицький ключ 490–492
 Торків 490, 496
 Торунь 31
 Трансільванське (Семигородське) князівство 144
 Троки 648
 Тростянець 107, 108
 Тростянецький ключ 491, 492
 Троща 347
 Троянівка 22
 Троянівська парафія 558
 Тульчин 484, 488, 491
 Тульчинська парафія (Tulczyńska parafia) 479, 486, 492, 502
 Тульчинський ключ 491, 492
 Туреччина, див. Османська імперія
 Турівка 81
 Турія 466, 467, 488
 Турія, р. (1) 13
 Турія, р. (2) 406
 Турла, див. Дністер
 Тютки (Thiutki) 93, 101, 102
 Тягун 489
 Тясмин 465, 466, 468, 469
 Угорщина (Угри) 44, 144, 212
 Угри, див. Угорщина
 Уж 16, 185, 186
 Україна (Ukraina) 16, 17, 20, 25, 29, 30, 131, 143–145, 149, 150, 153, 159, 165, 166, 189, 202, 210, 236, 274, 276, 293, 320, 321, 327, 328, 333, 553, 556, 580, 618, 664
 Уланівка 489
 Уманська волость 490, 491
 Уманська парафія (Humańska parafia) 478, 486, 492, 501, 502
 Уманський ключ 490–492
 Умань (Умман, Humań) 306, 322, 329, 334, 484, 488
 Умман, див. Умань
 Унава 469
 Устилуг 21, 35–37, 39, 259
 Устя Саврань, див. Новий Конецполь
 Фастів 277
 Франція 214
 Ханська Україна 303
 Хащоватський ключ 490–492
 Херсонська губернія 311
 Хлапотин, див. Красностав
 Хмельницька область 18, 72, 221
 Хмельницьке староство 347
 Хоболтів 43
 Холмська земля 10, 14, 18, 21, 35, 190, 457, 589, 595, 620–622, 659, 661, 662
 Холмське воеводство 662, 663
 Холмський повіт 621, 622
 Хотин (Хотуна, Chocim) 321, 328, 333
 Хотуна, див. Хотин
 Цвітоха 19
 Цекинівський ключ (Cekinowski klucz) 362, 492
 Центральна Європа 143
 Цибулів (Cybulow) 127, 128
 Цуманський ключ 428, 429
 Чайківська парафія 559
 Чаньків 294

- Чапля (Czapla) 93, 101
 Чатал, див. Вила
 Чемериси 345
 Червоногородський повіт 337, 342,
 413, 457, 621, 631, 633, 662
 Черепівка 275, 277
 Черешенька 252
 Черкаський обвід / підповіт 167, 184,
 649
 Черкаське староство 417
 Черкаський повіт 167
 Чернихів 20
 Черниця 50, 51, 53
 Чернігів 264
 Чернігівська область 221
 Чернігівське воеводство
 (Czernichowskie województwo) 9,
 10, 21, 144, 189, 190, 203, 384, 385,
 590, 592, 595, 599–601, 618, 641,
 652–654, 656–659, 661
 Чернігівське князівство, див. Сівер-
 ське князівство
 Чернігівське намісництво 188, 469
 Чернігівський повіт 657, 658
 Чернігівський уїзд 656
 Чернігово-Сіверська земля (Черніго-
 во-Сіверщина) 144, 189, 590, 656
 Чернігово-Сіверщина, див. Черніго-
 во-Сіверська земля
 Чернівецька парафія 484, 485, 487
 Чернівецький ключ 428, 429
 Чернівці (Скіндерполь) 95, 138, 484
 Черняхів 277
 Чертань 183
 Четвертня 22
 Чехова (Вихвалинці) 355, 357
 Чечелівка 490
 Чечельник 372, 484
 Чечельницька парафія (Czczelnicka
 parafia) 478, 486, 492, 501, 502
 Чечельницький ключ (Czczelnicki
 klucz) 362, 490, 492
 Чигирин 210, 286
 Чигиринське староство 350
 Чорне море 287, 288
 Чорний Острів 252, 253
 Чорнобиль 271–273
 Чорнобильська волость 344
 Чорнобильський обвід / округ / по-
 віт 167, 184, 649
 Чернокозинці 254
 Черноострівський маєток 252
 Чорторійськ 22
 Чорторійська парафія 559
 Чорторія 14
 Чугор 294
 Чуднів 344, 345
 Чуднівська парафія 558
 Шалівка 14, 18
 Шаргород 294
 Шведське королівство (Швеція) 116,
 206, 212, 213, 285, 291
 Швеція, див. Шведське королівство
 Шепетівка 239, 240
 Шолудьки 486, 487
 Шпаків 241
 Шполянський ключ 492
 Шумськ 22
 Щирець 213
 Щодрова 252
 Юзефгород 484
 Юзефгородська парафія (Józefgrodzka
 parafia) 478, 486, 492, 502
 Юзефгородський ключ (Józefgrodzki
 klucz) 362, 490, 492
 Юринські фільварки 355
 Юськівці, див. Єськівці
 Юшківці 259
 Яблунівка 489
 Ягняча могила, див. Козяча могила
 Ягольниця 254
 Ягорлик (Кайнар, Кайнарджі,
 Jahorlik) 293–296, 302, 304, 307–
 309, 319–322, 324, 327, 328, 331, 332,
 334, 491
 Ягорлицький ключ (Jahorlicki klucz)
 362, 490, 492
 Якимівці (Вили) 81
 Ялтушків 345
 Ямпіль 22

Янівська парафія 487

Янушпіль 347

Ярослав 152

Andryanopolis, див. Андрианополь

Bar, див. Бар

Bocki 386

Boh, див. Бог

Bolechow 386

Braclaw, див. Брацлав

Braclawska parafia, див. Брацлавська парафія

Braclawskie województwo, див. Брацлавське воєводство

Braclawski dekanat, див. Брацлавський деканат

Braclawski powiat, див. Брацлавський повіт

Bratslavia, див. Брацлав

Bratslaviensis capitaneatus, див. Брацлавське староство

Brześć Kujawski, див. Брест Куявський

Cekinowski Klucz, див. Цекинівський ключ

Chocim, див. Хотин

Cybulow, див. Цибулів

Czapla, див. Чапля

Czczelnicka parafia, див. Чечельницька парафія

Czczelnicki klucz, див. Чечельницький ключ

Czernichowskie województwo, див. Чернігівське воєводство

Deli, див. Делі

Ducatus Moschoviae, див. Росія

Granowska parafia, див. Гранівська парафія

Granowski dekanat, див. Гранівський деканат

Hohul, див. Гоголь

Hołowaniewska parafia, див. Голованівська парафія

Humań, див. Умань

Humańska parafia, див. Уманська парафія

Iliniecka parafia, див. Ілінецька парафія

Jagnięcia mogila, див. Козяча могила

Jahorlicki klucz, див. Ягорлицький ключ

Jahorlik, див. Ягорлик

Józefgrodzka parafia, див. Юзефгородська парафія

Józefgrodzki klucz, див. Юзефгородський ключ

Kalnik, див. Кальник

Kamienicza, див. Кам'яниця

Kamionka, див. Кам'янка

Kijowskie województwo, див. Київське воєводство

Kodema, див. Кодима

Kojarlyk, див. Коянлик

Korijowska parafia, див. Копіївська парафія

Kozmanski szlak, див. Кучманський шлях

Kopisterin, див. Копистерин

Korona Polska, див. Польська корона

Krutiański klucz, див. Крутянський ключ

Kuczanski Szlak, див. Кучманський шлях

Latyczow, див. Летичів

Leopolis, див. Львів

Lisznia, див. Лішня

Litvania, див. Велике князівство Литовське

Lublin, див. Люблін

Manasterzyska parafia, див. Монастирська парафія

Markow silva, див. Марків ліс

Miastkowska parafia, див. Мястківська парафія

Morachwia, див. Морахва

Murachwa, див. Морахва

Niemierowska parafia, див. Немирівська парафія

Oratowska parafia, див. Оратівська парафія

Ottomanum imperium, див. Османська імперія

Podolia, див. Брацлавське воєводство

Podolskie województwo, див. Подільське воєводство

Porajowce, див. Пораївці

Praefulgida Portha, див. Османська імперія

Pratolin 386

Raszkow, див. Рашків

Raszkowa, див. Рашкова

Raszkowska parafia, див. Рашківська парафія

Raszkowski klucz, див. Рашківський ключ

Regnum Poloniae, див. Польща

Republika, див. Польща

Rosyya, див. Росія

Roś 386

Ruskie województwo, див. Руське воєводство

Sacrum Romanum Imperium, див.

Священна Римська імперія

Sawrański klucz, див. Савранський ключ

Saxonia, див. Саксонія

Sina Woda, див. Синя Вода

Skomoroszkwowce, див. Скоморошківці

Sob, див. Соб

Soroka, див. Сорока

Taraszczańskie starostwo, див. Таращанське староство

Tarnawka Komargrodzka, див. Тарнавка Комаргородська

Tetyjowska parafia, див. Тетіївська парафія

Thehinenses funda 324

Thehinia, див. Бендери

Thiutki, див. Тютки

Tomaszpolska parafia, див. Томашпільська парафія

Trościanica 384, 386

Tulczyńska parafia, див. Тульчинська парафія

Turow 384, 386

Tupas, див. Дністер

Ucha, див. Вуха

Ukraina, див. Україна

Valachia, див. Молдавське князівство

Warszawa, див. Варшава

Widły, див. Вила

Wielkie Księstwo Litewskie, див. Велике князівство Литовське

Winnica, див. Вінниця

Winnicki powiat, див. Вінницький повіт

Wolyńskie województwo, див. Волинське воєводство

Zamoście, див. Замостя

Złoty Potok 384, 386

Zwinogrodzki powiat, див. Звенигородський повіт

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ

- 1. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII століттях**
Уперше опубліковано: *Географічний фактор в історичному процесі: Збірник наукових праць*. Київ 1990, с. 134–145.
- 2. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у 60-х роках XVI століття**
Уперше опубліковано: *Проблеми слов'янознавства*, вип. 36. Львів 1987, с. 76–89 (під назвою: Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст.).
- 3. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього)**
Уперше опубліковано: *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 9. Київ 2010, с. 97–135.
- 4. Документи Брацлавського воєводства 1566–1605 років**
Публікується вперше.
- 5. Селянський рух на українських землях Речі Посполитої у 1569–1647 роках**
Уперше опубліковано: *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів*. Київ 1993, с. 5–20 (під назвою: Передмова).
- 6. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI — XVIII столітті**
Уперше опубліковано: *Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць*. Київ 1992, с. 68–84.
- 7. Інструкція сеймика Волинського воєводства 1595 року**
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 231. Львів 1996, с. 415–436.
- 8. Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII століття**
Уперше опубліковано: *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 24. Львів 1988, с. 71–82 (під назвою: Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.).
- 9. Подимні реєстри Правобережної України XVII століття**
Уперше опубліковано: *Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ 1968, с. 69–98 (під назвою: Подимні реєстри XVII ст. як джерело).
- 10. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького**
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 252. Львів 2006, с. 540–545.

11. Невідомі універсали Богдана Хмельницького та Івана Виговського
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 260, ч. 2. Львів 2010, с. 338–340.
12. З історії міграцій населення в Україні у другій половині XVII століття
Уперше опубліковано: *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 9. Львів 1973, с. 78–89.
13. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 260, ч. 2. Львів 2010, с. 54–88.
14. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття
Уперше опубліковано: *Історичні джерела та їх використання*, вип. 7. Київ 1972, с. 69–79 (під назвою: Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст.).
15. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації
Уперше опубліковано: *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 45. Львів 2010, с. 589–628.
16. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 238. Львів 1999, с. 515–553.
17. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70–80-х роках XVIII століття
Уперше опубліковано: *Проблеми слов'янознавства*, вип. 40. Львів 1989, с. 59–69.
18. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 року
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 260. Львів 2010, с. 351–400.
19. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року
Уперше опубліковано: *Україна модерна*, ч. 6. Львів 2001, с. 25–46.
20. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією)
Уперше опубліковано: *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 14. Львів 1978, с. 95–102.
21. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях
Уперше опубліковано: *Записки НТШ*, т. 228. Львів 1994, с. 65–122.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Микола КРИКУН
ВОЄВОДСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
у XVI–XVIII століттях:
Статті і матеріали

Відповідальні за випуск:
Олексій Вінниченко, Андрій Ясіновський

Підп. до друку 26.05.2012. Формат 60x90¹/₁₆. Папір книжковий.
Гарн. MinionPro. Друк офсет. Ум. друк. арк. 43,82

Друк:
Поліграфічний центр
Видавництва Львівської Політехніки
вул. Ф. Колесси, 2, 79000 Львів

